ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2011

ВОЛИНСЬКА СТАРОЖИТНІСТЬ

2012

УДК 902
ББК 63.4
А 87

Збірник є щорічником, який друкується Польовим комітетом Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону. Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки

Засновник і видавець:
Інститут археології Національної академії наук України

Головний редактор:
КОЗАК Денис Никодимович, доктор історичних наук, професор

Заступник головного редактора:
БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук

Редакційна колегія:
БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна, *доктор історичних наук*
ГОЛУБЄВА Ірина Володимирівна, *кандидат історичних наук, директор ДП «Слобідська археологічна служба» ОАСУ Інституту археології НАН України*
ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, *доктор історичних наук, професор*
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович, *директор ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України*
ІВАКІН Гліб Юрійович, *член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор*
КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович, *член-кореспондент НАН України, доктор архітектури, професор*
КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, *кандидат історичних наук*
КУХАРЧУК Юрій Васильович, *кандидат історичних наук*
МОЦЯ Олександр Петрович, *член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор*
ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, *доктор історичних наук, професор*
ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна, *кандидат історичних наук*
СКОРИЙ Сергій Анатолійович, *доктор історичних наук, професор*
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович, *доктор історичних наук, професор*

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту археології НАН України

Підготовка до друку:
Григор'єва Л.Р., Жигола В.С., Михайленко Є.М.

Комп'ютерна верстка:
Охріменко В.Г.

В оформленні обкладинки використано фото Віктора Чухрая «Луцький замок з пташиного лету» 2012 р.

ISBN 978-966-2780-06-2

Адреса Польового комітету:
Україна, 04210, Київ-210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (38044) 418-91-37
(38044) 418-91-66
Факс: (38044) 418-33-06
E-mail: adu_kalnyk@ukr.net

Здано до набору 01.06.2012. Підписано до друку 12.08.2012.
Формат 60×84/8. Папір офсетний №1. Гарн. Minion Pro.
Друк офсетний. Ум. -друк. арк. 61,84. Обл.-вид. арк. 58,23.
Зам. № 7 від 01.06.2012 р. Наклад 400 прим.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001.

© Усі права застережено.
Передрук можливий зі згоди Польового комітету Інституту археології НАН України та авторів статей.

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

2012

ВИДАЄТЬСЯ ЩОРІЧНО. КИЇВ

ЗМІСТ

Від редакції 11

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

БЕЙЛИН Д.В., КУЛИКОВ А.В., БЕЙЛИНА С.А. Разведки в северо-восточной части Керченского полуострова 12

БЕЙЛИН Д.В., КУЛИКОВ А.В., БЕЙЛИНА С.А. Раскопки в с. Бондаренково (Керченский п-ов) 16

БУТЯГИН А.М., БУЙСКИХ А.В. Работы Мирмекийской археологической экспедиции 19

ВАХОНЕЕВ В.В., ЛЮБИЧЕВ М.В., ЯВИШЕВА С.Н. Подводные археологические исследования вокруг скал Адалары 21

ВАХОНЕЕВ В.В., СОЛОВЬЁВ С.Л., СТЕНСЕЛ П. Подводные археологические исследования на Акре 23

ВИНОКУРОВ Н.И., СОН Н.А. Исследования Артезианской экспедиции в крымском Приазовье 25

ВНУКОВ С.Ю. Исследования городища Кара-Тобе 29

ГАВРИЛОВ А.В. Исследование античного поселения Новопокровка 3 32

ГАВРИЛОВ А.В., ТРУФАНОВ А. А. Исследование могильника городища Куру Баш 33

ГЕРАСИМОВ В.Е. О работе Черноморской подводно-археологической экспедиции КФ ИА НАНУ на шельфе южного берега Крыма в 2009—2011 гг. 35

ГЕРЦЕН А.Г., ИВАНОВА О.С., РУЕВ В.Л. Исследования Мангупа 37

ГУКИН В.Д., МАЙКО В.В., ДЖАНОВ А.В., ФАРБЕЙ А.М., ЗАХАРОВ В.А. Исследования на раскопе VIII в портовой части средневековой Сугдеи 38

ДОМАНОВСЬКИЙ А.М., САЗАНОВ А.В., ФОМІН М.В. Дослідження «цитаделі» Херсонеса Таврійського 40

ЗАЙЦЕВ Ю.П. Раскопки Южного дворца и участка центральных крепостных ворот Неаполя Скифского 42

ЗИНЬКО А.В. Исследования некрополя Тиритаки 44

ЗИНЬКО А.В., ШАМРАЙ А.Н. Подводные археологические разведки в припортовой части Тиритаки 46

ЗУБАРЕВ В.Г., СОН Н.А. Исследование городища Белинское и его некрополя (предварительные итоги) 48

КЛЕНИНА Е. Ю., БЕРНАЦКИ А. Б. Исследования квартала 45 в центральной части Херсонесского городища 50

КОВАЛЕВСКАЯ Л. А., САРНОВСКИ Т. Результаты исследования сельской усадьбы на земельном наделе 343 на хоре Херсонеса Таврического 53

КОПЬЕВА Т.А. Охранные работы на поселении эпохи поздней бронзы Новоозерное-1 в Западном Крыму 55

КОТИН М.А. Разведки на мысу Ак-Бурун в Керчи 57

КРАВЧЕНКО Э.А., РАЗУМОВ С.Н., ОВЧИННИКОВ Э.В. Раскопки на поселении Уч-Баш 58

КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., ХМЕЛЕВСЬКИЙ Д.М. Північна оборонна стіна римської цитаделі в Ольвії 62

КУТАЙСОВ В.А. Раскопки Калос Лимена 65
КУШТАН Д.П., ВЕСЕЛЬСКИЙ А.П. Зорька — поселение эпохи бронзы в Восточном Крыму 67
ЛАНЦОВ С.Б. Изучение Кульчукского городища 70
ЛАНЦОВ С.Б. О находках Донузлавской экспедиции 73
ЛАНЦОВ С.Б., ГРЕЧКО Д.С., ВЛАСОВ В.П. Исследования на территории Кульчукского некрополя 76
ЛАНЦОВ С.Б., ДАШЕВСКАЯ О.Д., ФИЛИППЕНКО А.А. Работы на городище Беляус 78
МАЙКО В.В., АЛЯДИНОВА Д.Ю., СЕЙДАЛИЕВ Э.И. Охранные исследования бани средневекового Солхата 80
МАЙКО В.В., БАРАНОВ В.И., АЛЯДИНОВА Д.Ю. Охранные археологические исследования 83
МАЙКО В.В., БЕЙЛИН Д.В., КУЛИКОВ А.В. Исследования фортификационных сооружений средневекового Солхата 85
МАСЛЕННИКОВ А.А., СОН Н.А., СУПРЕНКОВ А.А., КОВАЛЬЧУК А.В., КУЗИНА Н.В. Раскопки античных поселений на территории Караларского природного парка 88
МОИСЕЕВ Д.А., НАУМЕНКО В.Е., СМЕКАЛОВА Т.Н., ЧУДИН А.В. Комплексные археологические и геофизические исследования на склонах г. Илька 91
МОРДВИНЦЕВА В.И., БЕЙЛИН Д.В., БЕЙЛИНА С.А., ЕРМОЛИН С.А., КУЛИКОВ А.В. Работы на г. Опук 93
МУЛЬД С.А. Исследования могильника у с. Левадки в Крыму 95
НЕССЕЛЬ В.А. Разведки территории балок Сарандинаки и Делагарда 98
ПОПОВА Е.А. Работы Чайкинского отряда 100
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., ЛЯШУК П.М. Разведки в нижнем течении р. Альма 102
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., ЛЯШУК П.М., МЕДВЕДЕВ Г.В. Охранные исследования на городище Вилино (Рассадное) 104
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., ЛЯШУК П.М., МЕДВЕДЕВ Г.В., СОЛОМОНЕНКО А.Е., ТРУФАНОВ А.А. Исследования Усть-Альминского некрополя 106
РЫЖОВ С.Г. Раскопки в IX-A, XXXIX, LXXI кварталах городища Херсонеса 109
САМОЙЛЕНКО В.Г. Исследования куртины 15 оборонительных сооружений Херсонеса Таврического..... 111
СЕЙДАЛИЕВ Э.И. Разведки по трассе газопровода в г. Старый Крым 114
СОКОЛОВА О.Ю., БУЙСКИХ А.В. Работы Нимфейской экспедиции 115
СТОЛБА В.Ф., ХРАПУНОВ И.Н., АНДРЕСЕН Й.-Б., ХАНДБЕРГ С. Поселение Кельшейх 1 на дальней хоре Херсонеса 118
СТОЛЯРЕНКО П.Г., КРОПОТОВ В.В. Исследование городища Парфений 120
СТЮЛЕГАР Ф.-А., ХРАПУНОВ И.Н. Исследование древних дорожных систем в долине р. Зуя (Белогорский р-н, АРК) 123
ТЕЛІЖЕНКО С.А. Дослідження стоянки Алексі Голь 125
ТЕЛІЖЕНКО С.А. Дослідження на мисі Сотера 127
ТОЛСТИКОВ В.П., БЕЛИК Ю.Л. Исследования Пантикапейской экспедиции 130
ТУРОВА Н.П. Исследования на территории Большой Ялты 132
УШАКОВ С.В. Исследования участка базилики «Крузе» в Херсонесе 137
ФИЛИППЕНКО А.А., ДОРОШКО В.В. Работы на высоте Суздальская 139
ХРАПУНОВ И.Н. Исследования могильника Нейзац 140
ХРАПУНОВ И.Н., СМЕКАЛОВА Т.Н., МУЛЬД С.А. Раскопки кургана 335 в Черноморском р-не АР Крым 141
ХРАПУНОВ И.Н., СТОЛБА В.Ф., СМЕКАЛОВА Т.Н., АНДРЕСЕН Й.-Б., РИДЕ Ф., ХАНДБЕРГ С. Разведки на Тарханкутском полуострове 143
ЮРОЧКИН В.Ю., ВОЛОШИНОВ А.А., НЕНЕВОЛЯ И.И. Разведки в Бахчисарайском р-не АР Крым 145
ЯШАЕВА Т.Ю. Исследования у мыса Виноградного 146

ВІННИЦЬКА ОБЛ.
БОЛТРИК Ю.В., ЛІФАНТІЙ О.В., ШЕЛЕХАНЬ О.В. Дослідження Северинівського городища 150
МИЛЯН Т.Р., САЛО Б.Я., ЧОРНИЙ А.М., НАЗАР І.І. Охоронні дослідження в межиріччі Середнього Дністра та верхів'ях Південного Бугу..... 153
РАЗУМОВ С.М., КОСЬКО А., КАРНАУХ Є.Г. Дослідження кургану 3 біля с. Пороги Ямпільського р-ну Вінницької обл. 156
ШЕЛЕХАНЬ О.В. Розвідки на Дерешівському городищі 158

ВОЛИНСЬКА ОБЛ.

БАЮК В.Г. Розвідкові дослідження укріплення поблизу с.Городище І в околицях Луцька 160
ДЕМЕДЮК С.В., БАРДЕЦЬКИЙ А.Б. Дослідження багатошарового поселення у Шацькому поозер'ї 162
ДЕМЕДЮК С.В., БАРДЕЦЬКИЙ А.Б. Дослідження на території багатошарового поселення раннього залізного віку—XV ст. біля смт Шацьк Волинської обл. 165
ДЕМЕДЮК С.В., БАРДЕЦЬКИЙ А.Б. Розвідки на території Північно-Західної Волині 168
ДЕМЕДЮК С.В., БАРДЕЦЬКИЙ А.Б. Результати досліджень у с. Вишнівка Любомльського р-ну 171
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., БАРАН В.В., СТАДНИК А.Ю. Рятівні дослідження на західних околицях Луцька 174
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., БАЮК В.Г. Дослідження на східних околицях Луцька 176
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., БАЮК В.Г. Розвідки на території центральних районів Волинської обл. 178
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ВАШЕТА М.М. Рятівні дослідження в с. Рованці Луцького р-ну 180
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ВАШЕТА М.М. Рятівні дослідження на північних околицях Луцька 182
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ДЕМ'ЯНЧУК Д.Г. Дослідження на території Волинського Полісся 184
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ПАНИШКО С.Д. Дослідження багатошарового поселення у с. Зимне Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. 185
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ПАНИШКО С.Д. Дослідження на городищі Вали у м. Володимир-Волинський 187
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є. , ПАНИШКО С.Д., ЛІЩУК Б.Л. Розвідки на території західних районів Волинської обл. 189

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛ.

МЕЛЬНИК О.О., ОТРОЩЕНКО В.В. Роботи Недайводської охоронної експедиції 190
РОМАШКО В.А. Розвідки та розкопки кургану в м. Інгулець Дніпропетровської обл. 192
РОМАШКО В.А., ТЕСЛЕНКО Д.Л, ФЕЩЕНКО Е.Л. Дослідження культурного шару, пов'язаного з ранньою історією Катеринослава 193
ТЕСЛЕНКО Д.Л. Раскопки курганов у поселка Краснополье 194
ТЕСЛЕНКО Д.Л. Раскопки курганов у поселка Сурско-Литовское 197
ФЕЩЕНКО Е.Л. Исследование разрушенного кургана в с. Песчанка Днепропетровской обл. 199
ФЕЩЕНКО Е.Л., РОМАШКО В.А., ТЕСЛЕНКО Д.Л. Исследование прикурганного пространства кургана 2 у с. Недайвода 200
ШАЛОБУДОВ В.М., КОВАЛЬОВА І.Ф. Дослідження Новобогородицької фортеці 203

ДОНЕЦЬКА ОБЛ.

ГЕРШКОВИЧ Я.П., КОЛЕСНИК О.В., ВЕСЕЛЬСЬКИЙ А.П., ПАНКОВСЬКИЙ В.Б. Дослідження в зоні будівництва Краматорської ВЄС 205
ГОРБОВ В.Н., БОЖКО Р.П., КУЧУГУРА Л.И., ШЕВЧЕНКО Н.С. Исследования на территории г. Мариуполя 208
ЗАБАВІН В.О., НЕБРАТ С.Г. Дослідження кургану зрубної культури в уроч. Гайдамацький Кут (Північно-Східне Приазов'я) 210
КРАВЧЕНКО Э.Е., ПЕТРЕНКО А.Н., СПИНОВ В.В. Исследования на археологическом комплексе у с. Сидорово 212
ПОЛІДОВИЧ Ю.Б., КРАВЧЕНКО Е.Є., ПІДОБІД В.А., УСАЧУК А.М., ЦИМІДАНОВ В.В.Дослідження курганів групи Попов Яр 2 на Донеччині 215
ПОЛІДОВИЧ Ю.Б., УСАЧУК А.М., ЦИМІДАНОВ В.В., ФІЛІППОВ О.П. Розвідки на території Донецької обл. у 2010—2011 рр. 218

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛ.

КАПУСТІН К.М., ФЕДОРЧЕНКО Н.В., ЧЕРНАТА Ю.О. Розвідки на Житомирщині 220
МИЛЯН Т.Р., САЛО Б.Я., НАЗАР І.І., ЧОРНИЙ А.М., ФІЦКО М.М., КІСІЛЕВИЧ Ю.Ю. Дослідження в Житомирській і Рівненській обл. 222
ПАВЛЕНКО С.В., ТОМАШЕВСЬКИЙ А.П. Археологічні дослідження Радомишля 224
ПАВЛЕНКО С.В., ТОМАШЕВСЬКИЙ А.П., БОРИСОВ А.В., ПЕРЕВЕРЗЄВ С.В., ХОПТИНЕЦЬ І.М. Дослідження Східно-Волинської експедиції на Житомирщині 225

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛ.

ДЗЕМБАС О.В. Дослідження Невицького замку 227

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛ.

АНДРУХ С.И., ТОЩЕВ Г.Н. Исследования на Мамай-горе 228
АНДРУХ С.И., ТОЩЕВ Г.Н. Раскопки кургана у г. Токмак Запорожской обл. 229
КАРЯКА О.В. Дослідження в Запорізькій обл. 230
ПАПАНОВА В.А. Підсумки польової розвідки та науково-рятівних робіт у Бердянському р-ні Запорізької обл. 232
ТОЩЕВ Г.Н., АНДРУХ С.И. Раскопки на просп. Советский (г. Запорожье) 233

КИЇВСЬКА ОБЛ.

БАЛАКІН С.А. Дослідження на теренах Києво-Печерського заповідника 234
ВІДЕЙКО М.Ю. Розвідки Обласного археологічного музею 236
ГОТУН І.А., ГРИГОРЧУК О.І., ГРИЦИК Ю.О., ЛОЗНИЦЯ Т.В. Лісники-Безодня за результатами обстеження 238
ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М., ГРИГОРЧУК О.І., ЛОЗНИЦЯ Т.В. Дослідження багатошарового поселення між Ходосівкою та Лісниками 240
ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М., ГРИЦИК Ю.О., ГУНЬ М.О., ЛОЗНИЦЯ Т.В. Селище Вечірній Ліс у складі Ходосівського археологічного комплексу 242
ГОТУН І.А., ПЕРЕВЕРЗЄВ С.В., СУХОНОС А.М., ГРИЦИК Ю.О., ТЕРЕЩУК К.О., МАНЬКО В.О., СОРОКУН А.А. Розвідки в околицях селища Ходосівка-Рославське 244
ГОТУН І.А., СОРОКУН А.А., СУХОНОС А.М. Ходосівка-Рославське — нова пам'ятка доби первісності 245
ГОТУН І.А., СУХОНОС А.М., КАЗИМІР О.М., ГУНЬ М.О. Розкопки селища Ходосівка-Рославське 247
ІВАКІН Г.Ю., ЮАННІСЯН О.М., ЙОЛШИН Д.Д. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 250
ІВАКІН Г.Ю., КОЗЮБА В.К., КОМАР О.В., МАНІГДА О.В. Дослідження території, прилеглої до Десятинної церкви 252
КАЗИМІР О.М., ГОТУН І.А., ГРИГОРЧУК О.І., ГРИЦИК Ю.О., ТЕРЕЩУК К.О. Продовження охоронних робіт у Софіївській Борщагівці 254
КОЗЛОВСЬКА Н.А., ПАШКЕВИЧ Г.О. Палеоетноботанічні дослідження по вул. Лук'янівська, 19 у м. Києві 256
КОЗЛОВСЬКА Н.А., ПАШКЕВИЧ Г.О., ХАМАЙКО Н.В. Палеоетноботанічні дослідження матеріалів з розкопок по вул. Спаській, 35 у м. Київ 257
КОЗЮБА В.К. Археологічні розвідки на території Києва 259
КОЛИБЕНКО О.В. Дослідження на дитинці Переяславля Руського 261
ПЕТРАУСКАС А.В., ГОТУН І.А., ГРИГОРЧУК О.І., ГРИЦИК Ю.О., ТЕРЕЩУК К.О. Давньоруська пам'ятка в с. Петрушки на Київщині 263
САГАЙДАК М. А., ХАМАЙКО Н.В., КОМАР О.В., ВЕРГУН О.І. Дослідження давньоруських садиб на Спаській, 35 у м. Київ 265
ШИДЛОВСЬКИЙ П.С., ПІЧКУР Є.В. Дослідження пам'яток доби міді-бронзи на території Нижнього Подесення 269
ШИДЛОВСЬКИЙ П.С., СОРОКУН А.А. Дослідження неолітичної стоянки Грушки І у Нижньому Подесенні 271

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛ.

ДАРАГАН М.М., ПЕФТИЦЬ Д.М., ПІДОБІД В.А., РАЗУМОВ С.М. Дослідження на Жаботинському поселенні в 2010 р. 274
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., ВЄТРОВ Д.О., БЕЛЕНКО М.М., ХОПТИНЕЦЬ І.М., НЕЗДОЛІЙ О.І. Дослідження палеолітичних стоянок на Кіровоградщині 276
КОЗИР І.А., ПОЗИВАЙ Т.Д., СИЧОВ М.В., ЧОРНИЙ О.В. Розкопки Торговицького археологічного комплексу 279
ОРЛИК О.П. Розвідки в басейні Інгулу та Інгульця на Кіровоградщині 282
ПОЛІН С.В., ШЕВЧЕНКО І.В., ЛУК'ЯНЧЕНКО Ю.А. Розкопки кургану біля с. Іванівка на Кіровоградщині 283

ЛУГАНСЬКА ОБЛ.

ТЕЛІЖЕНКО С.А. Археологічні дослідження на Луганщині 285

ЛЬВІВСЬКА ОБЛ.

ВОЙТОВИЧ Н.І., ВОЙТОВИЧ М. Дослідження у внутрішньому дворику Львівської ратуші 287
ЛАЗУРКО О.Р., ШНІЦАР М.Г. Дослідження Бет-Мідрашу в м. Львів 290
ЛАЗУРКО О.Р., ШНІЦАР М.Г. Дослідження по вул. Наливайка, 4 у м. Львові 292
НАЗАР І., ВОЙТОВИЧ Н.І., ВОЙТОВИЧ М. Дослідження у м. Львові по вул. Краківська, 6—12 .. 295
НАЗАР І.І., КУСЬНЄЖ Є. Розвідки у Сокальському р-ні Львівської обл. 298
ПЛЄХАНОВ Ю., СІЛАЄВ О., ПОГОРАЛЬСЬКИЙ Я. Розвідки на Мостищині в 2011 р. 300
САЛО Б., НАЗАР І., ЧОРНИЙ А., ФІЦКО М., КІСІЛЕВИЧ Ю. Рятівні дослідження на Львівщині 302
СИТНИК О., ГАВІНСЬКИЙ А., ВОЙТОВИЧ М., АДАМИШИН О. Розвідки у Самбірському р-ні Львівської обл. 304
СИТНИК О., ПАВЛІВ Д., ПЕТЕГИРИЧ В., КОРОПЕЦЬКИЙ Р. Роботи Городоцького загону Львівської археологічної розвідкової експедиції 306
СІЛАЄВ О.М, ЛЯСКА В. Розвідки на Львівщині 308
СІЛАЄВ О.М. Пам'ятки на території Львівської та Івано-франківської обл. 310

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛ.

БІЛЯЄВА С.О., КАРАВАЙКО Д.В., ФІАЛКО О.Є. Роботи на території Кінбурнської коси в 2011 р. 313
БОНДАРЕНКО Д.В. Розвідки в Жовтневому та Снігурівському р-нах Миколаївської обл. 314
ВАХОНЕЕВ В.В. Подводные археологические исследования в Ольвии 315
ГОРБЕНКО К.В., КОЗЛЕНКО Р.А. Исследование городища Дикий Сад 317
ГОРБЕНКО К.В., СМИРНОВ О.І. Підсумки проведення археологічних експертиз на території Миколаївської та Херсонської обл. 320
ГРЕБЕННИКОВ Ю.С., ГОРБЕНКО К.В., ФИЛАТОВ Д.В. Раскопки кургана периода бронзы вблизи с. Миролюбовка Новобугского р-на Николаевской обл. 321
КОЗЛЕНКО Р.А. Разведка по территории центральной части Ольвийской периферии 323
КРАПІВІНА В.В., БУЙСЬКИХ А.В. Дослідження ділянки Р 25 в Ольвії 325
КРУТІЛОВ В.В. Розкопки античного поселення на о. Березань (ділянка Т) 327
КРУТИЛОВ В.В., СМИРНОВ А.И., БОНДАРЕНКО Д.В. Раскопки античного поселения на о. Березань (участок «ГШ») 330
КРУТИЛОВ В.В., ЧИСТОВ Д.Е. Работы экспедиции Государственного Эрмитажа на острове Березань 333
КРЫЖИЦКИЙ С.Д., НАЗАРЧУК В.И. Раскопки в террасной части Ольвии 336
СМИРНОВ Л.И. Визуальные разведки на территории Доманевского и Веселиновского р-нов Николаевской обл. 338
СМИРНОВ О.І., ГОРБЕНКО К.В., РАЗУМОВ С.М., КАРНАУХ Є.Г. Дослідження кургану доби бронзи біля с. Тузли Березанського р-ну Миколаївської обл. 340
СМИРНОВ А.И., ИВЧЕНКО А.В., ГОРБЕНКО К.В. Исследования на могильнике позднеклассического времени в г. Николаеве 343
СМИРНОВ А.И., ИВЧЕНКО А.В., КОЗЛЕНКО Р.А. Исследование оборонительного рва римского времени в г. Николаев 346
СМИРНОВ А.И., КОЗЛЕНКО Р.А., ИВЧЕНКО А.В. Новый некрополь римского времени в г. Николаев 348
ФИЛАТОВ Д.В. Исследования поселения Розановка I 350
ФОМЕНКО В.М, ТОВКАЙЛО М.Т., ТРЕБУХ О.О. Науково-рятівні дослідження Миколаївської експедиції 352

ОДЕСЬКА ОБЛ.

КІОСАК Д.В. Розвідки в Роздільнянському та Великомихайлівському р-нах Одеської обл. у 2010 р. 355
КІОСАК Д.В. Дослідження мезо-неолітичної стоянки Захарівка 1 356
КІОСАК Д.В., БРУЯКО І.В., ДЕНИСЮК В.Л. Розвідки в басейні Південного Бугу 357
САВЕЛЬЄВ О.К. Нова пам'ятка пізньоелліністичного часу на західному березі озера Ялпуг 358
САМОЙЛОВА Т.Л., ОСТАПЕНКО П.В., БОГУСЛАВСЬКИЙ Г.С., ВЕТЧИННІКОВА Н.Є., ЛЕОНОВА А.О., САВЕЛЬЄВ О.К., СМОЛЬЯНІНОВА С.П., СТАРКІН А.В. Дослідження античної Тіри та середньовічного Білгорода 360
СЕКЕРСКАЯ Н.М. Работы Никонийской экспедиции 362

ПОЛТАВСЬКА ОБЛ.

БОВКУН І.В., СУПРУНЕНКО О.Б. Нові предмети зі «скарбу» козацької доби з Поорілля 363
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В., КУЛАТОВА І.М., СУПРУНЕНКО О.Б. Знахідки з Нижнього Поорілля 365
КОВАЛЕНКО О.В., ЛУГОВИЙ Р.С. Сторожівський курганний могильник 367
ЛУГОВИЙ Р.С., КОВАЛЕНКО О.С.Розвідки на території Гадяцького та Лохвицького р-нів Полтавської обл. 369
ПУГОЛОВОК Ю.О. Дослідження на посаді Глинського городища на Ворсклі 370
СИДОРЕНКО О.В., СУПРУНЕНКО О.Б. Знахідки з могильника поблизу с. Засулля на Полтавщині 372
СУПРУНЕНКО О.Б. Дослідження курганів поблизу с. Кузьменки на Нижньому Пслі 374
СУПРУНЕНКО О.Б. Продовження обстежень траси будівництва автообходу навколо м. Кобеляки 377
СУПРУНЕНКО О.Б., ОСАУЛЬЧУК О.В., ПУГОЛОВОК Ю.О., ШЕРСТЮК В.В. Обстеження траси будівництва автообходу навколо Полтави 378
СУПРУНЕНКО О.Б., ОСАУЛЬЧУК О.В., ПУГОЛОВОК Ю.О., ШЕРСТЮК В.В. Обстеження зони реконструкції шосе Київ—Харків—Довжанський 380
СУПРУНЕНКО О.Б., ПУГОЛОВОК Ю.О. Наглядові дослідження на передгородді Полтавської фортеці 382
СУПРУНЕНКО О.Б., СКОРИЙ С.А., СИДОРЕНКО О.В. Сліди стійбища скіфської доби у заплаві Сули біля Лубен 384
ШЕРСТЮК В.В. Результати обстежень на Полтавщині 387
ШЕРСТЮК В.В., ЛЯМКІН В.В. Розвідки в околицях м. Комсомольськ Полтавської обл. 389
ШРАМКО И.Б., ЗАДНИКОВ С.А. Работы на Западном укреплении Бельского городища 391
ЯКОВЛЕВА Л.А. Відкриття четвертого житла з кісток мамонта на Гінцівському палеолітичному поселенні 392

РІВНЕНСЬКА ОБЛ.

БАРДЕЦЬКИЙ А.Б., ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Д.Ю. Нові дані про археологічні пам'ятки на території Острозького р-ну Рівненської обл. 395
ЗЛАТОГОРСЬКИИЙ О.Є., ВАШЕТА М.П., САМОЛЮК В.О. Археологічні дослідження в с. Пересопниця 398
ЗЛАТОГОРСЬКИИЙ О.Є., ПЯСЕЦЬКИЙ В., ХОМИЧ М. Дослідження палеолітичних стоянок поблизу с. Жорнів на Волинській височині 400
ЗЛАТОГОРСЬКИИЙ О.Є., Ю. ХАРКОВЕЦЬ Розвідки на території Рівненської обл. 402
КОЗАК Д.Н. Дослідження на Хрінницькому водоймищі 404
ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л., БОНДАРЧУК О.А., ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Д.Ю. Дослідження багатошарової пам'ятки в м. Острозі 407
ПРИЩЕПА Б.А., ВОЙТЮК О.П. Відтворення давньоруської печі в с. Пересопниця Рівненської обл. 409
ПРИЩЕПА Б.А., ЧЕКУРКОВ В.С., ВОЙТЮК О.П. Обстеження великих городищ в басейні р. Усті на Рівнещині 411
ПШЕНИЧНИЙ Ю. Розвідки в м. Дубно Рівненської обл. 413
ТКАЧ В.В. Дослідження в Дубенському р-ні Рівненської обл. 415
ТКАЧ В.В. Обстеження відомих археологічних пам'яток у Дубенському р-ні Рівненської обл. 416

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛ.

ДЕРЕХ О.М. Дослідження поселення трипільської культури Сосулівка І на Тернопільщині 418
ІЛЬЧИШИН В.В. Дослідження пам'яток висоцької культури біля с. Мильне на Тернопільщині 419
СИТНИК О.С. Дослідження двошарової палеолітичної стоянки Ігровиця І 421
СТРОЦЕНЬ Б.С. Дослідження ДП ОАСУ «Подільська археологія» 423

ХАРКІВСЬКА ОБЛ.

АКСЁНОВ В.С. Раннесредневековый могильник у с. Верхний Салтов 425
АКСЁНОВ В.С., ЛАПТЕВ А.А. Исследования кремационного могильника салтово-маяцкой культуры у с. Кицевка на Харьковщине 428
ГОЛУБЄВА І.В. Дослідження Цареборисівської фортеці 430
ГОЛУБЄВА І.В., ЗАДНІКОВ С.А., ПЕЛЯШЕНКО К.Ю., ШРАМКО І.Б. Результати досліджень

у м. Харків і Харківській обл. у листопаді 2010 — листопаді 2011 рр. (за матеріалами наукових експертиз) ... 431
ГРЕЧКО Д.С., ЧОРНЕНЬКИЙ А.І. Дослідження курганного могильника біля с. Циркуни на Харківщині ... 435
КОЛОДА В.В. Исследования на селище «П» близ с. Мохнач ... 436
ЛАПТЕВ А.А. Разведки в долине р. Синихи в 2010—2011 гг. ... 438
ПЕЛЯШЕНКО К.Ю. Розкопки Циркунівського городища ... 441
СВИСТУН Г.Е., СЫРОВАЦКИЙ В.П. Обследование памятников салтовской культуры в Харьковской обл. ... 442
СНІЖКО І.А. Дослідження стоянки біля с. Кам'янка Харківської обл. ... 444
ШРАМКО И.Б., ПЕЛЯШЕНКО К.Ю., ЗАДНИКОВ С.А. Охранные раскопки поселения скифского времени у с. Новоселовка ... 446

ХЕРСОНСЬКА ОБЛ.
ВОРОНОВ С.О. Дослідження на о. Тендрівська коса ... 448
СИМОНЕНКО А.В., ГЕЙ О.А. Новые исследования могильника Красный Маяк ... 450

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛ.
ГУЦАЛ А.Ф., ГУЦАЛ В.А., МОГИЛОВ О.Д., БОЛТАНЮК П.А. Дослідження у Городоцькому р-ні на Хмельниччині ... 452
ЗАХАР'ЄВ В.А., СТРОЦЕНЬ Б.С. Поховання енеоліту—бронзи на Хмельниччині ... 454
ОВЧИННИКОВ Е.В., ПОГОРІЛЕЦЬ О.Г., ПАНІКАРСЬКИЙ А.В., ПІЧКУР Є.В. Дослідження Меджибізької трипільської експедиції ... 455
СТЕПАНЧУК В.М., РИЖОВ С.М. Розкопки на місцезнаходженні Меджибіж ... 458
СТРОЦЕНЬ Б.С., ДЕМИДКО С.Ю., СТРОЦЕНЬ М.Б. Завершення дослідження черняхівського могильника у Лісових Гринівцях на Хмельниччині ... 460
ЯКУБОВСЬКИЙ В.І. Основні результати розкопок на території середньовічного м. Губин і його округи в 2010—2011 рр. ... 461

ЧЕРКАСЬКА ОБЛ.
БЕССОНОВА С.С., СИВОЛАП М.П. Розкопки кургану скіфського часу в Нижньому Пороссі 464
БОРИСОВ А.В. Дослідження у Пороссі ... 466
МАГОМЕДОВ Б.В., ДІДЕНКО С.В. Могильник черняхівської культури Легедзене ... 467
НЕРАДЕНКО Т.М. Розкопки поселення Молюхів Бугор ... 469
ЧАБАНЮК В., ВІДЕЙКО М., РАССМАН К., БУРДО Н., ГАУСС Р., ПЕТЕРС Д. Уточнення меж і планування пам'яток заповідника «Трипільська культура» ... 471
ШИДЛОВСЬКИЙ П.С., НУЖНИЙ Д.Ю., ПЕАН СТ., ПРЯДКО Д.Ю. Дослідження пізньопалеолітичного поселення Межиріч ... 474

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛ.
ПИВОВАРОВ С.В., ІЛЬКІВ М.В. Дослідження на території Чернівецької обл. у 2010—2011 рр. ... 476
ПИВОВАРОВ С.В., МИСЬКО Ю.В., МИХАЙЛИНА Л.П., ІЛЬКІВ М.В. Дослідження Хотинської фортеці ... 478
ЧЕРНОВОЛ Д.К., ЛИСЕНКО С.Д., ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л., МАРИНЧЕНКО Г.В., КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ А.О. Дослідження поблизу с. Волошкове ... 479

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛ.
БОНДАР О.М. Розвідки в Чернігівському та Ріпкинському р-нах Чернігівської обл. ... 482
ВЕРЕМЕЙЧИК О.М., БОНДАР О.М., ТЕРЕЩЕНКО О.В. Дослідження Замкової Гори у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. ... 485
ДЕМ'ЯНЕНКО Д. До питання про датування поселення Селище біля с. Анисів Чернігівського р-ну ... 487
ЖАРОВ Г.В., ЖАРОВА Т.М., СТУПАК Д.В. Нові пам'ятки доби палеоліту на Чернігівщині ... 490
КЕДУН І.С., ЧЕРНЕНКО О.Є. Дослідження у м. Новгород-Сіверський та м. Ніжин ... 492
КОВАЛЕНКО В.П., МЕЗЕНЦЕВ В.І., СИТИЙ Ю.М. Дослідження гетьманської столиці Батурина 495
КОВАЛЕНКО В.П., МОЦЯ О.П., СИТИЙ Ю.М. Дослідження в Шестовиці ... 499
КОВАЛЕНКО В.П., МОЦЯ О.П., СКОРОХОД В.М. Дослідження на посаді городища в уроч. Коровель у Шестовиці ... 501

ЛУЦЕНКО Р.М. Дослідження на теренах Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря 504
ПОТЄХІНА І.Д., СЛОБОДЯН Т.І. Експертиза кремацій з Шестовиці 506
РУДЕНОК В.Я., НОВИК Т.Г. Дослідження теренів колишнього Іллінського монастиря у Чернігові 509
СКОРОХОД В.М., МИРОНЕНКО Л.П. Дослідження на посаді Виповзівського городища 511
СКОРОХОД В.М., МОЦЯ О.П., СИТИЙ Ю.М. Дослідження оборонних споруд Виповзівського городища 514
СТУПАК Д.В., ПОТЄХІНА І.Д. Результати досліджень Новгород-Сіверської стоянки 516
ЧЕРНЕНКО О.Є., КАЗАКОВ А.Л., РИЖИЙ В.В. Дослідження на території посаду стародавнього Чернігова 518
ШИДЛОВСЬКИЙ П.С., СОРОКУН А.А. Нові неолітичні пункти у Нижньому Подесенні 520
НАШІ АВТОРИ 522

ВІД РЕДАКЦІЇ
Про необхідність польової археологічної «бюрократії» або осанна зошиту з олівцем на розкопі

Наше щорічне видання змінило свою структуру, запровадивши територіальний принцип презентації коротких інформативних звітів. Таким чином, на наш погляд, картина інтенсивності досліджень у різних регіонах нашої держави стала більш наочною.

За результатами роботи Польового комітету останніх років стала нагальною тема дотримання класичних норм польової звітності. Зараз можна констатувати, що деякі дослідники, що мають проблеми з наданням належної польової документації до своїх звітів, перейшли у наступ. Вони атакують Польовий комітет листами керівників своїх установ та деклараціями, суть яких зводиться до вимоги відмовитись від передачі креслень і польових щоденників (що є документальною основою археологічного звіту) до Наукового архіву Інституту археології НАН України. Їх основний аргумент фіксується посиланням на те, що зараз нові часи, вся документація робиться в ноутбуці безпосередньо в полі і тому інша інформація є зайвою. Або ж виголошують іншу сентенцію про те, що польова документація має бути передана на зберігання до архіву установи, де працює той чи інших дослідник. Не хочеться вдаватися до банальних істин, проте всім цим „шукачам архівних полегшень" варто нагадати, що, досліджуючи пам'ятку, археолог знищує її. Тому його професійний обов'язок зафіксувати, викласти в різних формах (опис, креслення, графіка, фото) та проаналізувати об'єктивну інформацію, одержану в ході дослідження.

Повертаючись до позиції палких прихильників використання сучасних технічних засобів у польових умовах зауважимо, що ніхто не сперечається в їх численних перевагах. Проте тут в нагоді має стати здоровий консерватизм використання польового щоденника, писаного олівцем. У цьому документі нотуються і знахідки, і виміри, і опис стану розкопу, і перші враження, і попередні міркування, навіть емоції дослідника. Звичайно ж у вечері в таборі можна занести все в комп'ютер, але це ніяк не замінює первинної фіксації. Занотовуючи, дослідник формулює ситуацію на пам'ятці, підсумовує низку спостережень. Незрозумілі сьогодні деталі, чітко занотовані в щоденнику, можливо, при подальшому накопиченні знань та інформації „заговорять" пізніше. Саме тому щоденник є своєрідною формою протоколу, що має вестися регулярно та якомога докладніше.

Спроби спрощення польової документації чи її скорочення свідчать лише про бажання частини колег полегшити собі життя. На заваді мають бути традиції великих експедицій, де існував культ польової фіксації. Мабуть, на часі запровадження низки неодмінних польових форм фіксації і не лише знахідок та об'єктів, а й відібраних проб, антропологічного та палеозоологічного матеріалу, переліків малюнків, фотографій і креслень.

На закінчення хотілося б звернути увагу на питання щодо місця зберігання оригінальної польової документації. Кваліфікаційні документи (Відкриті листи) на право проведення археологічних досліджень видає Інститут археології НАН України – провідна профільна установа держави. Отже, Науковий архів саме цієї установи і є місцем зберігання ОРИГІНАЛІВ всіх складових наукового звіту.

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

Д.В. Бейлин, А.В. Куликов, С.А.Бейлина

РАЗВЕДКИ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ КЕРЧЕНСКОГО ПОЛУОСТРОВА

В 2011 г. Керченским отрядом филиала Института археологии НАН Украины были продолжены разведки в северо-восточной части Керченского п-ва. Разведки проводились на территории Глазовского, Войковского и Октябрьского сельсоветов Ленинского р-на АРК. В процессе разведок проводилось визуальное выявление памятников и объектов археологии, их шурфовки, GPS- и фотофиксация. Разведки проводились в рамках плановой темы КФ ИА НАН Украины: «Археологические культуры древнего и средневекового Крыма. Периодизация и хронология» и «Ландшафтно-историческое районирование археологических памятников Крыма».

На территории Глазовского сельсовета Ленинского р-на АРК работы были сосредоточены непосредственно в с. Глазовка и в его окрестностях. Так, в районе с. Глазовка на северо-восточном склоне горы Хрони доследовался выявленный в 2010 г. участок некрополя первых веков н. э.

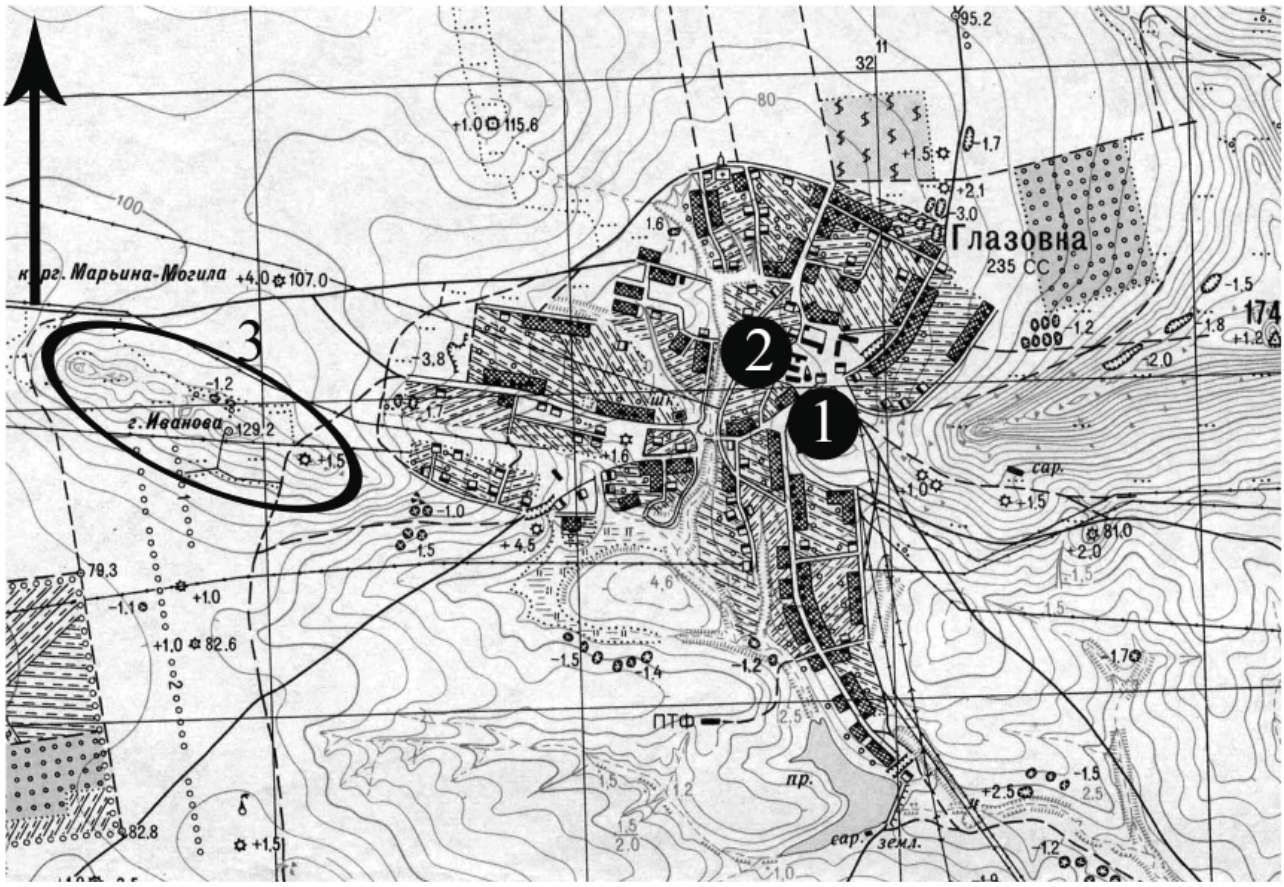

Рис. 1. Памятники в районе с. Глазовка: *1* — Глазовка I; *2* — Глазовка 2; *3* — курганный могильник. М — 1:25000

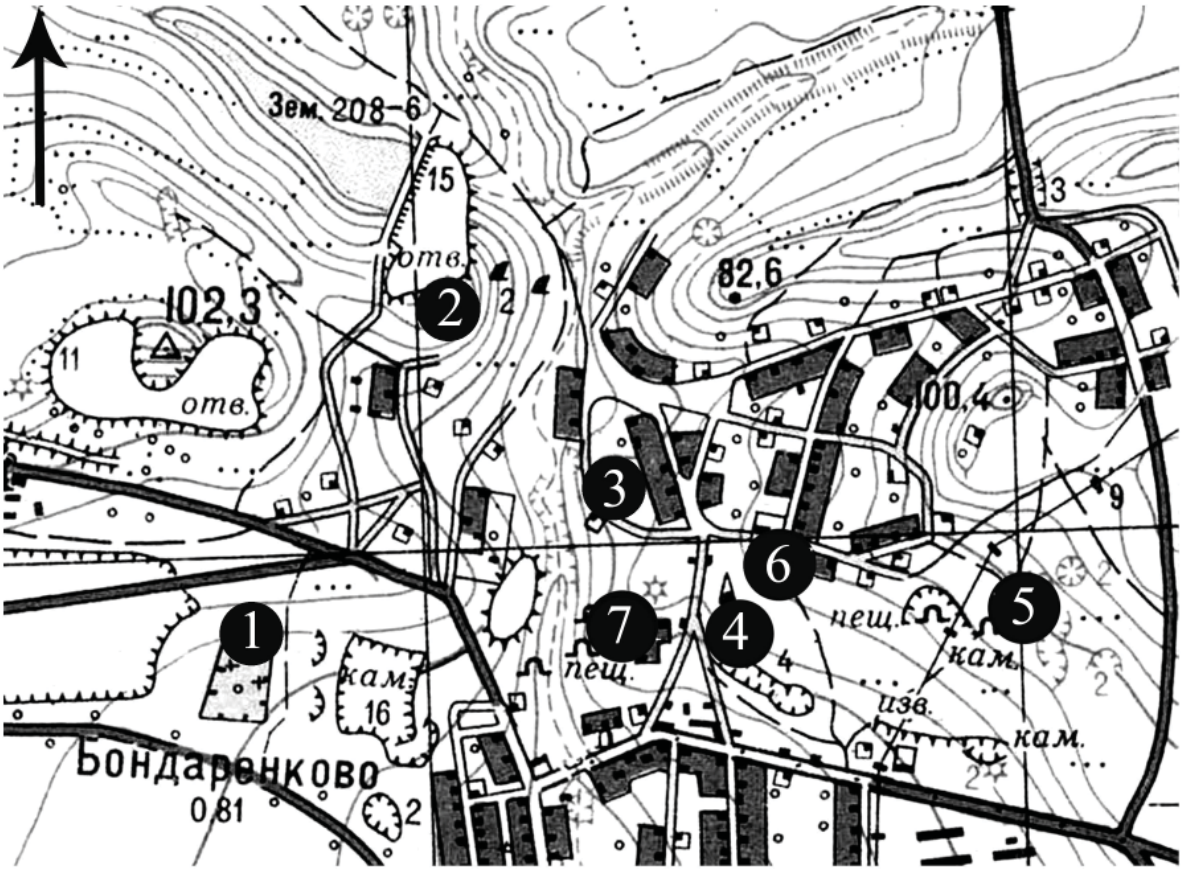

Рис. 2. Памятники в районе с. Бондаренково: *1* — Бондаренково I; *2* — Бондаренково II; *3* — Бондаренково III; *4* — Бондаренково V; *5* — Бондаренково VII; *6* — Бондаренково VIII; *7* — Бондаренково IX. М — 1:25000

В самой же деревне найдены места скоплений керамики, а также несколько разновременных поселений, которые предварительно можно датировать в пределах V—II вв. до н. э., I в. до н. э. — III в. н. э. и VII—XI вв. Северо-западнее сельского кладбища зафиксированы слои, содержащие керамику V—II вв. до н. э., а также фрагменты амфор и столовых сосудов VII—XI вв. В центральной части села, на склонах небольших мысов, вдающихся в балку, обнаружена керамика первых веков н. э., а так же известковая штукатурка, покрытая красной и желтой краской. На обоих берегах обширной балки, разделяющей село, найдены фрагменты лепных сосудов эпохи бронзы и отщепы кремня. К западу от села зафиксирована курганная группа и некрополь IV—III вв. до н. э. Дополнительные обследования были проведены в районе уроч. Широкая Балка.

Разведочные работы на территории Войковского сельсовета Ленинского р-на АРК были в основном сосредоточены в с. Бондаренково и его окрестностях. Здесь, практически в центре села, в районе заброшенных каменоломен, выявлено поселение IV—III вв. до н. э. с достаточно хорошо сохранившимся комплексом из семи хозяйственных ям, вырубленных в толще известняка. Две из них оштукатурены известковым раствором и имеют размеры 4,8 × 4,5 м. В центральной части села обнаружен некрополь IV—III вв. до н. э. Могилы прямоугольной формы вырублены в скале и перекрыты плитами. Южнее ул. Школьной и на участках частных владений наблюдаются выходы золистого грунта, насыщенного керамикой V—III вв. до н. э. и первых веков н. э., а также створками мидий. Наряду с материалом античного периода, многочисленны находки лепной керамики и кремня эпохи бронзы (есть основание предполагать, что отдельные находки относятся к эпохе неолита).

В с. Войково и в его окрестностях зафиксированы как ранее известные памятники, так и вновь выявленные объекты. На территории современного кладбища (в нижней части южного склона скалистого холма) фиксируются достаточно мощные культурные напластования, материал из которых предварительно можно датировать концом V—III вв. до н. э. На северной окраине села, западнее ремонтной базы расположено поселение первых веков н. э. Следует отметить, что оно находится в непосредственной

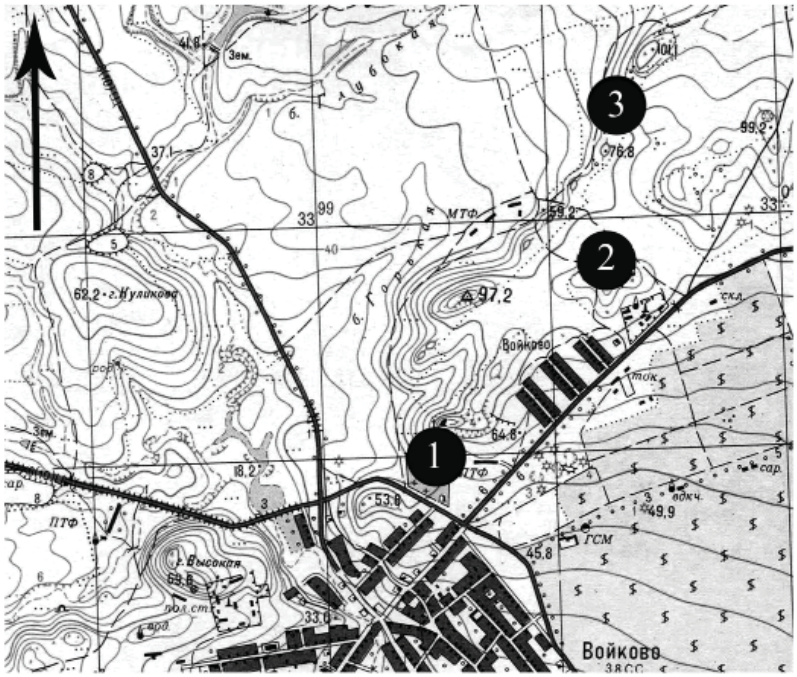

Рис. 3. Памятники в районе с. Войково: *1* — Войково III; *2* — Войково VIII; *3* — Войково IX. М — 1:25000

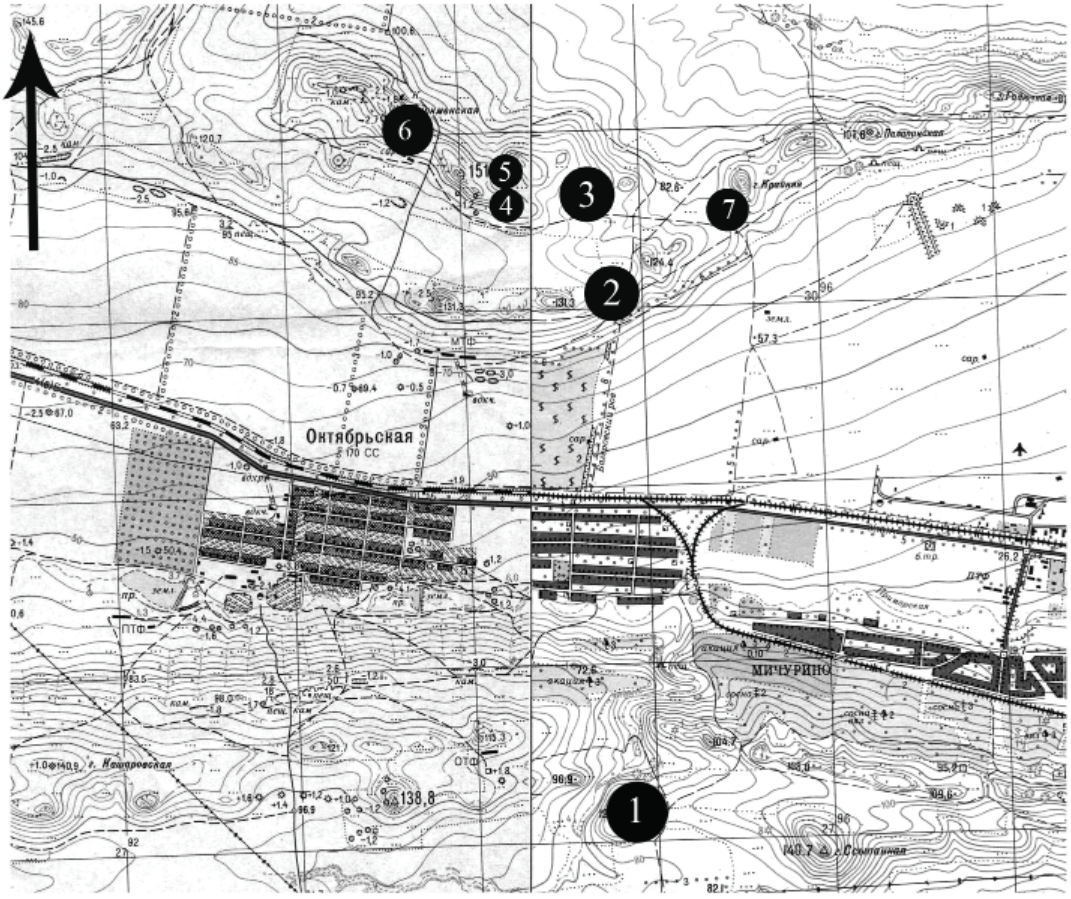

Рис. 4. Памятники в районе с. Октябрьское: *1* — Октябрьское III; *2* — Октябрьское I; *3* — Октябрьское VI; *4* — некрополь Октябрьское VII; *5* — некрополь Октябрьское VIII; *6* — Туркмен I; *7* — некрополь Октябрьское IX. М — 1:25000

близости от т. н. северного участка Тиритакского вала. На трассе упомянутого вала, севернее с. Войково, выявлены остатки прямоугольной в плане постройки (башня?).

В отчетном полевом сезоне начаты разведки на территории Октябрьского сельсовета Ленинского р-на АРК. Основной задачей разведочных работ являлась локализация ранее выявленных памятников. Так, были локализованы поселения Октябрьское I, Октябрьское III, Октябрьское IV, Туркмен I. Найдены: могильник первых веков н. э. — Туркмен III и некрополь IV—III вв. до н. э., расположенный восточнее кургана Кара-Оба. Севернее упомянутого кургана, за овцефермой, на небольшой продолговатой возвышенности зафиксированы два ограбленных склепа. В грабительском отвале одного из них находились фрагменты окрашенных венчиков и ручки клазоменских амфор второй половины VI в. до н. э.

В следующем полевом сезоне планируется продолжить разведки с шурфовками в восточной части Керченского п-ва.

Д.В. Бейлин, А.В. Куликов, С.А. Бейлина

РАСКОПКИ В с. БОНДАРЕНКОВО (КЕРЧЕНСКИЙ п-ов)

В 2011 г. Керченским отрядом КФ ИА НАНУ продолжены исследования в центральной части с. Бондаренково Войковского сельсовета Ленинского р-на АР Крым, расположенного в 5,0 км к северу от центральной части г. Керчь — между деревней Войково и поселком Аджимушкай.

Раскопки отчетного сезона проводились на выявленном в 2010 г. небольшом поселении (укрепленной усадьбе?) Бондаренково III, территория которого занимает скалистый холм и его склоны, на что указывает подъемный материал и зафиксированные в обнажениях выходы культурного слоя. Площадь поселения не превышает 0,2 га. Расположено оно на левом берегу ручья Булганак в центре широкой долины слияния нескольких ручьев (рис. 1). В 0,4 км к северо-западу от поселения на противоположном (правом) берегу ручья на доминирующей возвышенности находится большое поселение I в. до н. э. — III в. н. э. (Бондаренково II).

Холм, на котором располагаются остатки поселения Бондаренково III, представляет собой скальный массив, юго-восточная часть которого покрыта многочисленными глубокими трещинами, а ее нижняя часть задернована (рис. 2). На вершине скального массива отчетливо видны следы подрубок и подтесов прямоугольных очертаний размерами от 0,3 × 0,4 м до 1,2 × 0,5 м. В расположении подтесов и подрубок скалы прослеживаются очертания монументальной постройки прямоугольной формы, мощность стен которой достигает порядка 1,5—2,0 м. В 2010 г. при зачистке грабительской ямы на вершине скалы был исследован культурный слой второй половиной I в. до н. э. — первой половины I в. н. э. и выявлен участок каменной стены, сложенной из хорошо обработанных квадров, местами уложенных на хорошо обработанную поверхность скалы.

На южном склоне холма фиксируется ряд крупных камней, возможно являющихся фрагментом южного фаса стены монументального сооружения или комплекса сооружений.

В отчетном полевом сезоне на вершине холма был разбит раскоп из трех квадратов, выстроенных в одну линию, общей площадью 75 м^2. Длинной осью сетка квадратов ориентирована в направлении северо-запад—юго-восток, что отвечает общему рельефу холма и топографии вы-

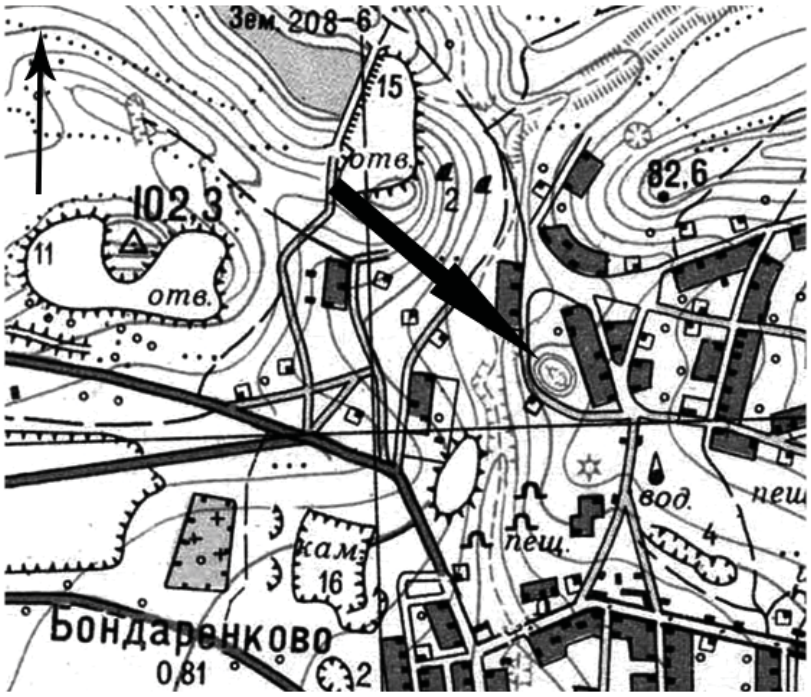

Рис. 1. Топографический план местоположения поселения Бондаренково III

Рис. 2. Поселение Бондаренково III. Вид с юго-востока

явленных в 2010 г. строительных остатков. Восточный борт квадрата 1 примыкает к скальному выходу, подрубки которого образуют практически прямой угол (восточная стена монументальной постройки?).

Мощность культурных напластований в пределах раскопа составила от 0,1 м до 1,6 м. Раскопками было открыто четыре слоя.

На большей части раскопа слои зачищены до скалы. Исключение составили восточный и западный крайние части раскопа. Здесь открыта плотная забутовка из бутового дикарного камня. В восточной части западной границей забутовки служила однорядная кладка, сложенная из необработанных камней. Учитывая небольшую площадь раскопа, с целью сохранения строительного комплекса забутовка не разбиралась.

Над скальным материком в центральной и западной частях раскопа (квадраты 2 и 3) был открыт слой известняковой крошки, который, вероятно, представлял собой нивелировку трещиноватой поверхности скалы и относился к первому строительному периоду возводимого сооружения. Мощность слоя местами достигала 0,8 м.

Наиболее мощный слой культурных напластований был прослежен в пределах квадратов 1 и 2. Он представляет собой рыхлый суглинок серо-желтого оттенка, перекрывший развалы амфор, столовых и кухонных сосудов (рис. 3; 4). В центральной части раскопа этот слой сильно поврежден позднейшими перекопами. Ими же основательно повреждена северо-восточная стена позднеэллинистического строительного комплекса, которая примыкает к тщательно подтесанной сакле. Поверхность скалы практически идеально выровнена, а имеющиеся трещины и неровности плотно заложены бутовым камнем. Внутреннее пространство центральной монументальной постройки местами было вымощено плоским камнем. Отметим и следы кострищ, зафиксированные в квадрате 1 у массивных скальных выходов, поверхность которых сильно обожжена и растрескалась. Мощность горелого слоя составляет здесь около 0,2—0,3 м.

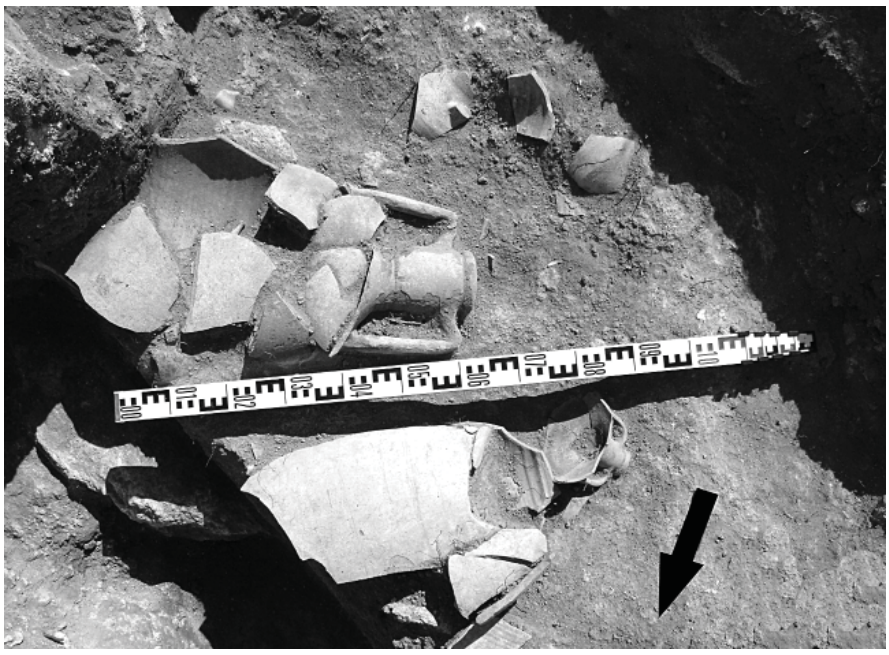

Рис. 3. Квадрат 2. Развал амфор второй половины I в. до н. э. — первой половины I в. н. э.

Основная масса находок и амфорный комплекс в целом могут быть датированы второй половиной I в. до н. э. — первой половиной I в. н. э. Вероятно этим же временем (или несколько более ранним) должны быть датированы и строительные остатки поселения Бондаренково III, исследованные в отчетном полевом сезоне. Исключения составили единичные находки керамики и монет V—II вв. до н. э., однако выраженных участков культурного слоя этого времени пока не выявлено.

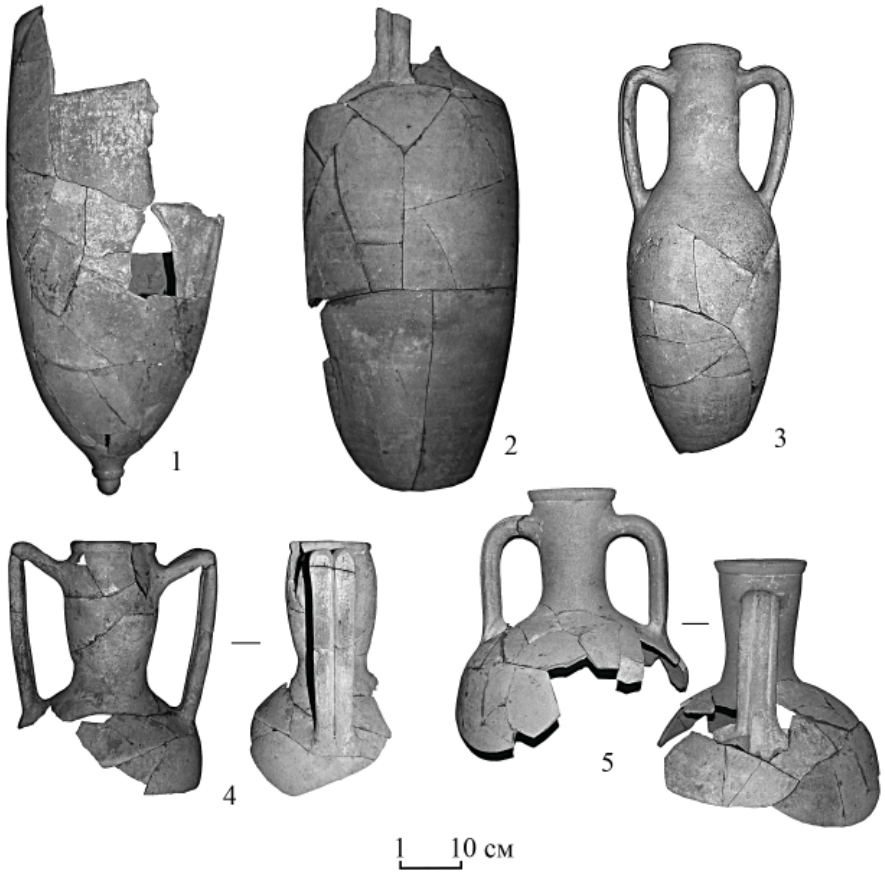

Рис. 4. Амфорный комплекс из центральной части раскопа

После завершения работ раскоп был частично законсервирован отработанным грунтом.

Выгодное стратегическое положение поселения Бондаренково III, а также достаточно внушительная толщина сохранившихся остатков стен вполне может свидетельствовать об оборонительно-сторожевых функциях поселения, по крайней мере, его центральной постройки, расположенной на вершине скального массива. Вероятнее всего, до середины I в. весь комплекс входил в единую оборонительную систему с поселением Бондаренково II.

В следующем полевом сезоне планируется продолжить исследования поселения Бондаренково III, что позволит нам открыть новые площади и значительно лучше и детальнее изучить комплекс.

А.М. Бутягин, А.В. Буйских

РАБОТЫ МИРМЕКИЙСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

В 2011 г. продолжились работы российско-украинской Мирмекийской археологической экспедиции на античном городище Мирмекий, расположенном на территории г. Керчи. Экспедиция сосредоточилась на раскопках участка «И», проводя на участке «ТС» лишь доследование одного небольшого помещения.

Общая площадь работ на участке «И» составила около 280 м^2. В продолжение работ 2010 г. раскопки производились непосредственно на площади зольника 2, а также к северу от него — в северо-западном углу участка «И». Основной задачей на северном участке было снятие отвалов 1980—2000-х гг. на уровень исследования зольника. В данный момент отвалы практически сняты и есть основания предполагать в следующем году выход по всей площади на нетронутый культурный слой IV в. до н. э.

На основном участке (площадью около 230 м^2) культурный слой исследован на глубину 0,7 м. За исключением участка, уничтоженного поздними перекопами, по всей площади раскопа открыты слои зольника 2, состоящие из прослоек пепла, глины, суглинка, порой с угольками и крупными фрагментами печины. Слой характеризовался чрезвычайной насыщенностью керамического материала — обнаружены многочисленные фрагменты амфор, в том числе клеймёных. Среди последних — фрагменты сосудов Гераклеи, меньше клейм Синопы и Фасоса, редкое клеймо Пароса. Обращает внимание почти полное отсутствие клейменых ручек родосских амфор, характерное для верхних слоёв зольника. Открыто множество фрагментов расписной керамики, терракот, железных и бронзовых предметов (по большей части гвоздей) и бронзовых монет. Любопытно, что характерных для зольника терракотовых протом выявлено сравнительно немного. В нижних слоях зольника открыты три скелета собак, вероятно, положенные в небольшие ямы.

Открытая в прошлом году сырцово-каменная кладка, ограничивавшая зольник 2 с юга, в этом сезоне полностью исследована и снята. Кроме того, в зольнике было обнаружено несколько ям,

Рис. 1. Каменная обкладка западной границы зольника 2. Вид с запада

Рис. 2. Костяная пластина в виде крыла грифона (?)

в том числе одна диаметром 2,3 м, сохранившаяся на глубину около 0,35 м. Любопытно, что в дне ямы была вырыта ещё одна диаметром около 1,30 м и глубиной около 0,15 м. Яма заполнена стандартным слоем зольника. Зольник был прорезан и несколькими поздними ямами. В целом, исследование зольника 2 можно считать почти завершённым — на значительной части раскопа открыт подстилающий слой жёлто-коричневого суглинка, раскопанный на глубину до 0,3 м. Судя по всему, это основание зольника. На небольшом участке он уже был обнаружен при раскопках 2002 г. Количество керамических находок здесь не уступает слоям зольника, отличаясь в хронологическом отношении. В частности, присутствует значительное число фрагментов краснофигурной керамики, в т. ч. крышек лекан V—IV вв. до н. э., обломки аска с изображением грифона.

Иной характер имеет слой в западной части раскопа. Здесь в прошлом году обнаружены остатки каменной обкладки западного края зольника 2 (рис. 1). Однофасные стены были исследованы до обкладки. Их максимальная сохранившаяся высота составляет 1,4 м, общая длина кладки около 11 м. Кладка стоит на золистых прослойках, она сооружена после начала функционирования объекта. К востоку от кладки слои зольника идут с падением, видимо, пересыпавшись через стену. Количество находок здесь резко уменьшается. Под слоями зольника залегает слой тёмно-коричневого суглинка плотностью 0,3—0,4 м, скорее всего, это остатки улицы, шедшей в направлении север—юг. Ширина улицы составляла около 2,8 м, длина около 8,5 м, сохранившаяся высота не превышает 0,4 м. Кладка небрежно сложена из камней разного размера, не менее пяти из них — вторично использованные якоря. Судя по всему, кладка служила основанием сырцовой загородки, отделявшей от улицы помещение, вымощенное каменными плитами. Помещение открыто в ширину на 0,8 м.

Как и в прошлом году, продолжались раскопки перекопов военного и послевоенного времени. Состав керамических находок не отличался от материала зольника. То же относится и к осыпям, окружавшим участок. Здесь найдена часть резной костяной пластины в виде крыла, вероятно, грифона (рис. 2).

На участке «ТС» завершены раскопки помещения XVII-а, слой глинобитного пола второго строительного периода был снят до уровня каменной вымостки первого строительного периода. В заполнении найдено незначительное число керамических находок и множество костей рыб, что подтверждает сделанный ранее вывод о его использовании для сушки рыбы.

На участке «И» велись работы по консервации каменных кладок раскопок 50—60-х гг. XX в.

В.В. Вахонеев, М.В. Любичев, С.Н. Явишева

ПОДВОДНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ВОКРУГ СКАЛ АДАЛАРЫ

В августе 2011 г. Гурзуфская подводная археологическая экспедиция Департамента подводного наследия ИА НАН Украины продолжила исследования вокруг скал Адалары (акватория пгт Гурзуф, АР Крым). Работы проводились в рамках договора с МДЦ «Артек», где располагалась база экспедиции. Основная цель исследований была сосредоточена на проведении визуальной разведки легководолазами, сборе подъемного материала, фото- и видеофиксации объектов на дне. Погружения проводились к северу от Малого Адалара на подводной каменной гряде на глубину 4,0—15 м. Керамический материал был обнаружен преимущественно в районе самой гряды. Под водой проведен сбор лишь характерных профильных частей, стенки сосудов осматривались на месте на наличие изображений, граффити и т. п. В западных квадратах района исследований на песке выявлено большое количество непрофильных фрагментов амфор и пифосов. Весь керамический материал представлен фрагментами VIII—IX и XII—XV вв. К перво-

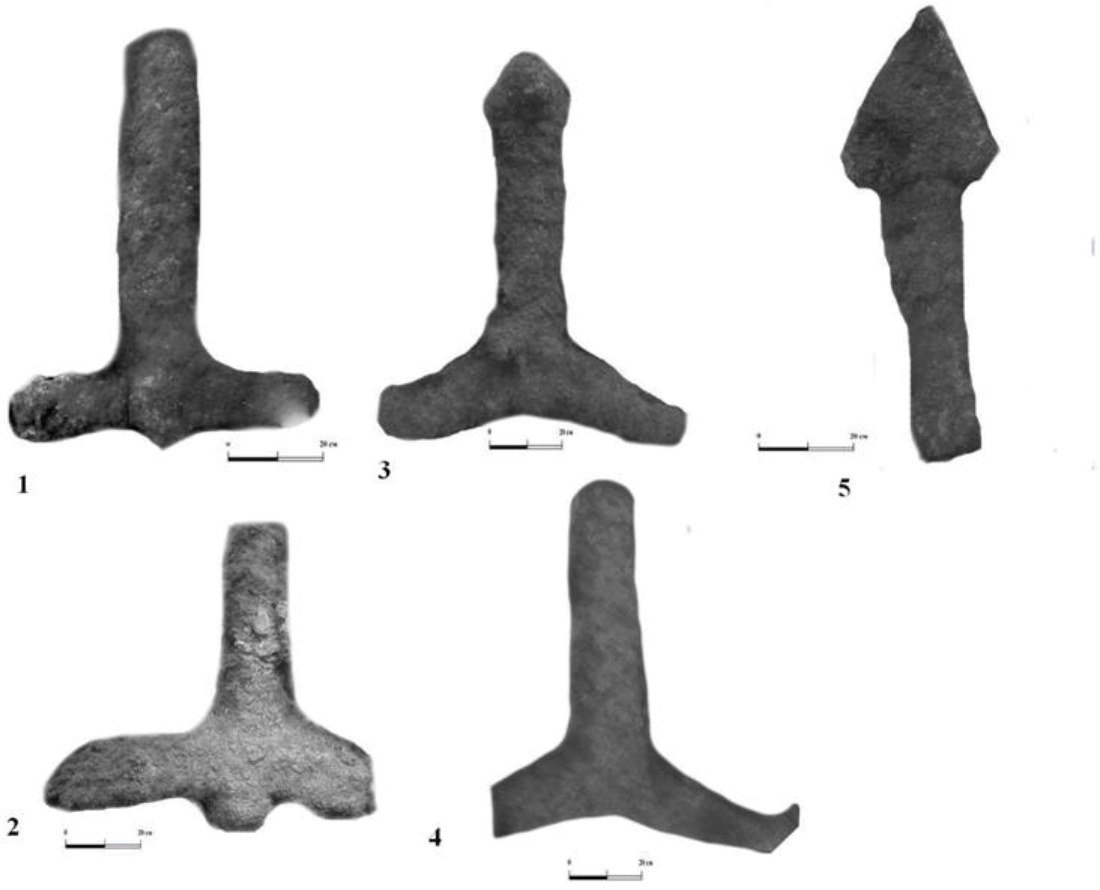

Рис. Средневековые якоря под Адаларами

му периоду можно отнести фрагменты причерноморских амфор, ко второму — трапезундские с высоко поднятыми ручками и поливными мисками. Якоря, обнаруженные под водой во время экспедиции, представлены карбонатными корками, что делает невозможным их поднятие на поверхность.

Отдельное внимание было уделено сбору информации от местных жителей и краеведов Гурзуфа — в частности обработана коллекция археологического материала, обнаруженного вблизи скал Адалар, из школьного музея в Артеке, а также зарисованы и сфотографированы находки местных дайверов за последний год.

Резюмируя результаты трехлетних исследований в районе Адалар, следует отметить, что в последние годы из-за процесса активизации деятельности крымских дайв-центров археологический материал активно расхищается. Помимо подъема керамических фрагментов, происходит перемещение и неудачные попытки подъема средневековых якорей, от которых сохранились крайне хрупкие карбонатные оболочки (за три сезона работ экспедицией было зафиксировано девять средневековых якорей и их фрагментов).

В.В. Вахонеев, С.Л. Соловьёв, П. Стенсел

ПОДВОДНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА АКРЕ

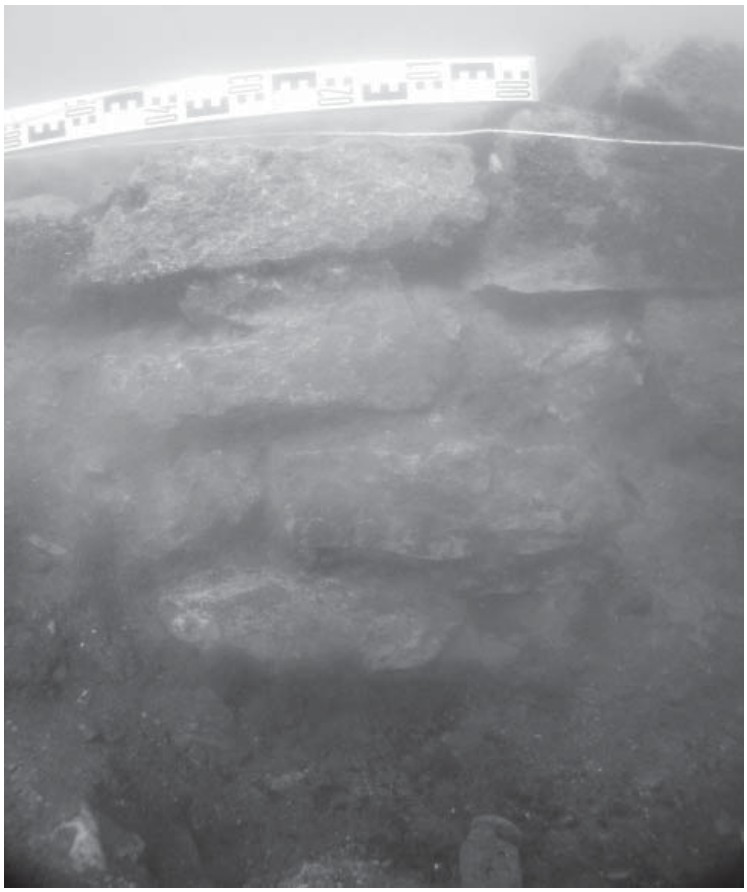

Рис. 1. Шурф 1/2010. Кладка оборонительной стены

В 2011 г. к работам на городище у пос. Набережное Ленинского р-на АР Крым, отождествляемое с античной Акрой, приступила подводная археологическая экспедиция ДПН ИА НАН Украины и кафедры Истории древнего мира и средних веков КНУ им. Тараса Шевченко (при поддержке Государственного Эрмитажа, РФ). Начало исследованиям Акры было положено разведочными раскопками в прибрежной полосе, проведёнными в 1982—1983 гг. В.Н. Холодковым. Работам предшествовало поступление в музей предметов, найденных здесь местными жителями как на берегу, так и в воде. В 1983—1985 гг. в затопленной части памятника работал Боспорский подводный археологический отряд под руководством К.К. Шилика и при участии керченских аквалангистов (руководитель А.Н. Шамрай). Тогда было установлено, что в плане городище имеет прямоугольную форму, площадью около 3,5 га. Глубина в данном районе до 4,5 м, мористее, до глубины 7,5 м, располагалась гавань. Практически всё городище в настоящее время находится под водой, и лишь его западный угол примерно на 20 м выходит на пересыпь. При исследованиях выявлены оборонительные стены, две башни, колодец. В 1994—1997 и 2001 совместная экспедиция КГИКЗ и Одесского гидроархеологического клуба «Наварэкс» (под руководством А.В. Куликова) продолжила исследования памятника. Основное внимание было уделено раскопкам на берегу, хотя проводились и погружения на затопленной части.

Задачи новой экспедиции сводились к проведению тотальной разведки с шурфовкой, уточнению границ наличия культурного слоя под водой, определению приоритетных мест для проведения систематических полномасштабных раскопок под водой, а также проведение надзора за ранее открытыми объектами. Последние меры необходимы в связи с постепенным и постоянным разрушением подводной и прибрежной части памятника, которое происходит как вследствие действия факторов естественного происхождения, так и вследствие влияния антропогенного характера.

По всей площади поселения под водой просматриваются каменные развалы, которые постепенно переходят в естественные каменные

Рис. 2. Работы под водой

гряды. Прослежена трасса западной оборонительной стены, на одном из участков которой была разбита квадратная сетка с целью составления детального плана поверхности дна. Сама стена (ширина 1,5 м) возвышается на один—два ряда над дном. В северо-восточной части квадрата 1 (с восточной стороны от стены) был заложен шурф (2,0 × 1,0 м) с целью проверки мощности культурного слоя. Для раскопок использовался водяной эжектор для малых глубин, отсасываемый грунт просеивался в коробе из мелкой сетки. Под слоем наносного песка был изучен плотный слой серого суглинка с большим количеством неокатанных фрагментов керамики, в основном первой половины IV в. до н. э., также было сделано несколько нумизматических находок. Данный слой находится *in situ*. Кладка оборонительной стены прослежена на пять—шесть рядов, сам шурф достиг глубины 0,8—0,9 м. К сожалению, штормовая погода не позволила довести доследование шурфа до материка.

Кроме того, были очищены от водорослей трасса и фасы северной оборонительной стены, проведена её фотофиксация. Для составления нового топографического плана городища проведена тахеометрическая съёмка. По окончании работ находки сданы по описи в КРУ «Керченский историко-культурный заповедник». Работы данного сезона подтвердили перспективность подводных исследований в будущем. Акра, в связи с неплохой сохранностью культурного слоя и архитектурных остатков под водой, является уникальным памятником подводной археологии.

Н.И. Винокуров, Н.А. Сон

ИССЛЕДОВАНИЯ АРТЕЗИАНСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В КРЫМСКОМ ПРИАЗОВЬЕ

В 2011 г. Артезианская российско-украинская археологическая экспедиция продолжала исследования на территории Ленинского р-на АР Крым. На городище Артезиан велись охранно-спасательные работы на раскопе III, которые затрагивали центральный участок городища на площади около 400 м^2. На раскопе грабителями были уничтожены культурные напластования на площади более 1100 м^2. При этом пострадал уникальный слой пожара (мощностью 1,2—2,4 м) боспоро-римской войны 44/45 г. с большим количеством целых и фрагментированных артефактов (терракотовые фигурки, керамика, монеты, изделия из металла и кости).

В ходе работ на раскопе III были вскрыты слои античного времени со строительными остатками трех хронологических горизонтов: конца I в. до н. э. — начала I в. н. э., I—II вв. и III — начала IV вв. Все античные строительные остатки сильно повреждены перекопами средневекового и нового времени, хорошо обработанный камень в основном выбран, а культурный слой значительно переотложен. Мощность исследованного культурного слоя достигала 0,25—3,60 м, раскоп доведен до материка на площади около 200 м^2.

К первым двум хронологическим периодам относятся несколько террас, укрепленных подпорными стенами, хранилища с ямами из-под вкопанных пифосов и амфор, фундаменты крепостных сооружений «Цитадели». В насыпи террас обнаружены многочисленные ямные пятна, связанные с бытованием на террасах хозяйственно-жилых построек рубежа — начала I в. н. э. Подтвердились ранее сделанные наблюдения, что при сооружении террас нивелировка поверхности происходила за счет последовательной подсыпки под подпорные стены переотложенного культурного слоя — золистого и глинистого грунта с большим содержанием бытового мусора или более ранних культурных напластований и подстилающего его материкового грунта.

При доследовании ранней Цитадели, погибшей в 44/45 г. во время боспоро-римской войны, были раскопаны прямоугольные помещения 5—7, продолжение стен 176, 81, 173 и вымощенного южного прохода между ними. Помещения располагались восточнее ее двора. Они ограничены стенами 81.1, 173.1, 176, 177, 186, сложенными вперевязку по трехслойной двухлицевой постелистой тычково-ложковой системе из квадров желтого и белого известняка. Эти кладки ориентированы с запада на восток, с небольшим смещением на север—северо-запад — юг—юго-восток. Высота их — 0,43—1,40 м, ширина — до 1,72 м, при ширине фундамента около 2,10 м. Притеска швов очень плотная. Кладка аккуратная, в качестве скрепляющего раствора использована пластичная желтая глина.

Хорошо сохранилась внутренняя стена 176, ранее вскрытая на 13,5 м, а в настоящий момент — еще на 8,5 м. Стена 176 примыкала под прямым углом к внешним западной (78.1) и восточной (186) оборонительным стенам ранней Цитадели, а с внутренними стенами 169 и 177, ориентированными по линии юг—север, связана вперевязку. От стены 169, уходившей в северный борт раскопа, сохранился каменный останец длиной около 2,0 м. Ее продолжение вскрыть в этом году не удалось.

Северные помещения 5 и 6 ранней Цитадели, сгоревшие в пожаре, вскрыты частично, так как уходят в борт раскопа, а южное помещение 7 — полностью. В нем располагалось хранилище с пифосами и несколько хозяйственных ям. Все пифосы были извлечены в древности и ямы засыпаны слоем сырцового развала с большим содержанием углей, сгоревшего зерна и отдельными фрагментами прогоревшей керамики, среди которой были и обломки пифосов.

В помещении 6 был открыт слой пожара *in situ* (мощностью до 0,5—1,2 м), преимущественно состоявшим из обгоревшего зерна, углей от коробов или корзин, перегоревших балок. В нем найдено сравнительно немного обугленных ко-

стей животных и обгоревших крупных обломков керамики, в основном от пифосов. Пожар полностью перекрывал пол помещения. В северной части пол помещения был вымощен крупными плитами ожелезненного мшанкового известняка. Внешняя поверхность камней вымостки заглажена и прокалена огнем пожара. Вымостка

Рис. 1. Городище Артезиан

лежала на слое погребенной почвы, также пострадавшей от действия огня. В южной части помещения, у стены 176, продукты горения располагались на рыхлом темно-коричневом грунте. На нем в нижней части слоя находились обугленные балки, которые располагались горизонтально, параллельно друг другу, вдоль стены 176. Вероятно, они остались от сколоченного из балок и досок, скрепленных гвоздями, деревянного помоста, занимавшего южную часть помещения. Их толщина, до 8,0—10 см, может быть реконструирована по загнутым железным гвоздям, которых в слое пожара обнаружено около двух сотен. Среди углей помоста найден железный серп, который сохранился полностью, но при расчистке распался на несколько частей.

В слое пожара также выявлены угли от балок прямоугольного сечения, которые подпирали перекрытие второго этажа. Некоторые из них были прибиты гвоздями к стене 176, в глиняной облицовке которой, разрушенной и прогоревшей до ярко-красного цвета, гвоздей было особенно много. У северного фасада стены 176 найдены *in situ* нижняя и верхняя диоритовые плиты ротационной зернотерки. Положение плит показывает, что они в момент пожара находились на помосте и при прогорании настила завалились на один край. Температура горения была настолько высока, что массивные камни полностью прогорели и растрескались.

Как под зернотерками, так и поверх них — в слое пожара внутри помещения 6 — залегал однородный пласт прогоревших зерновок ячменя или пшеницы. Зерно хранилось на верхнем этаже и в ходе пожара единой массой рухнуло с большой высоты вниз и заполнило все пространство нижних помещений, попав даже во внутренние полости уже частично прогоревшей облицовки каменных стен. Важно отметить, что все прогоревшие зерновки имели крупные размеры и представляли собой запасы отборного элитного зерна (посевного фонда?).

Расположенное восточнее помещения 6 по-

мещение 5 после гибели крепости было очищено от следов пожара и частично перестроено. Вероятно, тогда в нем были сняты плиты вымостки пола, а грунт под ними (в поисках ценного имущества?) перекопан. По этой причине его первичное назначение выяснить не удалось. Возможно, и другие руины крепости были перекопаны еще не расчищалось. Интересно, что перестройка произошла, когда уже были выбраны на камень внешние стены ранней Цитадели, а траншеи выборок засыпаны. Новые стены помещений 5 и 7 сложены из разнокалиберного мелкого и среднего камня, перегоревшего в пожаре, частично из плит вымосток пола, довольно небрежно и на-

Рис. 2. Помещения ранней Цитадели

в то время.

Южное помещение 7, где до катастрофы находились кладовая с вкопанными пифосами и хозяйственные ямы, также было освобождено от горелого грунта. Все пифосы, вкопанные по периметру стен, извлечены. При этом прогоревшие обломки сосудов, оказавшихся разбитыми, сбрасывались в траншею выборки восточной крепостной стены 186. Ямы из-под пифосов были засыпаны, а помещение 7 перестроено. В его северо-восточном углу сложена из разбитого каменного корыта или давильни кормушка с отверстием для привязывания домашних животных.

Таким образом, в помещениях 5 и 7 следы пожара, угли и сгоревшее зерно выявлены только в углах стыковок стен и в заполнении ям из-под пифосов, а помещение 6 по каким-то причинам спех. Вероятно, помещения служили временным укрытием для людей, разбиравших пожарище или строивших новую крепость.

В слое переотложенного пожара найдены в большом количестве остатки разбитых пифосов, амфор, простых гончарных кувшинов и мисок, части краснолаковых открытых сосудов, прогоревшие фрагменты железных оковок, петель и замков ларцов и сундуков, гвоздей, сильно коррозированные мотыги, лемех плуга, обломки вооружения: наконечник дротика, несколько железных ножей и острий кинжалов, пластины от доспехов. Реже встречались перегоревшие бронзовые монеты, раздавленные и оплавленные стеклянные сосуды, целые и фрагментированные сосудики для благовоний, остатки женских украшений и металлических деталей одежды. Среди них, судя по набору артефактов, анало-

гичных содержимому двух кладов-жертвоприношений 2009 г., были, по всей видимости, разрушенные и расхищенные жертвоприношения, закопанные осажденными до штурма крепости. К сожалению, стратиграфия участка была нарушена грабителями и его понимание затруднено.

Кроме того, на северном и восточном участках раскопа исследовался поврежденный грабителями нивелировочный слой и связанные с ним внутренние помещения поздней Цитадели. Он насыщен битым камнем, известковой крошкой, щебнем; отличался в нижних слоях значительной концентрацией находок и содержал переотложенные в древности линзы пожара 44/45 г.

В этом году были раскопаны восточные помещения 1—3, построенные между крепостной стеной и довольно мощной продольной перегородкой 178, ориентированной по линии север—юг. Стена отгораживала с востока двор цитадели и выполняла также подпорную функцию. Она уходит в борта раскопа и выявлена на протяжении 20 м, ее ширина около 1,30 м, высота 1,75 м. Стена 178 была построена в середине I в. н. э., перестроена на рубеже I—II вв., а затем — в начале III в. Она имела выраженные сейсмические деформации.

В центре раскопа III исследовано на глубину 6,0 м заполнение двух поздних грунтовых колодцев. Они были выкопаны в период функционирования поздней Цитадели и прорезали нивелировочный слой под ней и слои пожара; имели прямоугольную в плане форму, деревянную или плетневую облицовку бортов. Их шахта сужалась книзу, что предохраняло борта колодцев от обрушения в момент сооружения и во время эксплуатации. Глубина колодцев до грунтовых вод — не менее 12—13 м. Они были засыпаны после второй половины III в. н. э.

Цитадель после землетрясения III в. н. э. постепенно забрасывается, останцы ее стен стали использоваться для обычной жилой застройки, что предопределило правильную планировку поздних кварталов городища. На этом месте возникает позднеантичный комплекс 9. Его постройки конца III—IV вв. имели довольно стандартные размеры помещений. Они разделялись перегородками толщиной до 0,7 м из сырцового кирпича на каменном цоколе. Каждое помещение, видимо, было рассчитано на одну семью. В помещениях выявлены очажные конструкции, зернотерки ротационного и торсионного типов, хозяйственные ямы для хранения зерна, вымощенные полы, загородки и кормушки для домашних животных. В отчетном году исследовались три таких помещения, насчитывавших несколько строительных периодов.

С помещениями комплекса связана целая серия ям от вкопанных сосудов и большие ямы (глубиной 3,0—6,0 м) для хранения зерна грушевидной или колоколовидной в разрезе формы, имевшие сложенные из камня горловины. Значительное количество палеокарпологического материала — карбонизированные зерна пшеницы, ячменя, проса дали промывки заполнения ям. Ямы были засыпаны мусорным золистым грунтом и забутованы камнем.

В период бытования позднеантичных построек образовался довольно мощный сырцово-золистый слой. Он содержал большое количество золы и бытового мусора. Поверх него залегал серый золистый грунт, который сформировался в результате разрушения и постепенного запустения, когда жизнь на исследуемых участках античного городища полностью прекратилась. Этот слой содержал хронологически неоднородный материал, среди которого преобладали обломки амфор рубежа н. э. и I—III вв. н. э., изредка встречались фрагменты амфор IV в. н. э. Датировать его следует по позднейшему материалу концом III—IV вв. н. э.

Фундаменты крепостных стен поздней Цитадели почти полностью выбраны в средневековое время, на месте остались лишь отдельные камни и незначительные обрывки бутовой каменной кладки основания. Трасса стен четко читалась в культурном слое и материковом грунте по хорошо заметным траншеям выборок, которые были направлены к котлованам на месте выборок угловых башен Цитадели.

Работы текущего полевого сезона показали перспективность ведения раскопок широкими площадями.

С.Ю. Внуков

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА КАРА-ТОБЕ

Кара-Тобинский отряд Донузлавской экспедиции КФ ИА НАН Украины в 2011 г. продолжил исследования в центральной части греко-скифского городища Кара-Тобе на западной окраине г. Саки (в Северо-Западном Крыму). Раскопки, как и в прошлые годы, велись на двух основных участках — к югу и к северу от Центральной башни городища. На южном участке раскрывались сооружения южной части Центрального строительного комплекса греческой крепости, который включает и Центральную башню. Все эти постройки относятся к первому строительному периоду (конец II — первая треть I в. до н. э.). На северном участке в основном исследовались сооружения скифского жилищно-строительного комплекса, занимавшего северо-восточный угол «цитадели» (второй строительный период — середина I в. до н. э. — первая четверть I в. н. э.). Они четко разделяются на два строительных горизонта *а* и *б*. Общая исследовавшаяся в сезоне на памятнике площадь составила около 300 м^2, из них вновь прирезанная — около 37 м^2.

Основной задачей работ на южном участке было доследование открытых в предыдущий год помещений 70 западного ряда и 71 восточного ряда греческого Центрального комплекса. В помещении 70 полностью раскрыта только северная часть, составляющая примерно 3/5 его площади. Южная часть помещения частично перекрыта южной стеной скифской «цитадели». К югу от нее, в одной из поздних ям, были зафиксированы верхние камни двух перпендикулярных стен, образующих юго-восточный угол этого помещения и юго-западный угол Центрального двора комплекса. Это позволяет установить, что длина помещения 70 в два раза превышала длину стандартных помещений внутренних восточного и западного рядов комплекса и должна составлять около 6,0 м. В помещении 70 имелся только один жилой уровень, который представлял собой глиняный пол, намазанный непосредственно на материк. На нем раскрыты остатки глиняного столика. Заполнение помещения — мощный, практически стерильный слой сырцового завала.

В помещении 71 внутреннего восточного ряда Центрального комплекса был снят верхний жилой уровень Iб. Под ним обнаружены вымостки самого раннего уровня (Iа), лежащие на материке. При этом выяснилось, что на месте длинного помещения 71 первоначально располагались два одинаковых мощеных помещения — 71_1 (северное) и 71_2 (южное). Их размеры соответствуют размерам стандартных помещений внутренних рядов Центрального комплекса — около 3,0 × 3,0 м (рис.). Таким образом, во внутреннем восточном ряду комплекса уже раскрыто пять одинаковых ранних помещений. Еще два таких же помещения входят в западный внутренний ряд.

При доследовании было также установлено, что участок вымостки, раскрытой к западу от помещения 71 и интерпретированной в 2010 г. как вымостка Центрального двора, принадлежит новому раннему помещению 75, примыкающему к помещению 71_2 с запада (рис.). Оно относится уже к южному ряду помещений Центрального комплекса, который должен ограничивать Центральный двор с юга. Ранняя северная стена помещения 75 была разобрана при поздних перестройках, но ее трасса определяется по границе вымостки (рис.). Линия этой выборки совпадает с направлением упоминавшейся выше кладки запад—восток в прослеженном западнее юго-западном углу Центрального двора. Таким образом, впервые предварительно определена южная граница Центрального двора греческого комплекса. Размеры двора практически совпадают с размерами Центральной башни — немногим более 12 × 12 м.

Наслоения между верхним и нижним жилыми уровнями в помещениях 71_1 и 71_2 состоят из суглинка с золой мусорного характера. Материала в них немного, но встречаются

выразительные находки. Можно отметить монету Тиры типа голова Асклепия — алтарь со змеей (140—130 гг. до н. э.), венчик чернолакового кубка с посвятительным граффито Ахиллу(?), круглую гладкую серебряную нашивную бляшку и др. Они подтверждают датировку раннего жилого уровня греческого Центрального комплекса концом II в. до н. э.

Кроме этого, при доследованиях северного участка был открыт северо-восточный угол помещения 68. Оно входит во внешний восточный ряд помещений Центрального комплекса и относится к самому позднему его горизонту 1в. Кладки этого помещения полностью разобраны, выявлены только границы глиняного пола и траншеи выборок стен. С севера к помещению 68 примыкало еще одно помещение того же ряда комплекса, пока еще перекрытое скифскими строительными остатками. Таким образом, северная граница греческого Центрального строительного комплекса остается еще не раскрытой.

Основной задачей работ на северном участке было максимальное раскрытие строительных остатков горизонта 2а (вторая половина I в. до н. э.) в северо-восточном углу скифской «цитадели». Для этого были разобраны некоторые скифские сооружения горизонта 2б (конец I в. до н. э. — первая четверть I в. н. э.). В результате работ раскрыт новый участок северной стены «цитадели» с калиткой в ее восточном отрезке. Это первый четко зафиксированный проем в стенах «цитадели», но, судя по общей планировке, он не мог быть главным. Поэтому вопрос о месте въезда остается открытым.

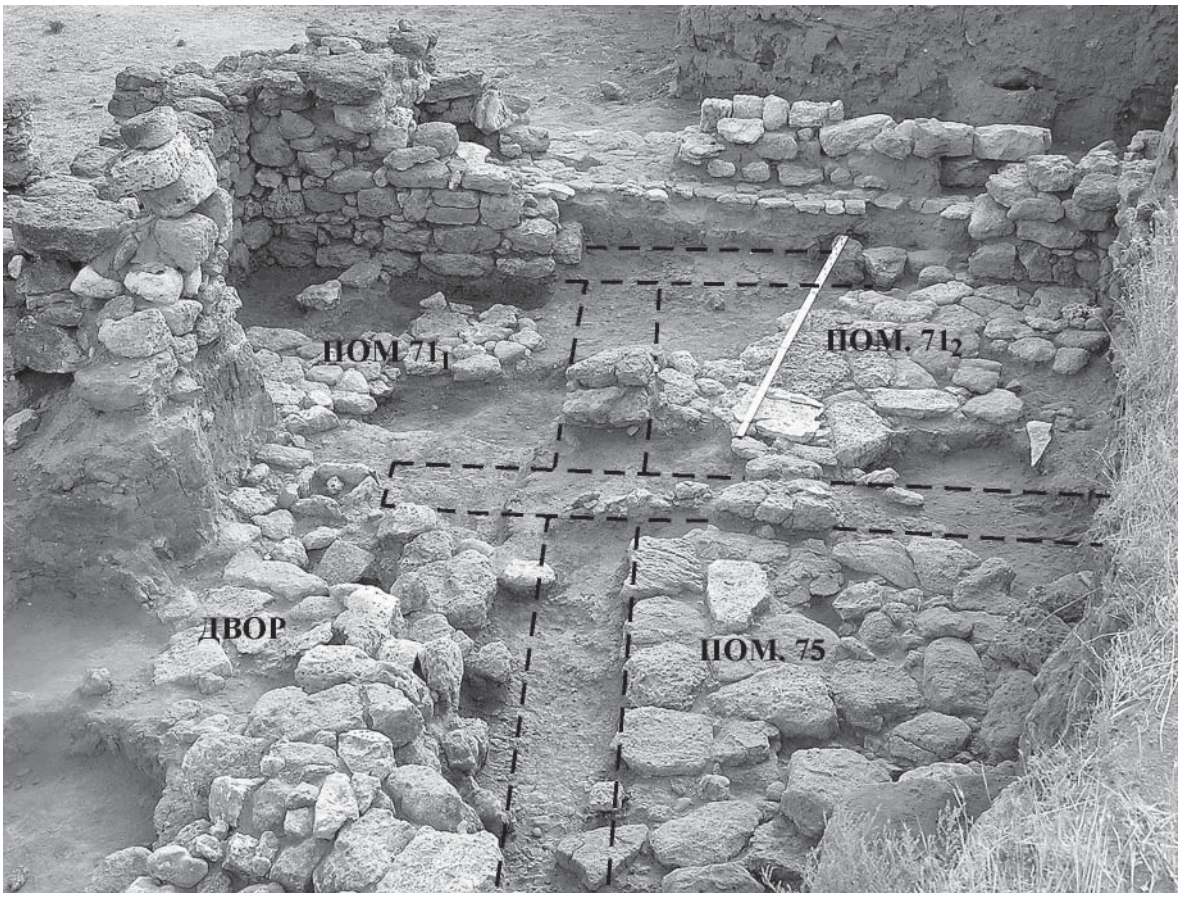

Рис. Центральный строительный комплекс, юго-восточный угол, помещения 71_1, 71_2, 75, вид с запада (пунктиром показаны разобранные участки кладок)

Также было завершено раскрытие большого помещения 61 горизонта 2а. Сохранились все его четыре стены. Они представляли собой низкий цоколь, сложенный из мелкого бута, на котором стояла полностью расплывшаяся сырцовая кладка. Помещение имело только один жилой уровень, отмеченный хорошо сохранившимся глиняным полом. Помещение 61 было заполнено тяжелым пылевидным слоем с примесью расплывшегося сырца и пятнами золы. Материала в нем немного, и он случаен.

К северо-западу от помещения 61, под стенами ряда сооружений горизонта 2б, проступают другие конструкции раннего строительного горизонта. Для их раскрытия необходимо полностью разобрать поздние кладки, что планируется

сделать в следующем сезоне.

Следует отметить, что планировка исследовавшегося северного участка на строительном горизонте 2б не повторяла планировку более раннего горизонта. Поздние помещения были пристроены к северной стене «цитадели», тогда как ранние отстояли от нее. Это отличает комплекс ранних построек в северо-восточном углу скифской «цитадели» от других ее жилищно-хозяйственных комплексов.

На новом квадрате у северной стены Центральной башни открыт центральный отрезок Северной улицы и часть выходящего на нее помещения горизонта 2б. Отрезок, как и вся улица, был покрыт галечной подсыпкой с большим количеством втоптанной керамики и костей. В помещении, заполненном тяжелым пылевидным слоем, зачищено скопление керамики, видимо, образовавшееся при гибели поселения в конце второго строительного периода.

Помимо этого, в 2011 г. на городище было выбрано 18 разновременных зерновых ям. В одной из них, впущенной с уровня первой четверти I в., обнаружен комплекс фрагментированной тары позднеэллинистического времени (более 20 сосудов), в том числе девять клейменых ручек родосских, книдских и синопской амфор.

Среди других находок на городище можно отметить железный ключ, бронзовую монету Херсонеса (тип: бодающийся бык — дева с ланью?), около 20 клейм на амфорных ручках, простой фронтон известняковой стелы, скифскую орнаментированную лепную курильницу и др.

Таким образом, в 2011 г. на городище Кара-Тобе были продолжены работы в южной части греческого Центрального строительного комплекса, обнаружены границы его двора и начато раскрытие помещений южного ряда. Также продолжено исследование ранних скифских сооружений в северо-восточном углу «цитадели», открыты новые участки ее северной стены с калиткой, Северной улицы и др. Все это существенно дополнило наши знания о планировке и периодизации памятника.

А.В. Гаврилов

ИССЛЕДОВАНИЕ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ НОВОПОКРОВКА 3

В июле—августе этого года Феодосийская археологическая экспедиция КФ ИА НАН Украины продолжила охранные работы на античном поселении Новопокровка 3 (гос. учет. № 4119), находящемся на восточной окраине села Новопокровка Кировского р-на АР Крым. Поскольку никаких действий государственными органами (Рескомитет АРК по охране культурного наследия, прокуратура Кировского р-на) по факту прокладки газопроводной трубы по территории поселения ООО «Объединением Транс-Континенталь» в 2011 г. предпринято не было, то раскопки проводились без финансирования силами студентов-добровольцев.

Было продолжено снятие наслоений на раскопе 2 — их максимальная мощность до уровня материковой глины составила 1,15 м. В раскопе исследовано 10 хозяйственных ям, часть глинобитной постройки и часть глинобитной постройки на каменном цоколе. Развалы данных построек хорошо выделялись в плане раскопа и стратиграфии бортов. Материалы, полученные при исследовании этих построек, показали, что глинобитная постройка была возведена и существовала во второй половине IV — начале III в. до н. э. Глинобитная постройка на цоколе из местного известнякового плитняка была построена во второй четверти IV в. до н. э. и существовала до конца столетия. Самые нижние слои исследованного участка дали материал конца VI — начала V в. до н. э., что подтверждает ранее сделанные выводы о начальном времени освоения феодосийской хоры. Полученный материал обычен для сельских поселений: фрагменты амфор и амфорные клейма, лепная посуда, бронзовые трехлопастные наконечники стрел, железные шилья. Среди лепной керамики выделяются фрагменты т. н. кизил-кобинской лощеной керамики с прочерченным орнаментом и роговидными налепами. Среди костей животных обращают на себя внимание кости осетра, что указывает на связь обитателей поселения с Азовским морем, их рацион.

Дальнейшие раскопки участков поселения, занятых газопроводной трубой, представляются перспективными и могут дать новый материал для изучения хоры Феодосии.

А.В. Гаврилов, А.А. Труфанов

ИССЛЕДОВАНИЕ МОГИЛЬНИКА ГОРОДИЩА КУРУ БАШ

В июле—сентябре 2011 г. Феодосийская археологическая экспедиция КФ ИА НАН Украины провела охранные исследования могильника, принадлежащего обитателям городища Куру Баш, которое находится на холме в 0,6 км к северо-западу от северо-западной окраины с. Виноградное Феодосийской административной зоны. Могильник располагается у северного подножия холма, на правом (восточном) склоне огибающей его балки, и непосредственно примыкает к территории городища. Микрорельеф правого склона балки был сильно изменен во второй половине XX в., когда в ней устроили пруд — как раз напротив территории могильника. Для строительства плотины с помощью землеройной техники с поверхности склона балки сняли верхнюю часть грунта, при этом образовалась относительно ровная терраса, ориентированная вдоль склона с севера на юг, и её общий уклон — с востока на запад — в сторону тальвега балки. Вследствие этого первоначальный микрорельеф поверхности и культурный слой могильника были уничтожены. К моменту раскопок на территории могильника насчитывалось 52 грабительских шурфа. Все они были засыпаны и угадывались по остаткам глиняных выбросов. На территории могильника было заложено шесть раскопов, которые располагались на склоне балки в направлении с севера на юг.

Стратиграфия всех раскопов показала, что культурный слой на всей территории могильника был снят землеройной техникой на глубину от 0,5 до 1,0 м. Его сохранившаяся мощность от современной дневной поверхности до уровня материка на исследованных участках составила 0,3—0,4 м. Этим объясняется небольшая глубина входных ям и погребальных камер, которая должна реконструироваться с учетом мощности снятого грунта. Нижние части входных ям и камеры катакомб выкопаны в плотной мергелистой глине. Всего исследовано семь могил, содержащих 11 склепов. Четыре могилы состоят из двойных склепов, где общая входная яма служила входом для двух камер-катакомб.

Среди раскопанных на могильнике погребений отсутствуют одиночные захоронения. Все изученные погребения являются склепами-катакомбами с многократными захоронениями (рис. 1). Практически все ямы были засыпаны грунтом с каменной забутовкой, ведущие в камеры входные отверстия прикрывались плоскими закладными плитами. Погребальные камеры выкапывали ниже уровня дна входных ям так, что спуск в камеру обрывался вертикально. Погребальным камерам придавали овальные или скругленные очертания, причем овальные камеры располагались перпендикулярно по отношению к входным ямам. Входные ямы по длинной оси ориентированы как с юга на север (два погребения), так и с запада на восток (пять погребений); склепы по длинной оси ориентированы преимущественно с востока на запад, у некоторых есть небольшие отклонения от оси.

В каждой камере, насколько можно определить по целым погребениям, костным остаткам из разграбленных склепов и фрагментам погребального инвентаря, было захоронено от трёх до пяти человек. Погребаемых ориентировали головой как на восток, так и на запад (с преобладанием западной ориентации), использовалось вытянутое трупоположение. В погребальном обряде могильника Куру Баш керамика использовалась довольно часто — преимущественно это гончарные кувшины, миски, унгвентарии. Из бронзовых украшений отмечены: браслеты, концы которых оформлены в виде стилизованных змеиных головок; браслеты пластинчатые с гравированным орнаментом и многовитковые; кольцевидные и колокольчиковидные подвески. Обычным атрибутом были бронзовые дисковидные зеркала и среднелатенские фибулы неапольского варианта. Во всех случаях, когда это удавалось проследить, бусы располагались среди костей груди или у запястий погребенных,

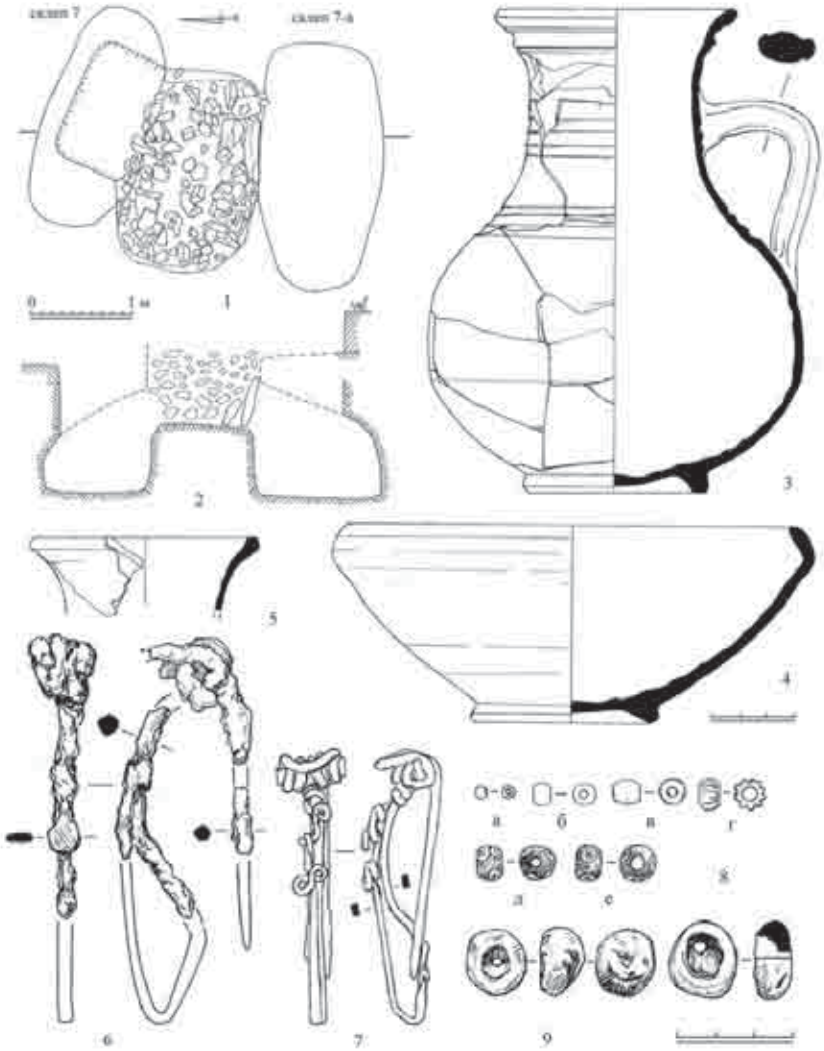

Рис. 1. Могильник Куру Баш: *1—2* — план и разрез склепов 7 и 7а. Погребальный инвентарь из склепа 7а: *3* — кувшин гончарный; *4* — миска гончарная; *5* — венчик кувшина гончарного; *6—7* — фибулы; *8* — бусы; *9* — бусы из шипов ската

то есть использовались в качестве ожерелий или браслетов. Значительную их часть составляют стеклянные бусы с металлической прокладкой; обращают на себя внимание экземпляры, изготовленные из янтаря. Есть вещи, которые могут быть отнесены к атрибутам воинского снаряжения. К ним относятся треугольная уплощенная обойма из свернутой бронзовой пластины (наконечник ножен) и фрагментированные железные кольца, очевидно, от портупей.

Отсутствие в могильнике одиночных погребений свидетельствует в пользу того, что оставившее его население было, вероятнее всего, варварским. По-видимому, в нем следует видеть носителей позднескифской культуры. Во всяком случае, близких признаков погребального обряда между погребениями из некрополей поздних скифов и курубашского могильника больше, чем отличительных. Полученные материалы дают возможность соотнести курубашский могильник с ранним периодом позднескифской культуры и датировать II — серединой I вв. до н. э.

В.Е. Герасимов

О РАБОТЕ ЧЕРНОМОРСКОЙ ПОДВОДНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ КФ ИА НАНУ НА ШЕЛЬФЕ ЮЖНОГО БЕРЕГА КРЫМА В 2009—2011 гг.

В период полевых сезонов 2009—2011 гг. Черноморской подводно-археологической экспедицией Крымского филиала Института археологии НАН Украины были проведены разведки с целью выявления новых памятников Черноморского шельфа ЮБК на территории Алуштинского и Ялтинского горсоветов АР Крым.

Исследования проводились в рамках плановой научной темы Крымского филиала Института археологии НАН Украины «Археологические культуры древнего и средневекового Крыма. Периодизация и хронология». Организация работ осуществлялась Крымским филиалом Института археологии НАНУ при поддержке Института археологии Варшавского Университета (Польша). Работы проводились под руководством В.Е. Герасимова.

Разведочные работы и сбор подъемного материала проведены в районах мыса Сотера, мыса Плака, горы Аю-Даг, мыса Ай-Тодор/Харакс, в прибрежных районах Алупки, Понизовки и Кацивели. В результате проведенных исследований обнаружено одно новое место кораблекрушения средневекового периода и обследованы два уже ранее известных (того же периода), а так же новая якорная стоянка.

В процессе работы на местах исследований ставились следующие задачи: составление карты археологических объектов Черноморского шельфа ЮБК; получение материала для технико-типологического анализа и пополнения музейных коллекций.

Исходя из поставленных задач, при разведках применена методика полосового поиска, зарекомендовавшая себя при предыдущих исследованиях у м. Плака и скал Адалары. В процессе разведок применялись эхолоты «Lovrence», «Interphase Echoscan» и подводные металлодетекторы «Aquapulse» и «Minelab Excalibur». Совершались погружения в прибрежной зоне на глубины до 30 м небольшими группами аквалангистов до восьми человек. Выявление информации в исследуемых районах проходило методом сбора обнаруженного подъемного материала с предварительной фотофиксацией.

Во время подводных разведок у горы Аю-Даг на участке от Белого Камня до Партенита было обнаружено два места скопления средневековой керамики, датируемой VIII—X вв. Первое расположено к северо-западу от мыса Аю-Даг, на расстоянии 800 м, возле выступающих из воды камней, находящихся в прибрежной зоне, на глубине от 6,0 до 25 м, и залегает на каменисто песчаном грунте. Место находки, характер и концентрация материала свидетельствуют о том, что здесь произошло кораблекрушение. Второе находится в бухте Панаир, в прибрежной зоне, на глубине от 8,0 до 20 м, и залегает на каменисто песчаном грунте. Здесь обнаружено большое скопление средневековых якорей византийского времени (12 штук) и фрагменты средневековой керамики, датируемой VIII—XI вв. Место находки, характер и концентрация материала говорят о том, что здесь находилась якорная стоянка, возможно, имевшая отношение к средневековому монастырскому комплексу в бухте Панаир.

Во время подводных разведок на отрезке побережья с восточной стороны горы Аю-Даг в районе поселка Карасан было обнаружено средневековое кораблекрушение. Оно расположено с западной стороны мыса на подводном склоне с перепадом глубин от 6,0 до 10 м. Его площадь — 30 × 100 м. Материал находится на поверхности дна среди камней и на песчаных участках.

Основной материал — это фрагменты кувшинов с ленточной ручкой и плоским дном. Они имеют вытянутое тулово с одной или двумя плоскими широкими ручками. Ручки верхним концом прикреплены примерно на середине высокого прямого или расширяющегося горла и плавно опускаются на плечи сосуда. На плече и горле кувшина обычно имеются неглубокие бороздки. Внутренняя поверхность покрыта тонким блестящим слоем смолы, черепок красного и корич-

невого цвета. Этот тип массово встречается на памятниках бассейна Азовского и Черного морей (Херсонес, Партенит, Судак, Тепсень, Керчь, Тмутаракань, Константинополь и др.). Датируются исследователями IX—XI вв. Кроме кувшинов, обнаружены амфоры причерноморского типа (в большом количестве), поливная керамика (фрагментарно), белоглиняные и каменное грузила, византийский якорь (по классификации Г. Капитена — тип «Е»). Нижняя дата появления железных якорей этого типа — V—VI вв. — датируется по находкам на побережье Болгарии. Аналогичные якоря обнаружены американскими подводными археологами в Эгейском море на кораблекрушении VII в. у Ясси Ады и IX в. у мыса Бозбурун. Рога наклонены вниз под углом около 100 °. Концы рогов загнуты. У верхней оконечности веретена имеется отверстие под шток. Российский исследователь В. Окороков якоря данного типа, обнаруженные во многих местах Черного моря (около Галаты, Помория, Созопола, Китена, Керчи, Новороссийска, Тамани), относит к периоду VII—X вв. Уникальной находкой является обнаруженный нарост полиповый средиземноморского происхождения(?) со следами деревянной обшивки корабля.

Во время подводных разведок на отрезке побережья восточнее пограничной заставы в п. Алупка была обнаружена якорная стоянка. Якоря лежат на каменной гряде, выступающей из песчаной зоны на расстоянии 600 м от берега, на площади в 300 м^2. Количество якорей (восемь штук) свидетельствует о расположении якорной стоянки.

В результате проведения разведок удалось обнаружить три места кораблекрушения и якорную стоянку: п. Семидворье, в р-не п. Карасан, гора Аю-Даг, п. Алупка, п. Понизовка и п. Кацивели. В первую очередь, необходимо завершение исследований на выявленных местах кораблекрушений. Только после завершения предварительных исследований можно будет в полной мере судить о перспективности проведения полномасштабных археологических раскопок на данных комплексах.

А.Г. Герцен, О.С. Иванова, В.Л. Руев

ИССЛЕДОВАНИЯ МАНГУПА

Исследования Мангупа проводились экспедицией Таврического национального университета им. В.И. Вернадского с 28 июня по 30 августа 2011 г.

Квартал в верховьях ущелья Табана-Дере. Работы продолжались на комплексе синагоги (6,0 × 9,2 м). В центральной части через «восточный двор», арон а-кодеш и «западный двор» были заложены квадраты 6 (4,8 × 4,6 м), 7 (4,8 × 4,6 м) и 8 (4,8 × 5,7 м).

В квадрате 6 снят третий слой — нивелировочная засыпь, коричневый плотный грунт, выравнивающий скальную поверхность. Здесь размещалась восточная стена двора (кладка 8) и южный угол восточной стены здания синагоги (кладка 2).

В квадрате 7 вдоль восточной стены сохранился нетронутый раскопками участок площадью 3,5 × 1,8 м. Был зафиксирован третий слой (светло-коричневый рыхлый грунт с известью) — пол синагоги, который тонким слоем лежал на четвертом слое, являющемся нивелировочной засыпью.

В квадратах 5—8, после снятия балластных горизонтов, зачищен третий слой, являющийся слоем функционирования «западного двора» синагоги. Четвертый слой представлен плитовой вымосткой (5,1 × 1,7 м) и прилегающим к ней светло-коричневым плотным слоем с известью и плоско лежащими камнями. Пятым слоем на площади «западного двора» является горизонт нивелировочной засыпи, аналогичный третьему слою в «восточном дворе» синагоги. Шестой слой (темно-коричневый плотный грунт с крупным, средним и мелким бутовым камнем) лежал вдоль северной стены «западного двора» и сформировался естественным образом до строительства синагоги. Установлен хронологический диапазон комплекса — последняя четверть XVI в. — 80—90 гг. XVIII в.

Укрепление A.XIV. На западном склоне балки Гамам-Дере был разбит квадрат 3, который стал продолжением квадратов 1 и 2, заложенных с тыльной стороны укрепления A.XIV в 2009—2010 гг. Наибольшая мощность культурного слоя (1,9 м) зафиксирована в центральной части раскопа. Обнаружено четыре основных культурных горизонта: первый — дерн; второй — серый плотный грунт с примесью мелкого бутового камня и щебня; третий — нивелировочная засыпь из серо-коричневого рыхлого грунта, насыщенного мелким бутовым камнем, разнокалиберным щебнем и строительным отесом; четвертый — коричневый плотный гумуссированный грунт с примесью угольков — в нем обнаружено погребение взрослого человека, сохранность которого неудовлетворительная. С поверхности четвертого слоя выкопана строительная траншея, прослеженная вдоль линии стены.

Укрепление A.XVII расположено на краю южного обрыва плато. Ниже помещений для часовых была обнаружена постель ранневизантийской стены с сохранившимся *in situ* участком кладки (один ряд) длиной до 1,4 м. Параметры вырубленной на скальной поверхности постели: 7,24 × 1,20 м. Пространство между стеной и скальным склоном образует проход на территорию плато с 13 вырубленных в скале ступеней. Перед ступенями обнаружены остатки дверного проема, состоящего из двустворчатых ворот, открывавшихся внутрь.

Кроме того, проведена расчистка ряда экскурсионных объектов — базилики, храма Св. Георгия, дворца, церкви у внешней стороны юго-восточной куртины цитадели, участка на мысе Тешкли-Бурун. Также в ходе проведения ремонтных работ на юго-восточной куртине цитадели была убрана часть отвала раскопок 1975 г.

В.Д. Гукин, В.В. Майко, А.В. Джанов, А.М. Фарбей, В.А. Захаров

ИССЛЕДОВАНИЯ НА РАСКОПЕ VIII В ПОРТОВОЙ ЧАСТИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СУГДЕИ

С 2010 г. Юго-Восточная Крымская археологическая экспедиция Государственного Эрмитажа исследует восточную часть Судакского порта, где на четвертой террасе от уровня моря заложен раскоп VIII. В результате работ на раскопе частично выявлены два поздних жилых комплекса — сооружения 1 и 2 со следами многочисленных перестроек.

В 2011 г., в результате расширения раскопа VIII на восток, запад и север, удалось выявить границы периметра наземных каменных жилищ — сооружения 1 и 2, которые функционировали довольно продолжительное время. Работы в основном были направлены на исследование этих жилищ (рис.).

Сооружение 1 (жилище) в плане неправильной прямоугольной формы, общей площадью более 30 м^2. Стены жилища сложены из необработанного камня местных пород на глинистом растворе с примесью серой супеси, мелких фрагментов гончарной посуды и костей животных. В некоторых местах стены укреплены крупными валунами. Высота стен колеблется от 0,7 м на юге до 2,4 м на севере, с толщиной стен 0,5—0,6 м.

Внутри жилища устроена отопительная конструкция — суфа, которая занимала западную часть постройки. Суфа отапливалась шестью разновременными тандырами, два из которых обнаружены в этом году. Воздуховоды тандыров своими устьями направлены в конструкцию канна суфы.

Канн дымоотвода в суфе сооружения 1 устроен Г-образно вдоль южной стены и кладки 6, которая разделяет жилище на два помещения — западное, отапливаемое суфой, и восточное — коридор с проемом входа. У северной стены жилища канн под углом 90 ° поворачивал на восток и подходил к северо-восточному углу сооружения. На этом участке раскопа канн дымоотвода оформлен в виде тахты размером 1,7 × 0,5 × 0,5 м.

Сооружение 2 (жилище) в плане неправильной прямоугольной формы, общей площадью более 30 м^2. Стены жилища сложены из необработанного камня местных пород на глинистом растворе с примесью серой супеси, мелких фрагментов гончарной посуды и костей животных. В некоторых местах стены укреплены крупными валунами. Высота стен колеблется от 0,7 м на юге до 3,0 м на севере, с толщиной стен 0,6—0,7 м. В восточной стене обнаружена прямоугольная ниша размером 0,36 × 0,30 × 0,30 м. В западной стене находится второй проем входа в жилище, шириной 0,75 м, и встроенный в стену камин размером 1,85 × 1,45 м.

Внутри жилища обнаружены две разновременные отопительные конструкции — суфы. Наблюдения показывают, что первоначально суфа занимала восточную часть постройки и отапливалась двумя тандырами. Впоследствии, суфу перенесли в западную часть жилища, которая также отапливалась двумя тандырами поочередно.

Общим для разновременных отопительных конструкций является канн дымоотвода. Канн выложен камнем Г-образно и длинной кладкой разделяет жилое пространство на две неравные части. У северной стены жилища канн под углом 90 ° поворачивает на восток и подходит к северо-восточному углу сооружения. На этом участке канн дымоотвода оформлен в виде узкой тахты размером 2,3 × 0,5 × 0,4 м.

Стратиграфические наблюдения с уверенностью позволяют говорить о двух жилых комплексах (сооружения 1 и 2) с встроенными в суфы отопительными системами: каннов и тандыров. Жилища с такими конструктивными особенностями получили свое распространение в Крыму не ранее второй половины — конца XIII в. Оба жилых сооружения с многочисленными следами перестроек. На самом позднем хронологическом этапе этих сооружений отопительная система суф с тандырами и каннами уже не функционировала. Для обогрева жилищ в это время исполь-

Рис. Общий вид раскопа VIII в портовой части Сугдеи 2011 г.

зовали открытый огонь. Сооружение 1 отапливалось камином, а сооружение 2 — камином и каменным очагом, который встроен в разрушенный тандыр. Велика вероятность, что смена отопительных систем произошла после оттока населения и некоторого запустения строений. Через некоторое время открытые жилища вновь стали обитаемы, пока не были окончательно заброшены в первой четверти — середине XVI в.

Здесь следует подчеркнуть, что наземные жилые постройки 1 и 2 своим основанием стоят на более ранних культурных слоях. В южной части раскопа они частично перекрывают более раннее каменное сооружение. Два фрагмента фундаментов стен этой постройки образуют юго-восточный угол сооружения. От угла этого большого сооружения южная стена тянется в длину на 9,6 м, она перекрыта поздними фундаментами и уходит в западный борт раскопа. Однако эта стена, в свою очередь, перекрывает пятно каменно-известкового развала, вероятно, фрагмента еще более ранней постройки. Восточная стена большого сооружения длиной около 2,0 м уходит под позднее жилище — сооружение 1. От этой стены перпендикулярно в восточном направлении, оставляя плечо от юго-восточного угла постройки длиной 0,7 м, отходит другая стенка, которая плавно загибается к северу и уходит в восточный борт раскопа. Стена выложена в елку, ее длина составляет 3,25 м, ширина 0,7 м, высота более 0,7 м. На одном участке эта стена также перекрыта восточной стеной сооружения 1.

Керамический материал представлен разнообразной неполивной и поливной посудой XIII — первой половины XVI вв. В переотложенных слоях изредка встречается керамический материал эллинистического и римского времени. Монетные находки предварительно позволяют отнести слои раскопа ко времени не ранее X — конца XV вв.

А.М. Домановський, А.В. Сазанов, М.В. Фомін

ДОСЛІДЖЕННЯ «ЦИТАДЕЛІ» ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

З 6 липня до 7 серпня 2011 р. археологічною експедицією «Цитадель» Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна здійснювалися дослідження «Цитаделі», розташованої в південно-східному куті городища Херсонеса Таврійського (Національний заповідник «Херсонес Таврійський»). Закладено новий розкоп на ділянці на «південний схід від бані VI—IX ст.» (рис.), прилеглій на заході до розкопу-прирізки експедиції С.Б. Сорочана 2007 р. (два квадрати 5,0 × 5,0 м, прирізка 3,20 × 1,75 × 3,23 × 1,46 м на південний захід від кв. 1). У результаті робіт знято перший шар ґрунту (глибина 0,5—0,7 м). У кв. 1 виявлено рештки семи архітектурних кладок від ранньо- до пізньовізантійської доби. Найцікавішою є кладка 1 (довжина 6,1 м за віссю схід—захід), зафіксована від рівня денної поверхні й базована на регулярній основі ранньовізантійського часу. На південь від кладки 1 зафіксовано розвал черепиці, під яким виявлено круглий тарапан. З півночі до кладки 1 примикають рештки печі для приготування їжі. Західна частина кв. 1 і прирізка заповнені шаром стулок раковин устриць і гребінців чорноморських. У кв. 2 відкрито шість могил XIX ст., якими зруйновано шар XII—XIV ст.

Керамічні комплекси чітко поділяються за хронологією та місцем знаходження на дві групи. У кв. 1. і прирізці містився переважно ранньовізантійський матеріал, у кв. 2 — типовий для XII—XIV ст. При цьому стратиграфія обох квадратів не відрізнялась і була єдиною для всієї ділянки. Керамічні комплекси у кв. 1 дали неочікувано ранній для такого рівня залягання матеріал. Амфори представлені типами LRA 1 («хвиля, що набігає»), Зеєст 95, амфорами Гази, амфорами з воронкоподібним горлом, Зеєст 100, сиро-палестинськими (LRA 6), «proto-carotte», коричневоглиняними амфорами «з перехватом», АДСВ тип 5. Амфори LRA 1 представлені раннім варіантом LRA 1 A з вузьким горлом (діаметр 7,0 см), що датуються у межах кінця IV—V ст. На кількох амфорах цього типу містяться дипінті, характерні для V ст. Амфори Гази представлені типами LRA 4 A і LRA 4 B 1. Перший зазвичай датують IV—V ст., другий — останньою третиною V — серединою VI ст. Необхідно відзначити рідкісну для Північного Причорномор'я форму LRA 9 = Agora M 334, яка належить, за загальноприйнятим датуванням, до початку V—VIII ст. У нашому випадку знайдено ранні екземпляри V ст. Незвичне відсоткове співвідношення типів: переважають амфори Гази і Зеєст 95. Знахідки амфор АДСВ тип 5 поодинокі. Найпізніші фрагменти червонолакового посуду представлено формою LRC 3 тип D і E, нижня дата яких припадає на другу чверть V ст. Раннішими є червонолакові миски так званого типу PRSW 1.

Архітектурна кераміка представлена фрагментами соленів, каліптерів, труб і цегли. Останні мають середню товщину 4,0 см. Привертає увагу значна кількість кераміки, покритої вапном з черепашками, включаючи фрагменти водогінних труб. Складається враження, що ми маємо справу з перевідкладеним шаром, який утворився внаслідок руйнування комплексів V ст., дата утворення якого не зрозуміла. У будь-якому випадку можна говорити про існування на прилеглій території об'єктів V ст., ймовірно, пов'язаних з термами.

У кв. 2 контексти шару дали типовий матеріал XII—XIV ст. Це переважно полив'яна червоноглиняна кераміка з орнаментом коричневим сграфіто. Траплялися фрагменти червоноглиняних посудин, вкритих підполив'яним розписом ангобом. Амфори представлені червоноглиняними з високо піднятими ручками, з дугоподібними ручками та червоноглиняними плоскодонними. Переважали амфори з високо піднятими ручками XII—XIII ст.

Зі знахідок відзначимо ручку херсонеської амфори IV—III ст. до н.е. з клеймом астинома Гераклеона, фрагмент мармурової плити з фрагментом напису середини II ст. н. е., фрагмент

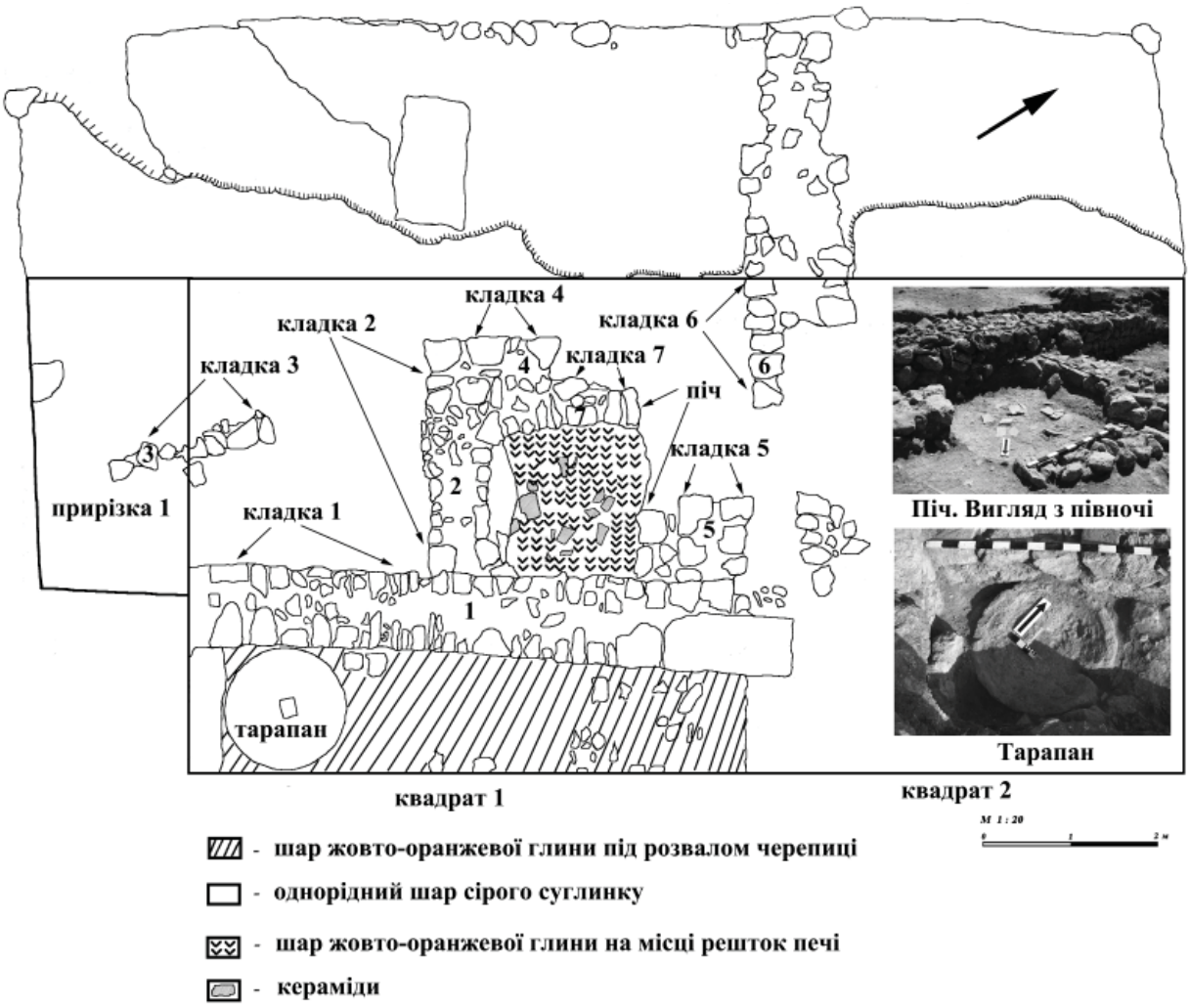

Рис. Розкоп на ділянці на «південний схід від бані VI—IX ст.»

черепиці з клеймом «LEXICL», кілька моливдовулів (один цілий, один з двох частин і два фрагменти), два цілі й один фрагментований побутові світильники V—VI ст., фрагменти черепів і кістяків дельфінів, значну кількість фрагментів скляних виробів (чарок, лампадок), бите віконне скло, фрагмент вапнякової скульптурної прикраси (швидше за все, з надгробку) тощо. Також знайдено 35 монет, які попередньо можна датувати від пізньоримської доби до XII ст.

Ю.П. Зайцев

РАСКОПКИ ЮЖНОГО ДВОРЦА И УЧАСТКА ЦЕНТРАЛЬНЫХ КРЕПОСТНЫХ ВОРОТ НЕАПОЛЯ СКИФСКОГО

Цели и задачи 2011 г.: расчистка старых раскопов (1945—1950, 1959, 1989—1993, 1999 и 2003 гг.), уборка мусора, расконсервация засыпанных объектов для их экспозиции в рамках вновь созданного Историко-археологического заповедника «Неаполь Скифский».

Общая вскрытая площадь — около 900 м^2.

Основной объем работ был проведен в южной части раскопа, на участке центральных ворот и крепостной стены, западной привратной башни и линии вдоль стены непосредственно к северу от нее. В результате раскрыты следующие объекты:

1. Расчищен комплекс хозяйственных ям и остатки монументального алтаря к северо-востоку от ворот (раскопки 1945—1950 гг.), получены новые стратиграфические разрезы по уцелевшим участкам культурного слоя.

2. Расчищены остатки монументальной стены из квадров (раскопки 1949 г., прежнее название — «здание с портиками»).

3. Доследованы культурные слои в границах воротного проема, а именно — полоса вдоль восточного откоса. Зафиксированы и разобраны более поздние достройки, на уровне нижнего горизонта вымостки ворот открыт обработанный камень с прямоугольным пазом для крепления деревянных конструкций.

4. В периболе к востоку от ворот были разобраны остатки сооруженного в нем пояса и доследован подстилающий его слой золистого суглинка. Непосредственно под камнями этого пояса обнаружена ручка родосской амфоры с клеймом группы 5С (около 111 г. до н. э.) по Г. Финкельштейну.

5. К востоку от восточной башни зачищена поверхность материка, в которой зафиксирована линия столбовых ям и хозяйственная яма с выразительным керамическим материалом конца II — начала III вв.

6. К югу от первоначального ядра восточной башни были разобраны пояса 5 и 6 (по С.Г. Колтухову) и исследован залегавший под ними слой суглинка, из которого, помимо прочего, происходят профильные части широкогорлых светлоглинянных амфор с двуствольными ручками.

7. К западу от центральных ворот были доследованы сохранившиеся участки древнейшей оборонительной стены и пристроенных к ней с юга поясов второго, третьего и четвертого строительных периодов (по С.Г. Колтухову). Ниже подошвы пояса и пилона третьего строительного периода обнаружены две ручки родосских амфор с клеймами группы 4а (160—153 гг. до н. э.) по Г. Финкельштейну.

Пояса второго и третьего строительных периодов подстилал мощный (около 1,0 м) зольник ярко выраженной структуры, который примыкал к внешнему панцирю древнейшей оборонительной стены. Выразительный керамический материал из этого зольника (в том числе клейма на ручках херсонесских и родосских амфор) может быть предварительно датирован второй четвертью II в. до н. э. Особо следует упомянуть происходящие отсюда четыре литейные формы для изготовления ювелирных изделий, сделанные из ручек родосских амфор.

8. К северу от оборонительной стены и к западу от центральных ворот был исследован участок культурного слоя, в котором выявлено три хозяйственные ямы с материалом II—III вв. и открыт еще один, ранее неизвестный пояс, пристроенный к оборонительной стене с севера. Во время раскопок Т.Н. Высотской в 1975 г. он был ошибочно принят за первый внутрикрепостной пояс (третий строительный период по С.Г. Колтухову). Культурный слой, примыкавший к этому поясу, накопился во время разрушения стены и дал выразительный материал последней четверти — конца II в. до н. э.

9. В северо-западной части раскопа (после раскопок 1992 г.) был освобожден от грунта ритуальный бассейн из каменных плит, на которых сохранились росписи красной краской. Эти ро-

списи были тщательно отмыты и повторно зафиксированы во всех деталях. К западу от этого бассейна раскопана хозяйственная яма с керамическим материалом I в. до н. э. — I в. н. э.

В результате раскопок отчетного года значительные участки Южного дворца и района центральных ворот были доследованы до материка и подготовлены к экспонированию в рамках музейного комплекса. Работы на этом участке планируется продолжить в 2012 г.

А.В. Зинько

ИССЛЕДОВАНИЯ НЕКРОПОЛЯ ТИРИТАКИ

Курганно-грунтовой некрополь Тиритаки, расположенный на значительной территории к западу и северо-западу от городских крепостных стен, привлекает внимание исследователей с середины XIX в., а в XX в. здесь проводили раскопки В.Д. Блаватский, М.М. Кобылина, Л.И. Чуистова, С.С. Бессонова, О.Д. Чевелев. Однако к началу XXI в. практически вся территория некрополя оказалась под производственными объектами и дачными участками. Начав в 2002 г. программу по комплексному изучению Тиритаки, Крымское отделение Института востоковедения НАНУ также приступило к обследованию и, по необходимости, к небольшим охранным раскопкам некрополя. В 2011 г. Периферийный отряд Боспорской охранно-археологическая экспедиция КО ИВ НАНУ и Центра археологических исследований Фонда «Деметра» провел небольшие охранные раскопки на территории бывшего железнодорожного депо в восточной части некрополя. Здесь, у высокого западного борта большой обводненной балки, ранее был открыт ряд грунтовых склепов первых веков н. э. Участок раскопок выбран в связи с проседанием грунта у экспертного(?) шурфа, в котором в 2008 г. сотрудники Крымского филиала наткнулись на грунтовой склеп римского времени.

Захоронение представляло собой подбойную грунтовую могилу, выдолбленную в материковой глине «белоглазке». Просевший свод погре-

Рис. Подбойная могила 1/2011. Вид с запада

бения зафиксирован на глубине 2,07 м от уровня современной дневной поверхности. Могила ориентирована по оси восток—юго-восток — запад—северо-запад и имела глубину 1,1 м, длину 2,1 м, ширину 0,7 м (рис.). Входная яма подбоя разрушена шурфом 2008 г., но каменный заклад у прямоугольного входного отверстия сохранился *in situ*. У юго-восточного края могилы (у изголовья костяка) обнаружены три прямоугольных закладных камня, стоящих друг на друге под небольшим углом. Дно устлано камкой, а для головы умершего была сделана небольшая подушечка из такой же камки. Вероятней всего костяк был укрыт камкой и сверху, потому что она встречается ещё при самом начале расчистки могилы. Несмотря на очень плохую сохранность костей, скелет был расчищен в анатомическом порядке, лежа на спине, головой на юго-восток. По определению антрополога Д.Ю. Пономарева, он принадлежал мужчине, представителю европеоидной расы, смерть которого наступила в возрасте 41—50 лет. Рост индивида при жизни составлял порядка 174 см.

В районе таза костяка обнаружены остатки поясного набора: круглая бронзовая пряжка, фрагменты небольшого железного ножа и оселка. Керамический материал в захоронении отсутствовал. Судя по погребальному инвентарю объект можно датировать первыми веками н. э. Исследования этого года подтвердили необходимость постоянного мониторинга состояния некрополя Тиритаки и проведения охранных раскопок.

А.В. Зинько, А.Н. Шамрай

ПОДВОДНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ В ПРИПОРТОВОЙ ЧАСТИ ТИРИТАКИ

В 2011 г. Боспорская подводная археологическая экспедиция Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» начала разведки в Камыш-Бурунской бухте Керченского пролива. Камыш-Бурунская бухта — это современное название морского залива, расположенного в центральной части западного побережья Керченского пролива на южной окраине г. Керчь. Естественные водные границы бухты с юга ограничены мысом Кара-Бурун (Камыш-Бурун), на котором расположен древний город Нимфей, а с севера — мысом Павловским. В гидрографическом отношении за акваторию бухты принято считать вершину морского залива, ограниченную с юго-востока песчаной косой — некогда пересыпью Чурубашского озера, с запада — приозерной надводной террасой того же озера, а с севера и северо-востока — возвышенной материковой платформой, на которой располагался античный город Тиритака.

Для достижения поставленных задач важными являются выяснение формы древнего рельефа изучаемого участка бухты, которые формировались в процессе взаимодействия материка и пролива в античную эпоху при других его уровнях. В зоне современного подводного склона контуры этого древнего рельефа погребены под слоем песчаных наносов, а далее — под иловыми отложениями.

Приморский участок побережья, где проводились работы, по характеру его формирования является аккумулятивным. Морское дно в пределах подводного берегового склона покрыто песчаными наносами мощностью до 3,0 м, а расположенные за ним погруженные террасы прикрыты иловыми отложениями толщиной до 1,5 м. Таким образом, возможные археологические предметы и объекты, находящиеся на дне, погребены под этими отложениями. В таких условиях использовать поперечные ходовые концы нецелесообразно, так как результативность поиска это не повысит, тем более в условиях низкой прозрачности воды, особенно на илистых грунтах. Поэтому применялись только направляющие мерные тросы, маркированные с интервалом 5,0 м.

В более полном объеме метод обследования и поиска с помощью направляющих и ходовых концов применялся при осмотрах гребня подводной каменистой отмели, расположенной в 400 м к востоку от современного берега. Здесь, вдоль гряды, по направлению с севера на юг был растянут направляющий мерный трос длиной в 100 м, маркированный на каждом пятом метре его длины. Позже в этих точках установлены долговременные подводные реперы в виде металлических стержней высотой 1,0 м над уровнем грунта, а сами точки отмечены координатами GPS. Поперек продольного троса укладывался ходовой трос длиной в 30 м, маркированный на каждом метре своей длины. На его концах крепились груза с небольшими буйками. Ходовой трос перемещался вдоль направляющего троса по его маркам с юга на север. Это позволило осмотреть каменистые склоны отмели к западу и востоку от ее гребня на площади около 3000 м^2.

При проведении визуального осмотра каменистой гряды были обнаружены фрагмент широкогорлой боспорской амфоры первых веков н. э. и окатанный фрагмент стенки амфоры IV—III вв. до н. э. К случайным находкам, относящимся в основном к новейшему времени, нужно отнести четыре небольших якоря типа «кошка» и «адмиралтейский». В дальнейшем здесь (в затопленной припортовой части боспорского города Тиритака) планируется провести шурфовку для уточнения назначения и использования каменистой гряды в античную эпоху.

В ходе работ также проводились сейсмоакустические исследования под руководством А.В. Поротова (географический факультет МГУ, РФ). Одной из целей было определение сейсмоакус-

тических особенностей разреза для последующего выбора оптимальной методики, а другой — получение новой информации о геолого-геоморфологическом строении дна Камыш-Бурунской бухты и ее геоархеологическая (археолого-палеогеографическая) интерпретация. Полученные результаты нуждаются в проверке — шурфовке, которую планируется провести в 2012 г.

Зубарев В.Г., Сон Н.А.

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРОДИЩА БЕЛИНСКОЕ И ЕГО НЕКРОПОЛЯ (ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ)

В 2011 г. международная украинско-российская Белинская археологическая экспедиция продолжила раскопки на городище Белинское и его некрополе.

Работы на городище осуществлялись на двух участках: раскоп «Западный» и раскоп «Южный». На раскопе «Западный» проводилось доследование культурных слоев двух первых периодов в истории существования городища — первая четверть II — середина III вв. и вторая половина III — середина IV вв. Площадь исследованного участка составила 106 м^2.

Среди строительных остатков, стратиграфически связанных с первым периодом, можно отметить западную (угловую) башню, помещение 45 и ливневый водосток. Все эти объекты выявлены в 2010 г., однако тогда они были исследованы лишь частично.

Наиболее значимым объектом в этом перечне является западная башня, которая представляла собой прямоугольное в плане помещение, расположенное под острым углом к северо-западной оборонительной стене. Хорошо сохранилась только на уровне фундамента и цоколя. Общая площадь западной башни по внешнему периметру стен 28,56 м^2. На северо-восточной и юго-западной стенах башни сохранились in situ рустованные блоки (0,9 × 0,55 × 0,6 м; 1,3 × 1,0 × 0,6 м). Разбор бутового заполнения противотаранного пояса позволил выявить следы сильного пожара со стороны внешних фасадов северо-западной и юго-западной стен башни. Предварительно этот пожар может быть отнесен к середине III в. (рис. 1). Внутреннее помещение башни оказалось плотно заполнено крупными камнями, среди которых встречаются как хорошо обработанные строительные блоки, так и не тронутые обработкой массивные глыбы желтого ракушечника и белого известняка. Характер заполнения пространства внутри фундамента башни позволяет предположить, что либо изначально, либо на каком-то из этапов своего существования башня функционировала как бастион.

Рис. 1. Угол западной башни со следами сильного пожара

Наиболее интересные находки на раскопе «Западный» представлены двумя железными гвоздями, фрагментом лучковой подвязной фибулы, железным изделием (стрелой?) с остатками горелой древесины из слоя пожара. Кроме того, при разборе противотаранного пояса в его кладке были выявлены небольшой алтарь и антропоморфное изваяние.

Работы на раскопе «Южный» осуществлялись на участке раскопа 2009—2010 гг., общей площадью 330 м^2. Максимальная мощность исследованного культурного слоя составила 1,4 м. На большей части раскопа работа остановлена на уровне белой известковой крошки — дневной поверхности конца III — начала IV вв.

Рис. 2. Раскоп «Южный». Стена 110. Вид с запада

Строительные остатки, стратиграфически связанные с первым периодом в истории городища, представлены юго-восточной и юго-западной оборонительными стенами. Возможно, в районе их соединения располагалась южная угловая башня, однако точно определить ее местоположение мешает каменный завал, который в истекшем полевом сезоне не разбирался.

Несомненный интерес представляет выявленная в ходе исследований на южном участке городища стена 110, идущая параллельно внешнему фасаду юго-западной оборонительной стены, но стратиграфически связанная с более поздним периодом в истории городища (вторая половина III — начало IV вв.). Можно предположить, что оба эти объекта являлись частью новой фортификационной системы городища, пришедшей на смену старой в последней четверти III в. (рис. 2).

Среди находок, полученных в ходе работ на раскопе «Южный», можно отметить клеймо на ручке синопской амфоры, бронзовый наконечник стрелы, фрагменты двух терракот и архитектурную деталь — заготовку под архитрав(?).

На некрополе городища Белинское были продолжены работы на центральном участке. В ходе их проведения удалось выявить три новых вырубных склепа, относящихся к так называемому типу склепов с коротким дромосом (склепы 16—18). Один из них (склеп 17) оказался недостроенным — строители ограничились лишь могильной ямой со ступеньками. Второй (склеп 16) имел могильную яму со ступеньками, короткий дромос, расположенный выше уровня пола погребальной камеры, и погребальную камеру с тремя нишами-лежанками. Склеп неоднократно подвергался разграблению, и погребальная камера наполовину была заполнена переотложенным грунтом. Тем не менее, на полу камеры был найден бронзовый статер Рескупорида VI, а в грунте заполнения могильной ямы — небольшая сердоликовая бусина.

Третий склеп (18) отличался меньшими размерами и отсутствием ниши-лежанки. Материал античного времени здесь представлен лишь небольшим количеством обломков керамической посуды, однако в грунте, почти полностью заполнявшим погребальную камеру, было выявлено погребение более позднего времени, содержащее останки по крайней мере восьми человек. Три костяка лежали на спине в анатомически правильном виде, остальные были перемешаны между собой. Из сопутствующих вещей отметим две разнотипные сабли и элементы конской упряжи из железа и кости. Останки самой лошади были обнаружены в грунте заполнения могильной ямы склепа.

Е.Ю. Кленина, А.Б. Бернацки

ИССЛЕДОВАНИЯ КВАРТАЛА 45 В ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЧАСТИ ХЕРСОНЕССКОГО ГОРОДИЩА

В 2010 г. начались исследования квартала 45 в рамках многолетнего украинско-польского интердисциплинарного научно-исследовательского проекта «Топография Херсонеса Таврического» под руководством Е.Ю. Клениной (Национальный заповедник «Херсонес Таврический») и А.Б. Бернацки (Университет им. Адама Мицкевича в Познани, Польша). В 2011 г. исследования были продолжены. Целью раскопок этого сезона являлось определение границ здания, открытого в 2010 г., вдоль северо-западной границы квартала, где проходила одна из главных артерий города — I продольная улица.

В процессе раскопок полностью исследованы два помещения XIII—XIV вв. (помещение 4: 5,00 × 4,58 м; помещение 5: 5,35 × 4,75 м), доследовано до материковой скалы помещение 2 (4,88 × 6,46 м), открытое в 2010 г., частично исследован двор жилого дома (помещение 7: 10,08 × 1,50 м) и площадь к северо-востоку от этого дома (помещение 6: 7,08 × 2,43 м). Общая площадь раскопок составила около 225 м^2. К северо-западу от границы квартала открыт участок I продольной улицы шириной 1,0 м (общая ширина улицы 6,25 м) до уровня дневной поверхности XIII—XIV вв. Высота стен на некоторых участках достигает 2,10 м, а ширина колеблется в пределах от 0,65 до 0,84 м.

В дом можно было войти со стороны I продольной улицы через дверной проем шириной 1,85 м, ведущий в помещение 4. В этом помещении сохранилось два уровня вымосток. Нижняя вымостка IX—XI вв. имеет лучшую сохранность (максимальная площадь 4,0 × 2,5 м). Известняковые плиты крупных и средних размеров уложены на слой плотного желто-коричневого грунта с многочисленными фрагментами керамики эллинистического и византийского времени. Вторая вымостка XIII—XIV вв. (площадь 1,30 × 1,05 м) из известняковых плит прямоугольной формы была уложена выше нижних полов на стерильный песчано-глинистый слой желто-коричневого цвета мощностью 0,15 м. От нее сохранился участок у юго-восточной стены помещения.

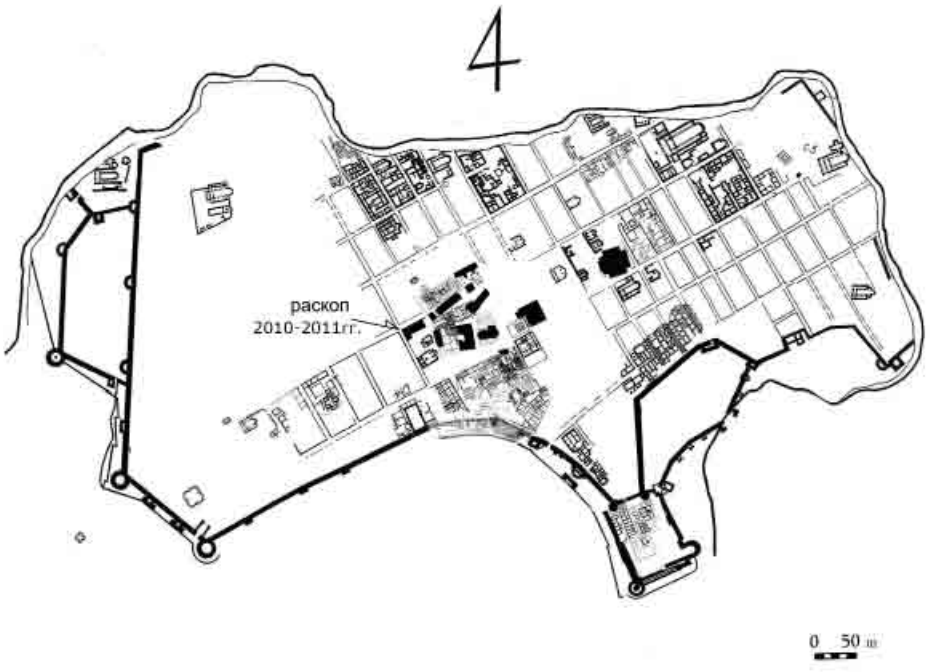

Помещение 4 было проходным. Дверной проем в юго-восточной стене, шириной 2,1 м, вел из помещения во внутренний двор (помещение 7). В юго-западной стене, являющейся общей для помещений 4 и 3, находится дверной проем шириной 1,2 м.

С северо-восточной стороны помещения 4

расположено практически квадратное в плане помещение 5, стены которого построены вперепле т со стенами помещения 4. Дверной проем в юго-восточной стене, шириной 1,3 м, вел во внутренний двор здания. В ходе раскопок выявлены два слоя разрушения помещения. Верхний слой пожара относится к середине — второй половине XIV в. В нем обнаружены монеты времени правления хана Узбека (1313—1341). На скале отмечен уровень пожара XIII в., о чем свидетельствуют находки в этом слое монет с монограммой РΩ, а также многочисленные фрагменты амфор классов 45 и 52 (херсонесская классификация 1995). С юго-восточной стороны помещений 4 и 5 находится двор. В слое разрушения обнаружены монеты времени правления хана Узбека.

В 2011 г. было доследовано до скалы помещение 2, открытое в предыдущем сезоне. В результате был выявлен участок фундамента стены эллинистического времени, находящийся на расстоянии 3,4 м от северного угла помещения у входа. Его длина составляет 1,3 м, ширина — 0,67—0,69 м, высота — 0,30—0,60 м (один—два ряда кладки). Фундамент стоит на скале: его фасы сложены из крупных необработанных камней (0,57 × 0,46 м, 0,47 × 0,42 м) с забутовкой между ними. На расстоянии 2,90—2,95 м от северо-западной стены помещения и параллельно этой стене фиксируется линия подрубки скалы, пересекающая все помещение и образующая ступеньку высотой 0,16 м с повышением в сторону юго-востока. Таким образом, подрубка делит помещение на две части. Поверхность скалы в юго-восточной части выровнена путем тщательной подтески; в северо-западной части скала имеет неровности. Юго-западная часть помещения 2 осталась неисследованной по причине того, что культурный слой городища перекрыт в этом месте противопехотным валом начала XX в.

В ходе работ обнаружены многочисленные предметы античного и византийского времени, связанные с повседневной и религиозной жизнью горожан. Особый интерес представляют фрагмент мраморной статуи Доброго пастыря, датирующийся VI в., известняковая рама окна с резьбой в виде переплетающихся жгутов и подоконник XIII—XIV вв., бронзовый котелок, эллинистический домашний алтарик, фрагмент посвятительной надписи раннего эллинистического времени. Среди находок следует отметить фрагменты мраморных архитектурных деталей ранневизантийского времени из интерьеров базилик (колонны, импосты, алтарные или междунефные преграды), костяные пуговицы и игральные фишки, астрагалы, железный ключ, бронзовый наперсток и бронзовую пуговицу-бубенчик, а также многочисленные фрагменты амфор классов 45 и 52 (херсонесская классификация 1995) и амфор хиосского производства V—IV вв. до н. э., фрагменты столовых поливных сосудов X—XIV вв., краснолаковых и чернолаковых краснофигурных сосудов IV в. до н. э. — VI в. н. э. Обнаружены 84 серебряные и бронзовые монеты III в. до н. э. — XIV в. н. э.

В ходе полевых исследований 2011 г. удалось обнаружить северо-западную границу здания, ширина которого по оси северо-восток—юго-запад составила 17,1 м. Монеты первой половины XIV в. арабского и татарского происхождения, найденные в слоях разрушения, позволяют утверждать, что центральная часть Херсонеса продолжала функционировать вплоть до конца XIV в.

Эти находки в очередной раз заставляют усомниться в тезисе о том, что городская жизнь в Херсонесе прекратилась во второй половине или даже в середине XIII в.

Л.А. Ковалевская, Т. Сарновски

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СЕЛЬСКОЙ УСАДЬБЫ НА ЗЕМЕЛЬНОМ НАДЕЛЕ 343 НА ХОРЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

В 2011 г. совместной украинско-польской экспедицией были продолжены научно-охранные раскопки сельской усадьбы на земельном наделе 343. Памятник находится в Балаклавском р-не г. Севастополь, расположен на водоразделе балки Бермана и Верхне-Юхариной.

Усадьба надела 343 является одной из двух построек, составляющих комплекс двух усадеб, вошедших в научный оборот под названием «Близнецы». Охранные работы на территории памятника были начаты в 2007 г. Первоначально исследования в основном проводились на территории круглых сооружений, расположенных вне границ самих усадеб. Круглое сооружение 1, разделенное внутренней стеной на два помещения, является самым крупным — его внутренний диаметр достигает 7,0 м. Круглое сооружение 2, диаметром 5,0 м, расположено впритык к первому. На расстоянии 14 м на юго-запад от этих построек исследовано круглое сооружение 3, внутренний диаметр которого 4,0 м. Керамический материал относится в основном к II—III вв. Все вышеупомянутые сооружения полуподвального типа, их функциональное назначение не совсем ясно. Круглое сооружение больших размеров могло быть жилым, малые, возможно, служили хозяйственным целям.

Были начаты работы также на территории самой усадьбы. Исследовано угловое помещение 14, где определено два строительных периода. Установлено, что первоначально данное помещение могло служить в качестве винодельни.

В настоящий полевой сезон работы решено сосредоточить только на территории усадьбы с

Рис. Усадьба надела 343, северо-восточное помещение башни и вход

целью выяснения конструктивной и хронологической взаимосвязи уже изученных круглых сооружений и здания усадьбы.

Еще в прошлом году было обнаружено и начато исследование помещения 4, которое расположено на юго-запад от помещения 14 (рис.). В 2011 г. исследование помещения завершено. В результате также выявлены два строительных периода его существования. Причем первоначально помещение 4 имело размеры 4,1 × 3,7 м. Открытые в скале девять углублений, в которые в древности были установлены пифосы для хранения продуктов, свидетельствуют, что на первом этапе помещение служило складским целям. Во втором периоде за счет утолщения стен по внутреннему периметру помещение 4 уменьшается и имеет размеры 4,1 × 2,8 м. Пифосы были вынуты, углубления засыпаны. Обнаруженный в помещении 4 материал значительно переотложен, суммарно относится к античности.

Другим объектом исследований является башня, которая расположена в западной части здания усадьбы. Башня по внешнему периметру имеет размеры 10,7 × 9,7 м. Также явно прослеживается два строительных периода: первоначально размеры башни по внешнему периметру составляли 7,7 × 7,0 м, позднее ее стены со всех сторон были окружены так называемым «противотаранным поясом», состоящим из очень крупных камней. Внутреннее пространство башни разделено стеной на два прямоугольных в плане помещения: размеры юго-западного помещения — 5,0 × 4,0 м, северо-восточного — 5,0 × 1,5 м.

Исследовано северо-восточное помещение башни, функциональное назначение которого не ясно. В юго-восточной части помещения найдены блоки, скорее всего, от каменной лестницы, ведущей наверх. В северо-восточной стене башни обнаружен вход в башню шириной 0,9 м (рис.). Прохода во внутренней стене башни не прослежено.

Между помещением 4 и башней усадьбы 343 находился вход на территорию самой усадьбы, оформленный порожным камнем. Приступили к исследованию пространства между башней и помещением 4, где предположительно находился двор.

Таким образом, в 2011 г. продолжены исследования сельской усадьбы 343 хоры Херсонеса. На данном этапе исследований ясно, что усадьба и три круглых сооружения функционировали в III в. одновременно.

Т.А. Копьева

ОХРАННЫЕ РАБОТЫ НА ПОСЕЛЕНИИ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ НОВООЗЕРНОЕ 1 В ЗАПАДНОМ КРЫМУ

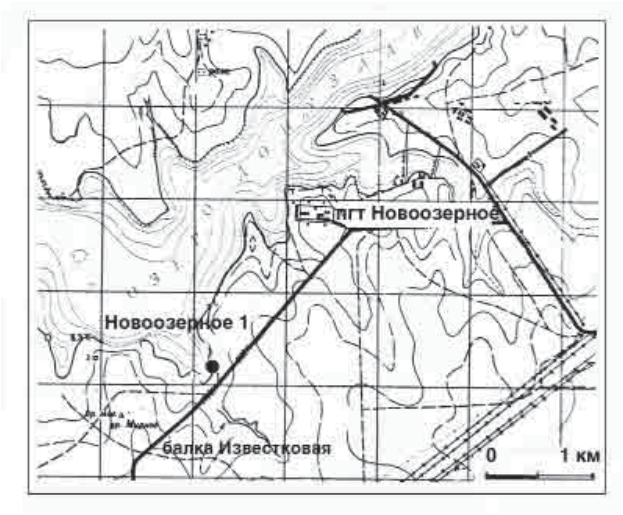

Рис. 1. Карта-схема расположения поселения эпохи поздней бронзы Новоозерное 1.

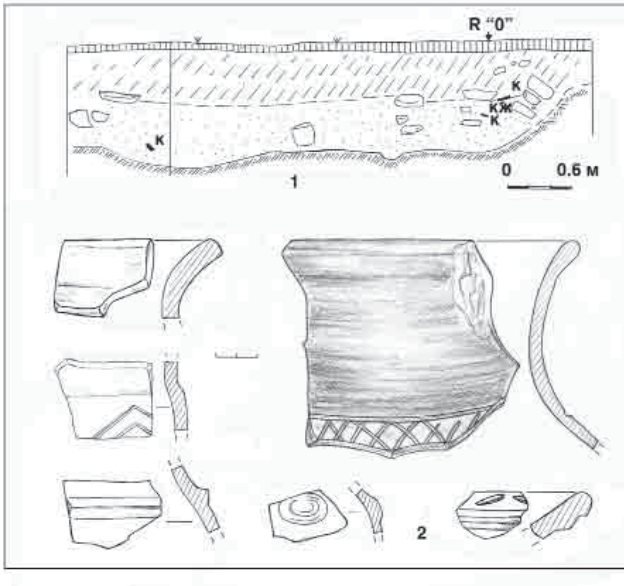

Рис. 2. Стратиграфия северо-западного борта карьера (1) и керамика из помещения (2)

В 2011 г. продолжены охранные работы на поселении Новоозерное 1 в Сакском р-не Крыма. Памятник расположен на юго-восточном побережье залива Донузлав в 1,7 км к юго-западу от пгт Новоозерное. Прибрежная полоса залива здесь сильно расчленена глубокими сухоречьями и балками, в устье одной из них — Известковой —, на терассированном северном склоне расположился памятник (рис. 1).

Поселение занимает площадь около 1,0 га, его северная часть разрушена глубоким карьером по добыче глины. В результате выборки грунта в отвесных стенках котлована обнажились стратифицированные культурные напластования памятника. Проведены охранные работы на участках, где культурный слой разрушается под воздействием природных факторов и несанкционированной выборки глины. Зачищен северо-западный борт в восточной части котлована длиной 5,0 м. Получен стратиграфический разрез этой части поселения. Стратиграфия имела следующий вид: 0,0—0,1 м — слой задернованной земли; 0,10—0,35 — темный слой гумуса, который содержал скифскую лепную керамику и фрагменты античной посуды IV—III вв. до н. э., какие-либо остатки построек на исследованном участке отсутствовали; 0,35—0,48 м — темный стерильный слой гумуса; 0,48—1,05 м — серый мелкоструктурный грунт с высоким содержанием золы (заполнение помещения); 1,05—1,60 м — материковый суглинок желтого цвета (рис. 2, *1*).

Получен поперечный разрез помещения, углубленного в материк на 0,25 м: его ширина составляла 4,0 м, реконструируемая длина около 6,0 м. В функционировании жилой постройки прослеживается два строительных периода. Первоначально с уровня древнего горизонта, находившегося на глубине 0,7 м от современной поверхности, впущено основание жилой постройки. В южной части жилища дно имело вид корытообразного углубления шириной 1,6 м и глубиной 0,15 м, это углубление вело в сторону

входа, который примыкал с юго-востока и представлял собой узкий коридор шириной 0,6—0,7 м.

Второй строительный период связан с помещением, сооруженным в пределах первоначального углубленного жилища, при этом содержимое котлована, видимо, перед строительством выбрано до материка. Каменная кладка фиксировалась вдоль борта котлована. Вход в жилище сооружен в виде коридора, его стенки сложены из камня и сохранились на высоту 0,4 м, перекрывая более ранний коридор. Судя по исследованной восточной части, жилая постройка в плане имела подпрямоугольную форму, длинной осью направлена с северо-запада на юго-восток. Узкий длинный коридор примыкал к южной части юго-восточной стенки.

Находки представлены фрагментами лепной посуды, астрагалом, костяной проколкой, подвеской из раковины. Большая часть керамики происходит из более позднего помещения, представлена фрагментами чернолощеной посуды — сосудами с высокой узкой горловиной, у одного из них плечики орнаментированы горизонтальным рядом углубленных косых крестов (рис. 2, *2*). Ранний слой помещения сохранился частично — в основном на участке коридора, где грунт выбран не полностью. Керамика в основном толстостенная с шероховатой поверхностью, в глиняном тесте содержится значительная примесь песка и мелких блестящих частиц. Из подъемного материала к этому периоду, возможно, относится стенка с валиком расчлененным косыми насечками и фрагмент миски с валиком и насечками по венчику. На поселении найдено большое количество костей крупных и мелких животных.

Время функционирования помещения определяется на основании параллелей керамического комплекса. Нижний горизонт жилища может быть датирован предварительно — керамика находит ближайшие аналогии среди материалов поселения Бурун-Эли и раннего горизонта поселения Бай-Кият — относится к сабатиновской культуре. Материалы верхней постройки находят параллели на поселении Бай-Кият и относятся к белозерской культуре.

М.А. Котин

РАЗВЕДКИ НА МЫСУ АК-БУРУН В КЕРЧИ

В 2011 г. Ак-бурунская археологическая экспедиция Керченского историко-культурного заповедника продолжила разведки на территории мыса Ак-Бурун и близлежащих районов. Целью исследования этого года являлось уточнение границ поселений. Для выполнения цели были поставлены следующие задачи: во-первых, еще раз просмотреть всю территорию мыса (с возможностью выявления новых объектов); во-вторых — проведение шурфовочных работ для определения и уточнения границ поселений. В результате разведок новых объектов не обнаружено. На трех поселениях, расположенных на мысу, были уточнены границы и выявлены участки первого порядка исследования (т. е. нуждающиеся в изучении).

Поселение Ак-Бурун I расположено в северной части плато мыса Ак-Бурун. Естественной северной границей поселения является обрыв; южной границей служит лесополоса, которая была засажена в 60—70-е гг. XX в.; западной границей служит естественная балка с небольшим прудом; восточной — постройки крепости «Керчь». В прошлом году на поселении было заложено несколько шурфов, которые определили восточную и западную границы поселения. В этом году были проведены шурфовочные работы с целью выяснения южных границ объекта. Шурфы были расположены в непосредственной близости к лесничеству. Следует отметить, что культурный слой в шурфах отсутствует. Северная граница поселения, как уже говорилось, находится в обрыве, и каждый год поселение постепенно уничтожается этим обрывом. На основании шурфов уже сейчас можно наметить приблизительные границы поселения.

Поселение Ак-Бурун II расположено в западной части мыса Ак-Бурун. В настоящее время на территории поселения расположен садово-дачный кооператив «Залив». Объект занимает преобладающую высоту, с которой просматривается практически вся долина. Исследования этого года показали, что территория поселения, на которой можно еще проводить археологические работы, занимает прямоугольник 20 × 15 м, а вся остальная территория поселения застроена. На территории памятника также проведены шурфовочные работы, в результате которых зафиксирован культурный слой I—III вв. Среди находок, обнаруженных в культурном слое, следует указать фрагменты терракотовых статуэток, изображающих человеческие фигуры, а также фрагменты краснолаковых рельефных сосудов. Несмотря на то, что поселение находится внутри дачного поселка, оно регулярно подвергается разграблению.

Поселение Ак-Бурун III расположено в юго-западной части мыса Ак-Бурун. Также как и поселение Ак-Бурун II, находится на территории садово-огородных кооперативов. Судя по распространению подъемного материала, поселение занимает территорию от нижнего Павловского маяка на юге до верхнего Павловского маяка на севере и от карьера XIX в. на западе до конца огородов на юге. Исходя из подъемного материала, поселение следует датировать эллинистическим временем. Однако при проведении разведочных работ на объекте ни в одном шурфе (а их было пять) культурный слой не выявлен. Стратиграфический разрез показывает, что на той площади, которая не застроена дачами (или участки брошены), на глубине 0,2—0,3 м залегает скальный материк.

Таким образом, в результате наших работ были выяснены и уточнены границы античных поселений, расположенных на территории мыса Ак-Бурун. Все поселения находятся в плачевном состоянии. Одно из них практически уже не существует, а остальные, возможно, скоро будут утеряны для науки, если не начать их исследовать.

Э.А. Кравченко, С.Н. Разумов, Э.В. Овчинников

РАСКОПКИ НА ПОСЕЛЕНИИ УЧ-БАШ

В 2011 г. Инкерманской экспедицией ИА НАНУ были продолжены научно-спасательные исследования на поселении поздней бронзы—раннего железного века Уч-Баш, расположенного в Балаклавском р-не административной территории г. Севастополь, на правом берегу р. Черная, около ее устья, на выположеном плато между Каменноломенным оврагом и Чертовой балкой (рис. 1). В ходе шестого полевого сезона исследований на данном памятнике продолжены раскопки оборонительных сооружений, открытых на раскопе 1 в 2010 г., заложенном на северо-западном склоне поселения в месте обнажения культурных наслоений, нарушенных земляными работами при прокладке ствола 1, проводимыми МЧС в рамках государственной целевой Программы обезвреживания взрывоопасных предметов в районе Севастополя и Керчи.

Кроме того, в центральной части поселения на месте проведения предположительных дальнейших земляных работ под прокладку нового ствола был заложен разведочный шурф 4 размерами 1,0 × 1,0 м. Он подтвердил наличие неповрежденных объектов и слоев в этой части поселения, ранее исследованной в 1953 г. экспедицией Херсонесского государственного музея

Рис. 1. Поселение Уч-Баш. Вид пос. Инкерман

под руководством С.Ф. Стржелецкого.

Вторая (внутренняя) оборонительная стена (рис. 2). По центру северо-восточной прирезки в слое зольника проявилась перекрытая им группа камней. Расчистка показала, что камни лежат сплошной прямой линией с севера на юг на суглинистом слое. На поверхности ряда камней прослежены следы перекала и большое количество крупных углей. Ширина сохранившейся кладки с юго-востока — 1,3 м, с северо-запада — 0,7 м. Длина открытой части кладки — 4,4 м. Кладка на момент раскопок четкой системы не имела. Над уровнем древней дневной поверхности слоем супеси прослежено три ряда камней среднего и мелкого бута, уложенных пастелью и орфостатно. Размеры камней: 0,4 × 0,2 × 0,6 м; 0,24 × 0,15 × 0,10 м; 0,15 × 0,07 × 0,05 м. В юго-восточной части кладки уровень залегания камней резко понижается.

Камни завала стены компактными группами располагались в западной части раскопа. В северо-западной части после разборки завала стены проявилась систематичность в залегании рядов камней. Каменные кладки перемежались прослойками грунта до 0,25 м с большим количеством крупных углей. Обнаженные участки кладки представляли собой пастелью уложенные крупные плиты, часть из которых упала или съехала вниз. Некоторые из них лежали на материковой поверхности, маркируя уровень древней дневной поверхности в разных частях раскопа на момент разрушения стены. Материал из подошвы стены относится к горизонту IV-УБ. У центральной части стены под завалом камней был собран развал чернолощеного сосуда, рядом с ним — сильно дробленая бедренная кость человека. В слое щебня встречались пережженные докрасна камни, крупные угли.

В юго-восточной части щебнистый суглинок заполняет линзообразное углубление, уходящее в бровку раскопа (ров), северо-западная сохранившаяся оконечность которого была открыта в 2009 г. (углубление 2).

В слое супеси, перекрывающем всю поверхность раскопа и подстилающем зольник, несущем следы сильного пожара и разрушений, были найдены фрагмент рогового псалия (тип Жирноклеевский 1), наконечники стрел, фрагменты боевых молотов из диорита.

Рис. 2. Северо-восточная прирезка. Древняя дневная поверхность с завалом стены

Целью заложения **юго-восточной прирезки** было выяснение наличия археологических слоев далее по направлению к провалу взорванной штольни. После снятия дернового слоя, зольника, зачистки супесчаного слоя и снятия завалов камней и щебня проявились два ряда кладок, положенных перпендикулярно друг другу (рис. 3).

Кладка верхней стены была ориентирована с запада на восток и сохранилась в два ряда камней. Открыт один ее фас и забутованная часть. Кладка постелисто-орфостатная. В торце лежит крупный камень, перекрывавший кладку по всей ее ширине. Пространство между камнями было забутовано щебнем. Камни завала, видимо, представляли орфостаты с ее фаса.

Вторая (нижняя) кладка — продолжение кладки внешней оборонительной стены 2010 г. — ориентирована с севера на юг, сохранилась в виде камней мелкого бута, лежащих сплошной полосой и углубленных в траншею, вырытую в материке. Видимо, это остатки фундамента стены. Рядом с ней в юго-восточной бровке прослежено

Рис. 3. Юго-восточная прирезка. Остатки кладок на материке

углубление — яма, заполненная мягким суглинком, видимо, от деревянного столба(?).

Слой супеси в этой части раскопа традиционно нес следы сильного пожара и разрушений. Среди находок следует отметить фрагмент рогового брусковидного псалия, наконечники стрел, фрагменты диоритовых топоров и молотов, половину диоритовой булавы, фрагментированную бронзовую бляшку.

В центральной части поселения Уч-Баш в районе расположения второго раскопа С.Ф. Стрелецкого (1953 г.) был заложен **шурф 4,** размерами 1,0 × 1,0 м, с целью проверки археологической ситуации в этом месте. После снятия гумусного слоя, мощностью до 0,3 м, проявилась горловина хозяйственной ямы. Яма круглая в плане, несколько расширяющаяся книзу, была заполнена суглинистым грунтом с прослойками золы, крупными пережженными докрасна очажными камнями и археологическим материалом: керамикой кизил-кобинской культуры горизонта V-УБ (вторая половина VIII — начало VII вв. до н. э.), костями животных, фрагментами сильно сработанной каменной зернотерки. Диаметр горловины ямы — 0,85 м, диаметр по дну — 1,0 м. Глубина до дна — 1,4 м. Под дном ямы в процессе зачистки ее стенок появился провал, в связи с чем роботы на объекте не продолжались.

Таким образом, полевыми исследованиями 2011 г. был открыт ряд новых объектов на раскопе 1, назначение которых можно предварительно определить как оборонительные сооружения поселения Уч-Баш. Датировка этих объектов по сопутствующему материалу остается неизменной — горизонт IV-УБ кизил-кобинской культуры. Предположение о сжатых сроках строительства оборонительных сооружений из камня подтверждается, как и факт их разрушения в скорости после возведения. Это событие может быть отнесено к финалу горизонта и всего младшего дотаврского периода кизил-кобинской культуры и определено около середины VIII в. до н. э. Находки в слое пожара подтверждают гибель поселения от прихода кочевой орды, известной по археологическим источникам как памятники новочеркасского типа и которая условно может быть определена как киммерийцы.

Следует также отметить исключительный набор предметов вооружения и конского убора, относящихся к этому времени, которые происходят со слоев супеси и щебнистого суглинка раскопа 1.

Датировка и характеристики зольника раскопа 1 не поменялись. Его накопления связаны с выбросом мусора и отходов производства, основанного через некоторое время поселения на месте сгоревшего. Датировка зольника — горизонт V-УБ (вторая половина VIII — начало VII вв. до н. э.) самого начала таврского периода кизил-кобинской культуры.

В верхних слоях раскопа 1 традиционно встречаются находки времени Крымской войны и существования средневекового монастыря

IX—XIV вв., связываемого нами с известным по письменным источникам монастырем София.

Находки из шурфа 4 подтвердили наличие объектов в центральной части поселения.

Все вышеизложенное подтверждает необходимость дальнейших исследований на объектах и необходимость предваряющих любые земляные работы раскопок на поселении Уч-Баш.

С.Д. Крижицький, Д.М. Хмелевський

ПІВНІЧНА ОБОРОННА СТІНА РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ В ОЛЬВІЇ

У 2011 р. продовжено роботи на ділянці «Північна оборонна лінія римської цитаделі». Ділянка розташована в південній частині верхнього міста. Як і в минулі роки, основна мета робіт полягала у пошуку будівельних залишків оборонних споруд, розташованих *in situ*. Для цього продовжено роботи на західній прирізці, закладеній ще в 2009 р., розташованій на захід від Головної поздовжньої вулиці та пілона 10 комплексу північних воріт римської цитаделі. Прирізку розширено на південь, у бік котловану, що утворився від вибірки оборонної стіни (площа прирізки 160 м^2, середнє поглиблення до 2,5—3,5 м). Поверхня прирізки мала ухил на північ з перепадом висот до 4,0 м.

Стратиграфія розкритої частини прирізки відрізняється відсутністю чіткої пошарової структури. На різних рівнях по всій глибині прирізки виявлені завали каміння в основному з вапнякових плит та буту. Серед каменів трапляються архітектурні вироби з мармуру — фрагменти карнизів. У північно-східній частині прирізки виявлено значну кількість цегли та печини.

Нижче завалів каменів у західній частині прирізки на глибині 1,0—2,5 м виявлено три господарські ями, що йдуть у західний борт розкопу. На схід від цих ям розташовувалися залишки вогнища 72 і ями 71 з фрагментами жовтоглинистої обмазки.

Вогнище 72 перебувало на глибині 2,5 м від рівня найвищої точки сучасної денної поверхні західного борту (рис. 1). Вогнище овальне у плані (діаметр 0,9—0,8 м), має по периметру бортик висотою до 5—8 см, плавно переходячи у дно. Дно та борти вогнища щільні, жовтоглиняні, обпалені, з включеннями вуглинок і залишками попелу. Мабуть, вогнище було зруйновано ще в давнину, так як численні фрагменти печини, вуглинок, попелу виявлені на різних глибинах навколо залишків вогнища.

Яма 71 розташовується на північ від вогнища. Кругла у плані, діаметром близько метра, має горловину діаметром 0,5 м, стінки горла вертикальні до 0,75 м. Перехід від горловини до стінок різкий, майже горизонтальний, нижче горловини стінки до дна розширюються. На західній і місцями північній стінках на глибину 1,3 м простежується щільна жовтоглиниста обмазка. Яма розкрита на глибину 1,8 м. Далі роботи припинено через руйнування її у верхній частині. Перераховані особливості ями пов'язані, швидше за все, з її використанням як зерносховища.

Основна маса матеріалу з шарів і заповнень ям і вогнища датується I—IV ст. — це амфори зі двоствольними ручками, червоноглиняні з високопіднятими ручками, світлоглиняні вузькогорлі амфори типу A, B, C та D, фрагменти червонолакового посуду, фрагменти посуду з пролощеним орнаментом, сіроглиняна та світлоглиняна кераміка, присутні уламки кухонної та ліпної кераміки, фрагменти скляних посудин, вироби із заліза, свинцю та каміння. Присутні знахідки VI—I ст. до н. е. — уламки амфорної тари, трапляються фрагменти східногрецької, чорнофігурної, краснофігурної, чорнолакової, буролакової червонолакової кераміки.

Таким чином, у нас є підстави вважати, що насип, який розкривається на прирізці, враховуючи різну глибину закладення перерахованих об'єктів, формувався поступово протягом перших століть н. е.

Основною подією роботи на прирізці було відкриття фрагмента оборонної куртини (рис. 2), до якої з півночі примикав описаний вище насип.

Кладка розташована за віссю захід—схід у створі з пілоном 10 та фрагментом куртини 6. Ширина кладки 2,5 м, довжина фрагмента до 4,75 м, висота 1,26—1,35 м. Розкрито північний фасад і верхній рівень південного. Кладка однорядова, постелиста. Збереглося до чотирьох рядів. Матеріал — вапняк — прямокутні та полігональні блоки, плити (завдовжки до 1,2 м), великий і середній вапняковий бут, складені на

Рис. 1. Вогнище № 72. Вигляд з півночі

Рис. 2. Фрагмент оборонної стіни. Вигляд з П-С

глині. Притискування нещільне. З подібних брил складені фрагменти відкритих раніше куртин 6 і 8. Підошва кладки лежить на щільному жовто-глинистому ґрунті.

Час будівництва стіни, враховуючи її глибину закладення та характер насипу, вочевидь, слід відносити до часу не раніше появи в Ольвії римського гарнізону.

В.А. Кутайсов

РАСКОПКИ КАЛОС ЛИМЕНА

Западно-Крымская экспедиция Института археологии НАН Украины продолжала 24-й полевой сезон систематических раскопок античного города Калос Лимен в пгт Черноморское АР Крым. Работы велись на двух участках. На первом из них, в пределах раскопов предыдущих лет, была полностью раскрыта материковая скала на площади около 100 м^2 с внешних сторон юго-восточной башни 4 цитадели. Как показали раскопки, подстилающая культурные отложения скала опускается к морю невысокими террасами. Верхняя из них раскрыта под башней 6 цитадели. Ее край, высотой 0,5—0,6 м, имеет направление с северо-запада на юго-восток. Кромка нижней террасы просматривается на самом уровне грунтовых вод приблизительно в 8,0—10 м западней, посредине внешней стены башни 4. К сожалению, высота самой ступени пока не определена. Кромка самой крайней западной террасы, являющаяся, как нам представляется, древним берегом, находится на глубине 1,50—1,75 м, на расстоянии 25—50 м от современного прибрежного клифа.

На верхней скальной площадке были в начале IV в. до н. э. сооружены жилые постройки самого раннего (так называемого ионийского) поселения, ориентация стен которых отличается от планировки оборонительных стен более позднего херсонесского Калос Лимена. В отчетном году при зачистке известняковой поверхности были раскрыты два вырубленных в скале полуподвала — условно 2 и 3.

Полуподвал 2, по всей видимости, — прямоугольной формы. Он ориентирован своей продольной стороной (протяженностью 2,0 м) с юго-запада на северо-восток. Большая часть сооружения перекрыта более поздним противотаранным поясом неоднократно упоминаемой башни 4. Оно было заглублено в скалу на 0,4 м, а скальный пол располагался на 0,5—0,6 м ниже подошвы панциря башни. Все внутреннее пространство заполнено плотным суглинком без содержания какого-либо материала. Это помещение преимущественно было наземным, о чем свидетельствуют обрывки каменных стен вдоль края котлована.

Полуподвал 3 — узкой прямоугольной формы, ориентирован продольной стороной почти строго с северо-запада на юго-восток. Юго-восточная часть расположена за пределами раскопа. Нижняя часть полностью вырублена в скале (верхний сармат). Максимально раскрытая длина — 5,55 м, ширина 1,8—2,0 м, глубина котлована составляет 1,65—1,77 м; причем нижняя часть на 0,35 м располагалась ниже уровня современных грунтовых вод.

У северо-западного торца в подвальное помещение спускается лестничный марш из восьми ступеней, общей длиной 1,83—1,86 м, шириной — 0,87—0,93 м. Поверхность восьмой ступени расположена на уровне зеркала грунтовой воды. Над скальной поверхностью, вдоль кромки котлована и «заподлицо» с его вертикальными краями, были возведены наземные лицевые кладки с подрубками под их основания в известняке — «постели». Северо-восточный откос лестничного марша был облицован установленными на скалу орфостатами, из которых сохранилось лишь три блока, общей высотой 0,45 м. Вертикальные плиты обязательно должны были перекрываться плоско лежащими (так называемым плинтом), толщиной 0,20—0,25 м. Следовательно, общая высота описываемого подвала изначально составляла не менее 2,4 м, то есть была вполне сопоставимой с пропорциями наземных помещений. На расстоянии 3,9 м от лестничного марша подвал был перегорожен поперек двухпанцирной бутовой кладкой, толщиной 0,45—0,48 м, высотой над уровнем грунтовой воды пять—семь выдержанных рядов бутовой кладки (0,80—0,95 м). В ней отсутствует дверной проем. То есть, попасть в юго-восточную часть подвала возможно было только с противоположной стороны — предположительно, по еще одному пока еще не

Рис. Лестничный марш в полуподвал, раскрытый в нижнем горизонте Калос Лимена (IV в. до н. э.)

раскрытому лестничному маршу.

Итак, описываемое сооружение на 1,7 м заглублено в материк и примерно на 0,7 м выступало над поверхностью, благодаря чему могло иметь дневное освещение. По терминологии С.Д. Крыжицкого, такое утопленное в грунт помещение называется «полуподвальным», а сам дом «полутораэтажным», естественно, если здесь присутствовал наземный ряд комнат. Как уже сказано выше, юго-восточная сторона полуподвала располагается за пределами раскопа, в черте частного землепользования, что практически лишает нас возможности, по крайней мере в ближайшем обозримом будущем, его полностью раскрыть. Однако, если допускать, что полуподвал перегораживался поперечной стеной пополам, то его протяженность вдоль продольной стороны может составлять не менее 8,0—9,0 м.

Второй новый раскоп, размерами 5,0 × 10 м при глубине до 1,2 м, был заложен по трассе южной оборонительной линии городища, примерно по центру данной окраины памятника. Эллинистическая крепостная стена тут была полностью выбрана скифами, а, следовательно, само варварское поселение, возникшее над руинами херсонесского укрепления, было открытым. Греческая фортификация сохранилась только в районе так называемой эллинистической цитадели рубежа III—II вв. до н. э. Над разобранной оборонительной стеной раскрыт фрагмент каменной кладки I в. до н. э. — I в. н. э., толщиной 1,35—1,45 м, вытянутой с севера на восток. У южного борта раскопа был открыт алтарь, возвышающийся над скифской дневной поверхностью. Он представлял собой вертикально установленную и вторично использованную известняковую колонну, диаметром 0,4 м и сохранившейся высотой 0,4 м. Ее верхняя часть обколота и располагалась почти на современной поверхности. Основание колонны по всей окружности было обложено мелким плоским бутом.

Д.П. Куштан, А.П. Весельский

ЗОРЬКА — ПОСЕЛЕНИЕ ЭПОХИ БРОНЗЫ В ВОСТОЧНОМ КРЫМУ

В 2011 г. Белогорской экспедицией Крымского филиала ИА НАНУ в ходе проведения разведок на территории Белогорского р-на АР Крым осмотрено местонахождение эпохи бронзы, расположенное в 2,1 км на восток от с. Русаковка, в районе бывшего татарского селения Сабах-Эли. Памятник впервые был обнаружен в 2000 г. экспедицией под руководством В.П. Чабая, проводившей исследования палеолитических стоянок в районе скалы Сарак-Кая. Тогда, при осмотре двух силосных ям в 0,7 км на юго-запад от развалин животноводческого комплекса «Зорька», были обнаружены материалы эпохи бронзы.

Поселение, получившее название «Зорька», расположено на стыке степной зоны Крыма и предгорий Крымских гор в междуречье Бурульчи и Биюк-Карасу. Топографически оно занимает правый (восточный) край балки в верховье пересохшего ручья. На дне и вдоль оплывших стенок заброшенных силосных траншей (и в выбросах из них) собрана значительная коллекция подъемного материала: фрагменты керамики, кремень. Находки зафиксированы также на прилегающем с севера распаханном поле. Для уточнения стратиграфии поселения на краю одной из траншей сделана небольшая прирезка размером 1,0 × 1,0 м, которая показала наличие культурного слоя мощностью до 0,8 м. Как свидетельствует анализ обнаруженной керамики, материал, происходящий с поселения Зорька, распределяется на три хронологических горизонта. Два из них относятся к эпохе бронзы, а третий — к периоду средневековья—нового времени.

Несколькими фрагментами представлена керамика катакомбной культуры/культурной общности эпохи средней бронзы. Характерной чертой катакомбной керамики является обработка внутренней и внешней поверхности горшков расчесами крупнозубчатого штампа (рис. 1, *2, 3*). Кроме того, один фрагмент орнаментирован горизонтальным налепным валиком, поверхность которого украшена ногтевыми вдавлениями, ниже валика плечико горшка украшено косыми тычками палочки или щепки (рис. 1, *1*).

Большинство собранной керамики относится к белозерской культуре финала поздней бронзы. Это кухонные горшки, орнаментированные одинарным налепным валиком, расположенным на уровне плечиков. Валик треугольный в сечении, его поверхность гладкая либо расчлененная пальцевыми вдавлениями (рис. 1, *4, 6*). В одном случае конец валика опущен вниз в виде «усов» (рис. 1, *5*). Столовая белозерская керамика отличается тонкостенностью и более качественной обработкой поверхности, часто лощеной. Она представлена фрагментами чаши (рис. 1, *7*), кубков с высокой цилиндрической шейкой (рис. 1, *8, 9*) и округлым вдавленным донышком (рис. 1, *12*), черпаков с петельчатой ручкой (рис. 1, *10*). Лишь в одном случае зафиксирован орнамент — это тонкие прочерченные линии по тулову, очевидно, в виде заштрихованных треугольников вершиной вниз (рис. 1, *11*). Также найдены фрагменты грубых толстостенных сковородок-жаровен с прямым бортиком, край которого украшен пальцевыми вдавлениями (рис. 1, *16*).

Коллекция кремневых изделий в основном представлена отходами производства. Орудия немногочисленны: пластины (рис. 1, *13*), отщепы с ретушью, выемчатое орудие, скребло, перфоратор (рис. 1, *15*), долотовидное орудие и фрагмент пяточной части вкладыша серпа (рис. 1, *14*). В качестве сырья использован местный меловый кремень различных оттенков серого, в редких случаях желтого цвета.

Как катакомбные, так и белозерские материалы поселения Зорька аналогичны материалам другого известного поселения эпохи бронзы в Восточном Крыму — Кировского. Та-

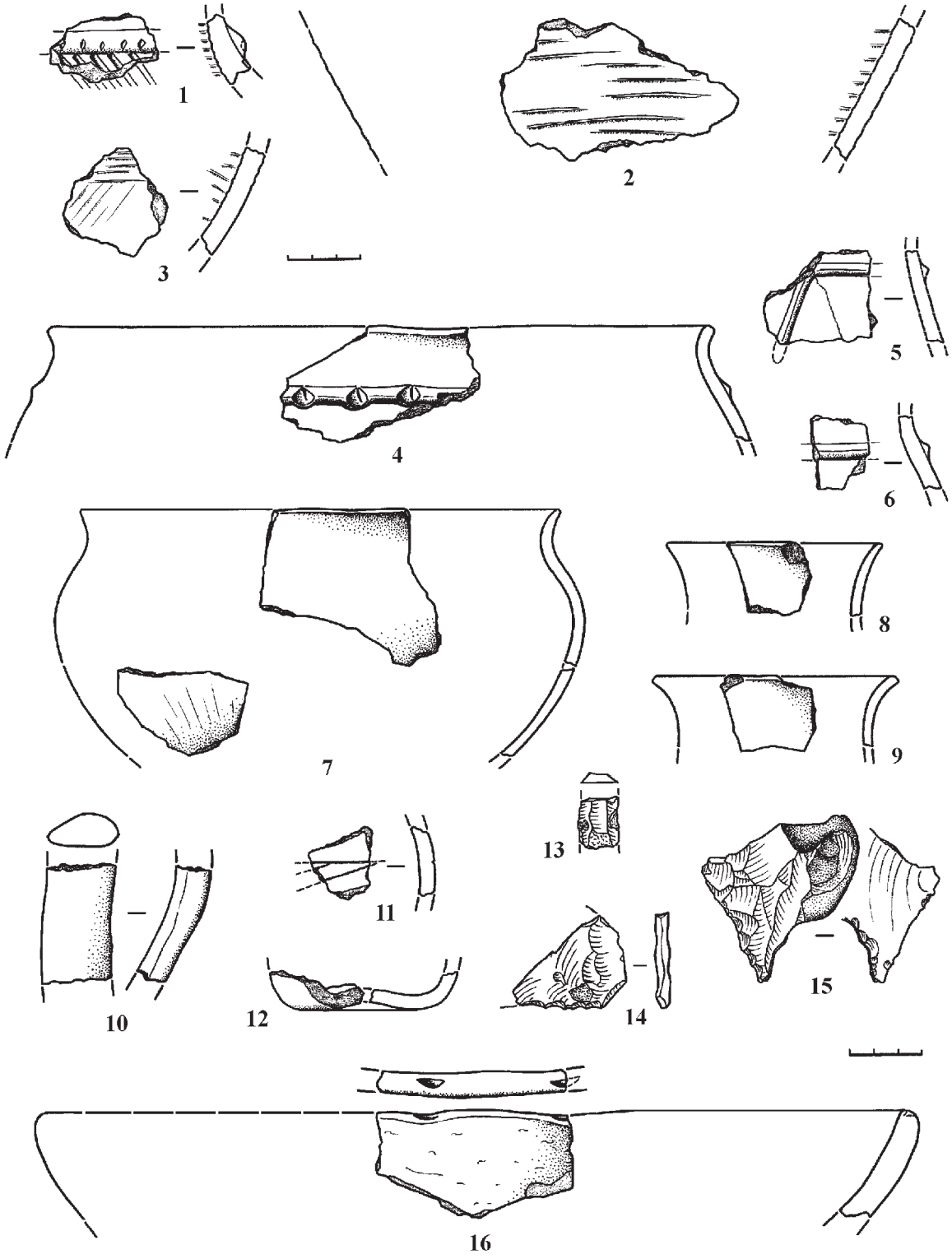

Рис. 1. Поселение эпохи бронзы Зорька: *1—3* — керамика катакомбной культуры; *4—12, 16* — керамика белозерской культуры; *13—15* — изделия из кремня. *1, 3—10, 12—16* — подъемный материал; *2, 11* — приреза

ким образом, Зорька — новый, чрезвычайно интересный памятник эпохи бронзы в регионе и, что немаловажно, перспективный для дальнейших стационарных раскопок.

С.Б. Ланцов

ИЗУЧЕНИЕ КУЛЬЧУКСКОГО ГОРОДИЩА

В 2011 г. Донузлавской экспедицией КФ ИА НАН Украины наряду с другими работами было продолжено изучение Кульчукского городища (IV в. до н. э. — начало н. э., VIII—IX вв.) около с. Громово Черноморского р-на АР Крым (начальник С.Б. Ланцов). В экспедиции работали отпускники-волонтеры, в основном, из Российской Федерации и студенты из Российского государственного гуманитарного университета (Москва, РФ), проходившие здесь археологическую практику под руководством Л.И. Грацианской и А. Ванюкова.

Раскопки велись на трех участках: к северу, западу и югу от башни 2 усадьбы 2. Главной задачей, как и прежде, являлось полное открытие снаружи пирамидального каменного пояса башни (рис. 1). Общая исследованная за сезон площадь составила около 100 м^2 — как в пределах прежних участков, так и в новых прирезках. Максимальная глубина раскопов в этом году была до 3,0 м от современной дневной поверхности.

К северу от башни 2 продолжалась разборка верхнего слоя салтово-маяцкого времени (VIII—

Рис. 1. Кульчук—2011. Усадьба 2. Башня 2. Вид сверху, с северо-запада

IX вв.). На участке к западу от башни производилось доследование позднеэллинистических слоев, а также был заложен новый квадрат с целью проследить продолжение монументальной стены 22.

С южной стороны башни был разобран полуразрушенный (в результате природных и антропогенных факторов) верхний уровень древней каменой отмостки, построенной вдоль

лностью снят слой салтово-маяцкого времени, перекрывавший позднескифский горизонт городища. В восточной части участка с этого горизонта была впущена хозяйственная яма 1, вероятно, первой половины I в. Фронтальная северная стена башни 2 и ее дополнительный наклонный пояс пострадали больше других от разборки на камень в позднескифский и салтово-маяцкий периоды.

Рис. 2. Кульчук—2011. Западная прирезка. Позднескифское помещение у стены 22. Вид с севера

тыла башни. Указанные работы проведены с целью получения хроноиндикаторов и сопутствующего им рядового керамического комплекса, содержащихся между двумя разновременными, мощенными камнем поверхностями. Нижерасположенная отмостка примыкает к подошве пирамидального пояса башни 2 и, видимо, сооружалась одновременно с ним.

В золистой супеси (с прослойками чистой глины) между этих двух вымосток были обнаружены фрагменты херсонесских, синопских, родосских амфор при отсутствии светлоглиняных амфор и краснолаковых сосудов, что позволяет датировать слой концом II — первой половиной I в. до н. э. Найденное в нем плохо сохранившееся синопское амфорное клеймо следует воспринимать в качестве ранней примеси.

На участке к северу от башни 2 был по-

На участке к западу от башни 2, после разборки плохо сохранившейся кладки 23 позднескифского времени, был выявлен глинобитный пол помещения, примыкающего к пирамидальному поясу на 1,3 м ниже его сохранившегося верха. На полу обнаружены две столбовые ямки и очаг. Узкодатируемых находок не обнаружено. Под многочисленными подмазками полов залегал слой бурого суглинка, перекрывавший и частично просевший в хозяйственную яму 2. Его поверхность примыкает к подошве западного фасада пирамидального пояса башни, на 1,6 м ниже его верха. Хозяйственную яму 2 следует датировать по находкам поздних мегарских чаш — последней четвертью II в. до н. э.

В западной прирезке под дерном выше и вдоль северного фасада кладки 22 был снят слой серо-золистой супеси (мощностью до 0,8 м) раннесредневекового времени с большим количе-

ством известнякового бута. Под ним обнаружено позднескифское помещение, примыкающее к внешнему северному фасаду стены 22 с полукруглой каменной «загородкой» в юго-восточном углу (рис. 2). Помещение, по находкам фрагментов широкогорлых светлоглиняных амфор и краснолаковых сосудов, можно датировать первой половиной I в.

Восточное окончание кладки 22 впервые обнаружено в 2010 г. Эта стена, очевидно, служила общей северной оградой усадьбы 3, новой для Кульчукского городища, более ранней, чем пирамидальный пояс башни 2. Стена 22 ориентирована широтно, открыта лишь частично (пока на протяжении 12 м) и, в основном, по северному наружному фасаду. Она — трехслойная (шириной около 1,5 м), двулицевая, двупанцирная, двурядная. Наружный северный панцирь стены 22 сохранился на три ряда. Верхний ряд построен почти из стандартных по размеру, орфостатно установленных, известняковых, хорошо отесанных и плотно подогнанных прямоугольных плит, шириной 1,02—1,25 м, высотой 0,93 м, толщиной 0,40 м. Нижние два ряда, судя по шурфам, заложенным вдоль северного фаса кладки, сложены из известняковых, хорошо отесанных, уложенных постелисто блоков. По классификации С.Д. Крыжицкого, данная кладка является трехслойной однорядной орфостатной простой.

Ярких находок на Кульчукском городище в прошедшем сезоне не было. Можно отметить только бронзовый трехлопастной наконечник стрелы, девять фрагментов амфорных ручек с клеймами (Херсонес, Синопа, Косс, Родос), несколько маловыразительных граффити.

На городище были проведены консервационные мероприятия: в башне 2 укреплен наружный пирамидальный пояс и внутренние стены в трех помещениях; засыпаны хозяйственные ямы.

Работы 2011 г. дополнили представление о планировке и периодизации городища Кульчук в греческий и позднескифский периоды.

С.Б. Ланцов

О НАХОДКАХ ДОНУЗЛАВСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

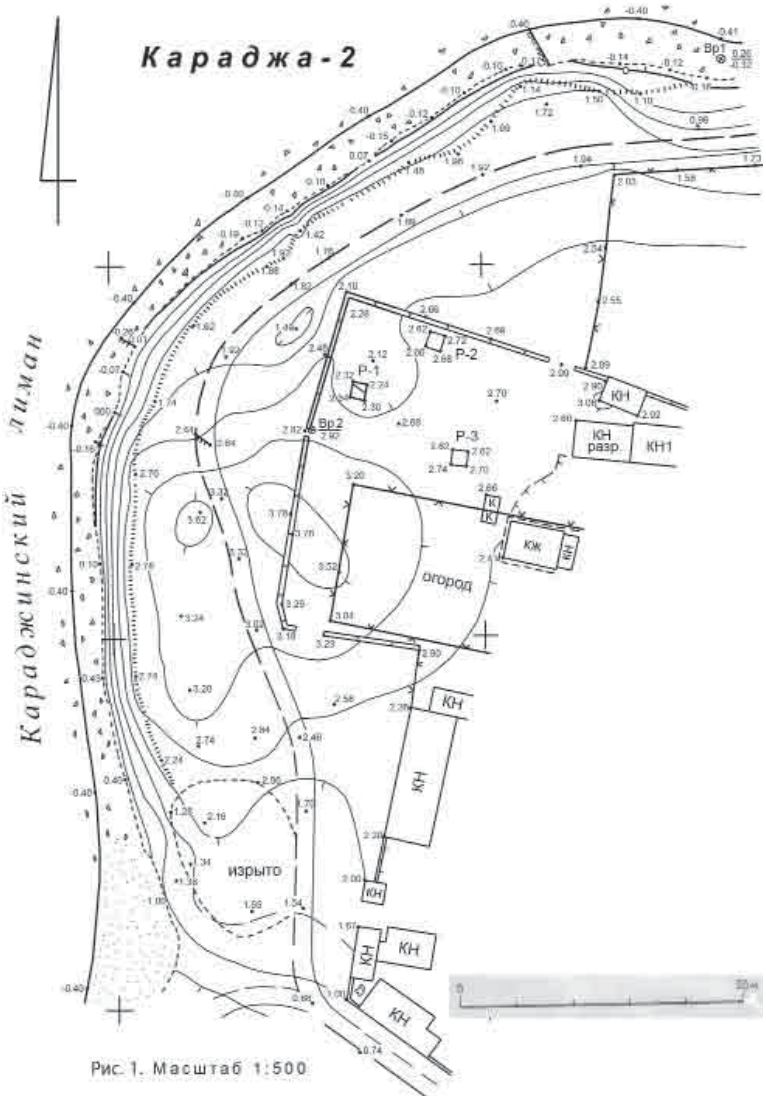

Рис. 1. Геодезическая съемка поселения Караджа 2. Выполнена В.В. Семеновым

В ходе проведения археологической экспертизы (иногда с шурфовкой) Донузлавской экспедицией КФ ИА НАН Украины в 2010—2011 гг. (в разных местах территории Евпаторийского горсовета, Сакского и Черноморского р-нов АР Крым) обнаружено и (или) изучено: 12 поселений античного времени (IV—III вв. до н. э.) — Бурнели 1, 2, 3, 5 (с. Далекое Черноморского р-на), Новосельское 2, 3 (с. Новосельское Черноморского р-на), Листовое 1 и 2 (в обоих есть и средневековая керамика) у одноименного с. Сакского р-на, поселение IV—III вв. до н. э. в с. Снежное Черноморского р-на (вторичное обследование, уточнение границ), поселение Новоозерное 2 IV—III вв. до н. э. (пгт Новоозерное, Евпаторийский горсовет), поселение Окуневка 1 IV—III вв. до н. э. (с. Окуневка Черноморского р-на) и поселение Караджа 2 IV в. до н. э. — I в. н. э. (с. Оленевка Черноморского р-на); два поселения эпохи бронзы — Бурнель 4 (с. Далекое Черноморского р-на) и Скалистое 2 (Межводненский сельсовет Черноморского р-на) — второе из них сабатиновской культуры XIV—XII вв. до н. э. (открыто в 1950-е гг. А.А. Щепинским, вновь найдено сейчас автором и С.Г. Колтуховым и определены его координаты); одно поселение позднеримского—раннесредневекового времени Скалистое 7 (IV—VII вв.) в Межводненском сельсовете Черноморского р-на; одно мусульманское кладбище XVII—XIX вв. у с. Луговое (бывшее Салтоба) Сакского р-на. Для одного греко-скифского поселения Аирчи (с. Витино Сакского р-на) предложен проект нового охранного зонирования. Предотвращено разграбление двух поселений — античного Кара-Тобе 2 и эпохи поздней бронзы Кара-Тобе 3 в г. Саки.

Осмотрено техническое состояние большинства памятников, состоящих на государственном учете, а также известных по опубликованным

и архивным материалам. Кроме того, картографированы многочисленные курганные группы и отдельные насыпи, как находящиеся на учете (без координат или отмеченные на картах прежних лет), так и не состоящие в реестре памятников и не получившие отражения в старом картографическом фонде.

Рис. 2. Вид с запада на поселение Караджа 2. Фото С.В. Приднева

В результате проверки информации о новых поселенческих структурах Тарханкутского п-ва, опубликованных В.Ф. Столбой, Т.Н. Смекаловой, И.Н. Храпуновым и др., отмечены следующие обстоятельства. В ряде случаев вторично открыты памятники, хорошо известные раньше. Порой работы проводились на тех объектах, на которых в те же годы вела исследования Донузлавская экспедиция. Многие поселения пропущены или наоборот найдены некоторые другие, незамеченные экспедициями В.А. Кутайсова и С.Б. Ланцова, но при этом не выявлены памятники, расположенные поблизости.

Отдельные отмеченные на картах Т.Н. Смекаловой объекты не являются памятниками археологии, а остатками сооружений нового и новейшего времени либо естественными выходами скалы причудливого контура, кажущимися на космических снимках антропогенными сооружениями прямоугольных форм. В связи с этим потребуется перепроверить большинство недавно открытых объектов и прошурфовать их. Такую работу Донузлавская экспедиция была вынуждена уже начать.

Для двух поселений Караджа 2 и Окуневка 1 (открытых П.Н. Шульцем в 1933 г.) в Черноморском р-не нами были подготовлены проекты государственной учетной документации. Наиболее интересные результаты получены при первом изучении Караджи 2.

Поселение находится в с. Оленевка (бывшая Караджа), частично под современными домостроениями, на холме (3,6 м) на мысу в восточной части берега Караджинского лимана (рис. 1; 2), на расстоянии 700 м к юго-востоку (через лиман) от известного античного Оленевского (Караджинского) городища. Поверхность поселения нарушена перекопами. Его северная часть затоплена озером. На берегу видны многочисленные стены, уходящие в воду. Некоторые из них сложены из хорошо отесанных блоков.

Поселение Караджа 2 по подъемному материалу датируется последней четвертью IV в. до н. э. — I в. н. э. На первом этапе (последняя четверть IV — начало II в. до н. э.) оно относилось к сельской округе Херсонеса, а во II в. до н. э. — I в. н. э. — принадлежало поздним скифам.

Открыто поселение в 1970-е гг. археологом и известным писателем А.Л. Никитиным. В 2011 г. здесь были заложены три шурфа (2,0 × 2,0 м) и сделаны зачистки отдельных стен на берегу лимана. Во всех шурфах обнаружены культурный слой (II в. до н. э. — I в. н. э.) толщиной до 2,5 м и хорошо сохранившиеся остатки построек позднескифского времени: каменных стен, вымосток, глинобитных полов и две хозяйственные ямы.

Видимо, шурфами не была затронута более ранняя греческая часть поселения. Судя по стене из тесаных блоков в прибрежной части памятника, керамическому подъемному материалу и фрагментам чернолаковой посуды эллинистического времени из позднескифских слоев, можно уверенно говорить о существовании на этом мысу и более ранней греческой усадьбы или комплекса нескольких усадеб. Следует также отметить находки в верхних слоях поселения керамики салтово-маяцкой культуры (VIII—IX вв.) и обломков сосудов позднесредневекового времени.

На памятнике произведена геодезическая съемка (рис. 1). Поселение занимает весь мыс. В

плане оно, судя по рельефу местности, сохранившимся in situ древним стенам и выходам культурного слоя, близкой к овалу формы, вытянуто по линии северо-запад—юго-восток, площадью свыше 0,6 га. Северная часть поселения (сверх указанной) затоплена озером.

Очевидно, данный объект состоит из ранней каменной херсонесской усадьбы IV — первой половины III вв. до н. э., расположенной в северо-восточной прибрежной части мыса. Позднескифское поселение (II в. до н. э. — I в. н. э.) занимает большую площадь (примерно 0,63 га) и представлено различными постройками, остатки которых обнаружены в шурфах.

С.Б. Ланцов, Д.С. Гречко, В.П. Власов

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ КУЛЬЧУКСКОГО НЕКРОПОЛЯ

В 2011 г. Донузлавская экспедиция Крымского филиала Института археологии НАН Украины (руководитель — С.Б. Ланцов), продолжая систематические ежегодные раскопки (с 2006 г.) греко-скифского городища Кульчук (IV в. до н. э. — I в. н. э.), возобновила изучение принадлежащего ему некрополя. Кульчукское поселение и могильник расположены в 2,0 км к югу от с. Громово Черноморского р-на АР Крым, в приморской степи. Предшествующие наиболее интенсивные полевые работы производились на некрополе Кульчука в 1990—1994 гг. под руководством А.С. Голенцова (Москва, Санкт-Петербург, РФ), к сожалению, пока мало отраженные в изданиях.

Раскоп 2011 г. заложен в 0,1 км к северу от башни 2 усадьбы 2 городища — на месте одной из геомагнитных аномалий, зафиксированной в 2007 г. С.Л. Смекаловым. Раскоп состоял из трех квадратов, размерами 5,0 × 5,0 м каждый, вытянутых по оси запад—восток, а также двух прирезок к южным бортам квадратов 1 и 2. Эти прирезки тоже получили название квадратов, но фактически они представляли собой прямоугольники, один из которых имел размеры 2,4 × 5,0 м (кв. 4), а второй — 4,0 × 5,0 м (кв. 5). Общая площадь раскопа составила 107 м^2 (рис.).

Между квадратами оставлялись контрольные бровки для стратиграфических наблюдений. В срезах бортов и бровок зафиксированы следующие напластования. Под дерном, толщиной до 0,3 м (слой 1), залегал слабогумусированный светло-коричневый суглинок мощностью 0,3 м (слой 2), который подстилала материковая глина. На уровне материка (глубина 0,6 м от современной дневной поверхности) в квадрате 1 проступило пятно светло-коричневого суглинка с примесью углей, которое распространялось шире пределов квадрата в восточном и западном направлениях. Для того, чтобы открыть пятно полностью, раскоп был расширен: с востока к квадрату 1 прирезали квадрат 2, с запада — квадрат 3, а с юга — квадраты 4 и 5. Оконтуренное пятно оказалось заполнением сооружения, получившего порядковый номер 1, которое в отчетном сезоне было исследовано полностью. Выявленное сооружение представляет собой аморфное, близкое к подпрямоугольному в плане углубление с закругленными углами, ориентированное длинной осью по линии запад—восток с незначительным отклонением. Длина сооружения составляет 12,2 м, уменьшаясь ко дну до 11,1 м, его глубина — 1,24—1,32 м, а ширина на разных участках колеблется от 2,8—4,6 м (в верхней части) до 2,05—3,80 м (у дна).

Стратиграфия заполнения открытого сооружения представлена двумя слоями и прослойкой. Слой верхнего горизонта образован, как уже говорилось, светло-коричневым суглинком с угольками, достигавшим 0,4 м. Слой нижнего горизонта сложен рыхлым темно-коричневым суглинком мощностью около 0,85 м. В южной половине сооружения 1 описанные слои разделяла прослойка (0,06—0,10 м) черного обожженного суглинка, в котором иногда встречались прокаленные до красно-коричневого цвета пятна.

На дне сооружения 1 расчищено девять ям, семь из которых являются столбовыми. Особый интерес представляет расширяющаяся книзу округлая в плане яма 9. Она имеет глубину 0,27—0,30 м от уровня дна сооружения (1,02 м от уровня запуска) и размеры 1,52 ×1,58 м. В западном секторе ямы 9, у самого ее края, расчищено безынвентарное погребение подростка. Оно совершено в вытянутом положении на спине, черепом на север. Кости левой руки лежали вдоль туловища, а кости правой располагались под углом к нему, причем предплечье оказалось вывернутым из плечевого сустава. Возраст погребенного — около 10 лет, пол не определяется. На костях подростка зафиксированы следы, оставленные такими заболеваниями как ринит и хронический менингит.

В ходе раскопок в слоях и заполнении со-

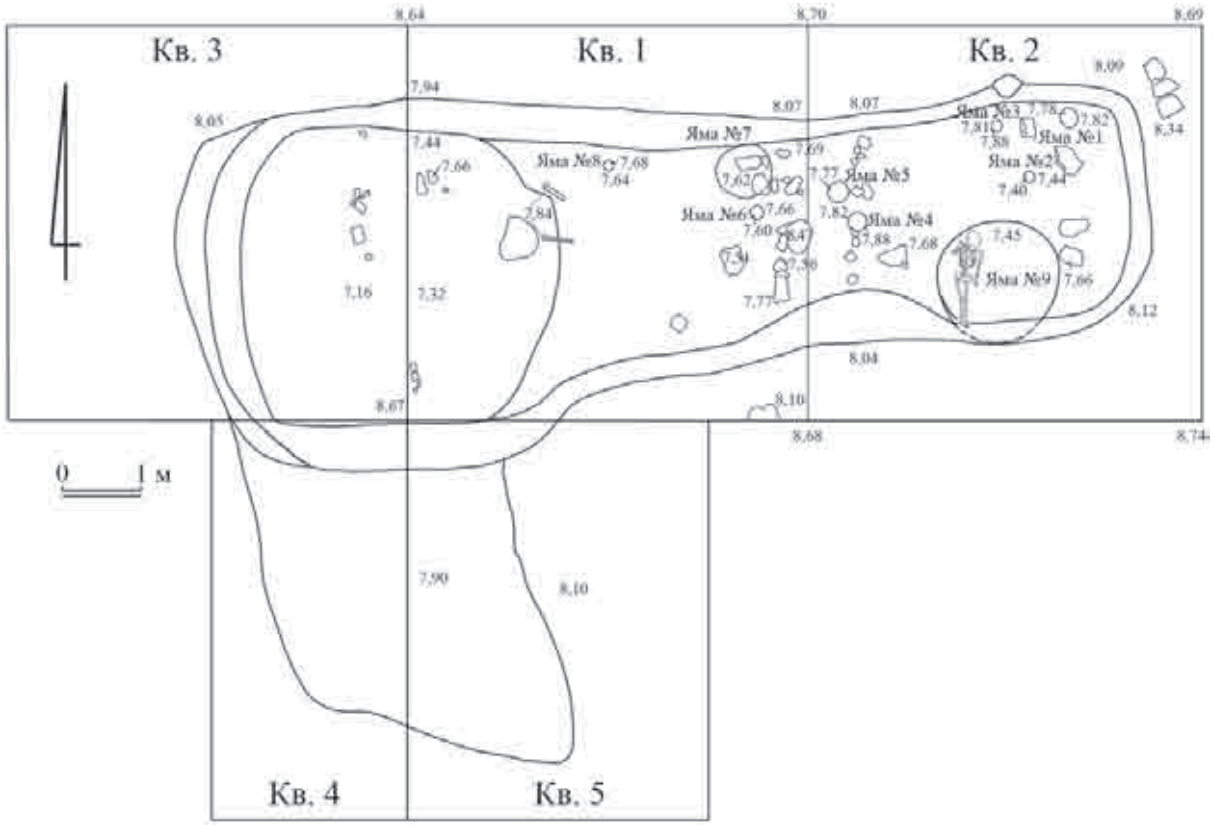

Рис. План раскопа 2011 г. на территории Кульчукского некрополя

оружения 1 найден многочисленный материал, укладывающийся в рамки последней четверти IV — начала III вв. до н. э. Подавляющее большинство находок — это фрагменты херсонесских амфор, среди которых выделяются два обломка ручек с остатками астиномных клейм. Кроме того, встречены обломки синопской, колхидской и родосской тары.

Чернолаковая посуда представлена бортиками мисок, фрагментами дна солонки на кольцевом поддоне, дна рыбного блюда, ручки аттического килика с просверленным отверстием, а также венчиком аттического канфара последней четверти IV в. до н. э. с накладным орнаментом, нанесенным ангобом в виде побегов плюща. Среди простой гончарной посуды назовем черепки кувшинов, мисок и фляги херсонесского производства, херсонесских и синопских лутериев. Отдельно упомянем обломки синопской черепицы (каллиптеры и солен). Лепная посуда довольно редка. Найдено несколько фрагментов стенок и венчиков лощеных горшков.

Среди полученных при раскопках костей часть была обожжена.

Интерпретировать открытое на территории Кульчукского некрополя сооружение 1 пока затруднительно. С одной стороны, своими контурами оно напоминает остатки разрушенного (в результате нескольких ограблений в древности) погребального сооружения наподобие широтно-ориентированной продольно-осевой катакомбы с дромосом и камерой. С другой стороны, наличие столбовых ямок позволяет предположить последующую перестройку данного объекта и его приспособление для жилищно-хозяйственных нужд. Наконец, яма 9, содержавшая погребение подростка, не исключает того, что сооружение могло иметь отношение к погребальному культу и использовалось в ритуальной сфере.

С.Б. Ланцов, О.Д. Дашевская, А.А. Филиппенко

РАБОТЫ НА ГОРОДИЩЕ БЕЛЯУС

В этом году снова, как и сорок девять сезонов подряд (с 1962 г.), исследовалось Беляусское городище, расположенное в Черноморском р-не АР Крым. Работы велись Беляусским отрядом Донузлавской экспедиции ИА НАН Украины в трех направлениях: очистка городища и некрополя (склепов) от мусора и травы, восстановление стен, разрушенных за истекший с момента прошлогодних работ период, и текущая консервация каменных конструкций (под руководством В.М. Афанасьева), а также непосредственно археологические раскопки.

Работы носили спасательный характер и были вызваны разрушением береговой черты городища, особенно участка к западу от башни 1, сильными штормами в 2011 г. Здесь были выявлены развалы камней, после расчистки от песка оказавшиеся стенами древних сооружений.

На этом месте в 2011 г. был заложен **раскоп «Береговой»,** площадью около 150 м^2, южной границей которого явился урез Черного моря и сохранившийся край городища. В результате проведенных работ удалось открыть стену 501 с соотносящимися с ней стенами и вымостками и зачистить основание дополнительного пирамидального пояса у северо-западного угла башни 1. С западной стороны башни часть пояса была разобрана, а на расстоянии около метра от западного фасада башни, вдоль него, сложена стена 502. Она образует юго-восточный угол постройки со стеной 501. Стена 501 ориентирована широтно, сохранилась на 14,5 м, ее западный конец уничтожен морем. Возможно, в дальнейшем удастся найти в береговом обрезе обрыв кладки западной стены открытого строительного комплекса. С южной стороны стены 501 выделяется пространство А. Этот снивелированный на одном уровне участок тянется вдоль всей протяженности стены 501. Скорее всего, пространство А было открытым. По всей его площади зафиксированы чередующиеся тонкие прослойки супесных и суглинистых отложений, антропогенного (натоптыши) и природного (эрозионные отложения) происхождения. Общая толщина слоя отложений «полов» составляет 18—20 см. На одном из участков к стене примыкает вымостка из нескольких известняковых плоских плит крупных размеров.

Стена 501 устроена перпендикулярно склону всхолмления, на котором расположена башня 1. Ее падение по горизонту отчетливо прослеживается в стратиграфии северного профиля раскопа. Основание стены сложено из крупных камней, поставленных на ребро, на небольшой подсыпке из мелких камней и щебня над материковым суглинком, в специально вырытой канавке. Падение склона бугра прослеживается с западной стороны стены 502. В полуметре от стены естественное падение склона перерезано перекопом искусственного характера. Вероятно, это остатки ровика, который преграждал подступ к башне с запада.

Во рву была найдена массивная, тщательно вытесанная архитектурная деталь размерами около 0,90 × 0,60 × 0,25 м, которая, вероятно, является водосточным сливом. Предположительно, блок монтировался в кладку башни и служил ключевым звеном в системе гидроотвода этого сооружения. Впоследствии блок свалился в ров и остался там. В I в. до н. э. ров засыпается, строится стена 501 и, возможно, 502, а также выделяется пространство А. Весь участок А был снивелирован поверх остатков рва. В том месте, где стена 501 пересекала засыпанный ров, подошва стены опиралась на блок водослива. От стены 501 перпендикулярно в северном направлении (в борт раскопа), чуть больше чем в 8,5 м от башни, отходит стена 506. Она разделяет пространство к северу от стены 501 на два участка или помещения — Д и Е. Полы помещений находятся на том же уровне, что и в А. На полу помещения Д зафиксированы остатки вымостки (из разномерных плоских камней), примыкающей к стене 501.

Фрагменты керамических сосудов, найденные в развалах стены 501, засыпи ровика и на полах помещения А позволяют предварительно отнести строительство открытого комплекса ко времени не ранее I в. до н. э. Однако, среди

Рис. Беляус. Раскоп «Береговой». Вид с юго-запада с дельтаплана

черепков встречаются фрагменты посуды IV—III вв. до н. э. Наиболее выразительные находки происходят с дневной поверхности времени сооружения ровика и из затека на его дне. Среди них: фрагменты чернолакового рыбного блюда III в. до н. э.; днище ранней красноглиняной синопской крашеной амфоры, изготовленной не позднее середины IV в. до н. э.; мелкие осколки чернолакового канфара конца IV в. до н. э.

Строительная история на участке не заканчивается. Вскоре здесь возникает строение, привязанное к стене 501. Часть стены была разобрана для устройства проема. Внутри стен 501, 504, 507 и 508, на участке пространства А, было устроено помещение Б подпрямоугольной формы, размерами приблизительно 2,5—3,0 м, вытянутое по линии запад—восток. Юго-западный угол размыт морем. Стены сложены из мелкого бута. В нижний ряд, уложенный на грунт поверх полов пространства А, поставлены плашмя крупные камни.

На глинобитном полу помещения Б, толщиной 3,0—5,0 см, обнаружены фрагменты лепной и гончарной посуды, датирующихся, в целом, в пределах первой половины I в. Еще одно помещение В примыкало к Б с западной стороны. Оно почти полностью уничтожено морем и выделено по глинобитному полу, прослеженному над горизонтом вымостки у стены 501.

К западу от обрывающейся стены 501 в береговом профиле расчищены остатки еще одного каменного строения, стратиграфически не связанного с перечисленными конструкциями. Отличается оно ориентацией. Помещение развернуто на несколько градусов с отклонением на северо-запад от линии стены 501 и направления стены 508 помещения Б. Часть помещения, а возможно и всего строения, съедена морем. Стены сложены из мелкого бута. Их основание, как и пол, расположены на прослойке слежавшегося песка. Слои песчанно-суглинистых отложений залегают поверх развалов сооружений, привязанных к стене 501. Очевидно, помещение Г относится к наиболее позднему периоду функционирования Беляуса — не позднее конца первой половины I в.

В.В. Майко, Д.Ю. Алядинова, Э.И. Сейдалиев

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ БАНИ СРЕДНЕВЕКОВОГО СОЛХАТА

В 2011 г. Южнобережной экспедицией Крымского филиала ИА НАН Украины проводились исследования объектов по трассе газопровода в г. Старый Крым Кировского р-на АР Крым.

На участке траншеи газопровода были исследованы две хозяйственные ямы, содержавшие разнообразный материал, в том числе археологически целые формы второй половины XIV в., что подтверждается и находками монет.

На участке траншеи газопровода была полностью открыта средневековая баня (рис. 1, *1*). Стены сооружения сложены на качественном известковом растворе. Толщина стен составляет от 0,78 до 0,90 м. Баня состоит из трех помещений (рис. 1, *4*).

В северном помещении А располагалась крупная емкость для воды неправильной круглой формы, тщательно обмазанная толстым (до 0,1 м) слоем извести. Основание емкости выложено, помимо этого, плитами сланца на известковом растворе, тщательно подогнанными друг к другу. Диаметр емкости составляет 1,0—1,1 м при сохранившейся глубине 1,1 м. Емкость пристроена к внутреннему панцирю южной стены помещения А и обложена кладкой, возведенной на известковом растворе. В толще кладке зафиксированы два канала для отвода дыма по керамическим трубам. Кладка сильно закопчена. Нагрев каменной обкладки емкости осуществлялся в двух топочных помещениях, выложенных тонкими плитами сланца и располагавшимися в юго-восточном и юго-западном углах помещения А.

На площади помещения А зафиксированы каменные подпорки для плит вымостки пола, образующие гиппокауст максимальной высотой 0,28—0,30 м. Конструкция каменных подпорок представляла собой сланцевые камни, на которые на известковом растворе в три ряда были уложены плитки плинфы 20 × 22 см. Стены помещения А по всей высоте гиппокаута закопчены. В толще стен помещения А зафиксированы три сквозных канала. Один из них, расположенный в западной стене, отводил дым из самого помещения, два других — расположенных в северной стене, служили для поступления теплого воздуха в соседнее помещение Б. Помимо этого в северной стене помещения А зафиксированы два несквозных канала, в которых отмечены остатки керамических труб, вероятно, от разводки воды в толще самих стен. Аналогичные каналы зафиксированы в западной и восточной стене помещения Б. В помещении В, наименьшем по площади, обнаружен канал керамического водопровода, служивший для подачи воды от источника, расположенного, вероятно, к северо-западу от исследованной бани. Керамический водопровод, пересекая помещение В, подходит к расположенному в этом же помещении каменному каналу. Последний, вероятно, служил для отвода дыма за пределы сооружения из гиппокаустов помещений А и Б. Фрагмент водопровода зафиксирован и с внешней стороны восточной стены помещения А. Связан ли он с водопроводом в помещении В, сказать сложно.

Таким образом, исследованное сооружение бани представляется сложной гидротехнической постройкой, предполагающей подачу воды от источника водоснабжения по керамическому водопроводу к емкости, ее нагрев в ней и распределение по помещениям, а также по керамическому водопроводу, расположенному в толще самих стен. Помимо этого, при помощи системы гиппокауста осуществлялся подогрев полов помещений.

В заполнении помещений бани обнаружен богатый и разнообразный материал. В каждом из стратиграфических горизонтов заполнения этой постройки обнаружены монеты, которые позволят точнее датировать все периоды ее функционирования. Исходя из анализа материала и частичного определения монет, время возведения сооружения приходится на первую половину XIV в., гибели — на вторую половину XIV в.

Исходя из размеров бани (общие размеры

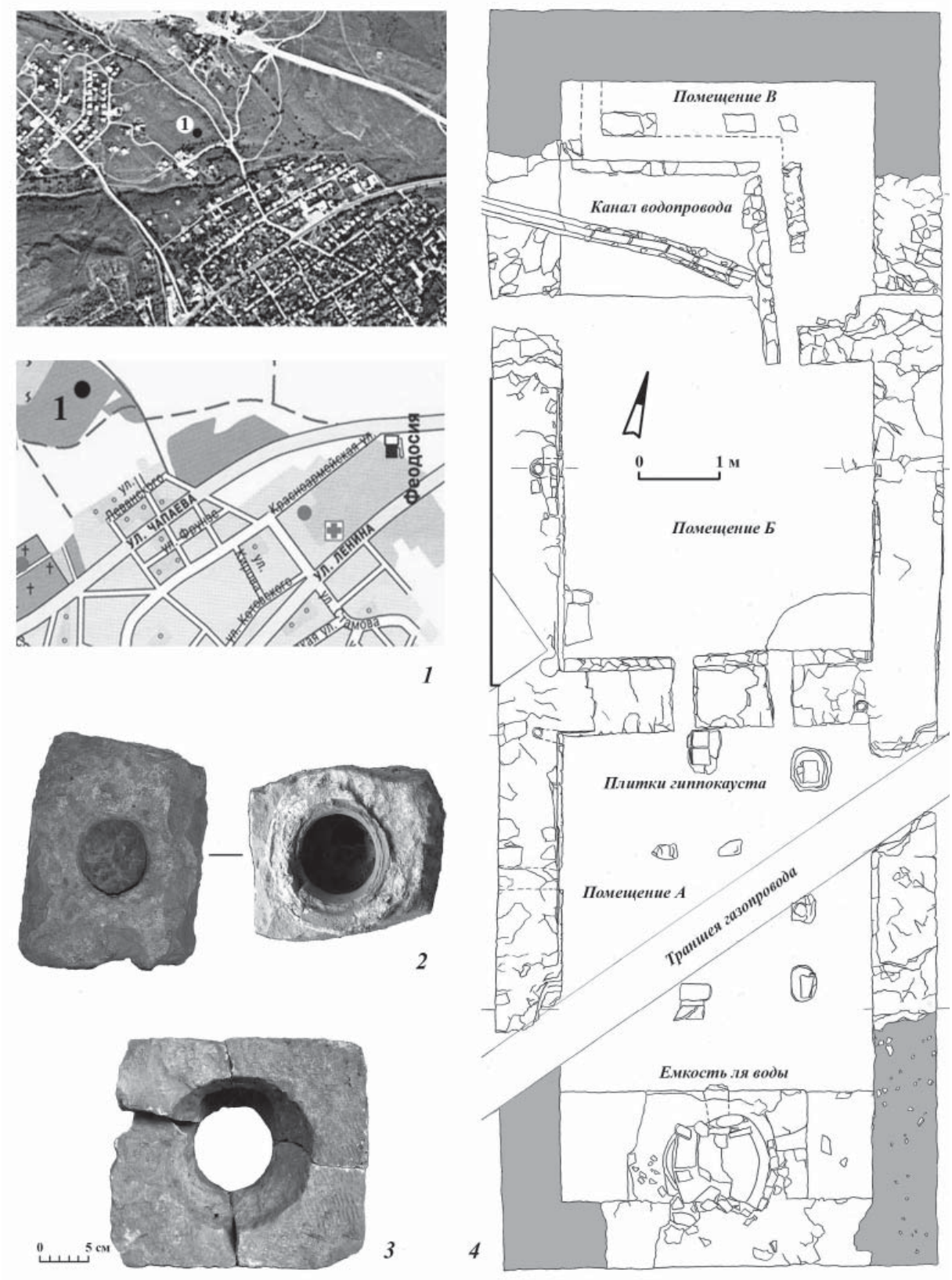

Рис. 1. Месторасположение и план средневековой бани Солхата: *1* — месторасположение бани; *2, 3* — гидротехнические детали конструкции подачи воды; *4* — план бани

15,5 × 6,5 м), она не могла являться общественным городским сооружением, предполагающим сложную систему помещений, занимающих значительно большую площадь. Вероятнее всего, это либо баня определенного городского квартала, либо частное сооружение, расположенное на территории одной усадьбы. Ответы на эти вопросы может дать только продолжение исследования данного участка. В любом случае это уникальное средневековое сооружение, пока не имеющее себе аналогов в материалах раскопок средневекового Солхата.

В.В. Майко, В.И. Баранов, Д.Ю. Алядинова

ОХРАННЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

В 2011 г. Южнобережная археологическая экспедиция Крымского филиала ИА НАНУ проводила охранные исследования на плато Тепсень. Работы велись на южной оконечности плато. На месте предполагаемого строительства жилых домов были заложены два раскопа и пять шурфов общей площадью 126 м^2.

На участке раскопа 1 в юго-восточной части плато, непосредственно примыкающего к раскопу Е 1956—1957 гг. М.А. Фронджуло, была обнаружена хозяйственная яма, слабо насыщенная материалом. Стратиграфически на участке раскопа четко выделяется три культурных горизонта. В верхнем слое дерна обнаружен материал второй половины IX — первой половины X вв. отдельные фрагменты керамики второй половины XIII—XIV вв. Данный слой подстилает горизонт светло-серой глины, насыщенный разнообразным материалом второй половины IX — первой половины X вв. Среди него безусловный интерес представляет находка каменного оселка с прочерченными на четырех гранях руническими надписями. Ниже расположен слой темно-коричневого суглинка, менее насыщенный материалом. Последний, судя по отсутствию высокогорлых кувшинов с ленточными ручками, поливной белоглиняной керамики и фрагментов амфор причерноморского типа, можно предварительно датировать второй половиной VIII — первой половиной IX вв.

На участке раскопа 2, расположенного на южном участке плато, обнаружены объекты, относящиеся к четырем периодам функционирования памятника. Наиболее раним временем датируется железоплавильный горн. Исследованиями удалось (впервые для Юго-Восточного Крыма) зафиксировать особенности всех конструктивных элементов сооружения — свода, устья, отверстия для поддувала, производственной ямы. Судя по керамическому материалу (амфорная тара, лепная и подправленная на круге керамика, в том числе уникальных форм), зафиксированному в заполнении горна и производственной яме, сооружение предварительно может датироваться концом VII — первой половиной VIII в.

К следующему строительному периоду относятся остатки полуземлянки, перекрытой мощным каменным завалом и зольником. О конструктивных особенностях данного объекта и его датировке судить сложно. Однако, отдельные находки высокогорлых кувшинов в его засыпке свидетельствуют о том, что объект забрасывается около середины IX в.

К третьему строительному периоду относится дом на каменном цоколе, сложенном с использованием элементов кладки «в елку». От него зафиксирован северо-восточный угол, перекрывший железоплавильный горн и отопительное сооружение. Судя по материалу, обнаруженному на полу дома, объект может датироваться в рамках второй половины IX — первой половины X вв. Отметим находку каменного жернова.

К последнему строительному периоду принадлежит каменный дом, от которого зафиксирован только северо-восточный угол, частично перекрывший угол раннесредневекового дома. В заполнении объекта обнаружен уникальный для данного памятника, богатый и разнообразный материал, включающий археологически целые формы тарной, столовой, кухонной, производственной керамики, индивидуальные находки. Несомненный интерес представляет клад железных сельскохозяйственных орудий (лемех, детали плуга, косы-горбуши), связанный с заполнением данного объекта. Судя по керамическому комплексу, объект может датироваться в рамках первой четверти XIV в.

Охранные исследования на плато Тепсень впервые позволили доказать предполагаемое существование на городище железоделательного производства и предложить датировку

открытого горна в рамках конца VII — первой половины VIII в. Кроме того, изучен уникальный по богатству и разнообразию материала комплекс позднесредневековой Посидимы.

В.В. Майко, Д.В. Бейлин, А.В. Куликов

ИССЛЕДОВАНИЯ ФОРТИФИКАЦИОННЫХ СООРУЖЕНИЙ СРЕДНЕВЕКОВОГО СОЛХАТА

В 2011 г. Южнобережной археологической экспедицией Крымского филиала ИА НАНУ проводились охранные исследования частично разрушенных погребальных и фортификационных сооружений по трассе магистрального газопровода в г. Старый Крым на территории виноградника ЧАО «Старокрымский» (возле поворота дороги на с. Золотое Поле).

Общая площадь раскопа и двух шурфов составила 64 м^2 при глубине культурного слоя от 0,9 до 3,1 м.

Площадь исследований была ограничена просекой виноградника ЧАО «Старокрымский» шириной 6,0 м. По центру этой просеки до начала проведения исследований в траншею была уложена и засыпана магистральная газовая труба. Данное обстоятельство значительно затруднило проведение раскопок. Ширина траншеи, заложенной к северу от трубы в направлении запад—восток (длиной 40 м), составила всего 0,8 м. Траншея оказалась ограниченной с северной стороны существующим виноградником, а с южной — охранной зоной уложенной трубы шириной 1,0 м. Общая площадь траншеи составила 32 м^2. Кроме того, с южной стороны трубы заложены два шурфа 4,0 × 4,0 м.

На участке траншеи полностью исследован городской вал. Его максимальная сохранившаяся высота от уровня материковой поверхности составляет 0,7 м. Вал сильно поврежден современной распашкой виноградника. В конструкции земляного сооружения зафиксировано три подсыпки. Первую составляет слой серо-коричневого плотного суглинка, перекрывающий материковую поверхность. Выше в теле вала расположен слой чернозема с примесями солей и органики. Перекрывает ее слой щебнистого суглинка с фрагментами печины.

В 7,0 м к востоку от уровня максимальной сохранившейся высоты вала зафиксирован западный край городского рва. Ширина рва составляет 9,2 м. Максимальная глубина от уровня современной дневной поверхности 3,1 м, от верхней отметки западного края — 2,4 м, от верхней отметки восточного края — 1,9 м. В стратиграфии заполнения рва зафиксированы четыре стратиграфических горизонта, представленные прослойкой щебнистого суглинка с фрагментами печины, слоями чернозема с прослойками щебня и мощным каменным завалом на дне рва (рис.).

Материал, обнаруженный в заполнении рва, малочисленен, сильно фрагментирован и однороден для всех горизонтов заполнения. Он представлен развалом тулова амфоры Константинопольского производства с дуговидными ручками, мелкими фрагментами аналогичных амфор, тарных оранжевоглиняных кувшинов, красноглиняных поливных тарелок с орнаментом «сграффито», железными коваными гвоздями, железной гардой от кинжала и железным навершием шлема. Данный материал датируется в рамках второй половины XIV в. Датировку подтверждает обнаруженный в верхнем слое пул чеканки Джанибека третьей четверти XIV в.

По всей площади траншеи, помимо фортификационных и погребальных сооружений, зафиксирован культурный слой толщиной до 0,8 м, содержащий фрагменты керамики второй половины XIV—XV вв. Представляет интерес находка нижней части железной сабли.

Западную сохранившуюся насыпь вала на участке траншеи прорезает погребение 1. Глубина могильной ямы, ориентированной по оси северо-запад—юго-восток, от уровня материковой поверхности составляет 0,4 м. В северной могильной стенке зафиксирован подбой, а в южной — заплечики. Костяк женщины расположен в вытянутом положении, погребальный инвентарь отсутствует. Вероятно, некрополь занимал значительную площадь с большим расстоянием между погребенными. На участке двух заложенных шурфов обнаружен культурный слой толщиной до 0,8 м, содержащий фрагменты тарной и сто-

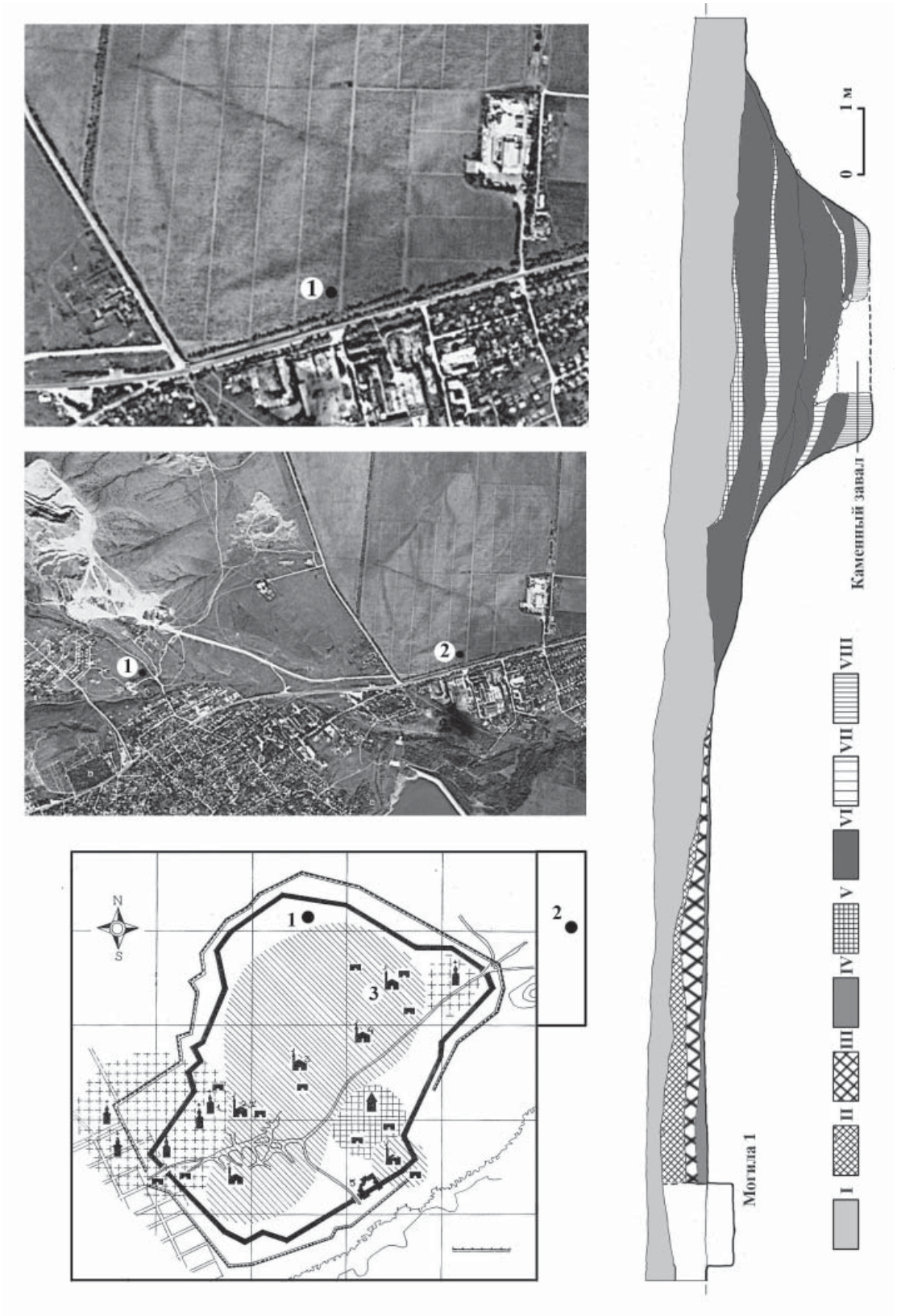

Рис. Месторасположение и разрез вала и рва средневекового Солхата: *I* — слой перепаханного гумусированного суглинка коричневого оттенка; *II* — слой щебнистого суглинка с фрагментами печины; *III* — слой серого плотного суглинка насыпи вала; *IV* — прослойка щебнистого предматерикового суглинка; *V* — прослойка суглинка с печиной; *VI* — слой черного плотного гумуса; *VII* — прослойки щебня в гумусированном грунте; *VIII* — предматериковая плотная супесь

ловой поливной керамики второй половины XIV—XV вв. и нумизматический материал. Погребальные сооружения не зафиксированы.

Таким образом, на трассе магистрального водопровода на площади 64 м^2 обнаружены и исследованы культурный слой, погребальные и фортификационные сооружения XIV—XV вв. Раскопками удалось впервые археологически зафиксировать земляные фортификационные сооружения средневекового Солхата.

А.А. Масленников, Н.А. Сон, А.А. Супренков, А.В. Ковальчук, Н.В. Кузина

РАСКОПКИ АНТИЧНЫХ ПОСЕЛЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ КАРАЛАРСКОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА

В 2011 г. Восточно-Крымской российско-украинской экспедицией были продолжены многолетние исследования античных памятников Караларского побережья. Работы велись на трёх поселениях — Полянка, Крутой берег и Золотое Восточное.

На объекте Полянка (общая исследованная площадь 400 м^2) практически полностью доследован блок строений I в. до н. э. на самой высокой, восточной террасе поселения. Подтрапециевидный в плане, он имел площадь около 150 м^2 и включал в себя одно большое, два маленьких и одно круглое помещения, а также некое пространство, вероятно, служившее двором. Наличие печей и ларей в двух помещениях, возможно, свидетельствует об их жилом и хозяйственном назначении. В двух случаях, по-видимому, мы имеем дело с остатками домашних алтарей. Чем служила весьма качественная (внешним диаметром около 5,0 м, толщиной стен 0,8—0,9 м, высотой до 1,2 м), снабжённая тщательно оформленным проходом с северо-запада, круглая постройка — неясно. Очевидно лишь, что это не была оборонительная башня или цистерна водо- либо зернохранилища.

На основной площади поселения были продолжены работы в южном направлении, позволившие раскрыть большую часть застройки блока ещё одной террасы. Планировка и в этом случае оказалась несколько необычной. В сущности, все строения группировались вокруг одного довольно большого прямоугольного здания

Рис. 1. Поселение Полянка

размером примерно 10 × 6,5 м с солидными (до 0,9 м толщиной) стенами и широким (1,2 м) входом в центре южной стены, перед которым находилось достаточно качественно вымощенное пространство. Интерьер включал в себя вымостку из больших плит, печь, два различных размеров ларя и некое сегментовидное каменное возвышение в юго-восточном углу. С трёх сторон (кроме северной) здание было окружено стенами, образовывавшими нечто вроде подпрямоугольной ограды внутреннего двора. В его юго-восточном углу также имелось сегментовидное возвышение из камней, а в юго-западной части — следы водостока. Общий вход в комплекс вёл, надо полагать, также с юга. Данное помещение является пока самым большим по площади на исследуемом памятнике. В западной части основного раскопа на протяжении 7,0 м открыт участок внешней (оборонительной) стены поселения толщиной 1,4—1,7 м. В высоту она сохранилась от 0,45 м (на юго-востоке) до 1,10 м (на северо-западе). В стене был устроен сквозной водосток, второй на данном поселении. К ней же изнутри примыкали две стены, образовывавшие некое пространство, условно названное помещением. Между двумя вышеописанными блоками строений, как оказалось, существовал незастроенный промежуток шириной 5,0 м и длиной (с севера на юг) 10 м. Нечто подобное было выявлено и к западу от упомянутого здания. Впрочем, ничем кроме площади и специфики своего расположения этот комплекс не выделялся. Находки, как и обычно, были довольно многочисленными, но мало примечательными. В сущности, ни встречено ни одного целого или даже условно целого сосуда.

Как и прежде, повсеместно, хотя и с разной степенью мощности и насыщенности находками, ниже упомянутых строений фиксировался зольно-мусорный слой второй половины III—II или даже начала I вв. до н. э. Выявлены и некоторые строительные остатки (стена к западу от оборонительной и несколько стен под большим «домом» и рядом с ним), возможно, относившиеся к этому же периоду жизни на поселении. Однако о планировке и типологии соответствующей застройки судить пока преждевременно.

Также продолжены работы по доследованию на площади раскопа, исследованной в 1980-х гг. В результате частично открыт целый комплекс строений (вымостки, помещения, отдельные стены, участки вымощенных в два—три слоя улиц), большинство которых принадлежало основному периоду функционирования поселения (вторая половина I в. до н. э.), но не исключено, что некоторые появились раньше. Находки и отсюда не отличались презентабельностью. Среди общей массы керамических фрагментов отметим около 40 амфорных клейм (Родос, Синопа), 15 монет, две—три фрагментированные терракотовые статуэтки, каменные рыболовные и ткацкие грузила, каменные пробки, или разновесы, обломки зернотёрок, «мегарских» чашек и два—три малоинформативных граффити.

На городище Золотое Восточное общая площадь раскопа составила 250 м^2. Были проведены исследования к северу, югу, западу и востоку от мощных оборонительных стен, выявленных в предыдущем сезоне. В восточной части раскопа получена информация о том, что внешняя восточная стена городища не продолжалась строго с севера на юг, а имела ориентировку, видимо, адаптированную к особенностям рельефа. Её южная часть поворачивала ещё дальше к востоку, что требует доследования в будущем полевом сезоне.

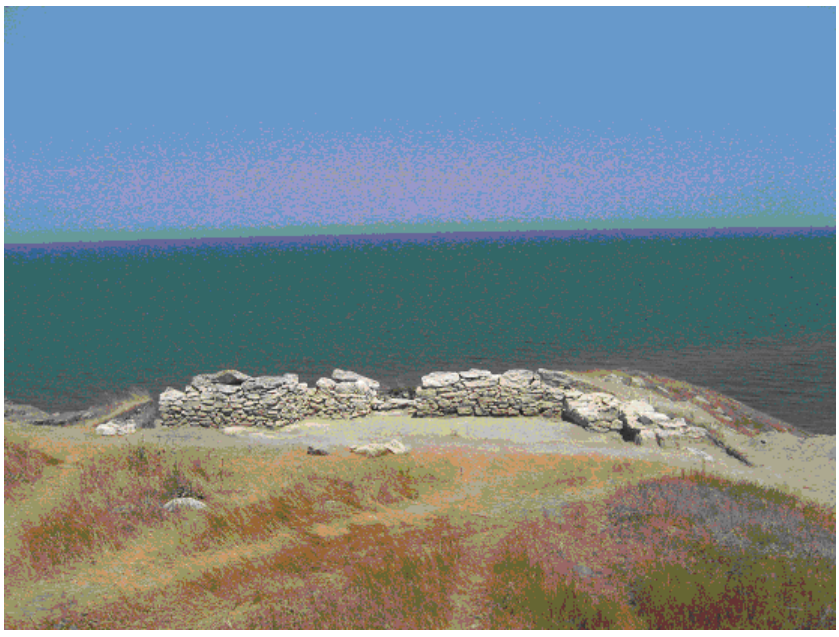

Рис. 2. Поселение Золотое-Восточное. Оборонительные сооружения

Площадью в южной части раскопа были затронуты слои зольника, сформировавшегося к югу и западу от оборонительных стен в третьем строительном периоде. Отсюда происходит большая часть находок, в том числе около четырёх десятков синопских и родосских амфорных

клейм, а также несколько монет, в целом редких на местных сельских поселениях кризисного периода III—II вв. до н. э.

На западном участке раскопа, помимо вышеупомянутых слоёв зольника, были выявлены и раскопаны пять хозяйственных ям первого строительного периода. Они имели овально-круглые горловины (диаметром чуть больше 1,0 м) и конусовидную, расширяющуюся книзу форму (глубиной до 1,0 м). Рядом с более глубокой ямой почти всегда располагалась мелкая, что фиксировалось и на других сельских поселениях этого времени. Однако находок в этих ямах было немного. Расширение раскопа к западу позволяет надеяться на более обширный материал, что позволит уточнить датировку второго строительного периода, когда были сооружены грандиозные оборонительные стены. Помимо этого, в юго-западном углу раскопа была выявлена невыразительная стенка, толщиной около 0,4 м, длиной около 2,5 м и высотой в один ряд постелистой кладки, лежащая на слоях зольника и относящаяся соответственно к четвёртому строительному периоду. В западном же борту раскопа обнажился разрез достаточно большой ямы, прорезавшей слои зольника, но при этом заполненной золистым грунтом, относящимся к этому же (последнему) строительному периоду.

На северном участке раскопа, где дневная поверхность уже имела значительный уклон к северу и раскопки были весьма затруднены, была получена информация, что никакого соответствующего продолжения стены второго строительного периода в этом направлении не было. Зато выявлены две невыразительные стенки, толщиной не более 0,4 м, высотой в один ряд кладки, вроде бы лежавшие параллельно основной стене, исследованной в 2010 г. и имеющей направление запад—восток. Эти стенки, возможно, могли нести какие-либо подпорные, технические функции. Стало ясно, что ожидаемой башни в северо-восточном углу городища, скорее всего, не существовало, а имелся только проход в стенах, который мог служить своеобразным «чёрным ходом», используемым обитателями городища для выходов, в том числе к колодцам, в большую бухту, расположенную к востоку от поселения.

На поселении Крутой берег раскопки велись в ограниченном масштабе (75 м^2). Доследовались слои и строительные остатки на площадях, начатых в 2010 г. Было расчищено несколько ям, ряд стен помещений, функционировавших в разные строительные периоды на протяжении второй половины III—II вв. до н. э., продолжение оборонительной стены поселения. К этому же времени относится и подавляющая часть находок. Среди них выделим одиннадцать амфорных клейм и круглый рельефный штамп (медальон) на дне краснолаковой чаши. В принципе, эти исследования не изменили наших представлений о хронологии памятника.

Д.А. Моисеев, В.Е. Науменко, Т.Н. Смекалова, А.В. Чудин

КОМПЛЕКСНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ГЕОФИЗИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА СКЛОНАХ г. ИЛЬКА

В июле 2011 г. в рамках программы изучения ближайшей округи Мангупского городища были продолжены археологические и геофизические исследования гончарных центров на склонах г. Илька (Бахчисарайский р-н). Они известны с начала 1990-х гг. Частично исследовались в 2006—2008 гг. в рамках совместного украино-германского проекта, посвященного изучению наиболее крупных «пещерных городов» Крыма (Мангупа, Эски-Кермена). Однако, только в 2010 г. в ходе разведок местности с активным использованием магнитометрических методов, удалось выявить и точно локализовать несколько центров производства средневековой керамики в районе изысканий.

Работы носили комплексный характер и включали в себя пешеходные разведки, раскопки, магниторазведку. Главными задачами, стоявшими перед отдельными отрядами экспедиции, были следующие:

Составление подробной магнитной карты северо-восточного склона г. Илька, юго-западного склона г. Орта-Сырт, седловины между ними и верховий балки Бакла-дере. Именно здесь в ходе предыдущего сезона были выявлены основные скопления магнитных аномалий, которые определенно связаны с черепицеобжигательным производством. Задачей работ 2011 г. было уточнение планиграфии открытых гончарных центров и атрибуции обнаруженных комплексов.

Раскопки отдельных предполагаемых гончарных печей на площади производственных центров Илька 1 и Илька 2 с целью уточнения данных магниторазведки 2011 г.

Пешеходные разведки указанной местности с целью обнаружения стационарных и временных поселений, а также иной инфраструктуры, связанных с функционированием открытых гончарных центров.

Основным результатом сплошных магнитометрических исследований склонов г. Илька и окружающей местности является локализация двух гончарных центров в этом районе. Первый из них (Илька 1) расположен на восточном склоне седловины к югу от г. Илька и включает не менее восьми гончарных печей, расположенных в два яруса. Через него проходит грунтовая дорога, соединяющая г. Илька и г. Кая-Баш. Другой производственный центр (Илька 2) локализуется на восточном склоне г. Илька, в верховьях балки Бакла-дере, в районе родника и современной грунтовой дороги. Он насчитывает одиннадцать гончарных печей, расположенных компактно, в три яруса по склону горы. Еще одна отдельная гончарная печь была открыта на юго-западном склоне г. Орта-Сырт. Отмечаем высокую точность геофизических исследований, позволяющих практически безошибочно определить местонахождение и ориентацию комплексов.

Для проверки данных магниторазведки на территории гончарных центров Илька 1 и Илька 2 были проведены раскопки. С этой целью на Ильке 1 заложены два квадрата общей площадью около 75 м^2. После выборки балластных слоев (мощность до 0,8 м) удалось зачистить контуры котлованов трех гончарных печей. Работы законсервированы до следующего полевого сезона по уровню «слоев разрушения» комплексов.

Основным объектом 2011 г. стала печь 3 гончарного центра Илька 2. Общая площадь исследований здесь составила около 50 м^2. Мощность изученных культурных напластований достигала в пределах комплекса до 1,1 м. Печь 3 представляет собой овальный в плане комплекс общими размерами 2,5 × 3,5 м. Он состоит из двух конструктивных компонентов — загрузочной (верхней) камеры с овальным куполом и топочной (нижней) камеры с двумя продольными каналами шириной до 0,45 м. Обе камеры разделены подом мощностью до 0,3 м с многочисленными отверстиями-продухами для лучшего циркулирования воздуха. Загрузочная камера сильно разрушена и сохранилась на высоту до 0,4—0,6 м. Кладка «купола» печи возведена с использовани-

ем необработанного камня (внешняя обкладка) и крупных фрагментов черепицы (внутренний панцирь). Внутренний черепичный панцирь покрыт дополнительно глиняным раствором мощностью до 0,02—0,03 м. Вход в топочную камеру оформлен тремя выступами-пилонами, сложенными на глиняном связующем растворе из каменных блоков и фрагментов черепицы. Раскопки комплекса приостановлены на уровне зачистки окружающей дневной поверхности. Предварительная дата черепицеобжигательной печи в пределах XIV—XV вв.

Проводимые разведки в округе открытых гончарных центров позволили зафиксировать целую систему дорог и троп, использовавшихся, судя по подъемному материалу, в период средневековья. Следов стационарных поселений выявлено немного. Скопления керамических находок либо развалы каменных построек, определенно связанных с ними, зафиксированы на седловине г. Илька и г. Орта-Сырт, на северо-восточном склоне г. Орта-Сырт и западном склоне г. Кая-Баш. Особый интерес вызывает обнаружение крупного, прямоугольной формы каменного здания (размеры 4,2 × 4,6 м) со стенами шириной до 1,1 м к югу от гончарного центра Илька 1, вблизи современной грунтовой дороги. Собранный керамический материал также датируется в пределах XIV—XV вв.

В.И. Мордвинцева, Д.В. Бейлин, С.А. Бейлина, С.А. Ермолин, А.В. Куликов

РАБОТЫ НА г. ОПУК

В 2011 г. Южно-Боспорской экспедицией Крымского филиала ИА НАНУ (нач. В.И. Мордвинцева) проведена разведка на территории Опукского природного заповедника. Целью исследований было выявление памятников на г. Опук и прилегающей к ней территории, а также сопоставление полученной информации с уже имеющимися сведениями. В ходе работ изучена территория охранной зоны заповедника и подготовлена картотека обнаруженных объектов с их описанием, GPS-, фото- и схематической графической фиксацией, предварительной датировкой, краткой характеристикой подъемного материала. На базе снимков Google начато составление археологической карты Опукского заповедника.

Обнаружены объекты различных типов: курганные группы и отдельные курганы, грунтовые могильники, каменные постройки, оборонительные стены, колодцы, скальные вырубы, каменоломни, скопления фрагментов керамики. Выполнена топографическая съемка верхнего плато г. Опук (В.В. Семенов). Детально исследована его восточная часть (место расположения «цитадели»): сняты координаты стен, видимых на дневной поверхности, развалов камней, ям, холмов, валов, зон с отличной от основного фона растительностью, обрывов и других характерных элементов рельефа, а также археологических шурфов. На базе тахеометрической съемки выполнен новый план (рис.) объектов «цитадели» (архитектор Н.А. Решетникова).

На юго-восточном склоне горы, в районе холма А, раскопки которого проводились И.Т. Кругликовой, отрядом кафедры геофизики геологического факультета МГУ (И.Н. Модин) проведены археогеофизические исследования (электротомография, площадные наблюдения методом срединного градиента, магниторазведка, топографическая съемка рельефа). Наиболее интересные результаты получены методом срединного градиента, благодаря которому зафиксированы аномалии правильной прямоугольной формы, видимо связанные с деятельностью человека (строение). Подъемный материал на этом участке относится к эпохе бронзы и классическому периоду античности.

Особый интерес представляет зафиксированное у подножья северо-западного склона г. Опук поселение эпохи бронзы. Подъемный материал представлен многочисленными кремневыми орудиями, в том числе обожженными. Среди них комбинированный скребок-скобель, стамеска, обломок бифасиального наконечника, проксимальная часть кремневой пластинки, обломок листовидного наконечника с двусторонней плоской ретушью, перфоратор на дистальном конце вторичного отщепа, пластинчатый отщеп с альтернативной краевой ретушью, первичные и вторичные отщепы, обломки кремня. Здесь же обнаружены фрагменты лепной керамики, в том числе профильные части с налепным орнаментом в виде валика, разделенного пальцевыми вдавлениями, и обломок стенки сосуда, украшенного горизонтальными рядами шнурового штампа. По мнению С.А. Телиженко, кремневые орудия могут датироваться в пределах эпохи неолита—средней бронзы. Большая часть керамического материала относится к эпохе средней бронзы.

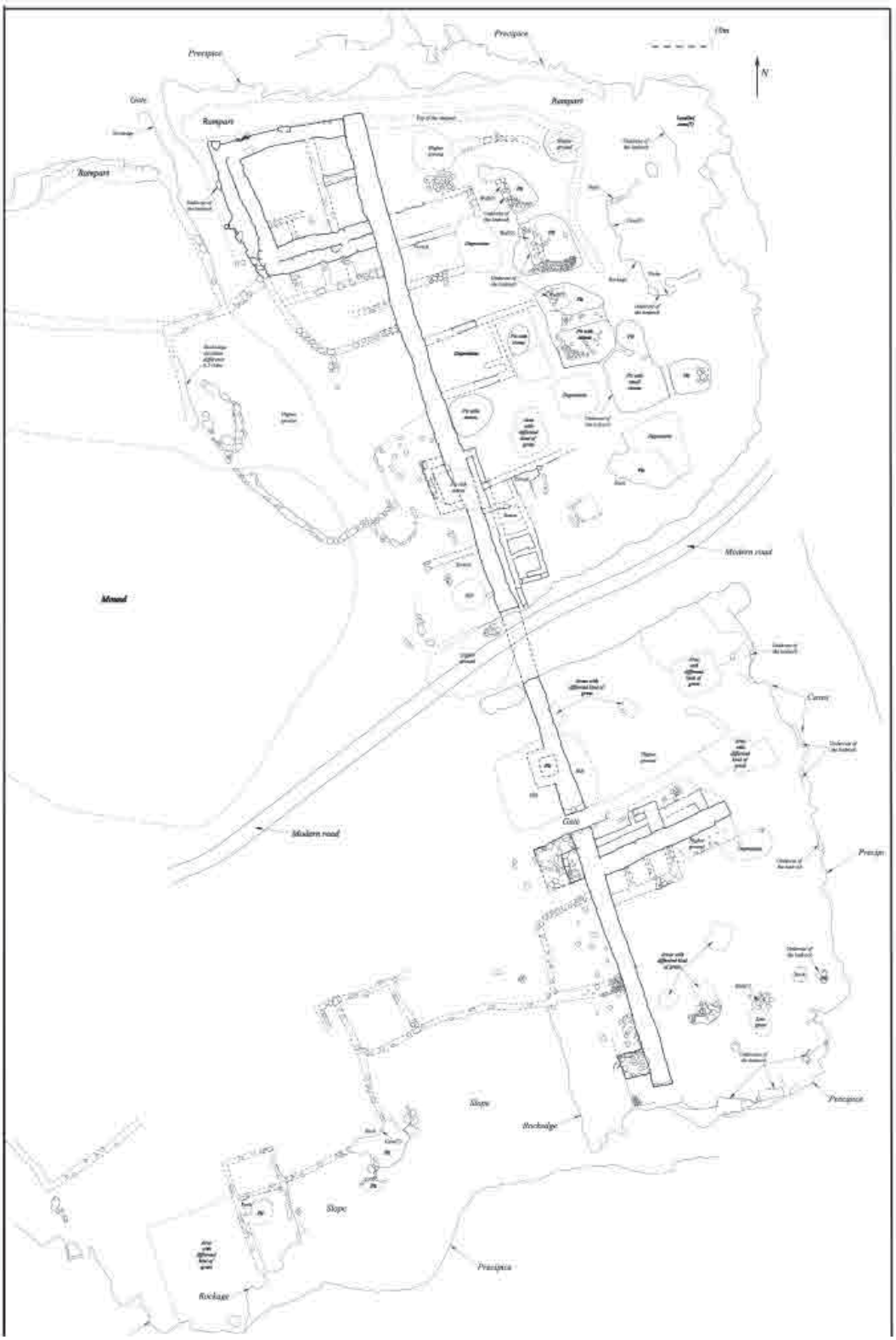

Рис. План цитадели и прилегающих к ней объектов на верхнем плато г. Опук

С.А. Мульд

ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА У с. ЛЕВАДКИ В КРЫМУ

В 2011 г. экспедицией Крымского отделения Института востоковедения НАНУ были продолжены охранные раскопки могильника Левадки (раскопки могильника проходили в 1997, 2000—2005, 2007—2009 гг.). Памятник расположен в 1,5 км к югу от с. Левадки Симферопольского р-на, в лесном массиве, вблизи позднескифского городища Змеиное.

Исследования велись на четырех участках, общая площадь которых составила 233 м^2. Всего открыто 19 погребальных сооружений, в том числе три катакомбы, четыре склепа, семь подбойных могил, пять могил в простых грунтовых ямах с конскими захоронениями, а также погребение собаки (контуры могильной ямы проследить не удалось).

Погребальные сооружения, названные **катакомбами**, имеют тесные, вытянуто-овальной формы в плане погребальные камеры и небольшие подквадратные или прямоугольные входные ямы. В последнем случае длинные оси входной ямы и погребальной камеры параллельны. Яму и камеру соединяет небольшой лаз или отверстие, которое после совершения захоронения закрывалось плитой, установленной вертикально, яма забутовывалась камнем. Как правило, пол погребальной камеры значительно ниже уровня дна входной ямы. Семь из пятнадцати обнаруженных в Левадках катакомб были двухкамерными. Могилы использовались для многократных захоронений. В катакомбах зафиксированы наиболее ранние погребения могильника (II—I вв. до н. э.).

Две катакомбы, открытые в 2011 г. (143, 144), имели конструктивные особенности, не отмеченные ранее. Обе могилы были двухкамерными. Обычно в таких случаях камеры расположены в противоположных стенках входной ямы. В могиле 143 входная яма длинной осью была ориентирована по линии юго-запад—северо-восток. Ее погребальные камеры вырублены в северо-западной и юго-западной стенках ямы, причем таким образом, что длинная ось юго-западной камеры почти совпадала с длинной осью входной ямы. В катакомбе 144 одна камера была вырублена в длинной, юго-западной стенке входной ямы, вторая — в ее северном углу. Длинная ось последней оказалась под углом в 45 ° от осей входной ямы и второй камеры. Еще одна особенность этой могилы заключалась в том, что пол северной катакомбы был чуть выше дна входной ямы.

Одна катакомба (140) была полностью ограблена. В одной из камер могилы 143 *in situ* сохранились часть костяка взрослого человека, ориентированного головой на восток, и несколько предметов, среди которых чернолаковая чашка со следами ремонта и среднелатенская фибула из бронзовой проволоки. В могиле 144 одна из камер была частично потревожена. В камерах были совершены многократные погребения. Ранние костяки сдвигались. Среди погребального инвентаря — подвески из различных предметов и материалов, железные браслеты, пряжки, ножи, один миниатюрный гончарный сосуд. В количественном отношении преобладают бусы.

Все раскопанные **склепы** (132, 148—150) Т-образной планировки, с каменной забутовкой входных ям, имеют отличия в конструктивных деталях и в обряде погребений, зафиксированных в них. Могила 132 имела наиболее классическую форму. Погребальная камера и входная яма подпрямоугольной формы в плане со скругленными углами. Высота ступеньки, соединяющей дно ямы с полом камеры, — 0,95 м. Могила камерой ориентирована на юго-восток. Она ограблена полностью.

Склеп 148 ориентирован погребальной камерой на запад. Камера небольшая, подпрямоугольной в плане формы. В ней на полу зафиксировано погребение взрослого человека, ориентированного головой на север, с перекрещенными в голенях ногами и согнутыми в локтях руками. В юго-западный угол были сдвинуты кости тро-

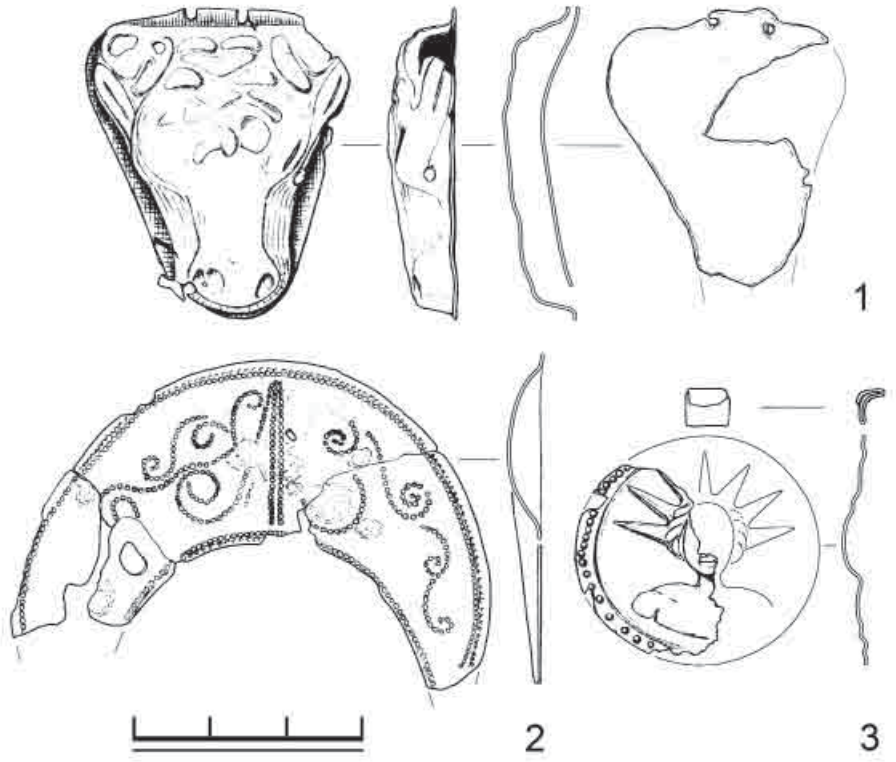

Рис. 1. Могильник Левадки. Находки из склепа 148. Бронза

их детей. Среди них были найдены: бронзовые бляшки с рельефными изображениями головы быка и человеческой головы в лучистой короне (рис. 1, *1, 3*), лунница (рис. 1, *2*), браслет, наконечник стрелы, подвески из бронзы и камней, бусы.

Могила 149 была сооружена для погребения младенцев. Погребальная камера, овальной в плане формы, имела размер 0,60 × 0,95 м. В ней зафиксированы останки четырех детей, бусы и проволочные подвески.

Склеп 150 с овальной в плане погребальной камерой и очень широкой (1,65 м) входной ямой. В потревоженной грабителями камере находились останки нескольких десятков человек, фрагменты бронзовых изделий, железные пряжки, поясной крюк, фрагменты лепной миски с горизонтальной ручкой, множество бус.

Четыре из семи раскопанных **подбойных могил** предназначались для погребения детей. Три могилы потревожены грабителями. Наибольший интерес представляет могила 137 с двумя подбоями. Грабители проникли в одну из погребальных камер и частично разрушили заклады. Последние представляли собой сложную конструкцию из вертикально установленных массивных плит и более мелких, заполнявших весь объем входной ямы от дна до уровня свода подбоев. В уцелевшей камере обнаружены погребения двоих человек, ориентированных в противоположные стороны. Вместе с ними были найдены две лучковые фибулы.

Пять исследованных **могил с конскими погребениями** представляют собой часть компактно расположенной группы в центральной части могильника. Аналогичная группа, раскопанная в предыдущие годы на южном участке, состояла из двадцати трех могил. Все конструкции подпрямоугольной формы в плане, с горизонтальным дном и высокой ступенькой для головы. Лошадь укладывали на брюхо с подогнутыми ногами головой на юго-восток или восток, в зависимости от ориентации могилы. Для фиксации головы и туловища животного в вертикальном положении тушу обкладывали камнями. Яму полностью забутовывали камнем. Все погребения сопровождали железные удила, иногда вместе с железными кольцами и пряжками. Особенностью открытой группы стало два погребения с ориентировкой погребенных животных головами на юго-запад.

Всего за 11 экспедиций исследовано 150 погребальных сооружений: 22 склепа, 15 катакомб, 74 подбойных могил, две могилы, устроенные в хозяйственных ямах, 35 могил в простых грунтовых ямах, три погребения собак и 30 хозяйственных ям. По погребальному инвентарю памятник датируется II в. до н. э. — III в. н. э. Вероятно, могильник принадлежал

населению, проживавшему на территории близ расположенного городища. В этническом плане весьма четко определяются позднескифские и сарматские элементы погребального обряда.

В.А. Нессель

РАЗВЕДКИ ТЕРРИТОРИИ БАЛОК САРАНДИНАКИ И ДЕЛАГАРДА

В 2011 г. отрядом Севастопольской археологической экспедиции Национального заповедника «Херсонес Таврический» были проведены разведки участка водораздела балок Сарандинаки и Делагарда, расположенных на территории Нахимовского р-на г. Севастополь. Площадь обследованного участка составляет около 8,0 га. Территория, на которой велись изыскания, находится в юго-восточной части Гераклейского полуострова, в древности являвшегося сельскохозяйственной округой Херсонеса Таврического. Значительная часть площади Гераклейского полуострова в середине — второй половине IV в. до н. э. была поделена на блоки земельных участков системой продольных и поперечных дорог. К настоящему времени насчитывается около 450 блоков на всей размежеванной территории.

Исследуемое разведками 2011 г. пространство над правым склоном Сарандинакиной балки и левым склоном Делагардовой балки входит в состав блока 251 по земельному кадастру Херсонеса Таврического. Данный участок расположен на юго-восточной границе размежеванных земель. В материалах предшествующих разведок в юго-восточной и южной части Гераклейского полуострова, а также в специальной литературе, посвященной проблемам освоения и землеустройства земельной округи Херсонесского государства, не содержится сведений о размежевании на этом пространстве.

Разведками 2011 г. на пространстве водораздела балок Сарандинаки и Делагарда удалось зафиксировать часть сохранившейся системы древнего межевания. На значительной части исследуемой территории прослежены остатки продольных и поперечных стен-оград, сохранившихся в виде оплывших валов высотой до 0,2 м. На всем пространстве визуально фиксируются шесть продольных и пять поперечных стен-оград, ориентированных в направлении с северо-запада на юго-восток и с северо-востока на юго-запад соответственно (рис.). Эта ориентация полностью совпадает с направлением осевых межевых дорог, разделявших в древности всю размежеванную территорию Гераклейского полуострова. По визуально фиксируемым признакам стены сложены в технике двулицевой иррегулярной кладки, с плотной забутовкой из мелкого необработанного камня. Видимая на поверхности длина стен составляет 216—295 м (продольные стены) и 83—152 м (поперечные стены). Ширина стен достигает 1,5 м. В большинстве своем стены представляют собой изломанные в соответствии с рельефом местности линии, пересекавшиеся между собой, вероятно, под углом в 90 °.

На всем пространстве исследования, а также в сборах в забутовке стен встречаются мелкие разрозненные невыразительные фрагменты керамики, суммарно датирующиеся позднеантичным—раннесредневековым временем.

Как показали разведки 2011 г., плато водораздела балок Сарандинаки и Делагарда является частью размежеванной территории ближней округи античного Херсонеса, с сохранившимся участком стен-оград, типичных для земельных участков Гераклейского полуострова и являвшихся обязательным элементом древнего землеустройства Херсонесского государства.

Рис. Юго-восточная, центральная и северо-западная часть плато водораздела балок Сарандинаки и Делагарда с видимой древней размежевкой (вид из Google Earth 6.0.2)

Е.А. Попова

РАБОТЫ ЧАЙКИНСКОГО ОТРЯДА

В 2011 г. Чайкинский отряд Донузлавской экспедиции КФ ИА НАН Украины продолжил раскопки на городище Чайка Евпатории и на некрополе у пос. Заозерное.

На городище работы были сосредоточены в его юго-восточной части. Исследовались слои первого периода греческого поселения второй половины IV в. до н. э. Результатом сезона стало открытие еще одного въезда на поселение (южного) и площади перед ним (рис.). Первоначальная ширина ворот составляла 2,2 м. Затем проем был частично заложен, после чего его ширина сократилась до 1,5 м. Архитектурное оформление южного въезда отличается от оформления северного и западного. Собственно ворота находились в северной стене южной оборонительной линии и были «утоплены» относительно южной оборонительной стены на 4,5 м. Площадка перед въездом (размерами 9,0 × 4,0 м) делилась на два изолированных участка. Восточный участок представлял собой вымостку, состоявшую из крупных необработанных плит. Размер открытого фрагмента вымостки — 4,5 × 3,0 м. Необычно включение в восточной части вымостки большой плиты прямоугольной формы (размером 1,5 × 1,8 м), напоминающей подтесанную материковую скалу. С запада вымощенный участок ограничен рядом отесанных плит, соответствующих восточному торцу въезда и, возможно, служивших перекрытием водостока.

Западный участок перед въездом включал два небольших помещения, примыкавших к мощной квадровой стене. В помещении 1, непосредственно у въезда, размером 2,0 ×1,5 м, стоял каменный алтарь на ступенчатом основании. Он был установлен вплотную к восточной стене помещения, которая была сложена из сырцового кирпича. Размеры алтаря: верхняя площадка 0,5 × 0,5 м, высота — 0,35 м. Интересно, что алтарь уже изначально предполагалось одной стороной прислонить к стене, исходя из того, что грань, обращенная к стене, не обработана. Помещение 2, размером 2,3 × 1,5 м, неясного назначения. Пол в нем был покрыт каменной крошкой.

Над помещением 1, в сырцовом завале, было найдено пять монет Херсонеса, плотно спекшихся между собой. Монеты все типа «бодающий бык—Дева с ланью» с разными монетариями. Ниже, почти у пола помещения 1, лежала херсонесская монета типа «гоплит—квадрига». Все монеты датируются второй половиной IV в. до н. э.

На некрополе работы велись на кургане 43. Высота — около 1,0 м, диаметр — 12—18 м. Открыты три сектора. По всей площади насыпи разбросана керамика, датирующаяся III в. до н. э. В северо-восточном секторе в нескольких местах встречались обломки человеческих костей и при одном из таких скоплений находились глиняное пряслице, фрагмент железного ножа, пять бусин, фрагментированный детский бронзовый браслет.

В этом же секторе на уровне материковой скалы было большое скопление человеческих костей не в анатомическом порядке. Среди них — два черепа. По предварительному определению антрополога Д.В. Пежемского, черепа принадлежали двум мужчинам. В целом же скопление содержит останки не менее чем шести человек. Оно представляет собой, несомненно, выброс из погребального сооружения, пока неоткрытого. Под одним из черепов находились три бусины, которые предположительно датируют выброшенное захоронение рубежом эр. Материалы кургана 43 демонстрируют обычный для данного некрополя погребальный обряд так называемых «коллективных» захоронений, что сближает его с погребальными традициями населения Боспора.

Рис. Раскопки на городище Чайка. 2011 г.

А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук

РАЗВЕДКИ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ р. АЛЬМА

Курганная группа между селами Песчаное и Вилино. Продолжено обследование и картографирование курганной группы, расположенной на возвышенности левого берега р. Альма, к югу и юго-востоку от с. Песчаное и к юго-западу от с. Вилино Бахчисарайского р-на АРК. Зафиксированы три распаханные насыпи: одна (13) — к 300 м к югу от античного поселения Песчаное, вторая (12) — в 100 м к западу от шоссе Евпатория—Севастополь, третья (11) — в 200 м к востоку от кургана 10. Курган 10 (геодезическая отметка 84,7 м) расположен в 0,75 км к югу от городища Вилино (Рассадное), высота его около 5,0 м, диаметр — 40 м, полы распаханы, в восточной части насыпи находится оплывшая траншея длиной 10 м и шириной 5,0 м, вершина снивелирована.

Курганная группа к югу от с. Вилино и на возвышенности Кубла. Находится на водоразделе между долиной р. Альма и лощиной Сыр-Каир. Всего выявлено 14 насыпей, семь из них — высотой 2,0—3,5 м и диаметром 20—30 м. Семь курганов распахивается или их площадь занята виноградниками, сохранившаяся высота 0,5—1,0 м. При более тщательном обследовании виноградников количество таких объектов может увеличиться. Почти все курганы расположены на естественных возвышениях, что создает эффект их большей высоты. По центру большинства насыпей в недавнее время пробиты грабительские шурфы, выявившие каменные погребальные сооружения (ящики, склепы), некоторые из ям достаточно глубокие — до 2,0—3,0 м. Грабительские ямы зафиксированы также в полах курганов.

На расстоянии 500 м к северу, северо-востоку и 300 м к югу от Мемориала «Поле Альминского сражения» найдена гончарная и лепная керамика эллинистического времени и первых веков н. э., которая может маркировать местоположение сельскохозяйственных усадеб этого времени, либо дорог вдоль левого берега р. Альма и вглубь территории.

Курган к югу от лощины Сыр-Каир (геодезическая отметка 106,4 м). Насыпь высотой 2,0 м и диаметром около 30 м находится в 2,0 км к югу от Мемориала «Поле Альминского сражения». В центре кургана в 2009 г. зафиксированы грабительские раскопы. В одном из них, на глубине 0,5 м, обнаружен каменный ящик размером 1,5 × 0,7 м, ориентированный по линии запад—восток. В 2010 г. грабители полностью разрушили объект, сорвали покровную плиту, часть боковой плиты выломали. На внутренней стороне известняковых плит ящика сохранились следы орнаментальной росписи красной охрой, что позволяет отнести его к кеми-обинской культуре.

Поле Альминского сражения. Продолжены работы по выявлению и картографированию находок на Поле Альминского сражения 8 (20) сентября 1854 г., которые проводились без нарушения культурного слоя. Получены новые данные о локализации «Телеграфной высоты» на кургане 10 (геодезическая отметка 84,7 м). На левом крыле позиции Российской армии найден фрагмент кокарды с кивера британского солдата, бронзовый нательный медальон французского солдата, крышка-заглушка пенала с ружейными принадлежностями (Франция), колесовидный фиксатор навершия солдатской каски образца 1846 г. (Россия). Новые находки пуговиц от обмундирования солдат указывают на участие в Альминском сражении в районе «Телеграфной высоты»: 19-го линейного полка французской армии, 34-го Тарутинского егерского полка и 6-го саперного батальона русских войск. В 200 м к югу от Мемориала обнаружены следы грабительских шурфов, рядом с которыми выявлены человеческие кости и пуговицы от солдатского обмундирования с № 32. Вероятно, это остатки захоронений.

Разведки подтвердили необходимость ежегодного обследования максимально большей площади Поля Альминского сражения, которая подвергает-

Рис. 1. Карта памятников в нижнем течении р. Альма: *1* — Усть-Альминское городище и некрополь; *2* — поселение Алма-Тамак; *3* — городище Вилино (Рассадное); *4* — памятник Альминскому сражению; *5* — городище Вилино (Бурлюк)

ся распашке, с целью сбора артефактов для восстановления объективной картины боя и пополнения фондовой коллекции Бахчисарайского историко-культурного заповедника.

А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук, Г.В. Медведев

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ ВИЛИНО (РАССАДНОЕ)

В 2011 г. Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ продолжила исследования на городище Вилино (Рассадное) Бахчисарайского р-на АРК на участке между раскопами 2008 и 2010 гг. Раскоп ориентирован по линии север—юг, размеры — 20 м^2, глубина — 1,3—2,5 м.

В верхних слоях, нарушенных плантажной вспашкой, преимущественно обнаружены обломки керамики первых веков н. э., хотя достаточно много фрагментов херсонесской, синопской и родосской амфорной тары из более ранних горизонтов памятника, а также чернолаковой посуды, синопской и херсонесской черепицы. Следует отметить немагистратское клеймо на ручке херсонесской амфоры (рис. 1, *1*): ПА в прямоугольной рамке, группы 2А (285—272 гг. до н. э.).

В южной части раскопа находился грабительский шурф глубиной 1,5 м, прорезавший культурный слой и материковый суглинок, а также верхнюю часть хозяйственной ямы 1. В восточном борту раскопа раскрыт четырехметровый участок каменной кладки 1 (часть выбрана), ориентированной по линии север—юг и являющейся продолжением восточной ограды усадьбы, обнаруженной на раскопе 2010 г. Одновременно с оградой под прямым углом вперевязь была возведена кладка 2 (раскрыта в длину на 2,8 м). Она ограничивала с юга помещение с очагами и хозяйственными ямами, исследованными в 2010 г. С севера кладка 2 замыкала участок двора с тонким глинобитным полом, южнее двор соединялся с цистерной для сбора и хранения воды (раскоп 2008 г.).

Во дворе находились две хозяйственные ямы. Функционирование их относится к раннему периоду существования усадьбы. К моменту гибели ее в пожаре ямы уже были засыпаны мусором и золой. В заполнении ямы 1 вместе с гончарной керамикой, обломками печины и кровельной черепицы были найдены фрагменты лепных горшков, амфорной тары (синопской и херсонесской), чернолаковой тарелки с концентрическими насечками на дне (рис. 1, *3*), керамический шарик. На дне ямы в гумусном заполнении лежала медная херсонесская монета с изображением на лицевой стороне Девы, поражающей копьем лань, внизу надпись — ХЕР, а на оборотной — бодающего быка на палице, внизу надпись — ΔΙΑΓΟΡΑ. Дата: 300—290 гг. до н. э.

В заполнении ямы 2 обнаружены фрагменты гончарной и лепной посуды, фрагменты стенок и профильных частей херсонесских и синопских амфор, обработанный камень для пращи, фрагмент чернолакового канфара.

После некоторого перерыва усадьба восстанавливается, площадь двора и хозяйственные ямы перекрываются вымосткой из крупных известняковых плит. В заполняющем глинистом растворе обнаружено клеймо на ручке синопской амфоры: ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ | ΕΣΤΙΑ[ΙΟΥ]ΤΟΥ | ΑΡΤΕΜΙΔΩΡ[Ο]Υ | MENON (рис. 1, *2*). Датировка клейм астинома Гестиея, сына Артемидора — около 235 г. до н. э. Вероятно, в это время и были совершены восстановительные работы на памятнике. Вскоре вымостка двора из плит была перекрыта глинобитным полом, а на его поверхности в юго-восточном углу возведена кладка 3 длиной 0,5 м (остальная часть выбрана), примыкавшая под прямым углом с запада к кладке 1 (ограде). Она образовала небольшое помещение хозяйственного назначения.

Стратиграфия второго строительного периода свидетельствует о накоплении значительного по мощности гумусно-глинистого слоя по всей площади двора и в помещениях. Он сначала был перекрыт развалом сырцовых частей и верхнего ряда каменного цоколя стен, а затем перемешан при выборке камня, как из кладок, так и из вымостки. В этом слое разрушения обнаружены фрагменты гончарной, чернолаковой, лепной керамики, фрагменты родосских, херсонесских, синопских, единичные обломки косских, книдских, колхидских амфор.

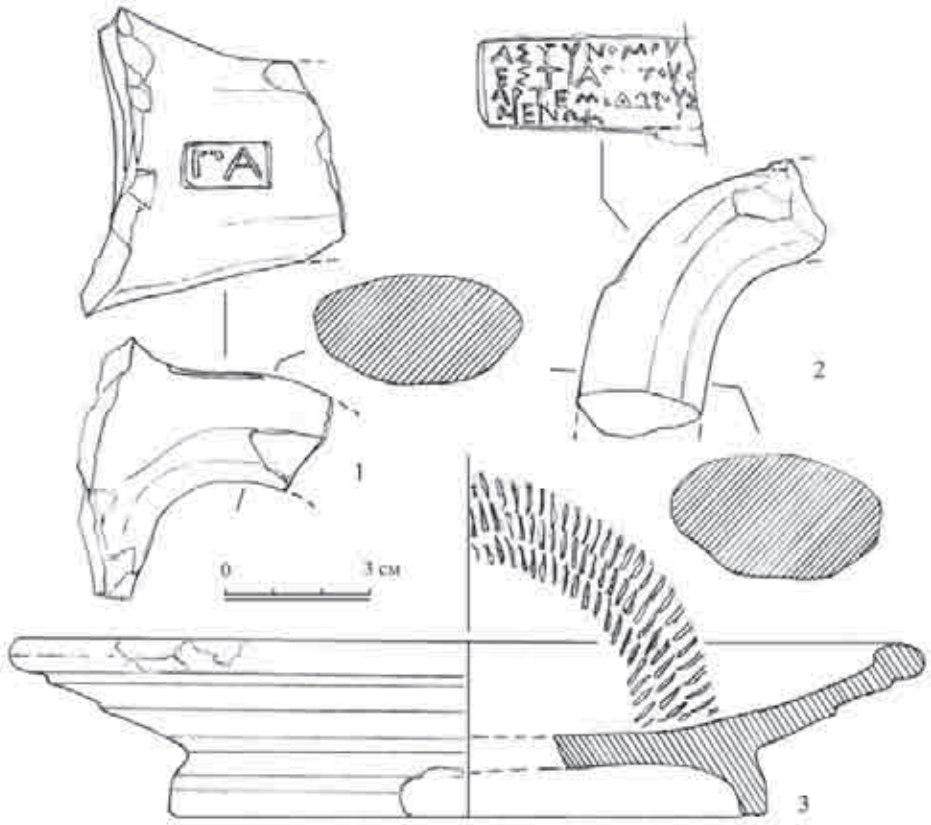

Рис. 1. Ручки амфор с клеймами (*1, 2*) и чернолаковая тарелка (*3*)

С третьим строительным периодом уверенно связывается только сооружение хозяйственной ямы 3, вырытой частично под кладкой 2, что привело к ее деформации. В золисто-гумусном заполнении ямы обнаружены фрагменты синопских, родосских, херсонесских амфор, кровельной черепицы, лепной, гончарной, чернолаковой посуды, лепное пряслице. Судя по находкам и стратиграфии, она функционировала в позднескифское время — во второй половине II в. до н. э.

В 2011 г. раскрыт еще один участок херсонесской усадьбы конца IV — начала III в. до н. э., погибшей в пожаре и восстановленной в конце того же столетия. Захват ее скифами, вероятно, датируется серединой II в. до н. э. Для выяснения планировки городища, уточнения хронологических периодов его существования, а также этнического состава жителей необходимы более масштабные исследования.

А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук, Г.В. Медведев,
А.Е. Соломоненко, А.А. Труфанов

ИССЛЕДОВАНИЯ УСТЬ-АЛЬМИНСКОГО НЕКРОПОЛЯ

В 2011 г. Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ продолжила работы на Усть-Альминском позднескифском некрополе у с. Песчаное Бахчисарайского р-на. Исследования проводились в западном, центральном и южном секторах памятника. Общая площадь раскопов составила 280 м^2 при глубине 1,0—4,0 м. Всего изучено 13 погребальных сооружений, в том числе: два склепа, две грунтовые могилы с заплечиками и каменным перекрытием, одна простая грунтовая и восемь подбойных могил, две из которых имели по две погребальные камеры. Кроме того, исследованы хозяйственная яма, в заполнении которой обнаружены многочисленные фрагменты амфор II—III вв., и жертвенная(?) яма с конским черепом, вероятно, связанная с погребением в одной из могил. Хронологический диапазон объектов — середина I — первая половина III в.

На раскопах 1 и 3, расположенных в западном секторе по обе стороны от древней дороги, проходящей через некрополь к главным городским воротам, погребальных сооружений не выявлено, а упомянутая хозяйственная яма, вероятно, указывает на западную границу памятника. На раскопе 2 в южном секторе могил также не обнаружено.

Все погребальные сооружения сезона оказались сосредоточенными на раскопе 4 — в центральном секторе. Многие из них (в том числе оба склепа) подвергались разграблению как в древности, так и в недавнее время. Наиболее многочисленные находки происходили из детских погребений в подбойных могилах 1007, 1009, 1015 и 1016. Так, в могиле 1015 обнаружены две краснолаковые тарелки, кувшин, кубок, чашка, пряслице, перстень, бронзовые подвески-амулеты, железный нож. На груди ребенка зачищено ожерелье из бус и бронзовая фибула. Дата — вторая половина II в.

Интересная стратиграфическая ситуация открылась при исследовании склепа 1010. В ступеньку и боковую стенку его входной ямы была впущена детская подбойная могила 1016. Вплотную к склепу 1010, частично нависая над его камерой и входной ямой, была сооружена простая грунтовая могила 1011 с захоронением взрослого человека (без инвентаря), вероятно, совершенным в последний период функционирования некрополя.

Входная яма (3,40 × 0,87—1,15 м) склепа 1010 ориентирована по линии северо-запад—юго-восток, с северо-запада к ней примыкала трапециевидная в плане погребальная камера (2,85—3,05 × 2,90 м). Склеп ограблен как в древности, так и в недавнее время. Отвернутая закладная плита лежала во входной яме. В перемешанном заполнении камеры найдены фрагменты светлоглиняных широкогорлых амфор с двуствольными ручками, больших гончарных кувшинов с плоскими ручками, краснолаковых и лепных сосудов, а также многочисленные обломки не менее двух узкогорлых светлоглиняных амфор типа С (по Д.Б. Шелову). Нижняя часть заполнения входной ямы оказалась нетронутой в процессе древнего ограбления. Здесь найдены фрагменты светлоглиняных амфор с двуствольными ручками, обломки стенок красноглиняных амфор, фрагменты краснолаковых и лепных сосудов — остатки тризны.

В придонной части заполнения и на дне погребальной камеры зафиксированы разрозненные кости разрушенных погребений и находки. Среди них — обломки лепных горшков, краснолаковой тарелки с оттиском штампа, кувшина, фрагменты железных ножей, бронзовых фибул различных типов (в том числе «Авцисса»), пряслице, лепная плошка. Здесь же найдены три бронзовых браслета, бронзовое зеркало, кольцо с тремя рядами выступов, бусы, бронзовая подвеска в виде «ведерка» (рис. 1, *1—11*). Всего в камере зафиксировано три черепа, но общее количество погребенных в склепе, видимо, было большим. Время функционирования склепа, судя по да-

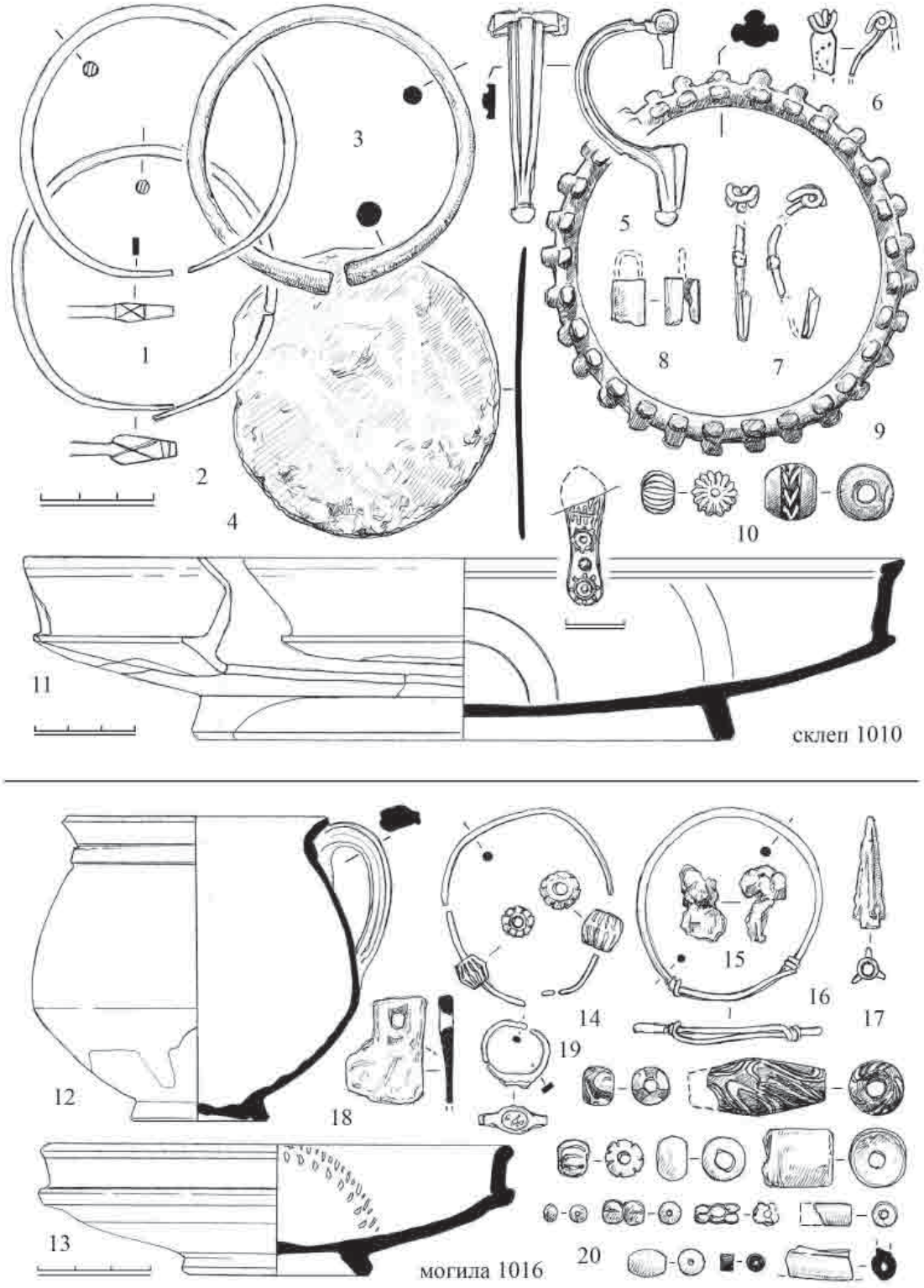

Рис. 1. Находки из склепа 1010 (*1—11*) и могилы 1016 (*12—20*)

тирующим находкам, определяется в рамках середины I — первой половины II в.

В камере подбойной могилы 1016 с каменным закладом зачищены остатки деревянного гроба с захоронением ребенка, погребенного головой на юго-восток. Все предметы размещались внутри контуров гроба. У головы стоял краснолаковый кубок, на груди зачищено ожерелье из бус и бронзового наконечник стрелы — амулета, фрагмент зеркала, обломок железной фибулы(?). В области запястий найдены бронзовые браслеты, бусы и перстень. На костях таза лежала краснолаковая тарелка с костью животного, в ногах — меловая пронизь (рис. 1, *12—20*). В заполнении входной ямы обнаружены следы тризны — крупные фрагменты светлоглиняной узкогорлой амфоры типа С (поздний вариант), которые вместе с инвентарем позволяют датировать погребение второй половиной II в.

Раскопки 2011 г. определили западную границу некрополя и показали перспективность проведения дальнейших работ на участках, ранее считавшихся в значительной степени поврежденными современными грабителями. Принимая во внимание большое количество погребальных сооружений, обнаруженных на раскопе 4, можно предполагать, что на расположенных поблизости участках будут не менее интересные результаты.

С.Г. Рыжов

РАСКОПКИ В IX-А, XXXIX, LXXI КВАРТАЛАХ ГОРОДИЩА ХЕРСОНЕСА

Квартал IX-А расположен в Северном р-не Херсонеса. Раскапывался в 1889 г. К.К. Косцюшко-Валюжиничем. В результате раскопок была открыта половина квартала, примыкающая к VIII «А» поперечной улице.

За прошедшее время (более 100 лет) все стены в основном средневековых помещений обрушились, в следствии чего участок имеет не экспозиционный вид. Поэтому одной из задач раскопок 2011 г. было его доследование и включение в экскурсионный маршрут.

Раскопки начали с южной части квартала. Результатом работ стало открытие четырех средневековых помещений, примыкающих к VIII «А» поперечной улице, и эллинистического помещения 3. Из четырех средневековых помещений три были раскопаны К.К. Косцюшко-Валюжиничем до скалы, а одно в южном углу квартала 1 раскопано не полностью — снят был только верхний слой. Кладка его стен, скорее всего, была разобрана во время строительства XIX в.

В ходе раскопок установили, что данный участок уже в IV в. до н. э. был включен в городскую территорию с регулярной «гипподамовой» планировкой. Она не менялась на всем протяжении существования города. В средние века изменения затронули только внутриквартальную планировку.

От средневековых жилых домов на момент раскопок 2011 г. сохранилось только три помещения. Помещение 1, занимающее южный угол квартала, в VI—X вв. было полуподвалом. В скальном полу сохранилось семь углублений для установки тары. После перестройки X в. на этом месте появляется двор усадьбы. На это указывает колодец в южном углу двора, а также хозяйственная яма, расположенная в центре. Она была впущена в земляную засыпь с материалом VIII—X вв. В самой яме найден материал XIII в. В каменном завале от рухнувших стен в помещении 1 найдена голова «кариатиды» из мрамора и бронзовая массивная моделированная фигурная пластина (фибула?).

Остальные средневековые помещения были раскопаны до скалы еще в XIX в. При их зачистке в помещении 4, в земляном «попе» от фундамента средневековой стены, была найдена костяная пластинка с изображением грифона и лазуритовая подвеска-пирамидка. На нижнем основании пирамиды вырезана полуфигура Иисуса Христа с крестчатым нимбом. В левой руке Иисус Христос держит Священное Писание, а правой рукой указывает на него. По обе стороны вырезаны буквы: IC—XC. Изображение высокого качества.

От раннего времени в квартале IX-А найдено ступенчатое (сохранилось три ступени) сооружение размером 6,0 × 8,0 м. Оно сложено из хорошо обработанных известняковых плит. Размер некоторых плит 2,30 × 0,75 м. В одной из таких плит в южном углу сделаны две неглубокие канавки для стока жидкости. Еще одна канавка имеется в центре юго-западной стороны. Рядом с ней *in situ* стоит известняковый блок с вырубом (высота 0,4 м), куда стекала жидкость. Основание для плит сделано из бутового камня и глины.

В северном углу сооружения зафиксированы три ступени, ведущие в подвальное помещение, имеющее вид узкого длинного коридора 1,8 × 9,5 м. Засыпь коридора удалена только на 1,7 м. Материал засыпи относится к раннему средневековью — до X в.

Планировка найденного помещения и техника строительства дают основание предположить, что это — культовое сооружение, возможно, городской алтарь, находившийся рядом с главной площадью города.

Дальнейшие раскопки позволят более точно определить и классифицировать назначение открытого помещения.

Кварталы XXXIX, LXXI. Одновременно с раскопками квартала IX-А велось доследование кварталов XXXIX и LXXI, расположенных в центре городища, по обе стороны Главной город-

ской улицы. Необходимость раскопок на этом участке была вызвана реконструкцией здания «Античная история». Оба квартала (XXXIX и LXXI) раскапывались К.К. Косцюшко-Валюжиничем в 1905—1906 гг., когда строилась новая монастырская трапезная (в настоящее время отдел «Античная история»). При ее строительстве все археологические слои на этом участке после раскопок К.К. Косцюшко-Валюжинича были снесены. Это подтвердили и раскопки 2011 г. В квартале LXXI частично сохранились стены какого-то монументального здания, примыкающего с юга к Главной улице. Они сложены из больших (0,8 × 0,6 м) известняковых блоков. К сожалению, сохранился только один ряд. Он уложен на бутовый фундамент высотой 0,6 м из мелких камней и глины, стоящих на скале. Материал, кроме монет, в квартале LXXI не найден.

С северной стороны улицы (квартал XXXIX) при вторичном доследовании (после 1905 г.) были вновь открыты остатки одной средневековой стены и линия водопровода античного времени на длину 11 м. Водопровод сделан из керамических труб диаметром около 14 см. Он идет от водохранилища к главной площади Херсонеса. Материал был выбран во время раскопок начала XX в. В 2011 г. в засыпи нашли бронзовые и медные монеты различного времени, фрагменты от бронзового дискового лампадофора, незначительное количество фрагментов изделий из стекла и кости. После раскопок участок был засыпан.

В.Г. Самойленко

ИССЛЕДОВАНИЯ КУРТИНЫ 15 ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

Раскопки на участке куртины 15 оборонительных сооружений Херсонеса Таврического проводились с городской (северной) стороны куртины в рамках капитального ремонта музейного здания 1. Северная стена монастырской гостиницы (здание 1), построенного силами монастыря Св. Владимира в конце XIX в., опирается непосредственно на оборонительную стену и частично включена в нее. Куртина 15 оборонительных сооружений Херсонеса представляет собой ряд последовательно перестроенных оборонительных стен, каждая из которых построена на остатках предыдущей. Куртина расположена на участке сложного рельефа. Она пересекает поперек т. н. Театральную балку с глубоким уровнем залегания материка. К северу от куртины, по тальвегу балки, проходят водоносные слои. Наиболее детальные исследования куртины 15 были проведены в 1897 и 1903—1904 гг. К.К. Косцюшко-Валюжиничем. Раскопками 1903 г. с городской стороны открыта дорога шириной 5,0 м, проходящая вдоль оборонительной стены, и остатки водостока. В следующем году с внешней стороны был исследован некрополь эллинистического и римского времени. После проведенных работ весь участок был снивелирован и засыпан отвальным грунтом. В 1992 г. О.И. Домбровским был сделан небольшой шурф около куртины 15. Площадь шурфа составила 6,2 м^2, глубина — 5,2 м от дневной поверхности того времени. О.И. Домбровский предполагал возникновение оборонительной линии в середине IV в. до н. э.

Раскоп 2011 г. был заложен с северной стороны куртины 15 в виде двух квадратов 5,0 × 5,0 м (рис. 1) и шурфа 2,0 × 1,0 м (рис. 2). Выше обозначенным шурфом удалось зафиксировать археологические слои, прилегающие к оборонительной стене эллинистического периода, доступ к которым в пределах разбитых квадратов оказался перекрыт средневековым утолщением.

Квадрат I западным краем частично затронул шурф 1992 г. в районе т. н. калитки римского времени и византийского утолщения. Таким способом достигалась возможность проследить стратиграфию наслоений, прилегающих к стене эллинистического периода с западной стороны раскопа. Как показали раскопки квадрата I, практически весь участок вдоль куртины 15 был исследован еще в 1903 г. К.К. Косцюшко-Валюжиничем. Стенки раскопа 1903 г. оказались менее 5,0 м в длину и имели значительное сужение в нижней части. Археологически нетронутые слои остались с северной стороны квадрата I и под византийским утолщением. Кроме того, раскоп не был доведен до материка. Аналогичная ситуация сложилась в квадрате II. Раскопками 2011 г. в квадратах I, II и шурфе 1 был извлечен перемещенный грунт (засыпь) и проведено доисследование сохранившихся слоев. В результате раскопок 2011 г. в северной части квадрата I была открыта вымостка из известняковых камней, являющаяся частью дороги вдоль куртины 15 и площади за проскением театра. Вымостка в свою очередь оказалась перекрыта средневековой стеной. Под вымосткой собран незначительный материал, состоящий из фрагментов краснолаковых мисок и кувшинов II—III в. Там же были найдены остатки амфоры типа 76 (по Зеест) II—III вв. В северо-восточной части квадрата I и в квадрате II вымостка перекрыла остатки стены разобранного помещения эллинистического времени. Вдоль северной стены квадратов I и II сохранились остатки дороги, неисследованной в 1903 г. К.К. Косцюшко-Валюжиничем. Ширина дороги вдоль оборонительной стены составляла 5,0 м. В нижней части дорога представляла собой хорошо уплотненную подсыпку из крошки известняка. В южной части квадратов I и II она вплотную прилегала к цокольной части оборонительной стены. На нижнем слое дороги накопился материал, состоящий из горла косской амфоры, имеющей аналогии из помещения 52 позднего «эмпория» Елизаветовского городища, дати-

Рис. 1. Куртина 15. Квадрат I. Северный борт раскопа. Вид на дорогу III в. до н. э. и вымостку римского времени

рованного до 70-х гг. III в. до н. э., и синопских амфор вариантов II-C или III-D с коническими ножками второй половины III — начала II в. до н. э. Кроме строительной керамики херсонесского производства найден фрагмент стенки кувшина с красными полосами на тулове. Двойная витая ручка чернолакового кувшина находит аналогии в материалах Афинской агоры и может быть датирована в пределах 270—250 гг. до н. э. Рыбное блюдо с небольшим слегка отогнутым венчиком и лаковыми кольцами на внутренней стороне относится ко второй половине — концу II в. до н. э. Витая ручка двуручного кубка, покрытого бурым лаком, может быть отнесена к 200—175 гг. до н. э. На нижнем уровне дороги встречены мелко разбитые фрагменты «мегарских» чаш II в. до н. э., фрагменты чернолаковых тарелок 200—110 гг. до н. э., чернолаковых сосудов с процарапанным и накладным орнаментом из светлой глины последней четверти III в. до н. э.

Как оказалось, подсыпка известняковой крошки является верхней частью мощного слоя, образованного при строительстве оборонительной стены (куртина 15). В слое встречены многочисленные фрагменты херсонесской строительной керамики, грузила, детали лутериев, днища мисок и кувшинов местного производства. В квадрате II амфорный материал представлен днищами херсонесских амфор второго типа, венчиками первого и второго типов конца IV—III в. до н. э. Среди импорта следует отметить фрагмент венца книдской амфоры варианта II-C, датируемого концом IV — первыми десятилетиями III в. до н. э., часть горла коричневоглиняной амфоры, имеющей близкие характеристики продукции гвандрской печи III в. до н. э. Необычным для такого типа амфор является прямоугольное клеймо на горле, однако оттиск сильно поврежден. Там же найдена ножка, предположительно, фасосской амфоры веретенообразного типа середины III в. до н. э. Двуствольные ручки принадлежат косской амфоре и амфоре неопределенного центра. Кроме амфорной тары, в слое найдена практически целая чернолаковая миска близкая по параметрам миске из материалов Афинской агоры, датированной в пределах 300—285 гг. до н. э. или второй четвертью III в. до н. э. Под слоем, возникшем в результате строительства куртины 15 в квадрате II, была найдена ручка книдской амфоры с фабрикантским клеймом т. н. группы «Зенона». Клеймо принадлежит мастерской Sophanes и датировалось III в. до н. э. В последнее время датировка этой группы клейм уточнена до 280—260 гг. до н. э. Значительная группа материала представлена

Рис. 2. Куртина 15. Шурф 1. Южный борт раскопа. Фундамент и кладка стены III в. до н. э.

фрагментами чернолаковых мисок 350—300 гг. до н. э., 325—300 гг. до н. э. и 300—290—275 гг. до н. э. Фрагменты канфаров и солонок датируются в пределах 325—300 гг. до н. э.

Нижние слои в квадратах I и II и шурфе 1 представляли собой искусственную засыпь светлой глины. Глину перекрывал мощный слой, содержащий материал третьей четверти IV в. до н. э. Датирующими для времени строительства оборонительной стены (куртины 15) являются находки из слоя строительства и, частично, ранние наслоения дороги. Судя по обнаруженному материалу, это событие могло произойти не ранее второй четверти — середины III в. до н. э.

Э.И. Сейдалиев

РАЗВЕДКИ ПО ТРАССЕ ГАЗОПРОВОДА В г. СТАРЫЙ КРЫМ

В июне—сентябре 2011 г. было проведено визуальное обследование трассы газопровода в г. Старый Крым Кировского р-на АР Крым.

В ходе осмотра установлено, что траншея газопровода, шириной 0,5 м и глубиной 1,5 м, начинается от развилки дороги на с. Золотое Поле, идущей от трассы Симферополь—Феодосия. По всей длине траншеи в стратиграфии прослеживается наличие культурного слоя. На этом участке траншеи культурный слой насыщен фрагментами керамики. Здесь же в стратиграфии обоих бортов траншеи зафиксирована хозяйственная яма, разрезанная траншеей. Следующая хозяйственная яма, разрезанная траншеей по центру, обнаружена к западу от предыдущей. Культурный слой насыщен фрагментами керамики. Аналогичное скопление керамики в культурном слое зафиксировано и к западу от хозяйственных ям. Далее в культурном слое отмечено скопление керамики и камней от развала постройки.

К западу от этой постройки в южном борту траншеи найдена кладка, сложенная на глине из известняковых камней. Высота кладки 0,85 м, длина — 5,5 м. В траншее зафиксированы разрушенные костяки; кости отмечены и в отвалах траншеи с двух сторон. Вероятнее всего, на этом участке траншеи расположен городской некрополь.

Далее траншею 1 пересекает проселочная дорога. За проселочной дорогой обнаружена траншея 2 шириной 0,5 м и глубиной 1,5 м. На этом участке траншеи раскопана хозяйственная яма, содержащая многочисленные фрагменты керамики. К западу от нее отмечена каменная стена постройки. В стратиграфии сооружения открыта мощная печь, а в слое заполнения было большое количество фрагментов керамических труб. Скорее всего, это средневековая баня. В 13,5 м к востоку от бани отмечена хозяйственная яма, насыщенная материалом. Аналогичная яма была и к западу от бани. Она заполнена горелым деревом и углями. Здесь найдены целый поливной кувшин и развал амфоры константинопольского производства с дуговидными ручками. На западном участке траншеи 2 прослежен ров шириной 2,5 м.

Подъемный материал представлен разнообразными фрагментами керамики, датирующейся периодом первой половины XIV—XV вв. Представляют интерес находки прясла, железной стрелы, бронзового колчанного крючка.

Таким образом, на участке траншей 1 и 2 в стратиграфии их бортов зафиксированы шесть хозяйственных ям, вероятно, жилая постройка, мощная кладка, напоминающая крепостную стену, средневековый некрополь, средневековая баня, возможно, городской ров. Все указанные объекты, особенно средневековая баня, представляют исключительный интерес для изучения исторической топографии средневекового Солхата и его округи.

О.Ю. Соколова, А.В. Буйских

РАБОТЫ НИМФЕЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

В 2011 г. российско-украинская Нимфейская археологическая экспедиция продолжила исследования боспорского города Нимфея. Как и в предшествующие годы, работы были сосредоточены на участке М — на южном склоне нимфейского плато. Исследована площадь около 500 м^2. Продолжались исследования засыпи к югу от пропилей, открытых в 1996—1997 гг. Она представляет собой слой суглинка разных оттенков и плотности, с прослойками зеленой глины, сырца, самана, морского песка, камки, скоплениями угольков.

Основные находки — фрагменты амфор, среди которых изделия Синопы, Родоса и Хиоса с колпачковыми ножками, Фасоса разнообразных типов, датирующихся V — началом III вв. до н. э., Лесбоса, хиосские пухлогорлые (V в. до н. э.), Менде, Пепарета, Гераклеи, Херсонеса, Колхиды, Коса, Книда, неизвестных центров. Среди амфорных клейм преобладают клейма Синопы, преимущественно, III — начала II вв. до н. э., и Родоса, которые датируются второй половиной

Рис. 1. Нимфей. Раскопки 2011 г.

Рис. 1. Нимфей. Раскопки 2011 г.

III — началом II в. до н. э. Значительная часть клейм на боспорских черепицах датируется в пределах 370—340 гг. до н. э.

Чернолаковая керамика представлена изделиями малоазийского и аттического производства в пределах IV—III вв. до н. э.; встречаются фрагменты V в. до н. э. Следует отметить находки чернолаковой керамики с росписью жидкой глиной и белой краской, фрагменты краснофигурных сосудов. Буролаковая и краснолаковая эллинистическая посуда, красноглиняная и сероглиняная керамика представлены обычным набором сосудов IV—III вв. до н. э. Находки терракотовых статуэток немногочисленны, среди них можно отметить фрагменты статуэток в виде стоящих женских фигур. По-прежнему многочисленны находки пирамидальных ткацких грузил. Отметим фрагменты архитектурных деталей из глины и камня, в том числе часть терракотового карниза с поясом ов и стрелками между ними, а также следами краски, немногочисленные изделия из кости и стекла.

На исследованной площади открыты: основание алтаря и алтарный орфостат, две профилированные плиты, одна из которых частично уходит в борт раскопа, квадратная плита (стилобат) со следами круга от базы колонны и угол небольшого прямоугольного сооружения, уходящего в южный борт раскопа (рис. 1). Основание алтаря — это двухступенчатая конструкция прямоугольной формы. Размеры ее плит: верхняя — 1,09 × 0,80 × 0,16 м, нижняя — 1,16 × 1,10 × 0,15 м (рис. 2). Алтарный орфостат представляет собой плиту с двусторонней профилировкой, которую венчает фронтон с двумя акротериями в виде пальметт, высотой 0,82 м, шириной 0,59 м.

Еще две найденные плиты имеют одинаковый профиль, но слегка отличаются по размерам: 1,11 × 0,73 × 0,30 м и 0,90 × 0,71 × 0,30 м (открыта частично). Боковые грани их обработаны более тщательно, а верхняя плоскость имеет более грубую обработку с многочисленными выбоинами, появившимися, по-видимому, в процессе эксплуатации. Следует отметить, что в 2009 г. при расчистке ступенчатой конструкции около западного борта раскопа были найдены две аналогичные по профилю и размерам плиты.

В юго-восточном углу раскопа *in situ* расчищена квадратная плита, служившая стилобатом колонны, размеры которой 0,61 × 0,61 × 0,20 м. На верхней плоскости ее прослеживается круг, диаметром 0,58 м, представляющий собой след от базы колонны. Размеры и качество обработки этой плиты аналогичны размерам и обработке плит под базы колонн у пропилей. Во время удаления слоя засыпи на западном раскопе было также выявлено четыре погребения собак.

В 2010 г. вдоль западного борта участка М осуществлена прирезка, площадью около 200 м^2. Цель работ — выявить ступенчатую конструкцию 2009 г., часть которой уходит в борт раскопа.

В прошедшем сезоне продолжались работы по выявлению многочисленных хозяйственных ям. Всего раскрыто 25 объектов. Ямы имеют цилиндрическую и грушевидную форму, их глубина от 0,2 до 2,4 м, диаметр на уровне дна от 0,37 до 2,60 м. По находкам из заполнения их можно датировать первыми веками н. э. Отметим несколько наиболее интересных комплексов.

Яма 21 имела по краю горловины каменную обкладку из восьми рядов мелких камней. Горловина сужалась книзу, к горизонтальному уступу из плоских выступающих камней. Диаметр устья — 1,2 м, диаметр горизонтального уступа 1,0 м, высота каменной обкладки — 0,6 м. Заполнение — рыхлый золистый грунт. Из находок можно отметить обломок щитка закрытого красноглиняного светильника, который датируется II в., а также горло стеклянного сосуда (гуттуса?).

В яме 25 (диаметр устья 2,1 м, на уровне дна — 2,4 м, глубина — 2,3 м) расчищен каменный завал, под которым обнаружен скелет человека. Положение скелета головой на юго-восток, ноги согнуты в коленях, одна рука согнута в локте и лежала на груди. На большом пальце левой руки обнаружен бронзовый цилиндр. Вероятно, умерший был сброшен в яму, а затем завален камнями. В ногах у него найдена лепная поделка в виде шарика.

К датирующим находкам из заполнения ямы относятся фрагменты краснолаковых чаш понтийской сигиллаты, датирующиеся первой половиной II в., а также ножка узкогорлой светлоглиняной амфоры типа Б (по Д.Б. Шелову) — первой половины II в.

В.Ф. Столба, И.Н. Храпунов, Й.-Б. Андресен, С. Хандберг

ПОСЕЛЕНИЕ КЕЛЬШЕЙХ 1 НА ДАЛЬНЕЙ ХОРЕ ХЕРСОНЕСА

В 2011 г. международный датско-украинско-российский Западно-Крымский Археологический Проект (WCAP) продолжил исследования сельского поселения античного времени Кельшейх 1, расположенного в окрестностях с. Красносельское Черноморского р-на АР Крым. Работы выполнялись в рамках междисциплинарной исследовательской программы «*Economic Models and Adaptation Strategies in a Varying Cultural and Environmental Context: Northern Black Sea in the Late Bronze Age and Early Iron Age*» при поддержке Датского фонда независимых исследований в области гуманитарных наук (FKK). Помимо научного персонала в раскопках этого года приняли участие студенты-археологи Орхусского университета (Дания), а также группа студентов Крымского гуманитарного университета (Ялта) под руководством Н.Г. Новиченковой.

Поселение Кельшейх 1, расположенное в глубинной части Тарханкутского полуострова, представляет собой новый тип сельского поселения античного времени, отличный от многочисленных, близких ему по времени греческих поселений прибрежной зоны. Совсем небольшое по площади (0,8 га), оно представляет собой комплекс из пяти одиночных строений, занимающих относительно пологий склон неглубокой балки.

Основной задачей данного сезона являлось доследование остатков крупного строения (здание Н1), расположенного на юго-восточной окраине поселения, а также небольшого связанного с этим жилищно-хозяйственным комплексом зольника. Расположение на склоне объясняет довольно слабую сохранность строительных остатков, что, однако, не является препятствием для надежной реконструкции общего плана здания. За сравнительно небольшой период своего существования оно претерпело несколько перестроек. Привязать, однако, эти индивидуальные модификации к абсолютной временной шкале не представляется возможным в силу того, что датирующая способность наших источников не обладает достаточной для этого резолюцией. Как на территории самого здания, так и за его пределами нами была исследована серия хозяйственных ям обычной грушевидной формы, выявить основную массу которых стало возможным по результатам магнитной съемки поселения.

К юго-востоку и юго-западу от здания Н1 в рельефе отчетливо читаются два невысоких валика, соединяющиеся друг с другом под прямым углом. В то время как первый из них маркирует естественную границу поселения на данном рубеже, второй отделяет здание Н1 от расположенного выше по склону строения Н5. Исследование этих валиков в стратиграфических шурфах показало, что они состоят из насыпного грунта и образуют вместе с каменными постройками единый комплекс. Выполняли ли они роль «межевых» стен, остается до конца не ясным. Не исключено, однако, что юго-западный валик мог представлять собой одновременно и гидротехническое сооружение, защищая здание Н1 от паводковых вод, бегущих вниз по склону.

Как и в прошлом году, находки керамики из здания Н1 представлены в основном фрагментами лепной керамики и обломками греческих амфор. Большинство лепных сосудов принадлежит хорошо известному типу горшков с отогнутым наружу венчиком. Наряду с ними представлены также миски с прямыми стенками и загнутым внутрь краем, однако их количество невелико. Среди амфорных находок преобладают изделия (включая клейменые сосуды) херсонесского производства с небольшой примесью амфор Гераклеи, Синопы и Фасоса. В отличие от этих двух категорий керамики, находки аттической столовой посуды представлены лишь единичными фрагментами. Несмотря на свою относительную бедность, керамический комплекс позволяет все же уверенно датировать поселение второй половиной IV — первой третью III в. до н. э. и рассматривать его, при всей его самобытности, в об-

щем контексте сельских поселений херсонесской хоры.

Поселение Кельшейх 1 гибнет одновременно с большинством известных нам греческих поселений прибрежной зоны Тарханкута. Скелеты его обитателей с признаками насильственной смерти, обнаруженные как внутри здания Н1, так и за его пределами, не оставляют сомнений в том, что гибель эта была внезапной и драматической.

Наряду с раскопками здания Н1, на противоположном склоне балки нами были зачищены остатки разграбленного и частично разрушенного погребального сооружения в виде неглубокого каменного ящика, устроенного в небольшом углублении скалы, подходящей здесь близко к поверхности. Близость данного сооружения к поселению делает его связь с последним весьма вероятной, однако, судить об этом определенно из-за полного отсутствия находок невозможно. Ответ на этот вопрос должны дать будущие исследования.

П.Г. Столяренко, В.В. Кропотов

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРОДИЩА ПАРФЕНИЙ

В августе—сентябре 2011 г. охранно-археологическая экспедиция «Парфений» Керченского историко-культурного заповедника продолжила работы на одноименном городище, расположенном на небольшом участке плато на северной окраине пос. Опасное (в пределах административной территории г. Керчи). Памятник был открыт в 1949 г. В.В. Веселовым, в том же году небольшие разведки на нем провела Боспорская экспедиция ИИМК АН СССР под руководством Е.Г. Кастанаян. Систематические исследования на городище начаты в 2006 г. и продолжены в 2008 г. археологической экспедицией «Парфений» ИА НАНУ под руководством С.С. Бессоновой. Работы тогда велись на двух раскопах — на юго-восточной окраине городища (раскоп 1) и зольнике на северо-восточном склоне (раскоп 2).

Наиболее интересным оказался раскоп 1, где были выявлены хозяйственный комплекс римского времени (I в.) и культурные остатки конца VI—V вв. до н. э. Их доследование стало главной целью работ 2011 г. Для этого вся площадь раскопа (100 м^2) повторно расчищена и частично удалены остатки построек римского времени (небольшой фрагмент вымостки из известняковых плит и развалы стен из бутового камня),

Рис. 1. Находки из хозяйственной ямы эллинистического времени

Рис. 2. Фрагменты столовой керамики из хозяйственной ямы 4

законсервированные в 2008 г. Под ними на уровне материка выявлено восемь разновременных хозяйственных ям, содержащих выразительный материал IV в. до н. э. — I в. н. э., в том числе монеты указанного периода, фрагменты терракот, крупные части гераклейских, родосских и хиосских колпачковых амфор, почти целый чернолаковый канфар, фрагментированный светлоглиняный лагинос, обломки «мегарских» чаш, простых чернолаковых и краснолаковых сосудов и т. п. (рис. 1).

Особо следует отметить самый ранний из обнаруженных в раскопе комплексов — остатки мощной двухпанцирной стены с расположенными под ними хозяйственными ямами. Эта стена, толщиной 2,25 м, прослежена в южном углу изученной площади и ориентирована в направлении восток—запад. Ее восточный край, уходящий в борт раскопа, сохранился на высоту 0,59 м (до трех рядов камней), западный — был почти полностью разобран еще в древности. Под ними в поле выборки зафиксирована хозяйственная яма 4, содержащая яркие находки третьей четверти VI в. до н. э. — обломки клазоменских, хиосских и лесбосских амфор, профильные части аттического чернофигурного килика, фрагменты клазоменской столовой амфоры и керамики ионийского производства (рис. 2), дающие *terminus post quem* для датировки стены. Ее верхний хронологический предел — не позднее IV в. до н. э. — определяется датой фасосской амфоры, к сожалению,

сохранившейся лишь частично. Последняя была установлена вертикально в неглубокой яме, впущенной в выбранную часть стены у ее северного торца. Приведенные факты дают возможность предварительно отнести данное монументальное сооружение (древнейшую оборонительную стену городища?) к концу VI—V вв. до н. э. Дальнейшие полевые исследования, возможно, позволят уточнить предложенную датировку.

В целом, проведенные в 2011 г. работы во многом дополнили результаты исследований городища Парфений предыдущих лет и обозначили целый ряд комплексов, весьма перспективных для дальнейшего изучения. В будущем полевом сезоне работы на памятнике планируется продолжить.

Ф.-А. Стюлегар, И.Н. Храпунов

ИССЛЕДОВАНИЕ ДРЕВНИХ ДОРОЖНЫХ СИСТЕМ В ДОЛИНЕ р. ЗУЯ (БЕЛОГОРСКИЙ р-н, АРК)

Исследования в долине реки Зуя летом 2011 г. стали частью продолжающегося научного сотрудничества между благотворительным фондом «Наследие тысячелетий» (Симферополь) и Региональной инспекцией по охране памятников Вест-Агдера (Кристиансанд, Норвегия). Полевые работы проводились в период с 28 июня по 1 июля тремя археологами, одним специалистом по детекторам металла, который использовал прибор «MXT Pro» производства фирмы «White», и одним специалистом по геоинформационным технологиям. Задачей исследования было изучение древних пешеходных троп и дорог для транспорта в данном районе, что являлось частью проекта, направленного на анализ и расширение представлений о древней системе дорог, в том числе ее хронологии, и, кроме того, на создание геоинформационной системы рассматриваемого региона с акцентом на старые карты.

Изучаемый район расположен в центре крымских предгорий, в 20 км к востоку от Симферополя, к северу от Караби-яйлы, около Балановского водохранилища. Центром этого района является сармато-аланский могильник Нейзац, а также расположенное рядом позднескифское поселение в Барабановской балке.

Рассматриваемый район имеет сложную поселенческую и этническую историю. Там находится несколько деревень, которые ныне населены русскими, украинцами и крымскими татарами: Барабаново на западе, Балаково рядом с могильником Нейзац в центре и Красногорское и Курортное на востоке. В начале XIX в. здесь были основаны колонии — первые из целого ряда немецких поселений, которые планировалось учредить в Крыму. Так, Красногорское — это бывшая немецкая деревня Нейзац, а соседняя деревня Курортное прежде называлось Фриденталь. Оба они были основаны немецкими лютеранами в 1804—1805 гг., причем до тех пор их население было татарским.

Древние дороги для транспорта и пешеходные тропы пересекают лес, покрывающий невысокие холмы вокруг указанных деревень. На первый взгляд, они кажутся отражением сложной истории поселений в долине р. Зуя в Новое время. Некоторые из этих путей до сих пор изредка используются, но большинство из них выглядят как длинные, сравнительно неглубокие углубления в земле, часто прослеживаемые на протяжении нескольких сотен метров. Некоторые из них, но, конечно, далеко не все, обозначены на первых картах данного района, составленных в Новое время. Это так называемые «просевшие» дороги или «колеи», то есть дороги, которые с течением времени стали значительно глубже, чем земля по обеим сторонам от них. «Просевшие» дороги возникли под воздействием эрозии, осадков и движения транспорта. Изучение части «просевших» дорог Северной Европы ведется длительное время; во многих случаях они оказались древними.

Первоначально наше внимание привлекла неотмеченная на старых картах «просевшая» дорога, которая, вероятно, связывала позднескифское поселение в Барабановской балке с существующей и отмеченной на старых картах дорогой, ведущей в глубину балки по направлению к современной деревне Барабаново, а также другая дорога, имеющая вполне современный вид, которая, как кажется, отмечает восточную границу могильника Нейзац. Оба случая — когда «просевшая» дорога оказывается связанной с остатками древнего поселения, и когда могильник ограничен ранее существовавшими дорогами — находят множество параллелей в Скандинавии и других местах.

Этим летом прошел первый из нескольких запланированных сезонов полевых исследований. За четыре дня нам удалось обнаружить и нанести на цифровую карту большую часть «просевших» дорог в изучаемом районе; сейчас они, также как и другие известные памятники в данном районе, являются важнейшими элементами

нашей новой геоинформационной системы.

Определение хронологии «просевших» дорог, как правило, сопряжено с большими сложностями и требует больших временных затрат. Простой и дешевый способ понять, насколько древней является конкретная дорога, заключается в использовании детекторов металла. При этом следует принять во внимание направление «просевшей» дороги — древнейшие слои должны находиться ближе к сторонам дороги, где почва не разрушена эрозией. Это значит, что исследователь должен двигаться посередине «просевшей» дороги, удерживая детектор металла под углом около 180 ° к ее поверхности, таким образом изучая верхние части углубления. Используя эту технику, мы обследовали некоторые из «просевших» дорог в исследуемом районе.

Среди находок выделяются четыре вещи. Одна татарская монета, датирующаяся началом XIV в., была найдена на краю «просевшей» дороги, шедшей по холмам к юго-востоку от Балановского водохранилища. Возле могильника Нейзац обнаружена другая татарская монета, а также фрагмент сарматского бронзового зеркала, причем ни то, ни другое не связано с видимыми дорогами, а зеркало, скорее всего, происходит из разграбленного погребения. В той же обширной лощине, но на краю широкого и неглубокого углубления длиной около 30 м и шириной около 2,0 м, которое могло быть остатками пешеходной тропы или транспортной дороги вдоль р. Зуя, найдена римская бронзовая монета чеканки Констанция Хлора. Пока рано что-то говорить об этой предполагаемой дороге и ее возрасте — следует провести раскопки данного места, чтобы прояснить этот вопрос.

С.А. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ АЛЕКСІ ГОЛЬ

Стоянка Алексі Голь розташована у верхів'ї північного схилу пагорба на південно-східному схилі гори Чатир-Даг, за 100 м на південний схід від струмка Алексі Голь, на висоті 993 м над рівнем моря.

Стоянку виявив у розмиві ґрунтової дороги, що проходить через галявину в буковому лісі, співробітник КФ ІА НАНУ О.В. Лисенко. На ділянці площею 10 м^2 знайдено крем'яні відщепи та фрагмент пластинчастої заготовки. З метою з'ясування наявності та глибини залягання культурного шару на дорозі закладено шурф 1 × 1 м, зорієнтований за сторонами світу. Зафіксовано таку стратиграфію:

0,00—0,03 м — темно-коричневий ґрунт з дрібним делювієм верхньоюрських вапняків;

0,03—0,10 м — дуже щільний жовто-коричневий глинистий ґрунт без делювію;

0,10—0,15 м — щільний жовто-коричневий ґрунт зі значною кількістю делювію верхньоюрських вапняків (стерильний).

Археологічні артефакти пов'язуються з шаром 2. Усі знахідки лежали в проміжку від 0,04 до 0,07 м. Положення кременів тільки горизонтальне, що говорить на користь їх залягання in situ. Кількісні показники подані в таблиці:

Як видно з наведеної таблиці, крем'яний комплекс представлений переважно продуктами розщеплення, що дає підстави для інтерпретації цього місцезнаходження як майстерні з первинного розщеплення крем'яної сировини. За таку сировину правили жовна світло-сірого кременю з темнішими плямами, вкриті світло-коричневою кіркою.

Найменування	кількість	%
Лусочки	136	49,8
Відщепи первинні	33	12
Відщепи вторинні	87	31,8
Сколи підправки нуклеусів	3	1
Проксимальні частини пластинчастих заготовок	10	3,6
Дистальні частини пластинчастих заготовок	3	1
Вироби з вторинною обробкою	1	0,3
Разом	**273**	**100**

Усі вироби мають легкий наліт блакитно-білої патини. У комплексі наявні два поперечні й один повздовжній сколи підправки нуклеусів для пластин. Розщеплення кременю велося переважно в ударній техніці.

Комплекс пластинчастих заготовок представлений лише проксимальними та дистальними частинами з повздовжньою огранкою. Кількісно переважають фрагменти завширшки від 0,7 до 1,2 см — 7 одиниць. Фрагментів завширшки понад 1,3 см — 4 одиниці. Знайдено також дистальну частину мікропластини (ширина 0,6 см). Огранки пластинчастих заготовок однонаправлені — дво- та трискатні.

Вироби з вторинною обробкою представлені лише медіальною частиною мікропластини з

вентральною ретушшю по краю.

Враховуючи наведені результати попередніх досліджень, можна зробити припущення про приналежність матеріалів стоянки Алексі Голь до пізньомезолітичного часу. Через відсутність характерних виробів встановити чіткіші культурно-хронологічні межі на цьому етапі досліджень неможливо.

Варто зазначити, що стратифіковані стоянки доби мезоліту, тим більше розташовані на значній висоті над рівнем моря, є рідкісним явищем для території Гірського Криму.

С.А. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА МИСІ СОТЕРА

У рамках роботи Гірськокримської експедиції КФ ІА НАНУ проведено розкопки на мисі Сотера. Загальна площа ділянки досліджень сягає 0,1 га (розкопками досліджено 253,7 м^2).

Дослідження проводилися в північно-східній частині пам'ятки «Поселення Сотера VIII—XV ст.» (охоронний № 178), на лівому березі р. Сотера (Алака), у середній частині південно-східного схилу гори Сутіра (Сотіра, Устуранин Хири). Внаслідок проведеного в 1970-ті рр. терасування схилу значну частину археологічних нашарувань, разом із залишками кам'яних будівель, зруйновано. Територія досліджень поділена на умовні ділянки, на яких одночасно велися розкопки. У результаті на ділянці 1, яка займає північну та північно-східну частину території досліджень, виявлено залишки кам'яної споруди (будівля 1), із якою пов'язуються шість кладок, які частково врізані в материковий ґрунт. Кладки 1—3 розглядаються у межах першого будівельного періоду. Кладки 4—6 пов'язані із другим будівельним періодом. Збереглася внутрішня стінка будівлі (кладка 1) та дві поперечні (кладки 2 та 3). У східній частині приміщення будівлі досліджено господарську яму, в заповненні якої виявлено значну кількість фрагментів амфор причорноморського типу, піфосів, керамічне пряслице (рис. 1, *5*), фрагмент скляної посудини (рис. 1, *12*), металеві цвяхи та кришку піфоса з плити піщаника. Слід додати, що заповнення приміщення складалося з шару руйнації будівлі 1 — великої кількості будівельного буту, покрівельної черепиці та фрагментів керамічного посуду (переважно у нижній частині шару). Підлога приміщення — знівельований материковий ґрунт. На підлозі виявлено фрагменти керамічного посуду, розчавленого покрівельною черепицею, та керамічне пряслице з графіті на обох сторонах (рис. 1, *3*). Кладки, що належать до другого будівельного періоду, вивчені не повністю, оскільки виходять за межі території досліджень.

У західній частині досліджувалася ділянка 3, яка більшою частиною займає давній тальвег, заповнений сумішшю ґрунту та побутового сміття. Глибина розкопу в цій частині сягала 1,9 м. Зафіксовано шість літологічних шарів, у межах яких виділено три культурні шари. Найцікавіші знахідки пов'язуються з шарами 4 та 4а — фрагменти керамічних кришок (рис. 1, *1*, *4*), орнаментоване пряслице зі свинцю (рис. 1, *2*), фрагменти керамічних пряслиць (рис. 1, *6, 8*), підвіски з мушлі устриці (рис. 1, *9*), бронзовий ґудзик (рис. 1, *7*), фрагменти скляних посудин (рис. 1, *11, 13*), кістка зі слідами нарізування (рис. 1, *10*), фрагменти червоноглиняних амфор причорноморського типу, піфосів, плоскодонних коричневоглиняних горщиків тощо. У південній частині розкопу зафіксована кладка 1, яка перерізає його із заходу на південний схід. Збереглося два ряди кладки. Кладка встановлена на попередньо знівельовані шари 4 та 4а. Кладка, судячи з її конструкції, є частиною гідротехнічної споруди. Під гострим кутом до кладки 1 з південного заходу добудована кладка 2, яка частково зруйнувала її. Ця обставина ясно свідчить про те, що кладка 2 пізніша. Об'єкт складений з великих кам'яних брил, простір між якими заповнений дрібним камінням, глиною та керамікою. Як і кладка 1, ця споруда встановлена на попередньо знівельовану поверхню культурних шарів 4 та 4а. Кладка однопанцирна, безсистемна, камені поставлені один на одного без дотримання будівельної техніки. Збереглося два ряди кладки. Функціональне призначення кладки 2 слід пов'язувати з системою водовідведення. Біля східної частини кладки 2 розташований кут будівлі 2, фасадна частина якої орієнтована за лінією захід—схід. В будівлі 2 вдалося простежити дві кладки — 3 та 4 (двопанцирні), які встановлено на попередньо вирівняний ґрунт. Кладки споруджені за технікою «ялинки», окрім нижніх каменів (фундамент).

Нині недослідженими залишаються 320 м^2 площі ділянки, на яких залишилися археологіч-

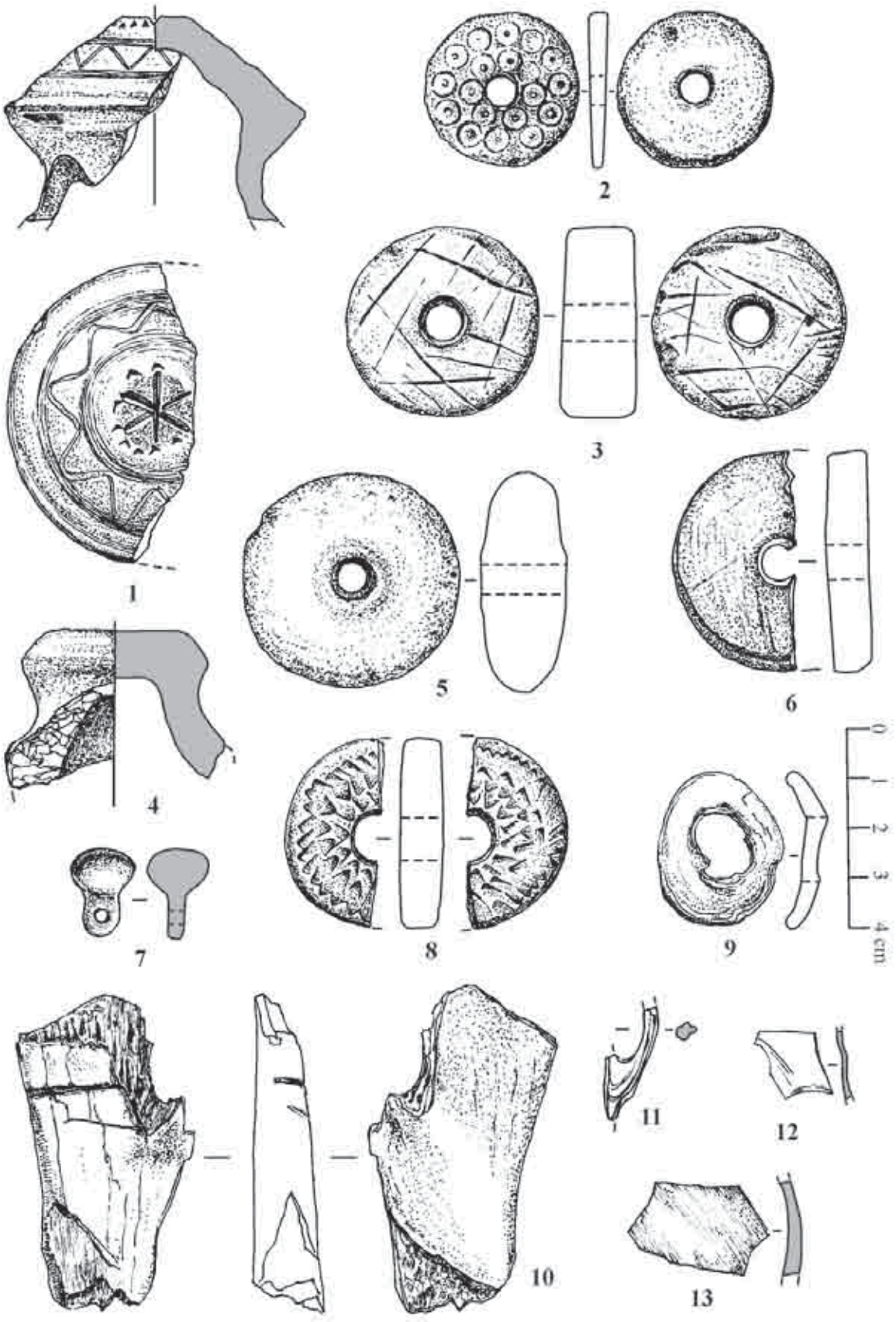

Рис. 1. Знахідки з північно-східної частини пам'ятки «Поселення Сотера VIII—XV ст.»

ні об'єкти. Всі об'єкти, виявлені під час розкопок, попередньо датуються в межах другої половини VIII — першої половини IX ст. і належать до візантійської провінційної культури.

В.П. Толстиков, Ю.Л. Белик

ИССЛЕДОВАНИЯ ПАНТИКАПЕЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

В соответствии с планом исследования в 2011 г. раскопки акрополя Пантикапея велись силами экспедиции ГМИИ им. А.С. Пушкина и КРУ «Керченский ИКЗ» на раскопах Новый Верхний Митридатский (НВМ), Центральный-Северный (Ц-С) и Центральный-Эспланадный (Ц-Э).

Раскоп Новый Верхний Митридатский. На северной границе верхнего плато горы Митридат еще в прошлые годы был расчищен выход материкового скального массива, в восточном фасе которого расположены две камеры с остатками облицовки из мраморных блоков и плит. Анализ полученных в ходе раскопок 1979—1982 гг. находок, включавших, в частности, крышку уникального мраморного жертвенного стола-трапезы с посвятительной надписью царевны Синамотис (дочери скифского царя Скилура) некоему божеству по имени Дитагойя (третья четверть II в. до н. э.), позволил предположить, что эти помещения связаны со святилищем Артемиды-Гекаты-Дитагойи.

В 2010 г. на данном раскопе на площади около 25 м^2 был открыт непотревоженный поздними повреждениями слой первой половины VI — первой четверти V вв. до н. э. Исследования отчетного сезона показали, что ранний слой продолжается в западном направлении и прекрасно сохранился на прирезанных вновь квадратах. Анализ датирующих материалов из этого слоя и строительных остатков, залегающих в нем, позволил предварительно наметить не менее семи последовательно сменявших одна другую строительных фаз (рис.).

К древнейшей фазе относится округлый в плане **котлован 29** (на квадрате 29), заглубленный в материковый грунт, заполненный горелым грунтом с сажей, золой, углями. Находки из слоя заполнения котлована представлены ранними образцами ионийской керамики, датируемыми в пределах от второй четверти до середины VI в. до н. э. Котлован и прилегающий к нему участок оказались перекрытыми слоем пожарища мощностью до 1,5 м, который, предварительно, может быть датирован серединой — третьей четвертью VI в. до н. э. Наибольший интерес представляет открытый раскопками северо-восточный угол здания, сооруженного после пожара, т. е. относящегося ко второй фазе (третья четверть VI в. до н. э.). Это была наземная прямоугольная в плане постройка, оформленная стенами из сырцово-кирпичной кладки на каменных цоколях высотой более 1,0 м. Изнутри стены покрывал слой глинобитной белой обмазки; пол также был глинобитным. На рубеже первой и второй четвертей V в. до н. э. на данном участке была возведена мощная стена, толщиной 2,45 м, возможно, оборонительного характера. К периоду ее функционирования относится еще один слой пожарища, в котором найдено шесть наконечников стрел скифского типа, в том числе один втульчатый трехлопастной с шипом.

В этом же слое, непосредственно перед восточным фасом оборонительной стены, на квадрате 29 в 2010 г. было обнаружено необычное **конское захоронение 15**, ориентированное по оси запад—восток. Захоронение содержало расчлененный по продольной оси остов коня средних статей, высотой в холке 1,3—1,4 м. Кроме того, полностью сохранились кости конечностей с копытами. Череп отсутствовал.

Непосредственно под остовом коня обнаружены три врытые в слой горла эолийских амфор, образующие в плане треугольник. На грудной части конского костяка в первоначальном положении и в определенной системе располагались элементы декора нагрудного ремня сбруи: 29 мелких полусферических бляшек, три большие, отлитые в форме прорезные бляхи в виде свернувшегося волка, а также крупная подвеска-лунница. Речь идет о бронзовых элементах конской упряжи, выполненных в *скифском зверином стиле*.

Захоронение расчлененной и обезглавленной туши коня с элементами сбруи, оформленной в скифском зверином стиле, приобретает особый

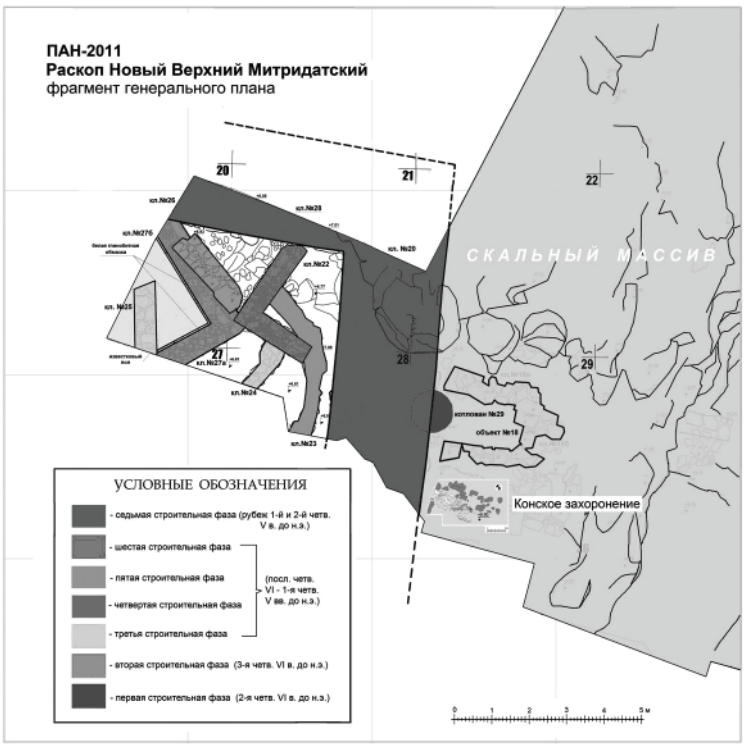

Рис. План раскопа НВМ со строительными фазами

смысл именно в контексте напряженной военно-политической ситуации, фиксируемой археологически в виде слоев пожарищ и разрушений для большинства городов и поселений Боспора 90—80-х гг. V в. до н. э.

Одной из основных задач отчетного сезона являлось продолжение исследования и определение функционального назначения наклонного коридора-дромоса со скальной лестницей 13, исследовавшихся в 2009—2010 гг. в пределах квадратов 32, 39 НВМ. Раскопки в цистерне 14 были доведены до уровня подошвы семнадцатого штыка. На этом уровне ее диаметр составил около 4,0 м, однако стенки уходят вниз, расширяясь.

Входной проем из коридора в цистерну расположен на глубине 7,0 м от поверхности скалы. Коридор снабжен монументальной, высеченной в толще скалы лестницей. На момент обнаружения вход оказался замурован, причем кладка имеет штукатурное покрытие с внутреннего фаса, обращенного во вместилище цистерны. Очевидно, что цистерна, сооруженная в эллинистический период, использовалась длительное время. В заключительной фазе ее функционирования, которая приходится на середину III в. н. э., коридор был засыпан и перекрыт сверху плитовой вымосткой с водостоком.

Раскопы Центральный Северный и Центральный Эспланадный. Основной задачей раскопок на данном участке городища было продолжение исследования территории непосредственно к югу от двух, последовательно сменивших друг друга строительных комплексов, остатки которых были открыты в пределах раскопа Центральный Северный и Центральный Эспланадный.

В течение семи полевых сезонов, с 2004 по 2007 год и в 2009—2010 гг., в северо-западной части склона западного плато, на границе раскопов Ц-С и Ц-Э, в результате исключительно трудоемких и сложных в научном отношении исследований удалось, пройдя мощные культурные напластования, открыть внушительный скальный массив. Оказалось, что в древности эта скала с помощью вертикальной и горизонтальной подтески была превращена в юго-восточную часть монументальной двухэтажной постройки. На данный момент из строительных объектов, образующих СК, удалось полностью исследовать следующие:

три смежных помещения I, II, III (нумерация дана с запада на восток), расположенных по трассе запад—восток и встроенных в оформленный вертикальными и горизонтальными подтесами массив материковой скалы;

коридор, расположенный по трассе запад—восток вдоль трех смежных помещений и отделяющий их от подвального помещения;

прямоугольное в плане подвальное помещение, ориентированное по сторонам света.

В отчетном сезоне были завершены исследования в коридоре СК: открыта стена, замыкавшая его с восточной стороны — кладка 404 г. Датирующие материалы подтверждают датировку, предложенную по итогам 2010 г.: вторая половина IV — первая половина III вв. до н. э. Наличие предполагавшегося ранее второго подвального помещения, симметричного первому, не подтвердилось. Назначение этого монументального сооружения остается неясным.

СК прекратил свое существование около середины III в. до н. э., а его снивелированные остатки и подтесы скалы использованы в качестве фундаментов при сооружении нового строительного комплекса с перистильным двором (**СКсП**).

Н.П. Турова

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ БОЛЬШОЙ ЯЛТЫ

В августе—сентябре 2011 г. Ялтинский историко-литературный музей проводил исследования объектов на территории Большой Ялты и прилегающей к ней Главной гряде Крымских гор.

Основными задачами данного экспедиционного сезона являлись охранные исследования — шурфовки трех объектов: исследование района в окрестностях пещеры Иограф, вершины г. Ай-Петри и раскопки плитовой могилы, обнаруженной в мае 2010 г. на Поликуровском холме в г. Ялта.

1. Пещера Иограф. Пещера Иограф (Иограф I) расположена над г. Ялта на высоте около 1250 м над уровнем моря (над самой кромкой Ялтинской яйлы). Пещера естественного происхождения, с вертикальной циркуляцией, имеющая наклонный горизонтальный выход.

Длина зала пещеры около 10 м, ширина 12 м, высота 8,0 м, имеются узкие тупиковые ходы (рис. 1; 2). Внутри пещера ориентирована по оси юго-запад—северо-восток, вход обращен на северо-восток. Напротив входа расположен каскадный распластанный натек. Правая стена пещеры и своды зала лишены натечных образований, с левой же стороны — сталактиты, обрамляющие нишу подпрямоугольной формы (шириной более 2,5 м). С двух сторон от нее — своеобразные «плечики», образованные кальцитовыми натеками.

Внутри пещеры в конце XIX — начале XX вв. еще можно было увидеть остатки храма, который по подъемному материалу датируется X—XV(?) вв. Известно, что в конце XVIII в. его помнили как церковь Св. Вознесения.

В настоящее время место, где находился храм в пещере Иограф, замусорено, имеет следы многочисленных перекопов, ям, кострищ. Однако хорошо фиксируется котлован диаметром более 9,0 м, вырытый в материковом глинистом грунте в центральной части зала пещеры и примыкающий к ее левой стене. В центре котлована имеется довольно ровная площадка длиною около 5,0 м. По всей ее площади мы находим следы деструктивного известкового раствора. Здесь же, среди бутовых камней, встречаются фрагменты и целые блоки прямоугольной формы из туфа с остатками известкового раствора и штукатурки. Камни концентрируются у левой стены пещеры в виде своеобразных отвалов с двух сторон от ниши. Среди камней и по всей площади зала пещеры можно увидеть фрагменты красноглиняных черепиц-керамид VIII—X(?) вв., многие из которых со следами известкового раствора.

Целью данного сезона являлись поиски стратифицированных слоев, относящихся к существованию храма снаружи пещеры.

Шурф, длиною около 4,0 м и шириною в 1,0 м, был заложен с наружной части пещеры Иограф I и примыкал к своеобразному скальному коридору, расположенному непосредственно перед основным входом в пещеру. В данном шурфе выделено три культурных слоя. Верхний — первый слой можно отнести ко времени использования пещеры в качестве туристической стоянки. Среди многочисленного современного мусора встречаются отдельные фрагменты черепицы VIII—X (?) вв. и мелкие фрагменты гончарной посуды XIV—XV вв.

Второй слой — глинистый, также с остатками современного мусора и средневековой керамики. Он сформировался в результате смыва и выброса материкового грунта из пещеры и, возможно, образовался в результате неких мероприятий по нивелировки площадки перед входом в пещеру.

Единственный — третий слой, который можно связать со временем функционирования храма или же с его поздним периодом, находится над материком, достигает глубины около 40 см и залегает от современной дневной поверхности на глубине 10—30 см. В его верхней части обнаружена османская монета начала XVI в. (по определению М. Чорефа). Среди находок выделяются

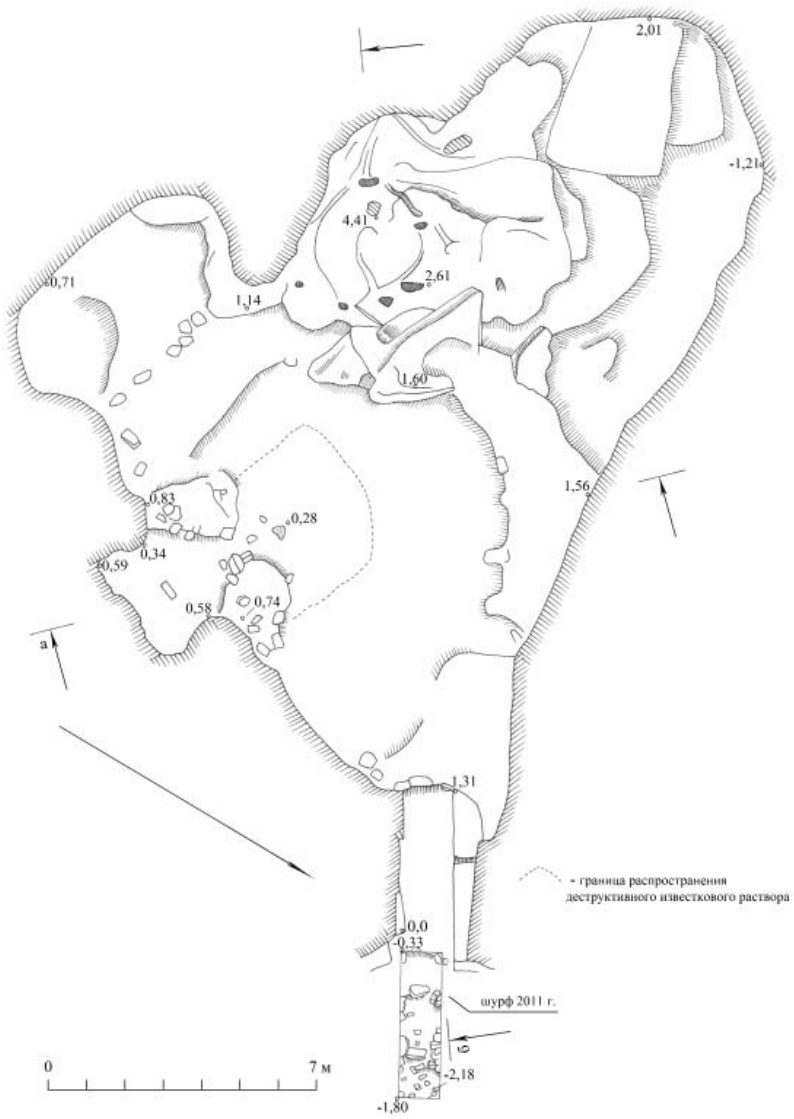

Рис. 1. План пещеры Иограф I (выполнен Д.И. Неяченко в 2011 г.)

мелкие фрагменты горшков с рельсовидным венчиком (группы ГРВ) середины XV — начала XVI вв. и обломки поливных монохромных и полихромных сосудов открытой формы с орнаментом «сграффито» XIV—XV вв. Материал малочислен. Это может говорить о том, что снаружи пещера не использовалась.

2. Вершина г. Ай-Петри. Исследования 2011 г. на вершине г. Ай-Петри имели охранный характер. По преданию, на вершине г. Св. Петра был расположен монастырь или храм, о чем в свое время упоминали П.С. Паллас и В.Х. Кондараки. Раскопки данного места никогда не производились, все исследования ограничивались сбором подъемного материала.

В теплое время года сотни туристов посещают вершину горы в качестве объекта достопримечательности. За прошедший год культурный слой (со средневековой керамикой и остатками туфовых деталей и следами деструктивного известкового раствора), залегавший непосредственно на современной дневной поверхности, был вытоптан до неузнаваемости.

Экспедицией музея заложено четыре шурфа на всех более или менее ровных площадках, где нет выхода материковой скалы (три размером 1,0 × 3,0 м по оси запад—восток, и один раскоп 1,0 × 2,0 м ориентирован по линии юг—север). В задачу исследований входило поиск архитектурных остатков и выяснение стратиграфической ситуации на «легендарном» памятнике.

К сожалению, ни фундамента храма, ни «постелей» от него, никаких целых архитектурных деталей от постройки не обнаружено.

Материал из шурфов представлен мелкими фрагментами туфовых архитектурных деталей, средневековой керамикой и обломками амфор, гончарной и лепной посуды I в. до н. э. — первых веков н. э. К сожалению, очень мало профилированных деталей, а на многих фрагментах посуды присутствуют следы от действия огня. Совсем нет поливной керамики.

Среди средневекового материала выделяются фрагменты красноглиняных черепиц керамид и калиптеров VIII—X(?) вв. (преобладают керамиды), причем многие вторичного использования со следами известкового раствора, фрагменты высокогорлых кувшинов второй половины IX — первой половины XI вв., отдельные фрагменты сосудов группы ЮЗК XIII в., обломки стеклянных лампад. Найдено три железных кованных вотивных креста, согнутых из прута, фрагмент бронзового бубенчика (рис. 3).

Материал средневекового времени перемешан с керамикой позднеантичного времени, найден во всех шурфах и залегает непосредственно на материке. Материк выражен выходами скалы или, где ее нет — плотной светло-коричневой глиной (такую ситуацию мы наблюдаем на самом южном участке).

Стратиграфия следующая: верхний слой (слой 1), непосредственно лежащий на современной дневной поверхности, представляет собой темный слой с современным мусором, с остат-

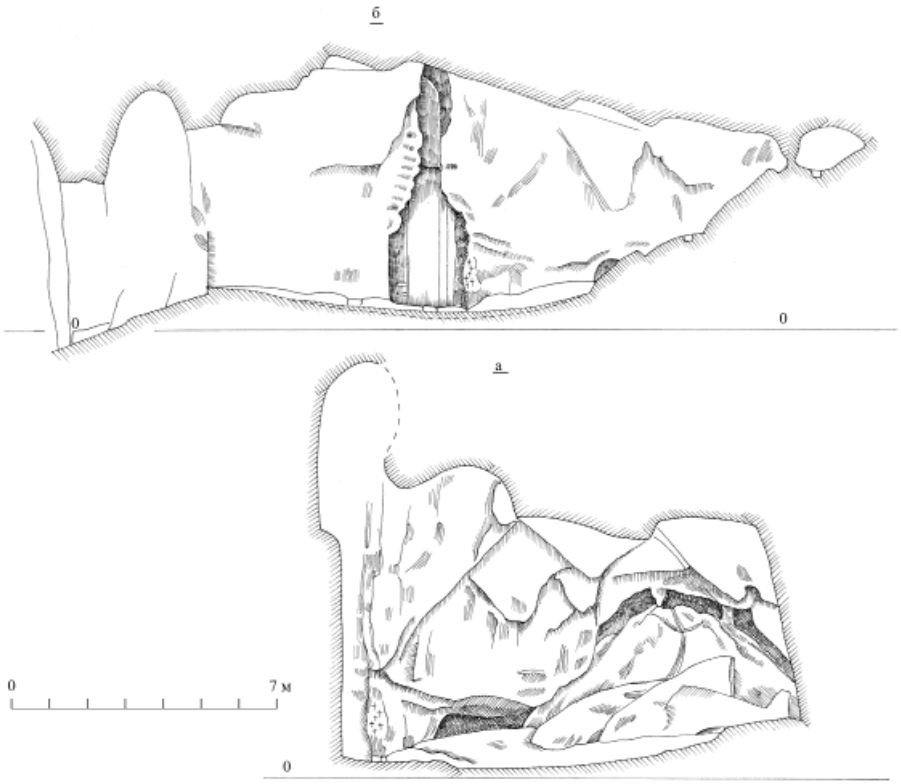

Рис. 2. Разрезы пещеры Иограф I (выполнены Д.И. Неяченко в 2011 г.)

ками деструктивного известкового раствора, с фрагментами средневековой и позднеантичной керамикой, осколками стеклянных лампад и обломками кремня. В четырех разных шурфах его толщина и особенности различны.

Так, на южном участке (шурф 1), расположенном на самой вершине склона у кромки скальных выступов, он незначителен — 8,0—10 см, количество деструктивного известкового раствора невелико. Здесь же найдены довольно большие обломки туфа. Слой перекрывает тонкий коричневый слой 2, который залегает на материке.

Шурф 2 расположен несколько западнее ниже по склону, здесь преобладают следы известкового раствора, в слое большое количество щебня, слой 1 залегает на скале (толщиной около 20 см). В западной части шурфа, где скала имеет понижение, грунт коричневого цвета (слой 2).

Северо-восточнее от шурфа 2, ниже по склону, расположены два следующих раскопа. И тут мы сталкиваемся с иной картиной. Слой 1 не так насыщен известковым растворам, как из предыдущего шурфа, у скалы он мягкий, комковатый, хорошо промученный. Здесь в шурфе 3 были обнаружены фрагмент ребристой бусины из египетского фаянса, стеклянная глазчатая бусина и на много больше фрагментов амфор позднеантичного времени (рис. 3). В слое присутствуют кости млекопитающих (мелкие фрагменты и обломки зубов), есть и пережженные. Однако слои плохо выражены. Подобную ситуацию мы видим и в шурфе 4, который расположен рядом с шурфом 3, восточнее, и, в отличие от предыдущих раскопов, по оси север—юг (1,0 × 2,0 м) стратиграфическая колонка в нем представлена более определенно. Под слоем 1 находится слой 2 — мягкий, хорошо вымученный черный слой с тем же набором находок, что и в слое 1, только без следов известкового раствора. Он залегает непосредственно на скале. В щелях и расщелинах скалы сохранились участки со слоем (слой 3), насыщенным мелкими костями (есть пережженные), находок in situ здесь не обнаружено.

Таким образом, исследования 2011 г. на вершине г. Ай-Петри показали, что данный объект является перспективным для исследований. Возможно, в позднеантичный период, в римское время на вершине горы находилось святилище, к IX в. на его месте на скале был построен небольшой храм, который просуществовал, судя по данным исследованиям, до XIII в.

3. Поликуровский холм. Г. Ялта. 22 июня 2010 г. в южной части вершины Поликуровского холма на территории ЧАО «Ялтинская киностудия» в результате размыва почвы северо-западной части склона котлована второй половины XX в., расположенного южнее бассейна киностудии, ее сотрудниками была обнаружена могила. Ялтинский музей провел охранные раскопки выявленного объекта. Было зачищено одно погребальное сооружение с массовым захоронением, в котором присутствуют кости как взрослых, так и детей (нет ни одного погребения, сохранившегося в анатомическом порядке). Погребальное сооружение является плитовой могилой, сложенной из плит песчаника и бутовых камней, щели которой заложены фрагментами черепицы VIII—X вв.(?). Также в его конструкции присутствуют туфовые блоки, свидетельствующие о существовании средневекового христианского храма поблизости от захоронения.

Рис. 3. Находки с вершины г. Ай-Петри

Могила была впущена в материк, представляющий собой мягкий суглинок с выходом скальных пород (известняка). Сооружение ориентировано по оси запад—восток, с небольшим отклонением на юг. Восточная часть могилы была уничтожена при рытье котлована. Сохранившаяся длина могилы 155 см, ширина — около 60 см, высота — 48 см (параметры даны по внутренним размерам). Толщина плит каменной обкладки — 17 см. Могила безинвентарная.

В результате исследований установлено, что данное погребальное сооружение относится ко второй половине IX — первой половины XI вв. В однородном заполнении могильной ямы найдены фрагменты черепиц-керамид VIII—X вв.(?), высокогорлого красноглиняного кувшина, фрагмент пряслица, изготовленного из стенки амфоры.

С.В. Ушаков

ИССЛЕДОВАНИЯ УЧАСТКА БАЗИЛИКИ «КРУЗЕ» В ХЕРСОНЕСЕ

В полевом сезоне 2011 г. экспедиция КФ ИА НАНУ, НЗХТ и Филиала МГУ в г. Севастополь продолжила исследования в Северо-восточном районе Херсонеса на участке, где в VI в. н. э. была сооружена базилика «Крузе». Основные работы были сосредоточены в районе центрального нефа храма, где были продолжены раскопки на четырех квадратах — IIб, IIв, IIIб и IIIв ниже уровня пола базилики до материковой скалы. Были последовательно удалены напластования культурного слоя ранневизантийского (V—VI вв.) и позднеримского (III—IV вв.) времени. В позднеантичную эпоху на этом участке существовал *пифоссарий* — в слое удалось зафиксировать нижние части тарных сосудов, как и ямы под пифосы, вырубленные в скале.

Всю северо-восточную часть будущего центрального нефа занимала прямоугольная в плане рыбозасолочная *цистерна* (3,05 м в ширину и 3,69 м максимально сохранившейся длины), стены которой частично также были вырублены в материковой скале, а частично выложены из камней известняка и плинфы на цемяночном растворе. На стенах фрагментарно сохранился водонепроницаемый слой штукатурки розового цвета. Заполнение цистерны состояло из суглинка, насыщенного мелким бутовым камнем, костями животных, фрагментами керамики и стекла. Оно было представлено строительной керамикой (плинфа, кровельная черепица), амфорами (типов с рифлением стенок «набегающей волны», 95 и 100 по И.Б. Зеест, с воронковидным горлом и др.), краснолаковой столовой посудой (херсонесская и фокейская сигиллята, понтийская позднеримская группа), кухонной посудой (сковороды, котлы). Среди индивидуальных находок обращают на себя внимание глиняный светильник в виде римского солдатского сапога, костяная фигурка льва (сохранилось изображение туловища). Заполнение цистерны удалено до глубины 1,15 м и затем она была временно законсервирована. Основные материалы из заполнения можно отнести к хронологическому диапазону конца IV—V вв., чему не противоречат и находки монет.

Рядом с цистерной обнаружено и расчищено вырубленное в скале сооружение (1,58 × 1,27 м), которое можно интерпретировать как *латрину*. Ее заполнение вплоть до нижнего слоя состояло из крупных бутовых камней. Слой, перекрывавший пол с двумя выемками и сливами, содержал находки эллинистического и раннеримского времени.

В квадрате IIб у материковой скалы сохранились *остатки слоя классического времени*. Там были найдены фрагменты амфор «пухлогорлого» Хиоса, Фасоса, Менде, столовой простой (кувшины, миски), чернолаковой и расписной посуды (скифосы, канфары, рыбные блюда), полосатой посуды «ионийского типа» (кувшины, чаши). Эти материалы датируются, по аналогиям с памятников Причерноморья и Греции, временем не позже третьей четверти V в. до н. э.

В алтарной части храма были продолжены и завершены раскопки *колодца эллинистического времени*. Заполнение вынуто до глубины 11 м: обильное поступление воды заставило прекратить работы. Среди находок — многочисленные фрагменты черепицы и амфор (Гераклеи, Синопы и Херсонеса, в том числе и клейменые), разнообразной бытовой керамики (лутерии, миски, канфары, блюда, кувшины, кастрюли). На некоторых из них были граффити посвятительного характера. Обращает на себя внимание факт отсутствия фрагментов так называемых «мегарских» чаш. Там же были найдены части терракотовых статуэток. Анализ хронологического распределения находок из колодца позволяет говорить, что он был засыпан в конце III — начале II вв. до н. э.

Раскопки проводились также в *северном нефе* базилики, — там под дерновым слоем были обнаружены остатки его мраморного пола, который был положен на выровненную скалу с

использованием известкового раствора. Между фундаментом северного нефа и стеной XCVIII жилого квартала были последовательно удалены дерновый слой и слой разрушения XIII в.

По окончании работ раскопанная площадь была засыпана отработанным грунтом до уровня пола храма. В следующем полевом сезоне предполагается продолжить исследования комплекса базилики «Крузе» (к северу и востоку от ее внешних стен), и также завершить раскопки ее центрального нефа (рыбозасолочная цистерна).

А.А. Филиппенко, В.В. Дорошко

РАБОТЫ НА ВЫСОТЕ СУЗДАЛЬСКАЯ

Памятник, расположенный вблизи городской черты г. Севастополь в Нахимовском р-не, занимает часть вершины высоты Суздальская. В 2011 г. работы проводились в западной части памятника, на участках 1 и 3, которые были заложены ещё во время разведочных работ 2009 г. Ещё тогда они были вписаны в сетку квадратов со сторонами 5,0 × 5,0 м, ориентированных по сторонам света. В 2009 г. были определены границы памятника и время его существования, суммарно отнесенное к I—III вв.

Раскопки участка 1 были продолжены во втором квадрате. Кроме того, заложен новый, третий квадрат с целью обнаружения внутренней застройки, примыкающей к стене 1. Как и во время разведочных работ, были четко определены четыре слоя.

В дерновых отложениях выделено два слоя. Первый насыщен находками времени Второй мировой войны, второй — находками времени Крымской войны. Ниже два слоя относятся к римскому времени. Верхний римский слой сопрягается со временем существования каменной стены 1. Он имеет толщину несколько сантиметров. Нижний слой несколько толще верхнего и представляет собой нивелировочную засыпь, на которую были уложены основания стен комплекса. Материковые породы представлены отложениями плотных суглинков и скальными породами. Определить время образования обеих римских слоёв крайне сложно. Находки позволяют датировать каждый слой в рамках второй половины II — первой четверти III в. Материал в слоях встречается почти однородный. Из находок выделим фрагменты светлоглиняных узкогорлых амфор типа С и розовоглиняных с клювовидным венцом. В обоих слоях встречены фрагменты оранжевоглиняных одноручных кувшинов на высоком поддоне. В комплексах отсутствуют находки фрагментов светлоглиняных узкогорлых амфор типа D, а также находки, которые относятся ко времени позднее середины III в. Единственная находка, относящаяся к позднеримскому времени — монета середины IV ст., найденная в развале камней возле стены.

Стоит отметить, что на памятнике в виде примеси присутствует керамический материал I в., например, фрагменты доньев светлоглиняных узкогорлых амфор типа А, стенки краснолаковых чаш в технике барботин. Есть даже часть закраина чернолаковой тарелки позднеэллинистического времени.

По нашему мнению, комплекс может быть связан с римским военным присутствием, о чем свидетельствуют находки на всех участках и в обоих римских слоях 135 железных обувных гвоздей. Немаловажно отметить находку четырехгранного наконечника стрелы, аналогии которому происходят с различных участков римского лимеса.

Во время разведок на высоте Суздальской была найдена стена, отходящая на юго-восток и перегораживавшая верховье Каменоломного оврага. По записям Л.Н. Соловьева её дальнейшее направление прослеживается через Уч-Баш в сторону северного отрога высоты Казацкой, на вершине которой был открыт римский военный пост середины II — первой четверти III вв. Аэрофотосъемка 1942 г. позволила выявить и другую стену, отходящую в противоположном направлении по гребню Киленбалочных высот вплоть до Севастопольской бухты.

Работы на высоте Суздальской позволяют говорить о том, что во время римского военного присутствия эти территории имели важное значение и, скорее всего, использовались Херсонесом и римскими военными.

И.Н. Храпунов

ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ

Могильник расположен в самом центре крымских предгорий, приблизительно в 20 км к востоку от Симферополя, в 1,0—1,5 км к юго-востоку от с. Балановo Белогорского р-на АР Крым, в 1,1—1,5 км к северу от плотины Балановского водохранилища. Регулярные раскопки памятника ведутся с 1996 г. ежегодно, исключая 1998 г. За эти годы раскопано 492 погребальных сооружения.

В 2011 г. экспедицией Таврического национального университета на трех участках раскопано 33 погребальных сооружения, в том числе семь грунтовых, 11 подбойных могил и 15 склепов. Три грунтовые могилы предназначались для погребения коней, еще одна — для погребения собаки. Кроме того, исследованы две могилы эпохи поздней бронзы. Они относятся к могильнику Ташлы-Баир, располагавшемуся на месте могильника Нейзац в X—IX вв. до н. э.

Многие могилы были разграблены в древности или в недавнее время. Так, из 15 склепов не разграбленными оказались только три. Тем не менее, обнаружено довольно много предметов погребального инвентаря. Найдено более сотни сосудов (лепных, краснолаковых, сероглиняных гончарных, стеклянных), мечи, наконечник копья, удила, фибулы, пряжки, пряслица, ножи, бусы, серьги, кольца, перстни, бляшки, наконечники ремней, детали головных уборов, колокольчики, браслеты, зеркало, детали шкатулок, костяной гребень и другие вещи. Судя по инвентарю, за исключением двух—трех подбойных и грунтовых могил конца II — первой половины III в., все остальные погребальные сооружения следует датировать IV в.

Необычная ситуация зафиксирована при раскопках склепа 473. Этот склеп ничем конструктивно не отличался от многих других погребальных сооружений, раскопанных в могильнике Нейзац. В его камере не сохранилось никаких следов инвентаря, не было ни одной кости. Погребение совершили в частично заполненной землей входной яме. Поверхность, на которой лежал покойный, имела вид склона, понижавшегося к дромосу. Захоронение совершено в вытянутом положении на спине так, что голова находилась в дромосе, а ноги во входной яме. При этом голова располагалась на 0,6 м ниже ног. В районе шеи погребенного обнаружены бронзовая топоровидная подвеска и стеклянная бусина. Вероятно, в этом склепе первоначально совершили обычные для такого рода погребальных сооружений захоронения, через некоторое время очистили от них камеру и совершили не имеющее аналогий захоронение во входной яме. Подвеска и бусина, сопровождавшие погребенного, не оставляют сомнения в его принадлежности той же культуре, что и остальные захоронения могильника Нейзац.

Единственной в своем роде является могила 482, специально предназначенная для погребения собаки.

Особенность могильника Нейзац заключается в том, что в IV в. среди могил выкапывали ямы и заполняли их сосудами. В том случае, когда ямы выкапывались в надматериковом натечном слое, их стены проследить не удается. Такие объекты условно называются скоплениями сосудов. До 2011 г. было исследовано 19 скоплений и 11 ям с сосудами. В отчетном году обнаружено еще пять ям, в которых находилось от семи до 34 лепных, краснолаковых и стеклянных сосудов. В некоторых из них выявлены куриные кости и яичная скорлупа.

Таким образом, за все годы раскопок на территории могильника Нейзац исследовано 5 940 м^2, открыто 78 склепов, 167 подбойных могил и 247 грунтовых могил.

Начиная со II в. в могильнике хоронили оседавшие на землю сарматы. В III в. к ним присоединились пришедшие с Северного Кавказа предки средневековых алан. Некрополь перестал использоваться в конце IV в.

И.Н. Храпунов, Т.Н. Смекалова, С.А. Мульд

РАСКОПКИ КУРГАНА 335 В ЧЕРНОМОРСКОМ р-не АР КРЫМ

В 2011 г. одной из задач Тарханкутской экспедиции было завершение раскопок кургана 335 и прилегающих к нему объектов.

Курган расположен в 3,81 км к югу от трассы Черноморское—Оленевка, на северном склоне Мелового увала. До начала раскопок памятник представлял собой холм высотой 1,0 м. В плане округлый, диаметром 25—27 м. Поверхность покрыта мелким, сильно задернованным камнем. На плоской вершине, диаметром примерно 7,0 м, хаотично лежали уплощенные камни различных размеров. Общая площадь курганной насыпи составляла 530 м^2.

Стратиграфические разрезы кургана 2010 г. показали следующее. Все строительные работы велись на древней дневной поверхности, представлявшей собой задернованный красно-коричневый суглинок, тонким слоем перекрывающим скалу. Центральное погребение — склеп, вероятно, сооружали одновременно с каменной кольцевой крепидой. Стенки погребальной камеры с наружной стороны укрепляли массивными плитами, иногда устанавливая их на ребро с наклоном в сторону склепа. Далее, по мере возведения стен и свода погребальной камеры и стен дромоса, промежуток между склепом и крепидой заполняли камнями различных размеров и досыпали насыпь после устройства свода.

Крепида сложена из камней различной величины, большей частью уплощенной формы. Кладка иррегулярная, шириной в один камень, внешний панцирь вертикальный. На разных участках кладка сохранилась на высоту от одного до четырех рядов — 0,2—0,8 м. В плане крепида круглая. По внешнему панцирю ее диаметр составляет 16 м, длина стены 50 м.

С юго-востока к насыпи кургана примыкает объект, состоящий из ряда камней, ограничивающих неправильную окружность диаметром 8,0—9,0 м, незамкнутую в восточной части. Камни конструкции разной величины, иногда плотно прилегают друг к другу, иногда со значительными промежутками, некоторые из них установлены в вертикальном положении. Еще один аналогичный объект из камней примыкает вплотную к уплощенной вершине кургана с юго-западной стороны. Он также состоит из камней различной величины, местами сильно задернованных, некоторые из них установлены вертикально. На отдельных участках камни расположены таким образом, что создается впечатление двухпанцирной кладки. В плане сооружение подпрямоугольной формы, размером примерно 13 × 15 м. Оба объекта условно названы «каменными загородками».

В 2011 г. полностью исследована площадь, ограниченная каменной крепидой кургана. На уровне материка никаких сооружений не обнаружено. В насыпи кургана найдены фрагменты светлоглиняных и красноглиняных амфор, гончарных сосудов и кости животных.

Доследовано два участка крепиды кургана, перекрытых юго-западной каменной загородкой. Здесь крепида сохранилась на высоту один—два ряда уплощенных камней (0,2—0,5 м).

Об искусственном происхождении каменных загородок говорит компактное расположение развалов и вертикальное положение групп и отдельных камней. Вероятно, для сооружения загородок были использованы камни из насыпи и крепиды кургана. Неслучайно на участке пересечения юго-западной загородки и крепиды последняя сохранилась на наименьшую высоту в один камень. В периметре, ограниченном юго-западной каменной загородкой, в 2010 г. обнаружено конское погребение. С целью поиска аналогичных сооружений была раскопана вся площадь объекта. Раскопки велись поквадратно. Общая площадь двенадцати квадратов составила 180 м^2. Глубина раскопов 0,3—0,5 м. На участке юго-восточного развала разбито три квадрата 4,0 × 4,0 м. Раскопки всех квадратов показали следующее: мощность каменного

развала составляет один—два камня в высоту; мощность надматерикового грунта уменьшается по мере удаления от кургана от 0,6 до 0,2 м. Характер заполнения: темный гумусированный грунт с камнями небольшого размера. В нем обнаружены фрагменты гончарных сосудов и костей животных. Других объектов не зафиксировано.

Таким образом, в 2011 году закончено исследование кургана 335. Общая площадь раскопов составила 557,5 м^2 (370 м^2 открыто в 2011 г). По обнаруженному материалу памятник датируется эллинистическим временем. Вероятно, курган был сооружен людьми, проживавшими на близ расположенном поселении. Он был ограблен в средние века или в Новое время, вероятно, теми же людьми, что использовали камни из насыпи, крепиды и каменного склепа для устройства загородок. Последние могли служить загонами для скота.

И.Н. Храпунов, В.Ф. Столба, Т. Н. Смекалова,
Й.-Б Андресен., Ф Риде., С. Хандберг

РАЗВЕДКИ НА ТАРХАНКУТСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ

Наряду со стационарными раскопками на раннеэллинистическом поселении Кельшейх 1 международный Западно-Крымский Археологический Проект (WCAP), работающий в рамках программы «*Economic Models and Adaptation Strategies in a Varying Cultural and Environmental Context: Northern Black Sea in the Late Bronze Age and Early Iron Age*», финансируемой Датским фондом независимых исследований в области гуманитарных наук (FKK), продолжил в 2011 г. разведки на территории Черноморского р-на АР Крым.

В соответствии с научными задачами проекта работы включали в себя как широкомасштабные разведки, проводившиеся по заранее определенным маршрутам, так и интенсивные блочные разведки на распаханных полях, находящихся в активном хозяйственном использовании. В последнем случае обследование велось со стандартным 20-ти процентным покрытием по квадратам (размер 50 × 50 м). Общая площадь исследованной территории составила 45 га.

В этом году нами выявлены 19 новых поселений, расположенных как в прибрежной полосе, так и в центральной части Тарханкутского полуострова. Два из этих памятников — крупное поселение Красносельское (S11-005) площадью около 3,0 га, расположенное на северо-западной окраине одноименного села, и прибрежное поселение Кармыш (S11-017) — относятся к эпохе поздней бронзы. Стратиграфическими шурфами, заложенными на первом из них, был вскрыт культурный слой эпохи бронзы с остатками наземных каменных строений. Одно из этих строений являлось, очевидно, жилым, в то время как второе, расположенное на значительном удалении от первого, возможно, представляет собой кольцевидный загон для скота, подобный тем, что были выявлены, например, в 2007—2008 гг. на поселении Н08 в окрестностях с. Зайцево. Среди находок здесь в значительном количестве представлены кости животных, фрагменты керамики сабатиновского типа, а также каменные орудия (точила, растиральники). Наряду с этим следует отметить также находку отдельных фрагментов посуды IV—III вв. до н. э. Присутствие, однако, на поселении культурного слоя этого времени шурфами не зафиксировано, так что спорадическое появление здесь подобной керамики следует объяснять, скорее всего, соседством раннеэллинистического поселения (S11-018), расположенного на его северной периферии. Напластования верхнего горизонта сильно перемешаны и содержат значительное количество находок Нового времени, в силу того, что в XIX в., как и в советский период, территория поселения S11-005 находилась в активном хозяйственном использовании.

Из других памятников, открытых в этом году, два имеют напластования как эпохи поздней бронзы, так и античного времени. Остальные 15 поселений являются однослойными и принадлежат, судя по подъемному материалу, раннеэллинистическому периоду. Кроме того, в пределах района исследований были обследованы на местности и описаны 50 курганов и курганных групп, основная масса из которых принадлежит скифскому времени.

Систематическому, неинвазивному обследованию подверглись также карстовые пещеры по склонам Кельшейхской балки. В одной из них, имеющей три естественных открытия и получившей условное название Window Cave, культурные напластования были изучены в

стратиграфическом шурфе размером 3,0 × 2,0 м. При мощности около 0,8 м напластования содержали остатки, принадлежащие трем культурным периодам: 1) современность; 2) XVII—XIX вв.; 3) античный период. Каждый из этих периодов представлен соответственно находками изделий из металла, стекла и керамики. Немногочисленные находки античного времени, происходящие из самого нижнего слоя, представлены здесь фрагментами стенок херсонесской амфоры IV—III вв. до н. э. В различных горизонтах культурного слоя были встречены также обломки костей животных, фруктовых косточек, древесного угля и следы кострищ. Все это, очевидно, свидетельствует о том, что на протяжении всего этого времени пещера служила кратковременной стоянкой или укрытием, возможно, связанным с поселениями античного и татарского времени, открытыми в ближайших ее окрестностях.

Данные, полученные Западно-Крымским Археологическим Проектом в ходе работ последних лет, вносят существенные коррективы в наши представления о характере освоения Северо-Западного Крыма, а также его демографическом и экономическом потенциале в эпоху поздней бронзы и раннего железа.

Разведочными работами отряда под руководством Т.Н. Смекаловой, финансирующимися из Российского гуманитарного научного фонда (грант № 11-01-00546а), открыты две античные усадьбы, поселение эпохи поздней бронзы и 210 курганов. Детально исследованы античные земельные участки у мыса Ойрат, поселок Маслины, а также на сельскохозяйственной территории, примыкающей к Черноморскому городищу (предполагаемой хоре Калос Лимена). Для этого применялась комплексная методика, сочетающая изучение архивных аэрофотографий, космических снимков высокого разрешения из ресурса Google Earth, визуальные обследования местности, фотографирование с помощью шеста высотой 15 м, а также магнитные съемки на больших площадях (в общей сложности было заснято более 26 га). По результатам комплексных работ удалось получить полный детальный план земельного надела у мыса Ойрат, определить его первоначальную величину и степень его разрушения за счет береговой абразии, выявить метрологические принципы и модуль площади, применявшийся при размежевании. Кроме этого, была реконструирована история эксплуатации этого участка и изменений, произошедших во внутреннем делении за период его существования. Тем самым, по сравнению с первыми исследованиями этого участка, предпринятыми А.Н. Щегловым в 1960-е гг., были получены качественно новые важные данные, значительно обогащающие наши знания о системе античного размежевания на дальней хоре Херсонеса.

На территории, примыкающей с юга к поселку Маслины, магнитная разведка показала наличие следов землепользования, которые относятся, вероятно, к периоду позднего средневековья и к новому времени.

Магнитные разведки проводились также на четырех античных усадьбах: Вершин-Кипчак (открытой в 1980 г. К.К. Шишкиным и А.Н. Щегловым), Меловое-Верхнее (открытой С.Г. Колтуховым в 1991 г.), Марьино (открытой А.В. Крупицким и Т.Н. Смекаловой в 2011 г.) и Кипчак 2 (открытой Т.Н. Смекаловой в 2011 г.). Общая исследованная площадь составила 7,0 га.

На сельскохозяйственной территории Калос Лимена (между бухтами Ак-Мечетской и Ветреной) описанная выше комплексная методика позволила выявить границы между земельными наделами, главные дороги, точные размеры участков, а также применявшиеся агротехнические приемы обработки земли. Также удалось определить участки с уникальной сохранностью античного виноградного и фруктового плантажа.

На всем протяжении Мелового увала от уроч. Мелового (на западе) до оврага Старый Донузлав (на северо-востоке) было выявлено, обследовано визуально, описано и обмерено более 200 курганов, зафиксировано восемь крупных их скопления (в каждом отмечается от 15 до 39 курганов).

На южном склоне Мелового увала, в трех километрах к северо-западу от бывшей деревни Ойрат, обнаружено крупное поселение эпохи поздней бронзы.

В.Ю. Юрочкин, А.А. Волошинов, И.И. Неневоля

РАЗВЕДКИ В БАХЧИСАРАЙСКОМ р-не АР КРЫМ

Исследования Бахчисарайской экспедиции Крымского филиала ИА НАН Украины проводились в связи с экспертизой земельных участков, передаваемых в пользование юридическим лицам для ведения хозяйственной деятельности и строительства.

Зона разведок в Бахчисарайском р-не — плато северного склона Внешней гряды Крымских гор в междуречье рек Чурук-Су и Булганак.

При исследовании территории, предполагаемой для размещения линии электропередач протяженностью 27 км, в районе сел Табачное, Отрадное, Кочергино и Красная Заря обнаружены курганы.

Курган 1. В 1,5 км к север—северо-западу от с. Отрадное. Диаметр 80 м, высота 1,2 м.

Курган 2. В 0,3 км к западу от с. Отрадное. Диаметр 30 м, высота 3,0 м.

Курган 3. В 0,15 км к западу от западной окраины с. Отрадное. Диаметр 16 м, высота 1,5 м.

Курган 4. В 0,3 км к западу от с. Отрадное. Диаметр 20 м, высота 1,0 м.

Курган 5. В 1,5 км к северо-западу от с. Кочергино. Диаметр 12 м, высота 0,3 м.

Курган 6. В 3,0 км к югу от с. Кочергино. Диаметр 25 м, высота 1,8 м.

На северо-западной окраине г. Бахчисарай, в пойменной части левого берега р. Чурук-Су, в историческом районе Эски-Юрт, была проведена шурфовка с целью определения наличия или отсутствия культурного слоя.

В ходе работ установлено, что низменная территория неоднократно подвергалась затоплению, что препятствовало размещению здесь стационарных поселений. Культурные напластования не обнаружены. Монета эпохи Крымского ханства и фрагмент поливной керамики XVI в., найденные в шурфах, связаны с наносами близлежащей р. Чурук-Су.

В результате работ 2011 г. получены новые материалы к археологической карте Крыма и данные по исторической топографии средневекового Бахчисарая.

Т.Ю. Яшаева

ИССЛЕДОВАНИЯ У МЫСА ВИНОГРАДНОГО

В 2011 г. Фиолентовская экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» продолжила раскопки искусственной скальной террасы с винодельческим комплексом, высеченной с южной стороны пещерного храма, открытого в 2009 г. у м. Виноградный (рис. 1).

Терраса была выявлена раскопками 2010 г., ее размеры — 2,68 × 5,1 × 4,25 × 6,0 м. В отчетном сезоне проводилось ее доследование.

В восточной части террасы зачищено два новых углубления под пифосы, вырубленных в материковой скале (рис. 2).

В западной части был снят мощный слой натечного грунта (до 2,5 м), образовавшегося после прекращения жизнедеятельности на памятнике в результате оползней и обвалов (рис. 3). На этом участке выявлено три слоя горения, синхронные всему комплексу. В верхнем слое горения, соответствовавшем времени гибели комплекса, найдена археологически целая поливная монохромная миска на кольцевом поддоне, с кроющей коричневой глазурью, датирующаяся XIV — началом XV вв. (рис. 4).

Средний слой горения включал в себя железный шлак, золу и прочие свидетельства железоделательного производства, следы которого преимущественно фиксируются в западной части террасы.

Рис. 1. Вид с юга на южную террасу и Пещерный храм 2

Рис. 2. Углубления под пифосы в восточной части террасы. Снято с севера

Рис. 3. Западная часть террасы. Снято с востока

Рис. 4. Поливная миска из верхнего слоя горения

Рис. 5. Слив тарапана в стене 2 над суслоприемником. Снято с юга

Нижний слой горения, залегавший непосредственно на скале, образовался в результате разрушения винодельческого комплекса. Он перекрыл небольшое округлое углубление, диаметром 0,3 м, под плоскодонный пифос или чан.

Исключительно важные сведения для осмысления комплекса в целом были получены при зачистке южного фаса стены 2. На высоте 0,5 м от верхнего края стены 2 обнаружен слив, направленный от пола храма через сквозное отверстие в яму 1 (рис. 5). Археологическая ситуация позволила сделать вывод о том, что первоначально пол храма был тарапаном, а расположенная под ним яма 1 — суслоприемником. После разрушения винодавильни дно тарапана стало полом храма. Этим объясняется наличие водонепроницаемой цемянковой обмазки на полу и в нижней части стен храма.

Раскопки отчетного полевого сезона подтвердили хозяйственный характер южной террасы, а также различное функциональное назначение пещерного комплекса в разные хронологические периоды.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Ю.В. Болтрик, О.В. Ліфантій, О.В. Шелехань

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 2011 р. експедицією магістерської програми «Археологія» НаУКМА продовжено дослідження Северинівського городища скіфського часу в басейні р. Ров, правої припливи Південного Бугу. Роботи проводилися на двох ділянках загальною площею 64 м^2. Перша — в південній частині городища під валом, це квадрати L81b та L81d, дотичні до площ, відкритих 2009—2010 рр. (рис. 1). Друга — квадрати K53b-K43d та K56d, які розташовувалися над урвищем у південно-західно-південній частині городища.

Південна частина розкопу L81bd частково відкрила внутрішню полу валу. Завдяки цьому вдалося одержати нові дані щодо облаштування оборонних споруд. Тут було розчищено кам'яну наброску, виявлену в попередні роки на сусідніх квадратах. Потужний шар каміння тягнеться схилом валу протягом вкритих 15 м. Таким чином, нові обставини все більше схиляють до того, що зафіксована наброска є крепідою, яка запобігала розповзанню насипу валу. У конструкціях фортифікаційних споруд скіфського часу каміння використовувалися рідко, а приклади посилення внутрішньої частини валу взагалі поодинокі. Тому перспективним є подальше на схід дослідження смуги вздовж валу.

Культурний шар квадрату L81bd сягав глибини 0,5 м. Звідси походить багатий керамічний матеріал. Від сусідніх квадратів він значно відрізняється. Тут не було виявлено знарядь праці, в обмеженій кількості знайдено покришки та чорнолощену кераміку. Натомість було отримано чималу вибірку культової глиняної пластики (хлібці, уламок фігурки, маленька сфера). На глибині 0,5 м на рівні суглинку зафіксовано велику пляму (ймовірно — житла) зі скупченнями печини. Але через брак часу та ресурсів розкоп було законсервовано. На ділянці квадрату вдалося зробити важливі стратиграфічні спостереження. Згідно з ними вказана пляма на рівні 0,40—0,45 м частково була перекрита камінням, яке оповзло зі схилу валу. Вище цього каміння також зафіксовано матеріал скіфського часу. Нашарування культурних решток і зсувів з валу вказують на те, що зведення оборонної споруди відбувалося у декілька прийомів протягом тривалого часу.

Розкопки в квадратах K53b–K43d та K56d були закладені з метою дослідити комплекси, оголені ерозією. Культурний шар на цій ділянці значно бідніший, не перевищує 0,25 см. У квадраті K53b було виявлено господарську яму 3. Серед знахідок з неї вирізняється археологічно цілий кубок циліндричної форми, знайдений у її підбої (рис. 2, 1).

У квадраті K56d досліджено чотири комплекси:

Яма 4. Заповнена переважно потрощеними кістками та дрібними фрагментами кераміки. Особливої уваги заслуговують наступні знахідки, серед яких фрагмент вінця самоської амфори арха-

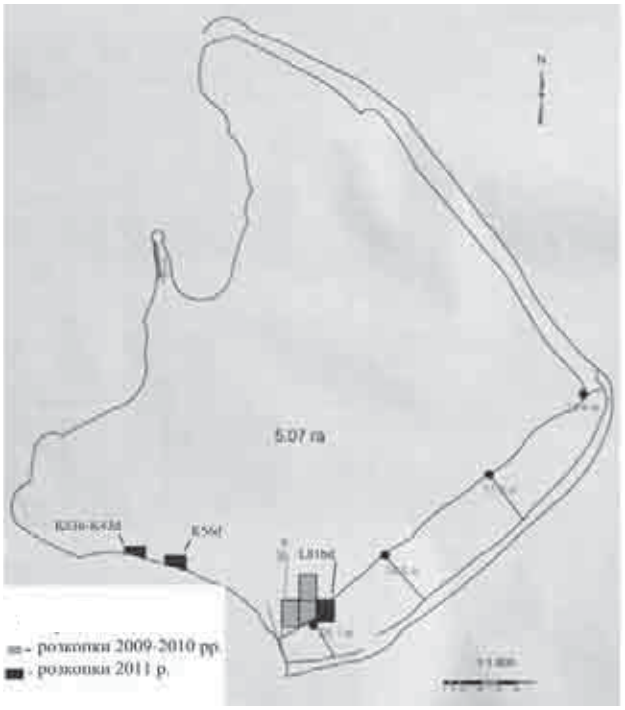

Рис. 1. Северинівське городище. Ситуаційний план.

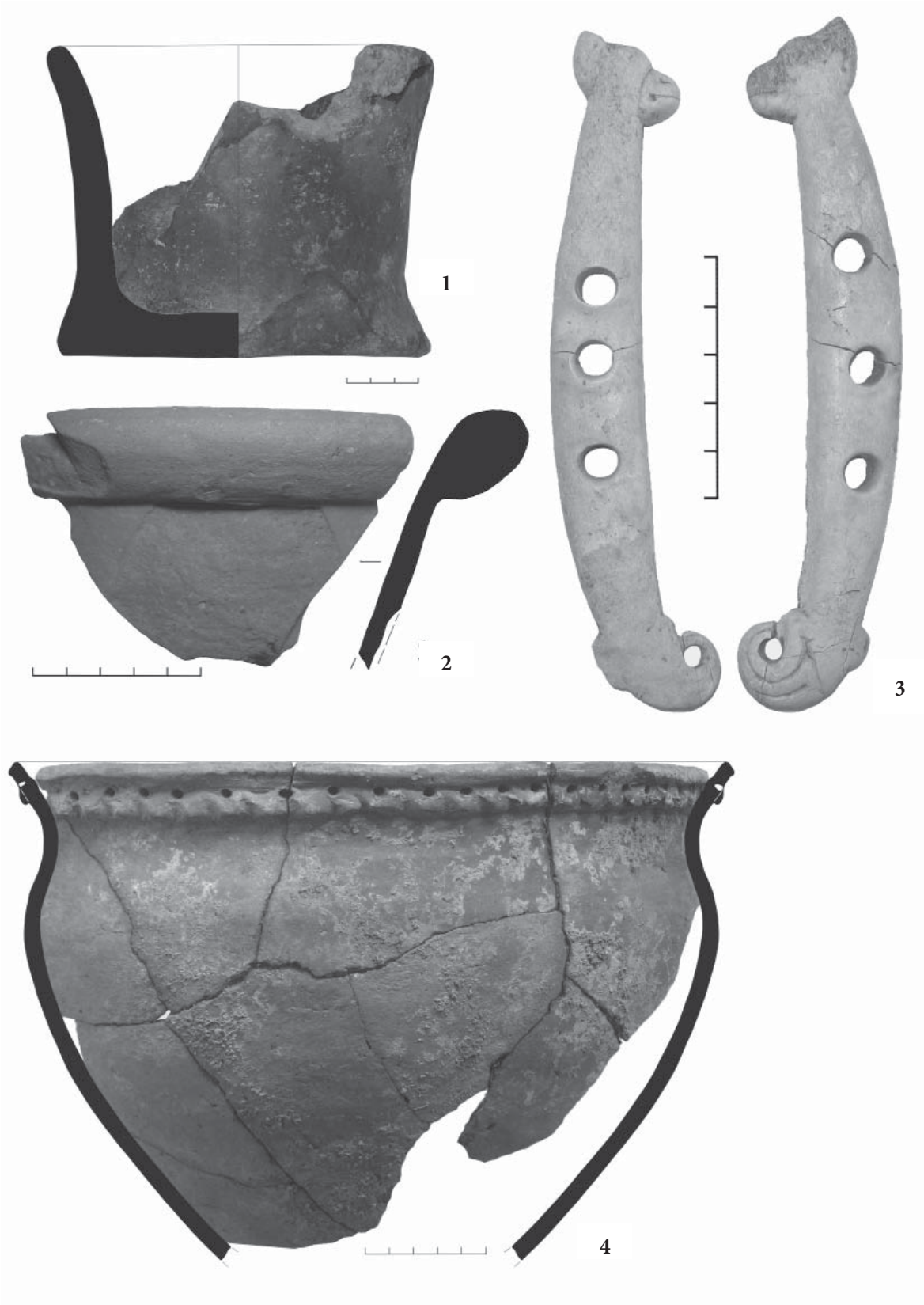

Рис. 2. Северинівське городище, 2011 р. Знахідки: *1* — кубок; *2* — вінце самоської амфори; *3* — кістяні псалії; *4* — типова кераміка

їчного типу I (за С.Ю. Монаховим) (рис. 2, 2). Варто зауважити, що за всі роки дослідження городища це перша інформативна знахідка античної кераміки, яка дозволила підтвердити датування пам'ятки кінцем VII — третьою чвертю VI ст. до н. е.

Практично на одному рівні в цій ямі розміщувалалась пара кістяних псаліїв, оздоблених різьбою у звіриному стилі (рис. 2, 3). Один кінець оформлено у вигляді голови котячого хижака, інший — голови грифона. Ця обставина вирізняє нашу знахідку з кола аналогічних артефактів, оскільки, зазвичай, голови того чи іншого звіра зображувалися лише на одному кінці псалій. Загальна стилістика виробу дозволяє датувати його часом Келермеських курганів, тобто другою половиною VII — першою половиною VI ст. до н. е.

Об'єкт 5. У придонній частині був заповнений шаром битої кераміки, звідки вдалося зібрати ряд доволі крупних або типових форм, характерних для VI ст. до н. е. (рис. 2, 4).

Яма 6. Вирізняється знахідками чорнолощенного посуду та великими фрагментами печини зі слідами тину.

Таким чином, черговий етап досліджень приніс нову серію артефактів і дозволив уточнити датування пам'ятки.

Т.Р. Милян, Б.Я. Сало, А.М. Чорний, І.І. Назар

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ В МЕЖИРІЧЧІ СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА ТА ВЕРХІВ'ЯХ ПІВДЕННОГО БУГУ

У 2011 р. на території Вінницької обл. Подільською експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ в зоні будівництва лінії електропередач проводились рятівні археологічні дослідження шести різночасових поселень.

Мальчівці 1. Із поселення походять фрагменти кераміки, крем'яні вироби, що належать до раннього бронзового часу. Уся кераміка (9 екз.) виліплена від руки з глиняних джгутів завтовшки 1—2 см. Кераміка ліпна, тісто добре відмулене та пористе, в ньому простежуються домішки жорстви та шамоту. Поверхня посудин цеглястого, світло-коричневого, темно-сірого кольорів, шерехата, вкрита дрібнозернистим піском. Серед крем'яних знахідок виокремлюються знаряддя, виготовлені з верхньосиноманського кременю: нуклеус (5 × 4,3 × 1,8 см) різнонаправленого сколювання; фрагмент ножа (3,5 × 2,5 × 0,7 см), виготовлений на нижній частині напівпервинної пластини, оброблений крупно- та середньофасетковою лускоподібною крайовою ретушшю зі сторони спинки та черевця.

Супівка 1. У розкопі зафіксовано кераміку, що за своїми технічними характеристиками належить до трипільської культури. Керамічне тісто посудин добре відмулене, з незначними домішками дрібнозернистого піску та дрібнофракційної жорстви. Деякі фрагменти посудин орнаментовані лінійним прокресленим орнаментом у вигляді тонких ліній.

Супівка 2. Абсолютну більшість знахідок з пам'ятки складає фрагментована кераміка та крем'яні артефакти, що хронологічно належать до трипільської культури (етап ВІ). Більшість кераміки виготовлена з добре відмуленої глини червоного кольору з незначною домішкою дрібнозернистого піску та іноді дрібнофракційної жорстви. Більшість фрагментів неорнаментована, лише деякі прикрашені лінійним прокресленим орнаментом у вигляді тонких ліній. Серед виробів з верхньосиноманського кременю виділяється сокира (7,7 × 4,2 × 2,1 см) — суцільношліфована реутилізована, в перетині підпрямокутної форми.

Кошаринці 1. Нечисленна ліпна кераміка та крем'яне знаряддя епохи бронзи. Решта знахідок — фрагменти кераміки з добре відмуленої глини з домішкою дрібнозернистого піску — нового часу (XVII—XVIII ст.).

Наступні дві пам'ятки дають значно багатший і різноманітний матеріал. З поселення **Кривохижинці 1** знахідки хронологічно розподіляються на два періоди. Перший — це пізній палеоліт — початок мезоліту. Техніка розщеплення направлена на отримання регулярних пластин і мікропластин, які знімались з двоплощадкових нуклеусів. Незначна кількість первинних відщепів і пластин говорить про те, що на стоянку приносились уже підготовлені ядрища, готові до розщеплення. Технологія обробки сколів-заготовок полягала у використанні в основному крайової лускоподібної ретуші.

Достатній керамічний і крем'яний матеріал належить до трипільської культури (етап ВІ). Кераміка технологічно поділяється на кухонну, де присутня домішка дрібнозернистого піску та товченого кварциту дрібних і середніх фракцій, а також столову, виготовлену з добре відмуленої глини, часто без видимих домішок, а інколи з додаванням незначної кількості дрібнозернистого піску. Більшість кераміки є неорнаментованою, тільки на деяких фрагментах трапляється орнамент у вигляді заглиблених прокреслених ліній. Заслуговує уваги два фрагменти ручок, прикрашених скошеним лінійним прокресленим орнаментом і з лінійним прокресленим орнаментом, де простежується горизонтальний отвір діаметром 0,4 см. Трипільський асортимент крем'яних знарядь відрізняється значною простотою. Його можна поділити на дві основні групи, які різняться технікою виготовлення: знаряддя виготовлені із пластин, куди умовно належать і самі пластини, а також знаряддя, сформовані на відщепах.

На поселенні **Примощаниця-Мар'янівка 1** зафіксовано ранньозалізний і черняхівський (з германською культурною традицією) горизонти. Кераміка раннього залізного часу має коричневий, брунатний колір, у складі глиняного тіста є домішка дрібних крихт і крупного шамоту, жорстви, у зламі переважно одношарові. На її тлі виразно виділяються фрагменти кухонного та столового кружального черняхівського посуду, що за функціональним призначенням поділяється на горщики, тарний посуд (фрагмент вінець піфоса), вази з широкими горизонтальними вінця-

Рис. 1. Археологічний матеріал із черняхівського горизонту поселення Примощаниця-Мар'янівка-1

ми, біконічні (найчисельніші) та із заокругленим профілем миски відкритого та закритого типів, одно- або дворучний глек (збережена верхня частина). Столовий посуд декорований лощеним орнаментом (горизонтальні лінії, зигзаги), наліпними валиками. Виділяється біконічна боковина, прикрашена додатковим профілюванням у вигляді еліпсоподібних зрізів на грані біконічного переламу. Присутній фрагментований амфорний матеріал (світлоглиняні вузькогорлі), верхня частина посуду типу terra sigilata. Ліпний посуд має аналогії серед відповідників вельбарської культури — рустована поверхня боковин, середньо- та широкогорлі кумпфи із загнутими всередину вінцями. Поселення датується за бронзовою двочленною підв'язною фібулою з асиметрично прогнутою спинкою (тип В2 за Є. Гороховським), поліхромною скляною та призматичною сердоліковою намистинами (тип III/5 та I відповідно за О. Гопкало) в широких межах — другою половиною III — третьою чвертю IV ст.

С.М. Разумов, А. Косько, Є.Г. Карнаух

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ 3 БІЛЯ с. ПОРОГИ ЯМПІЛЬСЬКОГО р-ну ВІННИЦЬКОЇ обл.

У вересні 2011 р. спільною українсько-польською Ямпільською археологічною експедицією (ІА НАНУ, Університет ім. Адама Міцкевича (Познань) проводилися дослідження кургану 3 біля с. Пороги. У кургані досліджено загалом 19 поховальних комплексів. 15 з них віднесено нами до ямної культурно-історичної спільноти (III тис. до н. е.); три поховання належать до бабинської культурно-історичної спільноти (перша чверть II тис. до н. е.); одне поховання віднесено до середньосарматської культури (I ст. н. е.).

Курган 3 групи «Пороги» на момент досліджень мав діаметр близько 30 м, заввишки до 1,2 м. На картах 1933 р. його висота становить 4,7 м, тобто у повоєнний час значну частину насипу було знищено. У насипі та навколо нього траплялися вироби з кременю доби верхнього палеоліту, дрібні фрагменти ліпної кераміки (Трипілля, доба пізньої бронзи) та античних амфор. Насип кургану було споруджено у два прийоми. Насип I (складався з чорнозему) був пов'язаний з основним похованням 14 ямної КІС (рис. 1, *1*), яке, на жаль, разом зі впускним похованням 2 було пограбовано близько 10—15 років тому. Ймовірно, цей насип було оточено кромлехом з вапнякових брил, пізніше зруйнованим. У складі цього кромлеху на північно-східному краю насипу I зафіксовано антропоморфну стелу (рис. 1, *3*). Насип II був діаметром до 30 м і складався з чорнозему, змішаного з материковим жовтим суглинком. Навколо нього простежено виїмку, з якої брали ґрунт для спорудження кургану (рис. 1, *1*).

Серед впускних поховань ямної КІС виокремлюються: поховання 1, здійснене в ямі великих розмірів і в дерев'яній скрині; поховання 7 з жарівницею, виготовленою з приденної частини великого ліпного горщика; поховання 10 із залишками татуювання у вигляді геометричного орнаменту на лівій і правій ліктьових кістках; поховання 11 з черепом цапа на заплічку та з фрагментами крем'яного наконечника стріли в районі таза, вкритими шаром кальцію (причина несмертельного поранення); поховання 12 — молода жінка з нена родженою дитиною в районі тазу, яка, вочевидь, померла під час пологів; поховання 15 з крем'яним ножем (рис. 1, *4*) на заплічку (ніж на пластині західноволинського крейдового кременю виготовлено за нехарактерною для ямних племен технологією, можливо, він був імпортом з середовища культур шнурової кераміки); поховання 17 з двома черепами та копитами цапів на заплічках; поховання 18 (дитяче) з ліпною посудинкою (рис. 1, *2*); поховання 20 у великій ямі, парне (двоє дорослих зібгано на боці обличчям один до одного).

Три поховання бабинської КІС (5, 8, 22) було впущено до південної поли кургану. У похованні 5 знайдено куприк ДРХ та ліпну біконічну посудину з ручкою (загалом характерну для більш західних культурних утворень), у похованні 22 — рештки банкуватої ліпної посудини.

Випростане жіноче поховання 21 (у південній полі кургану) із сердоліковим намистом, керамічним пряслицем і сироглиняним кружальним глечиком віднесено до середньосарматської культури (I ст. н. е.).

Таким чином, роботи Ямпільської археологічної експедиції у 2011 р. підтвердили перспективність подальших досліджень у цьому регіоні, який за доби ранньої бронзи та в пізніші часи був контактною зоною між населенням Північного Причорномор'я та його північними та західними сусідами.

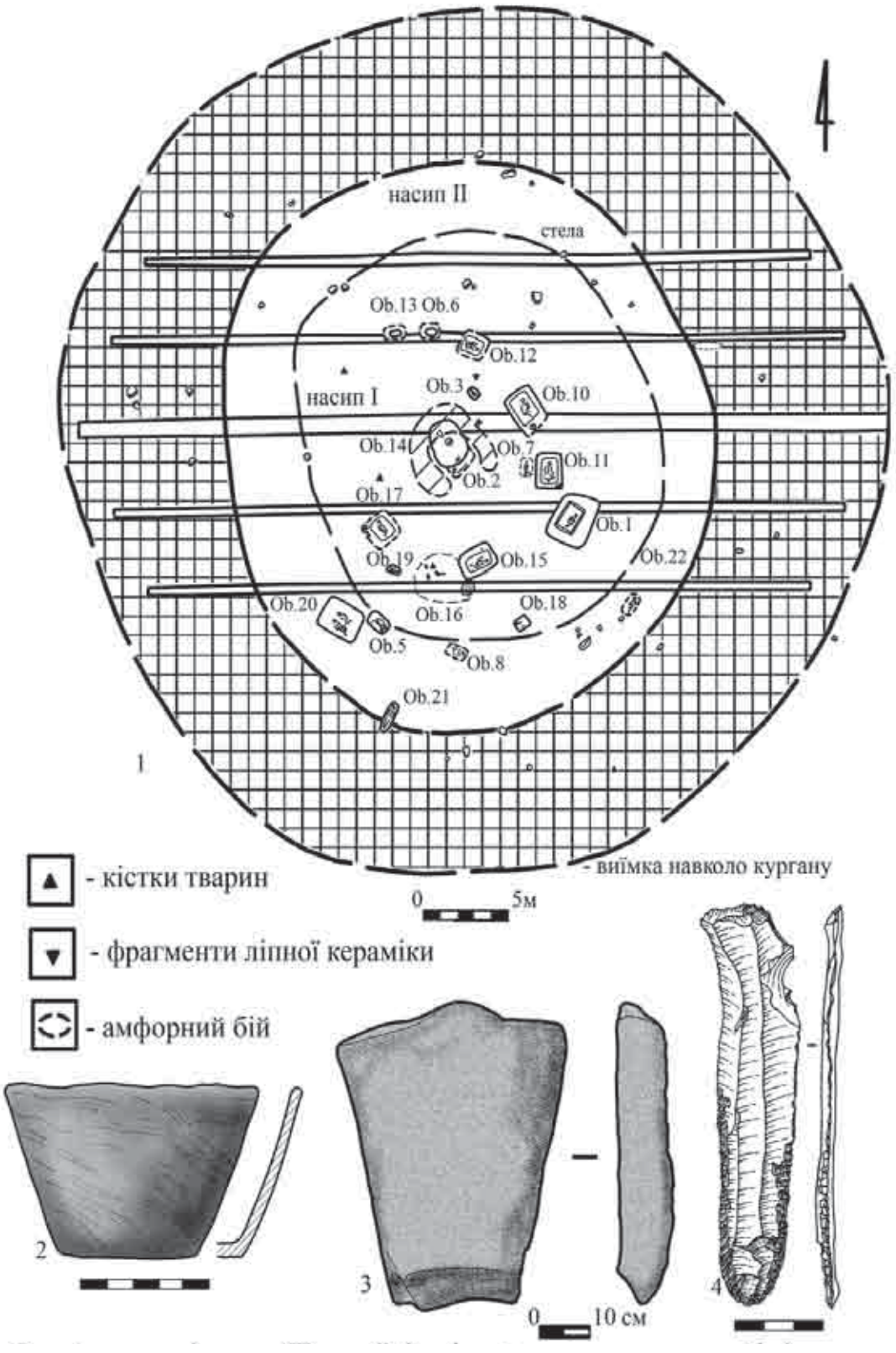

Рис. 1. 1 — план к. 3 групи «Пороги»; *2* — ліпний горщик з ямного п. 18; *3* — вапнякова антропоморфна стела з насипу 1; *4* — крем'яний ніж на пластині з ямного п. 15

О.В. Шелехань

РОЗВІДКИ НА ДЕРЕШІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Незважаючи на те, що, безумовно, цікава пам'ятка археології вже досить давно відома в науковому середовищі, вона не отримала належної уваги. Більше того, через спорадичність досліджень і фрагментарні дані, відомі оцінки культурної належності городища є досить суперечливими. Хоча на ньому не проводилося стаціонарних розкопок, у низці публікацій воно залучається до різних культур. Серед дослідників лунали думки про належність пам'ятки до трипільського, скіфського та ранньослов'янського часу. Таким чином, назріла потреба продовження досліджень Дерешівського городища з метою достовірного встановлення культурної належності. Нами було проведено розвідку, в результаті якої зроблено попередні виміри оборонних споруд, зібрано підйомний матеріал і намічено найбільш перспективні місця для розкопок.

Городище розташоване на відстані 1 км на південний схід від околиці с. Дерешова Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.

Загальний периметр дорівнює близько 1,5 км, площа — близько 7—8 га. Кам'янисті схили мису височіють над долиною прилеглих річок, піднімаючи його плато над дзеркалом води приблизно на 20 м. Виміри довжин і площ було здійснено за допомогою ресурсу Wikimapia, висот — за допомогою Google Earth.

Під час огляду городища вдалося доповнити дані щодо деяких аспектів спорудження його фортифікаційних споруд. Зображені на плані п'ять дворів на місцевості становлять п'ять нерівноцінних частин городища — внутрішній двір, передграддя, нижнє укріплення, бастіон і укріплений в'їзд (рис.).

Вони споруджені в декілька прийомів: двір відділено від передграддя валом і ровом. У той самий час вони обнесені спільним валом. На схід від основної частини городища системою валів оточено дві частини схилу та заплаву. Північна може бути укріпленим в'їздом. Південна частина, більша за розміром, швидше за все, закривала підхід до річки. У цьому місці вали відходять вусами від валів дворів, поступово зменшуючись. Із заплавної сторони лінія оборони мінімальна, представлена лише невеликим валом заввишки до 1,5 м, що впритул підступав до русла ріки. З напільної сторони до внутрішнього двору примикає потужна споруда підковоподібної форми, яку можна вважати бастіоном, що прикривав городище з напільної сторони. Периметр бастіону — близько 290 м. Можливо, його було зведено пізніше основної частини. Натомість там, де городище обмежують стрімкі схили мису, давні фортифікатори обмежились невеликим валом висотою до метра. Не виключено, що свого часу тут мало місце ескарпування.

На сьогодні майже вся площа городища вкрита лісом і пишною луговою рослинністю. Через це вдалося зібрати підйомний матеріал лише з незначної, не задернованої частини городища. З внутрішнього двору походять невиразні фрагменти слабообпаленої ліпної кераміки. На поверхні стінок суцільним шаром нанесено невиразні горизонтальні риски. На схилі нижнього укріплення знайдено дрібні фрагменти ліпної кераміки. У цьому випадку вони також вкриті прокресленими горизонтальними рисками, але ретельніше випалені, а їхня орнаментація виразніша. З оглядом на відсутність вінець, з певною мірою достовірності за характером виготовлення тіста, випалу й орнаментації виявлені фрагменти можна віднести до Лука-Райковецької культури. Окремий зразок, ймовірно, належить до черняхівської культури.

З розвідок попередніх років достовірно відомо про наявність на площі городища нашарувань трипільського часу. Проте як підтвердити, так і спростувати наявність культурних покладів скіфського часу нам не вдалося. Адже виявлені матеріали походять виключно з сучасної поверхні городища. Тому актуальність подальшого дослідження пам'ятки очевидна. Простежити етапи спорудження оборонних споруд у

прив'язці до культурних горизонтів можна лише | після проведення розкопок.

Рис. Дерешівське городище (карта)

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

В.Г. Баюк

РОЗВІДКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРІПЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с. ГОРОДИЩЕ І В ОКОЛИЦЯХ ЛУЦЬКА

У жовтні 2011 року Луцька рятівна археологічна експедиція ДП «Волинські старожитності» проводила розвідкові дослідження на городищі та прилеглому поселенні в околицях села Городище І Луцького р-ну. Цей комплекс неодноразово обстежувався рядом дослідників (П.Раппопорт, О.Ратич, М.Кучінко), К.Мельник-Антонович розкопала на прилеглому до городища курганному могильнику 6 насипів однак розкопки на укріпленні були проведені вперше.

Укріплення являє собою круглий в плані насип із горизонтальним верхнім майданчиком («стіжком») розміром 50,0 х 60,0 м і висотою до 5,0 м над рівнем заплави, частково зруйнований кар'єром. З півдня воно обмежене руслом р. Чорногузка, зі сходу та заходу заплавною низиною, а з півночі до нього прилягає поселення, дещо підвищене над заплавою. По зовнішньому контуру поселення проглядаються сліди укріплення валом, однак характер їх поки не встановлений.

Для з'ясування стратиграфії пам'ятки, встановлення її хронологічних рамок і визначення особливостей на городищі було закладено розвідкову траншею розмірами 15,0 х 1,0 м, що тягнулась від центру до західної межі укріплення. Глибина нашарувань та підсипок, досліджених в ній до рівня материка сягала 2,0 м. Незважаючи на невеликий об'єм робіт вдалось з'ясувати ряд особливостей внутрішньої конструкції насипу городища (рис. 1). Встановлено, що досліджена під укріпленнями ділянка була заселена в добу бронзи та у період празько-корчацької культури, репрезентований тут керамікою.

Укріплення «стіжка» городища зведені у два етапи. Ранні укріплення являли собою валоподібний насип, однорідний в зрізі, шириною 3,0 м та висотою 0,5 м. На його гребні виявлено сліди дерев'яних елементів конструкцій валу — стовпову ямку, залишки згорілої та сліди від зотлілої балок. Із зовнішньої сторони насипу розмішу-

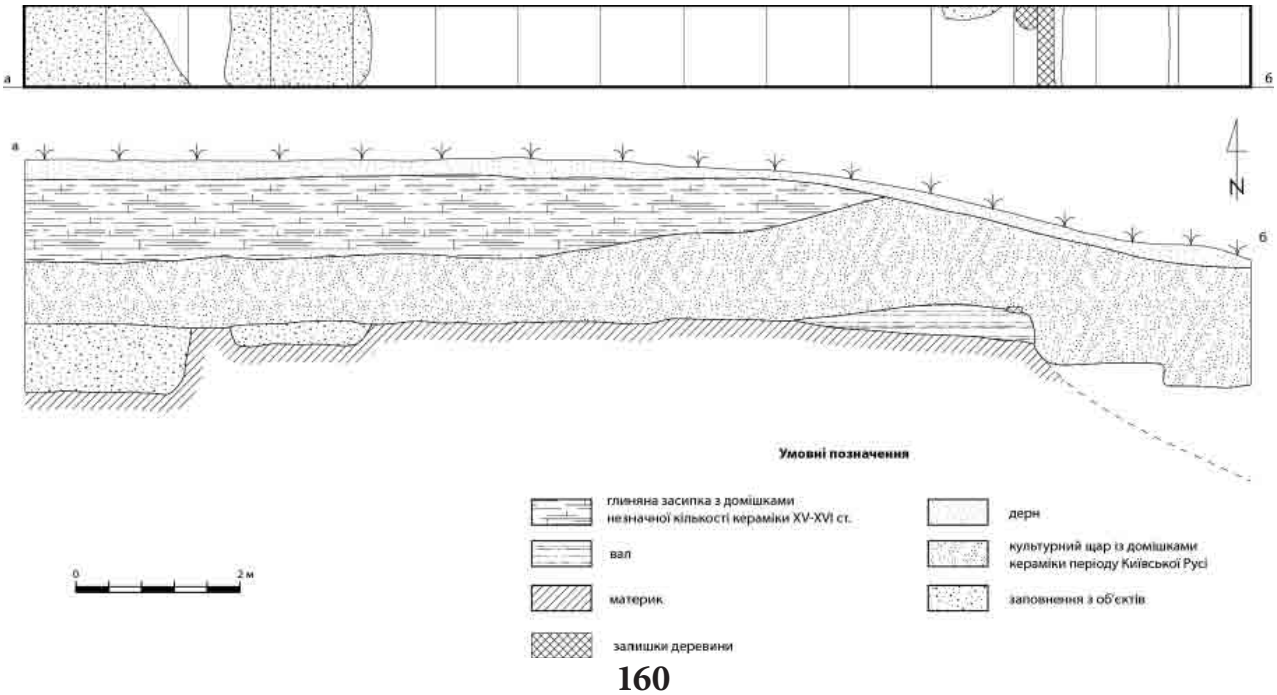

вався рів, прослідкований стратиграфічно. На одному рівні з підошвою валу, на рівні материка, в межах закладеної траншеї були виявлені та частково досліджені два заглиблених у материк об'єкти. Вони були заповнені темним грунтом, містили кераміку X ст. та знахідки, пов'язані з металургійним ремеслом (фрагменти криці та ошлаковану кераміку). На території «стіжка» культурний шар, що лежав на материковому грунті містив знахідки, які можна віднести до часу від X до XIII ст. тобто практично всього давньоруського періоду.

Другим етапом укріплення городища була масштабна (до 1,0 м) підсипка світлою материковою глиною по всій площадці, завдяки чому воно і набуло нинішньої характерної стіжкової форми. Можна припустити, що при цьому було розсунуто частину валоподібного насипу, який на той час утворився над первинним ядром валу, що існував тут з X ст. Попередньо нижню хронологічну межу цих робіт можна визначити за нечисельними знахідками з тіла підсипки XVI ст.

Отож, попередньо, враховуючи незначний об'єм робіт, можна висловити наступні припущення. Городище було зведене на місці давнього поселення і його первісні укріплення збудовані не раніше X ст. Хоча первісні оборонні споруди простежені траншеєю лише на західному краї закономірним можна вважати продовження їх по всьому периметру. Городище існувало впродовж всього давньоруського періоду, однак інтенсивність життя тут була найбільшою у X—XI ст. Не раніше XVI ст. городище було підсипано, завдяки чому поверхня його набула стіжкової форми з рівною площадкою, поховавши під собою залишки валу та культурний шар давньоруського періоду.

Окрім траншеї, на майданчику городища було закладено розвідковий шурф на супутньому поселенні, де виявлено матеріал доби бронзи—раннього заліза, римського часу, давньоруського та пізньосередньовічного періодів.

Завдяки розвідковим дослідженням пам'ятки в околицях с. Городище I поповнилась джерельна база вивчення давньоруської фортифікації та системи розселення в басейні річки Чорногузка в давньоруський та середньовічний періоди. Ці дослідження важливі для вивчення процесу еволюції сільськогосподарської округи та міської волості давньоруського Лучеська.

С.В. Демедюк, А.Б. Бардецький

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ У ШАЦЬКОМУ ПООЗЕР'Ї

Шацька рятівна експедиція здійснювала роботи на території бази відпочинку «Світязь» (с. Світязь Шацького р-ну Волинської обл.) у зв'язку з її реконструкцією.

Пам'ятка займає високий південний корінний берег оз. Світязь на північній околиці села, на відстані 0,2 км на північний-схід від Петро-Павлівської церкви. Рельєф похилий, понижується у північному напрямку (рис. 1, *1*). Північно-східна частина тераси за межами бази регулярно розорюється.

У центральній частині бази розбито розкоп 1 площею 85 м^2 (8 × 10 м), орієнтований за сторонами світу. Стратиграфія: 0,0 — 0,4—0,5 м — шар темно-сірого гумусованого супіску, який місцями підстилається делювіальним супіском світло-жовтого кольору, а місцями — жовтим і білим піщанистим суглинком. Об'єкти фіксувалися при зачистці на рівні материка (0,4—0,5 м). Культурний шар перемішаний і наскрізь пронизаний значною кількістю кореневих систем дерев.

У розкопі виявлено і досліджено 10 об'єктів (рис. 1, *2*): об'єкт 5 — яма слов'янського часу; об'єкти 1, 3, 10 — заглиблені господарські споруди IX ст.; об'єкт 2 — заглиблена споруда XV ст.; об'єкт 8 — поховання корови XV ст.; об'єкт 4 — яма XX ст.; об'єкт 7 — фундаментна цегляна кладка XIX ст.; об'єкт 6 — заглиблені паралельні канавки від лаг на рівні материка (або сліди плуга) та кругла ямка невстановленого часу; об'єкт 9 — заглиблена споруда невстановленого часу.

Об'єкти IX ст. є залишками господарського комплексу, який складався із заглиблених споруд (об'єкти 1, 3, 10). У них виявлено: керамічний посуд, кістяні проколки, залізний ніж, точильний брусок, пряслице, залізну острогу, значну кількість фрагментів криці. Характерні ознаки керамічної колекції: 1) наявність лише одного типу посуду (горщиків); 2) ліплення і доведення посудин на повільнообертовому гончарному крузі; 3) S-подібне профілювання стінок горщиків; 4) профіль вінець близький до так зв. курганного типу (X ст.); 5) орнаментація у вигляді горизонтальних і хвилястих прокреслених ліній (останні бувають згруповані у стрічку або одиничні); 6) відсутність орнаменту на половині горщиків; 8) крупна текстура глиняного тіста, нерівна, горбкувата, рідше згладжена поверхня різних відтінків сірого та коричневого кольорів, нерівномірний випал; 7) домішка у глиняному тісті піску та жорстви, частіше зі слюдою.

У споруді XV ст. виявлено фрагменти залізисто-силікатних шлаків, 44 кістки тварин, риб'ячі кістки та луску, фрагменти кераміки, рогове знаряддя для плетіння сіток (глиця), залізний ніж і свинцевий важок для сітки. Кераміка вся якісна, тонкостінна, виготовлена на швидкісному гончарному крузі, з мореною поверхнею сірого кольору. Вона представлена уламками горщиків, макітри, глека та тарілки.

Культурний шар містив: 1) матеріали, що належать до періодів існування описаних вище об'єктів; 2) декілька предметів раннього залізного віку (фрагмент біфаціального серпа з суцільно заполірованою поверхнею і декілька уламків ліпної кераміки з рустованою зовнішньою поверхнею); 3) серію кераміки XII — першої половини XIII ст. (фрагменти горщиків, миски, покришки та посудини з вертикальним горлом); 4) колекцію індивідуальних знахідок, які не можна точно датувати (кістяна проколка, цвях до підкови, свинцеві блешні, важки до сіток і хрестик).

Ще до початку досліджень у південній частині території бази закладено траншею 1 для спорудження фундаменту (рис. 1, *2*). У ній обстежено ряд ділянок з кладкою XIX ст., більша частина якої є фундаментами будівлі, а частина — викладеною з цегли підлогою. У *шурфі 1* (1,5 × 1,5 м), поряд із західним кутом траншеї, відкрито фрагмент тих самих цегляних фундаменту та підлоги. У ґрунті зафіксовано кераміку XIX — початку XX ст.

Для встановлення стратиграфії і виявлення ділянок з культурним шаром на території бази закладено *шурфи 2—6* (рис. 1, *2*). У шурфах 4, 5 і

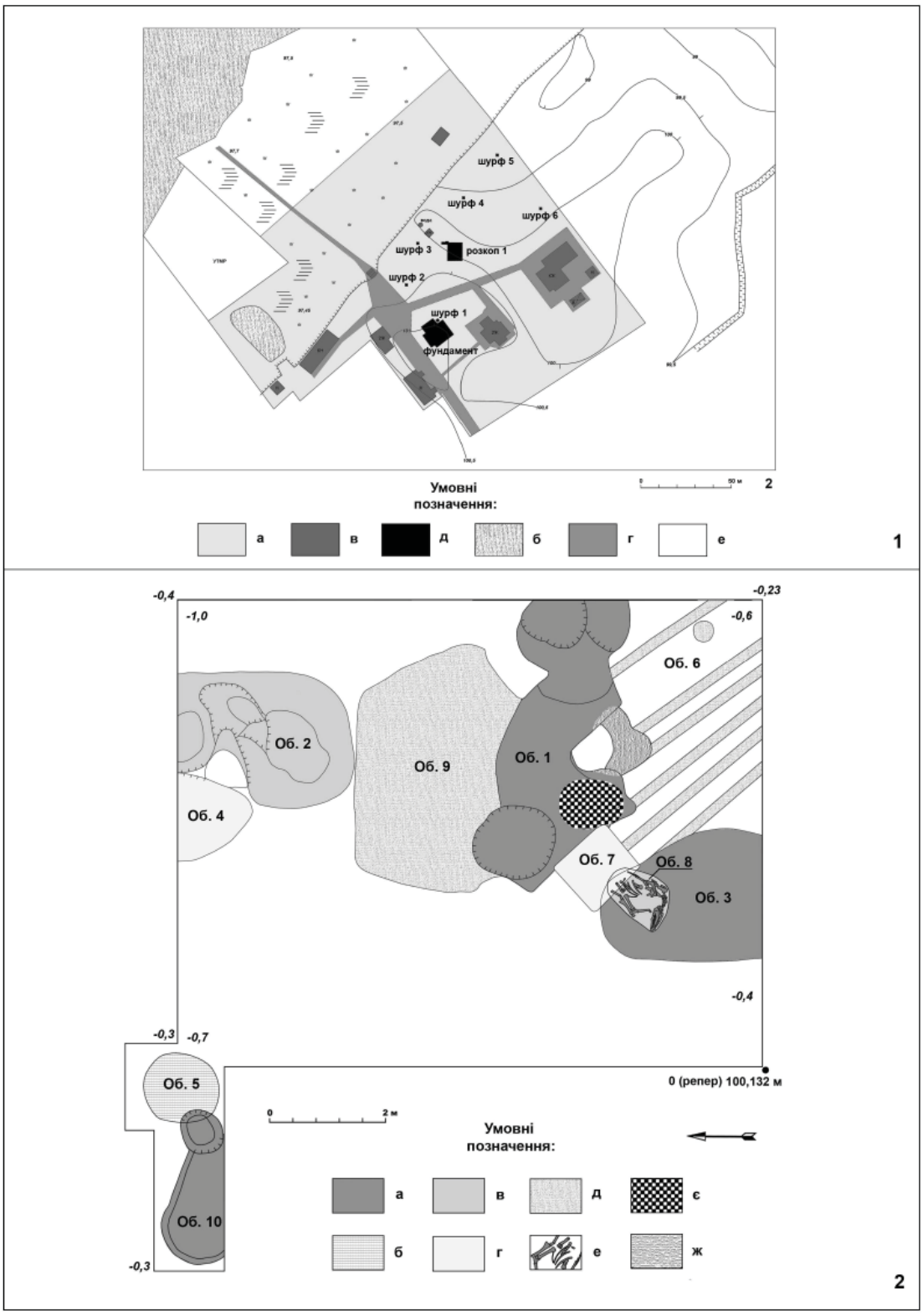

Рис. 1. 1 — ситуаційна схема розміщення ділянки та траншей. Умовні позначення: *а* — територія бази «Світязь»; *б* — водойми; *в* — будівлі; *г* — дороги; *д* — досліджені ділянки; *е* — суміжні землі; *2* — загальний план розкопу. Умовні позначення: *а* — об'єкти IX—X ст., *б* — об'єкти слов'янського часу; *в* — об'єкти XV ст., *г* — об'єкти XX ст., *д* — об'єкти невизначеного часу; *е* — кістяк тварини; *є* — випалений супісок цеглястого кольору; *ж* — супісок перемішаний з попелом

6 шар сірого гумусованого супіску підстилався делювіальним супіском світло-жовтого кольору. У них виявлено поодинокі фрагменти кераміки XII — першої половини XIII та XV ст. У шурфах 2 і 3 шар сірого гумусованого супіску підстилався жовтим і білим піщанистим суглинком. Тут відкрито культурний шар IX, XII — першої половини XIII та XV ст.

Поселення у с. Світязь стало першою дослідженою пам'яткою на берегах оз. Світязь. У всьому Шацькому поозер'ї відомо лише два поселення IX ст.

С.В. Демедюк, А.Б. Бардецький

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ—XV ст. БІЛЯ смт ШАЦЬК ВОЛИНСЬКОЇ обл.

Дослідження проводилися в квітні 2011 р. під керівництвом С. Демедюка. Пам'ятка (площею 5,0 га) займає високий мис північного корінного берега оз. Люцимир на східній околиці смт Шацьк. Зі східної і північно-східної сторін він обмежений болотом, а північну та західну його частину займає сучасна житлова забудова (рис. 1, *2*).

У центральній частині пам'ятки розбито розкоп 4 площею 193 м^2. Він орієнтований за сторонами світу та примикає з півночі до розкопу 2 та із заходу до розкопу 3. На цій ділянці шар перевідкладеного темно-сірого гумусованого супіску залягав до глибини 0,5—0,6 м від денної поверхні і підстилався материковим світло-жовтим супіском. Об'єкти фіксувалися під час зачистки на рівні материка.

У розкопі виявлено та досліджено 79 об'єктів (рис. 1, *3*):

споруда лужицької культури (об'єкт 29);

житлово-господарський комплекс поморської культури, що складається із залишків стовпових конструкцій у вигляді ямок діаметром 0,3—0,5 м (об'єкти 12, 23, 26, 38, 39, 42, 49, 56, 57, 61, 65, 69, 75, 77, 78 та ямки, зафіксовані в комплексі об'єктів 3, 7, 10, 25, 44, 46); господарських ям (об'єкти 9—11, 14, 18, 19, 21, 27, 28, 30, 36, 44, 47, 48, 50, 53, 55, 58—60, 62—64, 66—68, 70—74, 76); заглибленої споруди з вогнищем, обкладеним камінням (об'єкт 3); великої заглибленої споруди зі слідами вогнища в ямі (об'єкт 7); заглибленої споруди, оточеної стовповими ямками (об'єкт 34); двох глибоких овальних споруд (об'єкти 25 і 51);

яма IX ст. (об'єкт 20);

дві заглиблені споруди (об'єкти 8 і 79) і одна стовпова ямка X ст. (об'єкт 32);

дев'ять заглиблених споруд (об'єкти 4, 5, 17, 24, 31, 35, 40, 41, 52), господарська яма (об'єкт 45), стовпова ямка (об'єкт 54) і наземна споруда зі стовповою конструкцією (об'єкт 6) XI — початку XII ст.;

заглиблена споруда (об'єкт 16) і стовпова яма (об'єкт 2) XII — першої половини XIII ст.;

заглиблена споруда (об'єкт 1) і три стовпові ями (об'єкти 13, 15, 37);

дві стовпові ями (об'єкти 22, 33) і дві господарські ями середньовічного періоду (об'єкти 43, 46).

До лужицької культури належать крем'яний вкладиш до серпа та вістря стріли, фрагменти рустованих тюльпаноподібних горщиків і лощених мисок із загнутими досередини вінцями. Фрагменти вінця однієї миски та стінки вазочки орнаментовані косими канелюрами. Горщики з об'єкта 29 оздоблені карбованим валиком і пальцево-нігтьовими защипами.

В об'єктах поморської культури знайдено два фрагменти зернотерок і значну кількість фрагментів горщиків, мисок, черпаків, ваз, покришок, дисків, фрагментів обмазки білого та цеглястого кольору з відбитками цілих і розколотих колод (діаметр 8,0—10 см), сконструйованих паралельно та перпендикулярно, а також тонших прутів (діаметр 1,5—1,8 см). Горщики мали здебільшого рустовану зовнішню поверхню, а інші типи посуду — лощену або добре згладжену, різних відтінків коричневого, сірого, рідше чорного кольорів. Орнаментація характерна для меншої частини екземплярів. Вона складалася переважно з пальцевих вдавлень, нанесених у шаховому порядку по краю вінець та на валиках, рідше — навхрест прокреслені лінії, комбінація паралельних прокресленої лінії і ряду маленьких ямок. У глиняному тісті є домішки жорстви та піску.

З типів давньоруського посуду в колекції переважають горщики. Збірка залізних речей складається з ножів, вістер стріл і дротиків. Знайдено також шиферні і мергелеве пряслиця, точильні бруски, фрагменти скляних браслетів і намистинок, бронзові хрестики, кільця, накладки, нашивки, свинцеві торгові пломби та тягарці, кістяні проколки.

Збережених опалювальних конструкцій не було виявлено. Лише над об'єктом 4 розчищено скупчення перевідкладених крупних фраг-

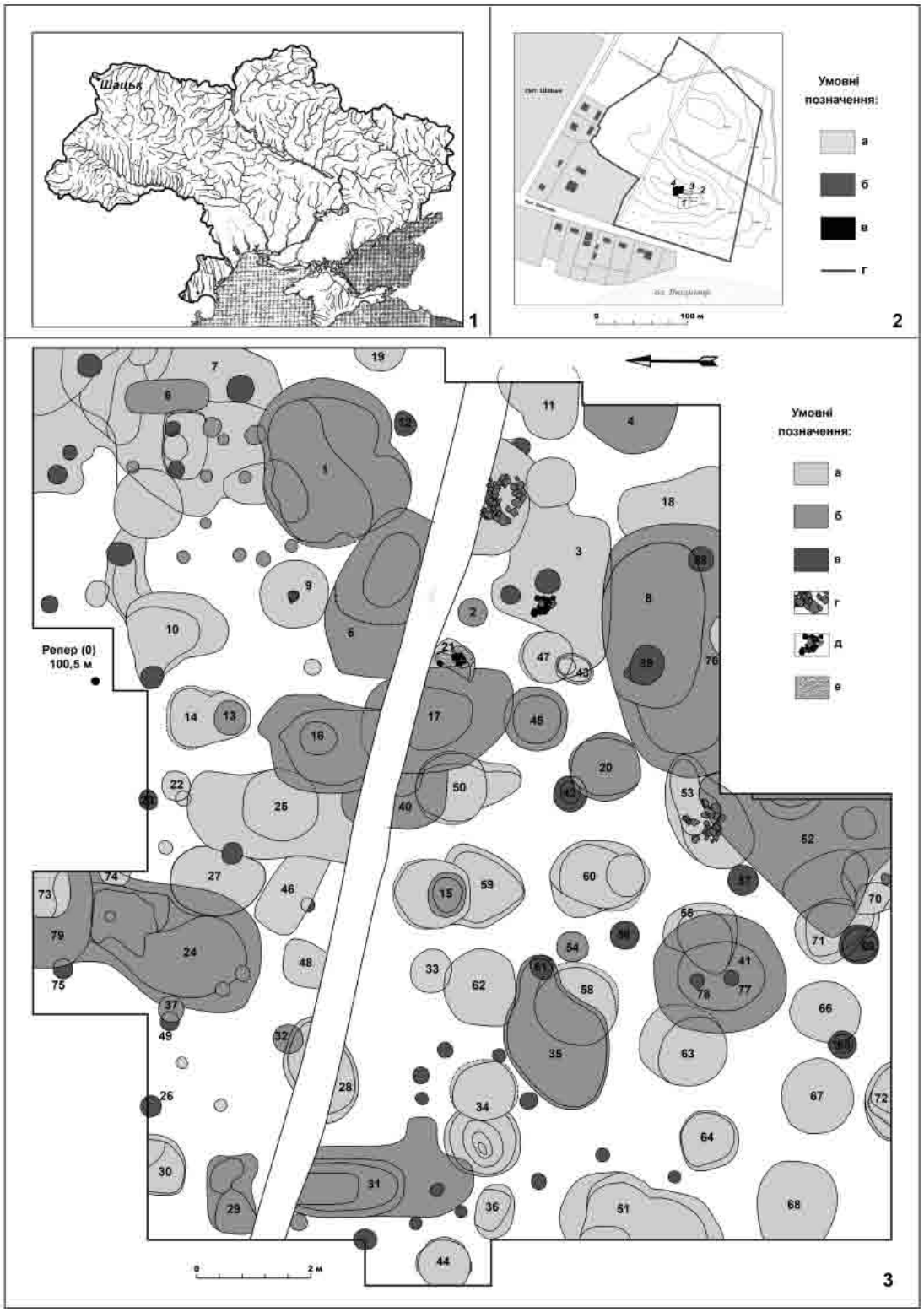

Рис. 1. 1 — Шацьк на карті річкової системи України; *2* — план топографічної зйомки території пам'ятки. Умовні позначення: *а* — територія приватних садиб; *б* — будівлі; *в* — розкоп 4 2011 р.; *г* — межі пам'ятки; *3* — загальний план розкопу.

Умовні позначення: *а* — об'єкти поморської культури; *б* — об'єкти раннього залізного віку та X—XV ст.; *в* — стовпові ямки поморської культури; *г* — каміння; *д* — скупчення кераміки; *е* — скупчення глиняної обмазки

ментів черені, а в об'єкті 24 — велике скупчення перепаленої глини. Частково досліджений об'єкт 52 мав форму близьку до класичних прямокутних обрисів котловану житла. Враховуючи малу потужність культурного шару та його ушкодження оранкою, зафіксувати залишки наземних жител на ділянці розкопу вважаємо неможливим. З певною долею ймовірності, наземним житлом стовпової конструкції міг бути об'єкт 6.

Комплекс XV ст. складають фрагменти морених горщиків овоїдної форми, глеків, макітер, мисок, покришок, двох горщиків, розписаних фарбою, та глека з чорною лощеною поверхнею.

У культурному шарі знайдено декілька уламків ліпних кунфів вельбарської культури, денце гончарної посудини та фрагмент залізної фібули римського часу.

С.В. Демедюк, А.Б. Бардецький

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ

Протягом січня—листопада 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» на території Шацького, Любомльського, Турійського та Старовижівського р-нів Волинської обл. обстежено 333 землевідводи на предмет наявності чи відсутності історичного культурного шару на їх площі. На 297 ділянках культурного шару виявлено не було (форма 1 висновків), 11 ділянок розташовані поряд з пам'ятками (форма 2 висновків), на 25 ділянках зафіксовано історичний культурний шар різних періодів. Рятівні роботи здійснювалися на ділянках, відведених під житлову та комерційну забудову на території м. Любомль і на його околицях.

Зокрема, на північно-східній околиці м. Любомль, на відстані 1,0 км на схід від Любомльської ЦРЛ, з південно-західного боку від кар'єру колишнього цегляного заводу, по пров. Власа Мізинця, на високій терасі лівого берега безіменного струмка (правобережної притоки р. Гапа) закладено чотири траншеї, орієнтовані за лінією північ—південь (рис. 1, *3*). Траншея 1 мала розміри 6,0 × 0,8 м, траншеї 2, 3 та 4 — 5,0 × 0,8 м кожна. Стратиграфія у всіх траншеях схожа та відрізняється лише потужністю нашарувань: від 0,00 до 0,35—0,55 м — темно-сірий гумусований супісок, від 0,35—0,55 до 0,60—0,80 — сіро-коричневий супісок; від 0,60—0,80 і глибше — материковий білий піщанистий суглинок. На різних глибинах виявлено морену кераміку XIX — початку XX ст., свинцеву картеч XIX ст., монети — мідні карбовані польські соліди (шеляги) 1664 р., фрагмент залізного серпа, залізний цвях до підкови. На поверхні знайдено також фрагменти кераміки XI ст.; XII — першої половини XIII ст.; масивний крем'яний скребок на відщепі; залізний ніж зі зламаним черешком давньоруського часу; свинцеву пломбу з гербом Олькушського монетного двору (знак полурушт) XV ст.; польський мідний карбований півгріш Станіслава Августа Понятовського 1767 р.; один австрійський мідний карбований крейцер Йосифа 1790 р.; мідну фібулу із завитого дроту з відламаною голкою (рис. 1, *7, 9*). Зі східного боку від поселення на розораній поверхні виявлено значну кількість фрагментів гончарної кераміки Лука-Райковецької культури та XII — першої половини XIII ст.; ліпне, овальне в перетині пряслице; фрагмент срібного персня XIII ст. та бронзові прикраси давньоруського часу: кільце-перстень, ґудзик кулястої форми з петелькою, кутову накладку, фрагменти браслетів з карбованим орнаментом.

На північній околиці м. Любомль по вул. Брестська, 55б, на піщаному підвищенні, де розташований відомий могильник римського часу (кінця II — першої половини III ст.) та поселення раннього залізного віку, закладено два шурфи, орієнтовані за сторонами світу. У першому (розмірами 1,0 × 1,0 м) виявлено фрагмент мореної кераміки початку XX ст. У другому (розмірами 3,0 × 2,0 м, видовжений за лінією захід—схід) — дев'ять фрагментів ліпних посудин раннього залізного віку з домішкою жорстви та піску в глиняному тісті, два з яких мали лощену внутрішню і рустовану зовнішню поверхню, та 11 фрагментів мореної кераміки початку XX ст. У шурфах зафіксовано наступну стратиграфію: 0,00—0,15 м — шар темно-сірого гумусованого супіску (дерновий); від 0,15 до 0,40—0,60 м — шар сіро-коричневого гумусованого супіску; нижче залягав материковий жовтий супісок. Трьома розвідувальними траншеями уточнено місцезнаходження розкопів 1963 р. В.Д. Барана та В.Н. Цигилика, та 1967—1970 рр. Ю.В. Кухаренка.

На східній околиці м. Любомль, по пров. Незалежності, на низькій терасі правого берега згаданого струмка, виявлено давньоруське поселення, розташоване з півночі від городища, відомого як уроч. Шопи та зафіксованого ще Антоновичем у 1901 р. На території земельної ділянки закладено розкоп розмірами 4,0 × 4,0 м, орієнтований за сторонами світу. Від денної поверхні до глибини 0,4 м залягав шар темно-сірого гумусованого супіску, який підстилався делювіальним супіском

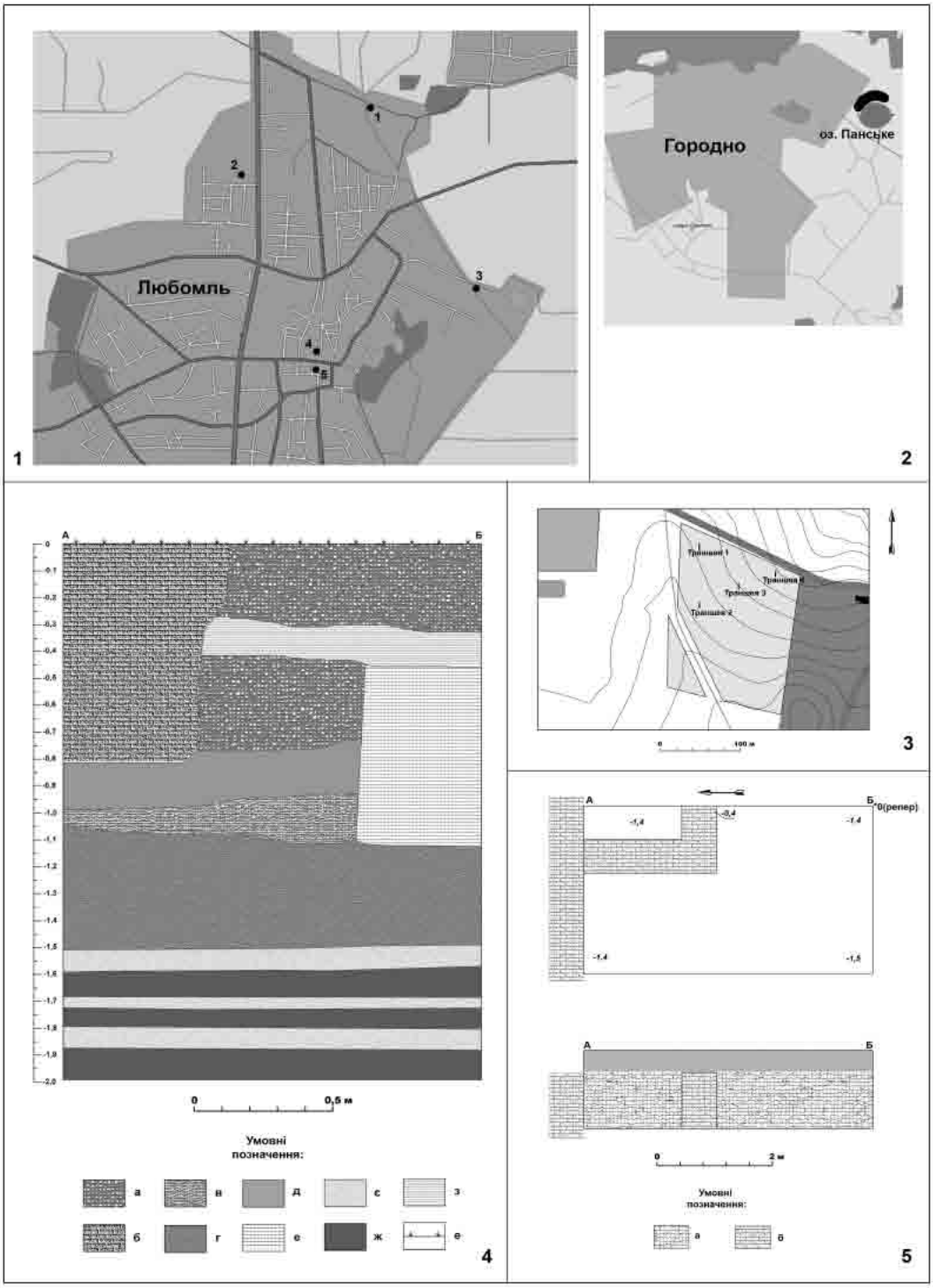

Рис. 1. 1 — карта м. Любомль з позначенням місць досліджень: *1* — пров. Власа Мізинця; *2* — ветлікарня; *3* — пров. Незалежності; *4* — ЦУМ; *5* — вул. Чапаєва; *2* — план розташування поселення в с. Городно; *3* — ситуаційний план розташування траншей на ділянці пров. Власа Мізинця; *4* — стратиграфічний розріз шурфу на ділянці біля ЦУМу. Умовні позначення: *а* — шар темно-сірого гумусованого суглинистого супіску, перемішаного з великою кількістю будівельного сміття; *б* — завал цегли та розчину; *в* — шар сірого гумусованого супіску, перемішаного з білою материковою глиною; *г* — шар темно-сірого гумусованого супіску з вкрапленнями білої глини, вугілля, перепаленої глини та кераміки з помітною розшарованістю; *д* — шар сірого гумусованого супіску без вкраплень; *е* — пухкий коричневий ґрунт; *є* — шар стерильної білої глини; *ж* — шар темно-сірого гумусованого супіску без вкраплень; *з* — шар стерильного жовтого супіску; *и* — рівень денної поверхні; *5* — загальний план і переріз розкопу 1. Умовні позначення: *а* — ґрунт з будівельним сміттям; *б* — цегляна кладка

світло-жовтого кольору. У розкопі об'єктів не виявлено. У культурному шарі знайдено значну кількість керамічного посуду, серед якого є фрагменти вінець горщиків курганного типу X ст., фрагменти стінок горщиків X ст., орнаментовані горизонтальними прокресленими лініями.

У центрі м. Любомль зі східного боку від будівлі Центрального універмагу закладено траншею завширшки 0,5 м по периметру квадрата стороною 6,0 м, пройдену до глибини 1,0 м. У траншеї зафіксовано залишки цегляної кладки фундаментів XIX ст. від двох стін, орієнтованих за лінією північ—південь. У культурному шарі виявлено значну кількість керамічного посуду, серед якого є фрагменти вінець горщиків і кахель XIX ст. У центральній частині ділянки закладено шурф розмірами 1,5 × 1,5 м, орієнтований за сторонами світу. Його пройдено до глибини 2,0 м (рис. 1, *4*); нижче проступали ґрунтові води, що унеможливило подальші дослідження. Від рівня 1,0 м і до дна шурфу залягали шари кінця XVI — першої половини XVII ст., з якого походять фрагменти горщиків, мисок, покришок, сковорідки та кахель. Вище їх перекривав шар XVIII — початку XX ст.

Неподалік від попередньої ділянки, у центральній частині м. Любомль по вул. Чапаєва, на проміжку між двома траншеями 1 і 2 2008 р. (дослідження О. Златогорського) закладено розкоп розмірами 5,0 × 3,0 м, орієнтований за сторонами світу та видовжений за лінією північ—південь. Стратиграфія: 0,0—0,4 м — шар темно-сірого гумусованого суглинистого супіску з домішками будівельного сміття; 0,4—1,4 м — шар сірого гумусованого суглинистого супіску, перемішаного зі значною кількістю будівельного сміття. Нижче проступали ґрунтові води. У культурному шарі виявлено значну кількість керамічного посуду та кахель XVIII—XIX ст. Досліджено фундамент, викладений з цегли-пальчатки, орієнтований за лінією захід—схід, який зберігся від глибини 0,4 м (рис. 1, *5*). Кладка скріплена вапняковим розчином. У ньому, між цеглинами, виявлено фрагмент горщика першої половини XVII ст., виготовленого зі світлої глини та покритого ззовні жовто-коричневою поливою. Отже, спорудження фундаменту будинку відбулося не раніше початку XVII ст.

Рятівні дослідження проведено також у с. Світязь Шацького р-ну, у смт Шацьк та у с. Вишнівка Любомльського р-ну. Відкрито нові пам'ятки: на східній околиці с. Городно, на північному та західному березі о. Панське — поселення культури Лука-Райковецька та давньоруського часу XI—XIII ст. (рис. 1, *2*); на північній околиці смт Стара Вижівка по вул. Об'їзна, 11 — поселення латенського часу; під час обстеження нового житлового масиву на північній околиці с. Згорани (в уроч. Баблиха) на піщаних дюнах виявлено мезолітичну стоянку, на якій зібрано крем'яні знаряддя.

С.В. Демедюк, А.Б. Бардецький

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ У с. ВИШНІВКА ЛЮБОМЛЬСЬКОГО р-ну

Дослідження у с. Вишнівка провадилися у квітні 2011 р. Шацькою рятівною експедицією під керівництвом авторів. Роботи здійснювалися на території колишнього сільського клубу у зв'язку з новим будівельним проектом.

Ділянка займає високу надзаплавну терасу правого берега р. Західний Буг у південній частині с. Вишнівка (рис. 1, *1*). Із західного боку вона відділена балкою. Поряд з приміщенням клубу закладено розкоп 1 площею 27,5 м^2, а з південно-східного боку — шурф розмірами 2,0 × 1,0 м (рис. 1, *2*).

Рельєф у межах *розкопу 1* понижувався у західному напрямку до відмітки 0,25 м від нульового репера, забитого у північно-східному куті (рис. 1, *3*). У розкопі виявлено та досліджено три об'єкти (рис. 1, *3*): *Об'єкт 1* — заглиблена споруда прямокутної форми, орієнтована за лінією північний схід — південний захід з круглою ямою в південній частині. Споруда завглибшки 0,20—0,25 м від рівня виявлення ями. У північно-східному куті в заповненні виявлено скупчення вугілля. У заповненні знайдено фрагменти кераміки XIX — початку XX ст., уламки скляних пляшок, залізні ковані цвяхи. *Об'єкт 2* — яма круглої форми діаметром 0,5 м і завглибшки 0,1 м від рівня виявлення. Розміщувалася у південній частині розкопу. Заповнення складалося з темно-сірого гумусованого супіску. У ньому виявлено фрагменти кераміки XIX — початку XX ст. *Об'єкт 3* — яма овальної в плані форми розмірами 1,0 × 0,5 м, орієнтована за лінією північ—південь, завглибшки 0,2 м від рівня виявлення. Заповнення складалося з темно-сірого гумусованого супіску та великого монолітного злитку бетону.

У культурному шарі в межах розкопу знайдено значну кількість залізних кованих цвяхів, фрагменти черепиці, чотири свинцеві шрапнелі, ґудзик від білизни військової форми XIX ст., монети: польський мідний шеляг 1664 р. і російську мідну дєньгу 1741 р., фрагмент нижньої частини срібної сільнички з клеймом 1869 р. (рис. 1, *4*), фрагменти кераміки XIX — початку XX ст.

У *шурфі 1* стратиграфія залягання шарів повторювала стратиграфію з розкопу, але з меншою кількістю черепиці у верхньому шарі. Тут також знайдено фрагменти кераміки XIX — початку XX ст.

На території сучасного с. Вишнівка Любомльського р-ну в XVII — першій половині XX ст. існувало містечко Опалин, яке отримало свій статус і магдебурзьке право в 1638 р. За ініціативи власника міста Лукаша Опалинського з Бніна в першій половині XVII ст. було збудовано мурований костел Св. Катерини. У 1868 р. костел був конфіскований російським урядом і зруйнований до фундаментів. Новий парафіяльний дерев'яний костел під назвою Св. Антонія Падевського збудовано в 1926 р. за кошти вірян. У часи Другої світової війни його також зруйновано. У післявоєнний час на місці костелу збудовано приміщення сільського клубу (зі слів очевидців). Згідно з картою Варшавського військового географічного інституту 1933 р. костел розташовувався на східній околиці містечка Опалин (рис. 1, *1*). Черепиця, скупчення якої залягає у культурному шарі відразу під дерном, є, безумовно, залишками покрівлі зруйнованого костелу, а численні ковані цвяхи — елементами дерев'яної конструкції. На його фундаменті, очевидно, збудовано приміщення клубу, тим більше, що в плані форма останнього цілком схожа на форму храму (рис. 1, *2*). Виявлені в розкопі об'єкти припинили своє існування раніше ніж костел, оскільки їх заповнення ізольоване від шару з будівельним сміттям. Споруда є залишками дерев'яної будівлі, призначення якої встановити важко. Яма із залитим у неї бетоном перекриває заповнення споруди та може збігатися в часі із закладанням костелу. Важливим результатом досліджень є той факт, що в розкопі, як і на всій території земельної ділянки, не було культурних залишків (кераміки, знарядь, будівельних еле-

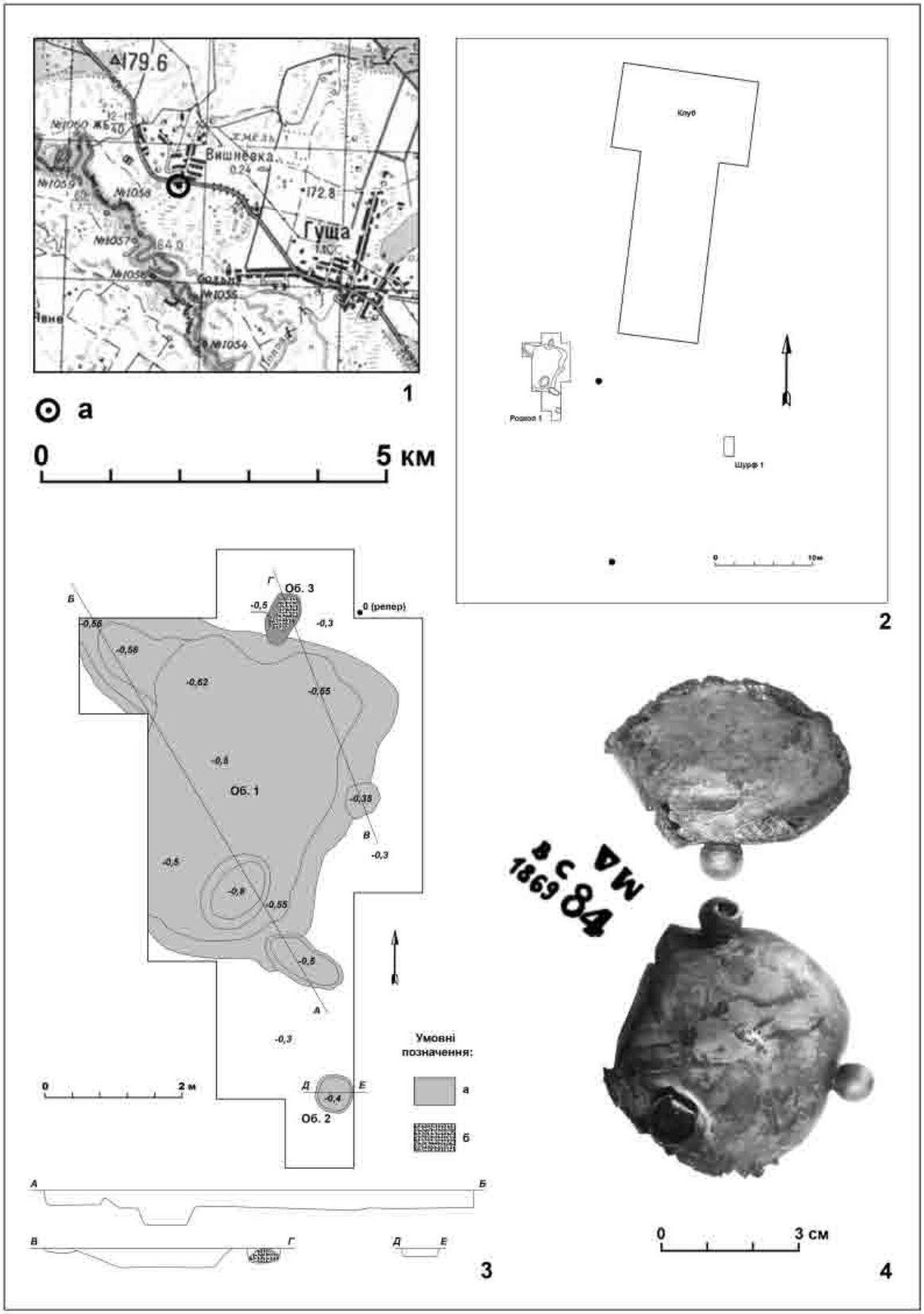

Рис. 1. 1 — карта с. Вишнівка з позначенням місця досліджень; *2* — ситуаційний план розташування розкопу 1 і шурфу 1 відносно приміщення клубу і опор електромережі; *3* — загальний план розкопу 1 і перерізи об'єктів. Умовні позначення: *а* — заглиблені об'єкти; *б* — бетон; *4* — срібна сільничка з культурного шару та прорисовка клейма

ментів) давніших за XIX ст. Це свідчить про те, що костел XVII ст. розташовувався не на місці новозбудованого в 1926 р., а ця територія не входила в межі забудови Опалина XVII—XVIII ст.

О.Є. Златогорський, В.В. Баран, А.Ю. Стадник

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЗАХІДНИХ ОКОЛИЦЯХ ЛУЦЬКА

У 2011 р. Луцька рятівна експедиція ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України провадила дослідження на західних околицях м. Луцьк у зв'язку з приватними забудовами.

У Луцьку роботи провадилися по вул. Зарічній, Ю. Тютюнника та Селищній. Остання належала колись до складу с. Вишків. Дослідження по вул. Селищній провадилися на поселенні доби бронзи та давньоруського часу. Там було закладено розкоп розмірами 6,0 × 4,0 м, орієнтований за сторонами світу, згодом зроблено прирізку. Загальна досліджена площа становить 30 м^2. Зафіксовано таку стратиграфію: до 0,25 м — гумусований темно-сірий суглинок зі знахідками сучасного періоду та фрагментами кераміки пізньосередньовічного часу; 0,25—0,85 м — гумусований темно-сірий суглинок, у якому траплялися матеріали пізньосередньовічного часу, давньоруської доби, стжижовської і тшинецько-комарівської культур доби бронзи. У розкопі досліджено три об'єкти, що відрізнялися заповненням на фоні світлого материка. Об'єкт 1 (господарська яма) підкруглої форми розмірами 2,0 ×2,0 м і завглибшки 0,71 м від рівня виявлення. У північно-східній частині ями зафіксовано сходинку завглибшки 0,28 м від рівня розкриття. У заповненні знайдено крем'яний відбійник, кістяну проколку, фрагменти обмазки, яка зберігає сліди конструкцій споруди, численні фрагменти типової для носіїв стжижовської культури кераміки та кістки тварин. Об'єкт 2 — (господарська яма 2) підкруглої форми, що була досліджена частково, розмірами 1,8 × 1,0 м і завглибшки 0,5 м від рівня виявлення. У заповненні були фрагменти обмазки зі слідами конструкцій споруди, численні фрагменти типової для носіїв стжижовської та тшинецько-комарівської культур кераміки. Частково досліджений об'єкт 3 (споруда 1) овальної форми розмірами 1,8 × 0,8 м, видовжений за лінією схід—захід, завглибшки 0,32 м від рівня виявлення. У заповненні був горщик стжижовської культури (рис.), крем'яний серп і оброблена пластина.

Дослідження по вул. Ю. Тютюнника (колишнє с. Черчиці) провадилися на багатошаровому поселенні тшинецько-комарівської культури, давньоруського часу XII — першої половини XIII ст. та пізнього середньовіччя XV—XVI ст. У розкопі розмірами 56 м^2 виявлено та досліджено п'ять об'єктів. Об'єкт 1 (споруда) підпрямокутної форми, орієнтований стінами за сторонами світу, видовжений за лінією північ—південь, розмірами 2,1 × 1,3 м, заглиблений у материк на 0,25 м. У заповненні трапилися фрагменти кераміки тшинецько-комарівської культури та давньоруського періоду, остеологічний матеріал. Об'єкт 2 (господарська яма) овальної форми, розмірами 1,1 × 1,3 м, заглиблений в материк на 0,4 м. У заповненні були фрагменти кераміки тшинецько-комарівської та поморсько-кльошевої культур, а також остеологічний матеріал. Об'єкт 3 (споруда) овальної форми, видовжений за лінією північ—південь, розмірами 1,9 × 1,8 м, заглиблений у материк на 0,5 м. У заповненні містилися фрагменти кераміки давньоруського періоду та пізнього середньовіччя. Об'єкт 4 (господарська яма) овальної форми, орієнтований за лінією схід—захід, розмірами 1,3 × 1,2 м, заглиблений у материк на 0,25 м. У заповненні — фрагменти кераміки тшинецько-комарівської культури й остеологічний матеріал. Об'єкт 5 (споруда) неправильної форми, видовжений за лінією північний схід — південний захід, розмірами 2,0 × 0,9 м, заглиблений у материк на 0,4 м; до південно-західної стінки прилягало вогнище на рівні материка. Виявлено фрагменти кераміки тшинецько-комарівської та поморсько-кльошевої культур, остеологічний матеріал.

Дослідження по вул. Зарічній, 46 (колишнє с. Черчиці) провадилися на багатошаровому поселенні раннього залізного віку, давньоруського часу XII — першої половини XIII ст., пізнього середньовіччя XV—XVI ст. Досліджено одну споруду давньоруського часу XII — першої половини XIII ст. розмірами 1,17 × 2,34 м, фрагменти кераміки лужицької культури, давньоруського часу та

Рис. Горщик стжижовської культури з розкопу по вул. Селищній у м. Луцьк

пізнього середньовіччя.

Дослідження у с. Жидичин Ківерцівського р-ну провадилися на західній околиці села на багатошаровому поселенні доби бронзи, раннього заліза, давньоруського часу та пізнього середньовіччя. Роботи здійснювалися на всій території ділянки двома траншеями в напрямку з півночі на південь (траншея 1 — у східній частині ділянки розмірами 40 × 2,0 м з прирізкою до неї розмірами 12 × 2,0 м; траншея 2 — у західній частині ділянки розмірами 4,0 × 2,0 м з прирізкою до неї розмірами 8,0 × 2,0 м). Усього розкопано 128 м^2. Досліджено один об'єкт волино-люблінської, чотири об'єкти тшинецько-комарівської, три об'єкти лужицької культур (усі — господарські ями) та жіноче поховання середини XX ст. без супровідного матеріалу.

Дослідження в с. Липляни Ківерцівського р-ну провадилися на південно-західній околиці села (на правому березі р. Стир, по вул. Селищна) на межі багатошарового поселення доби бронзи, ранньозалізного часу, давньоруського періоду та пізнього середньовіччя. У центральній частині ділянки закладено розкоп розмірами 5,0 × 5,0 м. Об'єктів не виявлено. Натомість у культурному шарі знайдено фрагменти кераміки давньоруського часу X—XII ст. та пізнього середньовіччя XVI—XVII ст.

О.Є. Златогорський, В.Г. Баюк

ДОСЛІДЖЕННЯ НА СХІДНИХ ОКОЛИЦЯХ ЛУЦЬКА

У 2011 р. Луцька рятівна експедиція ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України проводила дослідження на східних околицях м. Луцьк у зв'язку з приватними забудовами.

У Луцьку роботи проводилися за адресою вул. Шота Руставелі 5/2, що за 0,5 км на південний захід від відомої в історіографії пам'ятки «Гнідавська Гірка». Тут закладено траншею розмірами 2,0 × 8,0 м і частково досліджено заглиблену в материк споруду — південно-східний кут господарського льоху розмірами 2,0 × 1,0 м і завглибшки 1,0 м від рівня виявлення. Біля південної стінки прослідковано три сходинки (залишки входу), стінки глиняні, прямовисні, дно рівне, слабко утрамбоване. У заповненні зібрано фрагменти горщиків, мисок, профіль гончарної сковорідки та вироби з металу (цвяхи та фрагмент шпори). Загалом, комплекс можна віднести за формами посуду до XVII—XVIII ст.

У с. Підгайці роботи проведено на південно-західній околиці, за 0,5 км на захід від церкви. Розкоп розмірами 2,0 × 10 м закладено на краю високого правого берега р. Стир, паралельно руслу. Досліджено великий (розміри 8,0 × 3,5 м, глибина 0,7 м від рівня виявлення) котлован заглибленої у материк споруди, яку можна інтерпретувати як залишки житлової будівлі. Її вдалося прослідкувати за сильногумусованим заповнення та залишком плями печини в північно-східному куті. У цьому заповненні траплялася кераміка (фрагменти горщиків, мисок і кахель) та інші знахідки: точильні брусочки та кругла в перетині поясна пряжка. Також у котловані знайдено фрагмент ліпної лискованої посудини, який можна віднести до «рованцівського типу» ульвівецьких келихів. Судячи з дрібних фрагментів черепа поганої збереженості, найімовірнішим видається висновок про зруйнування котлованом частини давнішого могильника в XVII—XVIII ст.

Дослідження у с. Крупа провадилися на північній околиці, за 200 м на південний захід від мосту через р. Конопелька, в уроч. Бірки. Тут на площі розкопу (84 м^2) зібрано різноманітний матеріал і досліджено залишки цікавої за плануванням і знахідками споруди.

Споруду 1 вдалося дослідити за контурами середньовитоптаної долівки жовто-цеглистого кольору, що виділялася на фоні світло-жовтого материкового піску. Контур має підпрямокутну форму, більш видовжений за лінією захід—схід, розмірами 6,6 × 5,6 м. Долівка добре утрамбована лише в центральній частині, ближче до стінок вона стає слабшою. У східній частині споруди досліджено потужний завал глиняної обмазки з фрагментами цегли, який можна інтерпретувати як залишки сильно зруйнованого опалювального пристрою, про що свідчить черінь і підковоподібна форма розміщення збережених цеглин. Челюсті її повернуті на захід — всередину споруди, черінь добре випалений, однак сильно зруйнований. Ще одне подібне скупчення розміщувалося за 2,0 м на захід від першого, тут над завалом з обмазки збереглося кілька виставлених за лінією схід—захід цеглин. Заслуговує на увагу і значний (до 0,3 м) прошарок темного ґрунту з попелом і вугликами, що розташовувався під скупченням. Долівка загалом рівна, однак у деяких частинах зруйнована. На долівці був значний (до 0,05 м) шар попелу.

Керамічний комплекс зі споруди складається з численних фрагментів виключно гончарних виробів — горщиків, покришок, посудин типу мисочок і кухликів. Весь такий посуд можна датувати часом XVI—XVII ст. Так само датуються знайдені у споруді індивідуальні знахідки. Серед них є цілі та половинчасті зразки підков, цвяхів, фрагменти вудил, стремена й ості (гарпуна) для риболовлі.

На окрему увагу заслуговують мідний тубус і медальйон (рис.). Останній зроблено зі свинцю, вушко збереглося. На аверсі герб Англії, по колу надпис латиною (девіз Ордену Підв'язки); герб і

надпис читаються. Виріб використовувався повторно вже не як пломба, а як прикраса, на зразок сучасного медальйону. У лабораторії ІА НАН України проведено спектральний аналіз знахідки. Свинець містить домішки, зокрема і золота, що наразі встановлюється. Такий виріб міг належати наближеному до великої торгової факторії. Він датує комплекс другою половиною XVI ст.

Рис. Торгова пломба-медальйон з Крупи

О.Є. Златогорський, В.Г. Баюк

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНИХ РАЙОНІВ ВОЛИНСЬКОЇ обл.

Протягом 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» на території центральних районів Волинської обл. (Луцького, Горохівського, Ківерцівського, Рожищенського) проведено 1110 експертиз земельних ділянок на предмет наявності чи відсутності культурного шару. На 974 ділянках культурного шару не виявлено, на 83 ділянках засвідчено наявність культурного шару пізньосередньовічного часу (Луцьк, Рованці, Боратин, Полонка, Гірка Полонка, Крупа, Вербаїв, Піддубці, Чаруків, Рожище, Звози, Сарнівка, Заболотці) або розташування ділянок поряд з відомими пам'ятками (Луцьк, Рованці, Боратин, Новостав, Шепель, Полонка, Крупа, Радомишль, Тарасове, Усичі, Хорохорин, Чаруків, Валер'янівка, Сарнівка, Промінь). На 53 ділянках виявлено культурні шари різних періодів. А саме: у м. Луцьк (територія колишнього с. Вишків, провулок Червоноармійський) культурний шар давньоруського періоду X—XII ст. та пізньосередньовічного часу XVI—XVII ст.; у с. Боратин (південно-східна околиця, уроч. Могилки, поряд з розкопами Д. Козака 1981—1982 рр. та О. Златогорського 2009 р.) — знахідки культури лінійно-стрічкової кераміки неолітичної доби, стжижовської культури доби бронзи, пшеворської культури, празько-корчацької культури IV—V ст., давньоруського періоду XII—XIII ст. та пізньосередньовічного часу XVI—XVII ст.; у с. Рованці (південно-західна частина села, уроч. Куповата, поряд із розкопом В. Баюка 2010 р.) — знахідки лужицької культури доби бронзи, культури типу Лука-Райковецька VII—VIII ст., давньоруського періоду X—XII ст. та пізньосередньовічного часу XVI—XVII ст. У тому самому населеному пункті на його північно-західній околиці в уроч. Панський Город (поряд із розкопом С. Терського 1989 р.) виявлено культурний шар давньоруського періоду X—XII ст. та пізньосередньовічного часу XVI—XVII ст.; у с. Новостав, на північно-східній околиці села, на лівому корінному березі р. Стир, за 1,0 км на схід від автодороги Луцьк—Мстишин зафіксовано культурний шар — мілоградської культури VII—IV ст. до н. е., вельбарської культури II—IV ст., давньоруського періоду XI—XIII ст. та пізньосередньовічного часу XVI—XVII ст.; у с. Полонка на його південно-східній околиці, на мисі лівого берега р. Чорногузка, поряд із розкопом авторів 2008—2009 рр. виявлено культурний шар стжижовської культури доби бронзи, раннього залізного часу, давньоруського періоду XI—XIII ст. та пізньосередньовічного часу XIV—XVI ст.; у с. Носачевичі, у північно-східній частині, по вул. Граничній, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Конопельки виявлено поселення тшинецько-комарівської культури доби бронзи; у с. Крупа, на північній околиці села, на захід від автотраси Луцьк—Дубно, на першій надзаплавній терасі ставка виявлено пам'ятки лужицької культури доби бронзи, ранньозалізного часу, давньоруського періоду X—XI ст. та пізньосередньовічного часу XIV—XVI ст.; у с. Хорохорин, у західній частині села, на відстані близько 250 м на північ від дитсадка виявлено культурний шар вельбарської культури II—IV ст.; у центральній частині с. Сирники, за 450 м на північ від ставу зафіксовано шари доби бронзи, давньоруського періоду XI—XIII ст. та пізньосередньовічного часу XVI—XVII ст.; у північній частині с. Мстишин, на відстані близько 70 м на північний захід від церкви та за 100 м на схід від автодороги Луцьк—Мстишин виявлено культурний шар давньоруського періоду XI—XII ст. та пізньосередньовічного часу XVI—XVII ст.; у західній частині с. Жидичин, на високому правому корінному березі р. Стир, на південний схід від об'їзної дороги Луцька, поряд із розкопом О. Златогорського 2009 р. виявлено поселення культури типу Лука-Райковецька VIII—IX ст., давньоруського періоду XI—XIII ст. та пізньосередньовічного часу XVI—XVII ст.; у с. Колмів, за 1,0 км на захід від нього та за 0,5 км від автодороги Колмів—Лобачівка, на першій

надзаплавній терасі правого берега р. Липа зафіксовано культурний шар доби бронзи, давньоруського періоду та пізнього середньовіччя XVI—XVII ст.

Під час обстеження двошарового поселення давньоруського часу X—XII ст. та пізнього середньовіччя у центральній частині с. Лаврів відкрито та досліджено поховання XVI ст. Поселення розташовується на першій надзаплавній терасі правого берега р. Злодійка (ліва притока р. Стир), на відстані близько 300 м на південь від шосейної дороги, що веде до с. Несвіч, та за 1,0 км на захід від церкви. Рештки поховання виявлено на поверхні орного поля. У шурфі розміром 2,0 × 2,0 м на глибині 0,3 м знайдено скупчення потрощених плугами кісток, що були зафіксовані *in situ*, після чого зняті. На рівні материка зафіксовано поховальну яму розмірами 0,8 × 2,0 м, орієнтовану за лінією північ—південь. Похований був орієнтований головою на північ. Поховання датується XVI—XVII ст. Можна припустити, що людина загинула на місці під час якихось військових дій.

Також експедицією ДП «Волинські старожитності» проведено рятівні дослідження на пам'ятках у м. Луцьк, с. Крупа, с. Жидичин.

О.Є. Златогорський, М.П. Вашета

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В с. РОВАНЦІ ЛУЦЬКОГО р-ну

У листопаді 2010 — квітні 2011 рр. експедицією ДП «Волинські старожитності» продовжено рятівні дослідження у с. Рованці Луцького р-ну. Нові розкопи закладено в уроч. Куповаті та Гнідавська Гірка.

У східній частині уроч. Куповаті закладено розвідкову траншею розміром 2,0 × 12 м, за лінією захід—схід. Глибина до материка сягає 0,7 м. На цьому рівні виявлено споруду 1 овальної форми, розмірами 1,8 × 1,7 м, заглиблену в материк на 0,2 м. За керамічними матеріалами датується XVII—XVIII ст. З огляду на доволі нечисленний матеріал, виявлений у культурному шарі та споруді, можна говорити про край поселення в межах досліджуваної території.

В уроч. Гнідавська Гірка досліджувана ділянка знаходиться на верхній надзаплавній терасі лівого берега р. Стир, займає територію між розкопами 10 та 11. Враховуючи попередні дослідження, розкопу присвоєно № 13. Закладено розкоп розмірами 4,0 × 10 м паралельно течії річки та розширено площу до 64 м^2. Виявлено та досліджено сім об'єктів: один часів неоліту, чотири господарські ями та два житла ранньослов'янського періоду.

Об'єкт 1. Господарська яма, округлої форми, близько 1,25 м в діаметрі, заглиблена в материк на 0,8 м. Стінки ями похилі, заповнення складалося з темно-сірого суглинку з фрагментами вугликів, обмазки, кераміки ранньослов'янського часу VII—VIII ст. та остеологічними рештками.

Об'єкт 2. Господарська яма, овальної форми, розмірами 1,35 × 1,70 м, заглиблена в материк на 1,5 м. Стінки ями похилі, обпалені, заповнення складалося з темно-сірого суглинку з фрагментами вугликів, обмазки, кераміки ранньослов'янського часу VII—IX ст. та остеологічними рештками. На краю ями збереглися рештки череня з невеликим бортиком, вочевидь, для просушування зерна.

Об'єкт 3. Господарська яма, овальної форми, розмірами 1,5 × 1,6 м, заглиблена в материк на 0,6 м. Стінки ями похилі, заповнення складалося з темно-сірого суглинку з фрагментами вугликів, обмазки, кераміки ранньослов'янського часу VIII—IX ст. та остеологічними рештками. Під час спорудження ями знищено черінь, пов'язаний з попереднім об'єктом, що свідчить про пізніший час її спорудження відносно двох попередніх ям.

Об'єкт 4. Житло, підпрямокутної форми, орієнтоване кутами за сторонами світу, розмірами 2,5 × 2,7 м, заглиблене в материк на 0,25 м. У південно-східному куті знайдено залишки печі з діаметром череня близько 0,9 м. Стінки прямовисні, дно рівне, трамбоване, заповнення складалося з темно-сірого суглинку з фрагментами вугликів, обмазки, кераміки ранньослов'янського часу VIII—IX ст. та остеологічними рештками. На долівці житла зафіксовано розвал горщика IX ст.

Об'єкт 5. Досліджений частково, неправильної форми, розмірами 4,1 × 2,5 м, заглиблений у материк на 0,7 м. У північному куті виявлено залишки печини у вигляді овальної пропаленої плями розмірами 0,8 × 0,6 м. У південній частині досліджуваного об'єкта була сходинка розмірами 2,0 × 0,7 м, заглиблена в материк на 0,4 м. Стінки похилі, дно нерівне, заповнення складалося з світло-сірого суглинку з фрагментами обмазки, кераміки культури лінійно-стрічкової кераміки, остеологічними рештками та крем'яними пластинами.

Об'єкт 6. Житло підпрямокутної форми, орієнтована кутами за сторонами світу, розмірами 2,1 × 1,4 м, заглиблена в материк на 0,8 м. У північно-східній стінці на рівні 0,5 м від долівки відкрито нішоподібну піч з діаметром череня близько 1,1 м. Стінки прямовисні, дно рівне, заповнення складалося з темно-сірого суглинку з фрагментами вугликів, обмазки, кераміки епохи бронзи, раннього залізного та ранньослов'янського часу VII—IX ст. та остеологічними рештками.

Об'єкт 7. Господарська яма, овальної форми, розмірами 0,8 × 1,1 м, заглиблена в материк на

0,1 м. Стінки ями похилі, заповнення складалося з темно-сірого суглинку з фрагментами вугликів, кераміки ранньослов'янського часу VII—VIII ст. та остеологічними рештками.

О.Є. Златогорський, М.П. Вашета

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПІВНІЧНИХ ОКОЛИЦЯХ ЛУЦЬКА

У листопаді 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» під керівництвом О. Златогорського розпочато дослідження у с. Буків Луцького р-ну. Закладено розкоп розміром 6,0 × 10 м. У зв'язку з несприятливими погодними умовами розкоп законсервовано, а роботи продовжено вже у квітні 2011 р.

Стратиграфічний зріз розкопу засвідчив культурний шар епохи бронзи, ранньослов'янського часу, доби Київської Русі та пізньосередньовічного періоду. Об'єктів не виявлено. Крім керамічних виробів згаданого часу, також виявлено колекцію монет XVII—XIX ст.

У червні 2011 р. проведено дослідження на території нововиявленого поселення у с. Богушівка Луцького р-ну. Пам'ятка розташована у східній частині села, на відстані близько 600 м на схід від автодороги Луцьк—Богушівка, на лівому березі невеликої річки Стохід, лівого притоку р. Стир. У північній частині ділянки закладено розкоп розміром 4,0 × 12 м. Виявлено та досліджено п'ять об'єктів.

Об'єкт 1. Господарська споруда підпрямокутної форми, орієнтована кутами за сторонами світу, розміром 2,0 × 1,2 м, заглиблена в материк на 0,35 м. Стінки прямовисні, долівка рівна, трамбована. Заповнення споруди складав гумусований суглинок з дрібними фрагментами глиняної обмазки, остеологічними залишками та фрагментами кружальної кераміки. Датовано об'єкт за знахідками на долівці XVI—XVII ст.

Об'єкт 2. Споруду виявлено у центральній частині розкопу на глибині 0,5 м від денної поверхні. У ході робіт досліджено частину споруди підпрямокутної форми, орієнтовану кутами за сторонами світу, розміром 4,3 × 4,0 м, у межах розкопу заглиблену в материк на 1,2 м. Стінки похилі, долівка рівна, добре трамбована. Заповнення споруди складав гумусований суглинок, перемішаний з вугликами та дрібними фрагментами глиняної обмазки, остеологічні залишки, фрагменти кружальної кераміки. За аналогіями кераміка датується кінцем XVI—XVII ст. Знайдено також фрагменти сюжетних і так зв. «коврових» кахель із зеленою поливою та без неї, за аналогіями датуються кінцем XVI—XVII ст. Металеві вироби представлені численними знахідками цвяхів, голок, куль і фрагментів бронзових

Рис. 1. Торгова пломба з гербом м. Цвіккау XVI ст.

виробів. Цікавими знахідками є бронзовий підсвічник, монета (півгрош Яна Ольбрахта, пошкоджений вогнем) та три торгові пломби, виготовлені зі свинцю. Одна з них містить у центрі герби: на аверсі три лебеді в щиті, два згори та один знизу; на реверсі щит з двома горизонтальними лініями. На аверсі по колу напис старонімецькою «*Zeiolen der statd Zwickaw*», що в перекладі означає «*Знак міста Цвіккау*». Серед остеологічних матеріалів слід виділити знахідку рога оленя благородного.

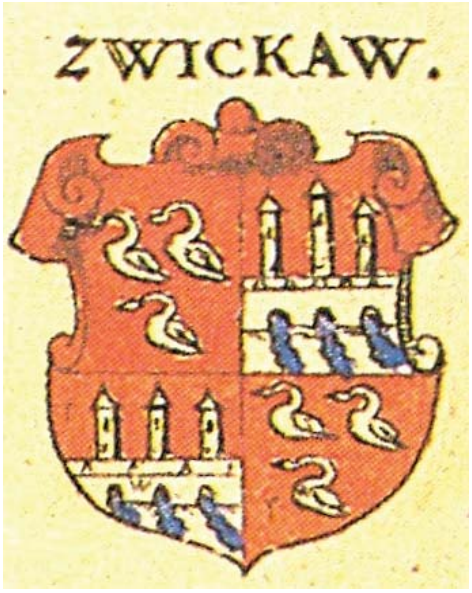

Рис. 2. Старий герб з Цвіккау в 1605 р.

Об'єкт 3. Господарська споруда овальної форми, розміром 2,30 × 1,25 м у межах розкопу, заглиблена в материк на 0,7 м. Зі східного боку містився вхід у споруду у вигляді підпрямокутного пандусу, розміром 1,0 × 1,0 м у межах розкопу, заглиблений у материк на 0,4 м. Стінки прямовисні, долівка рівна, трамбована. Заповнення споруди складалося з гумусованого суглинку, остеологічних залишків і фрагментів кружальної кераміки кінця X—XI ст.

Об'єкт 4. Житло підпрямокутної форми, орієнтоване кутами за сторонами світу, розміром 1,0 × 2,0 м в межах розкопу, заглиблене в материк на 0,5 м. У своїй південній частині зруйноване пізнішим об'єктом 2. Стінки прямовисні, долівка рівна, трамбована. У південно-західному куті житла виявлено залишки печі з діаметром череня близько 1,0 м. Заповнення споруди складалося з гумусованого суглинку з дрібними фрагментами глиняної обмазки, остеологічними залишками та фрагментами кружальної кераміки кінця XI — початку XII ст.

Об'єкт 5. Житло підпрямокутної форми, орієнтоване стінками за сторонами світу, розміром 4,0 × 1,8 м у межах розкопу, заглиблене в материк на 0,6 м. У східній частині зруйноване пізнішим об'єктом 2. Стінки прямовисні, долівка рівна, трамбована. У північно-східному куті виявлено залишки печі, зруйнованої під час спорудження об'єкта 2, з розмірами збереженої частини 1,25 × 0,35 м. Заповнення споруди складав гумусований суглинок з дрібними фрагментами глиняної обмазки, остеологічними рештками та фрагментами ліпної і кружальної кераміки. Датований об'єкт за знахідками на долівці кінця IX—X ст.

Крім того, в культурному шарі розкопу знайдено бронзову фібулу з округлим щитком на спинці римського часу, вістря стріли давньоруського часу, фрагмент скляної намистини та монети XVII ст.

Скупчення значної кількості об'єктів у невеликому за розмірами розкопі свідчить не лише про багатошаровість, а й щільність заселення території пам'ятки від римського часу до XVII ст. включно. Про подальший розвиток населення свідчать знахідки монет середини XVII ст. у верхніх горизонтах культурного шару.

О.Є. Златогорський, Д.Г. Дем'янчук

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Протягом січня—листопада 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» на території поліських районів Волинської обл. (Ковельського, Ратнівського, Камінь-Каширського, Любешівського, Маневицького) обстежено 518 землевідводів на предмет наявності чи відсутності історичного культурного шару. На 510 ділянках культурних шарів виявлено не було (форма 1 висновків), на шести ділянках їх зафіксовано (пізньосередньовічний час) або ділянки розташовувалися поряд із відомими пам'ятками (форма 2 висновків), на двох виявлено різночасовий культурний шар. Зокрема, у с. Уховецьк Ковельського р-ну на північно-східній околиці села відкрито культурний шар XVII—XVIII ст.; у с. Гішин Ковельського р-ну, в його східній частині, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Турії — культурний шар XVI—XVII ст. У Гішині також розташована Дмитрівська церква середини XVI ст. — найдавніший дерев'яний храм Волині; у с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну, у центральній частині села по вул. Єршова і Хакімова, 113, приблизно за 700 м на схід від монастиря та за 200 м на північ від давньоруського городища — культурний шар давньоруської доби XI—XII ст. та пізнього середньовіччя XVI—XVII ст.; у с. Колодниця Ковельського р-ну, у центральній частині села, в уроч. За Клубом, на відстані близько 100 м на схід від приміщення будинку культури та за 100 м на північ від поселення культури лійчастого посуду — пізнього середньовіччя XVI—XVII ст.

На поселенні доби енеоліту в с. Колодниця проведено рятівні дослідження. Пам'ятка розташована в центральній частині села, в уроч. За Клубом, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Бобрівка (правосторонній доплив р. Турія). У ході робіт досліджено 20 м^2 площі. Попереднє шурфування показало наявність на глибині 0,0—0,4 м слабонасиченого знахідками шару гумусованого піску.

З метою дослідження характеру нашарувань у північній частині пам'ятки закладено траншею розмірами 10 × 2,0 м, орієнтовану за лінією північ—південь. Простежено наступну стратиграфію: 1) 0,00—0,10 м — слабогумусований пісок зі слідами вивітрювання органічних матеріалів, що містив знахідки новітнього часу; 2) 0,10—0,45 м — перевідкладений супіщаний ґрунт; 3) 0,45—0,55 м — шар гумусованого піску зі знахідками мідного віку. Під час проведення пошарових зачисток дна траншеї у її північній частині зафіксовано дві плями від заповнень об'єктів. Господарська яма 1 — овальна в плані, діаметром 1,3 × 1,1 м і висотою прямих земляних стінок 0,3 м від рівня утрамбованої піщаної долівки. Заповнення ями складалося з темнішого на фоні жовтого материка супіску, в якому містилися фрагменти ліпної кераміки мідного віку, гончарної кераміки пізньосередньовічного часу, знахідки новітнього часу. Господарська яма 2 — майже кругла в плані, діаметром 1,20 × 1,05 м і висотою похилих земляних стінок 0,15 м від рівня утрамбованої піщаної долівки. Заповнення ями складалося з темнішого на фоні жовтого материка супіску, в якому були фрагменти ліпної кераміки мідного віку, гончарної кераміки пізньосередньовічного часу. Виявлена в об'єктах ліпна кераміка представлена фрагментами стінок горщиків цеглястого кольору, виготовлених з грубого тіста з домішками товченого каменю та піску. У тісті ліпних фрагментів трапляються також включення шамоту. За аналогіями належить до культури лійчастого посуду мідного віку. Результати дослідження показали, що північна частина пам'ятки була частково знищена внаслідок господарської діяльності в XVII—XVIII та XX ст.

О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ У с. ЗИМНЕ ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОГО р-ну ВОЛИНСЬКОЇ обл.

Роботи провадилися на поселенні, розміщеному на південному краю великого мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Луга, на ділянці, виділеній під забудову по вул. Польовій. На протилежному березі річки, за 1,2 км на південний захід від дослідженої ділянки, розташоване Зимнівське городище VI—VII ст.

Дослідження проводилися траншеєю, розміром 2,0 × 10 м, з прирізкою, яку зроблено після виявлення об'єкта, що продовжувався за межами траншеї. Культурний шар на дослідженій ділянці мав потужність 0,7—0,8 м і містив різночасову кераміку: епохи бронзи та раннього заліза, лужицької та празько-корчацької культур, а також давньоруського та пізньосередньовічного часів. Тут само знайдено втульчасте вістря стріли давньоруського часу. Зачистка рівня материка на глибині 0,7—0,8 м виявила дві темні плями від заповнення заглиблених об'єктів, які виявилися житлом празько-корчацької та господарською

Рис. Зимне. Житло празько-корчацької культури

ямою лужицької культур.

Котлован житла 1 — прямокутне заглиблення з ледь похилими стінками. Довжина котловану становила 3,2 м. Ширина житла — до 3,1 м, що фіксується добре збереженою стовповою ямою у північно-східному куті котловану. При цьому північно-східна межа житла зафіксована по його підлозі, оскільки тут воно накладалося на інший об'єкт, який продовжувався у стінці дорізки на сусідній ділянці, що унеможливлювало дослідження останнього. Глибина котловану від рівня материка становила 0,4—0,5 м. Дно рівне, з легким нахилом у південному напрямку. Слідів підмазки долівки житла не зафіксовано. Окрім згаданої стовпової ямки, у підлозі зафіксовано ще п'ять ямок різного розміру, одна з яких була передпічною. На підлозі виявлено фрагменти кераміки та «хлібців» празько-корчацької культури. Такі ж знахідки траплялись і у заповненні котловану житла.

Піч, що розміщувалась у північно-західному куті житла, була вимурувана з глини зі включенням великих фрагментів випаленої обмазки, мала розміри 1,05 × 0,90 м і була орієнтована челюстями на північний схід. На її внутрішній випаленій поверхні добре прослідковуються сліди формування пальцями руки по мокрій глині. З внутрішнього боку стінки печі та черінь пропалені до червоного кольору на товщину до 5,0 см. На черені зафіксовано сліди вапна та деревного вугілля. У тілі печі, при її розбиранні, виявлено кілька крупних фрагментів празько-корчацької кераміки.

Яма 1 — заглиблення майже круглої форми, розміром 1,2 × 1,3 м з похилими стінками та ледь увігнутим до центру дном. Глибина її становила 0,45 м від рівня материка. У заповненні знайдено фрагменти кераміки лужицької культури.

Проведені дослідження доповнюють наші уявлення про розвиток системи заселення цього мікрорегіону, зокрема про поселенську структуру навколо Зимнівського городища у VI—VII ст. Особливий інтерес становить оригінальна конструкція печі та значна кількість фрагментів «хлібців» у розкопаному житлі празько-корчацької культури.

О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ ВАЛИ У м. ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ

Протягом сезону роботи тривали на ділянці розкопу I та нового розкопу II, який закладено з метою повного дослідження масового поховання XX ст., виявленого в попередньому році. Окрім цього, проводилося шурфування території городища задля пошуку інших могил з масовими похованнями. Таким чином, робота експедиції проходила у двох напрямах: власне археологічні дослідження та ексгумаційні роботи.

Незважаючи на обмежений характер археологічних досліджень, отримано важливу інформацію про оборонну стіну та фундамент під нею мурованого замку Казимира Великого, що існував тут у XIV ст. Уточнено розміщення окремих ділянок стіни, зокрема її поворот у західному напрямку. Виявлено включення цегли в нижню частину вапнякової кладки. Відзначено дещо нижчу якість виконання окремих ділянок стіни та фундаменту з внутрішнього боку замку у порівнянні із зовнішнім, дослідженим у 2010 р.

Зафіксовано сліди розбирання замку в 1370 р. у вигляді своєрідного пандусу з будівельного сміття, що прилягав до внутрішнього боку стіни та фундаменту. Здійснені проміри фрагментів цеглин, що містились у цьому шарі. З внутрішнього боку стіни, на рівні її переходу у фундамент, досліджена викладена з цегли піч оригінальної конструкції. У її конструкції використана добре оброблена вапнякова плита розміром 87,0 × 66,0 × 14,5 см.

Масові знахідки представлені, насамперед, керамікою. Серед індивідуальних знахідок, окрім згаданої вапнякової плити, виготовленої з якісної немісцевої сировини, слід відзначити кістяну квадратну шашку розміром 2,7 × 2,7 см з солярними знаками на поверхні, фрагменти

Рис. Вміст жіночої сумочки: срібна виделка та ложка, мундштук, флакон від парфумів та інші супровідні матеріали розстріляних

мідного клепаного посуду й арбалетний болт. Стратиграфія дослідженої ділянки сприяла чіткому розподілу рухомих знахідок стосовно шару будівельного сміття 1370 р. на два комплекси — ранішого та пізнішого часів.

Ексгумаційні роботи проводилися спільною українсько-польською експедицією ДП «Волинські старожитності» (керівник О. Златогорський) та Інституту археології університету ім. М. Коперніка з Торуні (керівник Анджей Кола). У межах розкопів I і II виявлено поховальну яму розмірами 16 × 4,0—5,0 м, в якій досліджено 367 поховань — жертв масового розстрілу 1940-х рр. Поховальна яма продовжується у північній стіні розкопу 1. Шурфами 1—3 (розмірами 1,0 × 1,5 м) на північ від розкопу також виявлено поховання і встановлено довжину поховальної ями, що сягає 33 м. У шурфі 7 (розмірами 1,0 × 1,5 м) за 10 м на схід від південного краю розкопу 2 також зафіксовано поховання. У розвідкових шурфах 4—6, 8—10 на території городища поховань не виявлено. Супровідний матеріал похованих досить чималий. Серед найвагоміших знахідок варто відмітити жетони польських поліцейських Куліговського та Маловейського, фото польського генерала, жіноча сумочка, золоті і срібні прикраси та золоті монети царського періоду. Попередні висновки стосовно етнічної належності розстріляних до повного завершення дослідження робити зарано: згадані поліцейські за документами НКВС розстріляні в Осташкові та в Калініні. Але дослідження наводить на досить цікаві думки: не завжди можна довіряти «розстрільним» спискам радянських караючих карних органів і, як це не дивно, не завжди можна довіряти і супровідним матеріалам.

О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко, Б.Л. Ліщук

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНИХ РАЙОНІВ ВОЛИНСЬКОЇ обл.

Протягом січня-листопада 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» на території західних районів Волинської обл. (Володимир-Волинського, Іваничівського та Локачинського) обстежено 211 землевідводів на предмет наявності чи відсутності історичного культурного шару на їх площі. На 195 ділянках культурного шару не виявлено, на 9 ділянках засвідчено наявність історичного культурного шару пізньосередньовічного часу або розташування ділянок поряд із відомими пам'ятками, на виявлено історичний культурний шар різних періодів. А саме: у м. Володимирі-Волинському у центральній частині по вул. Олімпійська, 12 – культурний шар XVII—XVIII ст.; у м. Володимирі-Волинському у центральній частині, в районі колишнього єврейського середньовічного кварталу по вулиці Шевченка, 11а – культурний шар XIV—XV ст., похований під насипним грунтом потужністю 1,2 м; у м. Володимирі-Волинському у центральній частині, в районі уроч. Апостольщина по вулиці Гайдамацька, 34 – культурний шар XI—XV ст., похований під насипним грунтом та шаром торфу потужністю 1,6 м; у с. Зимне на північно-західній околиці села по вулиці Польовій – культурний шар багатошарового поселення лужицької культури епохи бронзи, ранньозалізного віку, празько-корчацької культури, давньоруського періоду та XIV—XV ст.; у с. Зимне на північній околиці села по вулиці Т.Шевченка — культурний шар епох енеоліту, бронзи та давньоруського часу; у с. Острівок Льотничівської сільської ради на південно-західній околиці села, на мисі, утвореному поворотом безіменного струмка — культурний шар поселення давньоруського періоду X—XII ст. та пізньосередньовічного часу XV—XVI ст.; у м. Устилузі на північно-східній околиці міста по провулку Річному, 6, на кінці мису корінного берега р. Луги, утвореного при впадінні у неї безіменного струмка, – поселення ранньозалізного віку; у с. Линів Бубнівської сільської ради на північній околиці села, на відстані близько 50 м на південний захід від кладовища та близько 200 м на північний захід від церкви – поселення давньоруського часу X—XII ст.; у с. Верба Овадніської сільської ради Володимир-Волинського р-ну (на південно-східній околиці села в урочищі Біля Баранів) ділянка знаходиться поруч з багатошаровим поселенням епохи міді, бронзи та XIV ст.; у с. Затурці Локачинського р-ну на західній околиці села по вул. В.Липинського, за 10 м на північ від автодороги Луцьк – Володимир-Волинський та близько 150 м на північ від русла річки Турія виявлено культурний шар XVII—XVIII ст.; у с. Старий Загорів Локачинського р-ну на північній околиці в прибережній смузі ставу, розміщеного в заплаві р. Свинарка, на південь від мосту-греблі та південної околиці с. Хорів ділянка знаходиться поруч із 5 поселеннями, які додатково були обстежені та прошурфовані. В результаті виявлені нові пам'ятки: 1) поселення ранньозалізного та ранньослов'янського часу розташоване на схилі правого берега ставу, приблизно за 200 м на південь від греблі; 2) поселення давньоруського часу та пізньосередньовічного періоду розміщене на мисі високого правого берега ставу, приблизно за 700 м на південь від греблі; 3) поселення епохи бронзи та ранньозалізного часу розташоване на високому правому березі р. Свинарка в гирлі струмка, правого притоку річки; 4) поселення ранньозалізного часу розташоване на невеликому підвищенні в заплаві лівого берега р. Свинарка, в південній частині обстежуваної ділянки; 5) поселення давньоруського часу розміщене на схилі лівого берега ставу на південній околиці с. Хорів.

У с. Зимне по вул. Польовій проведені рятівні дослідження.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

О.О. Мельник, В.В. Отрощенко

РОБОТИ НЕДАЙВОДСЬКОЇ ОХОРОННОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У вересні—листопаді 2011 р. Недайводська експедиція ІА НАН України продовжила дослідження святилища та ґрунтового цвинтаря доби пізньої бронзи, що розкопувалися в 2008—2010 рр. Криворізьким історико-краєзнавчим музеєм. Комплекс розташований на плато першого вододілу, за 0,3 км на схід від лівого берега р. Інгулець. З півночі пам'ятка обмежена Поповою балкою, що впадає у вказану річку. Відстань до південної окраїни с. Недайвода Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. становить 3,4 км. Земельну ділянку, де проводяться розкопки, планується передати під кар'єр для видобутку граніту. Раніше розкопано святилище курганного типу площею 254 м^2 та частину прилеглого простору загальною площею 40 м^2. 2011 р. розкоп II розширено до 36 м^2, де знайдено антропоморфну гранітну стелу розмірами 4,1 × 1,2 × 0,7 м (рис. 1). Закладені також розкоп III (56 м^2) і розкоп IV (350 м^2). Розпочато роботи в розкопі V на ділянці 35 м^2. Могильник розташовувався на південь і захід від святилища. Роботи проводилися вручну, суцільними розкопами, з фіксацією знахідок за квадратами. Проміжні бровки завтовшки 0,2—0,3 м залишалися через кожні 4,0 м. Культурний шар цвинтаря (завглибшки 0,30—0,75 м) містив значну кількість викладок, конструкцій, одиноких брил і невеликих шматків (переважно граніту), закладки поховань, фрагменти кераміки та кістки тварин.

У розкопі III розчищено гранітну плиту-стелу підпрямокутних обрисів, із загостреною короткою (західною) стороною і звуженою східною. Максимальні розміри складають 4,6 × 2,2 × 0,7 м. Орієнтована за лінією захід—північний захід — схід—південний схід. Найбільша товщина на заході. На протилежному боці звужується до 0,3 м. Плита лежала на рівні передматерика (-0,7 м від репера). Під її краями, по всьому периметру та навколо неї, знаходилися куски каменів від 0,1 м до 0,5 м у поперечнику. Особливо потужна (0,5 м) закладка під західним краєм («головою»). Це призвело до похилого її залягання під кутом 10 ° із заходу на схід. Зовнішня поверхня пласка, тріщинувата, внизу ввігнута. Північний довгий бік більш-менш рівний, протилежний — зі рваними краями. При прокопці знайдені невеликі (до 0,3 м у поперечнику) фрагменти ліпної кераміки з червонуватою зовнішньою поверхнею та фрагменти тазових кісток великої тварини. Можливо, плита спочатку стояла вертикально та впала на кам'яні викладки. На це вказує перепад висот на 0,56 м зі сходу на захід.

Розкоп IV площею 350 м^2 закладено на південь і північ від траншеї завдовжки 20 м (схід—захід), яку в травні прокопав Є.Л. Фещенко. У ній на різних відстанях зафіксовані скупчення каменів. У результаті розкопок (на ділянках розмірами 4,0 × 4,0 м та 4,0 × 5,0 м з проміжними бровками) зафіксовано 10 суцільних скупчень каменів і значну кількість самотніх брил і груп з трьох—семи уламків. Більшість з них залягала на глибинах 0,28—0,39 м від денної поверхні, що, вірогідно, відповідає рівню давнього горизонту.

У південній і західній частинах розкопу V (площею 400 м^2) виявлено три скупчення каміння розмірами від 5,0 до 8,0 м у поперечнику. Це передбачає продовження цвинтаря у північному та західному напрямках, де планується завершення розкопок уже наступного польового сезону.

Загалом на площі цвинтаря виявлено дев'ять поховань, з яких два (2 і 5) — кенотафи. Деякі поховання супроводжувалися кам'яними ви-

кладками на рівні давньої поверхні в один—два шари (1, 2, 6, 7), в інших (3—5, 8) були компактні закладки, що продовжувалися майже до дна (1, 4, 6) по всій площі — ритуал запечатування небіжчика. Відстань між похованнями коливалася від 4,0 до 7,0 м.

В одному випадку скупчення (9) не було пов'язане з похованням. У його центрі (0,42—0,45 м від поверхні) розміщувалися фрагменти трьох(?) ліпних посудин доби ранньої бронзи:

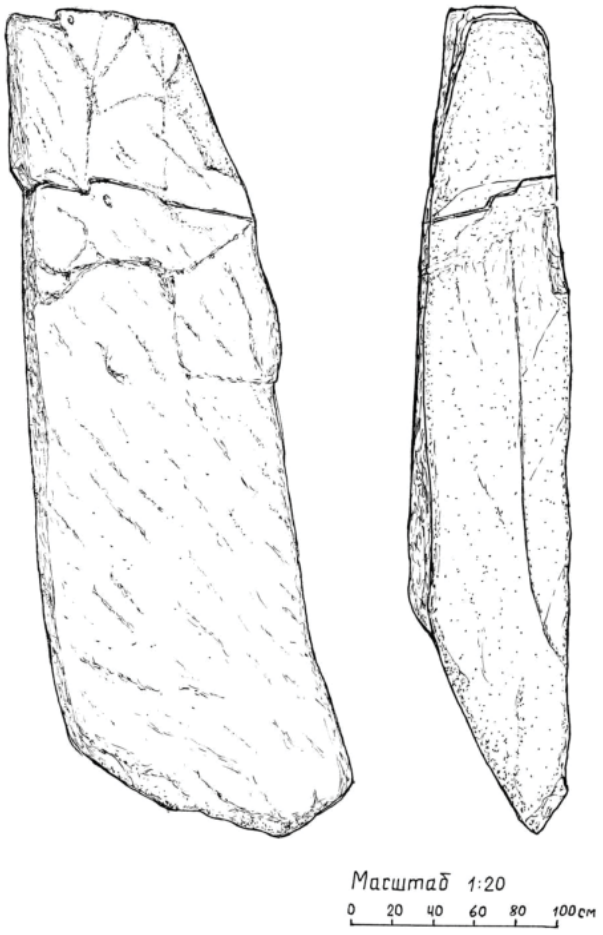

одна мала горизонтальні «ялинки», нанесені штампом, друга — горизонтальні відбитки перевитого шнура, третя — горизонтальні подвійні та потрійні лінії, від яких вгору та вниз через 2,0—2,5 см відходять похилі риски у дві—три лінії.

Поховальний ритуал, загалом, показовий для доби пізньої бронзи Правобережного Степу: овальні чи підпрямокутні з округлими кутами ями, перекриті кам'яними закладками, з ознаками запечатування. Позиція небіжчиків скорчена на боці, лівому (4, в одному випадку з розворотом на спину) чи правому (2). Переважає східна з відхиленнями орієнтація небіжчиків, хоча є і західна (поховання 6). Речовий супровід обмежений посудом (поховання 1, 3, 4, 8), кременевими відщепами та платівкою (поховання 5, 7). Поєднання кременю з посудом в одному комплексі не спостерігається. Кераміка однотипна — ліпні округлотілі горщики, з відігнутим вінчиком і пласким дном. У двох випадках декоровані на перегині тулуба (відбитки нігтя, вертикальні та горизонтальні риски). Керамічний комплекс є типовим для доби пізньої бронзи та відповідає ознакам посуду сабатинівської культури.

Слід звернути увагу на поховання без посуду (2, 5—7) з кременевим речовим супроводом і західною орієнтацією дитини (6) та двох стел у закладці (7). Тут виразно простежується традиція дніпровсько-прутської бабинської культури (за Р.О. Литвиненком).

Прикметною особливістю цвинтаря є наявність шести антропоморфних стел. Чотири з них виявлені в контексті поховань 3, 7 (дві стели) та 8. Помітний збіг в орієнтації стел і небіжчиків, що виключає вторинне (механічне) використання зразків монументальної скульптури в кам'яних закладках. Унікальними є високі (4,6 м та 4,1 м) стели, що були вертикально вкопані на площі могильника. Вони, певним чином, є складовими елементами Недайводського святилища загалом.

Головні об'єкти Недайводського поховально-поминального комплексу попередньо можна датувати XV—XIV ст. до н. е. та пов'язати його побудову з населенням сабатинівської культури.

В.А. Ромашко

РОЗВІДКИ ТА РОЗКОПКИ КУРГАНУ В м. ІНГУЛЕЦЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ обл.

Дніпропетровською експедицією у 2011 р. проведені розвідки в м. Інгулець, пов'язані з проектуванням розширення породного відвалу № 1 ПАО «ІнГЗК» на площі 396 га. Територія досліджень — складне ландшафтне утворення, сформоване заводненою балкою Скелевата та розташованими поряд із нею плакорами. На схилах і терасах балкової системи закладено 102 шурфи.

У результаті системного дослідження площі майбутнього породного відвалу встановлена відсутність пов'язаних з балковою системою стародавніх поселень. Єдиною пам'яткою, якій загрожувала руйнація під час проведення гірничих робіт, залишався курган, розташований на плато у східній частині майбутнього породного відвалу (№ 1373 за реєстром пам'яток археології в Дніпропетровській обл.).

Насип, заввишки 1,0 м і діаметром 28 м, опинився на території утвореного на початку 1980-х рр. садового товариства «Світанок». Як наслідок, поверхня кургану виявилася частково зруйнованою господарськими спорудами та засадженою плодовими деревами, які викорчувано перед початком досліджень.

Спостереження за профілями контрольних бровок дозволяють стверджувати, що курган побудовано у два етапи. Спочатку з рівня давнього горизонту влаштовано основне поховання 4 ямної культури. Материковий викид з поховання укладений на північ від могильної ями. На вкритому рослинною підстилкою дні могили розташовувався кістяк дорослої людини у скорченому на правому боці положенні, черепом на північний схід. Поховання було перекрите кам'яним закладом з вапнякових брил.

З основним похованням пов'язане спорудження з дернових блоків і вальців чорнозему первинного кургану діаметром 22,5 м. Його висота не встановлена через руйнацію верхньої частини насипу. Єдиною досипкою напевне супроводжувалось якесь з двох впускних ямних поховань кургану. Поховання 1, впущене у східну частину первинного насипу, влаштоване у ямі з уступом. У перекритій вапняковими брилами прямокутній могилі видовжених пропорцій розчищено кістяк дорослої людини в сильно скорченому на правому боці положенні, черепом на північний захід. Кістяк в іншому впускному похованні ямної культури (2) виявився частково зруйнованим. Збереглася лише його верхня частина, що дозволяє стверджувати, що небіжчика покладено скорчено на спині, черепом на північ.

Вочевидь, без конструктивних змін у західну полу кургану впущені катакомбне поховання 5 інгульського типу та поховання 3 КБК, влаштоване в підбійній могилі. Усі поховання кургану виявилися безінвентарними.

Таким чином, усього в кургані досліджені п'ять поховань, які визначають час його функціонування від кінця ранньо- до середньобронзової доби.

В.А. Ромашко, Д.Л. Тесленко, Е.Л. Фещенко

ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ, ПОВ'ЯЗАНОГО З РАННЬОЮ ІСТОРІЄЮ КАТЕРИНОСЛАВА

У 2011 р. Дніпропетровською експедицією проведені дослідження культурного шару в центральній частині м. Дніпропетровськ на подвір'ї будівлі за адресою: пл. Дем'яна Бєдного, 17.

Мета роботи полягала у встановленні стану збереженості культурного шару, пов'язаного з ранньою історією м. Катеринослав, та пошуку культурних залишків середини — другої половини XVIII ст., які можна було б пов'язати з існуванням козацької слободи Половиця. Остання традиційно вважається попередницею Катеринослава. Її контури чітко простежуються на мапах останньої чверті XVIII ст. (відредагована мапа Данила де Боскета 1745 р.; План Новороссийской губернии Саксаганского уезда, течение р. Днепра (правый берег) 1778 г. от местечка Новые Кайдаки до местечка Старые Кайдаки; План вновь прожектированного для нового устроения губернского города Екатеринослава при реке Днепре по течению с правой стороны у слободы Половицы, сочинен 1786 году апреля). У 1792 р. в офіційних документах термін «Катеринослав» повністю витіснив термін «Половиця».

На думку дослідників, район сучасної пл. Дем'яна Бєдного та скверу по вул. Ливарній м. Дніпропетровськ збігається з центральною частиною слободи Половиця. Сказаним обумовлено наукову важливість проведених перших розкопок на площі ймовірного розташування цієї пам'ятки.

Площа розкопу, закладеного на подвір'ї будинку 17 на пл. Дем'яна Бєдного, становила 8,0 × 6,0 м (48 м^2). Культурні нашарування у західній і північно-західній частинах розкопу пошкоджені спорудою першої половини XX ст. з бетонним фундаментом і цегляними стінами, а також п'ятьма сміттєвими ямами, чотири з яких за стратиграфією та заповненням належать до XX ст., одна (яма 2) — до першої половини XIX ст. Нашарування східної та південно-східної частин розкопу збереглися краще. Профілі розкопу на всій його площі показують однакову стратиграфію, яка дозволяє виділити сім горизонтів. Виходячи із завдань дослідження, найцікавіші матеріали пов'язані з трьома нижніми горизонтами (Е, Ж, З).

У результаті проведених робіт встановлено, що ділянка будинку 17 на пл. Дем'яна Бєдного — це досить складний у стратиграфічному та культурно-хронологічному плані об'єкт, який достатньо довго формувався. Про епізодичне перебування на дослідженій території людей доби бронзи—раннього залізного віку свідчать окремі знахідки уламків кераміки та бронзового казана, що походять з шару похованого чорнозему (горизонт З). У ньому також містилася незначна серія гончарної кераміки та кахля другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Культурний шар кінця XVIII ст., який можна було б надійно пов'язати з часом існування слободи Половиця, на дослідженій ділянці відсутній. Але знахідки в горизонтах Е та З уламків кахлів і деяких різновидів кераміки XVIII ст. (наприклад, мисок-кришок) дозволяють розглядати досліджену територію як периферію слободи, віддалену від жител і господарських споруд. Стратиграфічно та за знахідками-хроноіндикаторами (монетами) чітко визначаються шари, пов'язані з життям Катеринослава-Дніпропетровська в першій половині XIX ст., другій половині XIX ст. та в XX ст.

Таким чином, слід констатувати, що на дослідженій ділянці сучасної пл. Дем'яна Бєдного виразний горизонт часів існування слободи Половиця відсутній. Шар кінця XVIII — першої половини XIX ст., пов'язаний з ранньою історією міста, суттєво зруйнований пізнішими перекопами та спорудами.

Тесленко Д.Л.

РАСКОПКИ КУРГАНОВ У ПОСЕЛКА КРАСНОПОЛЬЕ

В 2011 г. Днепропетровской целевой экспедицией проведены раскопки курганов в зоне строительства международной автомобильной дороги М-04 Знаменка—Луганск—Изварино на участке обхода г. Днепропетровск (между пос. Краснополье и с. Сурско-Литовское).

Курганы сконцентрированы в две группы, расположенные на водораздельном плато, сформированном балками Бузиноватая и Глубокая, входящими в бассейны рек Мокрая и Сухая Сура. Курганная группа у поселка Краснополье насчитывала семь насыпей. Доминирующий в группе курган 7, высотой более 3,5 м над уровнем поля, не исследовался, поскольку не входил в зону строительства автодороги. Остальные курганы систематически распахивались. Их высота над уровнем поля составляла от 0,1 до 0,6 м, диаметры — 15—25 м.

Курган 1 возведен для основного ямного ***погребения 1***, произведенного в яме прямоугольной формы размерами 0,8 × 0,5 × 0,3 м. Скелет ребенка разрушен; судя по сохранившимся *in situ* костям, он лежал скорчено на правом боку в восточной ориентации (рис. 1, *1*). У западной стены находились две нижние челюсти хищного животного, шесть таранных костей мелких копытных животных, восемь «фишек» — обломков, выломанных из центральной части блока дистального конца лучевой кости мелкого копытного животного, которые вместе с таранными костями, вероятно, составляли игральный или гадальный набор (рис. 1, *2—4*).

Курган 2 возведен для основного ямного ***погребения 2***, расположенного в центре подкурганной площадки. Захоронение совершено в яме прямоугольной формы размерами 2,05 × 1,15 × 1,00 м. На дне могилы лежали пакетированные кости взрослого человека.

В насыпь без конструктивных изменений впущено ямное погребение 3 и сарматское 1. ***Погребение 1*** частично разрушено. Скелет взрослого человека лежал вытянуто на спине черепом на северо-запад. Умерший сопровождался двумя лепными сосудами, в одном из которых находилась бронзовая накладка деревянной чаши.

Погребение 3 совершено в яме с заплечиками прямоугольной в плане формы (размеры входной ямы 2,75 × 2,30 м, внутренней — 1,60 × 1,10 м, общая глубина — 1,30 м). Скелет взрослого человека лежал на растительной подстилке скорчено на спине черепом на юго-восток.

Сооружение **кургана 3** связано со скифским ***погребением 1***. Последнее совершено в подбойной могиле (размеры входного колодца 2,00 × 0,45 × 0,70 м; камеры — 2,25 × 1,10 × 0,90 м). Скелет человека частично разрушен при ограблении. Из инвентаря сохранился обломок железного ножа. Погребение окружено ровиком с внешним диаметром 14,5 м. В северной части рва найдены кости крупного копытного животного.

Курган 4 возведен для основного сарматского ***погребения 1***, совершенного в подбойной конструкции (размеры входного колодца 1,60 × 0,45 × 0,45 м; камеры — 2,85 × 1,35 × 0,25 м). Скелет взрослого человека, лежавший вытянуто на спине черепом на север, сопровождался лепной плошкой, бронзовыми серьгами, стеклянными бусинами и костями конечностей мелкого копытного животного.

Курган 5 сооружен над основным ямным ***погребением 1***, совершенным в яме прямоугольной формы, размерами 1,45 × 0,90 × 0,80 м. Скелет взрослого человека лежал на посыпанной бурой охрой растительной подстилке скорчено на спине головой на запад.

Курган 6 возведен для основного ямного ***погребения 2***, совершенного в яме трапециевидной в плане формы, размерами 1,55—1,40 × 1,20 × 1,10 м. Погребение парное. Скелет взрослого человека лежал скорчено на правом боку черепом на север. На лобные кости красной охрой нанесена полоса-«очелье» шириной 3,0—4,0 см. Ребенок был уложен на спину головой на север вдоль правой руки взрослого (рис. 1, *5*). Слева от черепа по-

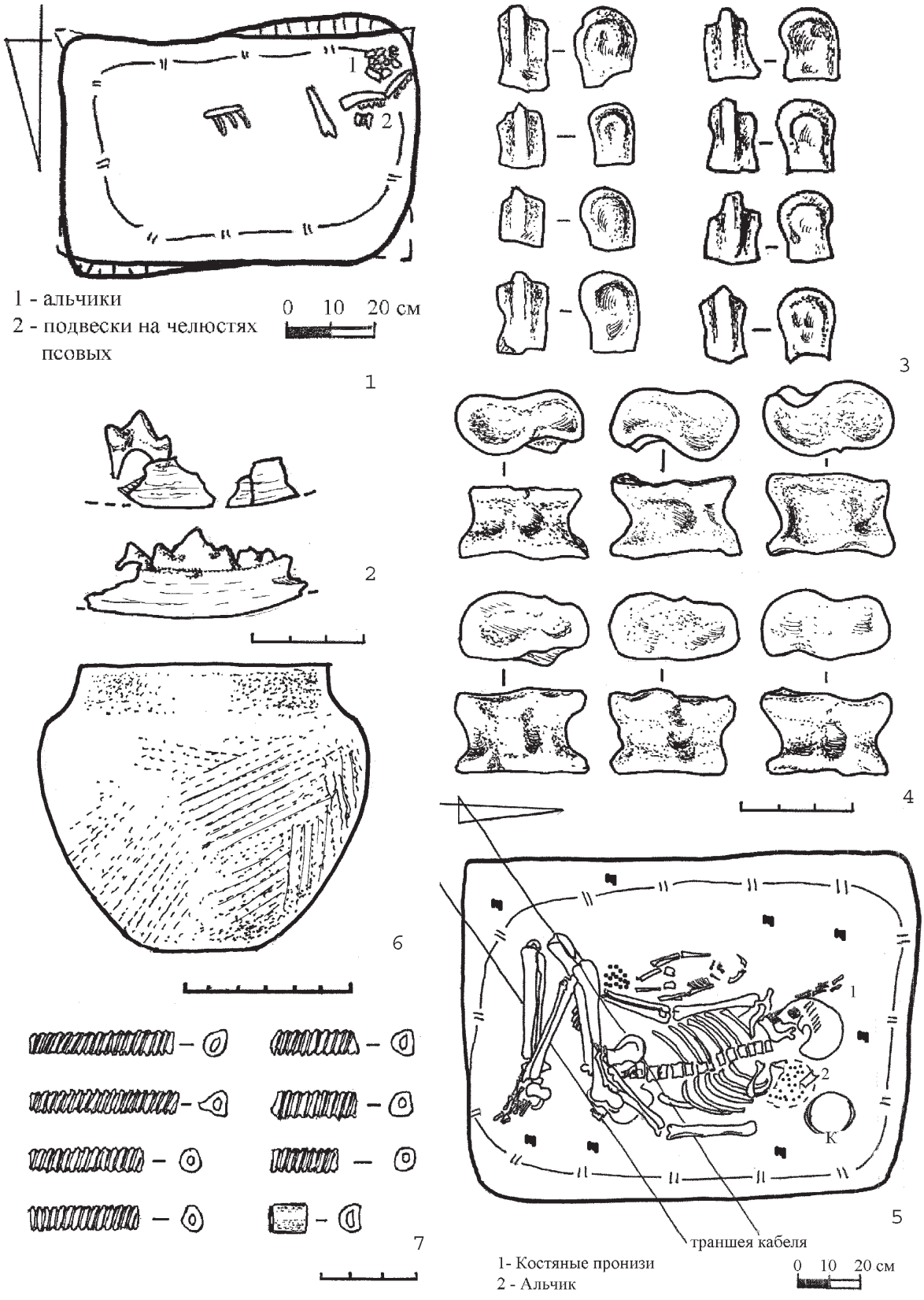

Рис. 1. Материалы раскопок курганов у поселка Краснополье: *1—4* — курган 1, погребение 1; *5—7* — курган 6, погребение 1

следнего в пятне мела найден астрагал мелкого копытного животного. Рядом находился лепной глиняный сосуд (рис. 1, *6*). Под черепом лежало ожерелье, составленное из гравированных птичьих костей (рис. 1, *7*).

В насыпь, без ее конструктивных изменений, впущено разрушенное ***погребение 1***, культурная принадлежность которого не установлена.

Таким образом, исследованные курганы относятся к эпохе бронзы и скифо-сарматскому времени. Ямные погребения по основным характеристикам обряда и инвентаря относятся к финальным этапам в развитии культуры и соотносимы с территориально близкими памятниками у с. Сурско-Литовское. Погребальная конструкция скифского погребения 1 кургана 3 аналогична такой же из кургана 2 у с. Сурско-Литовское. К сожалению, основания для более точных датировок погребений раннего железного века отсутствуют.

Д.Л. Тесленко

РАСКОПКИ КУРГАНОВ У ПОСЕЛКА СУРСКО-ЛИТОВСКОЕ

В 2011 г. Днепропетровской целевой экспедицией проведены раскопки курганов в зоне строительства международной автомобильной дороги М-04 Знаменка—Луганск—Изварино на участке обхода г. Днепропетровск. Курганы сконцентрированы в две группы, расположенные на водораздельном плато, сформированном балками Бузиноватая и Глубокая, входящими в бассейны рек Мокрая и Сухая Сура.

Курганная группа у пос. Сурско-Литовское состояла из шести насыпей, три из которых возведены в эпоху ранней бронзы и одна — в раннем железном веке. Время сооружения двух курганов (4 и 6) определить не удалось. Основные погребения этих курганов уничтожены земляными оборонительными сооружениями времен Второй мировой войны, очевидно, относящимися к 1941 г. Все насыпи подвергались систематической распашке.

Курган 1 круглой в плане формы, высотой 1,2 м над уровнем поля и диаметром 31 м, возведен для основного ямного ***погребения 2***. Захоронение произведено в прямоугольной яме размерами 2,2 × 1,5 × 1,1 м, перекрытой продольно обожженными плахами. Вдоль стен зафиксированы четыре ямки от деревянных кольев. Скелет взрослого человека оказался практически полностью разрушен.

В дельнейшем в насыпь без конструктивных изменений были впущены еще три погребения, из которых первым по времени является ямное ***погребение 3.*** Последнее совершено в прямоугольной яме размерами 1,65 × 1,25 × 1,40 м. Скелет взрослого человека лежал скорчено на правом боку, черепом на запад. У плечевой кости правой руки обнаружен скелет грудного ребенка в той же позе и ориентации (рис. 1, *1*). У детского скелета найден лепной глиняный сосуд (рис. 1, *2*).

Западная стена погребения 3 оказалась частично разрушена камерой катакомбного ***погребения 4*** ингульского типа. Его конструкция состояла из овального в плане входного колодца, диаметрами 1,00 и 0,85 м, и сегментовидной в плане камеры, размерами 2,30 × 1,55 м и глубиной от уровня обнаружения 1,30 м. Колодец и камера соединялись дромосом длиной 0,15 м и шириной 0,50 м. В камере находились останки двух взрослых людей. Первый скелет лежал вытянуто на спине черепом на запад. Кости второго скелета оказались компактно уложены у левого бедра первого погребенного.

Завершило функционирование кургана срубное ***погребение 1*** со скорченным на левом боку скелетом, черепом на север.

Курган 2 возведен для скифского ***погребения 1***. Насыпь была окружена рвом, внешний диаметр которого составлял 16,0—16,5 м, и крепидой. В западной части рва лежал развал двуручной гончарной красноглиняной амфоры (рис. 1, *3—4*). Погребение, произведенное в подбойной могиле, полностью разрушено при ограблении.

В курганах 3 и 5 исследовано по одному ямному захоронению. Основное ***погребение 1*** **кургана 3** произведено в яме с уступом, на который опирались плахи продольного перекрытия. Ниже уступа размеры ямы составили 1,8 × 1,1 × 1,0 м. В углах фиксировались ямки от кольев. Скелет взрослого человека лежал на растительной подстилке скорчено на спине черепом на юго-запад.

Курган 5 был возведен для основного ямного погребения 1, совершенного в яме трапециевидной в плане формы, размерами 0,8 × 0,6—0,4 × 0,5 м. Скелет подростка лежал скорчено на правом боку черепом на север. На лицевом отделе черепа зафиксирована раскраска в виде полосы-«очелья» шириной около 4,0—5,0 см, нанесенной красной охрой.

Ямные погребения могильника по основным характеристикам обряда и инвентаря относятся к финальным этапам в развитии культуры и соотносимы с памятниками, раскопанными экспедицией ДГУ у с. Сурско-Литовское в 1990 г.

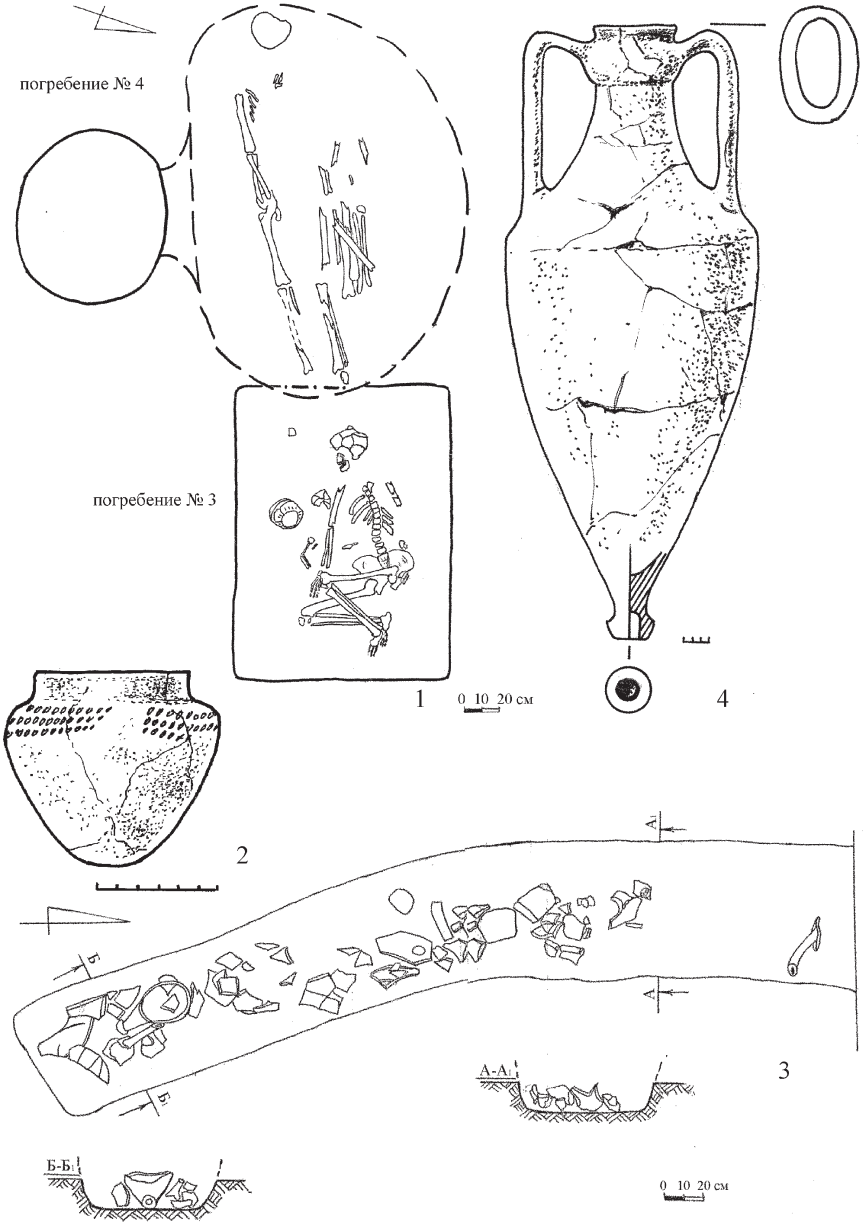

Рис. 1. Материалы раскопок курганов у пос. Сурско-Литовское: *1—2* — курган 1, погребение 3; *3—4* — курган 2, ров

Амфора из рва кургана 2 по форме соотносится с фракциями типа позднепухлогорлых амфор, которые изготавливались на о. Хиос в 50—20-е гг. V в. до н. э., что может служить хронологическим репером при датировке скифского погребения 1.

Е.Л. Фещенко

ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗРУШЕННОГО КУРГАНА В с. ПЕСЧАНКА ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ обл.

Летом 2011 г. Днепропетровской целевой экспедицией проведены раскопки кургана в с. Песчанка Новомосковского р-на Днепропетровской обл., расположенного на территории домохозяйства № 94 по ул. Садовая. Курган находился на левом берегу р. Песчанка левого притока р. Самара.

Необходимость исследования памятника вызвана неудовлетворительным состоянием его насыпи, значительная часть которой разрушена. Ее западная пола снивелирована под огород. В 1980-х гг. в поле насыпи вырыт котлован под хозяйственную постройку. От ее строительства отказались, наткнувшись на ряд погребений в деревянных гробах. Сохранившаяся часть насыпи имела высоту 1,6 м над уровнем поймы, диаметры 20 и 28 м.

Профили бровок позволяют прийти к заключению, что курган возведен в один строительный период. Во всяком случае, при достаточно четко выраженной линии древнего горизонта, следы досыпок или иных конструктивных элементов в профилях отсутствовали. Не исключено, что они не сохранились из-за использования насыпи жителями населенного пункта конца XVIII — первой половины XIX в. под кладбище. В профилях бровок и плоскости траншей зафиксировано 34 погребения того времени, сгруппированных в три ряда, вытянутых по оси север—юг.

В кургане исследовано два впускных сарматских захоронения. Погребенные в них лежали вытянуто на спине. Скелет из погребения 1 черепом ориентирован на юг, скелет из погребения 2 — на север. В составе сопровождающего инвентаря присутствовали гончарный красноглиняный кувшин и абразивный камень. Основное погребение обнаружить не удалось. Вероятно, оно разрушено одним из погребений конца XVIII — первой половины XIX в.

Погребения конца XVIII — первой половины XIX в. не расчищались — все их погребальные ямы впущены в материк и не препятствовали выборке бульдозером грунта из траншей до этого уровня.

Е.Л. Фещенко, В.А. Ромашко, Д.Л. Тесленко

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИКУРГАННОГО ПРОСТРАНСТВА КУРГАНА 2 У с. НЕДАЙВОДА

Весной 2011 г. Днепропетровской целевой экспедицией проводились работы у с. Недайвода Криворожского р-на на участке, примыкающем к ранее исследованному криворожскими археологами кургана 2. Участок является частью территории Недайводского сельсовета, отведенной по распоряжению Криворожской райгосадминистрации ТОВ «Гранит Групп» под строительство карьера и дробильно-сортировочной фабрики (общая площадь отвода 120 га).

Изучение участка начато в 2007 г. Разведка проведена заведующим отделением охраны памятников Криворожского историко-краеведческого музея А.А. Мельником. В результате этих работ на отводимой территории зафиксировано наличие двух курганов и земляных укреплений времени Второй мировой войны (1943—1944 гг.). Исследование курганов проведено А.А Мельником в 2008—2009 гг. В 2010 г. он провел на участке дополнительные исследования, в результате которых рядом с курганом 2 выявлена курганоподобная насыпь. Заложенный на ней небольшой по площади раскоп подтвердил предположение о том, что объект является памятником археологии. В нем обнаружена гранитная плита, напоминающая антропоморфную стелу, погребение позднего бронзового века под каменным закладом, керамика позднего бронзового века и скифского времени. Автор раскопок интерпретировал памятник как «прикурганное святилище».

В 2011 г. экспедицией ДНУ проведены работы по определению возможной площади выявленного А.А. Мельником памятника. Исходя из цели исследования, рядом с траншеей и раскопом А.А. Мельника 2010 г. заложены пять разведочных траншей (рис. 1, *2*). Общая длина траншей 44 м, ширина 1,0 м. В двух траншеях, расположенных к северо-западу (траншея 1) и юго-западу (траншея 4) от «прикурганного святилища», зафиксированы скопления камней.

Стратиграфия траншей:

0,00—0,15 м — дерновый слой;

0,15—0,50—0,60 м — слой террасового чернозема, в котором с глубины 0,15—0,20 м от поверхности находились отдельные гранитные камни и их скопления. Размеры камней колеблются от 0,20 × 0,15 × 0,10 м до 0,90 × 0,70 × 0,45 м. Нижняя часть камней крупных размеров находилась на уровне материка или на 0,10—0,15 м выше него (0,45—0,50 м от поверхности). Нижняя часть камней средних и небольших размеров находилась выше (около 0,3 м от поверхности). Протяженность площади траншеи 1, в которой находились камни, составляла 16—17 м, траншеи 4 — 3,0 м; 0,5—0,6 м и ниже — материковый суглинок (рис. 2).

В результате проведенных работ установлено, что так называемое «прикурганное святилище» является частью каменной конструкции или выкладки, большая часть площади которой расположена к западу от разведочной траншеи А.А. Мельника. Общая площадь памятника, судя по стратиграфии траншей 1 и 4, составляет около 400 м^2.

Интерпретация памятника как святилища, равно как и утверждение об его исключительности и уникальности, по нашему мнению, имеет право на существование, но требует весомых доказательств. Возможны и другие трактовки. Например, памятник может быть небольшим по размерам курганом с каменными конструкциями (этому противоречит отсутствие каких-либо следов погребенной почвы и досыпок), или же принадлежать к категории «каменных закладок», широко известных в Надпорожье и Нижнем Поднепровье. Прояснить вопрос о типе памятника может только его полное исследование.

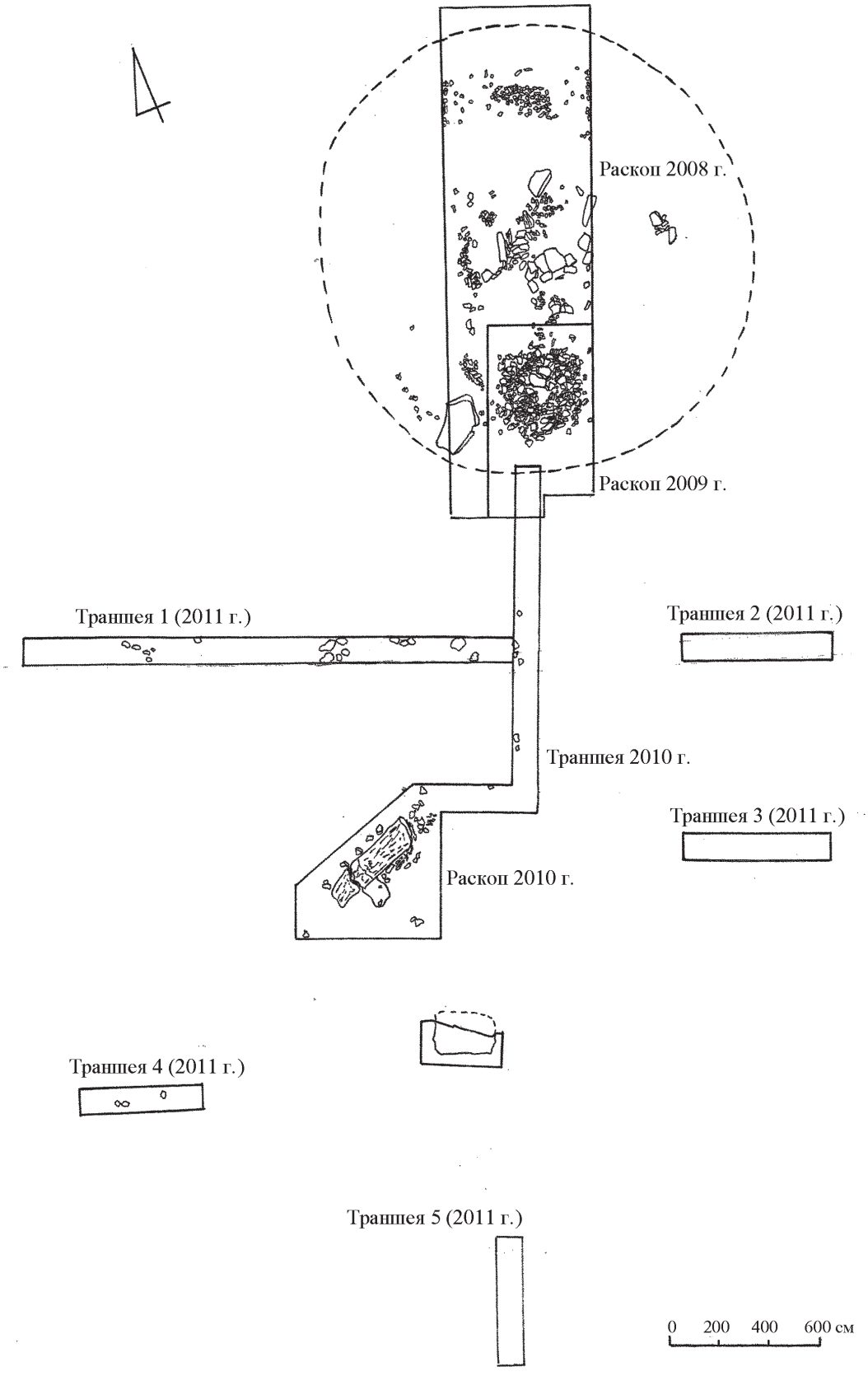

Рис. 1. Общий план объекта у с. Недайвода

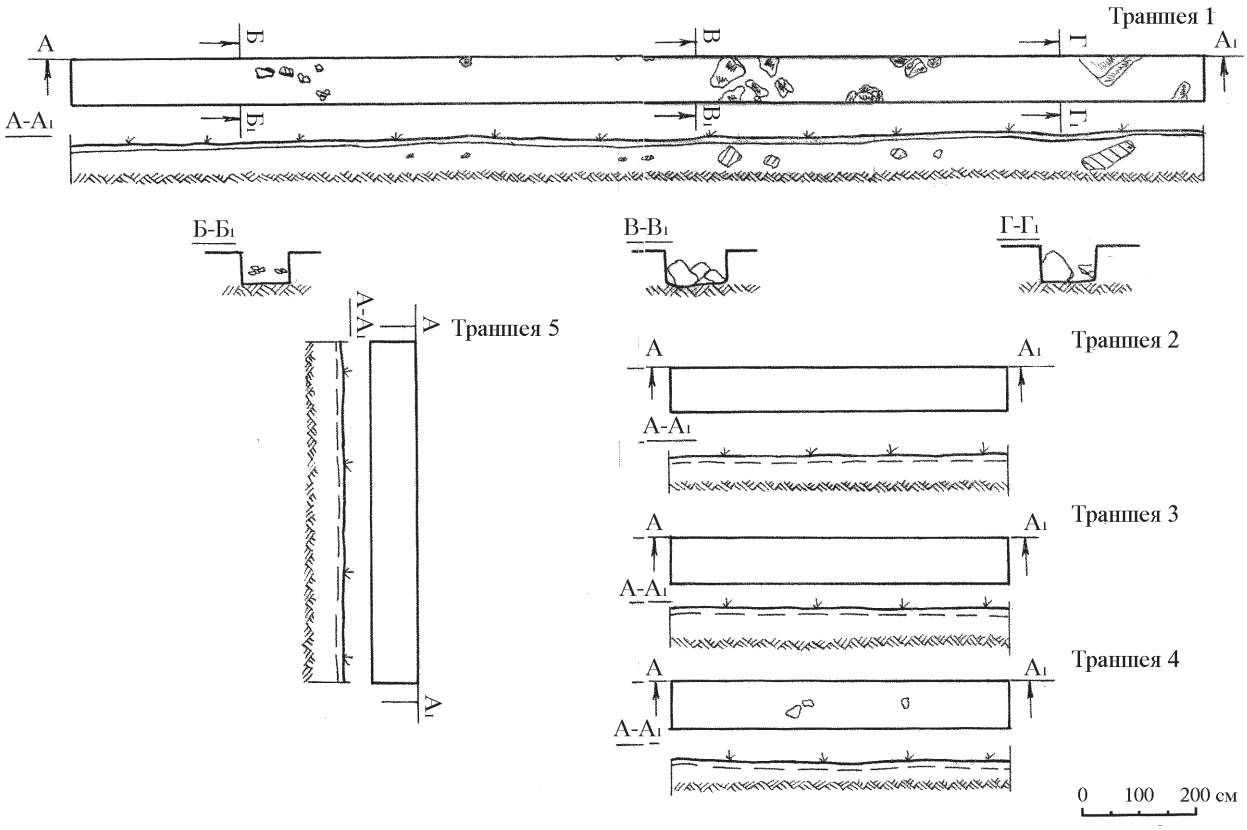

Рис. 2. Разведочные траншеи 2011 г. и их профили

В.М. Шалобудов, І.Ф. Ковальова

ДОСЛІДЖЕННЯ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Продовжено роботи на Новобогородицькій (Богородицькій) фортеці, розташованій у пониззі р. Самара на північ від селища Шевченко, поблизу м. Дніпропетровськ. Для уточнення планування житлової забудови ділянки біля «Самарських» воріт продовжено розкоп V з умовною назвою «Митниця» (рис. 1). У південно-східному напрямку досліджено площу 84 м^2, де зафіксовано залишки наземної будівлі, що отримала порядковий № 13. Розміри останньої 3,5 × 3,0 м, поздовжня орієнтація — північний захід—південний схід. У східному куті збереглися залишки відкритого вогнища підковоподібної форми, заглибленого на 0,2 м. Час існування будівлі встановлено за мідними російськими монетами, молодша з котрих — «п'ять копійок» Катерини II — 1770 р. карбування. На прилеглій ділянці відкрито також чотири сміттєві ями з матеріалами першої половини XVIII ст. та три скелети (з них два — дитячі), поховані без дотримання обряду, що дає підставу віднести їх до досить численних жертв епідемії 1735 р.

Прирізка 2 поширила розкоп V у західному напрямку на 184 м^2. Тут досліджено вулицю, яка відходила від дороги до «Самарських» воріт. Довжина простеженої частини — 22 м, ширина — 5,0 м. На захід від неї відкрито два житла-землянки та три господарські ями. Будівля 14 (розмірами 5,8 × 5,2 м і завглибшки 2,7 м) довгою віссю орієнтована за напрямком північний схід—південний захід. В її південно-західній частині виявлено залишки розібраної печі, від котрої залишилися биті та цілі коробчасті кахлі з сюжетом — «букет» на лицьовій пластині й уламки формованої цегли. Землянка тривалий час залишалася відкритою, про що свідчить наявність чорноземного затьоку, у котрому знайдений череп літньої жінки без нижньої щелепи. На глибині 1,9 м уздовж південної стінки залишено приступок, який слугував лежанкою. Вхід мав вигляд колодязя із рештками драбини. На дні і в заповненні нижньої частини землянки знайдені численні фрагменти від глиняного та скляного посуду. Серед них — залізні вістря козацького спису, сокира, леміш плуга, терка, кайдани, бронзовий натільний хрест, три люльки та монети кримського та російського карбування. Найстарші з монет — дротяні копійки Петра I, наймолодші — п'ятаки Катерини II 1764 та 1765 рр.

Поряд з житлом 14 на відстані 1,6 м розташовувалася землянка 15 розмірами 4,1 × 4,0 м, кутами орієнтована за сторонами світу. Заповнення суттєво різнилося за кольором — уздовж східної стінки переважав мішаний з супіском перевідкладений ґрунт, в якому знайдено кістяну застібку, дротяну копійку Петра I та полушку 1735 р.; уздовж західної — однорідний слабогумусований ґрунт без культурних знахідок. За різницею у ґрунті вдалося встановити техніку влаштування котловану — із поділом на дві частини. Судячи з усього, землянку не добудовано. Роботи у східній частині припинено на глибині 1,6 м від сучасної поверхні. Під південно-західною стінкою виявлено рештки дорослої людини. Скелет лежав на животі, з неприродно стислим грудним відділом і кінцівками, головою на схід і присипаний вапном і деревним вугіллям. Зліва на рівні тазу знайдено рештки тканини (можливо, гаманця), в якому містилися 21 срібна дротяна копійка Петра I, три мідних п'ятака 1726 та 1729 рр., чотири монети «дэньга» 1731 та 1735 рр. Ця знахідка дала змогу для перегляду часу ходження дротяних копійок Петра I. Останні карбувалися паралельно з мідними до

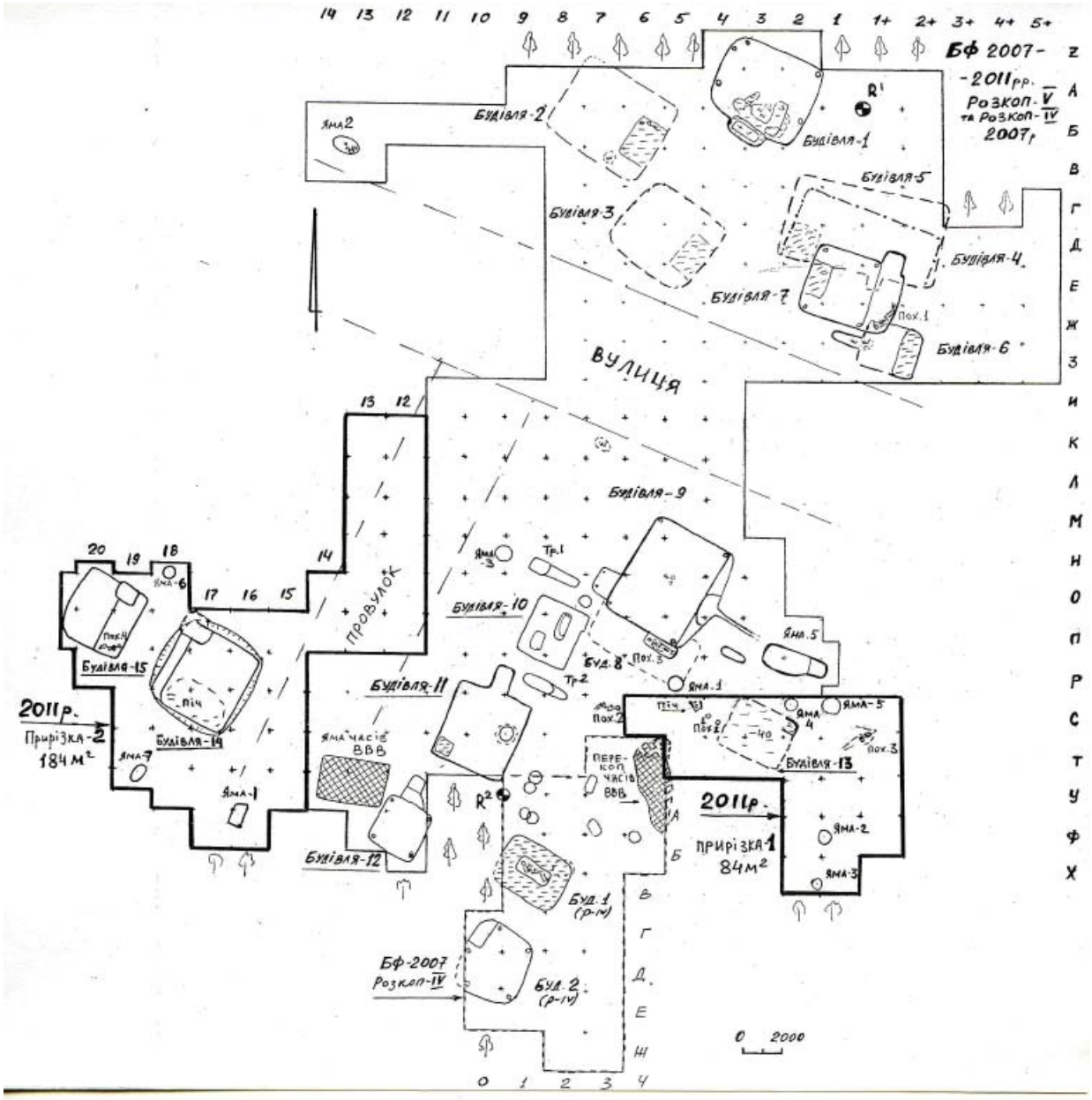

Рис. 1. План розкопу V з позначенням відкритих у 2011 р. нерухомих об'єктів

1718 р., коли за наказом царя їх виготовлення було припинено. Срібні копійки викуповувались у населення за мідні гроші й до обігу вже не поверталися. Неодноразово видавалися накази про покарання у разі використання населенням старої срібної монети та встановлювалися жорсткі строки обміну, які декілька разів подовжувалися. Знахідка доволі значної кількості срібних дротяних копійок у гаманці разом з монетами 1735 р. свідчить, що мешканці Новобогородицької фортеці віддавали перевагу цій монеті, незважаючи на заборону. Це слід враховувати під час датування закритих комплексів з подібними знахідками.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Я.П. Гершкович, О.В. Колесник, А.П. Весельський, В.Б. Панковський

ДОСЛІДЖЕННЯ В ЗОНІ БУДІВНИЦТВА КРАМАТОРСЬКОЇ ВЄС

У 2011 р. Краматорська експедиція ІА НАНУ проводила обстеження ділянок площею 4022,35 га, які призначені для відводу для будівництва Краматорської ВЕС між містами Краматорськ і Слов'янськ Донецької обл. За географічним поділом ця територія належить до Північно-Західного Донбасу і являє собою високе вододільне плато з прилягаючими ділянками балочно-річкової системи в басейнах річок Сухий і Казенний Торці. Підвищені плакори в межах обстеженої території вирівняні, з плавним перепадом висот. Верхів'я врізаних у плато балок, як правило, з байрачним лісом, що часто перешкоджало детальному огляду схилів. Балки поглиблені.

Для пошуку та картографування археологічних пам'яток використовувався GPS-навігатор, сучасні аеро- та топоплани, а також триверстна карта Ф.Ф. Шуберта Катеринославської і Харківської губерній з атласу Військово-Топографічних карт Російської імперії 1863 р. зйомки. У результаті переносу інформації з цієї карти на сучасну топографію (для калібрації використані поодинокі кургани, що не поміняли місця свого розташування) вдалося значно спростити пошуки пам'яток, які збереглися на сьогодні, а також позначити місця, де під час будівництва можуть бути виявлені об'єкти, які раніше були перекриті насипами.

Прикро, що карти Ф.Ф. Шуберта досі майже не використовуються під час археологічних розвідок, хоча вони цілком доступні через Інтернет, будучи розміщеними на сайтах… «чорних археологів». Останнє не дивує, бо, як виявляється, на цих картах є досить точна інформація про місце розташування курганів, а також про їх первинну, як на 1863 р., кількість.

Досліджена зона включає дві ділянки. Перша, західна, розташована на вододілах річок Казенний Торець, Сухий Торець і Маячка. Тут виявлено шість курганних груп із двох, трьох, чотирьох, п'яти та шести насипів і чотири поодиноких (усього 24 кургани). Звертає на себе увагу їх тяжіння до глибин плато або, значно рідше, до схилів убік заплав річок, але завжди на відстані від балок. Найбільша концентрація відзначена для домінантної над місцевістю гори Карачун і на прилеглих до неї ділянок: на самій горі — два курганні могильники з шести та п'яти насипів, заввишки від 0,5 до 3,0 м; приблизно за 3 км на захід — група з п'яти, три з яких було розкопано в 1985 р. експедицією Донецького державного університету. У глибині плато, ближче до р. Маячки, розташована група з чотирьох курганів, три з яких належать до типу «довгих», висотою 1,3; 2,0; 4,5 м. За 2 км східніше від них — ще один «довгий» курган заввишки 2 м, розмірами 53 × 38 м. На поверхні поодинокого кургану на схилі убік р. Сухий Торець виявлено винесені з лисячої нори нижня щелепа дорослої людини й фрагменти ліпної кувшиноподібної посудини з відбитою ручкою (сарматський час) (рис. 1, *2*); по верхньому краю вінець нанесені косі прокреслені смуги, а нижче горловини — врізний орнамент із горизонтальних ліній і хвилястих поміж ними.

На другій, східній ділянці, на вододілах річок Казенний Торець і Біленька, виявлено п'ять курганних груп із двох, трьох, десяти насипів і поодинокий курган (усього 22 кургани). Цікавою особливістю є розташування їх тут дугою приблизно на однаковій відстані від балки Мазанів Яр. Західніше с. Біленьке в групу з трьох курганів входить насип заввишки 4,8 м, у центрі якого сліди старого розкопу. Спочатку було висловлене припущення, що він має відношення до групи, яку було розкопано на початку XX ст. В.О. Городцовим біля хутору Черевківка, але надалі це не знайшло підтвердження — скоріше за все, його розкопував В.М. Євсєєв під час своїх досліджень біля Краматорська в 1938 р. Подібні, фактично не докопані кургани, є пам'ятками історії науки та підлягають ретельній охороні. На поверхні найбільшого кургану (висота 2,8 м) у групі на захід від балки Чогарь знайдена зігнута

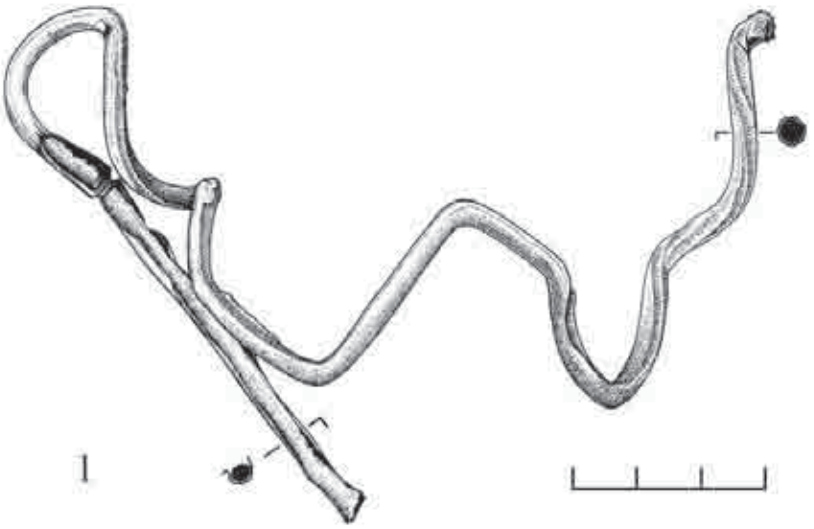

1

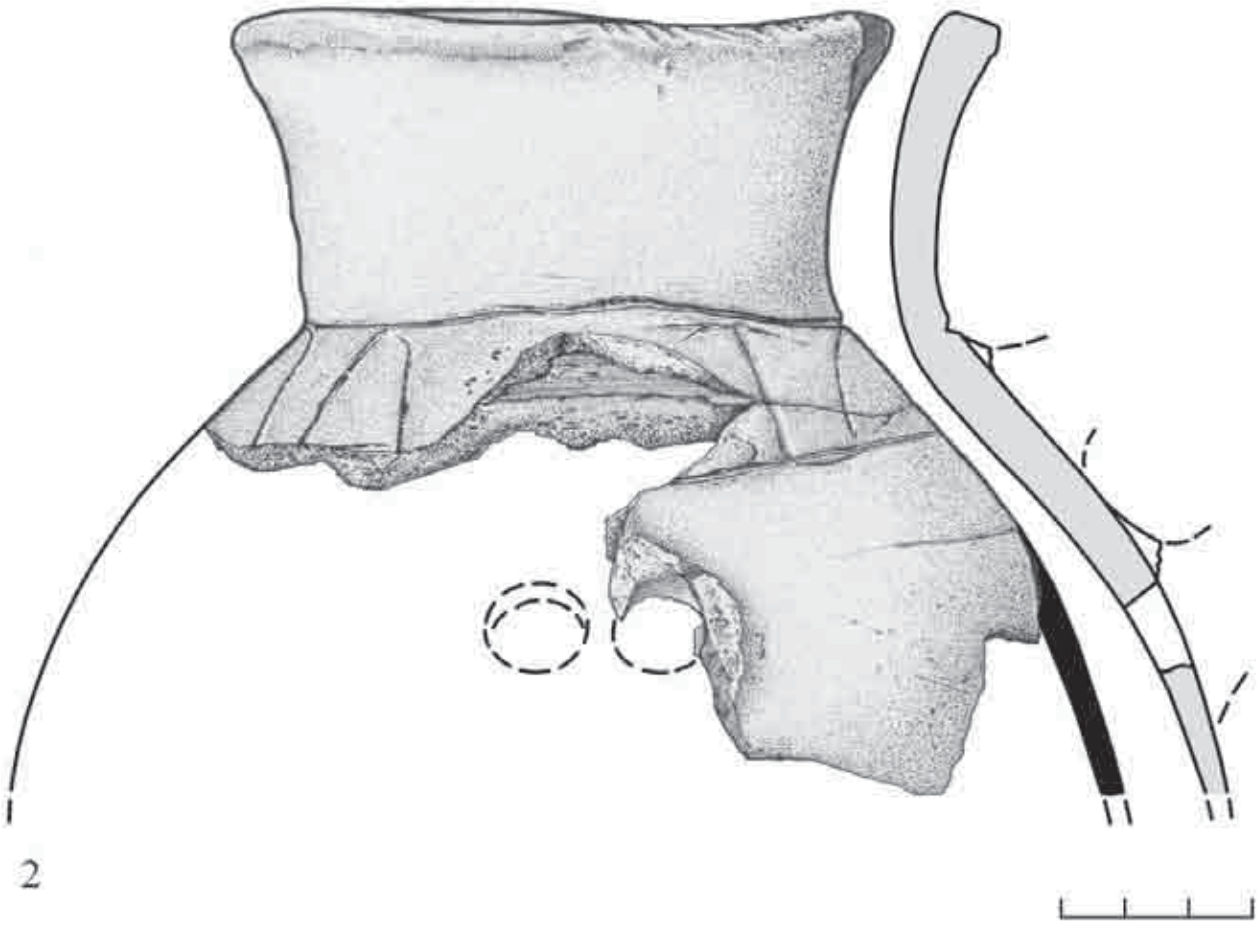

2

й перекручена гривня із залізною серцевиною і бронзовим плакуванням (половецький час) (рис. 1, *1*).

На обох ділянках було знайдено декілька кременеобробних майстерень кам'яного віку й епохи палеометалу, з яких виключно у вигляді підйомного матеріалу походять скребачки на відщепах, тесло на відщепі, преформа нуклеусу, одно- та двоплощадковий нуклеуси, спрацьований нуклеус, пластини. У верхів'ях Мазанова Яру — фрагменти ранньоелліністичних амфор і ліпних посудин епохи пізньої бронзи (зрубна культура). Біля північної окраїни п. Ясногорка, на другій надзаплавній терасі р. Казенний Торець, у радіусі приблизно 200 м на поверхні знайдено уламки кременю, відщепи, відбійники, преформа двостороннього знаряддя на плитці (неоліт—пізня бронза) і дрібні фрагменти ліпної кераміки епохи пізньої бронзи; звідси також походить великий фрагмент кам'яного точильного бруску й стінка амфори (ранньоелліністичний або салтівський час). Шурфовками в районі кременеобробних майстерень і стоянок ніяких ознак культурного шару не виявлено.

В.Н. Горбов, Р.П. Божко, Л.И. Кучугура, Н.С. Шевченко

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ г. МАРИУПОЛЯ

В 2011 г. экспедиция Мариупольского краеведческого музея (директор О.М. Чаплинская) под руководством В.Н. Горбова при содействии Мариупольского общества краеведов и казацких формирований продолжила раскопки в г. Мариуполе Донецкой обл. на предполагаемом месте дислокации крепости запорожских казаков Кальмиус. Существенную помощь в проведении исследований оказали И.Б. Шрамко, С.А. Задников (г. Харьков), А.Н. Усачук (г. Донецк). Общая исследованная площадь составила 62 м², мощность слоя достигала 1,6 м. На всей площади раскопа прослежен развал кирпичной кладки дома первой половины XX в. Ниже была расчищена каменная вымостка (оформление двора?) дореволюционного времени, о чем свидетельствуют найденные в 2010 г. печать чиновника, форменные пуговицы, в 2011 г. — монеты 1898 и 1908 гг.

Находки, выявленные ниже вымостки, относятся к несколько более раннему периоду (в пределах XIX в.). Помимо фрагментов бытовой керамики найдены фрагменты столовой фарфоровой посуды с различными заводскими клеймами. Представлена продукция заводов Кузнецова в Риге, Дулево, Харькове (1832—1896 гг.); завода Батенина в Санкт-Петербурге (1812—1832 гг.), фабрики Маркова. Есть заводские клейма, изображающие герб Великобритании.

Следует отметить находку обломка артиллерийской гранаты (сохранилось запальное отверстие с резьбой) для 68-фунтовой пушки. Возможно, граната связана с обстрелом Мариуполя англо-французской эскадрой в 1855 г.

В западной части раскопа ниже мостовой расчищено помещение. Слой с находками первой половины XIX в. относится к верхней части заполнения и образует западину, в которую частично просела каменная вымостка. Помещение ориентировано по линии северо-запад—юго-восток. Его размеры 3,5 × 3 м, глубина от современной поверхности 2,8 м. В помещении зафиксировано шесть столбовых ямок диаметром 0,25—035 м и глубиной 0,6—0,75 м от пола жилища. Они расположены вдоль стен, ориентированных по линии северо-запад—юго-восток, при этом четыре ямки были расположены в углах. На дне пяти ямок лежали необработанные плоские куски ракушечника. Подобные помещения находят аналогии среди казацких памятников XVII—XVIII вв. Этому времени соответствует комплекс предметов материальной культуры из нижней части заполнения. Среди керамики присутствуют фрагменты светлоглиняных сосудов, украшенных в технике «опыска» бурой глиной. Показательна коллекция из тринадцати курительных трубок XVII—XVIII вв. Только одна трубка, по характеру оформления наиболее ранняя, происходит из слоя, остальные найдены в заполнении помещения. Среди трубок нет ни одной целой. Они весьма разнообразны по оформлению, на одной из них есть клеймо. Найден экземпляр с изображением мужского лица. Интересна белая фаянсовая трубка голландского производства — вторая, обнаруженная на территории Донецкой обл.

Из заполнения помещения происходит медная монета — деньга 1747 г. На дне помещения найден обломок костяной трубочки, украшенный циркульным орнаментом. В помещении отсутствует очаг. Видимо, оно использовалось в хозяйственных или военных целях.

Помещение казацкого времени прорезало частично исследованный развал сырцовой конструкции. Судя по фрагментам кружальной керамики, конструкция относилась к салтово-маяцкой культуре (VIII—X вв.). К этому же времени относится фрагмент височного кольца из тонкой бронзовой проволоки.

Найдена серия фрагментов керамики эпохи средней бронзы, происходящая, вероятно, из

разрушенного слоя; кремневые орудия труда неолитического облика.

Исследования многослойного памятника Кальмиус предполагается продолжить.

В.О. Забавін, С.Г. Небрат

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ В УРОЧ. ГАЙДАМАЦЬКИЙ КУТ (ПІВНІЧНО-СХІДНЕ ПРИАЗОВ'Я)

У 2011 р. експедиція Маріупольського державного університету проводила рятівні розкопки кургану в уроч. Гайдамацький Кут на землях Павлопільської сільради, за 2,3 км на північний захід від с. Піщевик і за 2,5 км на північ—північ-схід від с. Черненко Новоазовського р-ну Донецької обл. (рис. 1, 1). Курганна група у складі двох насипів, віддалених один від одного на 0,8 км, розміщувалася на гребні вододілу високого лівого берега р. Кальміус (басейн Азовського моря) в урочищі, яке розташоване на ділянці що омивається петлеподібним закрутом і утворює мис-півострів. На момент дослідження курган 1 зазнавав інтенсивного розорювання, висота насипу сягала 0,5 м, діаметр — 20 м. У центрі кургану була простежена грабіжницька яма, залишки цегли від геодезичного репера та рештки зруйнованого поховання (на поверхні кургану і дні ями були знайдені окремі розрізнені кістки людини, фрагменти чорноглиняної кераміки, зотлілого дерева). Розкопки кургану здійснювалися вручну (механізми використовувалися лише при рекультивації). Насип кургану було розбито на дві центральні перпендикулярні брівки, орієнтовані за лініями південь—північ і схід—захід, а в площі чотирьох секторів, що утворювались між ними залишалися допоміжні брівки. Обрана нами методика дозволила об'єктивно відтворити на плані контури курганного насипу та похованого ґрунту, досягти горизонтальності дна на всіх ділянках розкопу та максимально уточнити стратиграфічні і планіграфічні дані.

У кургані було досліджено дев'ять поховань, що за всіма ознаками можна віднести до зрубної культури. Більшість поховань були значно пошкоджені під час розорювання. В одному випадку могила (п. 8) являла собою кенотаф, культурна атрибуція якої можлива завдяки керамічній посудині. Уже під час досліджень з'ясувалось, що на початку ХХ ст. насип кургану використовувався як цвинтар, на що вказують поховання у домовинах і елементи одягу небіжчиків.

Аналіз стратиграфічної ситуації вказує на те, що насип кургану в зрубний час було утворено принаймні у два прийоми. Основне поховання було зруйноване в пізніший час (частково цвинтарем XIX — початку ХХ ст. та остаточно під час грабіжницьких розкопок початку XXI ст.). У планіграфії зрубних поховань могильника Гайдамацький Кут досить виразно простежується лінійне розташування, могили витягнуті двома ланцюжками по лінії північ—південь з деякими відхиленнями. Для встановлення вузької хронології поховань зрубної культури могильника відсутні будь-які надійні критерії, проте ряд рис обряду та інвентарю дозволяє зробити певні висновки. Поховання об'єднуються низкою обрядово-інвентарних та інших ознак. Усі досліджені поховання характеризувалися впускним положенням у насипу або в передматериковому шарі. Усі небіжчики лежали зібгано на лівому боці, головою орієнтовані у східний сектор з відхилом на північ або південь. Використання каменю у створенні могильних споруд не зазначено. Поховальний супровід представлено горщиками, банкоподібним і гостроребериим посудом (рис. 1, 2). У насипу кургану також траплялися уламки посуду доби бронзи та середньовіччя. Таким чином, близькість обрядово-інвентарних ознак може свідчити про зведення курганного насипу в досить короткий час, без значних перерв між похованнями і про наявність між ними деякого генетичного зв'язку.

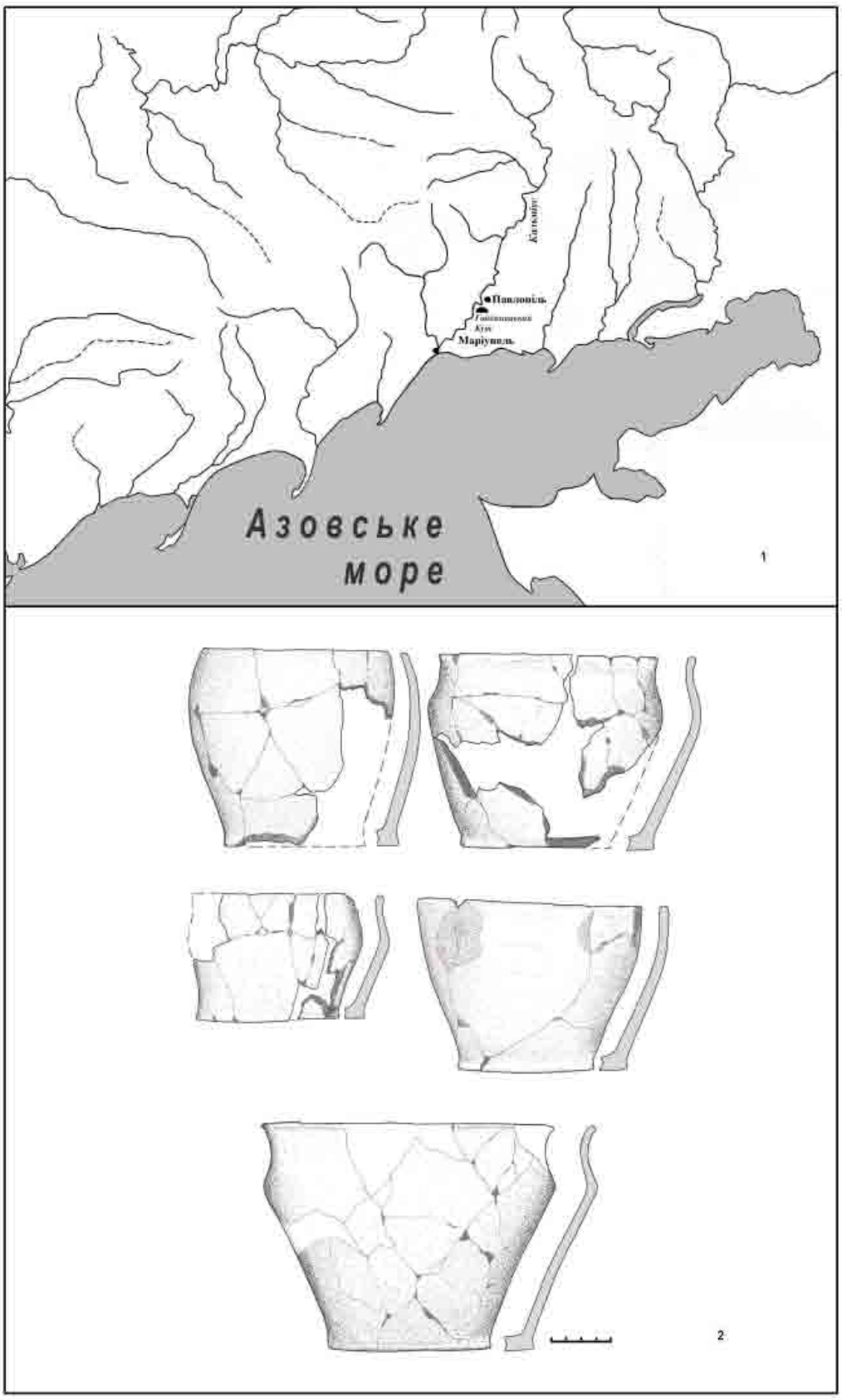

Рис.1. 1 – карта-схема розташування дослідженого кургану; *2* – керамічний комплекс поховань кургану 1 в уроч. Гайдамацький Кут

Э.Е. Кравченко, А.Н. Петренко, В.В. Спинов

ИССЛЕДОВАНИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ КОМПЛЕКСЕ У с. СИДОРОВО

В 2011 г. были продолжены исследования на крупнейшем памятнике среднего течения Северского Донца — археологическом комплексе у с. Сидорово, целью которых было дополнение данных о стратиграфии и планировке и уточнение северной границы памятника.

Основным участком был Р.16, расположенный в центральной части городища (S — 204 м²). На вскрытой площади было расчищено 11 комплексов (котлованы трех построек, семь хозяйственных ям и комплекс, который, скорее всего, являлся наземным очагом). Хозяйственные ямы отличались размерами и формой. Часть их — это крупные глубокие ямы (глубина до 2 м при диаметре до 1,8 м), которые первоначально были зернохранилищами или погребами. Прочие ямы раскопа имели небольшую глубину (до 1,4 м) и имели круглую или овальную форму и мусорное заполнение.

Постройки отличались разнообразием. Так, помещение 19 представляло собой котлован двухкамерной постройки, в заполнении которого было обнаружено большое количество материала, в том числе фрагменты амфор (рис. 1, 3), кружка (рис. 1, 7) крымского производства и фрагмент кости с прочерченной надписью, внешне напоминающей арабскую (рис. 1, 6). Основное помещение (3,5 × 2,8 м; глубина 1,15 м) было отделено от южной части постройки (2,7 × 1,4 м) тонкой деревянной перегородкой, которая фиксировалась по неглубокой канавке, заполненной остатками древесины. Отопительное сооружение располагалось в северо-восточному углу и представляло собой печь (0,6 × 0,75 × 0,2 м), сделанную из кусков груболепных пифосов.

Особый интерес представляет стратифицированный комплекс сооружений, расчищенный в северной части раскопа. Он состоит из двух помещений (20 и 23) и двух хозяйственных ям, которые представляли, как минимум, три периода строительной деятельности на данном участке.

Второй раскоп (S — 100 м²) был разбит на селище, в пределах территории нынешнего села. Здесь были изучены котлованы двух стратифицированных построек (помещения 21 и 22). Из них более ранним комплексом являлось помещение 21 — полуземлянка подквадратной формы (2,8 × 3,2 × 1,65 м) с печью-каменкой в качестве отопительного сооружения. Внутренняя поверхность топки печи была обмазана глиной и выложена фрагментами керамики. В заполнении помещения найдено небольшое количество находок, в том числе и фрагмент горшка (рис. 1, 1), близкого по своему виду древнерусской керамике.

В целом, в 2011 г. получены данные, позволяющие существенно откорректировать наши сведения о памятнике. Впервые были выявлены комплексы со стратиграфией, подтверждающие, что поселение функционировало продолжительное время. Интерес представляет и вещевой материал. Наряду с керамикой (рис. 1, 1—3, 7, 8), на памятнике встречены обрезки монет Арабского Халифата, бляшки от поясных наборов, свинцовый подвес от кистеня, пластина с доспеха, фрагментированная фибула, украшенная эмалями (рис. 1, 5), скорее всего скандинавского происхождения, и языческие амулеты (рис. 1, 4). Находки последних свидетельствуют, что на поселении, наряду с мусульманами, проживали представители иных общин, объединенных по конфессиональному признаку (известна находка христианского креста и на поселении ранее зафиксированы явные следы исполнения отдельными группами населения каких-то языческих обрядов). В целом, совместное проживание на территории населенного пункта нескольких общих, различных в религиозном (и, скорее всего, в этническом плане) представляет собой неоднократно отмечаемое историками явление, характерное для крупных центров Хазарии. Это дает возможность предположить, что рядом с Сидоровским археологическим комп-

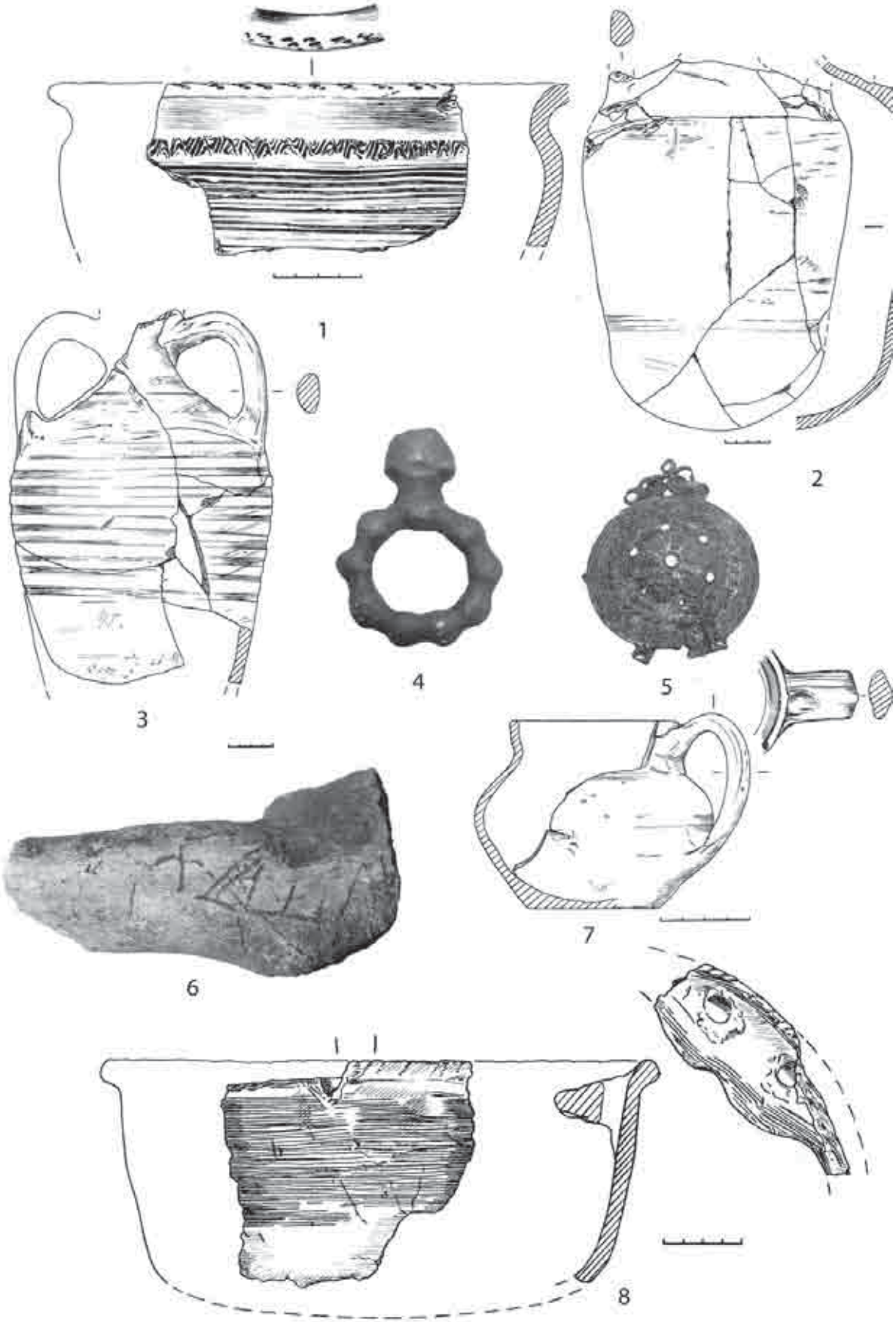

Рис.1. Сидорово 2011. Вещевой материал. *1* — пом. 21; *2* — пом. 22; *3, 6, 7* — пом. 19; *8* — р. 16, х.я. 8; *4—5* — подъемный материал

лексом, наряду с уже известными двумя мусульманскими кладбищами, должны находиться еще не обнаруженные некрополи, оставленные немусульманскими общинами.

Ю.Б. Полідович, Е.Є. Кравченко, В.А. Підобід,
А.М. Усачук, В.В. Цимідanов

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ГРУПИ ПОПОВ ЯР 2 НА ДОНЕЧЧИНІ

У квітні—червні 2011 р. було розкопано п'ять курганів групи Попов Яр 2 на території Добропільського р-ну Донецької обл. Кургани були заввишки 0,2—1,2 м та діаметрами 20—40 м. Окрім розкопок курганів, перевірено дві ділянки можливого місцезнаходження курганів з повністю розораними насипами, що були відомі за топографічними даними. У курганах досліджено 29 поховань і чотири комплекси. Першим у групі було споруджено центральний курган 3, основним у ньому є безінвентарне поховання 8 ямної культури. У впускному похованні 5 катакомбної культури знайдено керамічну посудину (рис. 1, 1) і зафіксовано малюнки у вигляді стоп людини, виконані червоною вохрою.

Чотири бабинські поховання виявилися основними в курганах 1, 2, 4 та 5 і, разом з тим, були відсутні в кургані 3. У кургані 4 основне поховання 3 належало дитині і супроводжувалося двома керамічними посудинами, одна з яких була прикрашена складним геометричним орнаментом (рис. 1, 3—4), і бронзовою рурочкою. У кургані 2 у дерев'яній рамі поховано двоє підлітків (поховання 2), а разом з ними керамічна посудина (рис. 1, 2), два набори астрагалів, крем'яні вироби, невеликий абразив і залишки жертовної їжі (кістки тварин). У крайніх курганах 1 і 5 бабинські поховання належали дорослим, з них поховання 4 у кургані 5 було зруйноване кочовиком. Бабинське поховання у кургані 1 супроводжувалося масивним крем'яним виробом.

Впускні могили зрубної культури знайдено в курганах 1, 3—5. Вони переважно супроводжувалися керамічними посудинами, деякі з них прикрашені геометричним орнаментом. Неординарним виявилося поховання 7 у кургані 3, де яма з кістками підлітка, що супроводжувався неорнаментованою керамічною посудиною, була перекрита плитою пісковика із зображеннями з обох боків. Композиція складається з вибитих луночок, розташованих нерівним колом, і проточених рівновеликих ліній. Зображення на верхньому боці більш виразне (рис. 1, 5), на нижній — дещо відмінне за набором елементів і менш виразне.

Середньовічні поховання виявлено в курганах 2, 3 і 5, при цьому в курганах 2 і 3 вони були обнесені кільцем з каменів і перекриті досипками. У кургані 2 поховання 1 було зруйновано пізньою ямою; за інвентарем (залізний ніж, бронзові деталі чобіт, срібна орнаментована бляшка) воно належить до VII—IX ст. Інші два датуються золотоординським часом. У центральному кургані 3 знаходилося поховання чоловіка (поховання 3), здійснене в ямі з підбоєм з меридіональною орієнтацією. На сходинці, паралельній камері, розташовувалося опудало коня з вуздечним спорядженням, від якого залишилися вудила, пряжка, стремена і чумбурне (?) кільце. Поховання супроводжувалося залізною шаблею і сагайдаком, прикрашеним орнаментованими кістяними платівками, з трьома стрілами із залізними вістрями. Збереглися незначні фрагменти тканини та золотої фольги. У кургані 5 поховання 3 належало жінці, що була також похована в ямі з невеликим підбоєм і покладена на дощаний настил типу рами. Поховання супроводжувалося залізною перевитою гривнею та двома свинцевими (?) кільцями-прикрасами. Об'єднувальним елементом для двох останніх поховань було перекриття входу до камери колесом зі спицями (у головах у жінки, в ногах у чоловіка). Можливо, на кургані 2 розміщувалося святилище з кам'яними статуями.

Фінальними є дві Т-подібні ями, розташовані в північній частині насипів курганів 2 і 3. Вони були заповнені камінням. У кургані 2 знайдено фрагмент нижньої частини кам'яної статуї. Тут само у заповнені ями зафіксовано шар залишків багаття, над яким розміщувався кістяк корови без черепа. З ямами пов'язані масивні абразиви та фрагменти скляної пляшки. Вірогідно, дані комплекси пов'язані з пограбуванням курганів у новітній час (XVIII — початок XX ст.). Можливо,

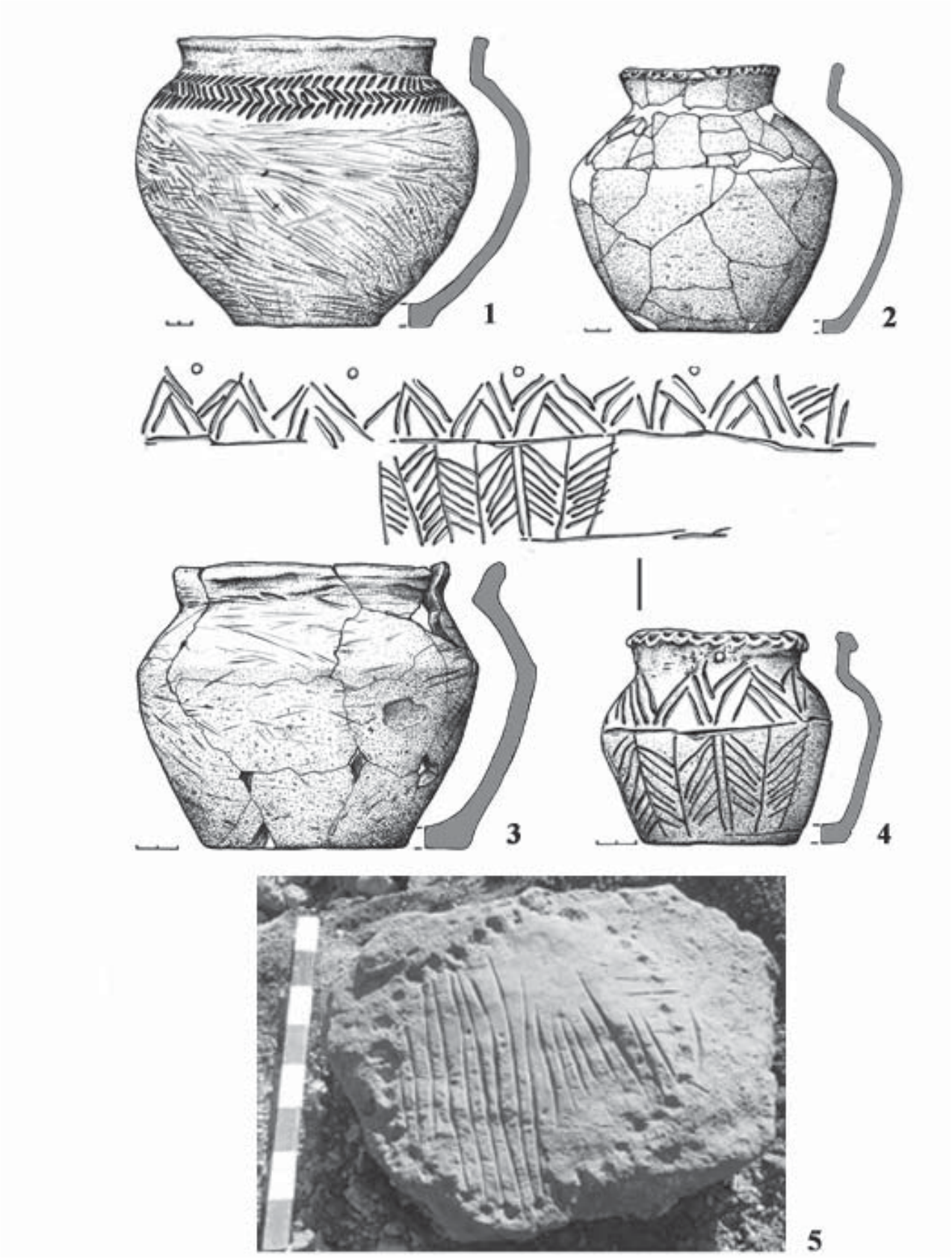

Рис. 1. Курганна група Попов-Яр 2: *1* — посудина з кургану 3, поховання 5; *2* — посудина з кургану 2 поховання 2; *3—4* — посудини з кургану 4 поховання 3; *5* — плита перекриття із зображеннями (лицьовий бік) з кургану 3 поховання 7

до цих комплексів має відношення і мідна монета | «3 копейки» 1901 р., знайдена в насипі кургану 2.

Ю.Б. Полідович, А.М. Усачук, В.В. Цимідanов, О.П. Філіппов

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ обл. У 2010—2011 рр.

Головні роботи було зосереджено на інвентаризаційних обстеженнях курганів. Роботи провадилися переважно на території Красноармійського та Першотравневого р-нів, а також Докучаєвської міської ради. Кургани було враховано за даними топографічних карт і нанесено в 1995—1996 рр. на схеми землекористувань. Завданням обстежень було уточнення сучасних параметрів курганів і їхнього технічного стану. Зафіксовано зникнення насипів курганів (близько 10 % врахованих) внаслідок розорювання упродовж другої половини XX ст., а також значне зменшення їхніх параметрів. Первинний вигляд зберегли лише ті, на верхів'ях яких було встановлено тріангуляційні знаки, або кургани з камінням у насипі. Зафіксовано невідомі раніше кургани з довгими насипами. У трьох випадках (села Рівне і Перше Травня Красноармійського р-ну, м. Докучаєвськ) зафіксовано поєднання двох довгих насипів у єдиний комплекс.

Часткові розвідувальні роботи проводилися на території Костянтинівського і Добропільського р-нів і були, перш за все, пов'язані з ареалом розкопок курганів групи Попов Яр 2. Знайдено поодинокі крем'яні вироби доби неоліту та фрагменти червоноглиняного посуду салтово-маяцької культури. Культурний шар, пов'язаний з цими знахідками, не виявлено.

За інформацією фермера В.В. Швеця, було обстежено місце знахідки ним залишків зрубних поховань біля с. Кіндратівка Костянтинівського р-ну. Там зафіксовано два поховання в кам'яних скринях. З кожною зі скринь пов'язана керамічна посудина, одна з яких неорнаментована (рис. 1, 9), друга — гостроребероного типу, має геометричний орнамент (рис. 1, 10). У засипці поховання 2 — астрагал. Наявність інших поховань не встановлено. Найвірогідніше, вони були пов'язані з невеликим поодиноким курганом, розташованим на схилі лівого берега р. Кривий Торець.

Здійснено інвентаризаційний виїзд на багатошарове поселення Запорожець I у Тельманівському р-ні, відкрите В.К. Грибом у 1979 р. У підйомному матеріалі добу пізньої бронзи представлено уламками ліпних керамічних посудин зрубної культури. Унікальною є знахідка фрагменту ливарної форми з тальку, що використовувалася для виготовлення втульчастого виробу, вірогідно, наконечника спису (рис. 1, 1). До доби середньовіччя належать переважно численні фрагменти червоноглиняних посудин салтово-маяцької культури, а також ліпних керамічних казанів.

На південно-східній окраїні смт Ямпіль Краснолиманского р-ну, на північ від поселення Усове Озеро, на розвіяній дюні знайдено фрагменти керамічних посудин зрубної і бондарихинської культур, а також ніж з прямими лезами, що, вірогідно, датується білозерським часом (рис. 1, 3).

За інформацією місцевих мешканців, з випадкових знахідок походить бронзовий ніж з упором зрубної культури (рис. 1, 4), знайдений біля с. Краснівка Волноваського р-ну (ніж втрачено, рисунок за фотографією), і дволопатеве втульчасте вістря з шипом ранньоскіфського часу (рис. 1, 2), знайдене біля с. Стила Старобешівського р-ну.

Окрім того, до фондів Донецького обласного краєзнавчого музею надійшла колекція предметів, знайдених біля поли кургану краєзнавцем С.О. Горошко в околицях с. Нетайлове Ясинуватського р-ну. Це набір, що складається з семи округлих бляшок (рис. 1, 6—7) і ворварки (рис. 1, 8), виготовлених зі свинцевої бронзи. Вони є єдиним комплексом, припустимо пов'язаним з вуздою, що датується добою раннього заліза, хоча може належати і до пізнішого часу. Ще один предмет — кресало (рис. 1, 3), калачеподібне, з кінцями, які загнуті завитками, та язичком у вигляді дугоподібного горбка. Хронологічний діапазон таких виробів досить широкий, але більшість датується XIII—XIV ст.

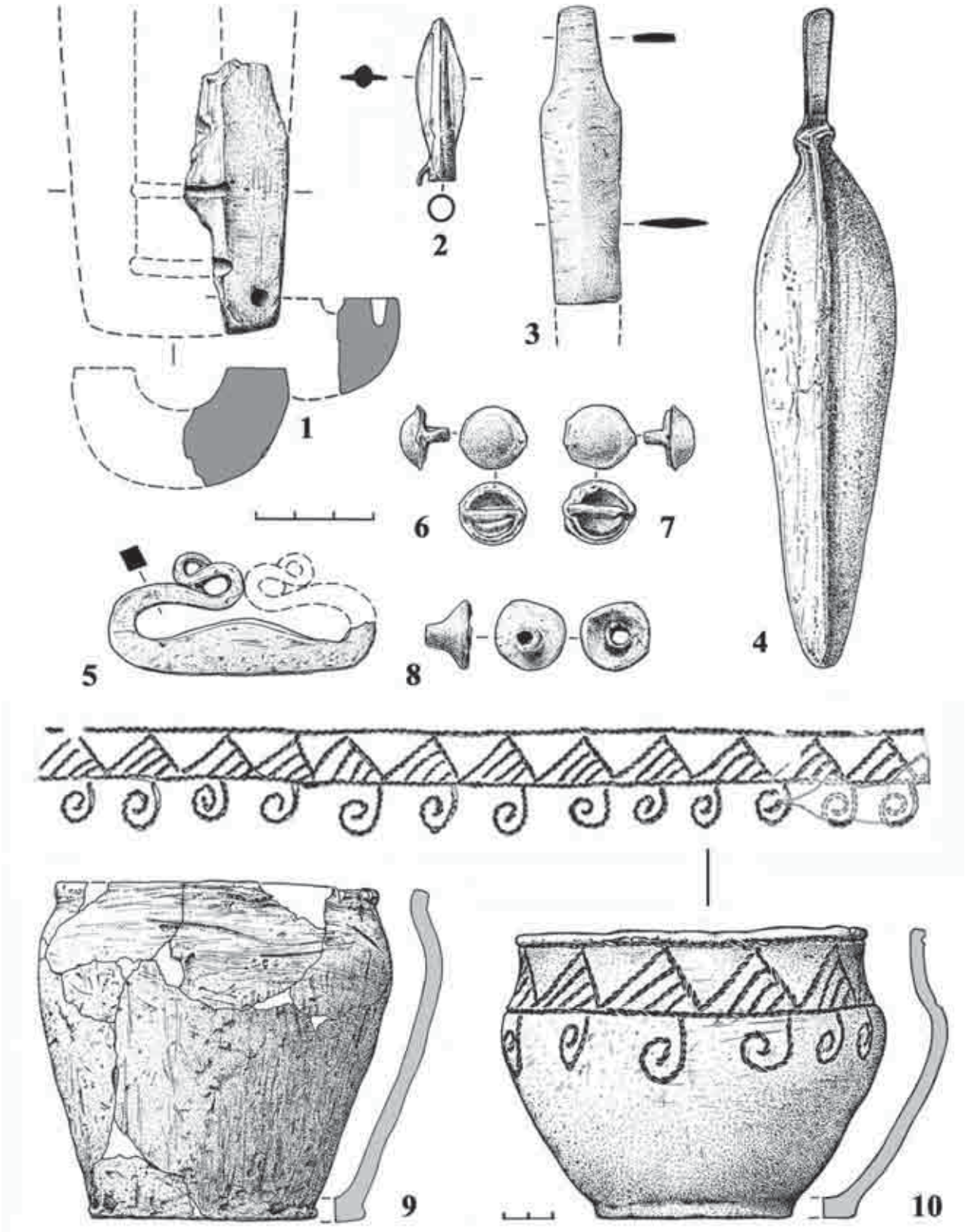

Рис. 1. Знахідки з Донецької обл.: *1* — поселення Запорожець I; *2* — с. Стила; *3* — смт Ямпіль; *4* — с. Краснівка; *5—8* — с. Нетайлове; *9* — с. Кіндратівка, поховання 2; *10* — с. Кіндратівка, поховання 1

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

К.М. Капустін, Н.В. Федорченко, Ю.О. Черната

РОЗВІДКИ НА ЖИТОМИРЩИНІ

Протягом липня—серпня 2011 р. експедицією Національного університету «Києво-Могилянська академія» проведено розвідку на території Малинського (м. Малин і найближча околиця) та Олевського (від м. Олевськ до с. Сущани) р-нів Житомирської обл. У результаті обстежено та картографовано 11 пам'яток археології (неукріплені поселення різних археологічних культур від доби бронзи до пізнього середньовіччя).

с. Хмелівка. Неукріплене поселення (розміром 120 × 60 м) розташовується за 860 м від с. Хмелівка (на повороті дороги до с. Тепениця), займає першу надзаплавну терасу лівого берега р. Уборть і простягається довгою стороною уздовж її берега. Підйомний матеріал представлений уламками посуду ранньослов'янського та давньоруського часів (X—XIII ст.), фрагментів печини та металургійних шлаків.

с. Сущани I. Пам'ятка розміщується на північно-східній околиці села за 630 м на південний захід від моста через р. Уборть. Неукріплене поселення розміром 60 × 40 м займає першу надзаплавну терасу лівого берега річки (висотою 3—4 м над навколишньою заплавою) й витягнуте вздовж останньої своєю довгою стороною. Підйомний матеріал представлений уламками кружальних горщиків і мисок XVII—XVIII ст.

с. Сущани II. Неукріплене поселення розташовується приблизно за 350 м на південний захід від поселення Сущани I, на пологому схилі першої надзаплавної тераси р. Уборть. Селище (розміром 50 × 40 м) витягнуте довгою стороною вздовж берега річки та відділене від попереднього поселення неглибокою балкою (глибина 1—2 м). На розорюваній поверхні зібрано уламки посуду давньоруського (XI—XIII ст.) та пізньосередньовічного (XVI—XVIII ст.) часів.

с. Сущани III. Селище розміщується на правому березі р. Уборть за 320 м на південний захід від мосту через річку та за 310 м на захід від сільського кладовища. Неукріплене поселення (розміром 40 × 25 м) займає корінну терасу правого берега р. Уборть (висотою 4—6 м) і розташовується на відстані 15—20 м від русла. На поверхні пам'ятки зібрано уламки посуду ранньослов'янського та пізньосередньовічного часів.

с. Тепениця. Поселення розташовується на високій (7—8 м) правобережній терасі р. Уборть за 500 м на північний-захід від залізничного мосту через річку та за 1100 м на південний-схід від південної околиці с. Тепениця. Поселення (розміром 50 × 30 м) віддалене від русла ріки на 80—100 м і витягнуте довгою стороною вздовж берега. На розорюваній поверхні вдалося зібрати уламки ліпного посуду доби бронзи, давньоруського часу та XVII—XVIII ст.

м. Малин II. Пам'ятка розміщується на високій (10—12 м) терасі лівого берегу р. Ірша, за 180 м на схід від майданчика городища та за 190 м на захід від гуртожитку СПТУ № 36, на городах біля колишньої садиби поміщиків Гижицьких. Площа поселення майже повністю забудована господарськими спорудами розташованого поряд СПТУ, що унеможливлює визначення її точних розмірів. Під час розвідки зібрано уламки гончарного посуду X—XIII ст. та XVI—XVIII ст.

м. Малин III. Селище розташовується за 160 м на схід від городища в заплаві р. Ірша. Воно витягнуте довгою стороною вздовж берега річки і має розміри 50 × 20 м. На городах зібрано переважно фрагменти гончарних горщиків XVI—XVIII ст.

м. Малин IV. Поселення займає високий лівий берег р. Ірша, розміщується за 100 м на схід від міського кладовища та відділене від останнього неглибоким яром. Площа пам'ятки зайнята приватними городами, розорюється. Під час розвідки зібрано фрагменти кружальних горщиків і мисок, виготовлених з добре відмуленої глини (з домішкою дрібнозернистого піску, інколи — жорстви) та розписані мінеральними фарбами. Така кераміка добре відома за матеріалами розкопок пізньосередньовічних пам'яток Центральної Наддніпрянщини та може бути датована

XVI—XVIII ст. Окрім того, було знайдено незначну кількість уламків стінок ліпних посудин доби бронзи.

м. Малин V. Пам'ятка розташовується на приватних городах на високій лівобережній терасі р. Ірша за 25 м на північ від західного краю міського кладовища. Підйомний матеріал, представлений уламками гончарних посудин пізньосередньовічного часу (XVI—XVIII ст.), зібрано на площі 60 × 40 м. У незначній кількості траплялися фрагменти ліпних горщиків середини I тис.

м. Малин VI. Відкрите поселення розміщується на приватних городах на високій корінній терасі лівого берега р. Ірша за 600 м від затопленого кар'єру та за 200 м від залізничного переїзду. Зібрані під час розвідки фрагменти кераміки можна датувати X—XIII ст. та XVII—XIX ст.

Т.Р. Милян, Б.Я Сало., І.І. Назар, А.М. Чорний, М.М. Фіцко, Ю.Ю. Кісілевич

ДОСЛІДЖЕННЯ В ЖИТОМИРСЬКІЙ І РІВНЕНСЬКІЙ обл.

У 2011 р. під час будівництва лінії електропередач 750 кВ. РАЕС—ПС 750 кВ Київсько-Поліською експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ під керівництвом Т.Р. Миляна провадилися рятівні дослідження десяти різночасових поселень на території двох областей.

Ромейки 1 (с. Ромейки Володимирецького р-ну Рівненської обл.). Досліджено 172 м^2 площі. Культурний шар представлений коричнево-сірими слабогумусованими супісками потужністю до 0,25 м. Отриманий під час дослідження матеріал належить до двох культурно-хронологічних комплексів. Давніший з них датується періодом пізнього палеоліту. Типовими знахідками тут є фрагменти нуклеусів, відщепи та пластини, виготовлені з високоякіснго туронського кременю. Вони вирізняються добре розвинутою пластинчастою технікою розщеплення. Другий комплекс датується енеолітом. Речові знахідки в ньому представлено керамікою та виробами з кременю. До цього ж періоду належать і рештки двох господарських ям.

Мала Глумча 1 (с. Мала Глумча Ємільчинського р-ну Житомирської обл.). Під час проведення пам'яткоохоронних робіт розкрито 195 м^2 площі. Потужність культурного шару становила до 0,25 м. Ґрунти складені коричневими слабогумусованими супісками. Зібраний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду й уламками крем'яних знарядь, які засвідчують два періоди функціонування поселення.

Давніший комплекс репрезентують крем'яні мікроліти, що дає підстави датувати його добою мезоліту. З цим періодом пов'язані рештки господарської ями. Пізніший комплекс належить до бронзового віку. Він представлений фрагментами ліпного посуду та крем'яних виробів. Виявлено рештки 15-ти стаціонарних об'єктів — вогнищеві плями та господарські ями з включенням артефактів.

Дворище 2 (с. Дворище Володарсько-Волинського р-ну Житомирської обл.). У ході проведення пам'яткоохоронних робіт (розкопок) розкрито 225 м^2 площі. Культурний шар представлено темно-сірим слабогумусованим супіском потужністю 0,25 м. Зібраний під час дослідження матеріал належить до бронзового віку. Це фрагменти ліпного посуду та крем'яних знарядь. Стаціонарних об'єктів у межах розкриття не виявлено.

Давидівка 3 (с. Давидівка Володарсько-Волинського р-ну Житомирської обл.). Розкопано 365 м^2 площі. Потужність культурного шару становила від 0,25 до 0,40 м. Ґрунти на пам'ятці представлені коричневими слабогумусованими суглинками. Виявлено значну кількість фрагментів ліпного керамічного посуду та крем'яні вироби. Зафіксовано рештки семи стаціонарних об'єктів — господарських ям. Виявлений матеріал поділяється на два культурно-хронологічні комплекси.

Давніший, що належить до енеоліту, репрезентують фрагменти ліпних посудин культури кулястих амфор і крем'яні вироби. До пізнішого комплексу, датованого добою бронзи, належать фрагменти ліпного керамічного посуду та знаряддя з кременю, а також частина об'єктів.

Сколобів 2 (с. Сколобів, Володарсько-Волинського р-ну Житомирської обл.). Розкрито 292,5 м^2 площі. Потужність культурного шару в межах розкопів становила від 0,25 до 0,35 м. Ґрунти на пам'ятці представлені коричневими слабогумусованими суглинками. Виявлено рештки шести стаціонарних археологічних об'єктів. За функціональним призначенням їх можна зарахувати до господарських ям і решток стовпових ям. Культурний шар насичений матеріалом, який представлено кількома сотнями фрагментів кружального та ліпного посуду, а також крем'яними виробами. Зібраний матеріал поділяється на два культурно-хронологічні комплекси.

Перший комплекс, що належить до бронзового віку, складають фрагменти ліпних посудин і крем'яні вироби. Другий датується давньоруським часом (XI—XIII ст.). Його репрезентують

фрагменти кружальних керамічних посудин. З індивідуальних знахідок варто виокремити фрагмент ножа, вістря стріли та пряслице з овруцького шиферу. До цього періоду належать і стаціонарні об'єкти.

Сколобів 1 (с. Сколобів Володарсько-Волинського р-ну Житомирської обл.). Під час рятівних досліджень відкрито 195 м^2 площі. Потужність культурного шару становила до 0,20 м. Ґрунти представленні коричневими слабогумусованими супісками. У ході досліджень виявлено рештки кількох десятків стовпових ям — решток наземної конструкції. Зібраний матеріал дозволяє визначити період функціонування поселення добою бронзи (II тис. до н. е.).

Чайківка 1 (с. Чайківка Радомишльського р-ну Житомирської обл.). Відкрита площа становила 112 м^2, потужність культурного шару — 0,3—0,4 м. Ґрунти сіро-чорні гумусовані супіски. Решток стаціонарних об'єктів не виявлено. Уламки кружального керамічного посуду належать до давньоруського часу та пізнього середньовіччя (XVI—XVII ст.).

Лутівка 1 (с. Лутівка Радомишльського р-ну Житомирської обл.). Відкрито 97,5 м^2 площі. Потужність культурного шару становила до 0,2 м. Ґрунти представлені темно-сірими слабогумусованими супісками. Стаціонарних об'єктів не виявлено. Аналіз отриманих крем'яних знахідок дозволяє датувати пам'ятку пізньопалеолітичним часом.

Лутівка 3 (с. Лутівка Радомишльського р-ну Житомирської обл.). Пам'ятку досліджено на площі 195 м^2. Потужність культурного шару до 0,2 м. Ґрунти темно-сірі слабогумусовані супіски. Стаціонарних об'єктів не виявлено. Добуті крем'яні вироби належать до пізньопалеолітичного часу.

Лутівка 4 (с. Лутівка Радомишльського р-ну Житомирської обл.). Пам'ятку досліджено на площі 365 м^2. Потужність культурного шару 0,2 м. Ґрунти коричнювато-сірі слабогумусовані супіски. Керамічний матеріал представлений фрагментами ліпних посудин раннього залізного віку. До цього періоду належали і два стаціонарні об'єкти — господарські ями.

Мала Рача 3 (с. Мала Рача Радомишльського р-ну Житомирської обл.). Пам'ятку досліджено на площі 480 м^2. Потужність культурного шару становить 0,25—0,35 м. Ґрунти на пам'ятці представлені коричневими слабогумусованими суглинками. Археологічний матеріал представлений фрагментами ліпного та кружального посуду, а також крем'яними виробами. Виявлено вогнища. Пам'ятка заселялася в епоху бронзи та в давньоруський час.

С.В. Павленко, А.П. Томашевський

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАДОМИШЛЯ

У 2011 р. Східно-Волинською експедицією ІА НАНУ здійснено розвідкові роботи на території м. Радомишля. Основною метою цих робіт був пошук точного розташування літописного Мичеська.

Наші спеціальні пошуки історіографічно локалізованого Л.І. Похілевичем, П.Н. Третьяковим, В.О. Місяцем літописного Мичеська на півострові при впадінні р. Мики в р. Тетерів (мікрорайон Микгород) не дали жодних давньоруських матеріалів. Натомість у різних частинах півострова знайдено декілька місцезнаходжень доби каменю—бронзи та пізнього середньовіччя. Охоронний паспорт, складений В.О. Місяцем, що фіксує городище на території старого кладовища Микгорода, де встановлено охоронний знак, очевидно, не відповідає дійсній ситуації.

З огляду на такі обставини та типову топографію давньоруських літописних міст, наші пошуки були перенесені на підвищену терасу лівого берега Тетерева в центральній історичній частині м. Радомишля.

За допомогою та активною участю місцевого вчителя-краєзнавця, міського депутата Г.В. Цвіка та школярів — учасників краєзнавчого гуртка, проведено обстеження на території мисового відрогу, що простягається вздовж річки від спуску по вул. Старокиївській до нині спланованого яру на північний схід від території середньої школи № 3. Тут, на ділянці шкільного саду та схилах, а також на городах прилеглих садиб знайдено численний різночасовий підйомний матеріал середньовічного часу. Найважливішими є знахідки давньоруської кераміки середини—другої половини XI ст. та XII—XIII ст. Пробний невеликий шурф розміром 1 × 1 м, доведений до глибини 1,7 м, показав наявність потужного, сильногумусованого культурного шару, який, вірогідно, в нижніх своїх шарах є відносно добре збереженим і репрезентує знахідки середини—другої половини XI ст.

На цій самій території, в різних її ділянках, знайдено чотири фрагменти давньоруської плінфи, що датується, за визначенням спеціалістів, межею XI — першою третиною XII ст. Ці знахідки можуть свідчити про існування на території цієї частини літописного Мичеська мурованої давньоруської церкви. Факт знаходження давньоруської плінфи є неординарним для цієї території Київської землі та спонукає до проведення спеціального комплексного архітектурно-археологічного дослідження з метою виявлення та вивчення залишків імовірного храму давньоруського часу, межі XI—XII ст.

Отже, питання про локалізацію літописного Мичеська, що так давно цікавило кілька поколінь дослідників, можна вважати принципово вирішеним. Для формування повноцінного уявлення про давньоруський Мичеськ необхідне планування та проведення подальших спеціальних історико-археологічних досліджень з метою детального відтворення історичної топографії, планувальної структури, характеру забудови, наявності фортифікаційних споруд давньоруського міста; визначення площі поширення, потужності та стану збереженості культурного шару; особливостей матеріальної культури населення тощо. Зазначимо, що про складну багатокомпонентну структуру давнього Мичеська свідчать також проведені нами попередні пробні обстеження сусідніх мисових відрогів підвищеного плато центральної частини сучасного Радомишля (території костелу, Свято-Троїцької церкви), на яких також зафіксовано існування культурних шарів давньоруського та середньовічного часу, а також епохи бронзи.

С.В. Павленко, А.П. Томашевський, А.В. Борисов,
С.В. Переверзєв, І.М. Хоптинець

ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНО-ВОЛИНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ЖИТОМИРЩИНІ

У 2011 р. Східно-Волинська експедиція ІА НАН України продовжувала археологічні розвідки за програмою «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області». Роботи провадилися в межах угоди з Обласною редакцією «Зводу пам'яток історії та культури». Пошукові роботи здійснювалися на території восьми адміністративних районів Житомирської обл.

На території Овруцького р-ну розвідки були зосереджені в основному в східній частині Словечансько-Овруцького кряжу та на прилеглих до нього територіях. Усього на території району досліджено 37 пам'яток, з яких 30 — нововиявлені. З них слід виділити низку стоянок, майстерень і місцезнаходжень доби пізнього палеоліту в мікрорегіоні Клинець—Черепин і в околицях с. Коренівка, декілька давньоруських поселень поблизу с. Клинець. Також було відкрито нове виробниче спеціалізоване поселення давньоруського часу поблизу с. Кирдани, яке вирізняється серед синхронних йому спеціалізованих поселень кряжу нетиповими кустарними методами обробки пірофілітової сировини та виготовленням пірофілітових пряслиць. Окремо проведено пробні розвідково-рятувальні дослідження на багатошаровому поселенні поблизу с. Заріччя (Шваби-І). Тут, окрім знахідок доби неоліту, давньої Русі та пізнього середньовіччя, було виявлено комплекс достатньо виразних артефактів, що попередньо можна віднести до своєрідного місцевого варіанта зарубинецької культури.

Широкі пошукові роботи проведено на території Коростенського р-ну. У м. Коростень за участю директора краєзнавчого музею В.І. Польгуя оглянули відомий комплекс городищ і курганних могильників з метою перевірки стану його збереженості та здійснення детальної прив'язки. На площі городища 4 (територія комплексу міських медичних закладів) у будівельних комунікаційних траншеях знайдено кераміку середини X та межі X—XI ст. Окрім того, на околиці міста (на території колишнього с. Пашини) обстежено поселення, ймовірно, I тис. н. е., раніше виявлене В.І. Польгуєм.

На території району проведено розвідки в мікрорегіонах: Ходаки—Каленське—Зубівщина; Іскорость—Домолоч—Ростяжин—Хотинівка; поблизу сіл Сингаї та Щорсівка (колишнє Білошиці). Усього на цій території обстежено 11 археологічних пам'яток, переважно давньоруського часу та доби пізнього середньовіччя, з яких вісім — нововиявлені. Оглянуто й перевірено також три пам'ятки, відкриті в 60-х рр. XX ст. І.П. Русановою, уточнено їхнє розташування, площу та культурно-хронологічну приналежність. Також виявлено нову пам'ятку та місцезнаходження доби неоліту поблизу хутора Селище на р. Рихта. Городище, локалізоване в цьому мікрорегіоні розвідками 1983 р. Р.С. Орлова, нами не виявлено.

З метою пошуку слов'янських пам'яток, відкритих у 60-х рр. XX ст. І.П. Русановою, було обстежено правий берег р. Уж від с. Білки до с. Ушиця в межах Коростенського р-ну та обидва береги р. Уж від с. Бараші до с. Кам'янки (Баскаки) в межах Ємільчинського р-ну. Внаслідок фактично повтореного маршруту обстежень 60-х рр. XX ст. Східно-Волинською експедицією було зафіксовано кілька маловиразних багатошарових поселень і місцезнаходжень доби каменю—бронзи та пізнього середньовіччя. Привертає увагу поселення доби каменю поблизу с. Рясне, на якому знайдено нетипові (не крем'яні) артефакти з сіро-зеленого мінералу. Експедицією окремо було оглянуто городище-замчище в с. Бараші, площа якого зараз зайнята приватними садибами. На поверхні городів зібрано нечисленні матеріали XII—XIII ст. та значну кількість виразних керамічних матеріалів доби пізнього середньовіччя.

У Малинському р-ні проведено дослідження на території восьми суміжних мікрорегіонів у басейні середньої течії р. Ірші та її допливів (рр. Тростяниця, Лумля, Різня, Візня). Розвід-

ками обстежені місцевості в районі населених пунктів: Малин—Українка—Ялцівка; Головки—Пиріжки—Лумля—Різня—Любовичі—Ялцівка; Буки—Бучки—Сичівка; Чоповичі; Горинь—Березино; Ворсівка—Рудня Городищенська; Липляни; Скурати—Ксаверів—Недашки. Усього на території цього району обстежено 25 (переважно багатошарових) пам'яток і численні місцезнаходження доби каменю, епохи бронзи — раннього залізного віку, давньоруського часу та пізнього середньовіччя. У мікрорегіонах сучасних сіл Пиріжки та Ялцівка експедицією локалізовані скупчення поселень IX—XIII ст. Окрім того, були оглянуті городище давньоруського часу поблизу м. Малина та замчище поблизу с. Бучки.

На території Радомишльського р-ну вперше проведено маршрутні та локальні розвідки лівобережжя середньої течії р. Тетерева від м. Радомишля до с. Макалевичі. Усього відкрито вісім нових поселень і близько десяти місцезнаходжень епохи бронзи — раннього залізного віку, давньоруського часу та доби пізнього середньовіччя. Відзначимо низку вперше виявлених поселень кінця XIII—XV ст. на прибережних терасах або в заплаві р. Тетерева біля сіл Вишевичі, Чудин, Веприн, Макалевичі. Також проведені роботи на території м. Радомишля.

На території Коростишівського р-ну археологічні розвідки були зосереджені в басейні середньої течії р. Мики в мікрорегіоні сіл Миники—Садове—Травневе. Усього зафіксовано вісім пам'яток, з яких чотири — нововиявлені, а також декілька місцезнаходжень. Більшість поселень багатошарові (пізньотрипільської культури, епохи бронзи, давньоруського часу, пізнього середньовіччя). Уперше з XIX ст. локалізовано й обстежено середньовічне замчище в с. Мінійки, яке, за зібраним нами матеріалом, можна датувати XVII—XVIII ст.

У Народицькому р-ні проведено попередні розвідки за течією правого берега р. Звіздаль у мікрорегіоні Базар—В. Міньки. У результаті виявлено одне багатошарове поселення (епохи бронзи з середньовічною руднею) та декілька місцезнаходжень доби пізнього середньовіччя. Також невеликі попередні розвідки проведено навколо с. Ліплянщини.

В Андрушівському р-ні обстежено городище та посад літописного міста Котельнича (сучасне с. Стара Котельня). Здійснено сучасну детальну прив'язку пам'ятки, проведено збір підйомного матеріалу (XII—XIII ст. та матеріали пізнього середньовіччя), визначено регіони для спеціального подальшого обстеження з метою локалізації найближчої давньоруської поселенської округи цієї літописної городової волості.

Таким чином, експедицією в ході розвідок протягом польового сезону 2011 р. сукупно обстежено 106 археологічних пам'яток. Уперше виявлено 81 пам'ятку та обстежено 25 раніше відомих пам'яток.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

О.В. Дзембас

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕВИЦЬКОГО ЗАМКУ

У 2011 р. експедицією Закарпатського краєзнавчого музею спільно із Закарпатським центром туризму та за допомогою волонтерської організації «СВІТ—Україна» було продовжено дослідження багатошарової пам'ятки Невицький замок. Розкопки проводилися на ділянці в північній частині зовнішнього замкового рову. Мета робіт — вивчення стратиграфії та реконструкція ділянки рову.

Розкоп XIV закладено в північній частині зовнішнього замкового рову. Західною стороною розкоп примикає до площини розкопу XIII. За напрямком північ—південь (цифрова індексація) на означеній ділянці розкоп перетинає зовнішній замковий рів. По перетину рову за напрямком північ—південь довжина розкопу склала 13 м. У напрямку захід—схід уздовж зовнішньої замкової стіни — 8 м. Загальна площа розкопу, таким чином, становить 104 м^2. Репером розкопу XIV послугував південно-західний кут розкопу на стику зовнішньої замкової стіни зі східною стінкою розкопу XIII.

Перепад висот між точкою під замковою стіною і рівнем затягнутого зовнішнього рову на ділянці XIV розкопу перед початком робіт склав 4,2 м. Ситуація з нашаруваннями на площі розкопу виявилась аналогічною з нашаруваннями на площі XIII розкопу. Стратиграфія центральної частини рову виявилася зруйнованою перекопами під час проведення реставраційних робіт у 60-х роках минулого століття. Загальна глибина центральної у перетині частини зовнішнього замкового рову склала 1,2—1,3 м від рівня сучасної поверхні. Наповнення рову складалося із ґрунту, змішаного з будівельним сміттям (каміння, вкраплення піску, цемент, вапно), серед якого були поодинокі дрібні фрагменти кружальної середньовічної (XV—XVII ст.) та ліпної (культура Ґава) кераміки. Траплялись і фрагменти поливної кераміки та дрібні уламки кахлів з геометричним і рослинним орнаментом. Вони були вкриті зеленою поливою. На самому дні рову було і сучасне бите скло, цвяхи та інше сміття. Материк покатого схилу та дна рову являв собою суцільну туфову породу світло-коричневого кольору з вкрапленнями андезитових вулканічних бомб.

Потрібно відзначити, що роботи на розкопі виявилися немарними. По-перше, було реконструйовано ділянку рову. По-друге, вздовж південної бровки XIV розкопу під зовнішньою замковою стіною на схилі замкового рову було виявлено незруйнований пласт підсипного ґрунту, який не містив у собі жодного артефакту доби середньовіччя. Аналогічно з ситуацією на XIII розкопі в суцільно однорідному гумусному напластуванні містилися фрагменти ліпної кераміки культур Становo (діагностовано 14 фрагментів) та Ґава (діагностовано 121 фрагмент). У попередній польовий сезон було з'ясовано, що пласт був сформований внаслідок планування рельєфу для спорудження зовнішньої замкової стіни в середині XV ст. Для проведення підсипки ґрунт збирався з навколишньої території поза межами вже існуючої фортеці. На підсипку вкладався масивний камінь розмірами до 80 см у перетині. На цьому масивному цоколі і було побудовано вказану ділянку зовнішньої замкової стіни. Результати польових досліджень 2011 р. повністю підтвердили ці висновки.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

С.И. Андрух, Г.Н. Тощев

ИССЛЕДОВАНИЯ НА МАМАЙ-ГОРЕ

В отчетном году продолжались исследования западного участка могильника Мамай-Гора. Обнаружено одно разрушенное погребение эпохи бронзы(?) и 15 ногайских погребений. Признаки погребальных ям фиксировались на глубине 0,3—0,4 м. Погребальные конструкции достаточно однообразные — ямы прямоугольной или овальной формы, иногда с заплечиками вдоль длинных сторон или небольшими подбоями. Изредка в ямах имелся деревянный тлен.

Костяки мужчин, женщин и детей лежали вытянуто на спине с разнообразным положением рук, все ориентированы на запад (с отклонениями).

В заполнении погребения 1 объекта 224 найдено кремневое листовидное острие периода позднего мустье, рядом с ямой погребения 1 объекта 232 — набор костей КРС (минимум три особи), а в заполнении погребения 1 объекта 236 — пряслице из стенки амфоры.

Общее количество захоронений этого времени на западном участке Мамай-Горы на 2011 год составляет 54 комплекса, которые датируются XV в. Планируется продолжение исследований в следующем, 25 сезоне раскопок на Мамай-Горе.

С.И. Андрух, Г.Н. Тощев

РАСКОПКИ КУРГАНА У г. ТОКМАК ЗАПОРОЖСКОЙ обл.

В связи с планируемым строительством ферросплавного завода археологической экспедицией ЗНУ проведены раскопки кургана высотой 1 м. К началу работ насыпь была сильно распахана, ее южная и западная полы повреждены шурфами, которые были заложены в 2008 г. сотрудниками дочернего предприятия «Південьгідроархеологія» ИА НАНУ. Шурфы к моменту раскопок как на кургане, так и на прилегающем пространстве не засыпались и превратились в мини-мусорники.

Всего в кургане открыто 13 погребений. Установлено, что курган был возведен над погребением 9 ямной культуры. В яме глубиной 2,4 м (от уровня ДГ) костяк лежал скорченно на спине, на груди находилось изделие из глины фалосоподобной формы. В насыпь позже впущены захоронения эпохи бронзы — поздней ямной (7—8, 10), катакомбной (3—6, 12—13) и других культур этой эпохи (11, 14). В них обнаружены керамика, изделия из камня и кремня.

Следующие по времени захоронения принадлежат сарматам (погребение 2) и половцам (погребение 1). В первом из них найден орнаментированный шаровидный сосуд и обломки изделия из железа. Во втором — накладки и пуговица из кости, железные кольца.

В насыпи отмечены и следы старых грабительских ям, на дне одной из них найден развал тонкостенного гончарного сосуда XIX в. с монограммой на дне.

О.В. Каряка

ДОСЛІДЖЕННЯ В ЗАПОРІЗЬКІЙ обл.

Головною метою робіт було вивчення можливостей існування суходільного сполучення між регіонами Приазов'я та Нижнього Подніпров'я. Для вирішення цього питання необхідно було з'ясувати вірогідність існування стародавніх шляхів і способів просторової орієнтації у степових регіонах за допомогою курганів, а також виявити місця традиційних переправ через сучасну р. Молочну як головну водну перешкоду в досліджуваному регіоні.

Для досягнення цієї мети та зручного просторового моніторингу досліджуваної території автором розроблено методику аналізу супутникових знімків Інтернет-ресурсу Google-Earth. Ця методика дозволяє використовувати в археологічній практиці космічні знімки та комбінувати їх з сучасними топографічними картами. Результатом досліджень стало виявлення фрагментів розвиненої системи стародавніх шляхів, розташування яких було тісно пов'язане з окремими великими курганами, курганними могильниками та поселеннями. На основі аналізу цих даних визначено перспективні для подальших археологічних пошуків ділянки та регіони.

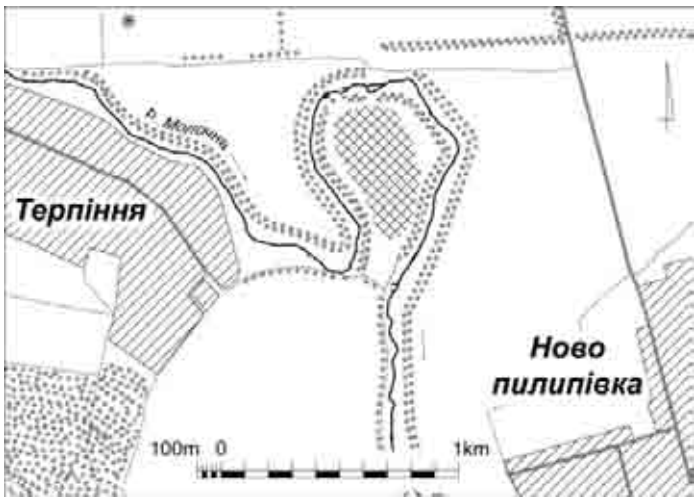

Рис. 1.

Під час польових досліджень у долині р. Молочної за 10,7 км на північний схід від сучасного м. Мелітополь і за 0,7 км на схід від с. Терпіння, на місці вірогідного існування переправи-броду було відкрито стародавнє поселення, що існувало в скіфо-античний період і добу середньовіччя (рис. 1). Пам'ятка вигідно розташовується на петлеподібному мисі правого берега р. Молочна, оточена її водами, маючи суходільне сполучення з околишньою територією лише з півдня. Майже на всій її території знайдено підйомний матеріал. У плані поселення, вірогідно, мало полігональну форму, наближену до шестикутника, розмірами 560 (північ—південь) × 500 (захід—схід) м, «перемичка» завширшки приблизно 200 м. Об'єкт розташований у зоні прямої видимості на північ від відомої пам'ятки археології Кам'яна Могила на відстані 1,4 км. На віддалі 3,6 км на схід від поселення розміщується великий курган, біля якого простежені сліди стародавніх шляхів. Два з них, судячи за напрямком, прямували до описаного поселення та Кам'яної Могили і можуть бути простежені на супутниковій зйомці відповідно на 0,5 та 0,8 км. На відстані 4,7 км від поселення на південний схід також виявлено залишки стародавнього шляху, простеженого на 1,4 км. Він спрямований до описуваного поселення. Особливості розташування і зв'язок з системою стародавніх шляхів свідчать про тривале використання цієї території місцевим населенням, де, вірогідно, існувала традиційна переправа-брід, що використовувалася для сполучення між берегами р. Молочної.

Поряд з с. Ботієве (Приазовський р-н) безпосередньо біля поселення скіфо-античного часу (виявленого розвідками Б.М. Гракова) на супутникових знімках простежено смуги, що за своїм характером ідентичні до смуг системи розмежування ділянок Ольвійської хори. У ході розвідкових робіт на місці цих смуг у мі-

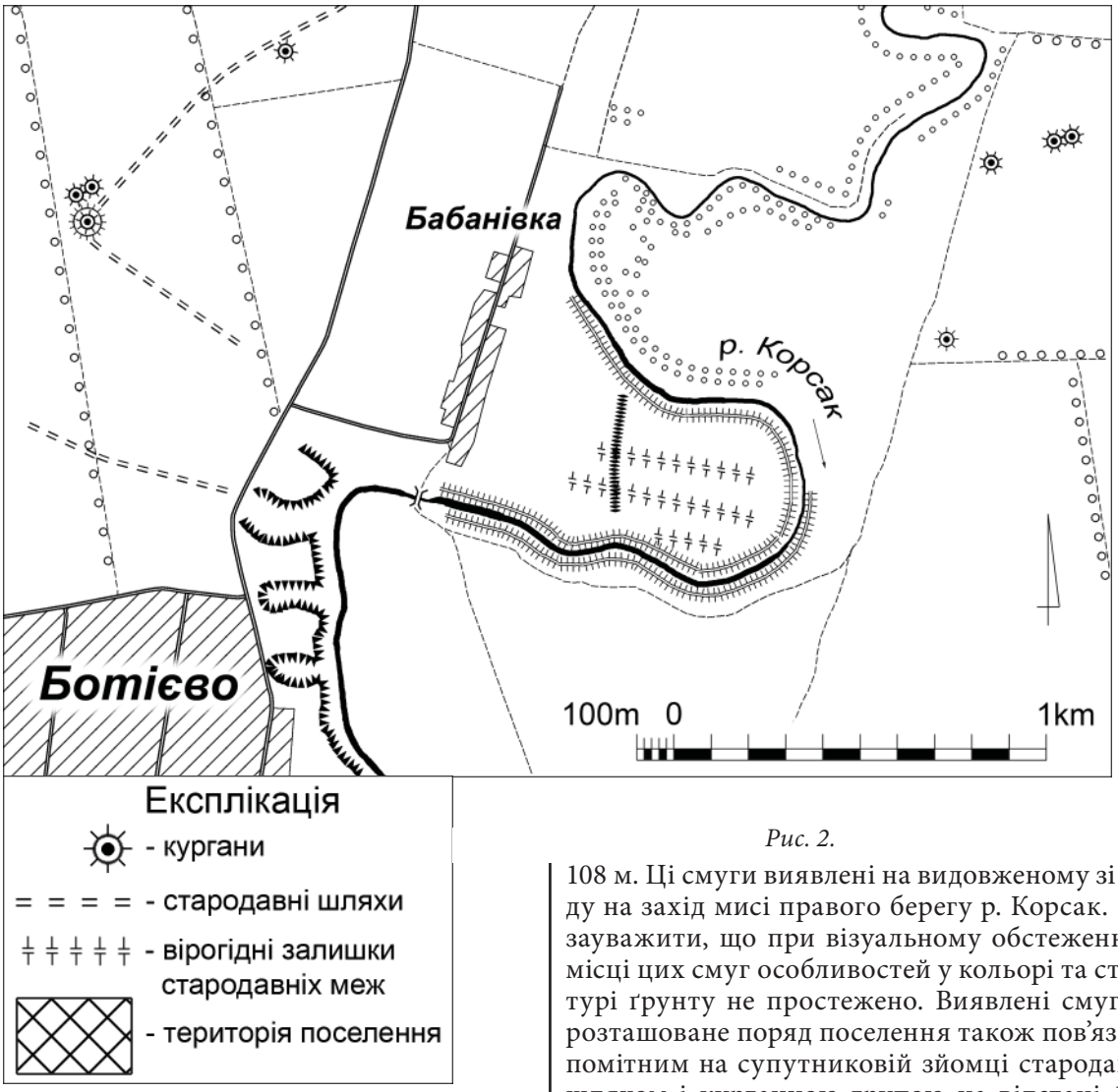

Рис. 2.

крорельєфі було зафіксовано залишки трьох сильно розораних, у плані майже паралельних між собою валів, видовжених зі сходу на захід (рис. 2). Довжина «валів» складала 240—500 м, ширина 10—15 м. Відстань між ними була 96—108 м. Ці смуги виявлені на видовженому зі сходу на захід мисі правого берегу р. Корсак. Слід зауважити, що при візуальному обстеженні на місці цих смуг особливостей у кольорі та структурі ґрунту не простежено. Виявлені смуги та розташоване поряд поселення також пов'язані з помітним на супутниковій зйомці старовинним шляхом і курганною групою на відстані 1,0—1,6 км у західному напрямку.

Таким чином, у ході розвідкових робіт було доведено можливість існування суходільного сполучення між регіонами сучасного Приазов'я та Нижнього Подніпров'я.

В.А. Папанова

ПІДСУМКИ ПОЛЬОВОЇ РОЗВІДКИ ТА НАУКОВО-РЯТІВНИХ РОБІТ У БЕРДЯНСЬКОМУ р-ні ЗАПОРІЗЬКОЇ обл.

У вересні 2011 р. навчальною археологічною лабораторією Бердянського державного педагогічного університету здійснено розвідку на узбережжі Азовського моря від балки Лисячої до Петрової (землі під юрисдикцією сільради с. Дмитрівка та бердянського відділення Приазовського національного природного парку).

Артефакти доби бронзи й античного часу виявлені в Петровій балці, що розміщується за 18 км на захід від м. Бердянськ. У гирлі балки на її західному схилі знайдено невеликий кам'яний тягарець, фрагменти ліпної кераміки (фрагмент стінки та неповний профіль мисочки), фрагменти кісток крупної рогатої худоби та багато морських мушель. Кераміка плоскодонна, зроблена з суміші двох глин — чорної всередині та блідо-рожевої зверху. Вінце профілю невеликої мисочки прикрашене наліпом у вигляді хвилі. Не виключено, що це сабатинівська кераміка. Зазначимо, що в Бердянському р-ні виявлені поселення сабатинівської культури XVI—XIII ст. до н. е.

У гирлі Петрової балки майже по центру розміщується невеликий пагорб, на якому знайдено ніжку гераклейської амфори IV ст. до н. е., фрагменти ручки та стінок амфори. На превеликий жаль, гирло Петрової балки повністю зруйновано військовими у радянські часи та сучасними господарями санаторія, що тут розташований.

На нижній терасі узбережжя від Лисячої та Петрової балок виявлені залишки рибацьких хуторів кінця XIX — початку XX ст.

Крім того, на узбережжі знайдено палеонтологічний матеріал — фрагменти кісток ссавців.

У жовтні проведено науково-рятівні роботи зруйнованого поховання за 5 км на північний схід від с. Берестове.

Поховання виявлено на глибині 0,6 м. Поховальна споруда у вигляді кам'яного ящика (1,3 × 1,55 × 0,3 м). Техніка кладки цієї поховальної споруди дещо відрізняється від аналогічних. Так її північна стінка складена з двох кам'яних брил середнього розміру, західна — з однієї великої, східна нагадує дворядну іррегулярну кладку з чотирьох невеликих каменів, а південна тільки намічена трьома невеликими камінцями. На дні ящика на глибині 1,1 м лежав скелет дорослого чоловіка, на лівому боці, головою на захід. Ноги в колінах і тазостегнових суглобах зігнуті під прямим кутом. У скелета відсутні кістки черепа, рук і стоп. Поверх ніг покійного, на південь від них лежали кістки (череп і суглоби) корови або коня. Поховальний інвентар відсутній. Під час сільськогосподарських робіт на поверхню був піднятий надмогильний камінь (менгір?).

Судячи з поховальної споруди та пози покійного — це поховання зрубної культури доби пізньої бронзи. Курганний насип не простежується. Ймовірно, що це безкурганна могила. Такі поховання відомі на Донеччині.

На цьому ж полі обстежено курганну групу з шести курганів, які розорюються. Кургани 1 та 2 мають один насип — так зв. довгі кургани, або кургани з перемичкою.

Г.Н. Тощев, С.И. Андрух

РАСКОПКИ НА просп. СОВЕТСКИЙ (г. ЗАПОРОЖЬЕ)

В 2011 г. продолжались исследования на просп. Советский, начатые в 2010 г. Исследованы 4 кургана (2—5). Курган 2 высотой 0,4 м насыпан над погребением ямной культуры (кенотаф) и окружен рвом диаметром 26 м. В кенотафе находился остродонный лепной сосуд. Позже в курган было впущено катакомбное захоронение со скорченным на боку погребенным, который сопровождался керамикой ямного типа. Этим же временем датируется и яма с катакомбной керамикой. Последним по времени совершено захоронение раннескифского времени, с которым связывается и возведение кромлеха по внутреннему диаметру (23 м) рва.

Погребение 3, впущенное в северо-западный сектор насыпи, представляло яму прямоугольной формы, забутованную по всей площади различным по величине необработанным камнем местного происхождения. Последнее и предотвратило попытку осквернения погребения (в южной части отмечена выборка камней, найдено стекло).

В могиле выявлен костяк мужчины, под южной стенкой лежала часть скелета лошади. В небольшой нише-подбое выше черепа находилась разбитая при укладке подлощенная орнаментированная корчага кверху дном, справа от погребенного находились костяные «столбики» и застежка из мраморизированного камня.

Кромлех диаметром 20 м состоял из необработанных камней разной величины. Среди камней в южном секторе найдено изваяние, лежащее лицевой частью кверху «головой» на запад. При укладке изваяния была совершена выборка камней. Все четыре стороны скульптуры покрыты изображениями — руки, ноги, пояс, акинак, лук, нагайка (?), топор (рис.). Предварительно погребение 3 и антропоморфное изваяние могут быть датированы VI в. до н. э.

Рис. 1. Запорожье, просп. Советский. Антропоморфное изваяние

Курганы 3—5 имели высоту 0—0,1 м. В них обнаружено по одному скифскому захоронению, нитевидные кромлехи (курганы 3 и 5), ров (курган 4). Погребения перекрывались различными по величине камнями. Все потревожены в древности. Найдены обломки бронзовых и железных скреп, наконечники стрел, ворворка. Во рву кургана 4 находилась ножка амфоры, кости животных.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

С.А. Балакін

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ КИЄВО-ІІЕЧЕРСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА

Вивчення території Києво-Печерського заповідника в 2011 р. мало архітектурне спрямування. Протягом звітного року обстежено 16 окремих пунктів. Найцікавішими з них були роботи, пов'язані з реставрацією провідних архітектурних пам'яток Верхньої Лаври, зокрема Головної дзвіниці (корпус 81), південного фасаду мазепинських мурів КПЛ (корпус 92), кухні Трапезної палати (корпус 85), башти Кущника (корпус 88) та Троїцької надбрамної церкви (корпус 27).

У першому випадку в двох шурфах зафіксовано конструктивні особливості та сучасний технічний стан фундаментів дзвіниці. Отримані результати загалом збігаються з висновками досліджень 1962 р. У другому випадку вдалося встановити характер і обсяги ремонтних робіт 1793 р., викликаних землетрусом 1789 р. (у попередньому році аналогічні дані зафіксовано для ділянки східного фасаду фортечних мурів). У результаті обстеження двох шурфів, зроблених у районі південного та східного фасадів корпусу 85, отримано нову інформацію щодо архітектури й інженерно-геологічного контексту пам'ятки. Зокрема, виявилося, що бутово-цегляні фундаменти поварні мають надзвичайну потужність (до 2,6 м), а територія на південь від споруди вирізняється наявністю значної товщі насипних ґрунтів (близько 4,0 м). Така ситуація пояснюється тим, що зазначену будівлю, споруджену за часів І. Самойловича, було розміщено на зламі рельєфу (північний схил Ближньопечерного яру). Тому її фундаменти, крім звичайного навантаження, мали ще й додаткове, а саме виконували функцію підпорної стіни для всієї ділянки, про яку йдеться. Дослідження в районі башти Кущника мали значення в плані уточнення деяких архітектурно-будівельних параметрів споруди та визначення перспектив її подальшого вивчення. В останньому випадку йдеться про шурф усередині башти, у перевідкладеному ґрунті якого зафіксовано значну кількість антропологічних решток невідомого походження та знайдено різночасовий матеріал, зокрема невеликий горщик XVI ст., керамічний полив'яний кухоль і два екземпляри поліхромної пічної кахлі XVII—XVШ ст. тощо.

Основний обсяг робіт припав на вивчення Троїцької надбрамної церкви XII—XVШ ст., де обстежено внутрішню частину храму. Важливість цих робіт пояснюється тим, що Троїцька церква — єдина повністю вціліла давньоруська пам'ятка КПЛ, а також тим, що вона одночасно є найменш дослідженою лаврською пам'яткою XI—XШ ст. З розкопок можна згадати лише роботи 1951 р. (В. Богусєвич), проведені зовні церкви, в районі її південного фасаду. Усередині храму дослідження взагалі ніколи не проводилося.

У площині воріт закладено чотири розвідкових шурфи, один з яких розташовувався в межах прибудови XVIII ст. (шурф 4), а решта — безпосередньо у межах давньоруського ядра споруди (рис.). Розміри шурфів у середньому становили 0,9 × 1,2 м, глибина коливалася від 1,8 до 2,7 м. У результаті цих робіт з'ясовано, що давньоруські фундаменти церкви складено рівномірним бутом (з використанням плінфи) на цем'янковому розчині рожевого кольору. Розширення фундаментів сягає 0,6 м. У стратиграфічному плані найінформативнішим виявився шурф 3, де вдалося простежити будівельний горизонт початку XII ст. Крім того, в шурфі 2 виявлено невідому раніше цегляну підземну споруду, «вписану» в об'єм давньоруської церкви. Очевидно, це ділянка п/с № 25, основна частина якої локалізується поза межами храму, в районі його північно-західного рогу.

Дослідження Троїцької церкви тривають і мають бути продовжені наступного року.

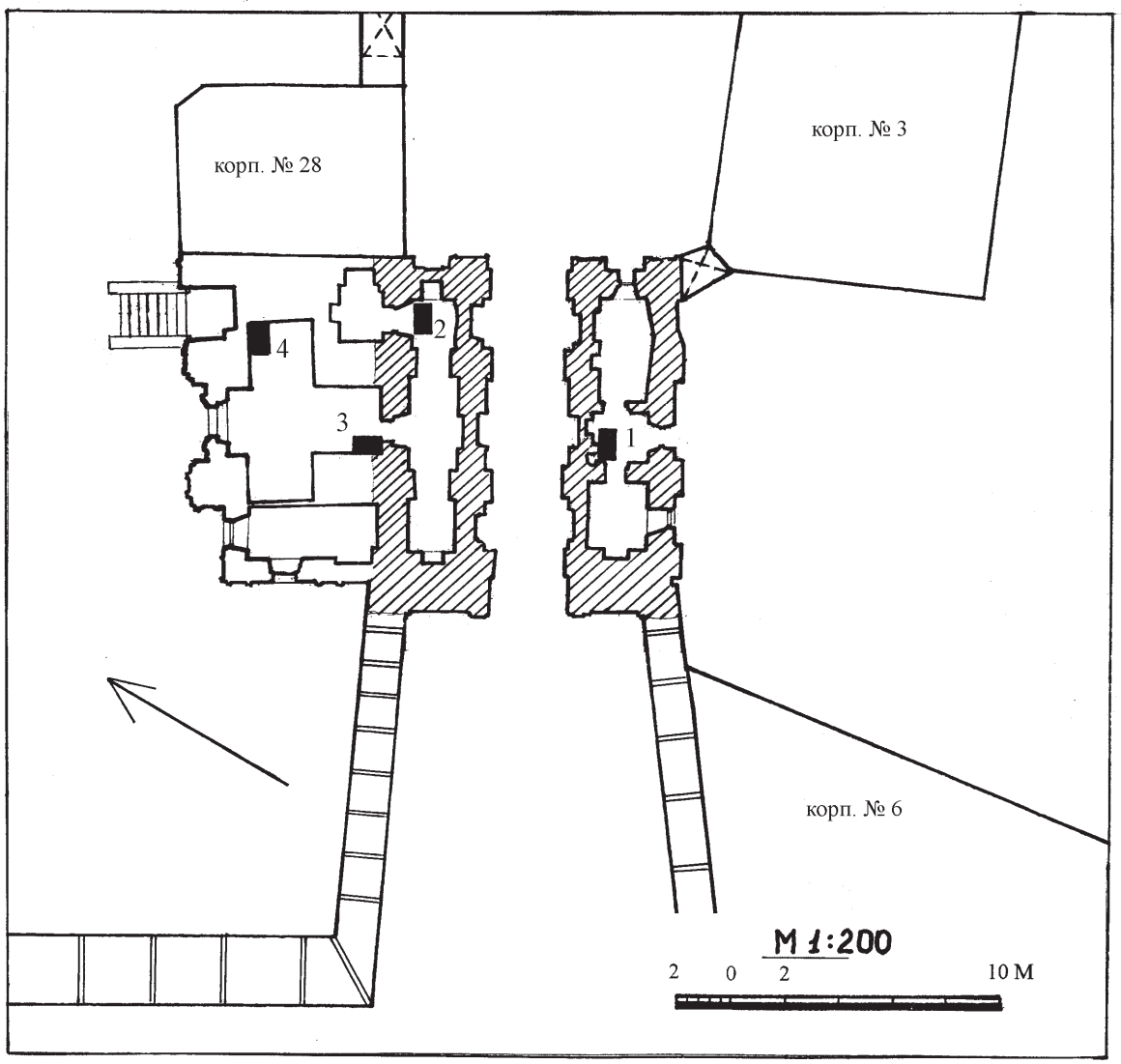

Рис. Троїцька надбрамна церква. Розташування шурфів 2011 р.

М.Ю. Відейко

РОЗВІДКИ ОБЛАСНОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Розвідки проведено на території Обухівського р-ну Київської обл. в околицях населених пунктів, у яких розташовані відділення обласного археологічного музею — с. Копачів і с. Халеп'я, а також с. Трипілля. Метою досліджень було вивчення стану вже відомих пам'яток, а також перевірка повідомлень про знахідки, що надходили до відділень музею впродовж останніх років.

На території с. Копачів обстежено кілька пам'яток: поселення ранньослов'янського часу в центральній частині села, у районі дитячого садка та школи (виявлено фрагменти ліпного посуду). Поселення займало підвищення над заплавою річки, нині перетвореної на ставок. Крім того, на зазначеній території виявлено значну кількість фрагментів керамічного посуду XVII—XIX ст., що відповідає відомостям про заснування цього населеного пункту.

За 1,5 км на північний захід від центральної частини села, вище по течії зазначеної річки, на полі виявлено фрагменти кераміки черняхівської культури. Під час розширення дороги в цьому місці, за повідомленнями місцевих жителів, знаходили цілі посудини, а на одному з городів трапився медальйон з жовтого металу. Можливо, знахідки пов'язані з могильником цього ж часу. Також обстежено місце розташування поселень трипільської культури та давньоруського часу в уроч. Коломійців Яр, свого часу частково зруйнованих під час будівництва ставка. Зібрано підйомний матеріал. Руйнування припинилося, поверхня задернована.

На території с. Халеп'я та поза його межами проведено розвідки. Обстежено ділянку берега водосховища, де у воді та під високою кручею зібрано підйомний матеріал — фрагменти кераміки доби раннього залізного віку, ранньослов'янського та давньоруського часу, шиферне пряслице. В обриві берега помітні виходи культурного шару, зокрема з окремими заглибленими об'єктами.

За межами с. Халеп'я обстежено місце розташування відомих поселень трипільської культури в уроч. Коломийщина. Поселення Коломийщина II нині зайнято городами. На поверхні виявлено дрібні уламки обпаленої обмазки та кераміки. Ділянка поселення в уроч. Коломийщина I нині задернована і не розорюється, на поверхні підйомного матеріалу не виявлено. За 150 м від цього місця, нижче по на краю плато, на місці розташування яблуневого саду виявлено фрагменти обпаленої обмазки — рештки жител трипільської культури. Можливо, це рештки ще одного поселення чи продовження селища в уроч. Коломийщина I. Про таку вірогідність свідчать дані магнітної зйомки на поселенні Коломийщина II, проведеної 1992 р. Тоді було встановлено, що поселення займає удвічі більшу площу, ніж попередньо вважалося.

На території с. Трипілля зібрано підйомний матеріал на ділянці, розташованій в уроч. Посадова гора — город школи-інтернату. Ця територія знаходиться назовні, за ровом, виявленим під час земельних робіт, які проводилися у цій частині села в 2003 р. Зібрано фрагменти керамічного посуду різного часу, зокрема давньоруського (XI, XII—XIII та другої половини XIII ст.), пізнього середньовіччя та XIX — початку XX ст. Матеріали XI ст. на території літописного міста Треполя виявлено вперше.

По вул. Рибальській в с. Трипіллі знайдено цеглу-«литовку» та фрагменти кісток, зокрема людських. Їх виявлено у зсуві в лесі. Над цим місцем розташовувався давній дитинець — замок м. Трипілля, про існування у якому споруд з цегли згадано у письмових джерелах. Траса вул. Рибальської проходить шляхом в'їзної дороги до замку, від якого на поверхні ще помітні сліди рову та валу. Вірогідно, цегла походить з давніх споруд зруйнованого у другій половині XVII ст. замку. Раніше подібна цегла вже траплялася на сусідній вулиці під час прокладання комунікацій у 2003 р.

Рис. 1. Розвідки обласного археологічного музею 2011 р.: 1, 2 — с. Копачів, кам'яний хрест зі слідами напису на північно-західній околиці села; 3 — сучасний вигляд уроч. Коломийщина I; 4 — сучасний вигляд берега Канівського водосховища в місці розташування літописного м. Халеп (нині с. Халеп'я)

І.А. Готун, О.І. Григорчук, Ю.О. Грицик, Т.В. Лозниця

ЛІСНИКИ-БЕЗОДНЯ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОБСТЕЖЕННЯ

У 2011 р. у зв'язку з відведенням землі для ведення особистого селянського господарства авторами обстежено давньоруське поселення в уроч. Безодня біля с. Лісники Києво-Святошинського р-ну. Роботи фінансувалися замовниками та включали чотири ділянки по 0,1 га кожна. Пам'ятка розташовується на краю села, приблизно за 1,0 км на північний захід від школи, на північному березі ставка Безодня, на захід від виїзду з села в бік Хотова. Займає меридіонально спрямований схил похилої надзаплавної тераси лівого берега р. Безодня, що похило підвищується зі сходу на захід. Із заходу поселення обмежене балкою зі струмком, з півдня — ставком, зі сходу — сучасною індивідуальною забудовою, що частково пошкодила площу поселення, з півночі — крутим схилом плато. Під час виявленні розмір пам'ятки визначено як 250 × 70 м. Селище відкрите В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою у 1991 р., тоді зібрано уламки горщиків кінця XII ст., стінок візантійських амфор, пізньосередньовічну кераміку. У 2004 р. В.К. Козюбою, Л.В. Чміль і А.А. Чекановським зафіксовано будівництво в зоні розповсюдження культурного шару, тоді само на пам'ятці виявлено кераміку другої половини XI і XII ст., фрагмент амфорної стінки. У 2005 р. селище додатково обстежено під час дослідження території сільради у зв'язку з розробкою Генплану села. Відзначено культурний шар потужністю 0,35 м, знайдено уламки візантійських амфор, гончарну кераміку давньоруського часу та XVIII—XIX ст.; ліпну — доби раннього заліза (?) та культури кулястих амфор.

На момент обстеження територія поселення задернована; на ньому розташовані чотири садиби, три з яких — з капітальними спорудами, західніше відзначено зняття культурного шару на глибину до 0,5 м для облаштування волейбольного майданчика. Обстежені у звітному сезоні ділянки зорієнтовані майже в меридіональному напрямку, розташовані попарно на захід і північ від згаданого майданчика: дві — біля берегової лінії, дві — на північний схід від них, на схилі.

На ділянках закладено 30 пошукових шурфів: 14 — на нижніх двох і 16 — на верхніх. Простежено, що на рівні південної межі нижніх ділянок культурний шар частково знищений, ймовірно, роботами з облаштування берега ставка та впорядкування розташованої тут зони відпочинку. У південно-західному куті його потужність сягає всього 0,15 м, на стику ділянок — до 0,25 м (тут залишки нашарувань додатково перекриті піщаною підсипкою потужністю 0,05 м); у південно-східному куті простежено перекоп, заповнений сучасним сміттям. На решті території є досить потужний, хоч і не надто насичений шар: на глибину до 0,35 м — чорно-коричневий гумусований орний, нижче, до 0,75—0,90 м — сіро-жовтий пістрявий, часто із включеннями дрібної печини, обгорілої глиняної обмазки, дрібних деревних вуглинок; інтенсивність його забарвлення зменшується зі збільшенням глибини. Світло-жовтий материковий лес залягає на глибині 1,35—1,50 м, хоч розташований між ним і культурним шаром прошарок однорідного сіро-коричневого суглинку археологічного матеріалу не має. У шурфах на південних ділянках зібрано уламки давньоруської кружальної кераміки, місцями також фрагменти стінок ліпного посуду, який за своїми морфологічними ознаками може бути попередньо віднесений до доби пізньої бронзи—раннього заліза. Крім того, у шурфі на верхній межі ділянок виявлено залізний черешковий наконечник стріли з асиметрично-ромбічним вістрям (побутування таких має широкі хронологічні рамки та відзначене фахівцями стосовно X—XIII ст.); на східній межі —об'єкт, заповнення якого сягало глибини понад 1,20 м (цей шурф до материка не доводився і був законсервований); не виключено, що об'єкт простежений і у шурфі на західній межі, де інтенсивно забарвлений шар сягає 1,0 м, де зафіксовано більші

шматки кераміки.

На північній парі ділянок простежено іншу стратиграфічну ситуацію. На означених ділянках починається перехід похилого схилу надзаплавної тераси у крутіший схил плато, який у давнину не освоювався. Відтак, у верхній частині простежено 0,25—0,40 м гумусованого бурого суглинку без матеріалів. Його перехід у нашарування з археологічними включеннями виявлено на відстані приблизно 0,25 м на південь від північної межі обох ділянок. Нижня частина верхніх ділянок містить культурні нашарування, тотожні простеженим на нижніх ділянках; інтенсивність нашарувань дещо зменшується у північному напрямку, вище по схилу. Матеріал з шару аналогічний виявленому на решті території пам'ятки.

Окрім охарактеризованого шурфування, зібрано численні уламки гончарної кераміки у зрізі стінки волейбольного майданчика. До колекції взято уламки вінець давньоруських горщиків і фрагмент стінки візантійської амфори з дрібним рифленням на поверхні. На площі обстеженої частини пам'ятки траплялися також уламки кружального посуду, що за своїми морфологічними ознаками можуть бути віднесені до козацьких часів.

У результаті робіт на означених ділянках частково простежено межі відомої пам'ятки, оглянуто стан культурних нашарувань, виявлено доволі важливий матеріал стосовно особливостей розвитку давньоруських селищних структур і раніших уперіодів.

І.А. Готун, О.М. Казимір, О.І. Григорчук, Т.В. Лозниця

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ МІЖ ХОДОСІВКОЮ ТА ЛІСНИКАМИ

У 2011 р. Північною експедицією ІА НАНУ, у складі якої працювали студенти-практиканти та волонтери з НПУ ім. М. Драгоманова, НаУКМА, КНУ ім. Т. Шевченка, Переяслав-Хмельницького педуніверситету ім. Г. Сковороди, за фінансової підтримки Міжнародного благодійного фонду «Фонд Олександра Фельдмана» та організаційного сприяння підприємства «Хутір Ясний» продовжено роботи в Києво-Святошинському р-ні на багатошаровому поселенні між Ходосівкою та Лісниками, що досліджується експедицією з 2003 р. У звітному сезоні роботи провадилися на розкопі ІІ (ділянка «Заплава»).

Дослідження продовжували суцільне вивчення (системою секторів 10 × 10 м) схилу борової тераси над змеліорованим руслом р. Сіверка. Розкопана в останні роки територія з'єднувалася з вивченою у 2004 р. Загалом роботи велись на ділянці зі слабконасиченим культурним шаром у трьох секторах (43—45), поділених на чотириметрові квадрати з літерно-цифровим позначенням. Лінії 1, 2 та частково 3 означених секторів приходяться на територію, знищену осипами берега та досліджену 2004 р. У результаті розкрита площа склала 155 м^2, на ній зібрано колекцію ліпної кераміки різних епох і речові знахідки, що використовувалися давнім населенням у господарстві та побуті.

Простежена стратиграфія загалом характерна для цієї ділянки поселення. Під сапропелевою підсипкою (потужністю 0,3 м) колишнього газону до 0,7 м фіксувався жовтий і

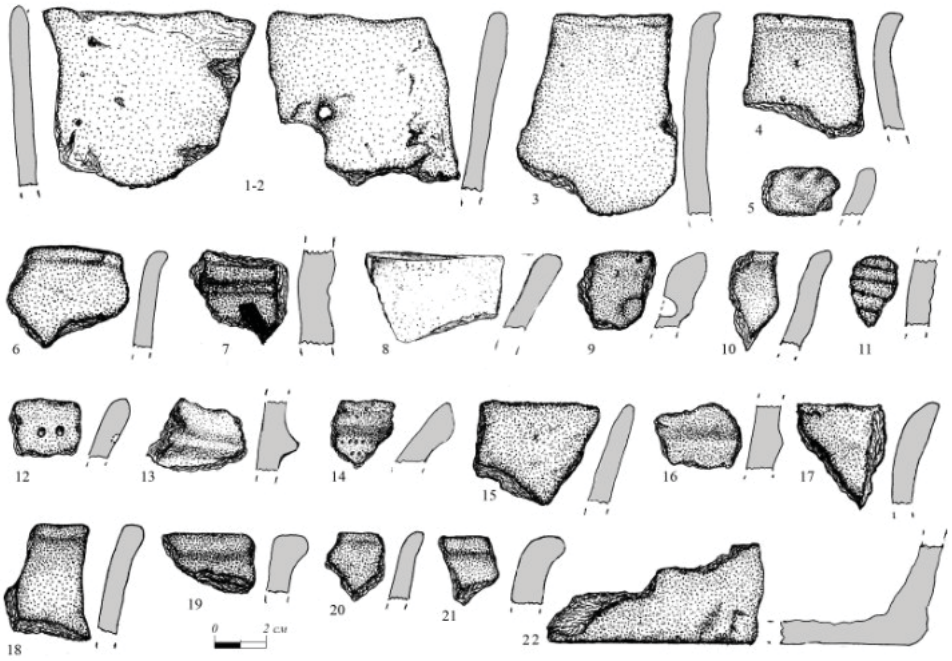

Рис. Уламки різночасової кераміки з культурного шару розкопу ІІ

сіро-жовтий пісок з керамічними та поодинокими крем'яними знахідками. Уламки посуду доби палеометалів загалом виявлені нижче фрагментів горщиків слов'янських культур I тис., але, як і під час попередніх робіт, чітких хронологічних горизонтів на перевіяному піску виділити не вдалось. Серед керамічного матеріалу — підлощені фрагменти та такі, поверхня яких сформована грубо; частина з них оздоблена наліпними валиками, «перлинами», защипами, прокресленими лініями та наколотими ямками; тісто — з домішками піску, жорстви, шамоту (рис.). До індивідуальних знахідок віднесено мініатюрне біконічне керамічне *пряслице* та фрагмент також біконічного керамічного *пряслиця* звичайних розмірів, *розтирач* з кристалічної породи тощо. Відсутність заглиблень від давніх споруд на вивченій ділянці цілком зрозуміла з огляду на їх наявність на прилеглій території, розкопаній раніше.

Низку керамічних і речових (*розтирач*, точильний *камінь*, черешковий залізний *ніж*) знахідок виявлено і на території табору, зокрема під час господарських робіт. У планах експедиції подальші дослідження цієї неординарної пам'ятки.

І.А. Готун, О.М. Казимір, Ю.О. Грицик, М.О Гунь., Т.В. Лозниця

СЕЛИЩЕ ВЕЧІРНІЙ ЛІС У СКЛАДІ ХОДОСІВСЬКОГО КОМПЛЕКСУ

У 2011 р. Північною експедицією ІА НАНУ продовжено вивчення селища Ходосівка—Вечірній Ліс на північному заході території, адміністративно підпорядкованої Ходосівській сільраді Києво-Святошинського р-ну. Багатошарова пам'ятка в означеному урочищі відкрита в 1947 р. О.Ф. Покровською та Н.В. Лінкою. Розташована в межах великого ходосівського валу, навпроти стародавнього в'їзду. Тоді само зафіксовано культурний шар потужністю 0,65—0,80 м, насичений кістками тварин, вугликами, печиною та фрагментами типової для XI—XII ст. кружальної кераміки, орнаментованої хвилястими або горизонтальними лініями. У шурфі площею 1,5 м^2 знайдено до 200 фрагментів посуду, два залізних вістря стріл, вістря списа, багато кісток і вугликів.

Під час роботи над створенням наукової концепції «Ходосівського археологічного комплексу» привернули увагу певні розбіжності у літературі щодо локалізації цієї пам'ятки. В.О. Петрашенко та В.К. Козюба, які проводили суцільне обстеження цього мікрорегіону, розмістили означене поселення навпроти с. Кременище в місці впадіння глибокої балки до долини р. Віти (Сіверки). А навпроти в'їзду на територію Великого городища відзначили селище, відкрите О.В. Сєровим. Прив'язка до в'їзду в городище, відсутність згадки про розташоване поряд русло річки, назва урочища, насиченість культурного шару дозволяють припустити, що у цьому випадку у О.Ф. Покровської з Н.В. Лінкою та у О.В. Сєрова йдеться про одну пам'ятку, а у В.О. Петрашенко з В.К. Козюбою — про іншу. Північною експедицією у 2008 р. на першому з поселень закладено шурфи, де простежено культурний шар з давньоруською гончарною керамікою та непоодинокими металевими виробами. Тоді само зроблено висновок про доцільність масштабніших досліджень пам'ятки.

Означені роботи заплановано на звітний польовий сезон. Але розташування селища в охоронній зоні газопроводу високого тиску, а відтак — необхідність узгодження робіт з Управлінням магістральних газопроводів «Київтрансгаз» і контролю за проведенням розкопок з його боку, зумовили обсяги, дещо менші від запланованих, але суттєві для розуміння археологічної специфіки регіону.

У той час як місце робіт О.Ф. Покровської та Н.В. Лінки не локалізоване відносно як широтно спрямованого струмка на означеній ділянці, так і перпендикулярного йому заглиблення від давньої дороги через в'їзд до городища, документовані розвідки О.В. Сєрова та Північної експедиції були сконцентровані на південь від струмка та на захід від заглиблення дороги. Територія на схід від дороги та лівий берег струмка раніше залишалися поза увагою дослідників. Тому у звітному сезоні заплановано вивчення всіх трьох ділянок для вибору місця стаціонарних розкопок.

Продовжено розпочаті раніше дослідження західної частини правобережної території. Тут, на схилі надзаплавної тераси на захід від шурфу 1 2008 р., для фіксації нашарувань і пошуку меж селища закладено 13 зорієнтованих за сторонами світу шурфів розмірами 1,0 × 1,0 м. На глибині від 0,25—0,35 м (шурфи 2—8) до 0,50—0,75 м (шурфи 9—14) простежено шар з керамікою давньоруського часу (рис.), печиною, вугликами, остеологічним матеріалом. Цей пункт зафіксовано як «Вечірній Ліс 1». Східна частина правобережної території топографічно вища. Закладені на ній сім аналогічних шурфів дозволили виявити материк безпосередньо під сірим гумусованим орним шаром (без включень) потужністю до 0,25 м. Здається ймовірним, що саме західна ділянка може ототожнюватися з відомим раніше поселенням в уроч. Вечірній Ліс. Цій ідентифікації відповідають характеристики експедиції «Великий Київ» 1947 р., де вказано, що гряда високих горбів з південної та східної сторін оточують поселення, ніби захищаючи його.

Разом з тим, на лівому (північному) березі

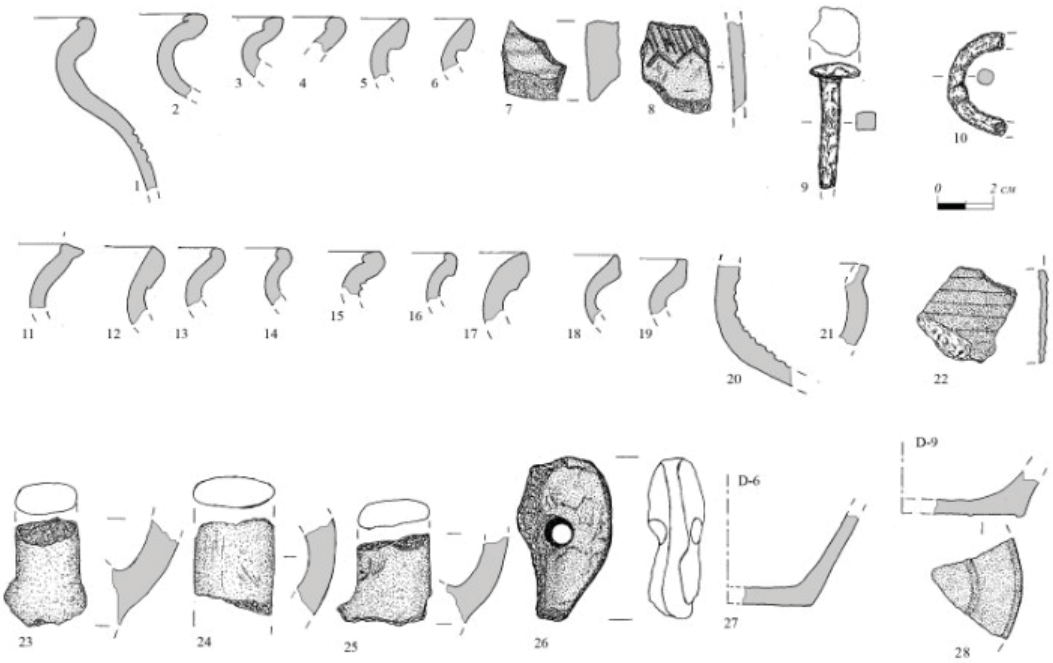

Рис. Уламки гончарного та ліпного посуду і металеві вироби з поселень Вечірній Ліс 1 та Вечірній Ліс 2

струмка є широка тераса, відкрита сонцю і в той самий час захищена від північних вітрів високим пагорбом. Закладені на ній п'ять аналогічних шурфів дозволили простежити сірий гумусований шар, потужністю 0,25 м, зі значною кількістю давньоруської кераміки, печиною, вугликами, археозоологічними знахідками. На місці концентрації матеріалу шурф розширено до 4,0 × 4,0 м і перетворено в розкоп I, де загалом зафіксована аналогічна ситуація та, крім фрагментів гончарного посуду, виявлено поодинокі уламки ліпного, один з яких належить культурі кулястих амфор(?), залізні *цвях* і половина збройного *кільця* доби середньовіччя (рис.). Лівобережна частина отримала умовну назву «Вечірній Ліс 2». У цьому випадку варто вести мову про **нововиявлену пам'ятку**, оскільки її топографічні характеристики не відповідають ні матеріалам О.В. Сєрова, ні опису О.Ф. Покровської та Н.В. Лінки.

Роботи на обох селищах доцільно продовжити.

І.А. Готун, С.В. Переверзєв, А.М. Сухонос, Ю.О. Грицик,
К.О. Терещук, В.О. Манько, А.А. Сорокун

РОЗВІДКИ В ОКОЛИЦЯХ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Наприкінці 2011 р. авторами здійснено обстеження п'яти земельних ділянок площею близько 2,0 га кожна, що знаходяться у північно-східній частині угідь Ходосівської сільради Києво-Святошинського р-ну. Об'єктом досліджень було уроч. Рославське, розташоване на північний схід від села та на схід від Новообухівского шосе та залізниці Київ—Трипілля. Цільове призначення зазначеної території, що межує із землями Голосіївського р-ну м. Києва (Конча-Заспинський лісовий масив), змінюється з ведення особистого селянського господарства на ведення особистого садівництва. Основна її частина, облаштована системою меліоративних каналів, на період обстеження була сильно заболочена та поросла рослинністю.

Південна частина ділянки займає північну частину дюнного підвищення у заплаві Дніпра на правому заболоченому березі р. Сіверки. На зазначеному підвищенні в 2007 р. Північною експедицією ІА НАНУ відкрито кілька різночасових поселень.

На схилі дюни та в місці переходу її в болото зростає кількість знахідок кам'яної доби. На решті території наявність чи відсутність нашарувань цього періоду не можна зафіксувати через високий рівень ґрунтових вод, хоч вони можливі — з огляду на наявність вище за течією багатошарового поселення між Ходосівкою та Лісниками.

Шар потужністю 0,65—0,85 м, утворений однорідним темно-сірим супіском, містить керамічні уламки, шматочки печини й обпаленої глиняної обмазки, археозоологічні знахідки. Ближче до материка він поступово втрачає інтенсивність, перетворюючись в однорідний сіро-жовтий супісок. Особливістю нашарувань у цьому місці є те, що в північній частині дюни, упритул до болота та навіть далі, культурний шар нижче рівня води не лише не зникає, а характеризується помітно більшою концентрацією матеріалу, особливо кісток, хоч потужність його спадає до 0,5 м. Таку особливість важко пояснити сповзанням шару з вищих ділянок поселення. Можливо, у давньоруський час ця територія інтенсивніше використовувалася населенням або ж периферійна ділянка селища слугувала звалищем. Знахідки з шурфів і з поверхні репрезентовані керамічним і остеологічним матеріалом, причому привертає увагу добра збереженість останнього у вологих нижніх шарах. Кераміка переважно гончарна, тісто ретельно відмулене, черепок щільний. Фрагменти верхніх частин кухонних горщиків дозволяють віднести цей посуд до XII — першої половини XIII ст. Ліпні фрагменти, серед яких є уламок вінця, оздоблений наколами, за морфологічними особливостями знаходять аналогії серед старожитностей періоду неоліту.

За результатами розвідок можна констатувати, що південна частина обстеженої території у межах дюни, на ширину до 0,25 км, є пам'яткою археології, багатошаровий комплекс поселень якої має надзвичайно важливе значення для вирішення низки питань археології та давньої історії.

Замовник проведених рекогносцирувальних робіт зацікавлений також в обстеженні ще однієї подібної ділянки, дотичної до пам'ятки із заходу. Та проблема тут не лише в кількаметровій смузі, що, вочевидь, також прийдеться на територію поселення (її можна буде дослідити). Питання викликає як сам факт перебування означених ділянок у приватній власності, так і наявність (за кадастровими документами) сусідів-землевласників, чиї наділи приходяться на найперспективніші частини досліджуваного селища.

І.А. Готун, А.А. Сорокун, А.М. Сухонос

ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ — НОВА ПАМ'ЯТКА ДОБИ ПЕРВІСНОСТІ

Починаючи з першого сезону вивчення Північною експедицією ІА НАНУ селища Ходосівка-Рославське, пам'ятка позиціонувалась як середньовічна, хоч на ній виявляли і поодинокі знахідки інших періодів — доби каменю, палеометалів, І тисячоліття. Утім, хоча таких знахідок було небагато, вони свідчили про тимчасове перебування людності доби каменю та палеометалів на дюні, пізніше освоєній населенням давньоруського, а згодом і литовсько-монгольського часу.

Становище змінилося у 2011 р., коли з розкриттям топографічно нижчої, прилеглої до болота ділянки вдалося добути не лише більше крем'яних виробів, а й значну кількість фрагментів кераміки (на противагу поодиноким знахідкам попередніх сезонів). Відтак можна говорити про відкриття нової неолітичної стоянки у Середньому Подніпров'ї.

Крем'яний комплекс нараховує 61 одиницю. Серед них 24 (39,12 %) мають вторинну обробку. Коефіцієнт пластинчастості складає 16,3 %, а ширина пластин варіює у межах 0,7—2,1 см.

Техніку первинної обробки характеризують три нуклеуси. Перший — двоплощадковий S-подібний, де площадки водночас були і робочими площинами (рис. 1, *1*). Другий — двоплощадковий з ізольованими площинами. Третій — одноплощадковий, максимально утилізований.

Вироби з вторинною обробкою складають

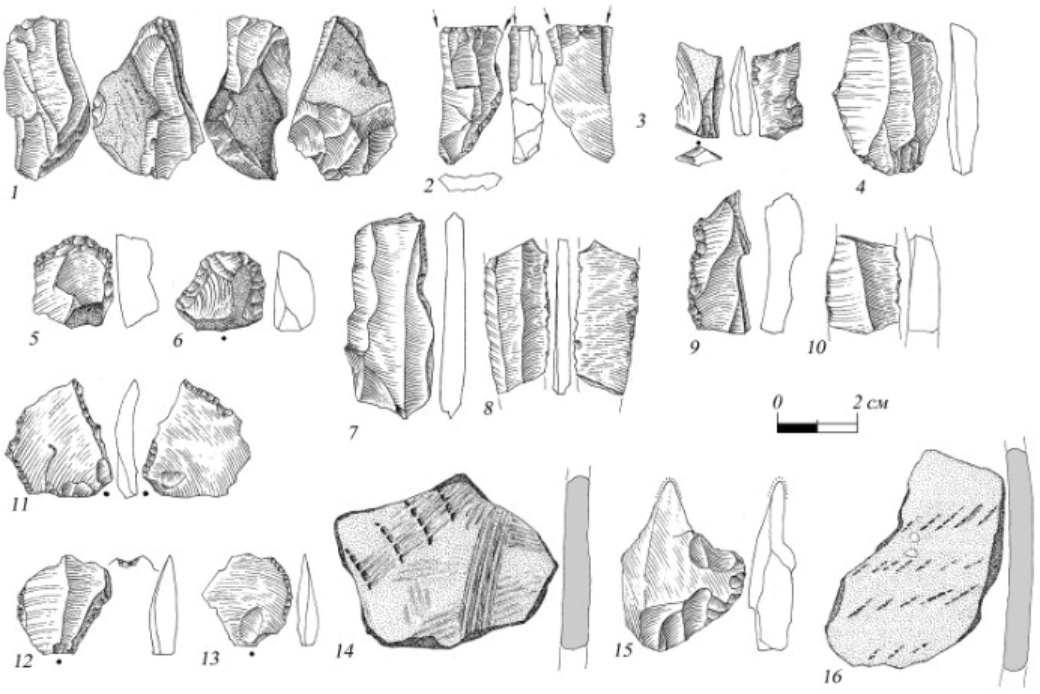

Рис. 1. Крем'яні та керамічні знахідки неолітичної доби з поселення Ходосівка-Рославське

близько 40 % і представлені наступними категоріями: косотронковане вістря, виготовлене на первинному відщепі (рис. 1, *3*); подвійний кутовий різець, виготовлений на нуклеподібному уламку (рис. 1, *2*); три скребки (рис. 1, *4—6*), з котрих один кінцевий на пластинчастому відщепі (рис. 1, *4*), люстрована проколка з підшліфованим жальцем (рис. 1, *15*). Їх доповнює серія пластин з ретушшю різних типів (рис. 1, *7—10*), дві з яких мають незначний люстраж (рис. 1, *8, 10*), а також ретушовані відщепи (рис. 1, *11—13*), зокрема один з альтернативною ретушшю (рис. 1, *11*).

Керамічний комплекс поселення наразі опрацьовується. Попередньо можна сказати, що добуті фрагменти походять із щонайменше десяти посудин. Домішкою в тісті є переважно органіка та пісок у різних пропорціях.

Основних типів орнаменту відзначено п'ять, найпоширеніший із них — гребінчасті відтиски, нанесені 4–5-зубим предметом (рис. 1, *14, 16*). Рідше трапляються фрагменти, орнаментовані округлими вдавленнями та наколами, хвилястими прогладженими лініями, нігтьовими та Y-подібними вдавленнями.

Більшість посудин мають сліди гребінчастих розчосів і зсередини, і ззовні. В окремих випадках такі розчоси нанесені не хаотично, а можуть відповідати певним схемам і системам.

Особливу увагу слід звернути на присутність у колекції поряд з гострими денцями серії пласких, що трапляється досить рідко в неоліті Києво-Поліського регіону.

Найближчі аналоги матеріалам поселення Ходосівка-Рославське мають у регіоні Микільська Слобідка I, II, III, Віта Литовська I, Романків I тощо, хоча водночас можна відмітити й деякі своєрідні особливості. Наразі не можна достовірно датувати пам'ятку без детального вивчення колекцій, отриманих за всі п'ять років досліджень. Попередньо її слід віднести до розвинутого або пізнього етапу києво-черкаської культури.

І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір, М.О. Гунь

РОЗКОПКИ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Влітку—восени 2011 р. Північною експедицією ІА НАНУ за участі студентів-практикантів і волонтерів з НПУ ім. М. Драгоманова, НаУКМА, КНУ ім. Т. Шевченка, Переяслав-Хмельницького педуніверситету ім. Г. Сковороди та завдяки фінансовій підтримці Міжнародного благодійного фонду «Фонд Олександра Фельдмана» продовжено роботи на селищі давньоруської та монгольсько-литовської доби в уроч. Рославське на території Ходосівської сільради Києво-Святошинського р-ну.

У поточному році на селищі відкрито 400 м^2; роботи повадились у північно-східній і північно-західній частинах дюни, на якій розташоване поселення. Розкопи минулих років продовжено вниз по схилу, на ділянку, що впритул примикає до болота. Інтерес до означеної території обумовлений необхідністю простежити особливості культурних нашарувань на периферії розкопаної частини пам'ятки. Специфіка розташування розкопів цього року обумовила, порівняно з результатами попередніх сезонів, відсутність цікавих житлових і господарських об'єктів, але дозволила простежити досить яскравий матеріал.

Три об'єкти (52, 54 та 55) можна датувати давньоруською добою. Два з них — 54 та 55 — заповнені темно-сірим і сіро-жовтим супіском невеликі господарські ями з незначною кількістю кружальної кераміки, кісток, поодинокими шматками печини в заглибленій частині. Об'єкт 52 розташований на межі заболоченої низовини та частково знаходився нижче сучасного рівня ґрунтових вод. Мав видовжену форму, розміри 3,6 × 1,0 м, похилі стінки, що плавно переходять у долівку, заглиблену в материк на 0,15—0,30 м. Двошарове заповнення об'єкта — темно-сірий і сіро-жовтий плямистий супісок — містило печину та уламки давньоруського гончарного посуду. Конструктивні особливості та специфіка заповнення вказують на побутове чи господарське використання цієї споруди.

Культурні нашарування пам'ятки, особливо в північній частині розкопаної ділянки, виявилися несподівано насиченими. В однорідному темно-сірому супіску, потужністю 0,35—0,70 м у західній частині розкопу (де шар ближче до материка поступово втрачав інтенсивність, перетворюючись з темно-сірого на однорідний сіро-жовтий супісок) та 0,65—0,85 м у північно-східній, виявлено значну кількість кераміки, кісток тварин, речових знахідок тощо. Варто відзначити, що на топографічно схожому північно-східному схилі концентрація кераміки й індивідуальних знахідок, потужність і насиченість шару значно менші. Значна кількість кераміки та особливо кісток тварин виявлена на рівні ґрунтових вод, де шар не лише не зникає, а й набуває помітно більшої концентрації матеріалу за меншої потужності (до 0,5 м). Це важко пояснити лише сповзанням з топографічно вищих ділянок; можливо, у давньоруський час периферія селища використовувалась для звалювання сміття та кухонних відходів.

Переважна більшість знахідок належать до часів Київської Русі. Найчисельніші — уламки гончарної кераміки та кістки тварин, птиці, риб. Окремої уваги заслуговують фрагменти посуду з одно- та двобічною поливою, її окремими смугами та краплями (належали орнаментованій кришці, вінцям, стінкам, денцям, ручці сковорідки тощо). Значна кількість знахідок належить до категорії індивідуальних і доповнює картину побуту населення давньоруської доби. Це *оселки* (понад 20), уламки *жорен* (близько 30), *ножі* (п'ять цілих і 12 фрагментованих), *цвяхи* (понад 10), *коса* з трьох уламків, дужка *замка* з частиною пружинного механізму, *пряслиця*, *бритва* тощо. Привертає увагу кістяне *руків'я*. Знайдено чотири вістря *стріл* і залізні *вудила*. Найчисленніша категорія індивідуальних знахідок — прикраси. Традиційно, як і в минулі роки, у значній кількості трапляються уламки скляних *браслетів*: з майже 270 індивідуальних знахідок 117 належать саме їм; така кількість на сільській пам'ятці ще

потребує свого пояснення. Серед кольорової гами трапляються чорні, зелені, бірюзові, оливкові, проте в більшості випадків фрагменти патиновані до стану, коли колір встановити неможливо. За формою переважають гладкі, інколи трапляються псевдовиті, кручені, перевиті жовтою ниткою. Виявлено залізне *завершення ременя*, бронзові *кільце* та фрагмент ще однієї *прикраси*, частину підковоподібної *фібули*, уламок *браслета* зі свинцево-олов'янистого сплаву. Привертає увагу пастова *намистина* з поліхромним орнаментом (рис.).

Як і в попередні роки, переважно у перевідтемно-сірий супісок, подібний до шару пам'ятки, під ним — однорідний сіро-жовтий супісок, котрий біля долівки змішувався з материковим і перетворювався на сіро-жовтий плямистий), яке містило у собі лише один невеликий уламок кістки. Цікавим виявився об'єкт 5, розташований на схід від попереднього. Його північна частина потрапила в розвідкову траншею 2007 р., цього сезону вивчення споруди завершено. Об'єкт являв собою овальну в плані пляму з сірим і темно-сірим супіском, розмірами 4,2 × 1,6 м, витягнуту з південного заходу на північний схід. Котлован вздовж довгої осі розділений на дві камери роз-

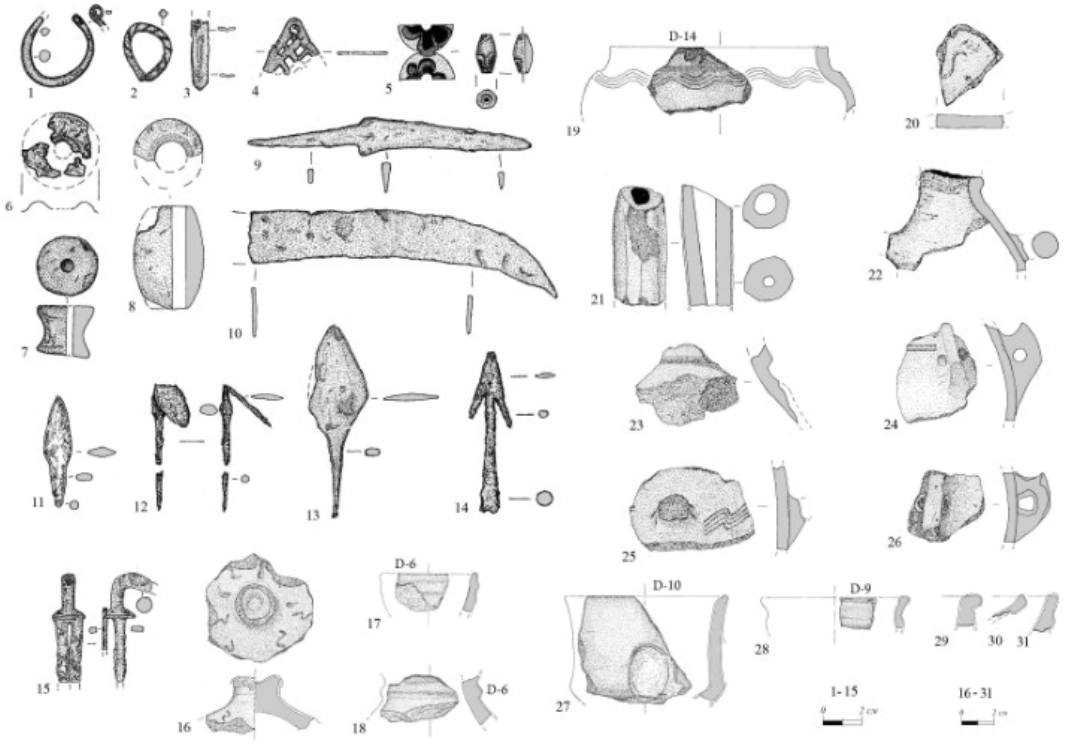

Рис. Типи індивідуальних і керамічних знахідок з поселення Ходосівка-Рославське

кладеному стані траплялися знахідки кам'яної доби та періоду палеометалів. Серед них — крем'яний *серп*, керамічне *пряслице*, уламки ліпного посуду. Цьогорічними роботами вдалося виявити та дослідити низку об'єктів, побутування яких передувало утворенню середньовічного селища. Це заповнені сіро-коричневим супіском дві ями — об'єкти 49 та 50, діаметром 1,5 м і 0,8 м відповідно. Одна з них містила у собі два уламки кременя. Ще один об'єкт (51) виявлено у вигляді невеликої (1,5 × 0,7 м) аморфної плями сіро-жовтого супіску; його однорідне заповнення, що заходило у материк на 0,16 м, містило уламки горщика доби неоліту. Трохи більшим виявився розташований поблизу найвищої точки поселення об'єкт 53, розмірами 2,1 × 2,9 м і глибиною 0,76 м, з невираженим переходом стінок у долівку та тришаровим заповненням (зверху однорідний мірами 0,65 × 1,30 м та 2,20 × 0,90 м. Дно пласке, заглиблене в материк на 1,7 м, камери розділені материковою перегородкою 0,40—0,85 м завтовшки, що починає фіксуватися на глибині 0,8 м від рівня зачистки плями. Заповнення камер подібне — однорідний сіро-жовтий супісок згори та сірий знизу, подекуди зі включенням прошарків темно-сірого супіску та вуглинок. Крім того, у південній частині споруди зверху фіксувався прошарок темно-сірого супіску потужністю до 0,4 м, також зі включенням вуглинок. Заповнення містило кілька уламків кременю.

У дерновому шарі селища знайдено полив'яну люльку, що датується добою козацтва. Вона може бути пов'язана і з діяльністю мешканців поселення Чумаків Куток, розташованого поблизу, і загалом з мешканцями регіону Нового

часу.

Новий сезон досліджень поселення в уроч. Рославське дозволив простежити нові подробиці життя та побуту мешканців селища як за давньоруських часів, так і протягом попередніх періодів. Відтак, отримані цікаві матеріали зумовлюють подальшу увагу до означеного соціально-економічного утворення.

Г.Ю. Івакін, О.М. Іоаннісян, Д.Д. Йолшин

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Влітку 2011 р. Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України, спільно з фахівцями з Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ), продовжено дослідження залишків Десятинної церкви у м. Київ. У роботі брали участь студенти Національного університету ім. Т. Шевченка і Санкт-Петербурзького державного університету.

Розкоп Х площею 100 м2 закладено в східній частині храму (рис. 1, 1). Тут вдалося розкрити та зафіксувати залишки трьох повздовжніх стрічок підошв фундаментів центральної та північної апсид. При цьому виявлений in situ блок кладки фундаменту розміром 1,10 × 0,65 м, що складався з червоного кварциту на щільному вапняно-цем'янковому розчині (рис. 1, 2). Він виступав на північ від внутрішньої лінії південного фундаменту центральної апсиди та був пов'язаний із південно-східною опорою центрального підкупольного простору церкви. В інших місцях зафіксовані ділянки підошв фундаментів зі слідами субструкцій і шару дрібного залізистого пісковику, характерного для центрального ядра храму. З'ясовано, що фундаментні рови, починаючи зі східних підкупольних опор, мали більшу, ніж сам фундамент, ширину, і ці «пазухи» засипані гумусованим ґрунтом. При цьому дерев'яні лежні на дні ровів покладено на всю ширину останніх, із «пазухами» включно.

Додаткове розкриття та ретельне дослідження поперечного фундаментного рову в центральній апсиді, який мав би відповідати східній парі підкупольних стовпів, підтвердило відсутність у ньому як будь-яких слідів від мурованої кладки та розчину фундаментів, так і дерев'яних субструкцій під ними.

Під час розбирання заповнення фундаментних ровів, які залишились у бровках розкопу Д.В. Мілєєва 1908 р., знайдено значну кількість напольної смальти й уламків розчину підготовки підлоги з відбитками смальти різної форми, що дозволяє частково реконструювати мозаїчний візерунок підлоги храму. Також виявлено великі уламки фресок із багатоколірним розписом. В одній із ям XVIII—XIX ст., розміром 1,45 × 0,50 м, зафіксовано значну кількість уламків керамічних полив'яних монохромних плиток підлоги восьми- та трикутної форми (подібні до знайдених 2006 р.), а також раніше невідомі серед знахідок з Десятинної церкви великі товсті полив'яні плитки з розводами й поліхромні плитки з геометричним орнаментом.

Під час повторної розчистки поховальних ям язичницького могильника (1 і 2 за нумерацією Д.В. Мілєєва 1908 р.) на їх дні знайдено охайно складені до купок антропологічні матеріали з цих поховань. У північній частині розкопу Х, біля північної стрічки фундаменту центральної апсиди, в стратиграфії і, частково, плані виявлені сегменти південної частини курганного ровика. Простежена довжина зафіксованого відрізку його внутрішнього схилу — 1,8 м, глибина — до 1,4 м. Заповнення складають як нашарування, пов'язані з нівелюванням місцевості (верхні 0,8 м), так і зі замуленням самого ровику та сповзанням до нього ґрунту насипу кургану. Повторна вибірка траншеї Д.В. Мілєєва 1908 р. дозволила отримати два стратиграфічні розрізи завдовжки 20 м кожний.

1

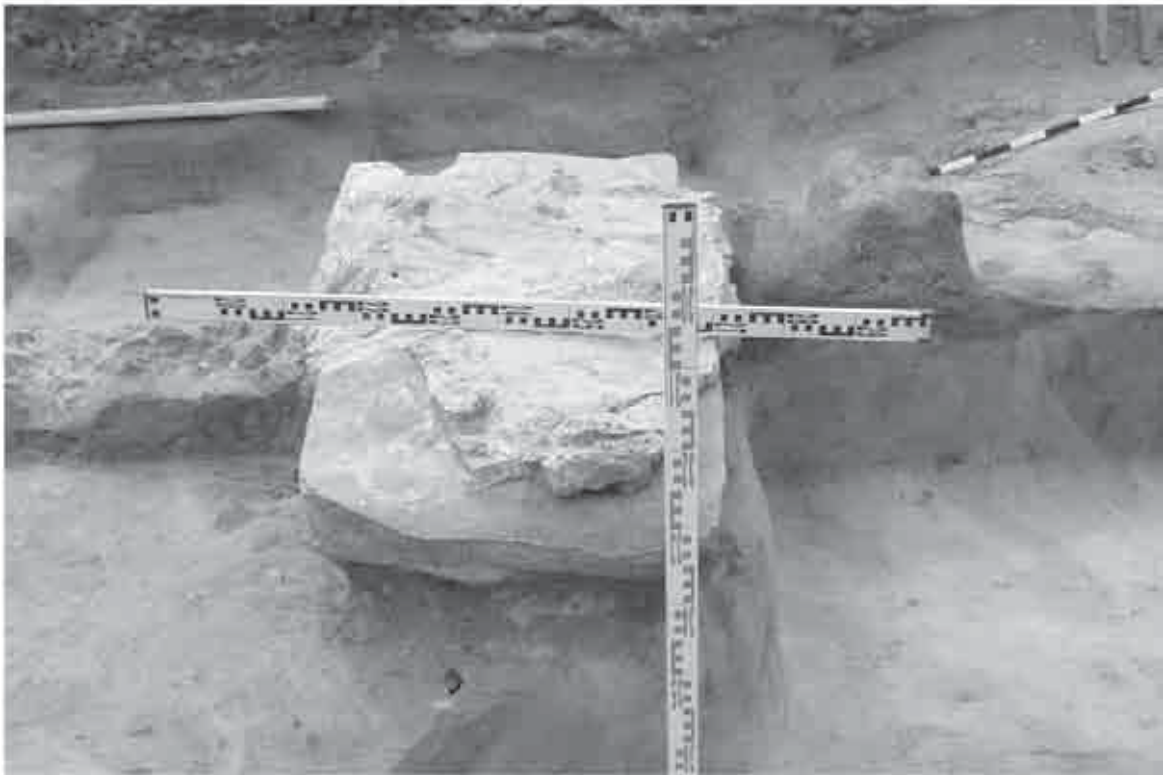

Рис. 1. Десятинна церква. Загальний вигляд розкопу X з півдня (*1*). Блок кладки фундаменту X ст. центральної апсиди (*2*)

Г.Ю Івакін., В.К. Козюба, О.В. Комар, О.В. Манігда

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ, ПРИЛЕГЛОЇ ДО ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

У червні—листопаді 2011 р. Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України продовжено дослідження Десятинної церкви та прилеглої до неї території. Роботи були зосереджені на ділянках, розташованих у кількох метрах від контуру церкви X ст.

Завершено дослідження у розкопі IX площею 15 м2, розташованому на північ від другого зі сходу прясла північної галереї церкви. На цій ділянці між дореволюційними розкопами вдалося дослідити зовнішній край рову Старокиївського городища. Довжина простеженого у материку краю рову склала майже 4,0 м, відстань до фундаментної стрічки північної стіни Десятинної церкви — 5,0 м. Як і на іншій ділянці цього рову, розташованій за 26 м на південний захід від розкопу IX і досліджених у попередні роки на значній площі (розкоп V), зовнішній край рову мав форму ескарпу. Він складався зі сходинки, нижня горизонтальна площина якої мала ширину близько 1,4 м і була заглиблена від рівня давньої денної поверхні на 2,0 м, зокрема близько 1,4 м у материку. Зовнішня стінка ескарпу над сходинкою мала деякий нахил назовні (рис. 1, 1).

Власне сходинка переходила в дуже стрімкий (з нахилом понад 50 °) схил самого рову, нижня точка якого у межах розкопу IX розташувалася на глибині 4,4 м.

Над ескарпованим краєм рову зафіксована складна стратиграфія. Вона містила кілька прошарків завтовшки від 0,1 до 0,5 м кожний, що пов'язані з будівництвом і найдавнішими перебудовами церкви у X—XI ст. (рис. 1, 2). У цих нашаруваннях виявлено багато уламків плінфи кінця X ст., шматки розчину, фрагменти голосників, понад сотню сколів білого мармуру, зокрема з лицьовою шліфованою поверхнею, трапилося кілька уламків обробленого пісковику, серед яких — фрагмент карниза.

У розкопі IV на захід від церкви досліджувалися ділянки, що раніше не були доступні з технічних причин. Тут виявлено шість пізньосередньовічних поховань XVII—XVIII ст. На північ від квадратного пілону XII ст., що розміщується перед центральним входом до церкви, виявлено канавку огорожі XI(?) ст. зі слідами вертикальних дощок, які стояли не в притул одна до одної. Канавка (її простежена довжина становила 1,9 м) проходила паралельно до західного фасаду храму за 5,5 м від нього. Ділянки цієї ж огорожі виявлено далі на південь у 2010 р.

Поряд розчищено сегмент курганного ровика, який досліджувався роком раніше. Ширина його майже плаского дна становила 1,0—1,1 м, глибина у материку — 0,4 м. Загальна глибина ровика становила не менш ніж 1,0 м.

У листопаді в розкопі IV виявлена яма розміром 1,25 × 1,10 м, блюдцеподібної у перетині форми, глибиною 0,3 м від рівня передматерика. У ній знайдено матеріали пізньотрипільського часу — вінця горщиків із насічками, уламки підлощених мисок, стінки горщиків з розчісами, грудки печини, невелика кількість фрагментів кісток. З непорушеного давнього культурного шару на цій ділянці походять уламки ліпної кераміки доби пізнього трипілля, пізньої бронзи—ранньозалізного часу та ранньослов'янської доби.

1

2

Рис. 1. Десятинна церква. Загальний вигляд ескарпу—зовнішнього краю рову X ст. Старокиївського городища (*1*). Будівельні нашарування X—XI ст. у засипці рову (*2*)

О.М. Казимір, І.А. Готун, О.І. Григорчук, Ю.О. Грицик, К.О. Терещук

ПРОДОВЖЕННЯ ОХОРОННИХ РОБІТ У СОФІЇВСЬКІЙ БОРЩАГІВЦІ

У 2011 р. Борщагівським загоном Північної експедиції ІА НАНУ за участі студентів з НПУ ім. М. Драгоманова, НаУКМА, КНУ ім. Т. Шевченка продовжено охоронні розкопки багатошарового поселення (доба каменю, пізній етап трипільської культури, доба бронзи—раннього заліза, давньоруський час, козацька доба) на березі ставка 10 у заплаві р. Нивка в зоні вул. Скіфської-Васнецова у с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну. Дослідження провадилися на замовлення Софіївсько-Борщагівської сільради, до їх фінансування залучалися кошти інвесторів — фізичних осіб. За сезон відкрито 98 м2 на ділянках, роботи на яких розпочато минулого року. У результаті вивчено цікаві об'єкти та зібрано колекцію знахідок, які стосуються побуту та специфіки занять мешканців означеного селища.

На ділянці, що вивчалась у звітному сезоні, поверхня слабко задернована, нижче залягають залишки гумусованого культурного шару сірого та темно-сірого кольору потужністю до 0,4—0,6 м; в окремих випадках, зокрема, у секторі 10, потужність значно менша, тут нашарування пошкоджені (у порівнянні з попереднім роком) на 0,3 м глибше. Ближче до материка культурний шар поступово втрачає інтенсивність свого забарвлення і дещо світлішає. Материк на вивченій ділянці складений жовтим і практично білим піском, а також жовто-коричневим озалізненим супіском. Сучасна поверхня дещо знижується у північно-східному напрямку, подібна тенденція простежена і щодо поверхні материка.

Під час робіт завершено вивчення об'єктів, зафіксованих минулого року (27—29) та відкрито кілька нових. Це заглиблені частини побутово-господарських споруд округло-овальної та підпрямокутної форми переважно розмірами 1,10—1,30 × 1,55—2,65 м. Їхнє заповнення одношарове, гумусоване, різних відтінків сірого кольору (від світлого до майже чорного), поглиблювалось у материк на 0,28—0,48 м.

Привертає увагу об'єкт 27, з частково відкритої плями заповнення якого в минулому році зібрано частину давньоруського кружального горщика та уламки візантійської амфори з прокресленими на поверхні знаками. Після ококонтурення заглиблення споруди встановлено, що вона підпрямокутна із заокругленими кутами, дещо витягнута в меридіональному напрямку, мала розміри 2,6 × 2,1 м. Об'єкт зафіксовано на глибині 0,20—0,25 м від сучасної поверхні, його заповнення сильно пошкоджене сучасними перекопами, темно-сіре та потужністю 0,60—0,64 м, з розташованим у східній частині масивом сірого ґрунту (розмірами 0,5 × 0,5 м і потужністю майже 1,0 м). Стінки об'єкта похилі, дно практично рівне, зі стовповою ямою завглибшки 0,4 м у північній частині. Крім кераміки давньоруської доби, заповнення містило багато залізних виробів: цвяхи, ножі, окуття, шило, неатрибутовані предмети, а також оселки, фрагменти жорен, сережку з кольорового металу тощо. Значна частина знахідок піддавалася дії високих температур. Зібрано також остеологічний матеріал, вуглини та шматки печини.

Серед знахідок з культурного шару — побутовий інвентар і хатнє начиння, елементи озброєння, прикраси (рис.). Кружальна кераміка належить до різних періодів XI та до XII ст., ліпна знаходить аналогії серед пізньотрипільських старожитностей (софіївський тип), виробів білогрудівської та підгірцівсько-милоградської культур та ін. З шару походили також численні археозоологічні знахідки, шматки шлаків тощо.

Висока наукова та музейна значущість речей з досліджуваного селища, цікаві об'єкти ще раз демонструють високий рівень розвитку південноруського села. Виявлені знахідки інших культурно-хронологічних періодів слугують важливою сторінкою з давньої історії регіону. Тому відновлення широкомасштабного вивчення цієї неординарної пам'ятки можна вважати одним із першочергових завдань.

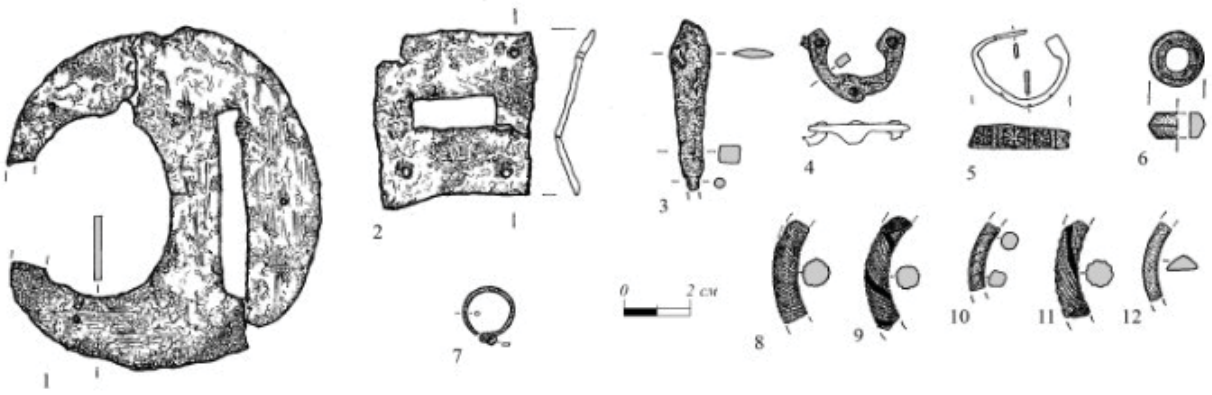

Рис. Приклади індивідуальних знахідок з поселення у Софіївській Борщагівці

Н.А. Козловська, Г.О. Пашкевич

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. ЛУК'ЯНІВСЬКА, 19 У КИЄВІ

Під час роботи Старокиївської експедиції у 2011 р. відібрано два зразки для подальшого палеоетноботанічного дослідження. Ділянка розкопу розташовувалася на північно-східній частині гори Щекавиці. Внаслідок досліджень, розпочатих у 2009 р., встановлено наявність на цій території житлового та господарського комплексу, існування якого припадає на період з кінця X—XI ст. і аж до другої половини XII ст.

Зразок 1 (вагою близько 2,0кг) — це ґрунт із заповнення об'єкта 2, який був, вірогідно, господарською будівлею. Кераміка, знайдена під час дослідження об'єкта 2, датується початком XI ст.

Після промивки на ситі залишилося 10 мл суміші з корінців сучасних рослин, вугликів і незначної кількості обвуглених зернівок і насіння. Склад їх такий:

культурні рослини: пшениця м'яка (Triticum aestivum) — одна зернівка; ячмінь плівчастий (Hordeum vulgare) — дві зернівки; ячмінь голозерний (Hordeum vulgare var. coeleste) — одна зернівка; овес посівний (Avena sativa) — одна зернівка; жито звичайне (Secale cereale) — одна зернівка; просо (Panicum miliaceum) — одна зернівка;

дикорослі рослини: плоскуха звичайна (Echinochloa crus- galli) — одна зернівка; кропива дводомна (Urtica dioica) — одна насінина; щавель кислий (Rumex acetosa) — п'ять насінин; щавель горобиний (Rumex acetosella) — п'ять насінин; бузина чорна (Sambucus nigra) — одна насінина. Невизначена насінина з родини Rosaceae.

Зразок 2 із заповнення ями 8 (вагою близько 0,5 кг). Кераміка з ями 8 датується XI—XII ст. Точне призначення ями встановити важко, але, враховуючи особливості її розташування, можна припустити, що вона призначалася для зручного зберігання і подальшого використання різноманітної сільськогосподарської продукції або інших господарських припасів. Після промивки залишилося 5,0 мл суміші, у складі якої визначено такий склад обвуглених зернівок та насіння:

культурні рослини: пшениця м'яка — одна зернівка; ячмінь плівчастий — дві зернівки; жито звичайне — дві зернівки; овес посівний — дві зернівки; просо — 18 зернівок; коноплі посівні (Cannabis sativa) — один горішок;

дикорослі рослини: щавель кислий — одна насінина; щавель горобиний — дві насінини; бромус житній (Bromus secalinus) — чотири насінини; підмаренник чіпкий (Galium aparine) — дві насінини; витка гречка березковидна (Fallopia convolvulus) — одна насінина; гірчак почечуйний (Polygonum persicaria L.) — дві насінини; лобода біла (Chenopodium album) — одна насінина; невизначена насінина з родини Asteraceae.

Ці дослідження поповнюють матеріали, відомі з різних місць розкопок у м. Київ: з території Михайлівського Золотоверхого монастиря, Десятинної церкви, території «міста Ярослава», Подолу. Вони характеризують склад культурних рослин, який був відомий населенню Києва в XI—XIII ст.

Серед матеріалів з розкопок території Києва періоду XI—XIII ст. найчастіше трапляються зернівки жита, потім проса, на третьому місці — зернівки голозерної пшениці. До списку культурних рослин, які були відомі мешканцям міста, ще входили: із зернових культур — ячмінь плівчастий, овес, з бобових — горох та сочевиця, з технічних культур — льон, коноплі. Знахідки насіння малини, бузини, кісточок вишень, сливи, дерену, винограду є безпосереднім свідченням вживання в їжу цих рослин та існування садів і виноградників на території та околицях міста.

Н.А. Козловська, Г.О. Пашкевич, Н.В. Хамайко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ З РОЗКОПОК ПО вул. СПАСЬКІЙ, 35 У м. КИЇВ

Охоронні розкопки Київської експедиції на ділянці по вул. Спаській, 35 виявили існування тут трьох садиб у давньоруський час. Роботи провадилися в 2007, 2008 та 2011 рр.

У розвідковому шурфі 2008 р. вдалося виявити горизонти зі слідами інтенсивної життєдіяльності, що розміщувалися на глибині 3,8 м від сучасної денної поверхні. Це темного кольору сильно насичені гумусом і органічними рештками щільні шари, один завтовшки 0,55—0,65 м, другий — 0,25—0,55 м з робочою назвою горизонт 16 та 17. Заповнення обох горизонтів містило значну кількість гарно збереженого дерева (архітектурні деталі, тріски, гілочки) та інших органічних решток (кісточки вишні, просо, горіхи, мушлі равликів, панцирі жуків тощо). Потужність шарів і добрі консервуючі умови дозволяли передбачити наявність тут значної кількості гарно збережених об'єктів.

Протягом сезону 2011 р. досліджувалися горизонти 4—20. Починаючи з горизонту 8, шари містять значну кількість делювіальних глинистих і суглинистих ґрунтів, що значно підвищує їхні консервуючі властивості. Розкриття горизонтів по всій площі показало, що в межах розвідкового шурфу 2008 р. нумерація горизонтів включила і міжгоризонтні розшарування. Тому в дослідженнях 2011 р. горизонти 16 та 17 отримали назву горизонт 14, 14а, 14б відповідно до черговості залягання шарів.

На всіх трьох садибах фіксується житлово-господарська забудова, що включає житловий будинок з глинобитною піччю, складські приміщення, загони для худоби, туалет(?). Площі садиб відділені одна від одної парканами з вертикально забитих у землю дощок або обаполів.

Під час робіт з горизонтів 12—19 відібрано зразки для палеоботанічних досліджень. Усього для дослідження отримано 50 зразків.

Відібрані в розкопах різних років (2008, 2011) зразки з органічними включеннями промито через сито з отвором 0,3 мм. Після промивки на ситі залишалися дрібні шматочки деревини, пасма моху, зернівки та насіння рослин. В окремих зразках, які відбиралися під час розкопок, були кісточки слив, вишень, уламки шкаралупи грецького горіха, ліщини та зрідка вцілілі горішки ліщини (у зв'язку з масовістю знахідок ліщини відбиралися лише контрольні зразки). Зразки переважно являли собою щільно спресовану чорну масу, яка важко піддавалась дії води навіть при додаванні миючої речовини. Інколи на ситі залишалися грудки ґрунту з включенням

Рис. 1. Луски проса звичайного

органічного матеріалу. Лише у зразку з розкопу 2 (кв. Б1, горизонт 15, об'єкт 39) ця маса рихла, шарувата, майже повністю складається з лусок проса (рис. 1). Оскільки об'єкт інтерпретований як споруда для утримання худоби, то збіжжя, вірогідно, використовувалося як корм.

Палеоетноботанічне дослідження виявило, що переважають залишки проса звичайного (Panicum miliaceum). Залишилися не зернівки, як це буває зазвичай під час обвуглювання збіжжя у пожежі, а квіткові плівки (луски), які щільно обгортають дозрілу зернівку. Вони добре збереглися, навіть не змінили жовтого кольору, зернівки всередині перегнили. Зазвичай

Рис. 2. Уламок шкаралупи горіха волоського (*1*); горішок ліщини (*2*); кісточки вишні (*3, 4*)

під час розкопок маємо справу з обвугленими зернівками та насінням, які добре зберігаються у викопному стані. У цьому ж випадку, очевидно, відбувся процес консервування рослинних решток. Обвуглені зернівки теж знайдено, але вони виявилися поодинокими. Це зернівки пшениці м'якої (2), жита посівного (3), вівса посівного (1).

Рештки інших культурних рослин такі: огірок (21 ціла насінина та три уламки); слива домашня (одна ціла та три половинки кісточок); вишня (16 цілих та одна половинка кісточки) (рис. 2, 3, 4); горіх волоський (шість уламків шкаралупи) (рис. 2, 1). Відмічені також залишки дикорослих рослин, які могли вживатись у їжу: ліщина (93 уламки, 35 половинок і 20 цілих горішків) (рис. 2, 2), дуб звичайний (один жолудь), ожина (п'ять насінин), малина (дев'ять насінин), суниця лісова (одна насінина). Збереглася значна кількість зернівок і насіння бур'янових рослин, які засмічують посіви або ростуть біля житла.

Відомі палеоетноботанічні матеріали з розкопок території Києва періоду XI—XIII ст. свідчать, що найчастіше траплялися зернівки жита, на другому місці — проса, на третьому — голозерної пшениці. До списку культурних рослин також входили: із зернових культур — ячмінь плівчастий, овес посівний, з бобових — горох та сочевиця, з технічних культур — льон, коноплі. Є знахідки насіння малини, бузини, кісточок вишень, сливи, дерену, винограду.

В.К. Козюба

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА

У 2011 р. розпочато багаторічну програму додаткового обстеження території Великого Києва (у межах, підпорядкованих міськраді), мета якого — створення найповнішої археологічної карти міста. Систематизація інформації про вже відомі пам'ятки, їхню точну локалізацію і сучасний стан збереженості, пошук нових пам'яток — все це має сприяти процесу охорони та постанови на облік нерухомих пам'яток столиці. Ця робота дуже актуальна у зв'язку з постійною розбудовою інфраструктури міста.

У цьому сезоні пошуки провадились у кількох районах міста — на рр. Совка, Нивка та Сирець, на Трухановому острові, Кирилівських висотах, у Бортничах. У розвідках також брали участь А.П. Томашевський, А.А. Чекановський і О.В. Манігда. Крім того, здійснено огляд місць земляних робіт на Старокиївській горі. У результаті робіт обстежено дев'ять пам'яток, чотири з яких виявлено вперше, по інших отримано додаткову інформацію (рис. 1).

1. Давньоруське поселення на р. Совка. Невідому раніше пам'ятку знайдено на краю плато правобережної частини р. Совки. Поселення займає похилий схил, обмежений з півночі і півдня верхів'ями балок. На сході пам'ятка межує із Совським кладовищем і, можливо, частково зайнята ним. Розміри поселення 250 × 150 м, площа близько 3,0 га. Поверхня тераси задернована, подекуди зайнята городами. Серед підйомного матеріалу — майже півсотні вінець кераміки середини XI — середини XIII ст. (два з поливою), стінка амфори, кам'яне точило. Крім цього, трапилося кілька дрібних уламків ліпної кераміки невизначеного часу та XIX ст. Культурний шар має товщину 0,2—0,3 м.

2. Давньоруське поселення на р. Нивка. Під час обстеження берегів р. Нивки в Жулянах виявлено нову пам'ятку. Вона займає похилий лівий берег ріки у середній частині села. Розмір поселення 450 × 100 м, його площа понад 4,0 га. Воно зайняте городами й садибами села по вул. Шевченка. Серед підйомного матеріалу багато давньоруської кераміки, зокрема 40 вінець кінця X — першої половини XIII ст. та стінка амфори. Також знайдено три вінця другої половини XIII — першої половини XIV ст. та кераміку XVII—XIX ст. У північно-західній, найвищій частині поселення зібрано десяток уламків товстостінної ліпної кераміки невизначеного часу.

3. Давньоруське поселення на Трухановому острові. Пам'ятка виявлена А.А. Чекановським у 2001 р. Розташована на піщаній дюні на південно-західному березі оз. Бабиного. Дюна має розмір 200 × 50 м, площу до 1,0 га. На видувах зібрано понад півсотні гончарних стінок, чотири вінця кінця XI—XII ст., уламок стінки амфори, кілька фрагментів кераміки XVII—XVIII ст., стінку ліпного посуду.

4—6. Поселення на р. Сирець. На правому березі, на території парку «Нивки», досліджено три поселення. Поселення 1 розташоване в західній частині парку. Займає край плато, обмежений із заходу та північного сходу невеликими балками. Розмір пам'ятки 250 × 100 м, площа — до 2,0 га. Пам'ятка розрізана навпіл штучною балкою, по якій проходить залізниця. Матеріали у східній частині поселення виявлені І.І. Мовчаном у 1982 р. і датовані першою половиною I тис. (київська культура). Під час нашого огляду на обох частинах поселення виявлено кілька уламків ліпної кераміки, що, можливо, належать до різних епох.

Поселення 2 давньоруського часу розташоване у центральній частині парку. Із заходу обмежене залізницею і частково заходить на площу поселення 1, із північного сходу — невеликою балкою, зараз повністю знівельованою. Поселення розрізане довгою балкою-яром на дві частини. Західна має площу близько 3,5 га. Вона досліджувалась І.І. Мовчаном, який зафіксував тут матеріали кінця X—XII ст. Східна частина поселення виявлена А.П. Томашевським 2011 р. На площі 125 × 100 м та у шурфі знайдено кераміку кінця

Рис. 1. Схема розташування пам'яток Києва, обстежених у 2011 р.: *1* — на р. Совка; *2* — на р. Нивка (Жуляни); *3* — на Трухановому острові (оз. Бабине); *4—6* — на р. Сирець (парк «Нивки»); *7* — Бортничі; *8—9* — Кирилівські висоти

X — середини XIII ст., точильний брусок.

Невідоме раніше поселення 3 знайдено в північно-східній частині парку, на береговій терасі в долині р. Сирець, за 0,4 км від попередньої пам'ятки. Тераса розташована біля підніжжя мисоподібного виступу плато та має ширину до 50 м. Розмір пам'ятки не встановлений. Серед підйомного матеріалу — два вінця кінця X—XI ст. і кілька стінок давньоруського часу.

7. Бортничі. Поселення ранньослов'янського (зарубинецького?) часу відкрито в південно-східній частині Бортничів. Воно займає край піщаної борової тераси корінного лівого берега долини Дніпра над вул. Лермонтова. Частково знищене промисловою забудовою і видобутком піску. Простежені розміри пам'ятки 160 × 50 м. Під час зачистки культурного шару потужністю 0,3—0,4 м, який подекуди перекритий еоловими нашаруваннями завтовшки до 1,0 м, знайдено понад два десятки уламків ліпної кераміки, зокрема підлощеної, з яких декілька належать до доби пізньої бронзи (визначення С.Д. Лисенка).

8—9. Кирилівські висоти. На одному з мисів (Лиса гора) оглянуто земляне укріплення-редут XVIII ст., орієнтоване кутами за сторонами світу. Воно має форму ромба з довжиною сторони близько 30 м. Укріплення вдало вписано у рельєф гори і тому його майданчик на 2,0—3,0 м вищий (крім напільного боку з південного заходу) від зовнішнього краю рову. Останній має ширину до 2,0 м при глибині від 0,8 до 2,0 м (західний кут). У центрі укріплення розташоване курганоподібне підвищення.

На іншому мису (його тильна сторона виходить до пров. Шишкінського) під час зачистки його краю біля стрілки виявлено об'єкт зі значною кількістю мушель, а також шматочками печини, кістками, керамікою (з грубими розчісами з обох сторін) пізньотрипільського часу (визначення М.Ю. Відейка). Цей мис є відомою пам'яткою на території садиби С. Свєтославського, що досліджувалася В.В. Хвойкою у 1895 р.

Результати обстеження поселень попередні. Розміри та хронологія пам'яток потребують додаткових досліджень.

О.В. Колибенко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ДИТИНЦІ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО

У 2011 р. експедицією Інституту археології НАНУ проведено рятівні дослідження у південній частині дитинця Переяславля Руського, на ділянці по вул. Московській, 28, неподалік від подвір'я Михайлівської церкви. Досліджено площу понад 150 м2, а також розкопано виявлені в котловані об'єкти. Глибина вибраного котловану 2,00—2,15 м. Після вибірки котловану проведено зачистку його стінок для фіксації культурних нашарувань і об'єктів, пов'язаних з ними, загальною довжиною 50 м. Зафіксована у профілях усіх чотирьох стінок котловану стратиграфія культурних нашарувань тотожна, містить пізні перекопи та ями (XIX—XX ст.), особливо південно-західна та північно-східна стінки. Найінформативнішою є південно-східна стінка розкопу, у профілі якої виявлено таку стратиграфію:

0,0—0,4 м — чорнозем з будівельними рештками XX ст.;

0,4—0,6 м — сірий ґрунт. Культурний шар XIX ст.;

0,6—0,8 м — сіро-коричневий суглинок. Культурний шар XVII—XVIII ст.;

0,8—0,9 м — прошарок попелу;

0,9—1,6 — коричневий суглинок з прошарками глини у його нижній частині — давньоруський культурний шар (XII—XIII ст.);

1,60—1,70—1,75 — світло-коричневий суглинок — давньоруський культурний шар (XI ст.);

1,75—2,00—2,05 — похована давня денна поверхня (передматериковий шар);

2,00—2,05 м — материк (лес).

На дні розкопу розчищено кілька різночасових об'єктів, зокрема залишки споруди господарського призначення XII ст. з глибокою ямою у її західній частині, залишки споруди (житла?) XVIII ст. з ямками від стовпів у її кутах, а також дві ями XVII—XVIII ст. з численними уламками кераміки та кісток тварин. У протилежних південно-східній і північно-західній стінках зафіксовано нешироке та неглибоке траншеєподібне заглиблення у материку, продовження якого відоме з досліджень 80—90-х рр. XX ст. на цій (вул. Московська, 28, шурф 2 1982 р.) та сусідній (вул. Московська, 26, розкоп 1 1994 р.) ділянках. Загальна простежена довжина цього заглиблення на згаданих ділянках складає близько 50 м. Очевидно, це залишки рову від огорожі єпископського двору Переяславля, до якого входила зазначена територія (рис.).

Розташована у східному куті розкопу споруда 1 нерівної підпрямокутної форми із заокругленими стінками заглиблена в материк на 0,3—0,4 м. За керамікою вона датується XII ст.; мала, вірогідно, господарське призначення. У її західному куті розчищено овальну (1,4 × 2,0 м) глибоку (1,4 м) яму, заповнення якої значною мірою складалось із численних кісток тварин, а також уламків гончарного посуду XII ст. У ямі знайдено кістяне вістря стріли та металеве (залізне) писало (стилос).

Споруда 2 біля південно-східної стінки розкопу мала близьку до квадратної форму (3,0× 3,0 м) і є, очевидно, залишками заглибленого житла пізньосередньовічного часу. Частина споруди виходила за межі розкопу і її не вдалося розкрити. Споруда мала стовпову конструкцію і була заглиблена в материк на 0,35—0,50 м, з рівня XVII—XVIII ст. — на 1,8 м. У заповненні виявлено горщик XVIII ст., маленьку керамічну скарбничку того самого часу, мідну монету — п'ять копійок 1783 р., а також окремі уламки кераміки XVII—XVIII ст. Цим самим часом датуються дві господарські ями, заповнення яких складалось із уламків пізньосередньовічного посуду та кісток тварин. У всіх об'єктах розкопу та серед підйомного матеріалу знайдено значну кількість уламків пірофілітового сланцю від архітектурних деталей розташованого неподалік Михайлівського собору кінця XI ст., а також великий фрагмент пірофілітової плити.

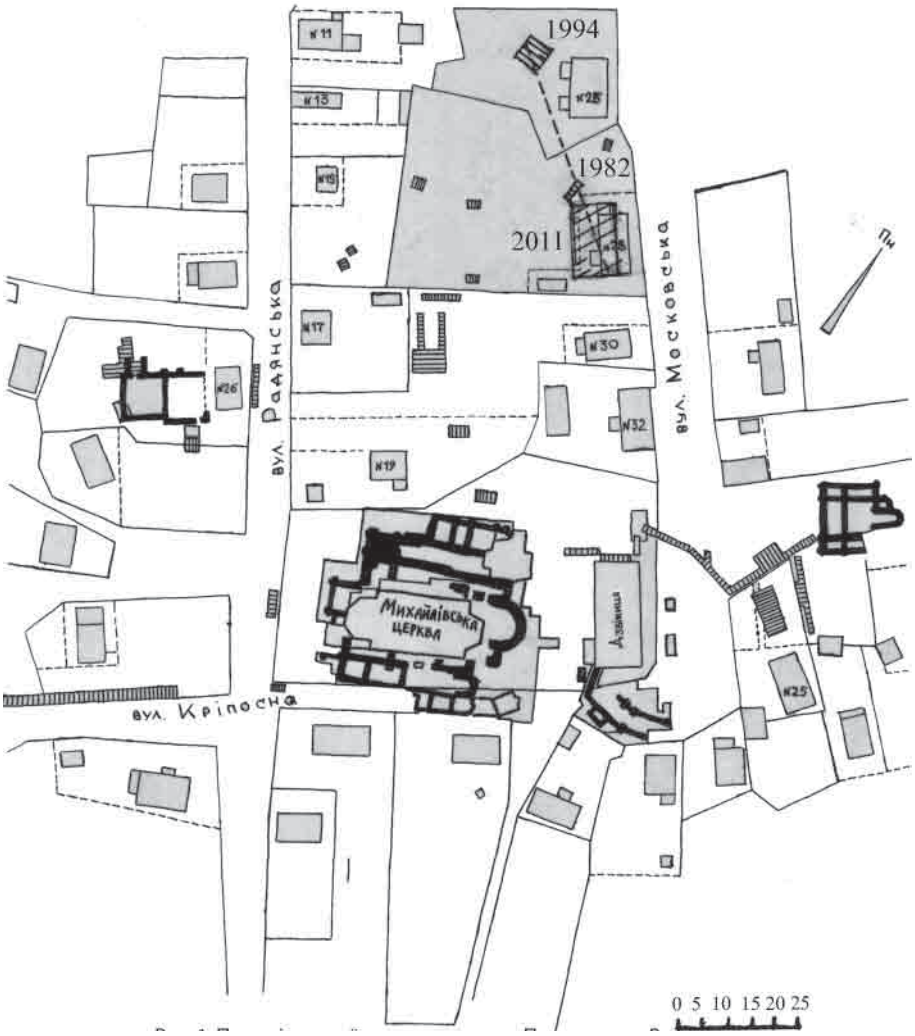

Рис. План південної частини дитинця Переяславля Руського з позначенням місця досліджень 2011 р.

А.В. Петраускас, І.А. Готун, О.І. Григорчук, Ю.О. Грицик, К.О. Терещук

ДАВНЬОРУСЬКА ПАМ'ЯТКА У с. ПЕТРУШКИ НА КИЇВЩИНІ

У 2011 р. проведено охоронні дослідження давньоруського селища в південній частині Петрушківської сільради Києво-Святошинського р-ну на південний захід від села, на межі із землями Шпитьківської сільради (с. Горбовичі) цього самого району. Роботи полягали в обстеженні у зв'язку з проектуванням зовнішнього електропостачання житлового будинку в с. Горбовичі (пров. Боброва Стежка, 1) у вигляді повітряної лінії електропередач, яка має пройти через вказану ділянку, та розкопок у місцях встановлення електроопор і прокладання кабелю між однією з них і трансформаторною підстанцією.

Пам'ятка відкрита П.М. Покасом і О.Б. Солтисом у 1996 р., опублікована О.К. Сиромятниковим у 2003 р. Займає меридіонально зорієнтований мис, утворений двома балками зі ставком у східній і струмком у західній. На поверхні був численний підйомний матеріал, репрезентований фрагментом розтирача з дрібнокристалічної породи, уламками давньоруського посуду, що за особливостями моделювання верхнього краю можуть належати до різних періодів XI ст., а також до XII — першої половини XIII ст., деякі — з традиційним лінійно-хвилястим орнаментом, шматками печини й обмазки. Також підібрано уламок стінки візантійської амфори та фрагмент вінця горщика підгірцівсько-милоградської культури з «перлинами». Шар чорний, гумусований, із включенням деревних вугликів і обпаленої глини. На поверхні помітні сліди пошуків з використанням металоскануючої апаратури. Через поселення у широтному напрямку на межі засіяної та незасіяної ділянок проходить зорієнтована впоперек мису ґрунтова дорога, підсипана щебенем; її західна частина на глибину до 0,2 м частково пошкодила культурні нашарування.

Для з'ясування можливості встановлення вздовж означеної дороги трьох опор повітряної лінії електропередач, у районі їхнього приблизного розташування закладено шурфи площею 1,0 м2. Шурф 1 розташований у західній частині мису неподалік схилу. У ньому простежено чорно-сірий гумусований шар з дрібними печиною та вугликами, зі включенням кераміки доби Київської Русі, потужністю до 0,3 м; у нижній частині він переходив у сіро-жовтий пістрявий суглинок — результат дифузії культурних нашарувань і материкового світло-жовтого лесоподібного суглинку. Шурф 2 закладено в середній частині узбіччя означеної дороги. Тут нашарування значно потужніші: на глибину до 0,3 м залягає згаданий чорно-сірий гумусований шар з печиною, вугликами, давньоруською керамікою та уламками пірофілітового сланцю, який підстеляється сіро-жовтим суглинистим шаром потужністю до 0,5 м з аналогічними включеннями. У південно-східному куті шурфу (на глибині близько 0,50 м) виявлено частину плями заповнення об'єкта. Під час її зачистки, крім виразніших, ніж у шарі керамічних уламків, зафіксовано також залізні клинок ножа, фрагмент окуття та половину калачеподібного кресала, притаманного давньоруському населенню XI ст. Шурф 3 маркував приблизне розташування східного стовпа. Тут шар менш насичений, світліший, потужністю не більше 0,2 м. Також протягом 4,0 м проведено зачистку відслонення західного схилу мису, де виявлено шар (потужністю 0,2—0,3 м), аналогічний нашаруванням на поверхні, з уламками давньоруської кераміки та шматком металургійного шлаку. З огляду на стрімкість схилу, шар, найімовірніше, сповзав до струмка внаслідок ерозійних процесів.

Обстеження показало необхідність відкриття площі перед встановленням кожної з електроопор, проведення земляних робіт для прокладання кабелю по схилу від західної електроопори до трансформаторної підстанції (0,25 × 35 м) вручну та зі спостереженням; розширення шурфу 2 для повного оконтурення та дослідження об'єкта.

Під час продовження робіт викопано шурфи в місці запроектованих опор. Шурф 4 розташований за 15 м на північний захід від шурфу 1, його

площа 2,0 м2 з огляду на проектування опорного стовпа. Простежено аналогічний зафіксованому раніше шару до 0,3 м, зібрано остеологічний матеріал, шматки печини й уламки посуду давньоруської доби. Шурф 5 площею 1,0 м2 закладено за 10 м на схід від шурфу 2; у ньому зафіксовано малопотужний, притаманний поселенню шар, що на глибині 0,1 м переходить у материк з утворенням сіро-коричневого суглинистого прошарку. Досить незначна потужність нашарувань разом з практично повною відсутністю орного шару дозволяє припустити його знищення планувальними роботами під час спорудження дороги. Шурф 6 закладено за 31 м на південний схід від шурфу 3. З огляду на наявність тут перекопу його площа склала 1,0 м2, хоча запланована опора теж з підпірним стовпом.

Шурф 2 розширено до 7,5 м2. Вдалося окон-турити та дослідити частину об'єкта 1. Вона підтрикутна (половина діагонального розрізу підпрямокутної споруди, витягнутої довгою віссю з північного сходу на південний захід?), її розміри по східній бровці становили 3,2 м, кут фіксувався на відстані 2,0 м від означеної бровки. Заповнення, складене сіро-жовтим пістрявим суглинком, світлішим у нижній частині, включало шматки печини, деревні вуглинки, уламки давньоруської кераміки, заходило в материк до відзначки 1,3 м від рівня сучасної поверхні. У куті та біля бровки (інші кути?, середина стін?) простежено стовпові ями. Дно відносно рівне, пласке, без слідів підмазки. Під час робіт зібрано кераміку доби Київської Русі з характерним лінійно-хвилястим орнаментом, бортик глиняної жаровні, остеологічний матеріал, численні шматки печини й обгорілої глиняної обмазки. Індивідуальні знахідки, крім виявлених раніше, репрезентовані двома уламками жорен (один з частиною отвору) із аргилліту(?), залізним вістрям стріли асиметрично-ромбічної форми зі зламаним черешком, ножем зі спрацьованим лезом, цвяхом без шляпки, вухналем, уламком серпа, наральником і втулкою від іншого, крупним шматком плінфи та виробом з гончарної маси (дрібна керамічна пластика?). Роботи з вивчення цієї споруди та можливих супутніх об'єктів не завершені через настання зими; вони, безсумнівно, потребують продовження.

Через спостереження за проведенням земляних робіт у місці прокладання кабелю на схилі мису простежено культурні нашарування потужністю в середньому до 0,2 м, зібрано нечисленний матеріал, загалом характерний для селища. У центральній частині траншеї, за 17,5–24 м на північ від майбутньої трансформаторної підстанції, виявлено верхню частину заповнення об'єкта, що характеризувалося темнішим забарвленням, концентрацією керамічних і археозоологічних знахідок, наявністю металургійних шлаків і залізних ножа, фрагмента окуття та уламка серпа(?). У означеному місці закладено шурф 7 розмірами 7,0 × 1,3 м (за 0,5 м на схід і на захід від траншеї для кабелю). У межах шурфу простежено частину об'єкта 2, розміри якого з півночі на південь складали 5,8 м. Заглиблена частина споруди заповнена чорно-сірим суглинком, який зі збільшенням глибини без чітко вираженої межі переходив у сіро-жовтий. Дно фіксується на глибині близько 1,25 м від сучасної поверхні. Стінки у простеженій частині похилі, перехід у дно плавний. Із заповнення походили численні уламки давньоруської гончарної кераміки, археозоологічні знахідки, шматки печини, металургійні шлаки. Привертає увагу фрагмент стінки візантійської амфори з рифленням на поверхні. Означений об'єкт також потребує завершення вивчення шляхом закладення на цьому місці розкопу.

У результаті проведених досліджень отримано нові суттєві дані щодо розвитку давньоруського села — висхідного пункту середньовічної історії, основи феодальної економіки. Простежені матеріали дають можливість підтвердити висновок про високий рівень розвитку давньоруських селищних структур, значні досягнення у матеріальній культурі населення.

М.А. Сагайдак, Н.В. Хамайко, О.В Комар., О.І. Вергун

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ САДИБ ПО вул. СПАСЬКІЙ, 35 У м. КИЇВ

У 2011 р. Центром археології Києва відновлено охоронні дослідження на садибі по вул. Спаській, 35. Розкопки продовжились у межах закладених у попередні роки розкопів 1—3, на яких простежувалось у домонгольський час стабільне існування двох садиб, для максимально повного дослідження культурних нашарувань на цій ділянці. У процесі робіт площа розкопів дещо звужена за рахунок північно-західної периферії садиб без залишків об'єктів.

Загальна досліджена площа склала 220 м2. На різних ділянках розкопки охопили горизонти культурного шару 4—20 (від межі X—XI ст. до початку XIII ст.), а також заглиблені в них об'єкти XVIII—XIX ст.; ще п'ять горизонтів зафіксовано в розвідковому шурфі. Основні роботи сезону сконцентровано на дослідженні горизонтів 8—19 (кінець X—XI ст.), досліджених на площі усіх трьох розкопів.

Верхні горизонти (до горизонту 8 включно) утворені темно-сірим гумусованим супісоком з культурними рештками. Вони розділені алювіальними прошарками, потужність яких зростала вглиб (максимальна потужність у шарі А11 — 0,4 м). Починаючи з горизонту 8 культурні горизонти представлені суглинистими та глинистими ґрунтами делювіального походження, насиченими органікою (переважно деревиною та

Рис. 1. Житлова споруда. Розкопи 2—3, горизонт 13

Рис. 2. Господарські будівлі. Розкопи 2—3, горизонт 15

трісками), збереженість якої зростала пропорційно до глибини залягання шару. Виключенням є лише потужний (0,4—0,8 м) горизонт 14 першої половини XI ст., представлений дуже твердими заторфованими заплавними ґрунтами темно-коричневого та чорно-коричневого відтінків, місцями розділений двома тонкими алювіальними прошарками та двома горизонтами пожеж.

На розкопах 2 і 3 вдалося дійти до горизонту 20 (5,4 м від нульового репера), а на розкопі 1 — до горизонту 19 (5,27 м від R0). Насиченість шарів культурними рештками спадає, починаючи з горизонту 17. Горизонти 19—20 сформовані сильними делювіальними виносами зі включенням зеленуватої та синьої глин відповідно. Для з'ясування часу освоєння ділянки в розкопах 2 і 3 стратиграфічні розрізи вдовж стін продовжено до позначки 6,0 м від R0, а в розкопі 2 закладено шурф (початкові розміри 4,0 × 4,0 м), пройдений до позначки 8,0 м.

На глибині 7,6 м від R0 (91,34 від рівня Балтійського моря) зафіксовано «абсолютний» подільський материк у вигляді однорідного твердого темно-сірого донного піску, багатометрову товщу якого паралельно досліджено геологічним бурінням. Над ним залягав прошарок білого піску давнього пляжу, що відповідав сучасному рівню Дніпра, і яким у шурф активно поступали ґрунтові води. Уже на позначці 7,28—7,38 м відзначено появу дуже тонких делювіальних прошарків, що чергувалися з алювіальними, однак перший делювіальний горизонт зі включенням трісок і вугликів, що маркували сліди життєдіяльності людини (горизонт 25), зафіксований на позначці 6,70—6,74 м. Над ним простежено два потужні піщані замиви (0,6 м), характерні для донних відкладень стоячих водоймищ, після чого з позначки 6,0—6,1 м (горизонт 24) до 4,4 м (горизонт 14) спостерігається характерна картина чергування тонких суглинистих делювіальних прошарків зі значно потужнішими алювіальними (горизонт 15—24).

Забудова на площі розкопу 1 (садиба I) починається з горизонту 19, а в розкопах 2 та3 (садиба II) — з горизонту 18, що за керамічним матеріалом належать до кінця X — початку XI ст.; у невеличкому фрагменті садиби III, простеженому в розкопі 2, об'єкти зафіксовано з горизонту 14б. Дерев'яний паркан між садибами I та II за час формування горизонтів 10—18 змінювався щонайменше чотири рази, з відхиленням від початкової лінії лише після потужного замиву горизонту А11. Паркан між садибами II та III також поновлювався за вказаний період чотири рази, щоразу впритул до попереднього, однак, на відміну від першої межі, вона не продовжується вище горизонту 5, що вказує на розширення садиби II у XII ст. Лінія забудови має відхилення близько 7 ° до червоної лінії сучасної вул. Спаська.

За три сезони в розкопах 1—3 загалом розкрито 120 об'єктів, з яких у 2011 р. 48 нових, та за-

Рис. 3. Лінії паркану та зрубні будівлі. Розкоп 1, горизонт 18

вершено дослідження семи відкритих у попередній сезон. У горизонтах 13—19 дерев'яні деталі споруд (колоди, стовпи, дошки, кілки) гарної або задовільної збереженості; у горизонтах 10—12 представлені деревним тліном із зменшенням ширини деталей; вище — лише тліном, помітно стиснутим піском, що утруднює точну ідентифікацію конструкцій будівель.

Переважна більшість досліджених споруд представлена зрубами: об. 45, 49, 51 розкоп 1, об. 37, 41 розкоп 2, об. 11, 12, 12а, 13 розкоп 3. Іншими типами споруд є господарські приміщення, зведені із застосуванням стовпів і дошкових стін, запазованих у колоди — об. 46 розкоп 1, об. 39 розкоп 2, об. 14 розкоп 3 та, вірогідно, об. 40, 43 розкоп 2; споруди на масивних коротких підкладках — об. 50 розкоп 1, об. 18 розкоп 2; загороди-«галереї» — об. 17 розкоп 3; загороди із дощок і кілків — об. 16 розкоп 3, рештки яких у вигляді значної кількості кілків різного розміру відзначені по всій площі садиб навколо стаціонарних споруд. У горизонтах 14а-б в садибі II відзначимо також значну кількість стовпів, щільне розташування яких не дозволяє розглядати їх як залишки споруди стовпової конструкції, а скоріше вказує на можливість існування конструкції, піднятої на сваї. У житлових зрубах об. 12, 12а, 13 розкоп 3, що послідовно змінювали один одного в сталих розмірах, досліджено також три етапи поновлення глинобитної печі. Залишки ще трьох печей в інших горизонтах виявлені вже у зруйнованому вигляді. Порівняно нечисленні заглиблені об'єкти переважно представлені ямами, з яких окремо слід виділити об. 42, 45, 51 розкоп 2, інтерпретовані за глибиною і заповненням як туалети.

У першій половині XI ст. у межах горизонту 14 простежено два етапи пожеж, що повністю знищили всі три садиби (горизонти 14а та 14б). Відсутність слідів розгрому та негайне поновлення садиб у попередніх межах дозволяє віднести обидва епізоди до побутових пожеж. Наявність у горизонтах 12, 13 і 14а плінфи та смальти свідчить про синхронність цих горизонтів часу активного церковного будівництва Ярослава Мудрого 20—40-х рр. XI ст.

Поряд з традиційно численними знахідками фрагментів керамічного та скляного посуду, пірофілітових пряслиць, кістяних виробів (гребені, голки, шила), скляних, бронзових і бурштинових прикрас (персні, браслети, намисто), натільних хрестиків і хрестів-реліквaріїв, у сезоні 2011 р. отримано також кілька унікальних для Подолу знахідок з горизонтів першої половини XI ст. — кістяну булавку з рунічним написом, різьблений рівносторонній бурштиновий хрестик, цілий столярний лобзик.

Умови залягання та склад шарів горизонтів 13—20 забезпечили консервацію органічних решток, що вперше за останні десятиліття дозволило отримати представницьку колекцію давньоруських дерев'яних (архітектурні деталі, знаряддя праці, предмети побуту) та шкіряних (взуття, зав'язки) виробів з Київського Подолу. Відібрано понад 60 спилів для дендрохронологічного аналізу. Взяті зразки ґрунту для палеоботанічного аналізу; проводився також відбір насіння зернових (переважно проса) і огірка, кісточок яблука або груші, вишні та сливи, шкаралупи волоських і лісових горіхів.

Про ремісничу діяльність свідчать виявлені інструменти, а також відходи виробництва — криця і залізні та бронзоливарницькі шлаки, фрагменти тиглів, заготовок для пірофілітових пряслиць і напівфабрикатів, обрізаних фрагментів рогу, бурштину тощо.

Таким чином, розкопками 2011 р. на садибі

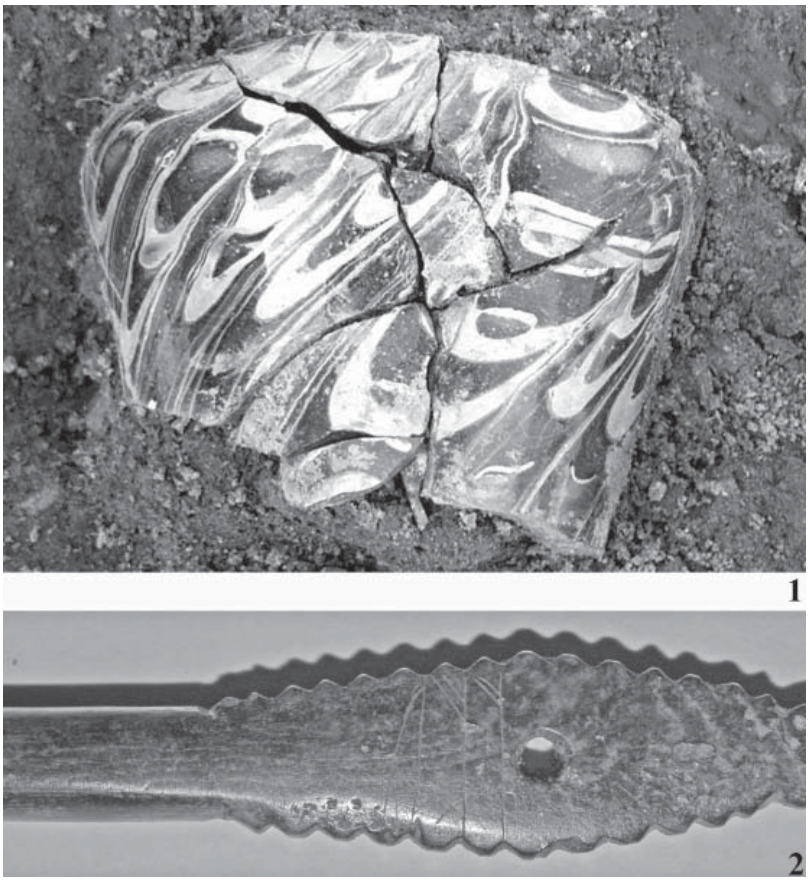

Рис. 4. Фрагмент імпортного скляного глека (*1*); рунічний напис на кістяній булавці (*2*)

по вул. Спаська, 35 отримано цілий комплекс різнопланової інформації про життєдіяльність населення давньокиївського Подолу кінця X—XIII ст.

П.С. Шидловський, Є.В. Пічкур

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДОБИ МІДІ—БРОНЗИ НА ТЕРИТОРІЇ НИЖНЬОГО ПОДЕСЕННЯ

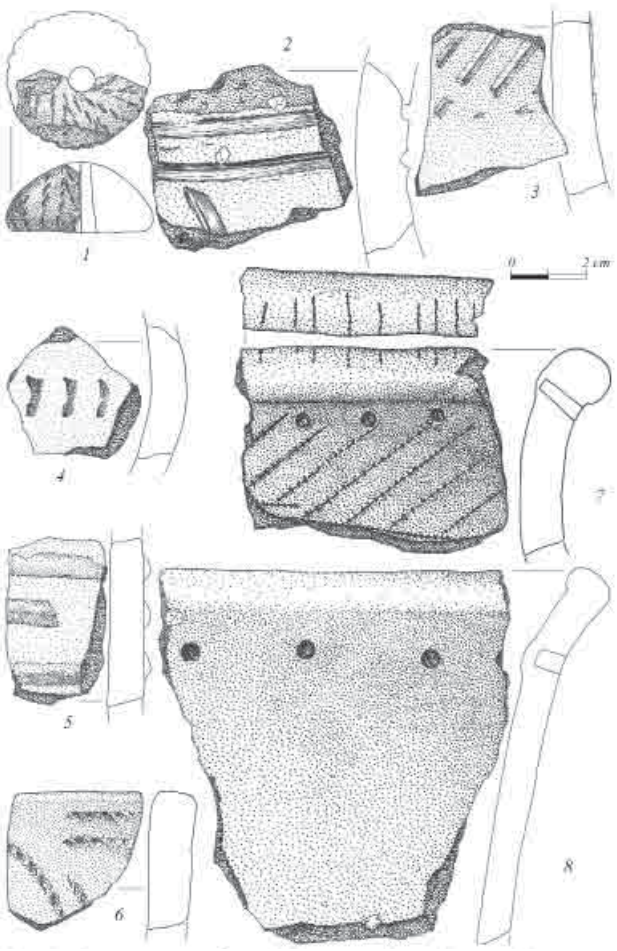

Рис. 1. Фрагменти кераміки доби бронзи з пам'яток Нижнього Подесення: *1—3* — Грушки I; *4—5* — Зазим'я «Осинки» I; *6—8* — Зазим'я I

У 2011 р. продовжено дослідження пам'яток, розташованих по обидва береги р. Десна від м. Остер до м. Вишгород. Розвідки провадилися у межах наукової програми Кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка. Наслідком цих робіт стало обстеження низки відомих пам'яток, а також відкриття близько 15-ти нових об'єктів археологічної спадщини. Найцікавіші з них — багатошарові поселення поблизу сіл Зазим'я та Погреби на лівобережжі Десни.

Обстеження поселень Зазим'я «Станки» та Зазим'я «Осинки», відкритих у 1960-х рр. Д.Я. Телегіним і В.О. Круцом, дало новий підйомний матеріал — фрагменти ліпної кераміки бабинського, тшинецького та білогрудівського типів, кам'яний розтиральник, фрагмент кістяного виробу (рис. 1, 4—5). Відкрито й нову пам'ятку — Зазим'я I, що зазнала руйнації внаслідок знесення під час будівельних робіт верхніх шарів ґрунту Зібраний тут підйомний матеріал представлено керамікою трипільської культури софіївського типу етапу CII, а також керамікою пізньої бронзи—раннього залізного віку (наявні тут вінця з розчленованим валиком і стінки з нігтьовими вдавленнями по шийці та прокресленим орнаментом нагадують керамічні вироби білогрудівського типу) (рис. 1, 6—7).

У заплаві лівого берега Десни поблизу с. Погреби відкрито пам'ятки Грушки I та II, які займають два пагорби, розділені водовідвідним каналом. З площі пам'ятки Грушки I зібрано фрагменти ліпної кераміки та вироби з кременю, що належать до різних хронологічних періодів — неоліту, Трипілля CII та доби бронзи. Найбільше кераміки доби бронзи, представленої бабинським, тшинецьким і білогрудівським типами (рис. 1, 1—3). Виявлений на дюні грабіжницький шурф частково зруйнував культурний шар, мабуть, доби бронзи — з огляду на характер зібраних поряд фрагментів кераміки.

Матеріали доби бронзи—раннього залізного віку походять і з низки місцезнаходжень на правому березі Десни. Так, з місцезнаходження Сувид I, що розташоване на краю мису, за 3,0 км на північний захід від крайніх хат основної частини села, з площі 150 × 50 м зібрано фрагменти ліпної кераміки. За 2,0 км на південь від цієї пам'ятки ви-

явлено скупчення фрагментів кераміки площею 50 × 50 м. За 1,3 км на північний захід від краю с. Боденьки знайдено крем'яні вироби та фрагменти кераміки неоліту—бронзи. За 300 м на північний захід від північно-західної околиці с. Жукин, на луговій ділянці, що обмежена зі сходу невеликим пересохлим каналом, з площі 100 × 50 м зібрано фрагменти ліпної та гончарної кераміки. Територію пам'ятки місцеве населення починає використовувати як сміттєзвалище. Зібраний тут керамічний матеріал попередньо віднесено до бабинського, лебедівського та білогрудівського типів доби пізньої бронзи—раннього залізного віку.

Таким чином, у результаті досліджень картографовано низку як відомих, так і нововиявлених пам'яток з матеріалами доби енеоліту—бронзи. Ця робота особливо важлива на сучасному етапі у зв'язку з інтенсивним огородженням і неконтрольованою забудовою близьких до м. Київ територій Деснянського пониззя, що спричиняє активну руйнацію пам'яток. Наразі стоїть питання про постановку виявлених пам'яток на державний облік — як об'єктів культурної спадщини, що підлягають охороні.

П.С. Шидловський, А.А. Сорокун

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ГРУШКИ І У НИЖНЬОМУ ПОДЕСЕННІ

У 2011 р. під час розвідки на території Нижнього Подесення виявлено два пункти з виробами неолітичного часу: Грушки І (на лівому березі Десни) та Боденьки І (на правому). Останній розташовується за 1,3 км на північний захід від північно-західної околиці села, на засадженому соснами останці мису борової піщаної тераси, який є найвищою точкою в окрузі (103 м над рівнем моря). З площі 250 × 100 м зібрано невелику колекцію ліпної кераміки неоліту—бронзової доби та вироби з кременю, представлені фрагментом високої трапеції та перетином ретушованої середньоширокої пластини.

Виразнішу колекцію дало поселення Грушки І, що розташовується на дюнному підвищенні параболічної форми, за 2,0 км на схід від крайніх хат східної околиці с. Погреби та за 900 м на північний захід від траси Київ—Остер. Раніше Д.Я. Телегіном і В.О. Круцом на південь від с. Погреби виявлені пам'ятки Лан І та ІІ з матеріалами доби енеоліту та бронзи.

Дюна здіймається над заплавою приблизно на 3,0 м, найвища точка має відмітку 96,3 м над рівнем моря. Зібрані тут під час розвідки фрагменти кераміки та вироби з кременю належать до різних історичних епох — неоліту, Трипілля СІІ та доби бронзи.

Подаємо інформацію лише про неолітичний комплекс, результати аналізу виробів енеоліту—бронзи будуть опубліковані окремо.

Крем'яний комплекс нараховує п'ять виробів, а саме: дві скребачки на безсистемних відщепах (рис. 1, *1—2*), фрагмент ретушованого виробу (рис. 1, *3*) та два відщепи. Керамічний комплекс складається з 42 фрагментів від щонайменше 20 окремих посудин. З них 18 позбавлені орнаменту, а решту за типами орнаментації можна розділити на шість окремих груп. До першої групи належать сім фрагментів кераміки, орнаментованих гребінчастими чотирьохзубчастими відтисками (рис. 1, *10, 16, 18—19, 21, 28, 30*). Схема нанесення орнаменту має вигляд горизонтальних рядів вертикальних відтисків дещо похилих вправо. Основна домішка в тісті — органіка та пісок. Товщина стінок 0,7—1,0 см. До другої групи належать чотири фрагменти, орнаментовані прокресленими та тонкорізними лініями (рис. 1, *9, 11—13*). Схеми нанесення мають вигляд косої сітки та косих паралельних ліній. У тісті є незначна домішка органіки та піску. Товщина стінок 0,6—0,7 см. Третя група представлена одним фрагментом, орнаментованим горизонтальними рядами дрібних підтрикутних наколів (рис. 1, *14*). Домішкою в тісті є пісок. Товщина стінок у межах 0,5 см. Четверта група складається з семи фрагментів, орнаментованих насічками та всілякими аморфними вдавленнями (рис. 1, *7—8, 22—24, 26—27*). Схеми орнаментації представлені як горизонтальними та косими рядами, так і складними мотивами. Основною домішкою в тісті є пісок. Товщина стінок у межах 0,5—0,8 см. П'ята група представлена двома фрагментами, орнаментованими округлими вдавленнями (рис. 1, *6, 20*). Фрагмент вінця (рис. 1, *6*) поєднує у собі два типи орнаменту — округлі вдавлення та косі прокреслені лінії. Орнамент нанесено горизонтальними рядами. Домішкою в тісті є пісок. Товщина стінок у межах 0,7—0,8 см. До шостої групи варто віднести один фрагмент, орнаментований горизонтальними рядами трохи похилих вправо нігтьових відтисків (рис. 1, *15*). Домішкою в тісті є пісок. Товщина стінок у межах 0,6 см. Доповнюють комплекс три фрагменти неорнаментованих вінець (рис. 1, *4—5, 29*). Два перших мають защепи по зрізу та домішку в тісті з органіки та вохри.

Найближчі аналогії неолітичні матеріали з поселення Грушки І знаходять у пам'ятках Микільська Слобідка І та ІІІ, а отже розглянуту колекцію попередньо слід віднести до розвинутого, пізнього етапу київського варіанту києво-черкаської культури.

Вважаємо за необхідне продовжити дослі-

Рис. 1. Грушки І. Вироби неолітичної доби

дження пам'ятки з огляду на важливість її для розуміння культурного розвитку регіону та розташування у прилеглій до Києва місцевості, що активно забудовується в останні роки.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

М.М. Дараган, Д.М. Пефтиць, В.А. Підобід, С.М. Разумов

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЖАБОТИНСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ В 2010 р.

У 2010 р. Жаботинською експедицією ІА НАН України продовжено дослідження рову на розкопі 23 з метою поточнення його розмірів, а також дослідження законсервованої в 2008 р. ділянки розкопу 24.

На розкопі 23 на захід від дослідженої в 2009 р. ділянки рову закладено розкоп завдовжки 6 м та завширшки 3 м. Загальна глибина рову з відкладеннями, що його перекривали, становить 4,2 м. Глибина рову від рівня впуску 3—3,2 м. Ширина рову по дну 1—1,2 м, згори, в межах дослідженої площі, більше 6 м. На отриманому профілі виокремлено сім стратиграфічних шарів (див. попередні публикації в АДУ).

На розкопі 24 зафіксовано наступну послідовність шарів. Під орним шаром, потужність якого складала від 20 до 30 см, розміщувався завал глиняної обмазки (завтовшки близько 10—15 см) (шар 1). Безпосередньо під завалом був шар 2 з вкрапленнями глини потужністю від 20 до 30 см. Нижче залягав щільний коричневий суглинок (шар 3) потужністю до 15 см. Під ним — материковий суглинок. Загалом на розкопі виявлено шість ям, два вогнища та завал глиняної обмазки, можливо, рештки конструкції наземної каркасно-глинобитної споруди. Ями 1—3 було впущено з рівня шару 3, тоді як ями 5 та 6 — з рівня шару 2. При цьому завал глиняної обмазки стратиграфічно розташовувався вище від ями 6. Отже, виокремлено три стратиграфічних горизонти. Один ранній (кінця VIII — першої половини VII ст. до н. е.) і два пізніх горизонти в межах другої половини VII — початку V ст. до н. е.

У завалі глиняної обмазки, розміром 4,2 × 3,2 м, було знайдено нечисленні фрагменти ліпної кухонної кераміки та стінки амфор, глиняне та свинцеве пряслиця, бронзове вістря стріли (рис. 1, 10, 12).

Яма 1 трапецієподібна в плані, в перетині підтрикутна. Верхній розмір близько 2 м, нижній — 1,37—1,57 м. Глибина ями від сучасної поверхні 1,50 м, від рівня впуску — близько 1 м. На дні ями зафіксовано невеликий циліндричний виступ з щільного ґрунту заввишки до 10 см й діаметром до 8 см. Заповнення ями становило собою темно-сірий супісок з вкрапленнями деревного вугілля. У самій ямі знайдено 12 уламків стінок, вінець і виступів ручок від щонайменше 10 черпаків, фрагменти мисок, пряслице, один фрагмент кухонної кераміки та бронзове вістря стріли (рис. 1, 1, 2, 9).

Яма 3 кругла в плані, дещо дзвоноподібна. Верхній діаметр 1,45 м, нижній — до 1,65 м. Глибина від поверхні 1,7 м. Пляму ями також чітко зафіксовано з глибини 1 м. У ямі знайдено 15 фрагментів столового посуду (фрагменти черпаків, мисок, кубків) (рис. 1, 7, 8) та лише три фрагменти кухонної кераміки.

Яма 4, дзвоноподібна. Ширина ями згори до 1,37 м, по дну — до 1,75 м. Пляму ями зафіксовано також з глубини 1 м, але в профілі яма читалася з 50—60 см від поверхні. Глибина ями від материка 1,4 м, від поверхні — 2,4 м. В ямі знайдено 28 фрагментів столової кераміки, зокрема 15 фрагментів вінець, стінок, ручок та їхніх виступів від 10—11 черпаків, орнаментовані миски (рис. 1, 3—6), фрагменти бортиків корчаг і кубків, археологічно цілий кубок (невелика корчажка) з врізним чотиризональним орнаментальним фризом. Кухонна кераміка представлена чотирма фрагментами. Також знайдено уламки глиняних блоків (можливо, це фрагменти жертовників), вироби з кістки, пряслиця.

Яма 6 діаметром 1,25 м, глибиною від поверхні близько 0,8 м. У плані контур ями фіксувався розмито, але він читався в профілі. Ця яма зачепила краєм ранішу яму 4. Тут знайдено фрагменти вінець кухонних посудин, прикрашених наліпним валиком і зрідка наколами із зовнішнього боку, фрагменти мисок, фрагменти античної гончарної кераміки, вироби з кістки та каменю.

Ями 2 та 5 частково виходили за межі розкопу

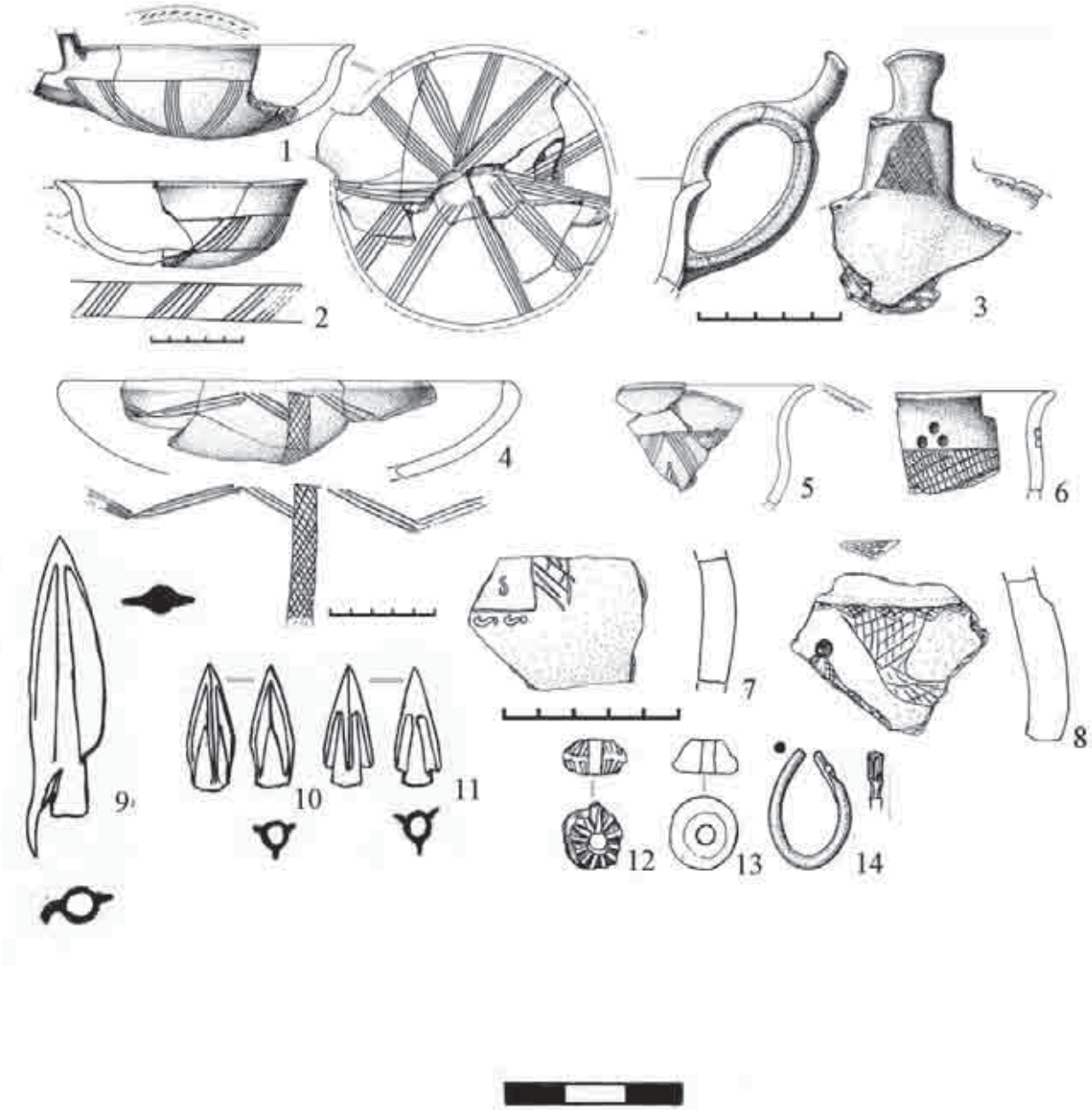

Рис. 1.

та потребують продовження дослідження.

У культурному шарі розкопу знайдено бронзові вістря стріл, свинцеве пряслице, інші бронзові та залізні вироби (рис. 1, 11, 13, 14).

Л.Л. Залізняк, Д.О. Вєтров, М.М. Беленко, І.М. Хоптинець, О.І. Нездолій

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Археологічна експедиція НаУКМА (керівник Л.Л. Залізняк) з 2006 р. досліджує стоянки верхнього палеоліту в басейні р. Велика Вись під м. Новомиргород на Кіровоградщині. У 2011 р. розкопувалися стоянки Коробчине-курган, Вись, Озерове, Троянове 4В. Крім студентів Києво-Могилянської академії, в дослідженнях брали участь студенти Кіровоградського педагогічного університету на чолі з викладачем В.О. Собчуком.

Коробчине-курган

Стоянка розташована за 10 км на захід від Новомиргорода, на найвищій ділянці плато лівого берега р. Велика Вись, між двох курганів. У 2011 р. закладено розкоп площею 42 м2, доведений до глибини 2,2 м. Крім того, закладено сім шурфів 2 × 1 м кожен. Основна маса знахідок пов'язана з рештками витачівського похованого ґрунту (глибина 1,0—1,6 м), що перекривається чорноземом голоценового часу та підстилається удайським лесом.

Колекція кременю нараховує 8308 виробів, зокрема 426 завершених знарядь та їх уламків. Серед нуклеусів переважають сплощені, двоплощинні (біполярні) ядрища зустрічного зняття. Левалуазька техніка практично відсутня. Наявна виразна серія фронтальних сколів передньої частини сплощених нуклеусів з підтескою протилежних кінців (bi-truncated-faceted tools). Серіями представлені одно- та дволезові скребла мустьєрського типу, вістря на пластинчастих сколах з пригостреним ретушшю дистальним кінцем, що нагадують «дистальні гостроконечники» верхніх шарів стоянок кобазійської традиції Гірського Криму. Двобічно оброблені вироби поодинокі. Виділяються виразні серії скобелів на відщепах, зубчастих знарядь. Верхньопалеолітична складова представлена короткими кінцевими скребачками на пластинчастих відщепах, ориньякоїдними скребачками високої форми, переважно з носиком, зокрема з ламінарною ретушшю, поодинокими різцями, перфораторами.

Матеріали стоянки за деякими особливостями близькі до колекцій з пізньомустьєрських стоянок Донбасу (Білокузминівка, Курдюмівка) та Нижнього Дону (Шлях), а також стоянок кобазійської традиції Криму.

Добутий комплекс дає підстави говорити про новий тип палеолітичних пам'яток України перехідного від середнього до верхнього палеоліту часу, який датується кінцем середньовюрмського (витачівського) потепління пізнього плейстоцену.

Вись

Стоянка розташована західніше Новомиргорода, між селами Шмидове та Лікареве, досліджується з 2007 р. під керівництвом Л.Л. Залізняка та М.М. Беленка. У 2011 р. на південь від розкопу прирізано дві метрові лінії загальною площею 32 м2, а також закладено два шурфи (6 і 7) площею 2 × 1 м і глибиною 2,5 м. Культурний шар залягав у верхній товщі витачівського палеоґрунту.

Протягом сезону 2011 р. досліджено 36 м2 площі стоянки, добуто 1968 кременів і кварцитових сколів, 38 з яких — знаряддя з ретушшю. Загальна площа розкопу становить 228 м2, а чисельність колекції кременю — до 10219 екземплярів, зокрема 200 завершених знарядь. На особливу увагу заслуговує виразна серія (13 од.) двобічно оброблених вістер, виконаних у стилі стрілецької технологічної традиції (рис. 1). Уперше на стоянці Вись поряд із трикутними вістрями знайдено листоподібний, тонко обтесаний наконечник метальної зброї з пригостреними обома кінцями (рис. 1, 1).

Добутий крем'яний матеріал загалом аналогічний отриманому в попередні роки. Він дозволяє впевнено віднести стоянку до селетського технокомплексу Центрально-Східної Європи ранньої пори верхнього палеоліту.

Озерове

Стоянка розташована на західній околиці

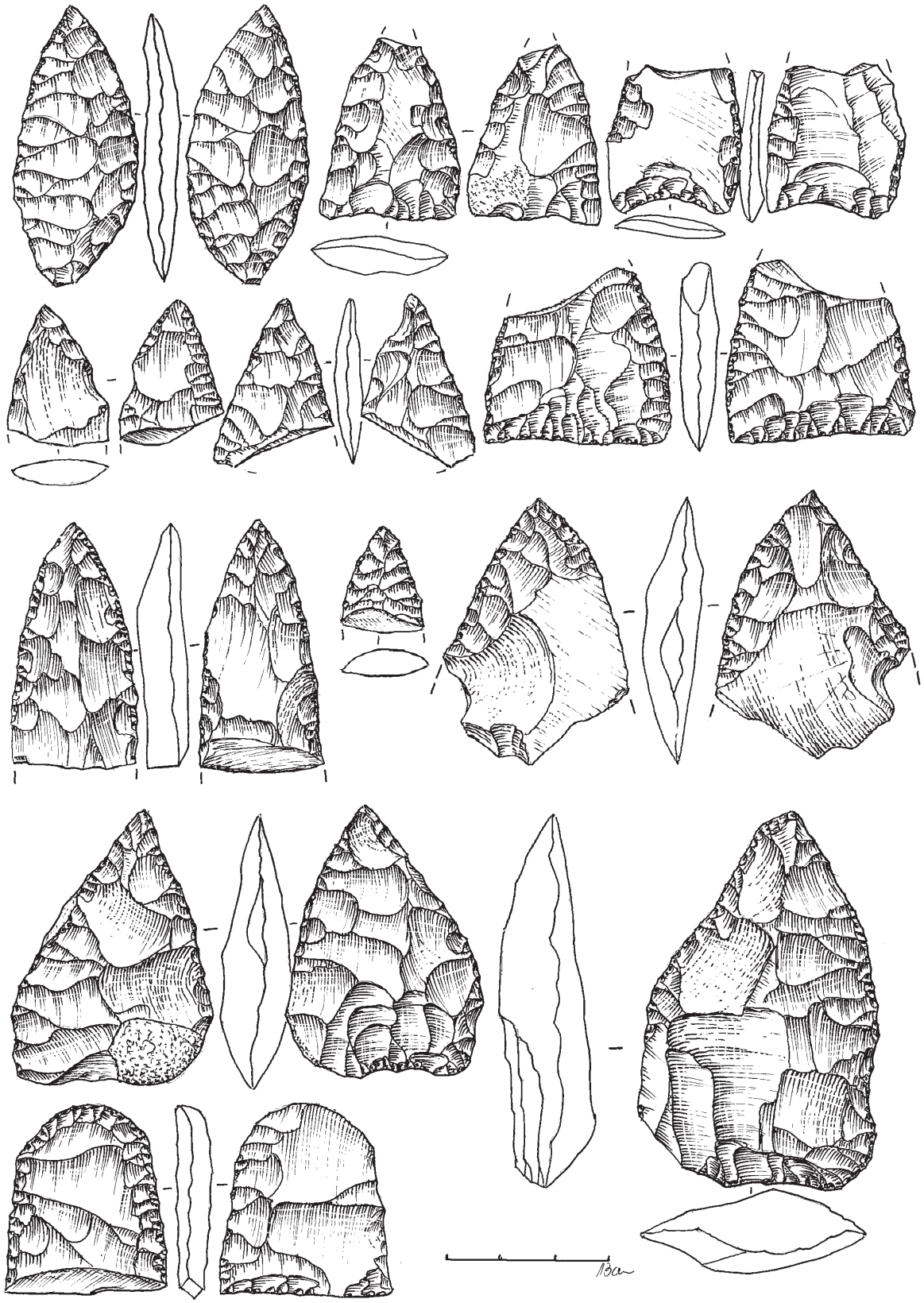

Рис. 1. Вись 2011. Двобічно оброблені вістря селетської культурної традиції

с. Лікареве Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. поряд з уроч. Байрак, на схилі плато лівого берега р. Велика Вись. Розкоп загальною площею 28 м2 було прирізано до північно-західного кута розкопу 2010 р. Загальна площа розкопаної ділянки стоянки сягнула 63 м2.

Окремі кремені траплялися від сучасної поверхні до глибини 1,3 м. Основний культурний шар розміщувався на глибині близько 0,9—1,1 м, у верхній частині бузького лесу, що датується часом 27—19 тис. р. тому.

З дослідженої у 2011 р. площі розкопу добуто 689 кременів, зокрема 16 знарядь. Переважну більшість знахідок становлять відходи виробництва. Знайдено 16 нуклеусів. Серед знарядь є 4 різці, 3 скребачки та ретушовані пластини. Загальна кількість крем'яних виробів зі стоянки сягнула 1661 екземплярів (зокрема 43 знаряддя).

За типолого-статистичними показниками пам'ятку можна визначити як спеціалізовану стоянку-майстерню граветського технокомплексу, матеріали якої мають прямі паралелі в граветських пам'ятках Троянове 4, 3, 5 цього ж регіону, в матеріалах граветських шарів стоянки Володимирівка на р. Синюха та пам'яток молодовської культури басейну Дністра.

Троянове 4В

У 2011 р. продовжувалося і дослідження стоянки верхнього палеоліту Троянове 4А, розташованої за 500 м на північний захід від с. Троянове, що під Новомиргородом. Зроблено прирізку на північ і схід від розкопу 2008—2010 рр. Досліджено 17 м2 площі стоянки, добуто 5586 крем'яних артефактів, 143 із яких — знаряддя. Загальна площа розкопу сягнула 35 м2. Матеріал ішов до глибини 1,4 м, основний шар залягав на рівні 0,8—1,2 м, у верхній частині бузького лесу, що датується часом 27—19 тис. років тому.

Серед двох десятків досить великих нуклеусів домінують одноплощинні призматичні ядрища з редукованими краями площин. Головним типом заготовки знарядь були великі широкі пластини з широким плоским відбивним горбком і «губкою» над ним. Різці на пластинах представлені кутовими та серединними формами. Різці — кінцеві, на відщепах і пластинах. Багато пластин з нерегулярною ретушшю по краях. Крем'яні вироби демонструють особливості граветської традиції обробки кременю і мають найближчі аналогії серед знахідок із розташованих поряд граветських стоянок Троянове 4, 3, 5 та Озерове, а також із граветських пам'яток Подністер'я.

І.А. Козир, Т.Д. Позивай, М.В. Сичов, О.В. Чорний

РОЗКОПКИ ТОРГОВИЦЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Пам'ятка біля с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. досліджується експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка з 1997 р. Комплекс, що складається з об'єктів цивільної забудови та могильника, належить до типу золотоординської міської культури. Датується першою половиною — серединою XIV ст. За знахідками монет верхньою межею існування міста є початок 60-х рр. XIV ст.

У 2011 р. розкопки провадилися на раніше досліджуваних об'єктах.

Ґрунтовий могильник (розкоп 1) розміщений на крутому схилі правого берега р. Синюха за північно-східною околицею с. Торговиця. Усього досліджено 474 поховання (у 2011 р. — 20). У північно-східному секторі розкопу 1 прослідковано крайню лінію поховань, яка становить межу могильника. Таким чином, поступово визначаються його контури. Загальна площа, за попередніми результатами досліджень, становить близько 2400 м^2.

У заповненні траплялися залізні ковані цвяхи, фрагменти червоноглиняної та полив'яної кераміки. За північно-східною межею поховань виявлено скупчення червоноглиняної кераміки та залізне вістря стріли. Простежується рядова система поховань. Кістяки розміщені по осі південний захід—північний схід. Головою орієнтовані на південний захід. Контури та розміри могильних ям, окрім поодиноких випадків, не визначаються, оскільки поховання здійснювались у шарі намитого з гори чорнозему. Переважна більшість поховань безінвентарні. Траплялися залізні ковані цвяхи, фрагмент залізного виробу (пряжка?) та залізні заклепки від взуття.

Також продовжено дослідження лазні (розкоп 4). Досліджувана будівля належить до споруд східного типу (hammam). Розташована на відстані близько 750 м на північний схід від центру с. Торговиця з лівого боку від мосту через р. Синюху (по трасі Кіровоград—Київ). Розкопками 2011 р. продовжено дослідження території, що прилягає до споруди, зокрема кам'яної вимостки в північному секторі розкопу, відкритої у 2010 р. Поряд з лазнею виявлено ділянку водогону, що складалася з шести секцій керамічних труб. Лінія водогону фактично наклалася на раніший об'єкт — потужну цегляно-кам'яну піч господарського призначення, діаметром 3,2 м. Очевидно, в ній випалювали цеглу, використану для будівництва лазні, після чого піч не використовувалась за призначенням. У культурному шарі розкопу 4 траплялися фрагменти керамічних труб, уламки червоноглиняної, сіроглиняної та полив'яної кераміки (рис. 1, *7—9*), фрагменти скляних і металевих виробів, кістки тварин, срібні та мідні золотоординські монети.

Крім розкопок двох основних об'єктів, також провадилися розвідувальні роботи на площі середньовічного поселення. У шурфах зафіксовано слабко насичений культурний шар ординського періоду. Більшість знахідок представлені фрагментами типової червоноглиняної кераміки. З прибережної смуги с. Торговиця походить випадкова знахідка типового золотоординського вістря стріли, що зберігається у приватній колекції (рис. 1, *10*)

За 0,87 км на схід від центру с. Торговиці на високому береговому мисі закладено розкоп 9. Заповнення значно перевідкладене. Тут можна виділити знахідки трьох хронологічних етапів. Верхній шар (0—0,75 м) насичений фрагментами столового та кухонного посуду, пічних кахлів XVII—XVIII ст. У цьому ж шарі траплялися фрагменти типової ординської кераміки, зокрема полив'яної. У нижньому шарі (0,75—1,5 м) зафіксовано залишки заглибленої споруди (житла?) та фрагменти трипільського посуду з характерним заглибленим і мальованим орнаментом, глиняні пряслиця, частина з яких орнаментовані коричневими смугами (рис. 1, *1—6*). В одному із шурфів також знайдено нижню частину антропоморфної статуетки. На території с. Торговиця

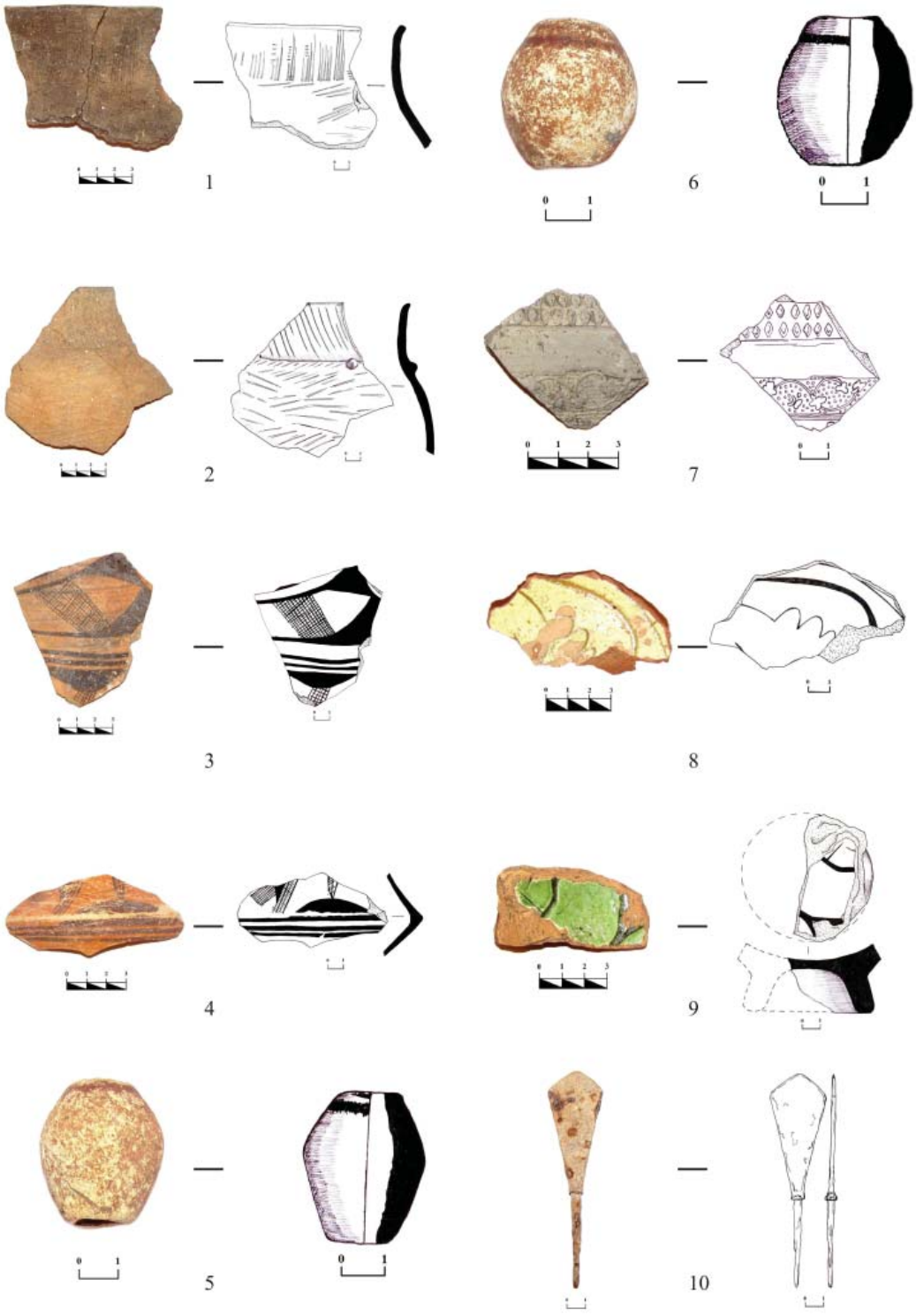

Рис. 1. 1—6 — трипільські знахідки з розкопок 2011 р.; *7—9* — знахідки золотоординського часу (розкоп 4); *10* — залізне вістря стріли (випадкова знахідка)

вже траплялися знахідки трипільських посудин. Знахідки цього року можуть свідчити про існування на території сучасного с. Торговиці трипільського поселення.

О.П. Орлик

РОЗВІДКИ В БАСЕЙНІ ІНГУЛУ ТА ІНГУЛЬЦЯ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

У 2010—2011 рр. продовжено розвідки в межах програми підготовки тому «Звід пам'яток історії та культури України» по Кіровоградській обл. (за археологічну частину відповідальний О.П. Орлик).

Необхідність проведення розвідок викликана слабкою обстеженістю окремих регіонів області, а також для розширення типології пам'яток, включених до «Державного реєстру археологічних пам'яток Кіровоградської області», уточнення даних про вже відомі пам'ятки. Також перевірено дані про пам'ятки, які втратили статус національного значення відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 928 від 3 вересня 2009 р.

Розвідки провадилися на території шести районів області, розташованих у басейнах Інгулу, Інгульця та Великої Висі.

Бобринецький р-н. Перевірено стан збереженості та прив'язано до світової системи координат 15 курганів.

Добровеличківський р-н. Виявлено, картографовано та прив'язано до світової системи координат 45 курганів.

Долинський р-н. Перевірено стан збереженості, прив'язано до світової системи координат шість курганів, два поселення сабатинівської культури та стоянку доби мезоліту.

Новомиргородський р-н. Перевірено стан збереженості 21 кургану. Виявлено 52 кургани. Усі об'єкти прив'язано до світової системи координат.

Олександрійський р-н. Виявлено, картографовано та прив'язано до світової системи координат шість курганів.

Устинівський р-н. Перевірено стан збереженості 20 курганів. Виявлено чотири кургани. Всі пам'ятки прив'язано до світової системи координат.

Усього відкрито 122 нові пам'ятки археології. Оглянуто 64 пам'ятки, виявлені в попередні роки, з метою уточнення інформації та моніторингу їхнього стану збереження.

Знову доводиться вести мову про охорону культурної спадщини. Абсолютна більшість нововиявлених пам'яток розпайовано та передано у приватну власність. Зросла кількість курганів, пограбованих «чорними археологами».

Простежується певна закономірність у концентрації курганів значних розмірів (8,5—10 м) у південній частині області в басейнах Інгулу та Інгульця.

С.В. Полін, І.В. Шевченко, Ю.А. Лук'янченко

РОЗКОПКИ КУРГАНУ БІЛЯ с. ІВАНІВКА НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Влітку 2011 р. Скіфська степова експедиція ІА НАН України провела розкопки кургану 18 в курганній групі V біля с. Іванівка Долинського р-ну Кіровоградської обл. У розкопках також брали участь студенти історичного факультету Криворізького державного педагогічного університету. Курган, що входив до групи з 10 курганів, витягнутих ланцюжком завдовжки близько 1 км, розташовувався за 1,5 км на схід від с. Іванівка, на вододілі лівого берега р. Весела Боковенька. Курган розміщувався на орному полі та внаслідок багаторічної оранки був практично знище-

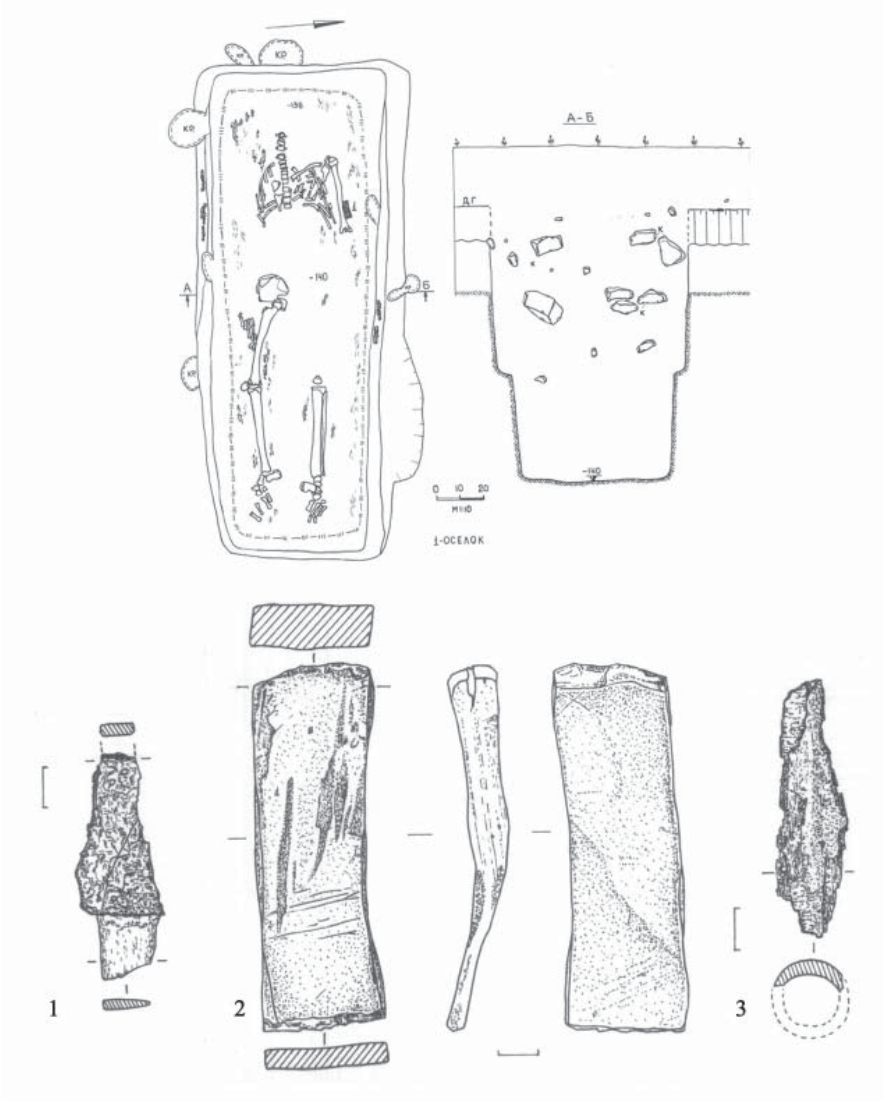

ний. Виділявся на полі світлою плямою на тлі чорнозему, діаметром близько 10 м, та присутністю дрібних гранітних уламків на поверхні. У західній частині насипу на глибині 0,25—0,35 м зафіксовано скупчення дрібних гранітних уламків, кісток тварин і фрагмент деревини. У кургані виявлено єдине пограбоване та зруйноване поховання ранньої залізної доби. Воно здійснено в прямокутній ямі розмірами 2,05 × 0,9 м, завглибшки 1,4 м від сучасної поверхні, орієнтованій за довгою віссю зі сходу на захід. У заповненні траплялися уламки граніту до 0,2 м у поперечнику — вірогідно, залишки зруйнованого кам'яного перекриття. На глибині 0,95 м по периметру ями зафіксовано уступи завширшки 0,05—0,08 м. Нижче уступів розміри ями складали 2,0 × 0,7 м. На дні виявлено залишки зруйнованого грабіжниками скелета, що лежав випростано на спині головою на захід. З речей збереглися фрагмент залізного черешкового ножа зі слідами дерев'яного руків'я, прямокутний точильний брусок і уламок залізної втулки списа або дротика (?). Невиразність і фрагментованість знахідок ускладнюють етнокультурну характеристику поховання, яке можна датувати від скіфського часу до середньовіччя.

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

С.А. Теліженко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛУГАНЩИНІ

Луганська експедиція продовжила дослідження фінальномезолітичної стоянки Туба 5, виявленої ще в 2003 р., та провела шурфування і збори поверхневого матеріалу поблизу багатошарової пам'ятки Новоселівка 3.

Стоянка Туба 5 розташована за 1,5 км на південь від околиці с. Борівське Сіверськодонецької міськради, на високій піщаній терасі оз. Туба, лівого берега р. Сіверський Донець. Висота над рівнем води в озері становить близько 8 м, відстань до озера 35—40 м. Площа розкопу склала 8 м2, з яких 5 м2 досліджено в західній частині стоянки, а 3 м2 — у північній. Загальна площа досліджень на сьогодні день сягає 75 м2.

Характерною особливістю стоянки є кухонні залишки (køkkenmødding), які являють собою скупчення стулок прісноводних молюсків Unio, а також равликів Viviparus (значно менше), серед яких містяться і інші знахідки — вироби з кістки та кременю, а також кістки тварин. Враховуючи неглибоке розташування культурного шару відносно сучасної поверхні, а також активність землерийних тварин, природно, що частина знахідок потрапила в шари, що розташовані вище та нижче. До цього слід додати, що частина стоянки була зруйнована внаслідок прокладання водоводу.

У результаті досліджень отримано інформативний матеріал, представлений переважно виробами з кременю, серед яких домінують продукти первинного розщеплення (відщепи, пренуклеус на сплощеній гальці, повздовжній скол). Вироби з вторинною обробкою представлені 11 скребачками (усі кінцеві), перфоратором на реберчастому сколі, чотирма трапеціями, з яких дві високі та дві середньовисокі зі стрімкоретушованими сторонами, одним кутовим різцем на краю проксимальної частини пластини, 10 пластинчастими заготовками з дорсальною ретушшю по краях, двома пластинками з прямотронкованими дистальними краями та відщепами з ретушшю. Серед інших знахідок слід відзначити фрагмент спрацьованого абразиву з крупнозернистого піщаника, а також фрагменти наконечників з кістки (рогу?) (рис. 1, 2, 3, 4), два з яких орнаментовані прокресленим зиґзаґом і підтрикутниковими елементами. Фауністичний комплекс представлений кістками птахів, риб і дрібних ссавців (землерийних), фрагментами панцирів черепах і фрагментом щелепи лисиці. Матеріальна культура стоянки є подібною до матеріалів пам'яток типу Раздорська 2, яка, своєю чергою, входить до кола пам'яток матвіївськокурганської культури середини 7-го тис. до н. е. За 30 м на північ від стоянки виявлено ще одну стоянку, матеріали якої подібні до Туби 5. На новій стоянці закладено шурф, проте через надзвичайно високу щільність матеріалів і відсутність часу для досліджень роботи були припинені, а шурф законсервовано до наступного року.

Наступним пунктом досліджень було багатошарове поселення Новоселівка 3, що розташоване на невисокій надзаплавній терасі правого берега р. Айдар, за 100 м на північ від сучасного русла. Поселення вивчалося протягом чотирьох років, загальна площа досліджень склала 141 м2. Матеріали пам'ятки представляють дві хронологічних епохи — пізній неоліт і пізній енеоліт. Характерною ознакою пізньонеолітичного шару є наявність кухонних залишків (køkkenmødding), які складаються зі стулок молюсків Unio та равликів Viviparus. Між скупченнями та безпосередньо всередині зафіксовано фрагменти керамічного посуду та вироби з кременю, каменю, кістки та стулки молюску (штамп для орнаментації посуду). На жаль, проведення робіт на поселенні стали неможливими через використання площі поселення під засіви. У результаті глибокого орання (до 0,5 м!) більша частина поселення зруйнована, оскільки культурні горизонти простежувалися вже з глибини 0,2/0,3 м, а всі прив'язки до контурів дослідженого раніше розкопу також були зруйновані.

Отже, результатом цьогорічних досліджень на об'єкті були лише збори поверхневих матеріалів і шурфування, яке дало можливість встановити північно-східну межу поселення.

За 450—600 м на північний-схід від Новоселівки 3 візуально обстежено нове місцезнаходження Новоселівка 6. На великій площі тієї ж надзаплавної тераси простежуються ознаки наявності поселення у вигляді подрібнених стулок молюсків, виробів з кременю і фрагментів кераміки, що потрапили на поверхню в результаті дії землерийних тварин.

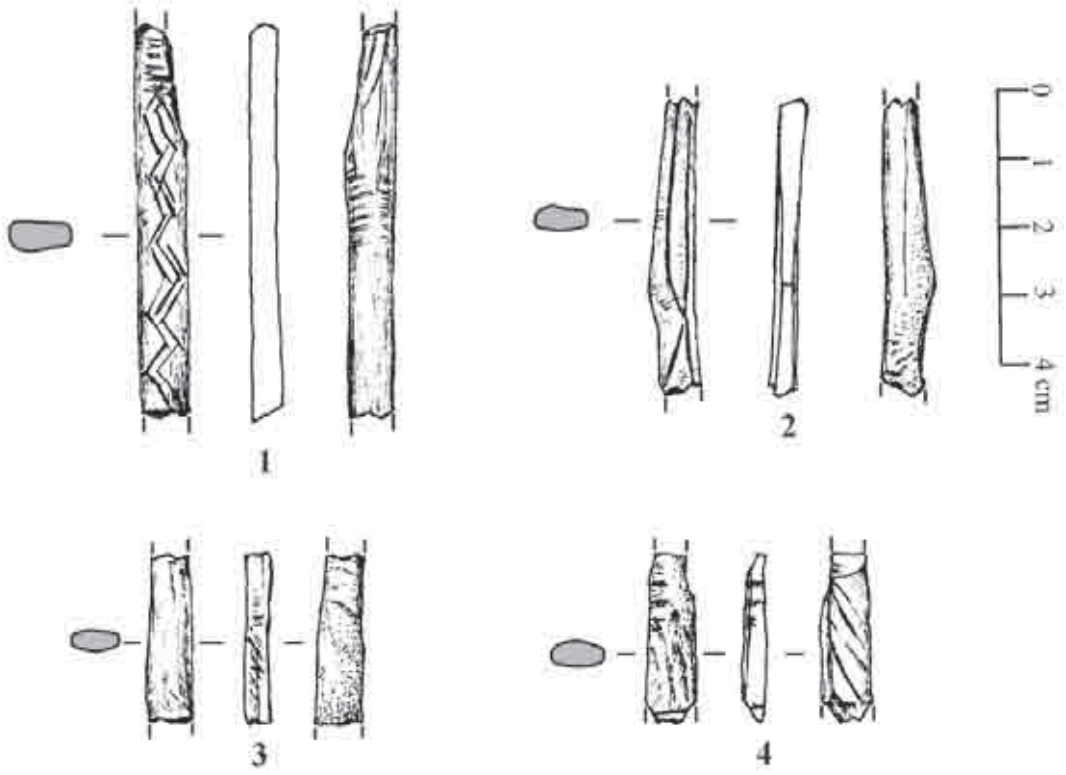

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Н.І. Войтович, М. Войтович

ДОСЛІДЖЕННЯ У ВНУТРІШНЬОМУ ДВОРИКУ ЛЬВІВСЬКОЇ РАТУШІ

У липні 2011 р. експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України під керівництвом Н. Войтовича провадила рятівні дослідження у внутрішньому дворику ратуші, в місці проектованого будівництва ліфта (пл. Ринок, 1).

Розкоп закладено в південній частині дворика. Під час зняття верхніх шарів до глибини 0,8 м з'ясовано, що вони утворилися із будівельного сміття у другій половині XX ст. Нижче залягав супісок світло-сірого кольору з рухомим матеріалом XIX ст. На цьому самому рівні відкрито коронку муру 1, що розташована паралельно до фундаменту сучасної ратуші. Окрім цього, на глибині 1,10 м зафіксовано ще два поперечні мури (2 та 4), які примикають до муру 1 з північної сторони (рис. 2).

Мур 1 виявлено на глибині 0,82 м, його товщина складає 1,55 м. Виготовлений із необробленого різноформатного каміння пісковику. Розчин піщано-вапняний сіро-кремового кольору, із вмістом шматків цегли, міцний. Верстви порядові, читаються добре. До муру з південної сторони примикають мури 2 і 4. Підошву муру зафіксовано на глибині 4,30 м.

Мур 2 — поперечний мур, зафіксований на глибині 1,10 м. Виготовлений із різноформатного необробленого каміння пісковику та вапняку. Розчин піщано-вапняний сіро-кремового кольо-

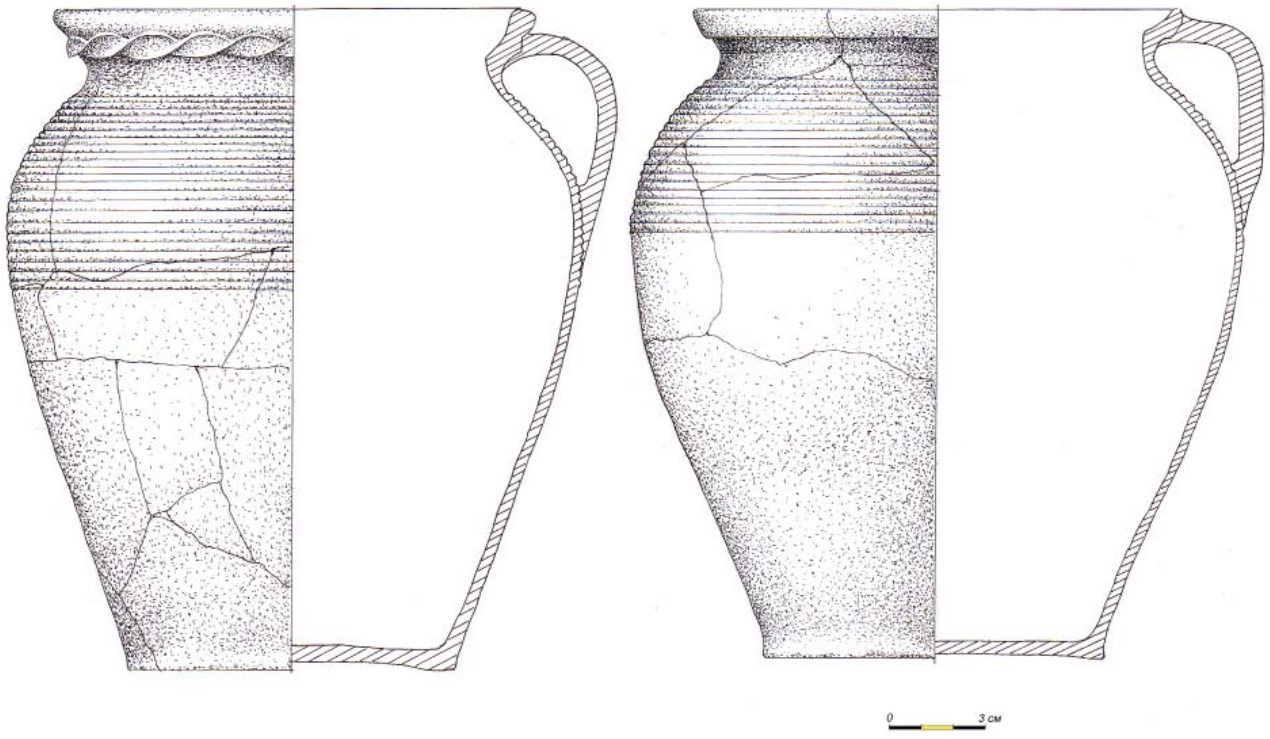

Рис. 1. Горщики XV—XVI ст. з об'єкта № 1

ру, із вмістом «цеглянки», міцний. Верстви порядові, деколи переходять у два ряди, це зумовлено каменем різного формату. Мур 2 примикає до муру 1, між якими чітко простежується шов. Південну частину частково розібрано під час спорудження сучасної ратуші. Він примикає до фундаменту сучасної ратуші. Підошву муру зафіксовано на глибині 4,46 м.

Мур 3 — повздовжній мур сучасної ратуші (друга чверть XIX ст.). Виготовлений із різноформатного каміння пісковику та вапняку. Розчин піщано-вапняний, міцний. Кладка порядова. Нижня частина споруджена закритим способом і завершується на глибині 2,81 м обрізом, наступні верстви викладені відкритим способом. На глибині 2,32 та 1,61 м простежуються два карнизи, що сформувалися в результаті засипання фундаментного рову. Підошву муру зафіксовано на глибині 4,26 м.

Мур 4 — поперечний мур, верх якого зафіксовано на глибині 1,37 м. Виготовлений із різноформатного необробленого каміння пісковику та вапняку. Розчин піщано-вапняний сіро-кремового кольору, міцний. Верстви порядові, читаються добре. Північна частина муру примикає до повздовжнього муру 1, між якими добре простежується шов. Південна частина муру розібрана в результаті будівництва сучасної ратуші. Підошву муру зафіксовано на глибині 3,20 м.

На всій території розкопу до глибини 2,0—2,1 м залягали культурні шари, пов'язані з будівництвом сучасної ратуші та розбиранням попередньої. У східній частині дослідженої ділянки на глибині 2,1 м зберігся непорушний шар зі значною кількістю кераміки. Виявлений тут рухомий матеріал характерний для XVI ст. Нижче нього залягав передматериковий шар. У межах дослідженої ділянки материк відзначено на глибині 3,0—3,2 м.

У західній частині розкопу на рівні материка знайдено один об'єкт, що з півночі та заходу був перерізаний мурами 1 і 2. Його збережена частина розмірами 1,48 × 0,36 м та глибиною 0,45—0,60 м видовженої форми з орієнтацією по лінії північ—південь. Стінки злегка звужені до низу, дно нерівне. Заповнення одношарове, представлене сірим супіском. У заповнені зафіксовано значну кількість речового матеріалу XV—XVI ст. (рис. 1).

Під час досліджень у культурному шарі виявлено значну кількість матеріалу, який репрезентують керамічні, скляні та металеві вироби. Більшість виробів складає будівельна кераміка (фрагменти кахель і черепиць), речі особистого користування та фрагменти посуду. До речей особистого користування належать три люльки східного типу XVIII—XIX ст. Керамічний посуд складають уламки горщиків, мисок, макітер і сковорідок, що датуються часом від XVI по XIX ст. Серед скляних виробів можна виділити

Рис. 2. Поперечні мури 2 та 4

фрагменти кухлів і пляшок XVIII—XIX ст., виготовлених з гутного скла. До найменшої групи речей належать металеві вироби (залізні цвяхи та ґудзики) XVIII—XIX ст.

О.Р. Лазурко, М.Г. Шніцар

ДОСЛІДЖЕННЯ БЕТ-МІДРАШУ В м. ЛЬВІВ

Навесні 2011 р. експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проведено дослідження на території Бет-Мідрашу, що входив до комплексу синагоги «Золота Роза» у Львові. Бет-Мідраш — молитовний дім з бібліотекою та молитовним залом з бімою і Арон Кодешом, через що Бет-Мідраші часто називали синагогами. Такі споруди були невід'ємною частиною єврейської дільниці кожного галицького містечка. Мурований Бет-Мідраш був збудований у 1797 р. і проіснував до 1943 р.

Роботи на території пам'ятки здійснювалися у межах внутрішньої частини будівлі. Перед початком досліджень уся територія комплексу «Золотої Рози» була розбита на квадрати. Згідно з сіткою квадратів досліджувана траншея потрапила в квадрати 12-Л-Х.

У південній частині траншеї в квадраті 12-Х, на глибині 0,6 м виявлено фундамент південної частини Бет-Мідрашу. Він виконаний з грубо-тесаного каменю-вапняку, кладеного на вапняно-піщаний розчин. При західній частині фундаменту зафіксовано проріз під підвальне віконце споруди.

У квадраті 12-У на глибині 0,98 м від рівня денної поверхні знайдено фрагмент біми. Поверхня об'єкта була замощена цеглою та незначними фракціями каменю-вапняку. У квадратах 12-Ф та 12-Т на глибині 0,34—0,61 м зафіксовано підпрямокутні в плані кам'яні конструкції, розмірами 1,2 × 1,6 м. Конструкції були споруджені з великогабаритних фрагментів каменю-вапняку на вапняно-піщаному розчині. Глибина заляган-ня підошов конструкції сягала 3 м від рівня виявлення.

У квадратах 12-Н, П виявлено поруйнований кам'яний колектор другої половини XIX ст. Він двома паралельними рядами кам'яної кладки перетинав траншею на глибині 1,5 м. Ряди кладок змуровані з каменю-вапняку та, ймовірно, завершувалися склепінчастим перекриттям.

При розбиранні південної частини колектора розкрито дерев'яний водозбірник XVII—XVIII ст. Конструкція водозбірника являла собою квадратний у плані колодязь 1,6 × 1,6 м. По кутах споруди розміщувалися вертикальні стовпи, поставленні один на одного, які розпирались горизонтальними перемичками, що чергувались через 1 м. Стінки водозбірника були викладені з дощок, які замикались по кутах кутовими врубками. У процесі дослідження водозбірник був вибраний на глибину 5,2 м. Через значну глибину (8,2 м від рівня денної поверхні) та ймовірність обвалу залишків кам'яного колектора, роботи з вибирання водозбірника були припинені. У його заповнені виявлено значну кількість матеріалів XVIII ст.: фрагменти керамічного і скляного посуду та кахлі (рис. 1).

У південній частині траншеї, У квадраті 12-Х, на глибині 3,04—3,13 м зафіксовано фрагмент дерев'яного паркану у вигляді вертикально забитих у материк кілків. Діаметр збережених фрагментів кілків становив 0,05 м. Вони чергувалися кроком у 0,05—0,1 м. Аналогічні кілки виявлено також уздовж західної стінки розкопу,вони чергувалися кроком у 0,4 м. Знахідки XIV—XV ст. з нижніх шарів дають підстави віднести до цього часу і спорудження паркану.

Отже, в результаті досліджень виявлено два внутрішніх стовпи та біма молитовного залу споруди. Зафіксовано фрагменти фундаментів Бет-Мідрашу. Об'єкти, знайдені в нижніх шарах траншеї, свідчать про заселеність досліджуваної території протягом XIV—XV ст.

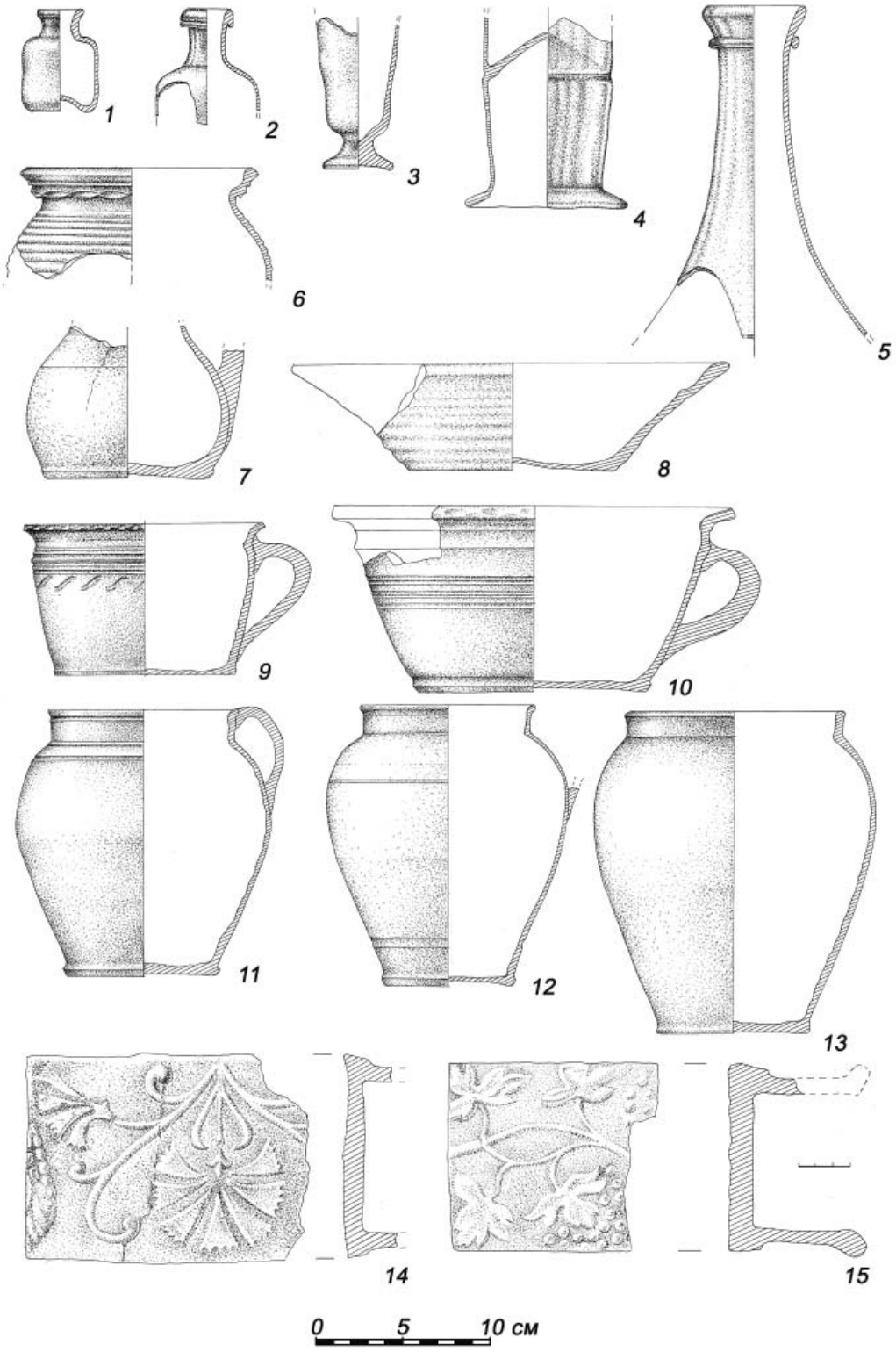

Рис. 1. Матеріали з заповнення водозбірника

О.Р. Лазурко, М.Г. Шніцар

ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. НАЛИВАЙКА, 4 У м. ЛЬВОВІ

Весною 2011 р. у зв'язку з будівництвом готелю по вул. Наливайка, 4 експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проводилися рятівні розкопки.

Ділянка розташовується за межами історично сформованого центру міста на лівому березі р. Полтви, що являв собою багнисту рівнину, яка тягнулася до підніжжя Святоюрської гори. Єдиною примітною спорудою лівого берега Полтви був шпиталь Св. Станіслава, заснований у XV ст. як лепрозорій. Його збудували у саду, що був між сучасними вулицями І. Тиктора, Наливайка та Фурманською. Шпиталь і костел Св. Станіслава неодноразово горіли, а пізніше знову відновлювалися. Остаточно костел був закритий австрійською владою у 1794 р. Лише в середині XIX ст. на цьому місці зведено будинок, який у роки Другої світової війни був зруйнований.

Розкоп, загальною площею 146 м^2, витягнутий довшою стороною по осі північ—південь, закладено в дворику нині неіснуючого будинку. Рівень денної поверхні в розкопі складає по північному краю 0,62 м, по південному — 1,31 м від умовного «0». Залягання материка (світла глина) також нерівномірне — 5,08—5,43 м від умовного «0». Його пониження спостерігається в північному напрямку. Стратиграфічна колонка розкопу досить строката. Проте близько 2 м складають нашарування будівельного сміття, які значною мірою перевідкладені. Нижче залягають непорушені культурні шари — переважно світлих відтінків суглинки. У центральній частині розкопу, де виявлено русло потічка, зосереджені нашарування у вигляді піщаних намивів. З обох сторін потічка над материком залягав стерильний чорний лучний ґрунт, верхню межу якого можна вважати рівнем давньої поверхні (берег потічка).

У північній і південній частинах розкопу зафіксовано внутрішні частини мурів будинку, які виступили на глибині 3,2 та 2,9 м. У північній частині розкопу виступив лише незначний край муру. У південній частині розкопу його було розкрито на всю ширину — 1,4—1,5 м. Фундамент будинку зведено на дерев'яних лагах, щоб будинок не просідав, оскільки його не було посаджено на материкову основу. Він був кладений з каменю-вапняку на вапняно-піщаному розчині. У середині кладки мав дерев'яні конструкції у вигляді поздовжніх брусів завтовшки до 0,3 м. Дещо північніше за 1,1 м від краю фундаменту виявлено колодязь, також зведений з каменю-вапняку на міцному вапняно-піщаному розчині. Зафіксований колодязь округлої в плані форми, діаметром 1,8 м та завглибшки 0,9 м. Стратиграфічно він одночасовий з будинком і, ймовірно, був конструктивно з ним пов'язаний, використовуючись як колектор.

У центральній частині розкоп із заходу на схід перетинало давнє русло нині неіснуючого потічка, котрий, можливо, був лівим допливом р. Полтви. Дно потічка виступило на глибині 5,1 м. Глибина від давнього рівня берега складала 1,38 м. У межах русла на рівні материка було розчищено значну кількість кілків. На дні потічка залягав потужний, завтовшки до 0,4 м, сміттєвий шар. Він містив значну кількість каміння та керамічного посуду XVI ст. Вище залягали нашарування з матеріалом XVI—XVII ст. (рис. 1, *2—11*).

Зверху над шаром сміття, на глибині 4,86 м, по осі південний-захід — північний-схід розміщувався плетений дерев'яний тин. Дещо вище на глибині 4,26 м, у цих самих осях, були дерев'яні конструкції у вигляді брусів завширшки 0,24—0,28 м, які по центру мали жолобок завширшки до 0,06 м та завглибшки 0,05 м. Бруси були покладені на поперечні колоди, які, можливо, повинні були запобігати просіданню конструкції. Ймовірно, ці конструкції були залишками стіни споруди, побудованої у XVII ст.

Також при східній стінці розкопу на глибині 4,57 м знайдено дерев'яну діжку, вкопану в шари

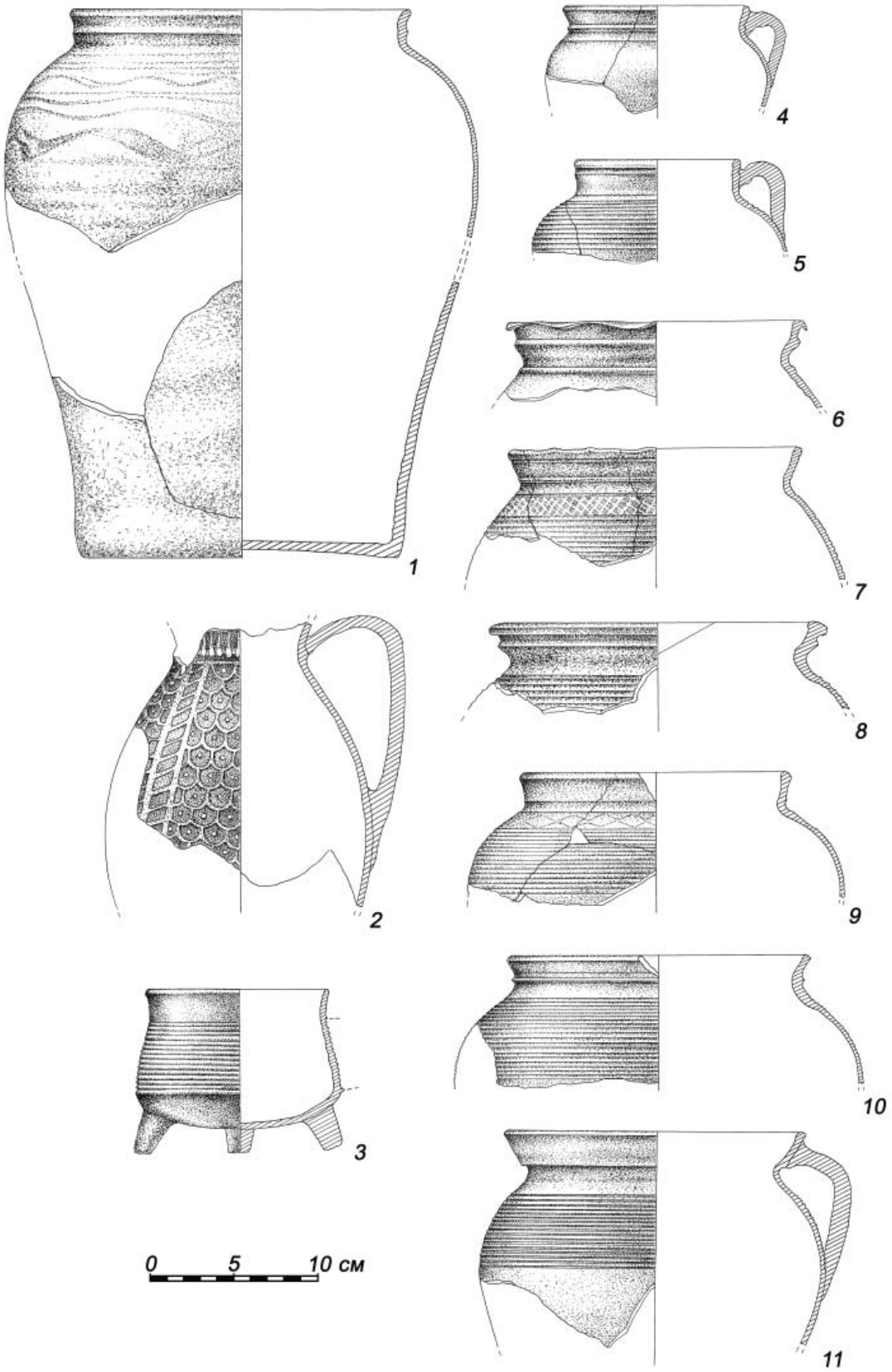

Рис. 1. Керамічний матеріал з розкопу: *1* — заповнення дерев'яної бочки; *2* — заповнення рову неіснуючого потічка

засипки потічка. Діаметр діжки 0,8 м, висота 1,0 м, товщина стінок 0,03 м. У її заповнені виявлено фрагменти керамічного посуду XVII ст. (рис. 1, *1*).

І.І. Назар, Н.І. Войтович, М. Войтович

ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ЛЬВОВІ ПО вул. КРАКІВСЬКА, 6—12

У 2010—2011 рр. експедиція Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ продовжила дослідження у м. Львові по вул. Краківська, 6–12 на ділянці спорудження готельного комплексу. Територія, на якій проводилися розкопки, розташовується в історично сформованому центрі м. Львова, в його північній, середньовічній частині, яка внесена до списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО (Фото 1).

У 2010 р. було закладено розкоп, орієнтований по осях вулиць Краківська та Вірменська, загальною площею 280 м^2.

По всій площі розкопу верхній шар, представлений будівельним сміттям, залягав на більшості території на глибину до 4,5 м. Він сформувався у результаті знесення будинків. На рівні підвальних приміщень будинку № 10, починаючи з відмітки 4,3 м виявлено непорушені нашарування. Знайдений матеріал датується XVII—XIX ст. Під ним розміщувався горілий шар, насичений фрагментами керамічного посуду й уламками цегли. Цей шар утворився внаслідок пожежі у підвалах. Знайдений матеріал хронологічно належить до XVI—XVIII ст. Нижче цього шару знаходився материк.

Фото 1

Фото 2

У північно-східній частині розкопу на ділянці розмірами 2 × 8,5 м зберігся шар, який датується XII—XIII ст. Він розташований у «шиї», що вела у внутрішній дворик між будинками № 10—12. Максимальна потужність шару становить 0,5 м. На рівні материка зафіксовано 17 об'єктів, частина з яких збереглась фрагментарно. Більшість з них становлять стовпові ями. Їхні розміри коливаються від 0,15 до 0,3 м та максимальною глибиною 0,2 м.

Виявлений керамічний матеріал представлено переважно стінками посуду, глиняне тісто яких добре відмулене, з домішками піску. Випал неоднорідний: значна частина знахідок сірого кольору. На окремих екземплярах нанесений горизонтальний прорізаний орнамент, подекуди у вигляді хвильок. Знайдені вінця відігнуті на зовні, із заокругленим, загнутим усередину краєм (рис. 1, 4—7). Серед виявлених індивідуальних знахідок цього часу потрібно відзначити два металеві ножі (рис. 1, 2), скляний браслет (рис. 1, 3) та пряслиця з рожевого шиферу (рис. 1, 1).

Слід згадати об'єкт 18, відкритий на рівні материка в західній частині підвальних приміщень будинку № 8. Його розміри 1,4 × 1,1 м, глибина залягання 0,58 м. У південній частині об'єкта зафіксовано контури струхлявілої бочки, діаметром 0,5 м. На її дні знайдено скарб монет, загорнутий у тканину, та медальйон XVIII ст. Скарб складався з шістнадцяти монет: один срібний півторак 1626 р. випуску та п'ятнадцять шелягів 1659—1668 рр. Медальйон мав розміри 1,18 × 1,8 см (фото 2). На його аверсі зображено Погруддя Ісуса Христа у профіль. На реверсі — погруддя чоловіка у профіль. Перед обличчям святого — розп'яття, поміщене на престолі. Довкола зображення святого скорочений напис, що складається із рельєфних крапок і літер: ·S···CA·.

Загалом на дослідженій ділянці в 201 р. виявлено 32 різночасових об'єкти, зібрано 1322 одиниці рухомого матеріалу та зафіксовано залишки фундаментів підвальних приміщень кам'яниць № 8, 10.

У вересні—листопаді 2011 р. дослідження продовжились у північній частині ділянки на місці колишньої кам'яниці № 12, а також частково в першому тракті кам'яниці № 10. Загальна площа досліджень склала 190 м^2.

Після зняття шару будівельного сміття на глибині 4,5 м у підвалах будинку № 12 виявлено непорушені культурні нашарування, представлені темними супісками. Їхнє утворення пов'язане з активним функціонуванням підвалів у XVIII—XIX ст. та прошарком сірого стерильного піску, утвореного внаслідок вирівнювання поверхні. Нижче нього у двох трактах кам'яниці відкрито мощення другої половини XVII ст., викладене з різноформатного каміння пісковику та вапняку. Виняток становлять внутрішні кути примі-

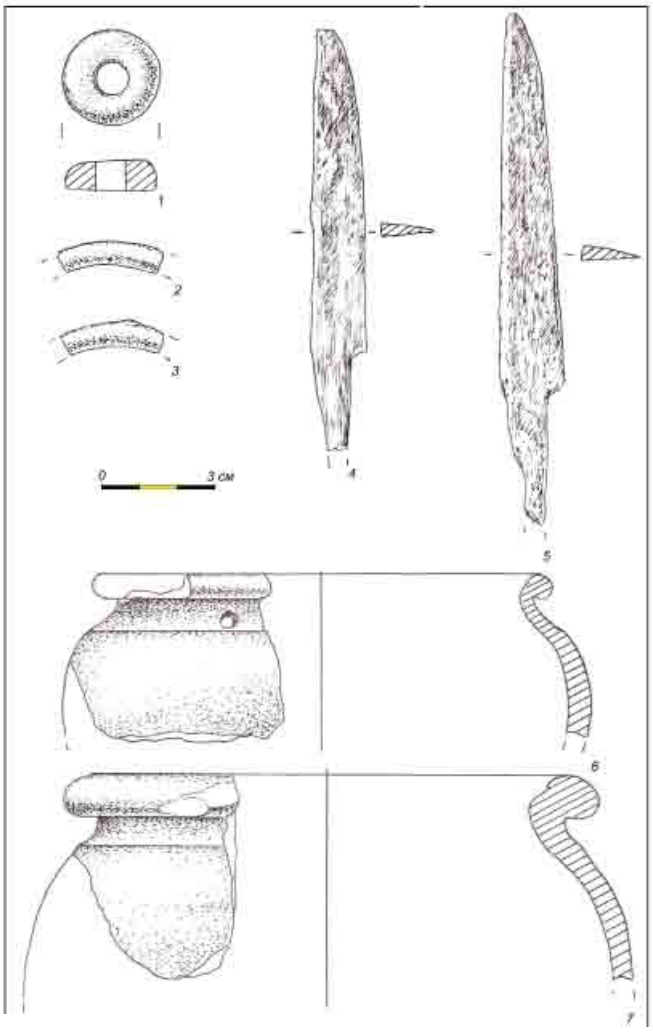

Рис. 1. Знахідки XII—XIII ст.: *1* — шеферне пряслиця; *2, 3* — фрагменти скляних браслетів; *4, 5* — металеві ножі; *6,7* — *фрагменти керамічного посуду*

щень, де мощення було відсутнє. Тут закладено 4 шурфи (4—7) з метою з'ясування потужності культурних нашарувань. В одному з шурфів (6) відкрито дренажний колодязь, який попередньо датуємо XVII ст. Колодязь і система дерев'яних труб вкопані в материк і залягають нижче підошви мурів кам'яниці.

У цьому році на рівні материка, що залягав нерівномірно на глибині 4,8—5,8 м у кам'яницях № 10 та 12 виявлено 15 різночасових об'єктів, що датуються XVI—XIX ст., а також зібрано значну кількість матеріалу, що також датується цим часом. Варто згадати про скарб монет австро-угорського часу, що складався з 95 монет, загорнутих у тканину та захованих у підвалі кам'яниці № 12 перед Першою світовою війною. Серед них ідентифіковано 9 срібних крон.

Таким чином, загальна досліджена площа складає 470 м². Проведені у 2010—2011 рр. дослідження доповнюють відомості про заселення цієї ділянки в XII—XIII ст., а також подальшу її забудову та побут у XVI—XIX ст.

І.І. Назар, Є. Кусьнєж

РОЗВІДКИ У СОКАЛЬСЬКОМУ р-ні ЛЬВІВСЬКОЇ обл.

У 2011 р. експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проводилися обстеження на території Сокальського р-ну, в басейні р. Варенжанки, що протікає на території України та Польщі. Основним завданням досліджень було поповнення археологічної карти регіону.

Лубнівка 1. Західна околиця села, за 0,05 км на північ від мосту на дорозі Варяж—Лубнівка. Займає південну експозицію схилу. Поселення двошарове, датується раннім залізним часом і давньоруським періодом, про що свідчать фрагменти ліпного та кружального посуду.

Лубнівка 2. Північна околиця села, за 0,1 км на північний захід від церкви, безпосередньо біля польової дороги. Займає південну експозицію схилу. Поселення одношарове, підйомний матеріал представлений кружальною керамікою XV—XVI ст.

Лубнівка 3. Пам'ятка розміщена за 0,4 км на південь від мосту на дорозі Лубнівка—Варяж. Займає східну експозицію схилу безіменного струмка. Поселення можна поділити на два культурно-хронологічні горизонти. Найдавніший горизонт представляє ліпна кераміка та крем'яний ретушований відщеп, які можна віднести до бронзового часу. Другий горизонт репрезентує ліпна кераміка та крем'яні відщепи ранньозалізного часу.

Лубнівка 4. Локалізується на віддалі 0,5 км на північний схід від дороги Варяж—Бояничі. Займає південно-східну експозицію схилу. Поселення можна поділити на два культурно-хронологічні горизонти. До найдавнішого ранньобронзового часу належить крем'яна сокира та ліпна кераміка. Другий горизонт датується раннім залізним віком.

Лубнівка 6. Локалізується на віддалі 0,5 км на північний схід від дороги Варяж—Бояничі, лівий берег струмка. Займає північну північно-західну експозицію схилу, частково ескарпованого із західної сторони. Поселення одношарове, підйомний матеріал представлений ліпною керамікою бронзового часу.

Лубнівка 7. Пам'ятка розміщена за 0,7 км на північний схід від дороги Варяж—Бояничі, лівий берег струмка, доплив Варенжанки. Займає північну та північно-західну експозицію схилу, частково ескарпованого із західної сторони. Поселення одношарове, підйомний матеріал представлений ліпною керамікою, що належить до періоду пізньої бронзи—раннього заліза.

Лубнівка 8. Пам'ятка розміщена за 0,8 км на північний схід від дороги Варяж—Бояничі, лівий берег струмка, доплив Варенжанки. Займає північну та північно-східну експозицію схилу. Найдавніший горизонт представлений керамікою періоду енеоліту. Другий хронологічний горизонт — пізньобронзовий—ранньозалізний час.

Лубнівка 9. Локалізується на віддалі 0,7 км на північний схід від дороги Варяж—Бояничі, лівий берег струмка допливу Варежанки. Займає північно-східну експозицію схилу. Поселення містить два культурно-хронологічні горизонти. Найдавніший представлений ранньозалізним часом. До нього належать фрагменти кераміки та крем'яний відщеп. Другий горизонт — IX ст.

Лубнівка 10. Пам'ятка локалізується на віддалі 0,7 км на північний схід від дороги Варяж—Бояничі, лівий берег струмка допливу Варежанки. Займає північно-східну експозицію схилу. Період функціонування поселення на основі керамічного матеріалу визначено як період енеоліту, ранньозалізний час і раннє середньовіччя VIII—XI ст.

Лубнівка 11. За 0,7—0,8 км на північний схід від дороги Варяж—Бояничі, лівий берег струмка допливу Варежанки. Займає східну експозицію схилу. Поселення за виявленою керамікою можна поділити на два культурно-хронологічні горизонти. Перший — доба бронзи, другий — давньоруський час.

Лубнівка 12. За 0,2—0,3 км на північний схід від дороги Варяж—Бояничі, лівий берег струмка допливу Варежанки. Займає східну експозицію

схилу. Поселення можна поділити на два культурно-хронологічні горизонти. Перший горизонт представлений керамікою ранньозалізного часу. Другий — керамічним матеріалом VIII—XI ст.

Лубнівка 13. Південна околиця села, правий берег безіменного струмка. За 0,35 км на південний захід від польової дороги Лубнівка—Гатківка. Займає південну південно-західну експозицію схилу. Поселення багатошарове та за численною виявленою керамікою та крем'яними знаряддями відповідає трьом культурно-хронологічним горизонтам. Найдавніший з них репрезентований ранньобронзовим часом, другий — ранньозалізним часом, третій — раннім середньовіччям VIII—XI ст.

Лубнівка 14. Південна околиця села, за 0,40—0,45 км на південний схід від крайніх садиб, правий берег струмка. За 0,25 км на південний захід від польової дороги Лубнівка—Гатківка. Займає південно-західну експозицію схилу. Поселення одношарове, підйомний матеріал становить кераміка періоду енеоліту.

Лубнівка 15. Північна околиця села, за 0,65–0,70 км на південний схід від крайніх садиб, правий берег струмка. За 0,35 км на південний захід від польової дороги Лубнівка—Гатківка. Займає південно-західну експозицію, схил частково ескарпований. Поселення можна поділити на два культурно-хронологічні горизонти за виявленим керамічним і крем'яним матеріалом. Перший горизонт представлений періодом енеоліту, другий — раннім середньовіччям VIII—XI ст.

Лубнівка 16. Південна околиця села, за 1,0 км від крайніх садиб с. Лубнівка, правий берег струмка. За 0,55—0,60 км на південний захід від польової дороги Лубнівка—Гатківка. Займає південно-західну експозицію частково ескарпованого схилу. Поселення за виявленим керамічним і крем'яним матеріалом функціонувало впродовж трьох періодів. Найдавніший шар представлений добою бронзи. Другий горизонт — раннє середньовіччя VIII—X ст. Третій горизонт — XIV ст.

Лубнівка 17. Локалізується на віддалі 0,75—0,80 км на північний схід від дороги Варяж—Бояничі, правий берег струмка. За 0,75—0,80 км на південний захід від польової дороги Лубнівка—Гатківка. Займає західну експозицію схилу. Поселення одношарове, на ньому знайдено фрагменти кераміки та кремені, які належать до ранньобронзового часу.

Лубнівка 18. Локалізується на віддалі 0,37—0,40 км на північ від дороги Варяж —Бояничі, правий берег струмка. За 1,13 км на південний захід від польової дороги Лубнівка—Гатківка. Займає південно-західну експозицію схилу. Місцезнаходження підйомного матеріалу — фрагментів кераміки XVII ст.

Лубнівка 19. Локалізується на віддалі 0,15 км на північний схід від дороги Варяж—Бояничі. Займає західну та північно-західну експозицію схилу. Місцезнаходження підйомного матеріалу — фрагментів кераміки бронзового часу та XVIII ст.

Плєханов Ю.В., Сілаєв О.М., Погоральський Я.

РОЗВІДКИ НА МОСТИЩИНІ В 2011 р.

У вересні—листопаді 2010 р. загін НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ, в складі якого також працювали науковці Львівського національного університету ім. І. Франка, провів розвідки в межах Мостиського р-ну Львівської обл. Основні пошуки були зосереджені в басейні правого берега р. Вишні та її правосторонніх допливів. Метою досліджень було суцільне обстеження території чотирьох сільських рад: Арламівськоволянської, Соколянської, Малнівської і Малнівськоволянської та частини Гостинцівської. У результаті розвідок виявлено та зафіксовано 118 об'єктів археологічної спадщини: поселення, могильники, окремі кургани та місцезнаходження археологічних матеріалів.

На території Арламівськоволянської сільської ради виявлено 16 нових об'єктів археології (Арламівська Воля 2—17). Це переважно невеликі поселення або місцезнаходження матеріалів доби енеоліту, бронзи, ранньозалізного віку, пізньоримського часу. Деякі пам'ятки мають два або більше культурно-хронологічні горизонти.

В околицях с. Підгать Гостинцівської сільської ради виявлено чотири двошарових поселення: доби бронзи та ранньозалізного віку (Підгать 3—5) і пізньоримського часу та Давньої Русі (Підгать 2).

У межах Соколянської сільської ради зафіксовано загалом 49 об'єктів археології. Зокрема, в околицях с. Соколя виявлено 14 пам'яток — Соколя 1—14, серед яких одна мезолітична стоянка Соколя 1, два поселення давньоруського часу Соколя 3 та Соколя 14, а також поселення і місцезнаходження доби бронзи, ранньозалізного віку та пізноримського часу. В околицях с. Максимці, яке складається з декількох хуторів, відкрито 16 пам'яток — Максимці 1—16, які включають могильник лужицької культури Максимці 15, окремий курган доби бронзи Максимці 12, багатошарові поселення та місцезнаходження матеріалів енеоліту, доби бронзи, ранньозалізного часу та давньоруського періоду. Біля с. Качмарі зафіксовано ще вісім пам'яток — Качмарі 1—8, які включали одне поселення давньоруського часу Качмарі 3 та багатошарові пам'ятки доби бронзи, ранньозалізного віку та пізньоримського часу. Поблизу с. Крив'яки, що складене з групи хуторів, виявлено 11 пам'яток — Крив'яки 1—11, серед яких переважають поселення і місцезнаходження доби бронзи, ранньозалізного віку та пізньоримського часу, за винятком однієї мезолітичної стоянки Крив'яки 7.

Біля населених пунктів Малнівської сільської ради відкрито 31 об'єкт археології. В околицях с. Малнів зафіксовано 17 нових пам'яток — Малнів 1—17: один окремий курган доби бронзи Малнів 12, двошарове поселення ранньослов'янського та давньоруського часу Малнів 8, поселення доби енеоліту (культури лійчастого посуду) Малнів 6, Малнів 9 і Малнів 15, а також багатошарові поселення та місцезнаходження археологічних матеріалів доби бронзи, ранньозалізного віку та римського часу. Поблизу с. Мазури знайдено вісім нових пам'яток — Мазури 1—8 — це переважно багатошарові поселення доби бронзи та ранньозалізного віку, одне поселення давньоруського часу Мазури 3. Біля с. Загорби зафіксовано чотири поселення та місцезнаходження матеріалів доби бронзи та раннього залізного віку — Загорби 1—4. Дві пам'ятки доби бронзи (Дубинки 1) і пізньоримського часу (Дубинки 2) виявлено на південній околиці с. Дубинки. Одне поселення ранньозалізного часу (Мелешки 1) відкрито на південно-західній околиці с. Мелешки. Ще одна невелика пам'ятка ранньозалізного часу (Глиниці 1) зафіксована в північно-західній частині Малнівської сільської ради поряд з с. Глиниці Яворівського р-ну.

На території Малнівськоволянської сільської ради виявлено 17 об'єктів археології. З них в околицях с. Малнівська Воля знайдено 16 пам'яток — Малнівська Воля 1—16, серед яких переважають двошарові поселення доби бронзи—ранньозаліз-

ного часу, а також є окремі пам'ятки доби енеоліту Малнівська Воля 15 і 16, та пізньоримського часу — Малнівська Воля 7. На північний схід від с. Пихи виявлено також одне велике поселення культури лійчастого посуду — Пихи 1.

Загалом результати розвідок 2011 р. дозволяють суттєво доповнити дані щодо археологічної карти Мостиського р-ну Львівської обл. Ці матеріали потребують ретельного опрацювання та фіксації.

Б.Я. Сало, І.І. Назар, А.М. Чорний, М. Фіцко, Ю. Кісілевич

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛЬВІВЩИНІ

У червні 2011 р. співробітниками НДЦ «Рятівна археологічна служба» провадились охоронні роботи в с. Старий Яричів Кам'янко-Бузького р-ну та с. Виннички (хутір Людвин) Пустомитівського р-ну Львівської обл. Метою робіт було проведення розкопок на ділянках, які відводились під індивідуальне садівництво.

Багатошарове поселення Старий Яричів I, виявлене експертною групою під час проведення наукової археологічної експертизи в 2009 р., розташовується на захід від села, на віддалі 1,3 км на захід від існуючої житлової забудови та за 0,6 км на південь від шосе Київ—Чоп. На півночі та на сході від пам'ятки розміщуються меліоративні канали та заплавна долина каналу Яричівського (басейн Західного Бугу), на півдні вона заглиблюється в ліс. Пам'ятка займає невисокий піщаний пагорб у місці злиття двох каналів. Значна частина пагорба зруйнована несанкціонованим відбором піску, що майже повністю зруйнував пам'ятку. Розкопи були закладені на місці вцілілої частини пам'ятки, у східній частині, ближче до північно-східного краю поселення. У результаті робіт розкрито площу 265,5 м2.. Стратиграфічний зріз відносно сталий на всій площі та виглядав наступним чином. Від рівня сучасної поверхні до 0,20—0,25 м залягав темно-сірий сильно гумусований суглинок із домішками мергелю та глини. Це завезений ґрунт, можливо, із розташованого неподалік викиду з каналу Яричівського, яким нівелювалася поверхня будівельниками; 0,25—0,45 м — світло-коричневий супісок з культурними рештками (керамічні вироби та крем'яні знаряддя), в одному з розкопів його потужність зменшувалася до 0,10 м; 0,45—0,50 м — материк, представлений світло-сірим із білими плямами піском.

Виявлені артефакти можна розділити на два культурно-хронологічні горизонти. Перший репрезентований матеріалами культури лінійно-стрічкової кераміки. Керамічні вироби належать до двох типів: кухонна та столова кераміка. Кухонна представлена частинами горщиків, які оздоблені псевдовушками на привінцевих частинах.

Столовий посуд — частини горщиків і мисок темно-сірого, брунатного та чорного кольорів. Керамічне тісто щільне, з незначними домішками дрібнозернистого піску. Прикрашений посуд «нотним орнаментом» у вигляді прокреслених ліній і ямок, вертикальним защепом.

Серед крем'яних виробів є фрагменти повздовжніх пластин і вироби на них — ретушовані пластини, вкладень серпа з діагональним заполіруванням, скобель, кутовий різець. Особливої уваги заслуговує кам'яне тесло розмірами 4,5 × 3,0 × 0,6 см, що має підпрямокутну в плані форму, поверхня дбайливо відшліфована.

Другий горизонт представлений матеріалами городоцько-здовбицької культури (остання чверть III — початок II тис. до н. е.). Керамічні вироби репрезентовані частинами горщиків темно-сірого, коричневого та брунатного кольорів. Показовою ознакою є орнаментація посуду — горизонтальні та вертикальні відтиски шнура, зроблені за допомогою штампу. Крем'яні вироби представлені відщеповими сколами. Деякі з них оброблені дрібно- та середньофасетковою ретушшю, нанесеною зі сторони спинки та черевця.

Багатошарове поселення Виннички II розташовується на східній околиці хутора Людвини (с. Виннички), безпосередньо на схід від існуючої садибної забудови, на віддалі 0,6 км на північний захід від північної околиці с. Гончари, за 0,3 км на захід від автодороги Гончари—Виннички, займає пологий південно-східний і східний схили пагорба на першій надзаплавній терасі правого берега р. Кабарівки (басейн Західного Бугу). Дослідження проводилися у південній частині пам'ятки. Товщина ґумусованого шару на ділянці досліджень коливається від 0,35 до 0,5 м. У процесі досліджень зафіксовано рештки восьми об'єктів, господарських ям.

Культурні рештки, виявлені на поселенні, належать до трьох культурно-хронологічних горизонтів. Перший — культура лінійно-стрічкової кераміки. Кухонна кераміка представлена фрагментами горщиків брунатного, світло-коричневого та темно-коричневого кольорів. Керамічне тісто пористе, зі слідами випаленої органіки та домішкою шамоту. Столовий посуд складають частини горщиків і мисок темно-сірого, брунатного та чорного кольорів. Керамічне тісто щільне, з незначними домішками дрібнозернистого піску. Прикрашений посуд «нотним орнаментом» у вигляді прокреслених ліній і ямок. У колекції крем'яних виробів — призматичні нуклеуси (зі слідами сильної дії вогню), фрагменти повздовжніх пластин і вироби на них. До цієї культури належать ретушовані пластини, вкладень серпа з діагональним заполіруванням, кутові різці.

Другий горизонт представлений матеріалами культури лійчастого посуду. Серед керамічних виробів — частини горщиків темно-сірого, коричневого та брунатного кольорів. Керамічне тісто добре відмулене, в ньому простежуються домішки дрібнофракційного шамоту, у зламі чорного та брунатного кольорів. Орнаментація посуду — вертикальні борозенки, зроблені за допомогою штампу.

Крем'яні вироби представлені фрагментами повздовжніх пластин і виробами на них: ретушовані пластини, кінцеві скребки — два з них оброблені струменевою середньофасетковою крайовою високою ретушшю, а два лусковидною; фрагмент ножа, оброблений лусковидною середнофасетковою крайовою ретушшю.

Третій горизонт містив матеріали черепинолагодівської групи ранньозалізного часу. Керамічні вироби презентовані частинами горщиків бежевого та світло-коричневого кольорів. Керамічне тісто щільне, в ньому простежуються домішки крупнофракційного шамоту. Два фрагменти вінець прикрашені проколами.

О.С. Ситник, А.М. Гавінський, М. Войтович, О. Адамишин

РОЗВІДКИ У САМБІРСЬКОМУ р-ні ЛЬВІВСЬКОЇ обл.

Управління охорони історико-культурної спадщини Львівської облдержадміністрації уклало угоду з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (відділ археології) про проведення розвідувальних робіт на території Городоцького та Самбірського р-нів Львівської обл. З цією метою створено два окремих експедиційних загони: городоцький і самбірський. Керував експедицією завідувач відділу археології О.С. Ситник. Роботи велися із залученням 15 працівників відділу археології впродовж жовтня—грудня 2011 р.

Головне завдання полягало в суцільному обстеженні місцевості та документуванні пам'яток, які увійдуть до загального Зводу пам'яток культурно-історичної спадщини Львівської обл., що дасть можливість охороняти їх.

Упродовж польових розвідувальних робіт обстежено суцільну площу 170 км2, на якій виявлено 120 нових пам'яток археології.

Самбірський р-н.

Перед експедиційним загоном (керівник А. Гавінський) стояло завдання суцільного обстеження території Самбірського р-ну. Зважаючи на пізню пору року, провести такий великий об'єм робіт було вкрай складно. Тому вирішено обрати ділянку, яка б у стратегічному плані була би найбільш наближена до сусідніх Городоцького та Мостиського р-нів, де вже здійснювались розвідки. Таким чином, у результаті отримано повністю обстежену територію на межі двох окремих районів.

Для поверхневих досліджень обрано північно-східну частину Самбірського р-ну площею 50 км2, яка за формою нагадувала трикутник. Ця ділянка розташовується по правій стороні дороги Львів—Самбір, від м. Рудки до с. Пиняни, а також на північ від м. Рудки, на межі з Городоцьким р-ном до с. Никловичі, а далі в південно-західному напрямку до с. Пиняни. У межах цієї ділянки протікають дві повноводні річки Вишня та Вишенька.

Територія Самбірського р-ну дуже слабко освоєна, значна частина площі не обробляється, заросла травою та чагарниками. Часто така ситуація спостерігається на пологих схилах біля струмків і річок, де б могли розміщуватись поселення. Такий стан значною мірою зменшив шанси на виявлення нових археологічних пам'яток. Інший несприятливий чинник — частина перспективних місць для стародавніх поселень знаходиться під забудовою сіл і на приватних присадибних ділянках.

Подаємо перелік виявлених пам'яток:

Вістовичі І. Пам'ятка двошарова. Виявлено матеріали тшинецької культури доби бронзи та княжого періоду XI—XII ст.

Вістовичі ІІ. Пам'ятка двошарова. Знайдено кераміку пізньоримського часу та княжого періоду XII—XIII ст.

Вістовичі ІІІ. Пам'ятка ранньозалізного часу.

Вістовичі IV. Пам'ятка пізньоримського часу.

Вістовичі V. Пам'ятка багатошарова. Виявлено кераміку пізньоримського часу та княжого періоду XI—XIV ст.

Вістовичі VI. Матеріали пізньоримського часу.

Никловичі І. Пам'ятка пізньоримського часу.

Никловичі ІІ, уроч. Під Лісом. Пам'ятка двошарова. Виявлено кераміку періоду ранньої бронзи та пізньоримського часу.

Никловичі ІІІ. Окрема знахідка кераміки пізньоримського часу.

Никловичі IV, уроч. Двориска. Пам'ятка багатошарова. Виявлено кераміку черняхівської культури пізньоримського часу, княжого періоду X—XIV ст. та пізнього середньовіччя XVI ст.

Никловичі V. Пам'ятка княжого періоду кінця X—XII ст.

Никловичі VI. Пам'ятка двошарова: фрагменти кераміки черняхівської культури та княжого періоду кінця X — початку XI ст.

Никловичі VII. Окремі фрагменти кераміки XIV ст.

Никловичі VIII. Пам'ятка двошарова: матеріали культури лійчастого посуду доби енеоліту та ранньозалізного часу.

Загір'я I. Окремі фрагменти кераміки пізньоримського часу.

Загір'я II. Пам'ятка пізньоримського часу.

Загір'я III. Пам'ятка ранньозалізного часу.

Загір'я IV. Фрагмент дна посудини пізньоримського часу.

Загір'я-Корчежин V. Пам'ятка двошарова: пізньоримського часу та княжого періоду XII—XIII ст.

Орховичі I. Пам'ятка княжого періоду XII—XIII ст.

Орховичі II. Знайдено фрагменти кераміки княжого періоду X—XI ст.

Орховичі III. Багатошарова пам'ятка. Матеріали черняхівської культури та княжого періоду X—XIV ст.

Орховичі IV, уроч. Баланда. Два фрагменти кахель XVI ст.

Вощанці I, уроч. Другий Загуменок. Пам'ятка княжого періоду XII—XIII ст.

Михайлевичі I. Знахідка кераміки черняхівської культури.

Михайлевичі II. Фрагмент вінця XIV ст.

Шептичі I. Поодинокі знахідки XVI—XVII ст.

Канафости I, уроч. Могилки. Виявлено матеріали культури лійчастого посуду доби енеоліту та зафіксовано три кургани доби бронзи.

Канафости II — пам'ятка пізньоримського часу.

Роздільне I. Окремі знахідки кераміки XIV ст.

Острів I. Фрагмент кераміки пізньоримського часу.

Острів II. Знахідка кераміки пізньоримського часу.

Луки I. Курганна група з чотирьох насипів доби бронзи.

Луки II, уроч. Під Лісом. Знахідка кераміки княжого періоду.

Луки III. Пам'ятка княжого періоду XI—XIII ст.

Луки IV, уроч. Гавкове. Фрагменти кераміки княжого періоду X ст.

Луки V, уроч. Тобівки. Знахідки кераміки пізньоримського часу.

Луки—Літомир VI. Знайдено крем'яний відщеп.

Таким чином, у результаті суцільних обстежень у Самбірському р-ні на площі 50 км2 зафіксовано 27 пунктів, на яких розташовувалось 43 поселення та сім курганів. Дві пам'ятки належать до періоду енеоліту, три — до епохи бронзи. До раннього залізного часу належать три пункти; ранньоримський період представлений 14 пам'ятками, а княжий період — 13 місцезнаходженнями. Крім цього, на 11 пунктах виявлено поодинокі знахідки кераміки різних періодів, що вимагає детальнішого обстеження, щоб ствердити наявність у цьому місці археологічної пам'ятки. Потрібно відзначити, що основна кількість відкритих сільських поселень розташована по берегах р. Вишні, Вишеньки та їхніх найближчих приток. На інших ділянках пам'ятки практично відсутні, за винятком решток нового та новітнього часу.

О.С. Ситник, Д.Ю. Павлів, В.М. Петегирич, Р. Коропецький

РОБОТИ ГОРОДОЦЬКОГО ЗАГОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ РОЗВІДКОВОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Згідно з Договором між Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Управлінням охорони історико-культурної спадщини Львівської облдержадміністрації проведено значні розвідувальні роботи на території двох районів Львівської обл. — Городоцького та Самбірського. Роботи повадилися силами наукових працівників відділу археології упродовж жовтня—грудня 2011 р. Для реалізації проекту створено два окремих експедиційних загони: городоцький і самбірський, у яких брали участь 16 чоловік (керівник О.С. Ситник).

Головне завдання полягало у суцільному обстеженні місцевості та картографуванні кожного археологічного об'єкта, кожного стародавнього предмета. Виявлені археологічні матеріали описані з періодизаційно-хронологічних, технологічних і типологічних позицій. Нові пам'ятки увійдуть до загального Зводу пам'яток культурно-історичної спадщини Львівської обл., що дасть можливість вберегти їх від руйнування.

Загалом упродовж двох місяців польових розвідувальних робіт обстежено суцільну площу 170 км^2, яка розміщуються на межі двох районів. На цій території виявлено 120 нових пам'яток археології.

Городоцький р-н

Городоцький загін Львівської археологічної розвідкової експедиції (керівник Д. Павлів) провадив розвідки в північній і центрально-західній частині Городоцького р-ну (міжріччя Верещиці, Ракова, Вишні та Вишеньки). Методом суцільного поверхневого обстеження вивчено площу понад 120 км^2. Виявлено та задокументовано 71 пам'ятку археології, зокрема 37 поселень, 25 курганних могильників (36 курганів), одне городище та 8 окремих місцезнаходжень. Хронологічно найдавніші матеріали (фрагменти ліпної кераміки доби раннього заліза) виявлено на чотирьох пам'ятках поблизу сіл Зелений Гай і Мильчиці. На дев'яти поселеннях (Угри, Годвишня, Зелений Гай — давня назва Угерці, Мильчиці, Вишня) знайдено ліпну та кружальну кераміку черняхівської культури. Найбільше зафіксовано пам'яток ранньосередньовічного часу (14), з яких слід відзначити одне з поселень поблизу Мильчиць, де на площі розміром 100 × 230 м знайдено значну кількість фрагментів кружальної кераміки, та пам'ятку в с. Побережне (давня назва Ятвяги). На 11 багатошарових поселеннях зібрано матеріали доби раннього заліза, пізньоримського часу та княжої доби. Велику площу (200 × 300 м) займає поселення поблизу Никлович, де знайдено численні фрагменти посуду черняхівської культури та раннього середньовіччя.

Виявлені під час розвідки кургани скомпоновані в невеликі могильники, що містять два–чотири насипи (Суховоля, Милятин, Лісновичі та Романівка), або розміщуються поодиноко (Родатичі, Речичани, Угри, Градівка, Годвишня, Дубаневичі). Як правило, кургани розташовані на вершинах найвищих в околиці пагорбів. Особливими розмірами виділяються насипи поблизу Родатич (діаметр 22 м, висота 3,5 м), Речичан (діаметр 26 м, висота 2,4 м), Угрів (діаметр 23 м, висота 3,3 м). Цікавим є потужний насип (діаметр 30 м, висота 2 м), який розташовується на високому пагорбі над р. Вишнею у с. Мильчиці, де, ймовірно, на давньому кургані в пізніші часи поставили невелику дерев'яну церкву. Більшість курганів, розміщених на полях, інтенсивно нищаться оранкою, деякі майже повністю знівельовано (Лісневичі, Романівка, Милятин).

Окрім поселень і курганів, обстежено городище мисового типу, що розташоване в центрі с. Вишня між його південною та північною частинами, розділеними потічком, що впадає у р. Вишню. Городище височіє над заплавою лівого берега ріки в уроч. Башта. Воно має овальну в плані форму розміром 35 × 46 м, висота майданчика над заплавою становить 6 м, з напільної, західної сторони городище відрізане потужним

Рис. Курган у с. Угри

ровом завширшки 8,5 м і завглибшки до 4 м.

У результаті проведених обстежень кількість пам'яток археології на Городоччині зросла більше ніж вдвічі. Особливу зацікавленість викликають пам'ятки княжої доби, зафіксовані поблизу населених пунктів, давні назви яких (етноніми) пов'язуються з певними історичними етносами (Угри, Угерці, Ятвяги).

О.М. Сілаєв, В. Ляска

РОЗВІДКИ НА ЛЬВІВЩИНІ

У серпні—жовтні 2010 р. загони НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ провадили обстеження декількох районів Львівської обл. Загалом виявлено й оглянуто 22 об'єкти археологічної спадщини. Роботи були зосереджені в басейні річки Західний Буг. У результаті обстеження середньої течії р. Думна виявлено вісім нових об'єктів археології.

Кам'янка-Бузький р-н:

с. **Дідилів 1**. Багатошарове поселення, розташовується за 400 м на південь від середньої частини села, за 500 м на захід від дороги Київ—Чоп. Локалізується вздовж північного схилу виступу правого берега р. Думни, піднесеного на висоту 2,5—3,0 м над рівнем течії. Знайдені матеріали належать до раннього залізного віку, пізньоримського часу та княжої доби (XI—XII ст);

с. **Кукезів 1**. Стоянка доби мезоліту, розташована на віддалі 750 м на південний захід від с. Кукезів, за 550 м на захід від дороги Кукезів—Старий Яричів та за 1,0 км на схід від дороги Старий Яричів—Ременів. Локалізується уздовж північно-східного схилу високого виступу (3,5—4 м над рівнем течії) правого берега р. Капелівки — правостороннього допливу Думни;

с. **Цеперів 1**. Рештки невеликого городища-замчища або укріпленої садиби давньоруського часу (XII—XIV ст.) за 750 м на північний схід від села, за 2,2 км на північ від шосе Київ—Чоп. Локалізується на узгір'ї та у верхній частині східного схилу пагорба, на захід від витоків невеликого потічка — лівостороннього допливу р. Думни. Насипи валів переважно знівельовані та збереглися лише у східній половині городища висотою до 1,5 м. Це дозволяє встановити розміри замчища в межах 60 × 80 м. Крім матеріалів княжої доби (кераміки та виробів з металу), в межах пам'ятки виявлено також фрагменти кераміки раннього залізного часу;

с. **Цеперів 2**. Двошарове поселення раннього залізного часу та княжої доби (XI—XIII ст.), розташоване за 300 м на схід від північної околиці села, за 1,0 км на північний схід від господарського двору, на протилежному від села лівому березі потічка — лівостороннього допливу р. Думни. Локалізується воно на пологому південному схилі;

с. **Цеперів 3**. Велике багатошарове поселення виявлено на віддалі 300 м на схід від північної околиці села, за 1,5 км на північ від шосе Київ—Чоп. Локалізується воно на північному та південно-східному схилах гряди, що у вигляді мису виступає у місці впадіння лівостороннього допливу до р. Думни. На пам'ятці виявлено матеріали доби бронзи, раннього залізного часу та княжої доби (XII—XIII ст.);

с. **Цеперів 4**. Двошарове поселення, що розташовується на віддалі 100 м на схід від північної околиці села, за 1,6 км на північ від шосе Київ—Чоп. Локалізується воно на південному схилі гряди, що у вигляді мису виступає у місці впадіння лівостороннього допливу до р. Думни. На пам'ятці виявлено матеріали раннього залізного часу та пізньоримського часу (черняхівська культура);

с. **Цеперів 5**. Поселення пізньоримського часу (черняхівська культура) на північно-східній околиці села. Локалізується на південному схилі гряди вздовж лівого берега р. Думни;

с. **Цеперів 6**. Двошарове поселення, виявлене на віддалі 400 м на схід від села, за 800 м на північ від шосе Київ—Чоп. Воно локалізується вздовж північно-західного схилу пагорбу на правому березі потічка — допливу р. Думни. На пам'ятці знайдено матеріали доби бронзи та княжого часу (XII—XIII ст.).

Крім того, в центрі села, за 100 м на схід від старої церкви, на городах виявлено рештки поховання княжого часу (XIII—XIV ст.). Поховання має західну орієнтацію, риси християнської обрядовості. Поряд зі скелетом зафіксовано дрібні фрагменти давньоруської кераміки.

У верхній течії каналу Яричівського, в околицях м. Дубляни, відкрито п'ять об'єктів археології.

Жовківський р-н:

м. **Дубляни 1**. Двошарове поселення пізньоримського часу та княжої доби (XII—XIII ст.),

виявлене на віддалі 0,8 км на схід від стадіону та корпусів Львівського аграрного університету, за 0,6 км на північ від шосе Львів—Київ. Локалізується вздовж південно-східного схилу у витоках потічка — правостороннього допливу каналу Яричівського;

м. **Дубляни 2**. Поселення раннього залізного часу на північно-східній околиці м. Дубляни, за 400—500 м на схід від гаражів і великого ставу, за 1,2 км на північ від шосе Львів—Київ. Локалізується вздовж північного схилу першої надзаплавної тераси каналу Яричівського;

м. **Дубляни 3**. Двошарове поселення доби бронзи та раннього залізного часу, розташоване за віддалі 1,0—1,1 км на схід від гаражів і ставу, за 1,2 км на північ від шосе Львів—Київ. Локалізується вздовж західного схилу на лівому березі потічка — правостороннього допливу каналу Яричівського;

м. **Дубляни 4**. Мезолітична стоянка та поселення ранньозалізного часу розташовується за 1,4 км на схід від м. Дубляни, за 0,5—0,6 км на північний захід від мотелю «Древній Град». Локалізується вздовж східного берега потічка — правостороннього допливу каналу Яричівського;

м. **Дубляни 5**. Двошарове поселення пізньоримського часу та княжої доби (XII—XIII ст.). Розташоване на віддалі 1,7 км на схід від м. Дубляни, за 180 м на захід від мотелю «Древній Град». Локалізується вздовж західного схилу у витоках потічка — правостороннього допливу каналу Яричівського.

Також у результаті розвідок на території різних районів Львівської обл. виявлено ще дев'ять нових пунктів.

с. **Берегове 2** Мостиського р-ну. Поселення пізньоримського часу, що розташовується на віддалі 600 м на південний схід від господарського двору, що в східній частині села, за 530 м на південь від дороги Львів—Шегині. Локалізується вздовж західного схилу пагорбу на схід від витоків потічка — правостороннього допливу р. Вишні. Значна частина пам'ятки зруйнована кар'єром.

с. **Волсвин 1** Сокальського р-ну. Багатошарове поселення у південно-західній частині села на межі з с. Городище, на віддалі 220 м на схід від ферм великого господарського двору. Локалізується на лівому березі потічка — правостороннього допливу р. Західний Буг. Матеріали належать до раннього залізного віку, ранньослов'янського часу (VIII—IX ст.) та княжої доби (X—XI ст.).

с. **Воля Якубова 1** Дрогобицького р-ну. Місцезнаходження матеріалів доби енеоліту (культура лійчастого посуду). Розташовується в центрі села в проміжку між приватними садибами, за 250 м на південь від решток ферм. Локалізується у верхній частині та на південно-східному схилі тераси лівого берега р. Бронці між двома потічками — лівосторонніми допливами.

с. **Зелений Гай 1** Городоцького р-ну. Поселення пізньоримського часу (черняхівська культура). Розміщується на віддалі 350 м на північний схід від східної околиці села, за 170 м в тому самому напрямку від ставу, за 800 м на схід від дороги Зелений Гай—Мильчиці. Локалізується вздовж південного схилу пагорба у витоках потічка — лівостороннього допливу р. Вишні.

с. **Підсоснів 1** Пустомитівського р-ну. Поселення римського часу розташоване на східній околиці села, за 1 м на схід від дороги Миколаїв—Під'ярків. Локалізується вздовж південного схилу гряди у витоках невеликого потічка — правого притоку р. Млинівки.

с. **Роснівка 1** Яворівського р-ну. Поселення раннього залізного віку (висоцька культура). Розташовується за 70 м на захід від крайньої північної групи садиб с. Роснівка, за 130 м на південь від шосе Львів—Краковець. Локалізується вздовж західного схилу піщаної гряди над заплавою потічка — правостороннього допливу р. Шкло. Значна частина пам'ятки зруйнована кар'єром.

с. **Руда-Колтівська 1** Золочівського р-ну. Поселення давньоруського часу (X—XI ст.). Розміщується на віддалі 350 м на південний захід від села, за 600 м на північний захід від перехрестя доріг Хмелева—Опаки та Колтів—Сасів. Локалізується на пологому північному схилі лівого берега р. Західний Буг на захід від впадіння невеликого лівостороннього допливу.

с. **Руда-Колтівська 2** Золочівського р-ну. Місцезнаходження матеріалів раннього залізного віку та давньоруського часу (X—XI ст.) розташовується на віддалі 300 м на південь від села, за 100 м на захід від автомобільного мосту через р. Західний Буг. Локалізується вздовж похилого північно-західного схилу лівого берега р. Західний Буг на схід від впадіння невеликого лівостороннього допливу.

м. **Щирець 1** Пустомитівського р-ну. Поселення тщинецької культури розташовується за 700 м на північний схід від північної околиці міста, за 500 м на захід від дороги Щирець—Пустомити. Локалізується воно на південно-західному схилі у витоках безіменного потічка.

О.М. Сілаєв

ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ обл.

Протягом 2011 р. НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проводила експертизу земельних ділянок, які надавалися для господарських потреб, у межах Львівської та Івано-Франківської обл. У результаті виявлено та частково досліджено 27 нових об'єктів археологічної спадщини.

З них 14 пам'яток зафіксовано в межах проектованого будівництва ЛЕП «Західноукраїнська—Богородчани» у Львівській та Івано-Франківській обл.

Жидачівський р-н:

с. **Добрівляни 1**. Багатошарове поселення розташоване за 640 м на південь від с. Добрівляни, 130 м на схід від дороги Ходорів—Бортники, поряд з кутовими опорами ЛЕП. Локалізується вздовж південно-східного схилу першої надзаплавної тераси правого берега р. Луг. Матеріали трьох культурно-хронологічних горизонтів: доби енеоліту—бронзи, ранньозалізного часу та пізньоримського часу;

с. **Молотів 1**. Місцезнаходження археологічних матеріалів пізньоримського часу на віддалі 300 м на північний схід від с. Молотів і близько 1,0 км на захід від дороги Ходорів—Бортники, на краю лісу. Локалізується у верхній частині плато лівого берега р. Дністер;

с. **Молодинче 1**. Місцезнаходження матеріалів доби бронзи та ранньозалізного часу на північно-західній околиці с. Молодинче за 35 м на південний схід від опори ЛЕП. Локалізується вздовж східного схилу на правому березі невеликого потічка;

с. **Молодинче 2**. Матеріали пізньоримського часу трапляються за 370 м на схід від північно-східної околиці с. Молодинче, за 145 м на північ від дороги Молодинче—Чернів. Локалізується вздовж північно-східного схилу на правому березі невеликого потічка;

с. **Молодинче 3**. Група курганів доби бронзи за 2 км на північний схід с. Молодинче та за 220 м на південний захід від хутора Григорівська Слобода, у молодому лісі на південь від існуючої ЛЕП. Чотири кургани розташовані по лінії схід—захід вздовж південного краю вершини плоскогір'я;

с. **Молодинче 4**. Матеріали пізньоримського часу трапляються за 3 км на схід від с. Молодинче та за 1 км на північний схід від залізничної станції Журавно, на південь від існуючої ЛЕП. Локалізується вздовж пологого південного схилу невисокої гряди, яка на півдні знижується у заболочену долину безіменного потічка.

Рогатинський р-н:

с. **Журів 1**. Двошарове поселення за 580 м на південний захід від с. Журів, за 950 м на захід від мосту через річку — праву притоку р. Свірж і близько 150 м на північ від існуючої ЛЕП. Локалізується вздовж північного схилу виступу правого берега річки. Матеріали представлені добою бронзи та ранньозалізним часом;

с. **Журів 2**. Місцезнаходження археологічних матеріалів доби бронзи на віддалі 320 м південний захід від с. Журів, за 600 м на південний захід від мосту через річку — праву притоку р. Свірж. Локалізується вздовж невисокого пагорба, оточеного зі сходу та заходу балками;

с. **Журів 3** Місцезнаходження матеріалів доби бронзи на віддалі 420 м на південний схід від с. Журів, за 440 м на схід від дороги Журів—Чернів. Локалізується на невисокому пагорбі першої надзаплавної тераси правого берега р. Свірж;

с. **Чернів 1**. Аротефакти доби бронзи на північно-східній околиці с. Чернів, на віддалі 130 м на північ від колишнього колгоспного двору, 600 м на схід від автодороги Журів—Чернів, на південь від опори ЛЕП. Локалізується на східному пологому схилі правого берега р. Свірж;

с. **Чернів 2**. Багатошарове поселення XII—XIII ст. на віддалі 600 м на схід від с. Чернів, за 750 м на північний схід від автомобільного мосту через р. Свірж, на південь від ЛЕП. Локалізується вздовж верхів'я і крутого схилу високого пагорба лівого берега річки;

с. **Чернів 3**. Артефакти ранньозалізного часу за 0,8 км на північний схід від старого кладовища с. Чернів, за 850 м на північ від дороги Чернів—Букачівці, на південь від ЛЕП. Локалізується в улоговині на південь від глибокої балки правого берега р. Свірж.

Галицький р-н:

с. **Тенетники 1**. Знахідки пізньоримського часу за 1,8 км на північний схід від с. Тенетники, в місці перетину ЛЕП та залізничної колії Бурштин—Букачівці. Локалізується на південно-східному схилі підвищення, що простягається північніше полотна колії, на правому березі пересохлого струмка;

с. **Тенетники 2**. Двошарове поселення за 460 м на північ від с. Тенетники та за 400 м на північний схід від дороги Букачівці—Тенетники. Локалізується вздовж верхів'я пагорба та північно-східного схилу високого лівого берега потічка — лівої притоки р. Свірж. Знахідки належать до ранньозалізного та пізньоримського часів.

Ще тринадцять об'єктів виявлено на території Буського, Жовківського, Кам'янка-Бузького, Мостиського, Пустомитівського, Сокальського та Яворівського р-нів Львівської обл.

м. **Буськ, вул. Буська.** Двошарове поселення на віддалі 400 м на південний схід від житлових садиб м Буськ, за 520 м на схід від птахофабрики. Локалізується вздовж пологого східного схилу першої надзаплавної тераси лівого берегу р. Західний Буг. Знахідки презентують ранньослов'янський час (VIII—IX ст.) та княжу добу (XII—XIII ст.).

с. **Великі Підліски 1** Кам'янка-Бузького р-ну. Двошарове поселення в центрі села за 50 м на північ від церкви. Локалізується вздовж верхів'я та середньої частини схилу тераси лівого берега каналу Яричівського. Артефакти належать до ранньослов'янського часу (VIII—IX ст.) та княжої доби (XI—XIII ст.).

Жовківський р-н:

с. **Дернівка** 1. Поселення ранньозалізного часу на північній околиці села, за 1 км на північ від дороги Жовква—Кам'янка-Бузька, на південному краю лісу. Локалізується вздовж південно-східного схилу пагорбу у витоках невеликого джерела;

с. **Старий Добротвір** 1. Поселення княжої доби (XII—XIII ст.) на віддалі 100 м на південь від крайніх садиб східної околиці с. Старий Добротвір, 300 м на схід від бетонної дамби та за 50 м на захід від водоочисних споруд. Локалізується на невисокій піщаній гряді, видовженій з півночі на південь вздовж виступу правого берегу штучного водоймища Добротвірської ТЕС;

с. **Козулька** 1. Поселення ранньозалізного часу в північній частині села, на схід від великого меліоративного каналу в місці перетину з польовою дорогою. Локалізується вздовж західного схилу пагорбу на правому березі невеликого джерела;

смт **Куликів** 1. Двошарове поселення на південно-східній околиці смт Куликів, в районі вул. Пушкіна, за 260 м на захід від господарського двору, на північ від автодороги Куликів—Костеїв. Локалізується вздовж середньої та нижньої частини схилу пагорба першої надзаплавної тераси правого берега р. Думни. Матеріали належать до раннього залізного та пізньоримського часу.

Буський р-н:

с. **Полтва 1**. Поселення раннього залізного часу на віддалі 370 м на схід від с. Полтва, за 900 м на північний схід від мосту через р. Полтву на дорозі Балучин—Полтва. Локалізується на високому зрізі правого берега р. Полтва за 80 м від течії ріки, переважна частина зруйнована кар'єрами;

с. **Полтва 2**. Поселення ранньозалізного часу також на правому березі р. Полтви на віддалі 500 м на схід від центральної частини с. Полтва, на східному березі великого ставу. Локалізується вздовж пологого схилу першої надзаплавної тераси.

с. **Прибужани 1** Кам'янка-Бузького р-ну. Двошарове поселення на західній околиці с. Прибужани, на віддалі 90 м на схід від полотна залізниці Львів—Червоноград. Локалізується на невисокому видовженому пагорбі у верхів'ях надзаплавної тераси лівого берега невеликої лівосторонньої притоки р. Західний Буг. Матеріали належать до ранньозалізного часу та княжої доби (XI—XIII ст.).

с. **Спасів 1** Сокальського р-ну. Двошарове поселення в центральній частині с. Спасів на захід від дамби, яка розділяє два великих стави. Локалізується на високому трикутному мисі, що з північного та південного сходу обмежений плесом ставів в течії потічка — лівостороннього допливу р. Спасівки. Артефакти ранньослов'янського часу (VIII—IX ст.) та княжої доби (XI—XIII ст.).

с. **Твіржа 1** Мостиського р-ну. Двошарове поселення на південній околиці с. Твіржа, за 250 м на південь від церкви та 300 м на захід від колишнього колгоспного двору. Локалізується на пологому південному схилі вздовж правого берега невеликого потічка. Матеріали належать до ранньозалізного часу та княжої доби (XI—XIII ст.).

с. **Шкло 1** Яворівського р-ну. Поселення княжої доби (XI—XIV ст.) на південній околиці смт Шкло, на південь від автодороги Новояворівськ—Новий Яр (вул. Львівська) та за 0,9 км на південний схід від санаторію «Шкло». Знаходиться на пологому східному схилі вздовж заболоченого лівого берега невеличкого потічка. Ар-

тефакти раннього залізного часу та княжої доби (XI—XIII ст.).

с. **Шоломинь 2** Пустомитівського р-ну. Знахідки княжої доби (XI—XII ст.) на північно-східній околиці села, за 100 м від садиб. Локалізується вздовж підніжжя високого пагорба, північного краю гряди, на якій розташоване монастирище давньоруського часу.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

С.О. Біляєва, Д.В. Каравайко, О.Є. Фіалко

РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ КІНБУРНСЬКОЇ КОСИ В 2011 р.

У 2011 р. Кінбурнська археологічна експедиція ІА НАН України продовжила дослідження на північному боці Кінбурнської коси, що за адміністративним розподілом входить до території Очаківського р-ну Миколаївської обл. У роботі експедиції брали участь наукові співробітники ІА НАНУ, НОО УТОПІК, а також студенти Первомайського інституту Одеського національного університету. Роботи були зосереджені в межах гіпотетичної локалізації Кінбурнської фортеці турецького та російського періодів. Крім того, з метою забезпечення безпеки здійснення робіт пошуковим загоном проведені попередні роботи з виявлення вибухонебезпечних предметів часів Другої світової війни із застосуванням металодетектора «Корсар Супермастер-2», що передбачалося дозволом Міністерства культури та Відкритим листом.

Основним завданням досліджень цього року було з'ясування локалізації залишків споруд фортеці турецького та російського періодів, зокрема місцезнаходження пірсів, які були відзначені на картах-планах та «читаються» на сучасних космічних знімках.

Протягом польового сезону закладено три розкопи, одну траншею та шість шурфів загальною площею 114 м2. У розкопі 3, закладеному на східному боці коси, знайдено залишки частини пірса. Решта цієї споруди у вигляді залишків кам'яної кладки, що йде перпендикулярно до берегової лінії, йде під води лиману. Відкрита частина пірса завширшки близько 5 м, завдовжки 7,50—7,75 м. Простежено два будівельні періоди існування пірса, що відрізняються за характером кам'яної кладки. На глибині 0,12—0,25 м майданчик споруди забутовано переважно дрібним камінням вапняку та ракушняку без застосовування розчину. Під шаром каменю з глибини 0,4—0,5 м простежено другий будівельний період, який представлений шаром сирцевої цегли. Крім того, по обидва боки пірса в напрямку північ—південь виявлено залишки обпалених дерев'яних конструкцій. Серед знахідок на цьому об'єкті є уламок сіроглиняної покришки, стінки червоноглиняної посудини із зеленою поливою, стінки розписної посудини, фрагмент тулійки фарфорової люльки, залізні цвяхи, рушничний кремінь і кістки тварин. У цілому матеріал датується XVIII — першою половиною XIX ст. та, вірогідно, репрезентує турецький і російський періоди існування пірса.

Виявлено деякі перспективні ділянки подальших досліджень, культурний шар яких дорівнює 0,7—0,8 м. У двох шурфах, закладених у напрямку від центральної частини укріплень у бік західного ретраншементу, ближче до лиману на невеличкому підвищенні знайдено залишки кам'яної кладки (шурф 12) та згорілої будівлі (14). Серед знахідок — уламки посуду без поливи, з монохромною та поліхромною поливою, зокрема з фляндрівкою, фрагменти штофів з прозорого зеленуватого скла, іншого скляного посуду та віконного скла, турецької люльки кінця XVII ст. з характерним декором у вигляді «пера павича» та зубчастого коліщатка, фрагмент кістяної платівки з двома наскрізними отворами та двома рядками орнаменту, уламки залізних виробів.

Біля східного ретраншементу на невеликому підвищенні закладено траншею, що засвідчила залишки сирцевої кладки однієї зі споруд хутора кінця XIX—XX ст. Серед знахідок переважали уламки керамічного посуду та черепиці цього періоду.

Таким чином, у результаті цьогорічних розкопок вдалося продовжити уточнення локалізації споруд Кінбурнської фортеці на різних етапах її існування, означити майданчик з найпотужнішим культурним шаром у внутрішньому просторі укріплень, які помітні ззовні, а також знайти залишки унікального об'єкта — пірса.

Д.В. Бондаренко

РОЗВІДКИ В ЖОВТНЕВОМУ ТА СНІГУРІВСЬКОМУ р-нах МИКОЛАЇВСЬКОЇ обл.

У 2011 р. для уточнення та перевірки даних щодо розмірів, площі, топографії та стану збереження, а також з метою зйомки координат для прив'язки археологічних пам'яток обстежені наступні об'єкти.

Жовтневий р-н.

Прибузька сільська рада.

Курган. Розташований на 5,4 км північно-західніше від с. Прибузьке та за 3,5 км на схід від траси Жовтневе—Лимани, за координатами +46° 49' 5.03», +32° 2' 6.37». Має 50 м у діаметрі та 0,50 м заввишки. Розорюється.

Курган. Розташований на 5,1 км північно-західніше від с. Прибузьке та за 3,3 км на схід від траси Жовтневе—Лимани, за координатами +46° 48' 46.03», +32° 1' 49.82». Має 60 м у діаметрі та 1,10 м заввишки. Розорюється.

Курган. Розташований на 4,1 км північно-західніше від с. Прибузьке та за 4 км на схід від траси Жовтневе—Лимани, за координатами +46° 47' 52.49», +32° 1' 56.79». 6. Діаметр 60 м та висота 3 м. Підорюється з полів, у різних місцях насипу зафіксовано доволі значні ями та перекопи.

Галицинівська сільська рада.

Курганна група (2 кургани). Розташована на 4,3 км східніше від с. Галицинове та за 5,3 км на південний схід від Балабанівки, за координатами +46° 47' 36.63», +32° 1' 31.84» та +46° 47' 33.93», +32° 1' 31.45». Витягнуті в лінію по осі південь—північ. Відстань між полами курганів становить 30 м. Розміри курганів: 45—60 м у діаметрі та 0,50—1,10 м заввишки. Кургани розорюються.

Лиманська сільська рада.

Лупарево 1. За попередніми даними двошарове поселення належить до архаїчного та класико-елліністичного часів. Розташоване за 50 м на північ від кладовища с. Лупарево, за координатами +46° 42' 8.46», +31° 58' 32.08». Зона поширення підйомного матеріалу становить 130 м по лінії південь—північ та 70 м по лінії захід—схід, що менше площі поселення зафіксованого попередніми дослідженнями. Серед підйомного матеріалу трапляються уламки хіоських пухлогорлих і гераклейських амфор, сіроглиняних мисок і кувшинів, ліпних горщиків, оздоблених пальцьовими вдавлюваннями по вінцю. Північно-східна частина поселення зайнята руїнами ферми, західна — постійно руйнується береговою абразією, по всій площі пам'ятки зафіксовано перекопи та сліди від роботи з металодетектором. В одній з виборок ґрунту виявлено фрагмент однорядної двошарової кладки.

Лимани 5. За попередніми даними двошарове поселення належить до архаїчного та класико-елліністичного часів. Розташоване на невисокій береговій терасі Бузького лиману, що полого переходить у південний схил Кисляківської балки, за 350 м на південь від с. Лимани, за координатами +46° 42' 28.69», +31° 58' 35.95». Зона поширення підйомного матеріалу становить 100 м по лінії південь—північ і 30 метрів по лінії захід—схід. Серед знахідок трапляються невиразні уламки червоноглиняних амфор. Західна частина поселення постійно руйнується береговою абразією, по невисокій береговій прірві зафіксовано перекопи, що врізаються в культурний шар потужністю до 1,10 м.

Снігурівський р-н.

Червонозірківська сільська рада.

Курганна група (2 кургани), зафіксовано вперше. Розташована за 1,1 км на південний захід від с. Світла дача та за 3,8 км на північний схід від с. Гуляйгородок, за координатами +46° 53' 15.28», +32° 38' 8.69» та +46° 53' 18.13», +32° 38' 12.12». Витягнуті в лінію по осі південний захід—північний схід. Відстань між краями курганів становить 30 м. У діаметрі кургани мають 35 та 40 м відповідно. Через постійне розорювання насипи не фіксуються, простежуються лише світлі плями та скупчення дрібного і середнього буту вапняку на їх місці. Серед підйомного матеріалу є невиразний фрагмент стінки ліпної посудини та фрагмент підп'ятнику з вапняку.

Роботи з обстеження пам'яток археології у цих районах планується продовжити.

В.В. Вахонеев

ПОДВОДНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОЛЬВИИ

В 2011 г. были продолжены исследования затопленной части Ольвийского городища. Они были сосредоточены в створе раскопа НГЦ. Весенние работы были направлены на картографирование участка (24 × 16 м) к югу от развала послегетской стены (170—200 м от уреза воды). Под водой была разбита сетка из шести квадратов 8 × 8 м, которые для удобства фиксации делились на четыре и восемь частей. Для регистрации объектов использовался метод триангуляции, однако плохая видимость вод лимана не позволила охватить широкие площади для составления топографического плана дна.

В одном из квадратов на глубине 3 м был заложен раскоп (16 м²) для выяснения мощности культурных напластований в данной части памятника. Для раскопок был сконструирован плот с отверстием на дне для установки мелкоячеистого короба для промывки грунта. К плоту пришвартовывалась моторная лодка с мотопомпой. Раскопки под водой проводились с использованием водяного эжектора для мелких глубин. Мощность культурных наслоений составила 0,7 м. Стратиграфическая колонка выглядит следующим образом: слой песчаных наносов (0,1—0,15 м), слой серой супеси с камнями (0,2 м), который представляет собой переотложенный мешаный слой. В керамическом материале превалируют фрагменты римского времени, хотя присутствует и более ранняя керамика. Сероглинистый слой (0,3 м), по-видимому, является остатками культурного слоя классического и позднеархаического времени in situ, о чём, кроме характера слоя, свидетельствует также практически полное отсутствие окатанной керамики, характерной для верхних слоёв. Среди интересных находок в данном слое заслуживают внимание несколько крупных фрагментов деревянных кольев хорошей сохранности. На раскопе зафиксированы скопления камней различных размеров, однако проследить системность не удалось.

Напротив раскопа НГФ в 50 м от берега на глубине 1 м картографировано скопление камней, в центре которого был заложен шурф 2 × 2 м. Стратиграфия следующая: слой песка со средними и крупными камнями (в основном, балластный камень) и окатанными фрагментами керамики, слой тёмной супеси (переотложенный культурный слой) и слой чёрного ила с большим количеством раковин моллюсков cardium edule.

В июле были продолжены спасательные работы на участке «Клиф 2», который располагается к югу от участка исследований 2010 г. Исследованная площадь составила 25 м². При раскопках применялась методика отсечной дамбы с откачкой воды. С запада и севера раскоп был ограничен кладками 7 и 8. К сожалению, зона прибоя полностью уничтожила данные кладки по урез воды. Тем не менее, как и в прошлом году, под стенами и полом помещения была зафиксирована подстилка из плотно спрессованных органических остатков (кора, ветки), уложенных на стерильный слой речного песка.

В центральной части раскопа была зачищена конструкция в виде круга, диаметром 1,25 м, образованная из 10 камней средних размеров. Некоторый камни сложены в два слоя, общей высотой до 0,36 м. Данная конструкция возникла после гибели помещения. К сожалению, датировать подобные сооружения из-за волновой деятельности в прибрежной части памятника и постоянного перемещения археологического материала крайне сложно.

По окончании работ находки были сданы по описи в НИАЗ «Ольвия».

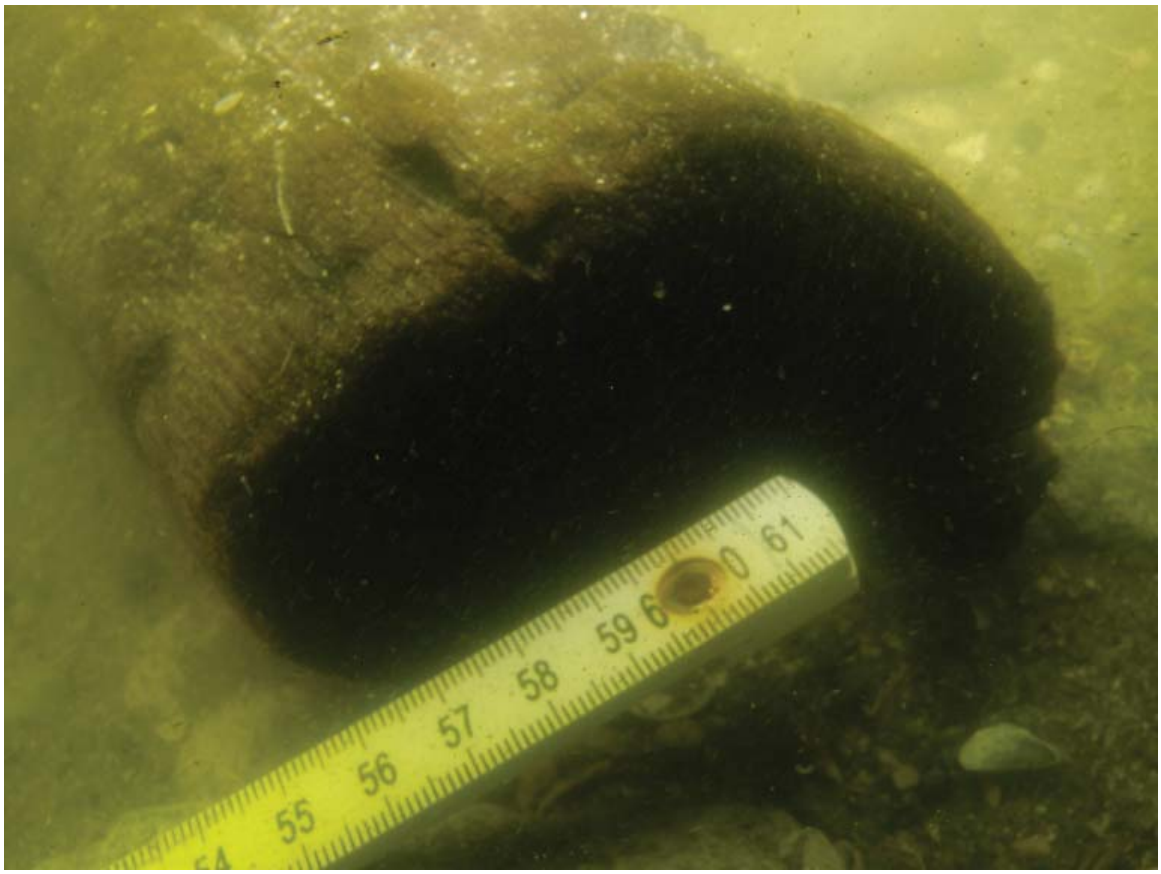

Рис. 1. Подводный раскоп 1/2011. Деревянный столб

К.В. Горбенко, Р.А. Козленко

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

В 2011 г. комплексной экспедицией лаборатории археологии и этнологии ННУ им. В.А. Сухомлинского и ГП НИЦ «Лукоморье» ОАСУ ИА НАН Украины были продолжены раскопки городища финальной бронзы Дикий Сад, расположенного в г. Николаеве. В 2011 г. работы проводились на участке А («цитадель») в раскопах 21 и 22 (общая площадь раскопок составила 110 м^2), где было исследовано новое помещение 19.

Помещение 19 прямоугольной формы размером 8 × 7 м (рис. 1, *1*) с каменными конструкциями (общая площадь 56 м^2). Вытянуто по оси северо-запад—юго-восток и имело общую северную стену с помещением 16.

В северной части помещения обнаружен завал каменной кладки, вытянутой вдоль помещения по оси северо-запад—юго-восток. Длина кладки 4 м, высота — от 0,20 до 0,40 м, ширина — от 0,60 м до 1,90 м. Кладка рядовая, исходя из завалов, можно предположить, что она имела от 3 до 5 рядов камней. В каменной конструкции был использован известняковый бут и плитняк различной величины. Следов тщательной обработки не наблюдается.

Учитывая, что северная стена помещения 19 почти вплотную примыкает к южной стене помещения 16, а в промежутке между ними, шириной 0,80 м, обнаружена глинистая прослойка, можно предположить, что помещения имели одну общую глинобитную стену с каменным цокольным фундаментом.

Западная стена помещения облицована каменной кладкой (рис. 1, *10*), в которой камни уложены с использованием постелисто-ложковой техники на земляном растворе. Длина кладки 4,10 м, ширина — от 0,25 м до 0,60 м, высота — от 0,20 м до 0,45 м. Кладка имеет от 2 до 5 рядов камней, нижний из которых располагается не на материковом грунте, а на вышеупомянутом растворе. Швы шириной 0,02—0,04 м. В каменной конструкции был использован известняковый бут и плитняк различной величины (0,20—0,60 × 0,20—0,30 × 0,04—0,11 м) со следами обработки. Камни рваные по слою.

Исходя из конструктивных особенностей каменных фундаментов и примыкания друг к другу помещений, можно утверждать, что северная кладка помещения 19 была цокольной, а западная — облицовочной.

Особый интерес представляет восточная стена помещения, состоящая из глинистых субструкций с золистыми прослойками. При зачистке стенки по её верхней сохранившейся части были зафиксированы контуры глинобитных блоков размерами 0,40 × 0,20 м. Вероятнее всего, при её возведении были использованы саманные кирпичи, что будет довольно распространенным приемом при строительстве в Северном Причерноморье в античное время.

В заполнении помещения 19 обнаружены развалы керамических сосудов (рис. 1, *6*), один бронзовый нож (рис. 1, *7*), каменные орудия труда, а под северной кладкой — скопление костей КРС и большое количество фрагментов керамики. С территории центральной площадки цитадели происходит фрагмент бронзового серпа (рис. 1, *8*).

Пол восточной половины помещения был промазан смесью глины и песка, а западной — плотно утрамбованным глеем с примесью известкового раствора. Всего под двумя уровнями промазки пола зафиксировано 32 ямы (из которых шесть столбовые) и три кострища. В заполнении ям находились развалы сосудов (рис. 1, *5, 9*), каменные и костяные орудия труда, кости животных, рыб, КРС.

Следует отметить комплекс ям 2, 2a, 2b, 2c, расположенный в центральной части помещения, и относящийся, вероятно, к первому этапу функционирования П-19. Три кострища, расположенные по кругу, в совокупности с ямами 3, 4 и 10 образовывали некую конструкцию, вероятнее всего, керамическую печь, где яма 3 выполняла функции основания для столба (несу-

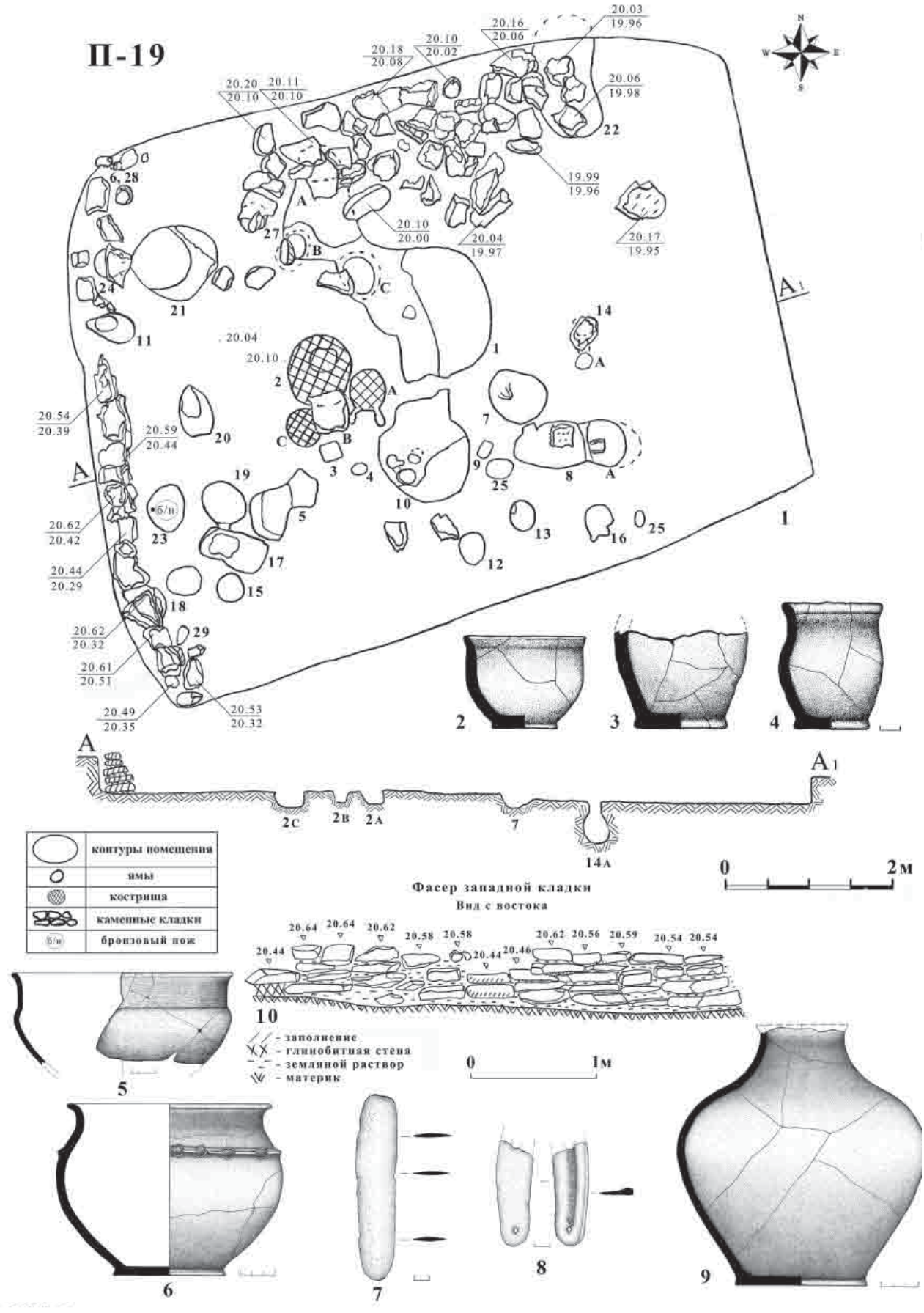
П-19
контуры помещения
ямы
кострища
каменные кладки
бронзовый нож
Фасер западной кладки
Вид с востока
- заполнение
- глинобитная стена
- земляной раствор
- материк
0 2м
0 1м

Рис. 1.

щего пилона), яма 10 — воздуходува, а непосредственно кострища — места для обжига изделий. Толстое глиняное перекрытие над этими ямами может указывать на рухнувший глинобитный свод (купол). Под горелым слоем ямы 2, в супеси, обнаружены три стоящих вплотную друг к другу плохо обожженных сосудика (рис. 1, *2—4*), которые, учитывая функциональную нагрузку ямы, можно связывать с ритуальным приношением.

К.В. Горбенко, О.І. Смирнов

ПІДСУМКИ ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ обл.

На території Миколаївської обл. відомо понад п'ять тисяч археологічних пам'яток, які належать до різних історичних епох (від кам'яної доби до середньовіччя). За останні десятиліття внаслідок неконтрольованої господарської діяльності та руйнівної праці так зв. «чорних археологів» частина археологічних об'єктів — як відомих, так і тих, що можуть бути виявлені — була частково або повністю знищена.

Протягом 2011 р. співробітниками ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України проведено 96 археологічних експертиз на території Миколаївської обл. (загальна площа обстеженої території склала понад 2,5 тис. га). Виявлено 15 нових археологічних пам'яток, інформацію стосовно яких передано до відповідних пам'ятко-охоронних установ області для взяття їх на офіційний облік. Серед них — могильники «Старофлотський» (сарматський час) та Олександрійський (IV ст. до н. е.) у центральному районі м. Миколаїв, рів римського часу в м. Миколаїв біля Краєзнавчого музею, курганна група поблизу с. Миколаївка Веселинівського р-ну, сім античних пам'яток в Очаківському р-ні, курганні групи в Доманівському та Снігурівському р-нах (загальна площа курганів понад 4,0 га.)

Також внаслідок експертизи по приєднанню нових земель до ландшафтного парку «Бузький Гард» знято з офіційного обліку три пам'ятки археології через затоплення чи змив культурного шару в р. Південний Буг.

Виявлено та заактовано 28 випадків руйнування або часткового знищення пам'яток (курганів і поселень), порушення їхніх охоронних зон. Більша частина зазначених порушень пов'язана з проведенням сільськогосподарських робіт. Про ці та інші порушення законодавства проінформовано відповідні правоохоронні структури.

Таким чином, проведення експертизи дозволило запобігти остаточній руйнації археологічних пам'яток і зберегти їх як об'єкти державної власності та національного історико-культурного надбання.

На жаль, протилежна ситуація склалася на території Херсонської обл. через відсутність сприяння органів охорони культурної спадщини. За звітний період проведено лише одну експертизу на території Станіславого мису.

Ю.С. Гребенников, К.В. Горбенко, Д.В. Филатов

РАСКОПКИ КУРГАНА ПЕРИОДА БРОНЗЫ ВБЛИЗИ с. МИРОЛЮБОВКА НОВОБУГСКОГО р-на НИКОЛАЕВСКОЙ обл.

В июле 2011 г. экспедиция Николаевского национального университета начала раскопки кургана возле с. Миролюбовка Новобугского р-на Николаевской обл. Курган расположен на переходе плато к склону р. Столбовая, в 2 км от ее впадения в р. Ингул, на границе Николаевской и Кировоградской обл. К моменту раскопок высота кургана составила 0,7 м.

Исследование памятника началось вручную небольшими силами студентов-историков первого курса. Насыпь исследовалась с оставлением бровок по оси север—юг траншеями шириной 1 м.

К настоящему времени исследована центральная часть кургана, т. н. «полы» будут изучены в следующем году. Но для характеристики памятника исследованная часть дает достаточно материала. Обнаружено восемь погребений — четыре эпохи поздней бронзы и четыре ямного типа.

Основная часть работ — дуговидное сооружение типа «кромлеха-крепиды» с антропоморфной стелой в северной точке и связанное с ним погребение в центре кургана.

В центре на уровне древней поверхности вырыта яма 5, в современном виде «овоид», почти северной ориентации по осям 1,6 × 1,3 м, шириной 0,7 м от уровня древней (1,4 м от современной) поверхности. Материковый выкидной грунт разбросан тонким слоем с восточной стороны. Судя по отпечаткам на грунте, в том числе и выброса, яма перекрывалась тонкими жердями и толстым слоем шкур. По периметру ямы это перекрытие было придавлено небольшими камнями. В 4 м от края ямы к северу, с незначительным отклонением к востоку, была вкопана антропоморфная стела и от нее по обе стороны были уложены камни-ограды. Судя по фасировке западной части, основанием служили вкопанные на ребро плоские гранитные камни средней величины (от 0,6 × 0,6 м до 0,3 × 0,3 м), между ними конструкция закреплялась столбовидными камнями. Возвышались эти камни на 0,3—0,45 м над уровнем древней поверхности и были вкопаны на глубину до 0,25 м. На верхний край этих камней были положены более легкие и аморфные камни, перекрывая часть насыпи и не выступая за внешний край, ложась на грунт насыпи высотой 0,3 м.

В центре окружности с уровня 0,3 м над древней поверхностью было второе центральное основное погребение 3. На этом уровне, слегка покосившись и просев одним краем, лежала пли-

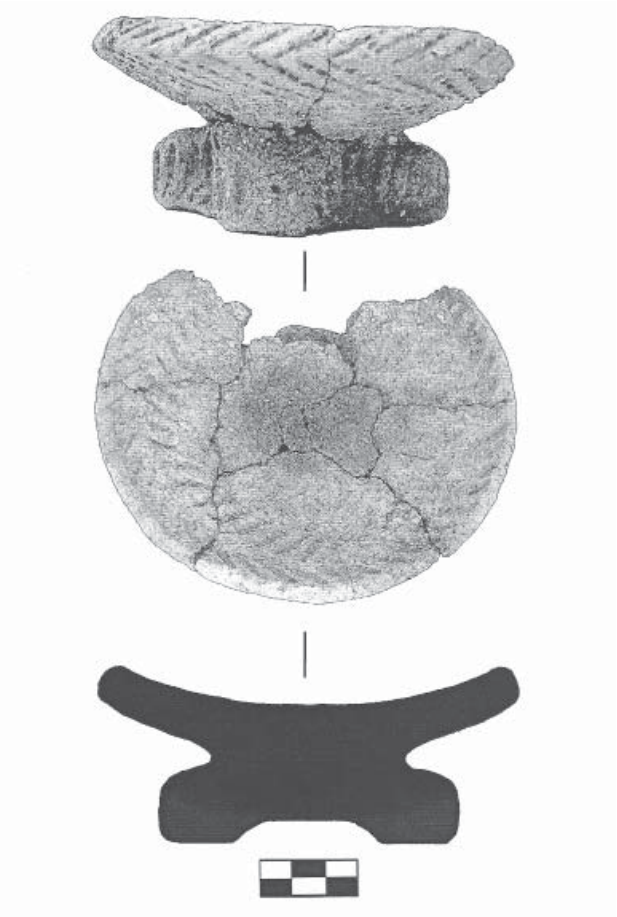

Рис. Курильница

та перекрытия из светлого гнейса со следами обработки. Ее размер 1,5 × 0,9–0,6 × 0,2 м. Эта плита перекрывала входную яму погребения. Яма подпрямоугольной формы с закругленными углами 1,2 × 0,6 м, ориентирована на юго-восток—северо-запад, дно на уровне материка (-0,05 м в чистом материке).

Северная стенка подрезала край ямы 5. Само погребальное сооружение было более сложной формы. С глубины 0,35 м от уровня впуска вдоль юго-западной стенки находился подбой. Ширина, как и длина входной ямы, составляла 1,2 м, глубина от края ямы — 0,7 м. Т. е. общая длина погребальной камеры была 1,3 м при ширине 1,2 м, ориентирована по линии северо-восток—юго-запад. Погребенный лежал вдоль длинной оси головой на юго-запад, на спине. Ноги были подняты и согнуты в коленях, руки также находились на коленях, но в процессе разложения ноги распались в стороны, образовав «ромб», руки также разошлись в стороны так, что кисти как бы уперлись в стенки. В ногах возле почти согнутых пяточных костей стояла орнаментированная курильница «блюдце на массивной крестовидной подставке», диаметром 13 см (рис.).

Р.А. Козленко

РАЗВЕДКА ПО ТЕРРИТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЧАСТИ ОЛЬВИЙСКОЙ ПЕРИФЕРИИ

В 2011 г. проведена визуальная разведка по территории центральной части Ольвийской хоры. Были осмотрены ранее обнаруженные поселения и открыт ряд новых памятников. Наиболее примечательными из них являются новые укрепленные пункты, предположительно римского времени.

Первый из них, площадью 7,0 га, расположен на возвышенном степном плато у с. Каменка Очаковского р-на. Окруженный с четырех сторон валом (рис. 1, *2*) шириной 10—15 м и, вероятно, рвом, в плане прямоугольной формы (260 × 270 м), который имеет проем в северо-западной части (южная часть объекта упирается в грунтовую дорогу, что не исключает там наличие еще одного прохода). Внутренняя планировка данного памятника весьма интересна: почти в его центре расположено два укрепления размерами 65 × 65 м, по отдельности полностью идентичные римскому лагерю Дидова Хата III у с. Малая Кореniха Николаевского р-на Николаевской обл. Каждый из них окружен своим валом и, видимо, рвом. Разрыв в оборонительной системе, как и в укреплении под Малой Коренихой, прослеживается в южной части.

В целом этот крупный объект, который включает два дополнительных, находится возле пятиметрового кургана, у основания которого обнаружен фрагмент ручки синопской амфоры с четырехстрочным клеймом астинома Ἰόβακχος Μολπαγόρου (рис. 1, *7*). Похожая ситуация наблюдается и в уроч. Дидова Хата, где лагерь был возведен в 200 м от шестиметрового кургана, который мог использоваться как сторожевой пост.

Вероятнее всего, данный объект является римским военным лагерем, в функции которого входило удерживать позицию под основным валом, перекрывающим вход в глубину Ольвийской хоры (рис. 1, *1*), что полностью идентично классической лимесной системе укреплений.

В ходе визуального осмотра остатков крепости были обнаружены: медная монета середины I в. с изображением Зевса и орла (рис. 1, *5*), дирхем конца XIII в. (рис. 1, *4*), фрагменты античной керамики, обработанные известняковые камни, вывернутые из слоя в ходе распашки, железный гвоздь (рис. 1, *6*) с валообразного всхолмления (характерный, в том числе, и для подобных укрепленных пунктов).

Расположению двух небольших укреплений в одном большом также может найтись объяснение: ольвийский гарнизон, как известно, состоял из подразделений нескольких легионов, и такая планировка, вероятно, связана с тем, что здесь их базировалось два, которые по отдельности сосуществовали в одном лагере. Хотя, так или иначе, проверить это можно будет только в процессе дальнейших полевых исследований.

В радиусе 300 м от данного памятника найдено еще несколько, предположительно синхронных ему, объектов, поверх которых обнаружены фрагменты античной керамики и подработанные камни.

Следующий укрепленный пункт находится в самом центре Нижнего Побужья — у современного с. Островка, расположенного в 15 км на запад от Ольвии и в 12 км к югу от предыдущего пункта. По плану это прямоугольное укрепление (90 × 100 м) с валообразным всхолмлением и, вероятно, рвом (рис. 1, *3*). Проем в восточном углу. Скорее всего, это был временный, нестационарный лагерь, который мог использоваться как перевалочный пункт. Расположенный четко в центре хоры, он соединял все городища в единый узел. Аналогом этому объекту является частично уничтоженное обрывом укрепление в уроч. Чертоватое.

В целом, кроме вышеупомянутых объектов, в Очаковском р-не обнаружено несколько античных памятников у с. Михайловка и в совокупности с округой с. Каменка зафиксировано семь распаханных курганов.

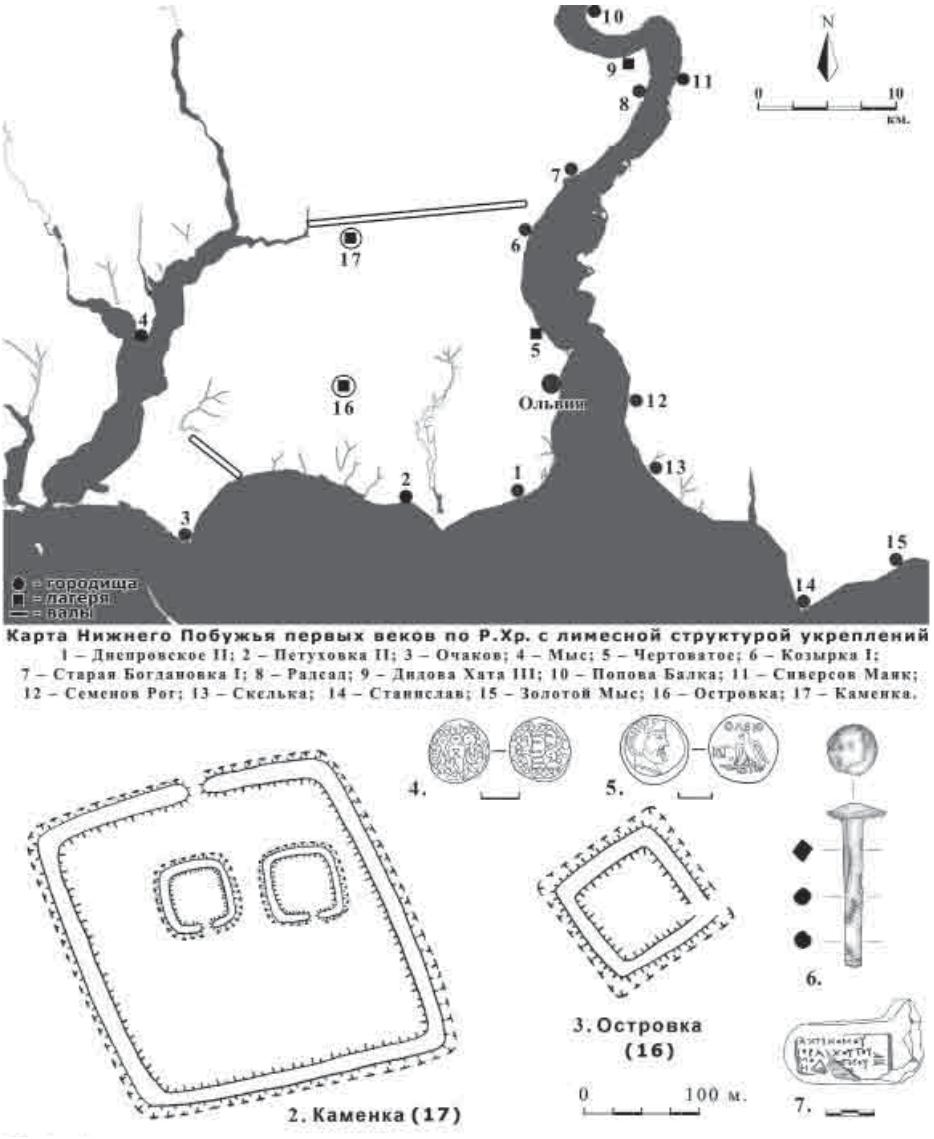

Карта Нижнего Побужья первых веков по Р.Хр. с лимесной структурой укреплений
1 – Днепровское II; 2 – Петуховка II; 3 – Очаков; 4 – Мыс; 5 – Чертоватое; 6 – Козырка I;
7 – Старая Богдановка I; 8 – Радсад; 9 – Дидова Хата III; 10 – Попова Балка; 11 – Сиверсов Маяк;
12 – Семенов Рог; 13 – Скелька; 14 – Станислав; 15 – Золотой Мыс; 16 – Островка; 17 – Каменка.

Рис. 1.

В.В. Крапівіна, А.В. Буйських

ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЛЯНКИ Р-25 В ОЛЬВІЇ

У 2011 р. продовжувалися планомірні дослідження південно-східної частини Верхнього міста Ольвії — ділянки Р-25. Для подальшого вивчення особливостей забудови міста в перші сторіччя нашої ери і, перш за все, терасування схилів, оперезаних підпірними стінами, закладено нову прирізку (площею 100 м^2) для з'єднання її з прирізкою 2010 р. Після цього загальна площа досліджень по нижній терасі склала близько

350 м^2. Це дозволило широкою площею частково відкрити потужний завал каменю, завдовжки 21 м і завширшки 2,0—3,5 м, який наприкінці III — початку IV ст. перекрив розібрану (зруйновану?) підпірну стіну між верхньою та нижньою терасами. Цей завал, що складався з дрібного каменю, дав змогу дослідити трасу підпірної стіни на значній довжині вздовж природного схилу городища. Він також законсервував штучні підрізки материкового схилу верхньої тераси наприкінці I — першій половині II ст. Повне розкриття завалу планується завершити наступного року. Незважаючи на значні руйнування, у південній частині прирізки вдалося зафіксувати фрагмент фундаменту від прясла підпірної стіни, завдовжки понад 3,0 м, та дослідити її конструкцію. Фундамент влаштовано на материку, кладка мала один фасад, звернутий на південний схід, була двошаровою; її внутрішній ряд складався із забутовки дрібним бутом, в якому паралельно до лінії фасаду встановлено окремі великі уламки плит. Внутрішній ряд кладки прибудовано впритул до вертикально підрізаного материкового борту. Така конструкція мала запобігати внутрішній деформації стіни. Крім того, до фасаду стіни прибудовано перпендикулярну кладку, яку можна трактувати як залишки сходів, що вели з нижньої тераси на верхню. Аналогічні сходи вже тричі відкрито на різних ділянках підпірних стін у попередні роки.

Крім того, продовжувалися дослідження забудови вздовж краю верхньої тераси. У південній частині розкопу завершено дослідження приміщення кінця I — першої половини II ст., розмірами 5,0 × 5,5 м (рис. 1). Приміщення було, скоріш за все, житловим за призначенням, мало декілька ретельно покладених рівнів підлоги, у його північно-західному кутку виявлено стаціонарне вогнище відкритого типу. Серед знахідок *in situ* виділяється кістяна туалетна ложечка. Перед будівництвом приміщення викопано заглиблений до 1,0 м у материк котлован, знівельовано ями та заглиблення, що існували тут раніше. Приміщенню передувало більше десятка ям і заглиблень різної форми та розмірів, найглибша з яких сягала 3,0 м. Усі вони засипані до кінця I ст. Виявилося також, що впущені в материк ями повністю зруйнували напівземлянку пізньоархаїчного часу. Споруда мала типову прямокутну форму, збереглись її південна та північна материкові

сервовані та підняті до рівня материкових стін виборок.

Дослідження також продовжувались у центральній частині розкопу, де на краю верхньої тераси розкрито понад два десятки ям, які часто прорізали одна іншу. З них дві належать до другої половини VI ст. до н. е. Серед знахідок відзначимо археологічно цілий аттичний чорнофігурний глибокий килік з очами, розписаний без гравірування, близько 500 р. до н. е. (рис. 2).

стіни, що фіксують ширину 2,8 м. Скоріш за все, засип напівземлянки був повністю вибраний, що неодноразово фіксувалося раніше, а серед поодиноких знахідок у пізніх ямах, які її прорізали, слід відмітити теракотову голівку від статуетки богині, що сидить у кріслі. Після завершення дослідження всіх заглиблень вони засипані відпрацьованим ґрунтом до рівня фундаментів кладок приміщення. Крім того, для консервації та подальшої музеєфікації розкритих об'єктів західна та північна стіни приміщення частково законОдна яма засипана в третій чверті V ст. до н. е. Засип решти ям датується II—III ст. Переважна більшість, виходячи з їх щільного розташування на краю тераси, використовувалася для утилізації сміття. Через це з них походить значна кількість археологічно цілих тарних амфор, столових і кухонних посудин, а також світильників, співвідношення яких у закритих комплексах дозволяє уточнити хронологію багатьох з них. Дослідження на розкопі Р-25 в Ольвії планується продовжувати.

В.В. Крутілов

РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ НА о. БЕРЕЗАНЬ (ДІЛЯНКА Т)

Розкоп Т (Теменос) розташований у центральному районі античного поселення на о. Березань у квадратах В-III та В-IV (за топографічним планом Д.Б. Бєленького 1990 р.). Він закладений В.В. Назаровим у 1996 р. на місці шурфу С.М. Мазараті 1984 р. Наразі розкрито близько 1 075 м^2 площі, на якій розташовані залишки храмового комплексу кінця VI — початку V ст. до н. е. з храмом Афродіти, житлові райони поза територією теменоса цього ж періоду, а також заглиблені в землю житла та господарські ями кінця другої — третьої чверті VI ст. до н. е.

Основними завданнями досліджень на ділянці Т були планомірні розкопки території на захід від теменоса. У 1998—1999 рр. В.В. Назаровим тут закладена прирізка (т. зв. «Західна смуга квадратів»), що включала шурф С.М. Мазараті 1984 р. На жаль, будівельні залишки на цій ділянці повністю не досліджено і розкопки надалі не провадилися.

Для подальшого дослідження цієї території зроблено Західну прирізку, що включає «Західну смугу квадратів» 1998—1999 рр. Загальна площа прирізки склала 425 м^2.

У результаті робіт розкрито залишки двох будівельних періодів існування поселення. До першого етапу належать землянка і напівземлянка середини VI ст. до н. е., що збереглися

Рис. 1. Загальний вигляд з північного сходу на житлові квартали кінця VI — першої чверті V ст. до н. е.

Рис. 2. Яма для відмулювання глини. Вигляд з півночі

фрагментарно, оскільки прорізані великою ямою для відмулювання глини першої чверті V ст. до н. е. (рис. 2). Яма використовувалася для витримки глини для подальшого будівництва наземних сирцевих стін. Діаметр ями зверху 2,9 м, знизу — 3,5 м, глибина — 2,8 м. По дну ями розкрито 12 круглих ямок, напівкруглих у перетині, призначених для осідання у них зайвих ґрунтових солей, домішок і вологи. Вони розташовані уздовж стінок, у три чверті кола. Діаметр ямок 0,25—0,30 м, глибина — 0,12—0,15 м. Стінки, дно і ямки обмазані материковою глиною, товщина обмазки 7,0—10 см.

До другого будівельного періоду (кінець VI — перша чверть V ст. до н. е.) належать розкриті на Західній прирізці житлові квартали, синхронні існуванню теменоса. Вони орієнтовані за віссю північний схід—південний захід — відповідно плануванню городища цього часу, найімовірніше, у бік гавані. Перший квартал безпосередньо примикає до західної огорожі теменоса (рис. 1). Він складається з трьох приміщень (два з яких житлові, одне — господарське) і внутрішнього двору.

Приміщення 1 (житлове) розкрито частково, заходить в південний борт прирізки. Загальна розкрита площа приміщення — понад 20 м^2. Довкола житла викладений водостік, призначений для відведення води, що стікає з даху.

Приміщення 2 розташовано на північ від приміщення 1, на відстані 2,6 м від нього (розділені водостоком). Загальна площа житла 20,2 м^2. Усередині приміщення на рівні підлоги розкрито залишки господарської печі.

Приміщення 3 (господарське) примикає до західної огорожі теменоса, побудовано недбало з одного—двох шарів каменю. Загальна площа 15,5 м^2.

Житлові та господарське приміщення розділяє двір, на території якого розташовувалися цистерна для збору води та описана яма для виморожування глини.

Другий житловий квартал відокремлений від першого великою вулицею 69 (рис. 1). Вона також орієнтована за віссю північний схід—південний захід, її ширина складає 3,12 м, розкрита довжина — 18 м. Тут розкопані залишки двох житлових приміщень.

Приміщення 4 розташовано на захід від приміщення 1 через вулицю 69. Житло розкрите не повністю, південна та західна частини заходять в борт розкопу. Загальна розкрита площа приміщення 24 м^2.

Приміщення 5 виявлено на відстані 4,5 м на південь від житла 4 (ймовірно, між ними також є внутрішній двір). Загальна розкрита його площа

становить 13,8 м^2. Приміщення заходить у західний і північний борти прирізки.

Слід зазначити, що від усіх споруд збереглися лише кам'яні цокольні кладки, загальною висотою 0,15—0,55 м. Самі стіни жител викладалися з сирцевої цегли, розвали якої виявлено повсюдно.

Таким чином, для Березанського поселення кінця VI — першої чверті V ст. до н. е. характерне загальне міське регулярне планування з чітким функціональним зонуванням — розділенням на культові (теменос), житлові і, можливо, виробничі квартали.

В.В. Крутилов, А.И. Смирнов, Д.В. Бондаренко

РАСКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА о. БЕРЕЗАНЬ (УЧАСТОК ГШ)

Участок ГШ («Грабительский шурф») расположен в кв. Б—IV (по топографическому плану Д. Беленького 1990 г.). Он был заложен в 2006 г. на месте грабительского шурфа, обнажившего архаические кладки. В настоящее время площадь раскопа составляет 104,5 м^2. На его территории открыты остатки земляночных, наземных каменно-сырцовых сооружений, хозяйственных ям и сырцовой печи архаического времени.

Основной задачей работ сезона 2011 г. было исследование ранее раскрытых объектов. В результате частично раскрыто помещение 2 строительного комплекса 2, примыкающее к помещению 1(раскопки 2009 г.). Площадь раскопок около 24 м^2. Восточная часть помещения 2 уходит в восточный борт раскопа. Западная стена жилища образована кладкой 3 длиной 5,65 м, высотой 0,30—0,40 м и шириной 0,40—0,45 м. Северным окончанием она примыкает к кладке 9 (южная стена помещения 1). Южной стеной помещения являются кладки 16 и 17, длиной соответственно 0,80 и 1,55 м, высотой 0,40 и 0,10—0,12 м, шириной 0,35—0,40 и 0,55—0,60 м. Между этими кладками имеется проход шириной 1,20 м (вход в помещение?).

Следует отметить, что строительный комплекс 2 датируется по керамическому материалу концом VI — первой четвертью V вв. до н. э., причем, помещение 1 погибает вследствие пожара, о чем свидетельствует слой пожарища над ним, толщиной 0,1—0,3 м.

На нижнем уровне полов помещения 2 об-

Рис. 1. Помещение 2 строительного комплекса 2 с домашним алтарем. Вид с северо-востока

Рис. 2. Керамические обжигательные печи 22 и 24. Вид с юго-востока

наружена глинобитная площадка 19, расположенная в центральной части жилища и ориентированная по линии юго-запад—северо-восток. Сооружение представляет собой возвышающуюся на 0,07 м над уровнем полов площадку из обожженной глины прямоугольной формы. Ее размеры 0,76 × 0,60 м. По верхнему периметру она имеет орнаментацию, сделанную плетеным шнурком по сырой глине в два ряда. Края площадки покатой формы, у основания плавно переходят в пол помещения (рис. 1). Что касается ее функционального назначения, то, скорее всего, мы имеем дело с домашним алтарем.

Под нижним уровнем полов помещения 2 раскрыт производственный комплекс 20, связанный с изготовлением(?) и обжигом керамических изделий. Раскрытая часть комплекса включает в себя 22 ямы различного характера, диаметром от 0,13 до 2,23 м и глубиной от 0,05 до 0,45 м, а также печи для обжига керамики. Весь комплекс датируется по керамическому материалу серединой VI в. до н. э. (рис. 2).

Печи конструктивно состоят из трех частей: печи 22 (более ранняя), печи 24 (более поздняя) и траншеи 23, соединяющей их устья. Сооружение ориентировано по линии юго-запад—северо-восток. Обе печи находятся в одной линии, что может свидетельствовать о небольшом промежутке времени между их функционированием.

От печи 22 сохранился под, стенки, высотой до 0,22 м, и основание центрального столба. Печь имеет округлую в плане форму, слегка покатые стенки и ровное дно. Устье, вероятно, было разрушено после окончания ее эксплуатации при строительстве печи 24. Размеры верхней части печи 0,85 × 1,25 м, дна — 0,68 × 0,92 м. Под и борта помазаны зеленой лиманной глиной. Центральный столб имел трапециевидную в плане форму. Устье печи располагалось в северо-восточной ее части, вместе с ним разрушена и часть пода. Печь, вероятно, имела купольный свод.

Сразу после окончания срока эксплуатации печи в ее зеркальном отображении была сооружена печь 24. Траншея 23, часть которой ранее, вероятно, выполняла роль устья печи 22, была расширена, удлинена и нашла свое функциональное применение в конструкции печи 24.

Печь 24 имеет округлую в плане форму. Сохранились под, стенки топочной камеры, центральный столб, устье (с перекрывающим его камнем) и основание купола печи. Размеры топочной камеры по верхнему уровню без устья — 1,05 (юго-запад—северо-восток) × 1,10 м (юго-восток—северо-запад), по дну — 1,00 (юго-запад—северо-восток) × 1,07 м (юго-восток—северо-запад). Конструкция сохранилась до высоты 0,53 м. Стенки топочной камеры сохранились полностью, их высота составляет 0,33—0,35 м. Верх печи, вероятно, перекрывала купольная конструкция, части которой в виде фрагментов сырцовых кирпичей и Рона Нишлиу в большом количестве встречались в заполнении печи. Стенки и дно топочной камеры, а также устье печи промазаны зеленой лиманной глиной. Над стенками топочной камеры раскрыто основание купольной конструкции свода печи. Роль центральной опоры для жаровни выполнял центральный столб, расположенный в центре топочной камеры. Он имеет круглую в плане форму, в сечении — форму усеченного конуса. Диаметр верхней площадки столба — 0,26 м, диаметр основания — 0,35 м, высота — 0,27 м.

В юго-западной части конструкции расположено устье печи. Устье имеет трапециевидную в плане форму. С юго-западной части устье ограничено орфостатно поставленной известняковой плитой.

В заполнении печи 24 на поде были выявлены *in situ* одиннадцать сероглиняных однорожковых светильников, явно упавших с жаровни при завале печи.

Таким образом, можно утверждать о находке первого за всю историю исследования Березанского поселения комплекса по производству местного керамического материала для середины VI в. до н. э.

В.В. Крутилов, Д.Е. Чистов

РАБОТЫ ЭКСПЕДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА НА о. БЕРЕЗАНЬ

В июле—августе 2011 г. Березанская (Нижнебугская) экспедиция Государственного Эрмитажа (Санкт-Петербург,РФ) продолжила раскопки на участке О, расположенном в северо-западной части о. Березань. Работы проводились в рамках международного научного сотрудничества под руководством начальника Березанской экспедиции ИА НАНУ В.В. Крутилова.

В 2011 г. исследуемый участок был расширен на 350 м^2 в северном и западном направлениях. Благодаря этому раскоп О стало возможно соединить с раскопом Р-1-в, исследовавшимся в 80—90-х гг. XX в. Основной задачей прошедшего полевого сезона стало продолжение ведущихся с 2008 г. раскопок комплекса общественных сооружений конца VI — начала V в. до н. э., вероятно позднеархаического теменоса Березанского поселения. Удалось полностью завершить исследование так наз. комплекса 2, частично раскопанного в 2010 г., а также раскрыть окружение этого объекта с севера, запада и юга (рис. 1). В плане комплекс 2 представлял собой антовую постройку почти квадратной формы (12,4 × 10,2 м), внутренний объем которой был разделен на два помещения неравной площади. На пространстве между антами зафиксированы основания четырех деревянных столбов. В одном случае по контурам вырубок на камнях основания оказалось возможно определить диаметр столба, составивший около 0,3 м. Судя по интервалам между столбами, можно предположить, что по фасаду здания их было пять (основание пятого столба, к сожалению, полностью уничтожено грабительским шурфом). От каменных цоколей стен комплекса 2 почти повсеместно сохранились лишь крупные известняковые плиты,

Рис. 1. Комплекс 2. Вид с юго-запада

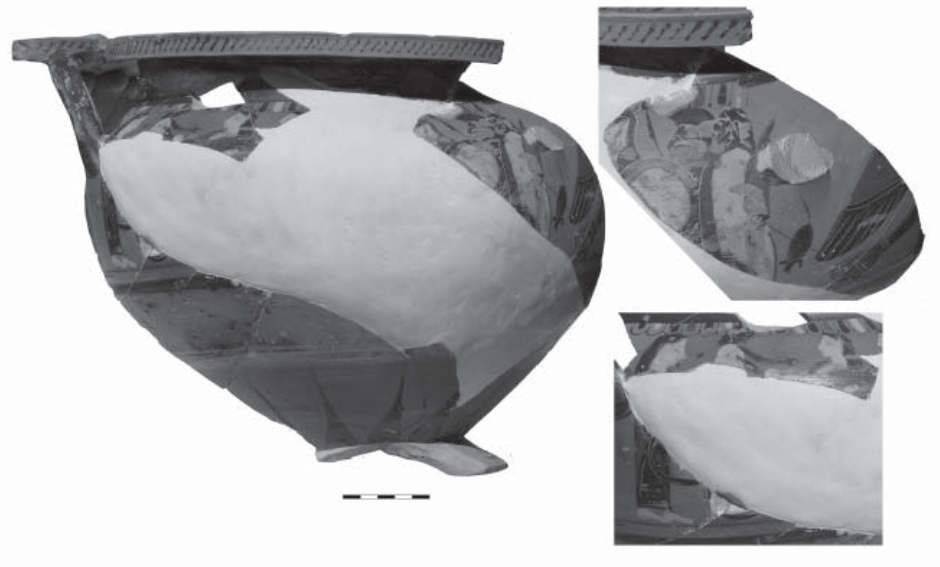

Рис. 2. Фрагментированный коринфский кратер (БЭ 2011.20/309)

служившие основанием для установки орфостатов второго ряда. Высоким качеством оттески выделяются плиты кладки 68, ограничивавшей комплекс 2 с запада. Остатки орфостатных кладок, почти полностью разобранных в древности, сохранились лишь на нескольких небольших участках. Крупные известняковые плиты первого ряда были уложены непосредственно на засыпку фундаментных траншей глубиной 0,5—0,6 м, которые, как выяснилось, имели различное заполнение: фундаментные траншеи стен 64 и 67 были засыпаны утрамбованной известковой крошкой, а стены 68 — чистым морским песком. В западной части стены 64 в траншею поверх слоя известковой крошки был уложен дополнительный фундаментный ряд кладки из слабо обработанных камней известняка различных размеров. К сожалению, дверные проемы в комплексе 2 достоверно зафиксировать не удалось — как по причине разборки стен на камень в древности, так и вследствие разрушений культурного слоя современными грабителями.

Объемные и планировочные особенности комплекса 2 практически тождественны соседнему комплексу 1, расположенному в 5,4 м к востоку от него, что доказывает общность функций обеих построек. В качестве возможного назначения этих сооружений предлагается их определение как гестиаториев, пиршественных залов в комплексе построек теменоса. Весьма примечательно, что план второго комплекса «зеркален» первому. Так, в комплексе 1 большим по площади является западное помещение (11), а в комплексе 2 таковым является восточное (12). Оба помещения второго комплекса (35,4 и 18,9 м^2) несколько больше по площади аналогичных помещений первого (27,5 и 16,4 м^2), однако соотношения площадей большего и меньшего помещений у двух этих зданий очень близки (для первого комплекса соотношение составляет 1,68, для второго — 1,87).

Удалось установить, что поверхность, на которой возведен комплекс 2 в конце VI — начале V в. до н. э., представляла собой нивелировку мощного слоя пожара последней четверти VI в. до н. э. На исследованной территории, на расстоянии в 10—12 м к северу от этого здания, никаких синхронных ему строительных остатков не выявлено, за исключением следов почти полностью разобранной стены 74 (возможно, ограды), подходившей с севера к северо-восточному углу комплекса 2. Вместе с тем, удалось частично исследовать строительные остатки предшествующего периода (второй половины VI в. до н. э.). К ним, в первую очередь, относятся каменные цоколи постройки третьей четверти VI в. до н. э., на которых сохранились остатки сырцовой кладки, а также принадлежавший той же постройке большой подвал (помещение 14). Подвал был раскрыт в 2011 г. лишь частично. Значительная часть его площади расположена на территории раскопа «Р-1-в», однако В.В. Назаровым этот комплекс не исследовался. Заполнение помещения 14 также представляло собой, по большей части, затекшие в котлован напластования разрушений; из этих слоев происходит выразительный керамический комплекс второй половины VI в. до н. э. В числе находок из подвала 14 — фрагментированный коринфский кратер середины VI в. до н. э. с изображением колесницы и процессии воинов и женщин (рис. 2)

Еще один объект (помещение 15), вероятно, также полуподвал, относящийся ко второй половине VI в. до н. э., исследован в южной части участка 2011 г. Большая часть его объема оказалась прорезанной полуземлянкой и хозяйственной ямой второй — третьей четвертей V в. до н. э. За последние годы раскопок раскрыта целая серия подобных комплексов, демонстрирующих частичное запустение и возврат к земляночному домостроительству в этой части Березанского поселения со второй четверти V в. до н. э.

В ходе работ на участке «О» в прошедшем сезоне зафиксирована граница и угол обширного котлована, заполненного темным гумусированным грунтом; его южный борт практически совпал с северным бортом участка 2011 г. В этом районе острова у берегового обрыва располагался небольшой раскоп «II-Г» М.Ф. Болтенко 1946—1947 гг., а также фундаменты казармы, взорванной в сентябре 1941 г. По всей видимости, обнаруженный котлован также имеет отношение к военному строительству конца 1930-х гг. Таким образом, к северу от исследованного в 2011 г. участка культурные напластования античного поселения практически полностью уничтожены.

С.Д. Крыжицкий, В.И. Назарчук

РАСКОПКИ В ТЕРРАСНОЙ ЧАСТИ ОЛЬВИИ

Раскопками 2011 г. на участке Т-3 продолжали исследовать восточную границу эллинистического дома, раскрываемого с 1989 г. в террасной части Ольвии. Участок находится на склоне над лиманом, непосредственно ниже центральной части верхнего города; понижение высот в исследуемой части составляет свыше 4,0 м на 27 м с запада на восток.

Изначально этот участок застраивается жилыми постройками в раннеклассическое время; около середины V в. до н. э. его постройки гибнут в результате, вероятно, природного катаклизма и на месте участка образовывается городская свалка второй половины V — последней трети IV в. до н. э. В последней трети IV в. грунт свалки терассируется (высота террас около 2,0 м) и здесь возводится большой дом с глубокими (до 2,0 м) подвалами и мощеным двором («дом Артимидора», условно названный по имени на свинцовой пластинке с наговором, обнаруженной в руинах стены). Около середины II в. до н. э. дом гибнет (снова вследствие, вероятно, природного катаклизма) и больше не восстанавливается. В первые века нашей эры, когда граница укрепленного города отступает на южную возвышенность и территория участка оказывается вне стен, руины эллинистического дома начинают использоваться для добычи обработанного строительного камня, а также периодически в производственно-хозяйственных целях.

Основной целью работ было продолжение раскрытия восточной границы дома Т-3-I и борта следующей террасы. Работы в этом направлении производились на площади 200 м^2 к востоку от мощеного двора, поверхность которого фиксирует уровень дневной поверхности эллинистического времени. В результате работ, однако удалось раскрыть лишь остатки — следы посещения территории участка в первые века н. э.

Работы 2011 г. проводились на общей площади 160 м^2. В сероглинистом грунте (на 0,3—0,4 м ниже поверхности двора) были раскрыты остатки временной кладки стены (загородки высотой до 0,4 м) и 16 ям.

Основная часть ям (12) группируется к северу от загородки. Ямы расположены в три ряда, ориентированных восток—запад, с незначительным отклонением рядов к юго—юго-западу. Форма в плане круглая, реже — овальная; глубина части раскрытых — около 0,2—0,4 м. Ямы заполнены сероглинистым грунтом с незначительным перемешанным материалом с присутствием материала первых веков н. э. Стенки ям не несут никаких следов обмазок либо окуривания. Залегают остатки ям на поверхности террасы первых веков н. э.(?) на глубине 0,6—0,8 м от современной дневной поверхности. В южной части участка присутствовали ямы того же времени, но более глубокие (до 1,0 м и глубже).

Находки в заполнениях ям крайне невыразительны. В основном это фрагменты позднеэллинистической посуды времени гибели дома Т-3-I с характерным набором типов (от родосских клейменых амфор, «мегарских» чаш, буролаковой столовой посуды). Но единичные находки фрагментов поздних амфор и краснолаковой посуды фиксируют время их засыпи и периодическое кратковременное использование (посещение) территории участка между II и IV вв. Характерно также, что если абсолютно преобладающая масса эллинистического материала из этих заполнений измельчена и разрознена, то немногочисленные находки столовой посуды римского времени зачастую представлены развалами целых сосудов или крупными собирающимися фрагментами (рис. 1). В одной из таких ям при раскопках 1990 г. среди массы эллинистических фрагментов присутствовали обломки краснолаковой чаши и развал серолощеного кувшина с массивным сливом и граффити владельца KICOC на ручке.

Работами прежних лет в южной части участ-

Рис. 1. Краснолаковый сосуд из заполнения ямы № 151

ка (к югу от руин эллинистического дома) были раскрыты следы террасирования поверхности в первые века н. э. и связанные с ними остатки кратковременного(?) производственного комплекса из нескольких купольных печей и площадок под жаровни. Работами 2011 г. к востоку от двора 71, над восточным рядом помещений дома Т-3-I, были раскрыты остатки еще одной террасы первых веков н. э. (с временными загородками-кладками и ямами), кратковременно периодически использовавшейся, кроме добычи камня, в хозяйственных целях. При создании этой террасы, вероятно, и были выбраны плиты вымостки восточной части двора «дома Артимидора». Однако наличие бутовых кладок-«загородок», печей и сама рядность расположения ям позволяют предполагать целенаправленность и неоднократность использования этого участка вне городских укреплений в первые века н. э.

Работы в северной части участка показали также, что северный ряд помещений Т-3-I был разрушен древней балкой.

Л.И. Смирнов

ВИЗУАЛЬНЫЕ РАЗВЕДКИ НА ТЕРРИТОРИИ ДОМАНЕВСКОГО И ВЕСЕЛИНОВСКОГО р-нов НИКОЛАЕВСКОЙ обл.

В рамках работы научно-исследовательского центра «Лукоморье» автором были проведены визуальные разведки в Доманевском и Веселиновском р-нах Николаевской обл. Внимание было сосредоточено на территории русла р. Южный Буг в месте впадения в нее р. Бакшала, фиксация размеров объектов и съемка координат на вновь выявленном памятнике, а именно, курганной группы возле с. Николаевка Веселиновского р-на.

Визуальные разведки южнее Куйбышевки. В начале излучин за обширной пойменной террасой (фермерское хозяйство) на небольшой надпойменной террасе 50 × 10 м были подняты остатки фрагментов костей животных и сильно фрагментированной керамикой предположительно эпохи бронзы.

Участок к югу от с. Виноградный Сад содержит материал аналогичный керамике ушедшего под воду поселения «Виноградный Сад». На участке сильная (до 1,0 м) гумусация. Характер ее неясен, возможно смыв с верхней террасы, но скорее всего результат сельскохозяйственного использования территории жителями «Виноградного Сада» в XV—XIII вв. до н. э. (сад, огород?).

Участок между р. Ю. Буг и р. Бакшала. Узкий перешеек в части понижения к Южному Бугу. Обнаружены округлые выкладки, диаметром 10—12 м, небольшими гранитными валунами. Зафиксировано две такие выкладки (вероятно — больше, для этого необходимо провести шурфовки либо полномасштабные раскопки). Возможно, грунтовый могильник с жертвенниками-поминальниками.

Вся площадь усеяна кремневыми желвачными сколами. Вероятно, здесь находилась площадка по первичной обработке кремня, который извлекали из шахты в толще известняково-мергелистой линзы, выходы которой видны как со стороны Южного Буга, так и Бакшалы. В юго-восточной части террасы остатки каменных кладок неизвестного происхождения, т. к. почвенный слой сильно смыт. Затрудняют исследование сильные заросли кустарников и деревьев.

Участок к северу от с. Щуцкое сильно денудирован и замусорен. Не исключено наличие северо-восточной части палеолитического(?) поселения, зафиксированного к востоку на плато, на глубине 3,5 м (раскопки В.Н. Станко).

Участок к востоку от впадения р. Бакшала в р. Южный Буг. Следует сразу отметить сильные заросли кустарников и молодых деревьев. На этом участке выявлена курганная группа. Видимы четыре насыпи, одна сильно подрезана. Высота от 1,0 до 2,5 м. Кроме этого, зафиксирована одна каменная кольцевая выкладка с углублением в центре. Судя по наличию камней на площади объекта, возможны еще подобные конструкции и наличие грунтового, наряду с курганным, могильника. Возможно, что это остатки построек хозяйственно-поселенческой структуры. Материал невыразительный. Небольшие фрагменты лепной керамики. Скорее всего, в этот комплекс необходимо включить большой, до 6,0 м высотой, курган, находящийся приблизительно в 500 м к юго-западу на террасе, вокруг которого есть группа небольших курганов (0,3—0,5 м высотой), подвергающихся распашке.

Возле с. Николаевка Веселиновского р-на с помощью системы координат СК-63 наблюдения, сделанного с помощью спутникового позиционирования GPS «Trimble R3», были выявлены и поставлены на учет восемь курганов.

Дальнейшие роботы в данных районах позволят нам обнаружить новые памятники археологии и более точно интерпретировать объекты, обнаруженные ранее.

Ситуаційна схема

Умовні позначення:

15 - точки спостереження у системи координат СК-63
Спостереження виконано за допомогою супутникового позиціювання GPS " Trimble R3 "

О.І. Смирнов, К.В. Горбенко, С.М. Разумов, Є.Г. Карнаух

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ ДОБИ БРОНЗИ БІЛЯ с. ТУЗЛИ БЕРЕЗАНСЬКОГО р-ну МИКОЛАЇВСЬКОЇ обл.

У листопаді 2011 р. експедицією ДП НДЦ «Лукомор'я» ОАСУ ІА НАНУ проводилися роботи на території Тузлівської сільради Березанського р-ну Миколаївської обл. Курган 1 розташовувався на північний схід від с. Тузли. Висота на початок досліджень становила 0,25—0,30 м. Курган розкопувався паралельними траншеями, орієнтованими за напрямком південь—північ (рис. 1, 1). Центральна бровка довжиною 40 м, східна та західна — кожна 30 м відповідно. Ширина всіх бровок склала 0,5 м.

Під час досліджень з'ясувалося, що насип кургану майже повністю зруйновано плантажною оранкою, яка сягала глибини 0,5—0,6 м, заходячи у материковий суглинок на 5,0—10 см. Відповідно, більшість впускних поховань зруйновано, про що свідчать знахідки дрібних фрагментів людських кісток в орному шарі. Загалом в кургані досліджено чотири поховання доби бронзи.

У першій східній траншеї на відстані 4,0 м на південь та 3,0 м на схід від центру кургану на глибині 0,8 м виявлено поховання 1.

Поховання 1 (дитяче, впускне, південнобузький варіант ямної культурно-історичної спільноти) являло собою прямокутну яму, орієнтовану за довгою віссю південний захід—південь — північний схід—північ, розмірами 0,8 × 0,4 м. У північній частині ями зафіксовано кістки правої ноги дитини та пляму бурої вохри діаметром 15 см, інший скелет зруйновано плантажною оранкою. Судячи із залишків ями та скелету, поховання здійснено в ямі з заплічками, дитину покладено на правий бік у скорченій позі.

У першій східній траншеї на відстані 6,0 м на південь та 3,5 м на схід від центру кургану на глибині 0,78 м виявлено поховання 2.

Поховання 2 (дорослий чоловік, впускне, інгульська культура катакомбної культурно-історичної спільноти) являло собою катакомбу з круглою вхідною шахтою діаметром близько 1,0 м (дно шахти на глибині 0,78 м від центру кургану) та овальною поховальною камерою розмірами 2,1 × 1,3 м (дно на глибині 0,88 м від центра кургану). Небіжчика було покладено випростано на спині, руки вздовж тулуба. У південному куті камери, за головою та правим плечем похованого, у дні камери зроблено чашоподібне заглиблення глибиною 6,0 см, діаметром близько 18 см (рис. 1, 2). Можливо, воно призначалося для встановлення дерев'яної або шкіряної посудини.

У першій західній траншеї на відстані 5,0 м на північ та 3,0 м на захід від центра кургану на глибині 0,6 м виявлено поховання 3.

Поховання 3 основне(?), пограбоване, південнобузький варіант ямної культурно-історичної спільноти. Розміри ями на час розкопок 2,0 × 1,7 м, максимальна глибина 2,2 м (рис. 1, 1). У західній частині ями зафіксовано сходинку шириною 0,3 м на глибині 1,07 м, яка, можливо, являє собою залишки уступу. На схід дно ями понижувалося до 1,72 м, у східній частині зафіксовано ще одну сходинку та нішу, дно якої поступово знижувалося до 2,2 м. У південно-східному куті ями на глибині 0,65 м зафіксовано сходинку грабіжницького ходу, максимальна глибина якої сягала 0,87 м. У південній та центральній частині ями знаходилися три вапнякові брили, дві з них мали сліди підтесування. Ці брили являли собою залишки горизонтального перекриття камери поховання, які зсунуті зі свого місця грабіжниками. У південно-західному куті ями на глибині 1,53 м зафіксовано дрібні уламки залізного предмета у вигляді сильно корозованої пластини, яка може бути рештками окуття дерев'яної лопати. Таким чином, час пограбування поховання 3 попередньо може бути визначений як перша половина XIX ст. Саме розташування поховання 3 у центрі кургану стало причиною його пограбування, тому ми вважаємо його основним.

У першій західній траншеї на відстані 3,0 м на захід від центра кургану на глибині 0,55 м виявлено поховання 4.

Поховання 4 (дитяче, впускне, південнобузький варіант ямної культурно-історичної спіль-

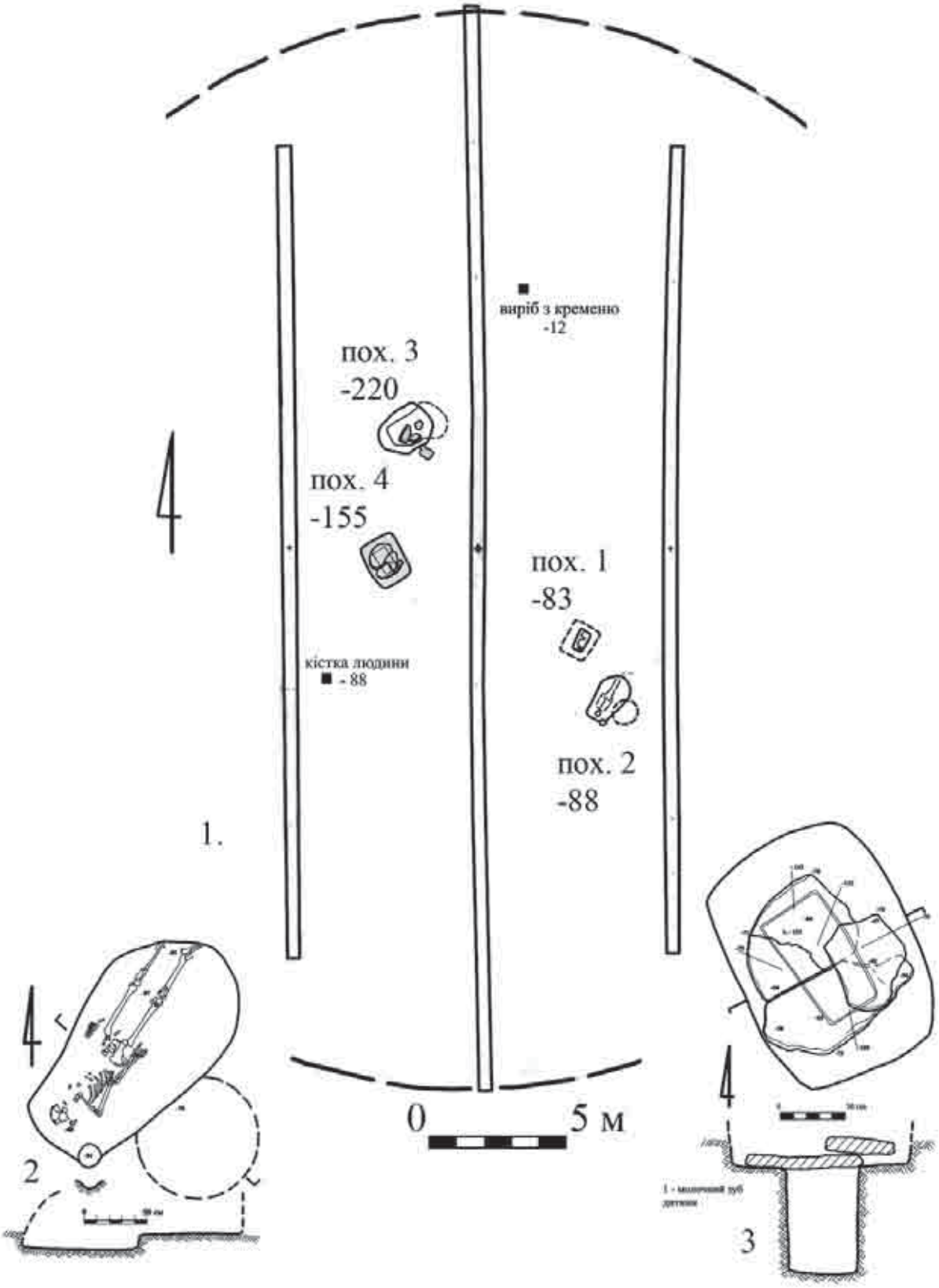

Рис. 1. 1 — план к. 1 біля с. Тузли; *2* — поховання 2; *3* — поховання 4

ноти) являло собою прямокутну вхідну яму та власне поховальну камеру (рис. 1, 3). Вхідна яма із заокругленими кутами, орієнтована за довгою віссю південний схід—південь — північний захід—північ, розмірами 2,0 × 1,5 м, глибиною 0,7 м. Поховальну камеру розмірами 1,0 × 0,5 м та глибиною 1,55 м перекрито трьома кам'яними плитами, дві з яких мають сліди обробки. Зокрема, одна з них (вапняк) являє собою антропоморфну стелу розмірами 1,20 × 0,50 × 0,15 м з виділеною головою та основою, що лежала лицьовою частиною додолу. Друга — плита пісковику — на нижній площині має вибиті зображення. Через пошкодженість центральної частини плити характер композиції можна буде поточнити лише після реставраційних робіт. Стінки поховальної камери майже вертикальні, ретельно оброблені, на них збереглися сліди знарядь у вигляді вертикальних жолобків 2,0—3,0 см завширшки та до 1,0 см завглибшки.

Таким чином, час функціонування кургану 1 біля с. Тузли може бути визначений як III тис. до н. е.

А.И. Смирнов, А.В. Ивченко, К.В. Горбенко

ИССЛЕДОВАНИЯ НА МОГИЛЬНИКЕ ПОЗДНЕКЛАССИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ В г. НИКОЛАЕВ

Весной—осенью 2011 г. в центре г. Николаев на пересечении улиц Набережной и 2-й Слободской (в парке им. 61-Коммунара) сотрудниками НДЦ «Лукоморье» и ИА НАНУ были проведены охранные раскопки грунтового могильника позднеклассического времени, связанные со строительством нового спортивно-реабилитационного комплекса. Осенью 2010 г., вследствие археологической экспертизы участка под строительство, данный памятник был обнаружен и поставлен на государственный учет. Его размеры и границы пока точно не установлены. Территория, на которой он расположен, была неоднократно перепланирована при городском строительстве в XIX—XX вв. Ее стратиграфию отличает то, что здесь непосредственно над глинистым материком залегают различные насыпные слои второй половины XX в. Сам материк поврежден перекопами различных коммуникационных линий и траншеями учебного полигона.

Площадь раскопа соответствовала площади будущего строительного котлована и составила чуть более 1 600 м^2. На этой территории исследовано 25 грунтовых захоронений (рис.). Могилы располагались кустообразно — по три или по четыре объекта. Встречались и одиночные погребения, однако следует учитывать, что часть захоронений, особенно совершенных в простых грунтовых ямах, безусловно, была уничтожена в ходе позднейшей хозяйственной деятельности.

Сохранность объектов была самой различной. Верхняя часть их всех без исключения была повреждена позднейшими перепланировками. Полностью разрушенными оказались три погребения (от них сохранилась только незначительная малоинформативная часть). Семь были разрушены частично: в двух случаях у захоронений в простых грунтовых ямах примерно по половине костяка уничтожено корневищами деревьев, в пяти — у подбойных могил либо погребальная камера (4), либо заклад с входной ямой практически полностью перерезались современными перекопами (1). Остальные погребения сохранились более-менее нормально.

Конструктивно все обнаруженные захоронения относятся к двум типам: совершенные в простых грунтовых ямах (9) и в подбойных могилах (15). Исключение составляет один случай, когда двухрядный каменный заклад *in situ* стоял на материке без каких-либо признаков входной ямы или погребальной камеры. Подавляющее большинство могил было ориентировано в широтном направлении, и только три — по-другому (две простые ямы — в меридиональном и одна подбойная — с юго-запада на северо-восток).

Все простые грунтовые ямы мелкие. Их глубина от современного верха материка не превышает 0,8 м, сохранившаяся — 0,1—0,2 м. Они имеют прямоугольную форму. Большая часть из них стандартных размеров, несколько превышающих габариты одиночного костяка (1,6—1,8 × 0,9—1,1 м), одна — меньше (1,5 × 0,6 м). В двух могилах никаких следов костей человека не найдено: в одной из них был встречен только погребальный инвентарь, второе полностью разрушено. Судя по сохранившимся частям могил, стенки были вертикальные, с небольшим уклоном ко дну, не совсем ровные. Дно плоское, неровное. В ногах у одного из погребений слева от покойного на краю могилы вдоль продольного борта была вертикально поставлена небольшая антропоморфная стела.

В подбойных могилах погребальная камера вне зависимости от ориентировки костяка (в тех случаях, когда он был) всегда расположена с северной стороны, и только в одном случае — с южной. Входные ямы прямоугольной формы, их размеры соответствуют размерам простых грунтовых ям. Вдоль продольной стороны, противоположной подбою, делалась ступенька различной ширины (от совсем узких до тянущихся более чем на половину ширины ямы). Дно ступенек покатое в сторону подбоя. Стенки входных ям и ступеньки имели небольшой уклон книзу.

Дно нижней части входной ямы плавно переходило в дно подбоя.

Продольная ось подбоя всегда совпадала с продольной осью входной ямы. Сам подбой по длине, как правило, несколько превосходил входную яму, уходя нишами в одну или в обе стороны за пределы стенок входной ямы. Если подбой удлинялся только в одну сторону, то закономерность, в какую именно (в голову или в ноги), не прослеживалась. Сам подбой был не широк (0,4—0,6 м) и не высок. У входа его высота не превышала 0,4 м, а к стенке, дальней от входа, уменьшалась до 0,25—0,15 м. Свод понижался дугообразно. Стенки и дно были неровными, бугристыми.

Заклады состояли из вертикально поставленных плит различных размеров (от 0,30 × 0,15 × 0,05 м до 0,80 × 0,55 ×0,22 м) и мелкого бутового камня. Мелкий камень и плиты небольших размеров также периодически встречались в заполнении погребальных камер. Плиты, сохранившиеся *in situ*, в большинстве имели незначительный наклон в сторону погребальной камеры и верхним краем опирались на стенку входной ямы над входом в подбой. Заклад состоял из одного (6) или двух (7) рядов. В одном случае подбой, зафиксированный *in situ*, был сложен из трех рядов плит, при этом нетронутая камера была абсолютно пустой. Если подбой был однорядным, то плиты устанавливались на ступеньку входной камеры, если двухрядным — то внешний ряд располагался на ступеньке, а внутренний — на дне входной ямы.

В составе закладов было встречено много камней со следами обработки. В одном случае зафиксирована грубо сделанная антропоморфная стела (в этом захоронении не все камни во входной яме лежали *in situ*). Еще в одном (однорядный заклад из двух камней) был поставлен на ребро хорошо обработанный жертвенник прямоугольной формы с чашевидным углублением и стоком, аналогичный часто встречаемым на Ольвийском некрополе.

Было зафиксировано три вида положения костяков в могилах: одиночные в анатомическом порядке вытянутом на спине (12), хаотично расположенные перемешанные отдельные кости (5) и полное отсутствие костей (3).Одна простая грунтовая яма была полностью разрушена, у одного подбойного погребения полностью уничтожена погребальная камера, и еще у двух подбои сохранились частично и содержали кости человека, но установить способ их положения не представлялось возможным.

Среди анатомически целых костяков шесть (четыре простых ямы и два подбоя) были ориентированы головой на запад, пять (две простых ямы и три подбоя) — на восток, и одно погребение в простой яме — на север. В данном случае женщина(?) (одежда погребенной была богато расшита бусами и бисером) была захоронена поперек несколько более раннего мужского(?) погребения (сопровождалось бронзовым браслетом и колчанным набором). При этом более позднее погребение совершено в отдельной яме, которая перерезала предыдущее, не повредив его. Второй погребенный был уложен непосредственно на кости ног первого, не потревожив их. В двух простых ямах у погребенных отсутствовали черепа, при этом в ребрах одного из них торчал бронзовый наконечник стрелы.

Хаотически перемешанные человеческие кости прослежены в четырех подбоях и одной простой яме (эта яма ориентирована по линии север—юг). В одном из подбоев зафиксированы два человеческих черепа.

Среди погребений, в которых кости человека отсутствуют полностью, два подбойных и одно простое. При этом в простом и одном из подбойных встречен инвентарь (в т. ч. в каждом из них по сосуду), а трехрядный заклад второго подбойного погребения не тронут, и сам подбой не поврежден.

Среди 20 неразрушенных или частично разрушенных погребений только три (все подбойные) безинвентарные. У остальных в двенадцати случаях встречено по одному предмету (или по одной категории инвентаря, если речь идет о бусах), в двох (все простые ямы) — по два, и в трех (две простые ямы и один подбой) — по три. Материал представлен керамикой (чернолаковая и краснофигурная импортная посуда, сероглиняные сосуды, один лепной сосуд), оружием (три колчанных набора, два случая нахождения нескольких стрел, набор из железных наконечников копья и двух пик или дротиков с железными втулками), украшениями (браслет и бусы). Отдельно можно отметить ожерелье из раковин каури, встреченное в детском подбойном погребении. Кроме того, бусами расшивалась одежда погребенных. К предметам быта относятся железные ножи и керамическое пряслице. В целом материал синхронный и датируется серединой — третьей четвертью IV в. до н. э.

Судя по сходству погребальных конструкций и инвентаря, плотности расположения захоронений, можно говорить, что могильник «Александровский» оставлен компактной группой населения, родственного этнически и проживавшего на северной границе ольвийской хоры в конце классического периода.

Вид из космоса

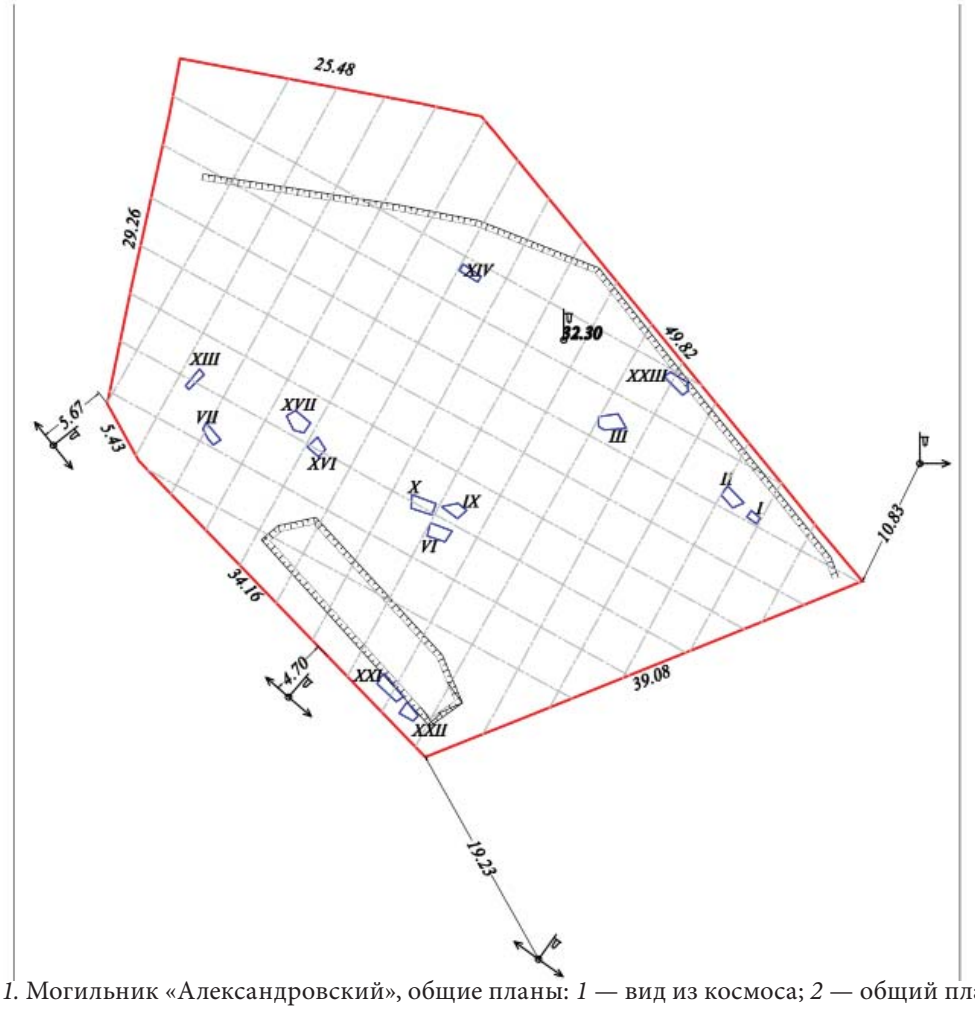

Рис. 1. Могильник «Александровский», общие планы: *1* — вид из космоса; *2* — общий план на 24.09.2011 г.

А.И. Смирнов, А.В. Ивченко, Р.А. Козленко

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБОРРОНИТЕЛЬНОГО РВА РИМСКОГО ВРЕМЕНИ В г. НИКОЛАЕВ

В октябре—ноябре 2011 г. комплексной археологической экспедицией лаборатории археологии и этнологии ННУ им. В.А. Сухомлинского и ГП НИЦ «Лукоморье» ОАСУ ИА НАН Украины в ходе проведения актирования и археологической экспертизы в историческом центре г. Николаев выявлено и частично исследовано новое фортификационное укрепление — оборонительный ров римского периода.

В процессе прокладывания коммуникаций по ул. Набережная, 29 был задет объект римского времени, предварительно интерпретируемый как фортификационное сооружение. Заложен раскоп, площадью 24 м^2, на котором исследовано 7,0 метров рва (рис. 1, *1*).

Ров, на уровне материка шириной 2,8 м и глубиной 1,0 м, имеет усеченно-коническую форму. Угол наклона эскарпа достигает 50 °, котрэскарпа — 45 °. Ширина рва по дну 0,2 м (рис. 1, *2*). В его заполнении обнаружены фрагменты южнопонтийских светлоглиняных и красноглиняных амфор, краснолаковой керамики, датируемой II—III вв. Последняя представлена фрагментом сосуда с изображением бородатого божества (Дионис или Нептун), развалом низкой миски с загнутым внутрь краем с округлым туловом на кольцевом поддоне, покрыта тусклым красным лаком (плохой сохранности).

Исследованная часть рва вытянута по северу и расположена на территории открытого в 2011 г. некрополя римского времени (I в. до н. э. — I в. н. э.). Фасер борта траншеи свидетельствует о том, что большая часть погребенного гумуса и вероятно культурного слоя поселения(?), к которому мог относиться ров, была снесена при нивелировании территории для прокладки асфальтовой дороги. Следов бермы и вала в разрезе не обнаружено. Заполнение рва плотное, однородное — слой светло-коричневого цвета, без глинистых подтеков и золистых прослоек с развалами керамики *in situ*.

Из всех известных на сегодня фортификационных сооружений городищ Ольвийской перифирии данный ров самый маленький. Однако, исходя из его конструктивных особенностей и некоторых аналогий (castellum Burlafingen, недавно открытый ров под Тиритакой и др.), можно предположить, что он является фортификационным элементом вновь выявленного римского военного лагеря, который, располагаясь на высоком плато у слияния рек Южный Буг и Ингул, контролировал стратегически важную переправу и был крайним северо-восточным укрепленным пунктом Ольвийской хоры. Однако, так или иначе, это можно будет выяснить только в процессе дальнейших исследований, которые дадут важную информацию о территориальном устройстве данного региона в римское время.

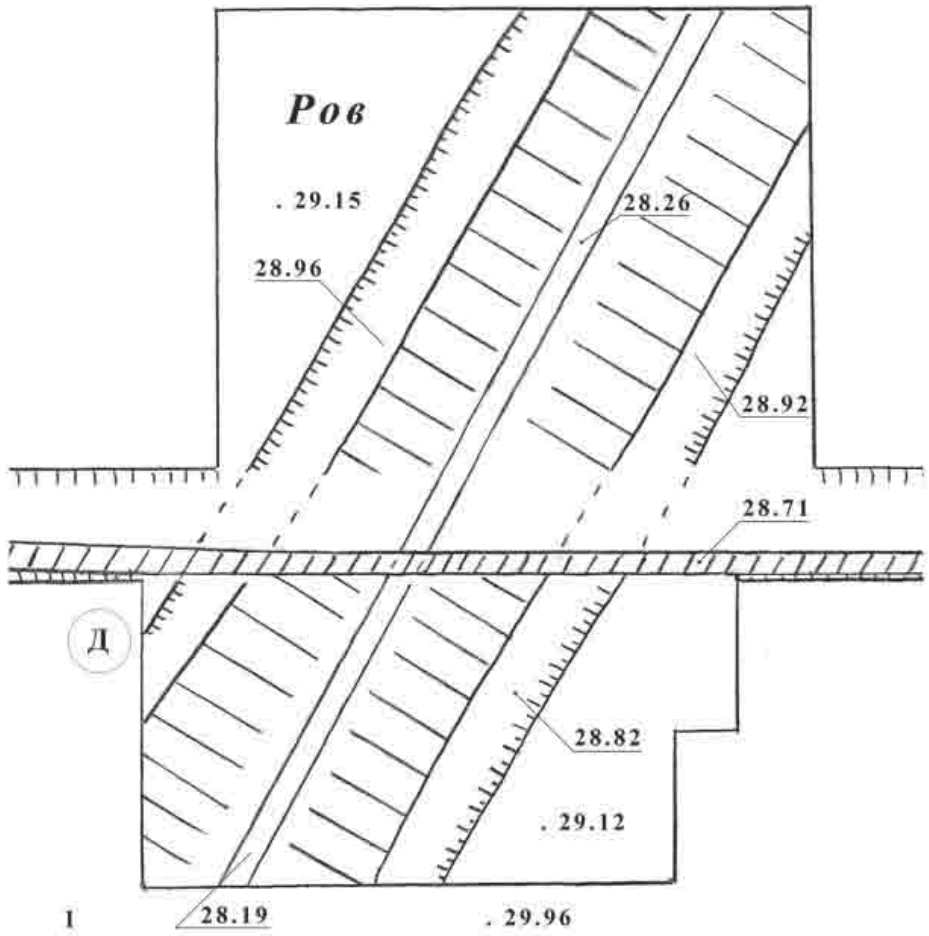

Разрез рва

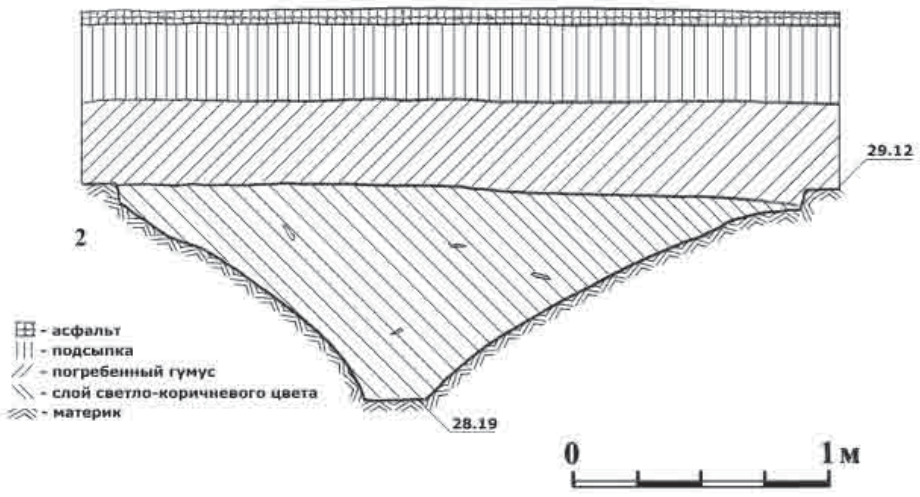

Рис. 1.

А.И. Смирнов, Р.А. Козленко, А.В. Ивченко

НОВЫЙ НЕКРОПОЛЬ РИМСКОГО ВРЕМЕНИ В г. НИКОЛАЕВ

В октябре—ноябре 2011 г. комплексной археологической экспедицией лаборатории археологии и этнологии ННУ им. В.А. Сухомлинского и ГП НИЦ «Лукоморье» ОАСУ ИА НАН Украины было начато исследование некрополя римского времени в центре Николаева, на пересечении улиц Набережная и 2-я Слободская.

В процессе прокладки коммуникаций Николаевского областного краеведческого музея по ул. Набережная, 29 было задето погребение первого века н. э., относящееся к ранее неизвестному некрополю, что и послужило поводом для дальнейших изысканий. Общая площадь раскопанной территории, на которой было исследовано 11 погребений, составила 76,5 м2. Из 11 исследованных захоронений пять были расположены в земляных склепах, шесть — в подбойных могилах.

В подбойных могилах 1 и 2, нарушенных соответственно в современное и древнее время, были зафиксированы нижние части человеческих костяков. В обоих случаях ноги погребенных были скрещены в голенях, у первого — правая лежала на левой, а сам он ориентирован головой на север, а у второго — левая лежала на правой, и ориентирован костяк был на юг. Более того, в первом погребении ступенька находилась со стороны востока, во втором — со стороны запада. Расположенные параллельно, эти погребения являются абсолютным зеркальным отражением друг друга.

В погребение 2 был врезан склеп с подбойной конструкцией, вследствие чего верхняя часть туловища погребенного была снесена. В подбое 2а был найден череп, потревоженный еще в древности при извлечении костяка, так как остальная часть туловища обнаружена в глиняной забутовке под массивной стелой при спуске в погребение 2а.

Погребение 3 — грунтовая могила, костяк расположен в анатомическом порядке: правая нога закинута на бедро левой, руки в предплечьях горизонтально сложены над тазом (скорченное на спине), погребенный ориентирован на восток. В заполнении могилы были найдены: горло и ручки красноглиняной узкогорлой амфоры, сердоликовые бусы и небольшая подвеска.

В погребениях 5 и 5а зафиксировано два костяка: мужской и женский, разделенные каменным закладом. Женский костяк ориентирован головой на север, правая рука вытянута, левая — под наклоном на тазу, ноги вытянуты. Мужской — ориентирован на юг, левая рука вытянута, правая — под наклоном на тазу, ноги скрещены в голенях (левая на правой). Возле женского черепа был найден еще один отдельно лежащий череп.

Эти два захоронения перекрывали дромос склепа, в заполнении которого были зафиксированы: бронзовая пряжка, фрагменты позднегераклейской амфоры и лепного сосуда. Вход непосредственно в камеру был перекрыт массивной известняковой стелой, стоящей на ребро. Сразу за закладным камнем обнаружено скопление обгорелых человеческих костей, возможно, принадлежащих к отдельному черепу из погребения 5а. В самой камере был обнаружен костяк, ориентированный на восток: правая рука вытянута (на ней — бронзовый браслет), левая — под наклоном у таза, ноги скрещены в голенях (правая на левой). У запястья руки зафиксированы запчасти лучковой фибулы. Левая сторона погребенного была уложена на камни. Рядом с костяком in situ найден кувшин сарматского типа и чернолощеное блюдо с костью. Датируется по фибуле и браслету — I в. н. э.

Таким образом, исходя из некоторых аналогий и датировок по археологическому материалу, предварительно можно сказать, что на исследованной части обнаруженного некрополя были захоронены представители среднесарматской культуры, что является необычайно любопытным с точки зрения исторического раз-

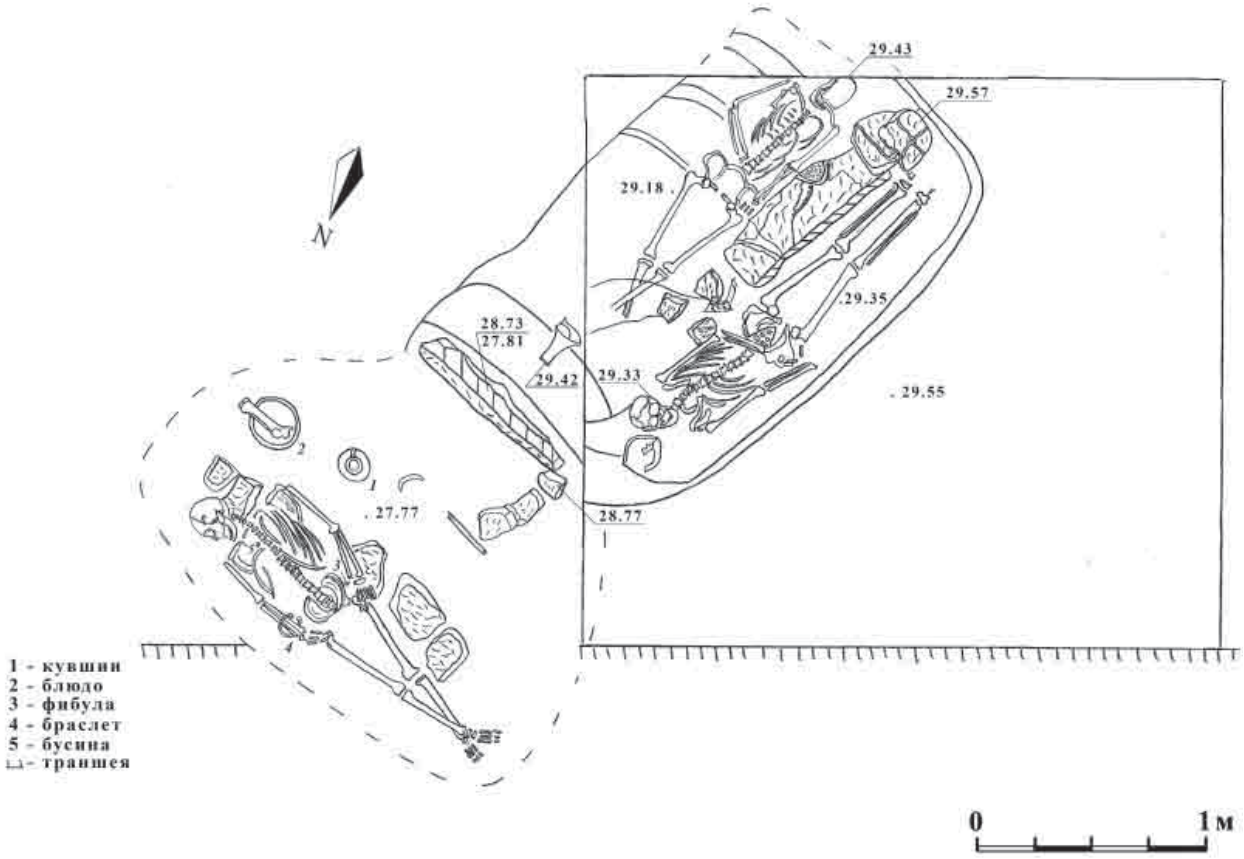

Рис. 1. ННАЭ — 2011. Некрополь римского времени П-5а, б, в

вития региона и культурной диффузии на терри- | тории Ольвийской хоры в первые века н. э.

Д.В. Филатов

ИСЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ РОЗАНОВКА I

В течение полевого сезона 2011 г. комплексной археологической экспедицией научно-исследовательского центра «Лукоморье» и Лабораторией археологии и этнологии ННУ им. В.А. Сухомлинского были продолжены исследования территории поселения Розановка I Новобугского р-на Николаевской обл.

Поселение Розановка I находится на плато левого берега р. Березовка в месте ее слияния с р. Ингул. Культурный слой однородный, насыщен фрагментами керамики, остеологическим материалом, орудиями труда. Находящиеся в нем артефакты относятся к сабатиновской культуре. Его толщина колеблется от 0,15 м до 0,80 м.

За период исследований 2008—2010 гг. заложено четыре раскопа общей площадью 292 м^2. В 2011 г. работы начаты в раскопе 5. Исследованная площадь состовляет 20 м$^{2.}$

Результаты исследований дали возможность зафиксировать производственно-хозяйственный комплекс и его архитектурно-конструкционные особенности (рис. 1, *1*).

Центральное место в комплексе занимает помещение 1, ориентированное по оси север—юг и имеет слегка углубленную конструкцию на каменном фундаменте. Помещение в плане прямоугольное с общей площадью 40,32 м^2. Исходя из структуры внутреннего устройства и заполнения, можно предположить, что оно выполняло функцию жилого помещения. С южной и западной сторон к нему примыкает две пристройки хозяйственного назначения. К восточной части жилого помещения примыкает пристройка предположительно производственного характера с ямами различного функционального назначения. Длина пристройки 6,7 м, ширина 2,0 м. Пристройка ориентированна по оси северо-восток—юго-запад и углублена в материк на 0,3 м.

В южной части пристройки была зафиксирована печь, от которой сохранились под и топочная камера(?). Исследования 2010—2011 г. дали возможность выяснить детали внутренней конструкции печи.

Топочная камера ориентированная по оси северо-восток—юго-запад, размерами 2,32 × 2,20 м и глубиной 1,1 м. Внутренняя конструкция состоит из центральной части, трех полукруглых углублений и уступа (рис. 1, *2*). Под состоит из ям и приямков, соединяющихся между собой воздуховодами.

В центральной и восточной части раскопа 5 были исследованы ямы и остатки очага, которые, возможно, являются частью вышеописанного производственного комплекса.

Среди находок в 2011 г. фиксируются фрагменты керамической посуды, каменные изделия, кости различных видов животных. Отдельную группу находок составляют костяные изделия.

Керамический материал можно поделить на венчики, стенки и донца сосудов. Основными видами орнаментации являются валик, косые насечки и округлые вдавливания, типичные для сабатиновской культуры.

Дальнейшие работы позволят более точно идентифицировать открытые объекты и определить их характер в контексте структуры поселения. Исходя из всего вышеизложенного, можно утверждать, что исследования поселения Розановка I позволили получить новые данные о жизни и быте населения сабатиновской культуры.

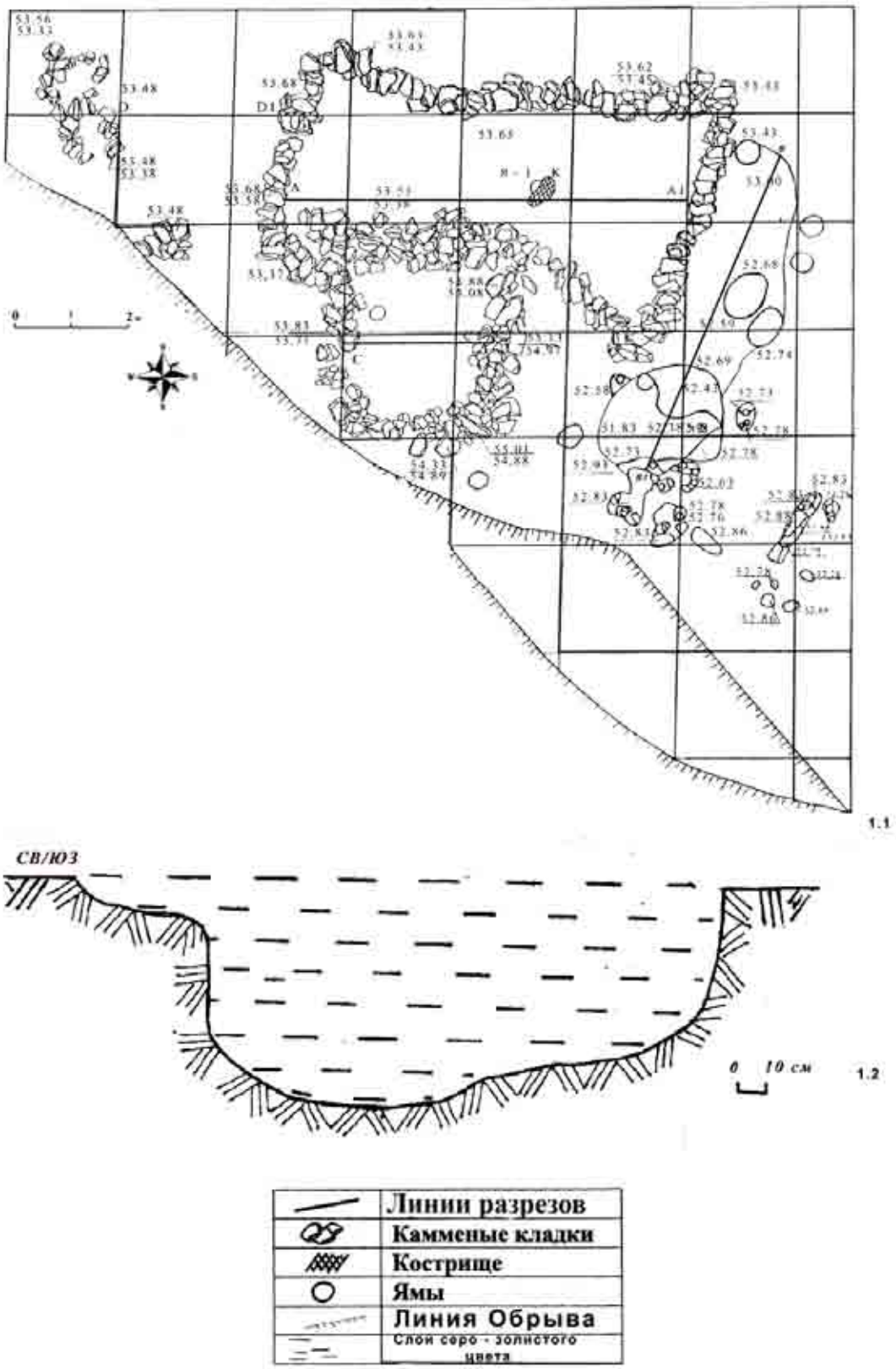

Рис. 1. План производственно-хозяйственного комплекса (*1*). Разрез печи (*2*)

В.М. Фоменко, М.Т. Товкайло, О.О. Требух

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У 2011 р. Миколаївська експедиція ІА НАНУ продовжила науково-рятівні дослідження у ложі Олександрівського водосховища Ташлицької ГАЕС. Розкопки велись, згідно з програмою цих робіт, на ділянках запланованого затоплення до позначки 16 м.

Поселення і могильник Ґард. Знаходяться в однойменному урочищі за 2,5 км на південний схід від с. Богданівки на краю обмеженого двома балками уступу тераси — так званому «ґардовому клині». Роботи проводились у північній частині поселення на площі 138 м^2. Потужність ґрунтових відкладів, що містять культурні нашарування, у глибині тераси сягає 2,0 м, у береговій частині тераси — 1,0—1,1 м. Поточнено стратиграфію культурних нашарувань. Здобуто значну кількість матеріалів доби неоліту (ранній та пізній етапи буго-дністровської культури та Прекукутені-Трипілля А), енеоліту (культури Трипілля С1—С2 та середньостогівської), доби бронзи (культури бабинська та сабатинівської), римського часу та XVIII—XIX ст.

Матеріали XVIII—XIX ст. та античного часу залягають у верхній частині гумусованого суглинку темно-сірого кольору на глибині 0,2—0,4 м від сучасної поверхні. У нижній частині того ж самого шару на глибині 0,6—0,8 м залягають залишки кам'яних фундаментів будівель сабатинівської культури та нечисленні матеріали доби бронзи, серед яких визначено кераміку бабинської та сабатинівської культур. Культурні залишки доби енеоліту (крем'яні вироби та кераміка пізньотрипільської та середньостогівської культур) приурочені до верхньої частини шару жовтуватого гумусованого суглинку зі значною домішкою жорстви і залягають на глибині 0,7—0,9 м від поверхні. У нижній частині цього ж літологічного формування на глибині 0,8—1,0 м від поверхні залягають кремінь та кераміка пізнього (савранського) періоду буго-дністровської культури та Трипілля А. Нижче залягає горизонт лесоподібного суглинку, який розділяє пізньонеолітичні та ранньонеолітичні культурні нашарування. Цей горизонт зафіксований лише у глибині тераси на відстані 10—18 м метрів від її краю. Його товщина різна — на відстані 18 м від берегового краю тераси вона сягає 0,40—0,45 м; у напрямку до берега цей літологічний горизонт поступово тоншає і, на відстані близько 10 м від краю тераси, повністю виклинюється. Тому в прибережній частині тераси пізньонеолітичний культурний шар безпосередньо перекриває ранньонеолітичний. Ранньонеолітичний культурний шар пов'язаний з відкладами тонкоструктурного гумусованого суглинку жовто-коричневого кольору, що залягає безпосередньо на дерново-алювіальному супіску бурого кольору. Повністю окреслилися контури кам'яної споруди, що залягає в основі ранньонеолітичного шару.

Описані культурні та ґрунтові нашарування підстилає дерново-алювіальний супісок бурого кольору, що є фактично материком. У цьому літологічному горизонті шурфуванням виявлено залишки могильника маріупольського типу. Зокрема, простежено одну зі стінок колективної поховальної ями чи траншеї, на дні якої було два розташовані поруч поховання (17 та 18). Глибина поховальної ями чи траншеї 0,5 м від поверхні дерново-алювіального супіску. Краще збереглися черепи, тоді як кості скелетів сильно перетрухли й простежуються дуже погано. Цілком імовірно, що обидва скелети лежали випростано на спині, головою орієнтовані на північ. Дно поховальної ями чи траншеї та самі кістяки густо посипані червоною вохрою. Поховального інвентарю не знайдено. Тим часом, у заповненні поховальної ями зустрічалися крем'яні вироби та кераміка, що потрапили сюди з культурних нашарувань розташованого вище поселення. Судячи зі стратиграфії поселення, могильник може бути датований раннім періодом неоліту чи мезолітом. Ця унікальна пам'ятка, якою є могильник маріупольського типу, на Південному Бузі зафіксована вперше, тому дуже важливим є його повноцінне

дослідження, але це вже завдання майбутніх розкопок.

У культурних шарах поселення досліджено також ще 10 поховань, що відносяться до доби енеоліту, пізньої бронзи та кінця XVIII — початку XIX ст.

Поселення Лідина Балка. Протягом сезону 2011 р. пам'ятку розкопано на площі понад 240 м^2. Отримані матеріали датуються часом від пізнього неоліту до пізньої бронзи та XVIII—XIX ст. Стратиграфія нашарувань, простежена у контрольних бровках і стінках розкопу, підтверджує спостереження попередніх років.

Верхні два шари (новоутворений дерен та підстилаючий його пісок) практично не містили знахідок. У третьому шарі залягали залишки хутора XVIII—XIX ст., знайдено рештки кам'яних фундаментів наземних будівель та опливи стін з сирцевої мулистої маси, в якій можна простежити прямокутні цеглини світло-сірого попелястого кольору. Виявлено також розвал печі з сирцевої та обпаленої цегли. Неподалік від неї знайдено кілька роздавлених кружальних горщиків (один заповнений попелом — рештками розжареного вугілля для чергового розпалювання вогню) та глеків, полив'яні миски, залізні предмети (ковані серпи, молоток, цвяхи та ін.). Відзначимо також дві масивні мідні монети номіналом п'ять копійок, датовані відповідно 1784 р. та 1833 р. Фрагменти посуду з цього горизонту, завдяки численним норам землерийних тварин, нерідко потрапляли нижче до раніших горизонтів.

На північно-західній і південно-східній ділянках розкопу у четвертому шарі відкрито нові фрагменти кам'яної стіни великої культової споруди овальної форми, частково виявленої у 2009—2010 рр. Суцільний завал (заввишки 0,35—0,50 м та завширшки до 2,0 м) тут плавно повертав на захід попід борт розкопу. З внутрішнього боку біля стіни у північних квадратах лежав повалений у давнину менгір — гранітний стовп висотою 1,3 м, квадратний у перетині, з явними слідами штучної обробки поверхні, та гніздо, в якому він був до цього встановлений. Останнє являло собою овальну яму розмірами 0,6 × 0,4—0,5 м, заглиблену у валунно-гальковий шар. Біля південного борту розкопу серед каміння стіни знайдено поховання (4) підлітка, що лежав на лівому боці у позі адорації, очевидно скорчений. Ймовірно, належить до доби пізньої бронзи(?).

Неподалік від менгіру розчищено ще одну, але стратиграфічно давнішу культову споруду. Вона складається з кількох спеціально підібраних антропоморфних масивних гранітних брил, викладених у вигляді правильного квадрату, розміром 2,5 × 2,8 м та з однією пласкою плитою у центрі. Цікаво, що діагоналі квадрату орієнтовані досить правильно на протилежний берег Південного Бугу — відповідно на скелю Пугач і гирло Ташлика. Попередньо споруду можна датувати ранньобронзовою добою.

Далі вглиб, від межі четвертого і до низу п'ятого шару ґрунту, на окремих ділянках північно-західного сектору розкопу зафіксовано різночасові матеріали, залишені носіями різних культур, зокрема, інгульської катакомбної культури доби ранньої бронзи. Є декілька уламків горщиків, що мають прямі аналогії у матеріалах середнього (ранньоямного) шару Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі. Іншу нечисленну групу складає кераміка та крем'яні вироби доби енеоліту: пізньотрипільська (етапів С1—С2) столова з відмуленої глини та монохромним коричневим розписом, і грубіша сироглиняна з домішкою дрібного піску чи товченої мушлі, прикрашена відбитками різних варіантів шнурового штампу. Матеріали пізньої (савранської) фази буго-дністровської неолітичної культури представлені у 2011 р. лише поодинокими фрагментами посуду з прогладженим геометричним орнаментом та кременем, серед якого досить значною серією представлені скребки.

На **поселенні Виноградний Сад** сабатинівської культури доби пізньої бронзи досліджувалася північна ділянка тераси. У розкопі XVII на прирізці площею близько 130 м^2 проведено розчистку двох відкритих у 2009 р. наземних жител. Перше з них (4) підпрямокутної форми, розмірами 9,0 × 7,0 м, кути заокруглені. Під час спорудження майже не застосовано камінь. Вхід влаштований у західному куті. Стіни були, вірогідно, глинобитні, на підлозі виявлено дрібне каміння, різноманітний матеріал та дві пари ям (діаметром 0,4—0,5 м і глибиною 0,4 м) від опорних стовпів, що підтримували дах. Ями створювали чотирикутник у центральній частині житла, відстань між ними дорівнювала 1,2—1,6 м. На дні їх простежено невеликі заглиблення різної форми — відбитки нижнього торця стовпів, у заповненні зустрічалися невеликі камені, уламки кісток. Більшість матеріалу була скупчена зі східного боку біля південної ями (4) на площі 2,0 × 2,5 м. Частина зібраних тут кісток обпалена, часто траплялися грудочки перепаленого ґрунту чорного та цегляного кольору. Очевидно, на цьому місці було вогнище. Друге житло (5) досліджене частково. Воно розташоване практично впритул до попереднього з південного сходу. Споруда овальної у плані форми, розмірами приблизно 10 × 6,0 м, з орієнтацією довгої осі північний захід—південний схід. Підлога злегка (на 0,2 м) заглиблена. Основа стін кам'яна, переважно дворядна, з каменів різного розміру та незаповненими проміжками (0,4—0,6 м) між рядами. У північно-західній частині житла зовні, за межами двох основних

рядів каміння, виявлено фрагмент паралельної їм і конструктивно пов'язаної з ними такої ж дворядної кладки, завширшки 0,8 м і завдовжки 2,5 м, яка заходила попід східний борт розкопу. Вище фундаменту стіни, ймовірно, були глиняні, про що свідчить велика кількість арматури (кісток та битої кераміки). Завали облицювання незначні, розташовані здебільшого всередині приміщення. Здобутий у процесі дослідження обох жител матеріал за характером і порівняно незначною кількістю в цілому не відрізняється від знахідок останніх років.

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Д.В. Кіосак

РОЗВІДКИ В РОЗДІЛЬНЯНСЬКОМУ ТА ВЕЛИКОМИХАЙЛІВСЬКОМУ р-нах ОДЕСЬКОЇ обл. У 2010 р.

Дослідження розвідзагону Одеського археологічного музею НАН України у вказаному регіоні в 2010 р. мали на меті пошук нових пам'яток кам'яної доби та перевірку наявності культурного шару.

У долині р. Малий Куяльник було прошурфовано поселення Толмачівка, виявлене 2008 р. М.Г. Сизовим на мису лівого берега безіменної балки правої притоки р. Малий Куяльник, на південно-східній околиці с. Поліно-Осипенкове (колишня назва — Толмачівка), за 100 м від крайньої хати. У 2009 р. тут зібрано матеріали доби пізньої бронзи та перших століть нашої ери поряд із виразною колекцією мікролітичних крем'яних виробів. Шурфуванням виявлено на глибині 0,45—0,85 м культурний шар доби бронзи, насичений фрагментами кісток і ліпною керамікою. Поодинокі крем'яні вироби траплялися лише в шурфі 1, нижче культурного шару доби бронзи, в низах чорнозему В.

У долині р. Мала Свинна оглянуто відкриті в 2009 р. поселення Карпівка 1 та 2. Зібрано виразний підйомний матеріал доби пізньої бронзи та перших століть нашої ери. Крім того, виявлено нові місцезнаходження кам'яної доби: Капокліїв Яр та Новодмитрівка-Пагорб.

Місцезнаходження Капокліїв Яр розташоване на правому березі глибокого однойменного яру, за 3,5 км на південний захід від с. Капоклієве. Колекція кременів не містить виразних ретушованих виробів. Можна лише констатувати наявність мікропластинок правильної форми з регулярним ограненням і попередньо віднести пам'ятку до доби каменю. Культурного шару шурфуванням не вдалося зафіксувати: поодинокі кремені траплялися лише в чорноземі А.

Місцезнаходження Новодмитрівка-Пагорб розташовується за 500 м на південь від цвинтаря с. Новодмитрівка 2, на високому терасоподібному уступі крутого правого берега р. Мала Свинна, поблизу джерела. Невелике зібрання кременів влючає кілька мікролітичних підокруглих скребачок, типологія яких дає підстави попередньо датувати пам'ятку мезо-неолітичним часом. Шурфування не дало змоги зафіксувати культурний шар. Окремі крем'яні артефакти траплялися в дерновому шарі.

Поблизу с. Степове на схилах довгого глибокого яру, що виходить до басейну р. Кучурган у с. Лиманське, та у верхів'ях Кулудорового яру зафіксовано три пункти знахідок розщеплених кременів.

Шурфуванню піддавалася також стоянка Варвара 2, розташована за 1,5 км від південної околиці с. Новокрасне, на плато правого берега р. Кучурган. Довкола двох курганів, що розміщуються на відстані 200 м один від одного, було зібрано понад 100 крем'яних виробів. Серед них — підпризматичні нуклеуси, довгі кінцеві скребачки на пластинах, фрагмент вістря з притупленим краєм. Пам'ятка попередньо може бути віднесена до доби пізнього палеоліту. Культурного шару не виявлено.

Розташоване за 150 м на південь від цієї пам'ятки місцезнаходження Варвара 1 дало схожий матеріал, але шурфування так само не принесло очікуваних результатів.

Таким чином, розвідзагін ОАМ НАН України дослідив п'ять пам'яток, відкритих протягом 2008—2010 р. Культурний шар (доби бронзи) вдалося зафіксувати лише на одній із них — Толмачівка. Пам'ятки Варвара 1 та 2, Капокліїв Яр виглядають перспективними щодо подальших пошуків збережених ділянок культурного шару.

Д.В. Кіосак

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕЗО-НЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ЗАХАРІВКА 1

У 2011 р. Подільсько-Причорноморською експедицією Одеського археологічного музею НАНУ проведено стаціонарні дослідження стоянки Захарівка 1. Пам'ятка розташовується на високому мисоподібному виступі правого борту безіменного яру, що виходить у довгу та широку Краснопільську балку (ліва притока р. Кучурган), за 2,5 км на північний схід від смт Фрунзівка Одеської обл. Підйомний матеріал зібрано на площі 200 × 100 м.

Усього розкопками, зачистками та шурфами відкрито 34 м2 площі західного скупчення знахідок. Простежено таку послідовність шарів:

0,15—0,20 м — сучасний орний шар;

0,20—0,60 м — підґрунтя темно-сіре, піскувато-глинисте;

Нижче — біло-сіра, плямиста щільна водостійка глина.

У розкопі 2, за 9 м на схід від розкопу 1 та основної лінії шурфів, материком виступає світло-жовтий делювіальний суглинок; відповідно до материнської породи змінюється і характер підґрунтя.

Культурні залишки траплялися в усій товщі ґрунту, заповненими гумусованим матеріалом тріщинами «спускаючись» до глибини 0,84 м. Максимальна концентрація знахідок спостерігалася в нижній частині підґрунтя, на контакті з глиною. Культурний шар на більшій частині площі стоянки відчутно пошкодив схиловий змив. Лише в неглибоких западинах у глині збереглися ділянки з відносно збереженим культурним шаром.

Знахідки представлені розщепленими мікролітичними кременями, уламками стінок ліпної кераміки, дрібними уламками кісток тварин. Мікролітичний характер крем'яного матеріалу, наявність геометричних мікролітів, конічних і призматичних нуклеусів для регулятних пластинок вказують на мезо-неолітичний час пам'ятки. Крім того, в матеріалах Захарівки 1 є достатньо об'ємні призматичні нуклеуси для регулярних пластинок. Серед знарядь — кінцеві скребки на пластинчастих сколах, фрагмент трапеції з підгострюючою ретушшю. Подібне співвідношення типів скоріш характерне для неолітичних пам'яток, зокрема трапеції такого типу виникають у неоліті відносно пізно — починаючи від середнього неоліту.

Д.В. Кіосак, І.В. Бруяко, В.Л. Денисюк

РОЗВІДКИ В БАСЕЙНІ ПІВДЕННОГО БУГУ

Метою робіт Подільсько-Причорноморської експедиції Одеського археологічного музею НАНУ в 2011 р. були дослідження взаємовідносин між населенням степового Причорномор'я та лісостепу Центральної України. Межа між лісостепом і степом, між Поділлям та Причорномор'ям, яка проходить на півночі Одеської обл., демонструє дивовижну стабільність у часі — нині тут виразно відчувається перехід від подільського етнографічного комплексу матеріальної культури до степового, колись тут проходив кордон Речі Посполитої та Османської імперії, а ще давніше — край поширення низки археологічних культур. Саме у згаданому регіоні ми шукали свідоцтва контактів.

Розвідки проводилися в Савранському р-ні Одеської та Улянівському р-ні Кіровоградської обл. Тут виявлено нові пункти знахідок: доби пізньої бронзи (Академія Холоду, Кам'яне 2, 3, Гетьманівка 3), черняхівської культури (Кам'яне 1), поселення пізньої бронзи та перших століть нової ери (Гетьманівка 4, Ольшанка 3), пункти знахідок пізньопалеолітичних кременів (Саврань 1а, Завалля-Кам'яне А, Чемерпіль). Обстежено вже відомі пам'ятки — Сабатинівка 1, Мокрий Яр, Гетьманівка 2, Саврань 1, Кам'яне-Завалля.

На багатошаровому поселенні Мельнична Круча шурфуванням зафіксовано насичений культурний шар. Знахідки — розщеплені кремені та кістки тварин — залягали на глибині до 1,8 м на самому березі р. Південний Буг. Трохи вище, на глибині 1 м від поверхні знайдено окремі фрагменти керамічного посуду й уламки кісток — можливо, свідоцтва ранішого заселення цієї ділянки берега Південного Бугу.

У долині р. Гедзилів Яр прошурфовано поселення Концеба, виявлене 1955 р. Е.Ф. Патоковою. Поселення розташовується за 3 км на південь від с. Концеба, на мису лівого берега у верхів'ї Південного Бугу. Згаданого у звіті 1956 р. архаїчного матеріалу в шурфі не виявлено: були отримані матеріали доби пізньої бронзи та перших століть нашої ери. Шурфуванням виявлено горизонт знахідок, насичений фрагментами кісток і керамікою від сучасної поверхні до глибини 1,50 м.

Таким чином, Подільсько-Причорноморською експедицією досліджено раніше відомі та нові пам'ятки доби неоліту, мідного та бронзового віків, черняхівської культури пізньоримського часу. Окремі розщеплені кремені, можливо, належать до давнішого, палеолітичного періоду. Яскраві знахідки добуто з поселень трипільської культури — статуетки людей і птаха, знаряддя з рогу та кременю, численні фрагменти розписного посуду.

О.К. Савельєв

НОВА ПАМ'ЯТКА ПІЗНЬОЕЛЛІНІСТИЧНОГО ЧАСУ НА ЗАХІДНОМУ БЕРЕЗІ ОЗЕРА ЯЛПУГ

У 2011 р. відділом археології Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України проведено археологічну розвідку уздовж практично всієї частини правого берега оз. Ялпуг.

У результаті обстеження між селами Виноградовка та Владичень Болградського р-ну Одеської обл. виявлено поселення. Слід зазначити, що береги озера сильно руйнуються і більша їх частина є крутими обривами, іноді практично вертикальними.

У зрізі одного з таких обривів зафіксовано три ями прямокутної і так зв. «дзвоноподібної» форми, що чітко виділялися темним заповненням. Зріз був зачищений і сфотографований. Місцерозташування пам'ятки зафіксовано за допомогою приладу Global GPS GL – 800 (рис. 1, *1*).

Ями примикають впритул до південного краю балки, що розташована поряд. У ямі 2 при зачистці знайдено два фрагменти ліпної миски з відігнутим назовні вінцем. Поверхня фрагмента сірого кольору, черепок у зламі чорного кольору, глина містить численні великі домішки. Діаметр посудини, що реконструюється, приблизно 27,5 см (рис. 1, *2*). Форми таких посудин добре відомі на пам'ятках поянешті-лукашівської культури, а також трапляються і серед матеріалів пам'яток гетської культури. Окрім цього, знайдено фрагмент стінки світлоглиняної амфори, очевидно, південнопонтійського походження.

На північному заході, приблизно за 1 км від цього місцезнаходження, на засіяному пшеницею полі, добре видно курган великих розмірів. Згідно з довідником археологічних пам'яток Одеської обл. у районі розташування пам'ятки є декілька поселень. Одне з цих поселень може відповідати виявленому в результаті дослідження і, судячи зі схеми довідника, максимально на це може претендувати поселення епохи пізньої бронзи, перших століть нашої ери та салтово-маяцької культури Владичень V, а також поселення перших століть нашої ери та салтово-маяцької культури Владичень III. Проте зібрані матеріа-

Рис. 1. 1 — місцезнаходження пам'ятки Владичень IX; *2* — фрагмент ліпної миски

ли, що належать загалом до пізньоелліністичного часу, дозволяють припустити, що виявлене поселення є новою пам'яткою на археологічній карті цього регіону. У зв'язку з цим йому пропонується дати назву Владичень IX.

Для точнішої хронологічної і культурної ідентифікації на цій пам'ятці необхідно провести додаткові дослідження.

Т.Л. Самойлова, П.В. Остапенко, Г.С. Богуславський, Н.Є. Ветчиннікова, А.О. Леонова, О.К. Савельєв, С.П. Смольянінова, А.В. Старкін

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОЇ ТІРИ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО БІЛГОРОДА

Дослідження городища «Тіра-Білгород» здійснювалося Білгород-Тірською експедицією ІА НАН України. Основним завданням цього року були роботи, пов'язані з музеєфікацією археологічних об'єктів, розташованих на території Акерманської фортеці. У 2010 р. під час проведення археолого-архітектурних досліджень на бермі фортеці на північний захід від Кілійських воріт виявлено будівельні рештки римського часу (шурф 17). У зв'язку з рішенням про проведення музеєфікації ділянки та внесення її до туристичного маршруту площу шурфу збільшено до 55 м².

Максимальна глибина розкопу склала 3,0 м від рівня денної поверхні. Під час дослідження відкрито фрагмент вулиці з критим водостоком, що розділяв два будинки, розташовані по обидва боки вулиці. Ширина вулиці 4,0 м, що дозволяє вважати її однією з центральних вулиць міста. Подальше дослідження цієї вулиці можливе лише на території Гарнізонного двору. Напрямок відкритої магістралі (ПЗ—ПС) загалом збігається з напрямком Поперечної вулиці римського часу, розташованої на Центральному розкопі (Майдан біля фортеці). Стіна будинку, розташованого на схід від вулиці, відкрита на довжину 9,2 м, її ширина становить 1,0—1,1 м. Вона складена по зовнішньому фасаду з великих добре оброблених плит і блоків у складній техніці дворядної орфостатної кладки, по внутрішньому фасаду застосовувалася проста постільна кладка. Західний фасад за спорудженням схожий на оборонні стіни Тіри. З внутрішнього боку стіни виявлено плити покриття двору та водозбірний колодязь. Зазначимо, що вся відкрита площа вулиці та суміжних будинків має розвинену гідросистему, що складається з кількох водозбірних колодязів і водостоків, пов'язаних в одне ціле з магістральним водостоком, що прокладений по вулиці. Один з відкритих колодязів існував ще в елліністичний час. Характер шару, матеріали, що в ньому містяться, дозволяють датувати зазначені будівельні об'єкти II—III ст.

Дослідження дозволяють стверджувати, що в римські часи ця територія була частиною міської забудови Тіри. Особливості спорудження однієї зі стін будинків, які оточували вулицю, дозволяють припустити, що тут могли розташовуватись об'єкти цивільного призначення.

На території фортеці провадилися роботи всередині цитаделі, пов'язані із запланованими реставраційними заходами. Були зачищені фундаментні частини приміщень османського періоду, розташовані в південній частині цитаделі. Ці приміщення мають невелику площу та пов'язані з оборонними потребами фортеці (складські або караульні приміщення).

У 2011 р. провадилися розкопки на території ділянки «Північний Захід» Центрального розкопу Тіри. Тут дослідження здійснювались у межах будинку XIII елліністичного часу (підвальне приміщення 914). У роботі брали участь студенти Львівського університету ім. І. Франка у межах студентської практики. Підвал житлового призначення, його заповнення складалося з багатих матеріалів кінця IV—III ст. до н. е. Центральний розкоп, як і раніше, залишається пріоритетною ділянкою для подальших робіт на городищі античної Тіри, дослідження тут будуть продовжені в наступному році. Основною метою залишається вивчення системи міської забудови, а також комплексу оборонних споруд.

Рис. Розкоп на бермі Акерманської фортеці

Н.М. Секерская

РАБОТЫ НИКОНИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

Никонийская экспедиция Одесского археологического музея НАН Украины в июле—августе 2011 г. провела охранные раскопки в Никонии (античное городище у с. Роксоланы Овидиопольского р-на Одесской обл.). В составе экспедиции работали научные сотрудники и студенты Торуньского университета им. Н. Коперника (Польша).

Работы были сосредоточены в квадратах 14, 15, 16 полосы XIII в центральной части объекта. Городище, начиная с конца XVIII ст., служило каменоломней для окружающих населённых пунктов. Культурный слой подвергался также глубокой вспашке под закладку виноградника, а затем леса. В последние годы между раскопочными сезонами городище интенсивно разрушается грабителями древностей.

В истории города различаются два этапа: первый связан с основанием, становлением и расцветом Никония, который превращается в центр сельскохозяйственной округи на левобережье Нижнего Поднестровья и охватывает хронологический период с конца VI в. до н. э. по первую половину III в. до н. э. Второй период связан со стремлением Римской империи укрепить свои восточные границы и охватывает I—III вв. н. э.

Раскопочный сезон этого года позволил открыть фрагменты каменных наземных помещений, каменные вымостки, относящиеся ко второму хронологическому этапу, к первым векам нашей эры. Приёмы строительной техники и открытые конструкции однообразны. Стены сложены из грубо отесанных камней на глиняном растворе. В кладках встречаются камни из более ранних построек.

Самую многочисленную группу находок составляют фрагменты керамики, очень редко встречаются целые сосуды, как правило, малых форм. Поскольку в результате хищений и разборки строений культурный слой перемещён, находки весьма неоднородны в хронологическом отношении. Представлены материалы от VI в. до н. э. до первых веков нашей эры. К последнему периоду относятся фрагменты амфор Гераклеи Понтийской, боспорских амфор, фрагменты красноглиняных кувшинов II—III вв. н. э. на воронкообразном поддоне. Столовая посуда представлена фрагментами кубков, мисок, чашек II—III вв. н. э.

Ранняя керамика, найденная в верхнем горизонте первых веков н. э., более разнообразна. Это фрагменты амфор V—IV вв. до н. э. из Хиоса, Фасоса, Менды, Коринфа, IV в. до н. э. — из Пепарета, Гераклеи Понтийской и Херсонеса, V—III вв. до н. э. —из Синопы. На некоторых фрагментах амфор сохранились клейма. Столовая посуда представлена фрагментами чернолаковых, сероглиняных и красноглиняных сосудов V—III вв. до н. э.

Среди индивидуальных находок можно отметить миниатюрную статуэтку богини, граффити и дипинти на фрагментах сосудов, бронзовые монеты «колёсики».

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

І.В. Бовкун, О.Б. Супруненко

НОВІ ПРЕДМЕТИ ЗІ «СКАРБУ» КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З ПООРІЛЛЯ

Навесні 2010 р. у с. Лівенське Новосанжарського р-ну Полтавської обл., у заплаві лівого берега пересохлої стариці р. Маячка (права притока р. Орель) виявлено металевий казан і окремі зразки кухарського та столового посуду. Цілком імовірно, що вони потрапили у воду навмисне, коли неподалік від учасників прирічкової трапези опинилися нападники, про що йшлося у повідомленні минулорічної збірки «АДУ 2010».

Влітку 2011 р. випала нагода обстежити ще раз з відповідним технічним обладнанням пересохлу ділянку в уроч. Шишенкове поблизу с. Лівенське в надії виявити окремі предмети. І ця спроба пошуків була вдалою. На площі 2,0 м2, на глибині 0,1—0,2 м у підсохлому болоті, знайдено ще п'ять предметів різного стану збереженості з так зв. «скарбу», опис яких і подається далі.

1. Розетка овальна з неглибоким вмістилищем слабко-конічної форми та втраченим овальним денцем; розплюснута копитом коня. Корпус розетки прикрашений карбованим стилізованим рослинним візерунком у вигляді гірлянд з листя аканту. Вінце посудини підсилене акуратно загнутим (на 3,0—4,0 мм) краєм, денце долучалося до виробу шляхом загинання і паяння. Виріб виготовлений з тонкого мідного листа, можливо, мав олов'яне покриття «під срібло». Розміри розетки 11,8 × 14,2 см, товщина металу 0,7 мм (рис. 1, 1).

2. Покришка кругла, прикрашена чотирма концентричними рельєфними продавленими колами різної ширини та невеликим круглим виступом у центрі, зі слідами згинів. Наявні сліди луження оловом. Діаметр 8,4 × 8,7 см, висота 0,5 см, виготовлена з мідного листа завтовшки 0,4 мм (рис. 1, 2).

3. Покришка круглої форми, з чотирма карбованими концентричними рельєфними колами-виступами різної ширини та профільованим краєм, першу смугу візерунку якої складає низка стилізованих ов, розподілених квітчастими бутонами. Найменше «коло» у центрі є виступом під ручку, яка втрачена. Натомість покришка пробита коротким залізним кованим цвяхом з голівкою круглої форми, кінець якого загнутий у петлю для зручності здіймання, розташованою з лицевого боку. Має сліди кількох згинів і деформацій, патинована. Діаметр 11,1 см, висота 0,4 см, виготовлена з мідного листа завтовшки 0,5 мм (рис. 1, 3).

4. Конічної форми посудинка з горизонтальними виділеними краями типу високого полумиска, з профільованим уступом під покришку або ситечко, розташованим під згином вінець, трьома невисокими рельєфними виступами на тулубі та рівним дном, зі слідами внутрішнього луження оловом і двома отворами в центрі на дні та круглим отвором збоку у верхній частині стінки. Вірогідно, деталь кальяну, в складі якого могла використовуватись і попередня покришка (3). Діаметри: вінця (з краями) — 10,2 × 10,6 см, корпуса — 8,8 см, дна — 5,6 см; висота — 2,4—2,7 см; виготовлена з мідного листа завтовшки 0,3 мм (рис. 1, 4).

5. Невелике ситечко круглої форми з профільованими концентричними продавленими колами краями, вся поверхня в центрі яких вкрита рівномірно розташованими дрібними дірочками. Можливо, деталь кальяну, в складі якого могли використовуватись і попередні предмети (3—4). Діаметр — 8,4 см, діаметр отворів — 1,5 мм, виготовлене з мідного листа завтовшки 0,3 мм (рис. 1, 5).

Отже, набір посуду та побутових предметів з Лівенського може належати заможному мандрівнику, ватажку одного із загонів польських чи козацьких військ часу Визвольної війни середини XVII ст. Весь комплекс «скарбу» вже надійшов до Полтавського краєзнавчого музею і знаходиться на реставрації.

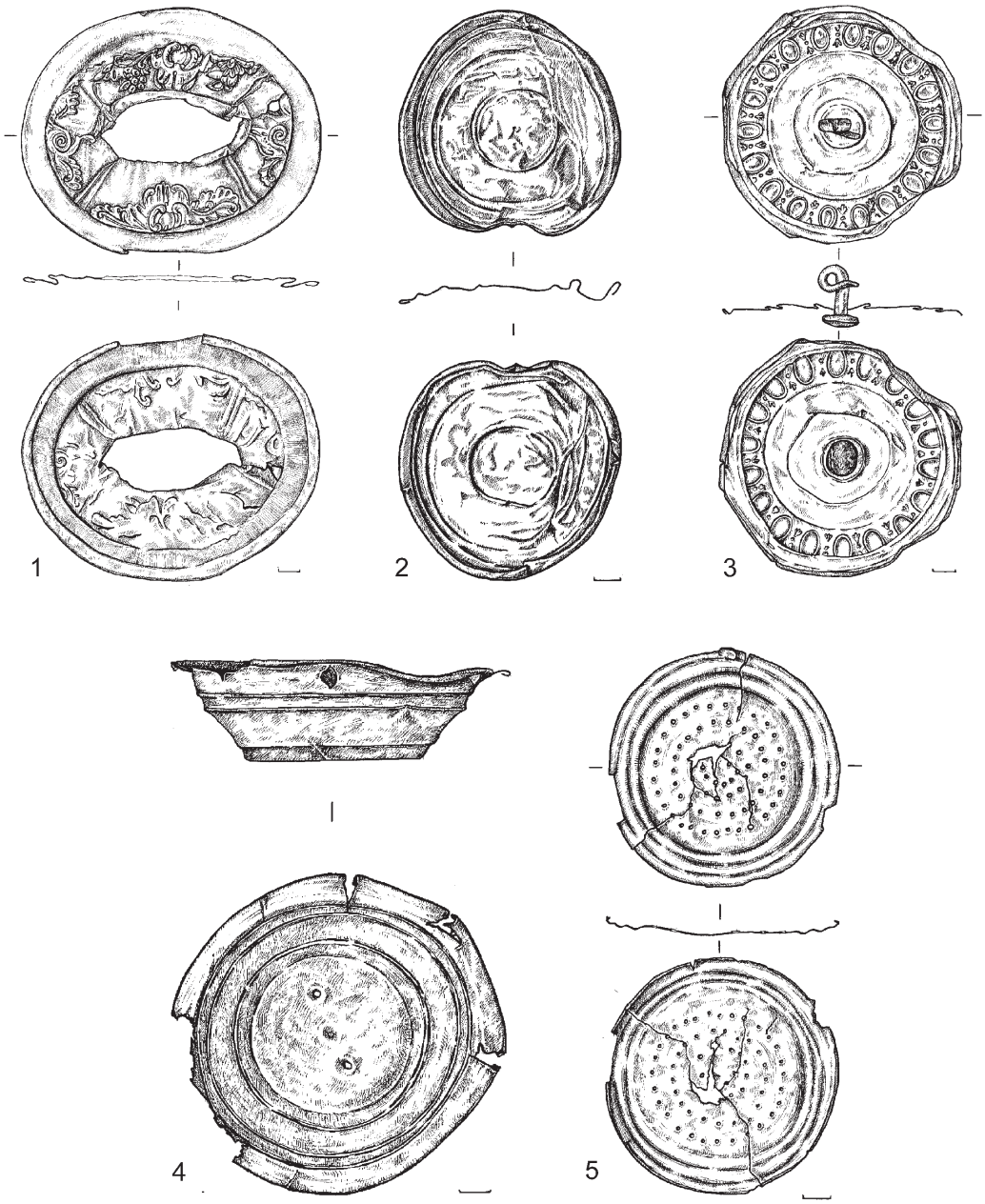

Рис. 1. Лівенське, с. Предмети зі «скарбу» козацької доби. Знахідки 2011 р. Мідний сплав, луження оловом

Я.В. Володарець-Урбанович, І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко

ЗНАХІДКИ З НИЖНЬОГО ПООРІЛЛЯ

Нещодавно до Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації краєзнавцем І.В. Бовкуном з с. Лівенське на Полтавщині передані кілька предметів, знайдених ним в околицях села. Зважаючи, що ці знахідки далеко не ординарні, наведемо певні коментарі, зазначивши, що речі вже передані до археологічної збірки Полтавського краєзнавчого музею.

Знахідки знайдено навесні 2011 р. на ріллі, на краю мису другої тераси лівого берега р. Орель в уроч. Ігнатівка, навпроти с. Шедієве Лівенської сільради Новосанжарського р-ну, на межі Полтавської та Дніпропетровської обл. Місцезнаходження тяжіє до виступу мису, висотою 5,0—7,0 м над рівнем заплави; довгий час розорювалося. На його площі (70 × 160 м) трапляються уламки ліпного та гончарного амфорного посуду, що загалом характерні для поселень пізньозарубинецького населення культурного типу Йосипівки (Картамишеве 2), а також окремі фрагменти ліпної кераміки пеньківської культури.

Знахідки належать до кола виразних пеньківських старожитностей VII ст. Це уламки прикрас і двох фібул. До речі, неподалік знайдено частину бронзової Т-подібної масивної литої фібули кола виїмчастих емалей, про що повідомлялось у збірці «АДУ 2010».

1. Фібула дніпровського типу, лита, з мідного сплаву, з каймою із зображеннями восьми пташиних голівок і з шестикутною ніжкою з увігнутими боковими сторонами. Зі зворотнього боку є частково збережені петлі від приймача. Загальна довжина 9,1 см; ширина голівки 4,0 см; найбільша ширина ніжки 2,2 см (рис. 1, 1). Подібні фібули належать до варіанта Майорки (за класифікацією В.Є. Родінкової) і представлені знахідками з балки Майорки, Козіївського скарбу та поховання 7 Кузьминського могильника. Варто зауважити, що нова знахідка фібули виявлена приблизно посередині між балкою Майоркою та місцезнаходженням Козіївського скарбу.

2. Фрагмент литої фібули з мідного сплаву дніпровського типу — ніжка, прикрашена циркульним орнаментом. На жаль, визначити тип застібки не можна. Розміри уламка 3,6 × 3,7 см (рис. 1, 2).

3. Уламок браслета кола старожитностей антів, литий, з мідного сплаву. Це фрагмент прикраси з потовщеними незімкненими кінцями, що ближче до краю вкриті геометричним орнаментом із заглиблених ліній, перехрещеної навскісної сіточки та циркульними зображеннями, округлий в перетині. Довжина уламка 6,5 см; діаметри: потовщеного кінця 1,1 × 1,2 см; стрижня ближче до середини виробу 0,7 см (рис. 1, 3). Подібні браслети трапляються у скарбах 1-ї групи (за О.О. Щегловою). З аналогій назвемо знахідки із Старосілля, Мохнача, Ігрень-Підкови, Козіївського скарбу, Малого Ржавця. Найближчі браслети походять з Мени та Колоскового.

4. Фрагмент браслета з підквадратним кінцем, з ледь помітним заглибленим орнаментом, литий, з мідного сплаву (рис. 1, 4). Довжина уламка 4,0 см; середній діаметр 0,4 см. Подібний браслет відомий у складі Харівського скарбу.

З-поміж переданих знахідок є й уламок золотого персня козацької епохи, з тонким щитком округлої форми, з карбованим ненобілітованим гербом у вигляді так зв. «палаючого серця», увінчаного короною, в оточені з боків стилізованих пагонів, обрамлених заглибленим обідком з ледь помітними виступами, напаяного на вузьку шинку з прямокутними уступами в основі щитка (рис. 1, 5). Знайдений він у с. Лівенське, на першій терасі лівого берега р. Маячка, на городі В.І. Машури. Розміри щитка 11 × 12 мм, ширина шинки 2,0—3,0 мм. Нижня частина відламана, на боці щитка є своєрідна «зарубка». Подібні персні носили представники небагатої шляхти та заможні козаки у середині — другій половині XVII та на початку XVIII ст.

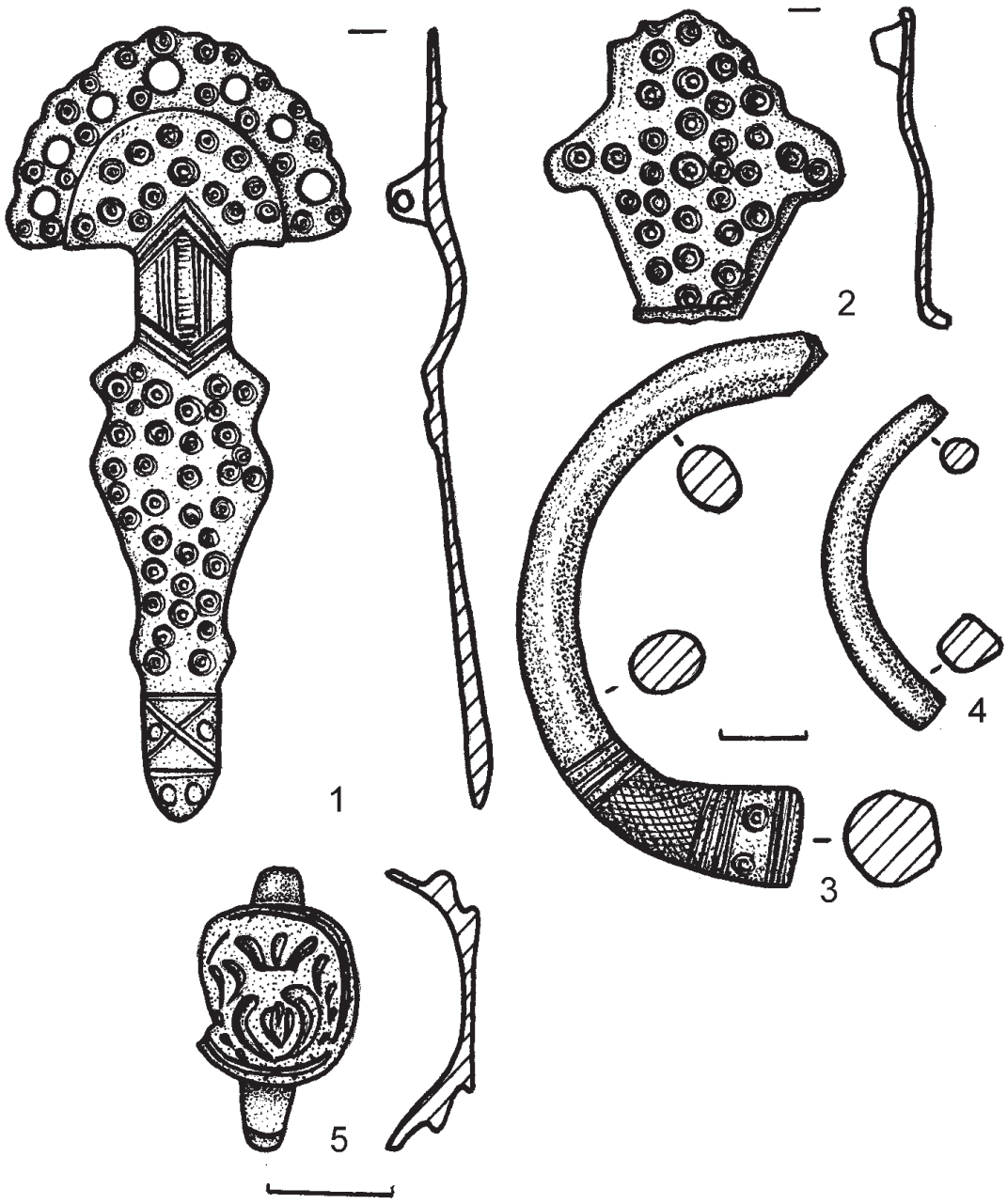

Рис. 1. **Шедієве, с.**, уроч. Ігнатівка (*1—4*), **Лівенське, с**. (*5*). Знахідки: *1—4* — мідний сплав; *5* — золото

О.В. Коваленко, Р.С. Луговий

СТОРОЖІВСЬКИЙ КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК

У 2007—2011 рр. спільна експедиція Полтавського національного університету ім. В. Короленка, Полтавського краєзнавчого музею та за участі Інституту керамології НАНУ провела охоронні розкопки курганів біля с. Сторожове Чутівського р-ну. Групи курганів і майданний розташовуються на високому правому березі р. Коломак (лівої притоки Ворскли). Майдан «Сторожова могила» відомий з XVII ст. Його обстежував М.Я. Рудинський у 1924 р., а курганну групу виявила Г.О. Сидоренко у 1945 р.

Курганна група нараховує 26 насипів, з них 19 розташовані досить компактно на південь від майдану «Сторожова могила» на краю надзаплавної тераси у кленово-тополевому гаю. Решта курганів (20—26) розташовані вище по водорозділу на ріллі на північ від майдану. З шести досліджених у 2007 р. насипів три (2, 4, 12) містили по одному пізньосарматському похованню кінця IV ст., а решта (1, 6, 7) — не містили поховань. У 2008 р. досліджено курган доби середньої—пізньої бронзи (18), пізньосарматські кургани (11, 15) та половецький (16). У 2009 р. розкопано курган 3 доби бронзи. Тоді само розпочалися дослідження курганів північної групи — у 2009 р. розкопано курган 20, а у 2011 р. — кургани 13,14, 21, 22. Таким чином, з 14 нині досліджених об'єктів Сторожівського могильника чотири — 3, 18, 20, 22 — належать до епохи бронзи (катакомбної та зрубної культурних спільнот), сім — до пізньосарматського часу, один споруджений над половецьким похованням.

Кургани 3, 18, 20, 22 містили поховання донецької та інгульської катакомбних культур епохи середньої бронзи, а також бережнівсько-маївскої зрубної культури епохи пізньої бронзи. Статиграфічні спостереження дозволяють віднести до найранішого часу донецькі катакомбні поховання, для яких отримані радіовуглецеві дати 4210 ± 170 і 3870 ± 110 ВР (1σ 3050—2190 cal. ВС). За ними йдуть поховання інгульської катакомбної культури. І врешті обидва кургани використовувалися для могильників населенням бережнівсько-маївської культури. Для них отримані дати 3390 ± 70 і 3430 ± 70 ВР (1σ 1880—1530 cal. ВС). Курган 22 містив три дитячі поховання донецької катакомбної культури й одне зрубної культури, крім того, комплекс культових споруд «нор-катакомб», що використовувалися, вірогідно, в хтонічних обрядах.

Кургани 2, 4, 10—15 та поховання 1 у траншеї 2 — це невеликий родовий некрополь пізньосарматського аланського племені кінця IV ст. Могильник має широтне планування — кургани розташовані у чотири ряди. Поховання здійснені у північно-орієнтованих ямах двох конструкцій — в ямах-катакомбах (2, 10, 11, 13) та прямокутних ямах із заплічками. Особливістю цих поховань є навмисне порушення кісток похованих, три кургани мають сліди ям, через які потрапляли до могили. Висновки антрополога А.В. Артем'єва вказують на спорідненість трьох похованих. Поховання також є свідченнями проникнення черняхівських традицій у середовище пізньосарматських племен, оскільки виявляють поєднання специфічного поховального обряду та типового черняхівського інвентарю: гончарного посуду (миски, двовушкові глеки, пряслиця), решток залізних фібул, пряжок, амфор інкерманського виробництва тощо. До цього ж періоду належить скарб речей (знайдений у 2011 р. на ріллі) поряд із курганом 21 — вузда із бронзовими кільцями, залізні вудила, прикрашені бляшками двох типів, кістяні накладки на лук, овал із білого непрозорого скла з отвором, пряжки.

Курган 16 споруджено над похованням половчанки, яке здійснене у прямокутній ямі та перекрите дерев'яними плахами, встановленими навскоси, та повздовжніми напівколодами. Небіжчицю поклали випростано на спині, головою на південний захід. Серед інвентарю є прикраса головного убору із прозорим камінням, сплетена з тонкої жовтої металевої проволоки,

шило з дерев'яним руків'ям, дзеркало, ножиці, ніж і шапочка-бокка. Кореляція дат (970 ± 70, тобто 1σ — 1100—1160 рр.; 2σ — 950—1220 рр.) з поховальним інвентарем надає можливість датувати поховання в межах кінця XII — початку XIII ст.

Р.С. Луговий, О.С. Коваленко

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ГАДЯЦЬКОГО ТА ЛОХВИЦЬКОГО р-нів ПОЛТАВСЬКОЇ обл.

У 2011 р. науковими співробітниками науково-дослідного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею продовжено роботу попередніх років з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область». Цього року розвідкові роботи провадилися на території Гадяцького та Лохвицького р-нів Полтавської обл.

У межах Гадяцького р-ну дослідження охопили обидва береги Псла та Хоролу і їхні притоки. Основна увага зосереджена на точнішому картографуванні (за допомогою пристроїв GPS) курганних пам'яток, майданів і городищ, а також на їх візуальному огляді оцінка стану збереження, фотофіксація, уточнення розмірів, прив'язок тощо.

Під час обстежень на території району зафіксовано близько 150 курганів і 12 майданів. Стан збереження трьох курганів можна оцінити як аварійний внаслідок господарської діяльності людини. Окрім цього, деякі насипи курганів пошкоджені незаконною діяльністю «грабіжників-шукачів». Зазначимо також, що 90 % обстежених курганів розорюються. На території відомих Книшівського та Сарського городищ проведено огляд.

У Лохвицькому р-ні оглянуто відомі з літератури слов'янське болотне городище біля с. Бодаква та давньоруське городище біля с. Васильки. З'ясовано точне розташування згаданих пам'яток, оскільки наявні відомості про них містили замало інформації. Проведено також основні виміри оборонних споруд і їх фотофіксацію. Зауважимо, що для отримання детальнішої інформації про ці пам'ятки необхідно провести додаткові обстеження.

Таким чином, результати проведених досліджень уточнюють і деталізують археологічну карту згаданого регіону. Вони стануть у нагоді під час проведення охоронних чи рятівних робіт, можуть бути використані для паспортизації пам'яток, а також увійдуть до тому «Зводу пам'яток історії та культури України».

Ю.О. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ГЛИНСЬКОГО ГОРОДИЩА НА ВОРСКЛІ

Влітку 2011 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ та Глинським загоном Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації проводилися дослідження Глинського комплексу, розташованого у межах с. Глинське Зінківського р-ну Полтавської обл. Дослідження здійснювалися на території селища (посаду) роменської культури та давньоруського часу, розташованого в уроч. Леваднюкова гора. Селище розташоване на правому березі р. Ворскла, на мису другої надзаплавної тераси, заввишки до 25 м над рівнем заплави. Мис витягнутий за віссю північний захід—південний схід на північ від нього, за 0,25 км розташоване Велике городище (уроч. Кріпость), відділене від селища Глинським струмком, з порівняно широкою долиною. Площа мису становить близько 0,7 га. Мис розділяє в меридіональному напрямку шосе на Опішню, внаслідок прокладання якого утворилися схили, в яких місцеве населення влаштувало стихійний видобуток піску, що спричинило руйнацію культурних нашарувань. На одній із таких ділянок, у профілі якої було помітно пляму заповнення ледве заглибленого об'єкта, закладено розкоп 1. Об'єкт у зв'язку з обмеженістю у часі досліджено не повністю (дві третини) і законсервовано до наступного польового сезону. Окрім цього, у межах розкопу виявлено господарську яму, яка, вірогідно, входила до складу об'єкта 1, а також посткраніальний скелет жінки віком 55—60 років (визначення А.В. Артем'єва).

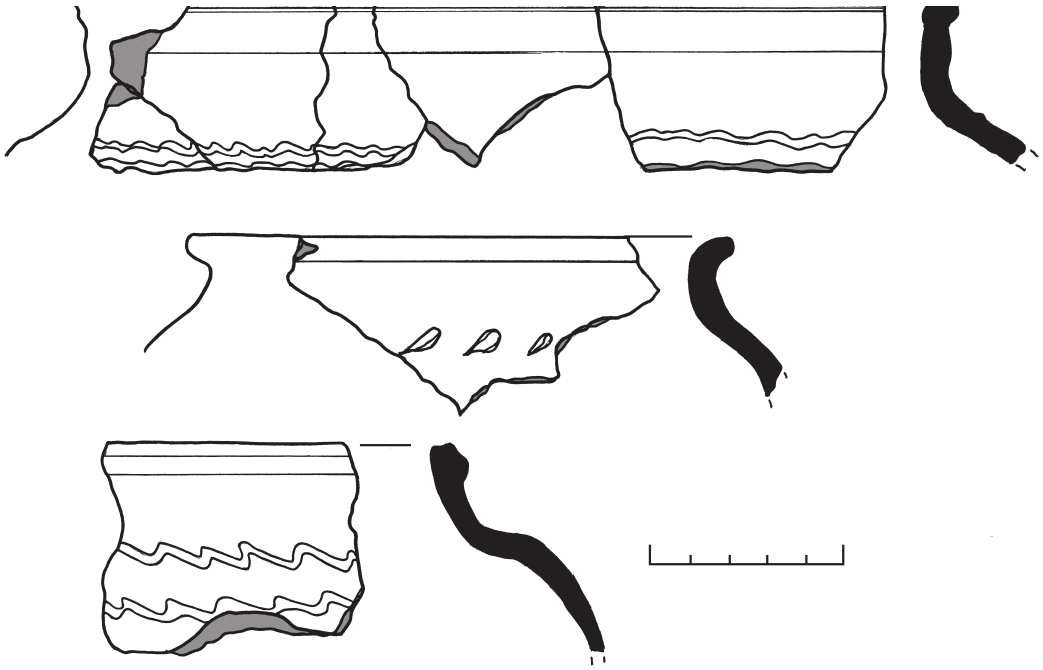

Рис. 1. Глинське, с., уроч. Леваднюкова гора. Деякі типи кераміки (глина)

У заповненні об'єкта та ями розкопано переважно керамічний матеріал: у верхній частині — подрібнені фрагменти ліпного роменського посуду, незначну кількість фрагментів давньоруської кераміки кінця X—XI ст. та XII ст., у нижніх частинах заповнення зафіксовано кераміку XIII — початку XIV ст. (рис. 1).

Індивідуальні знахідки представлені виробами з чорних і кольорових металів, а також виробами зі скла та пірофілітового сланцю.

До побутових речей належать фрагмент залізного ножа, виробу (ножа?) із заокругленою спинкою та частково збереженим черешком, рибацький гачок і декілька уламків виробів незрозумілого призначення (рис. 2, 1—5).

Деталі оздоби одягу (рис. 2, 6—14). У колекції нараховується три язичка від пряжок, один виготовлений з мідного сплаву; два литих ґудзика, бубонець, кулястий з лінійним прорізом і рельєфним валиком у середній частині; перснеподібне дротове скроневе кільце з кінцями, що злегка заходять одне за одне; намистина чорного кольору. Привертає увагу нашивна бляшка чотирикутної форми з чотирма отворами для кріплення. Її орнаментовано по краю горизонтальними рисками, у центрі ромб, у який вписано хрест (рис. 2, 14).

Окрім цього, знайдено уламок круглого в перетині виробу, виготовленого з мідного сплаву, один кінець якого заокруглений і розклепаний (рис. 2, 15), а також уламок виробу з пірофілітового сланцю (рис. 2, 16).

У результаті проведених науково-рятівних досліджень виявлено виразну добірку матеріалів, що доповнюють уявлення стосовно матеріальної культури руського населення золотоординського часу в Поворсклі.

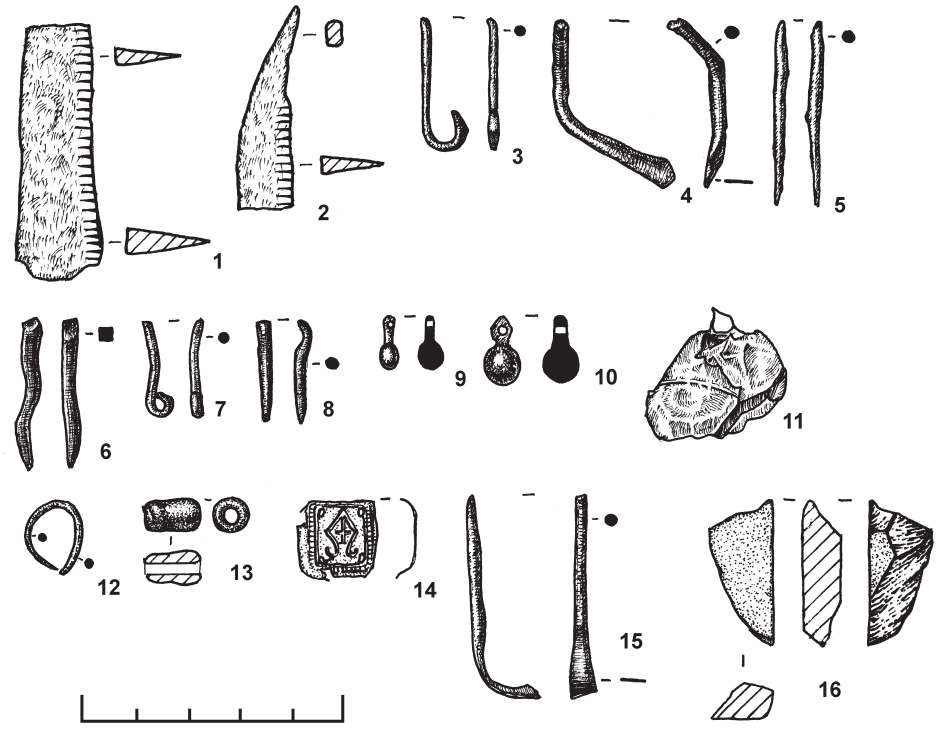

Рис. 2. Глинське, с., уроч. Левуднюкова гора. Індивідуальні знахідки: *1—7* — залізо; *8—12, 14, 15* — мідний сплав; *13* — скло; *15* — пірофілітовий сланець

О.В. Сидоренко, О.Б. Супруненко

ЗНАХІДКИ З МОГИЛЬНИКА ПОБЛИЗУ с. ЗАСУЛЛЯ НА ПОЛТАВЩИНІ

Поселення і ґрунтовий могильник в уроч. Дубина I між селами Мгар і Засулля Лубенського р-ну виявлені під час обстежень авторів 1989 р. Займають піщане підвищення округлої форми в лівобічній заплаві Сули, що здіймається на 2,8 м над літнім рівнем води в навколишніх старицях. Розміри ділянки, де превалюють уламки ліпної кераміки бондарихинської культури, становлять близько 220 × 300 м (понад 6,0 га). Територія вкрита рідколіссям і луками. Під час шурфування в центрі пагорба 20 років тому трапилися сліди здійснення поховань за обрядом кремації. Через складування піску в ході реконструкції шосе Київ—Харків—Довжанський вершина підвищення була очищена від дерну (на 0,2 м), що призвело до виявлення мародерами замитих повенями поховань-кремацій черняхівської і пеньківської культур. Завдяки наглядовим роботам нищення поверхневих нашарувань припинено, на зруйнованій ділянці вдалося віднайти кілька предметів, що належали зруйнованим поховальним комплексам.

Окрім уламків черняхівської гончарної кераміки, з ділянки походили бронзова прогнута масивна підв'язна фібула з фасетованою спинкою, зі збереженим приймачем і втраченою пружиною, завдовжки 6,1 см; частина спинки ще однієї невеликої прогнутої бронзової підв'язної фібули (рис. 1, 2, 3). Якщо перша належить до типових застібок ранньогунського часу та датується кінцем IV ст., то час побутування другої може охоплювати все IV ст.

Бронзова дуже прогнута воїнська фібула з ромбічним щитком на ніжці завдовжки 3,1 см також належить до кола виробів ранньогунського часу та датується останньою чвертю IV ст. (рис. 1, 3). Тут же виявлено і бронзовий пінцет з кільцевим виступом вгорі (рис. 1, 4). Вирізняється бронзова підвіска-амулет північнокавказького походження у вигляді стилізованої фігурки людини, з обламаною нижньою частиною. Прикраса має овальний виступ

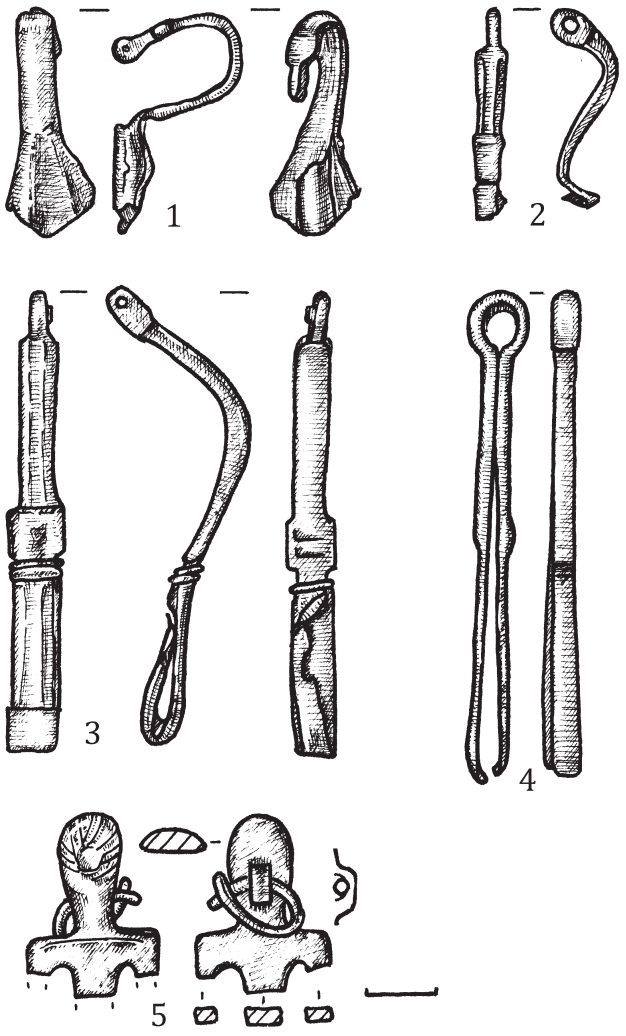

Рис. 1. **Засулля—Мгар,** уроч. Дубина I. Вироби пізньоримського часу (бронза)

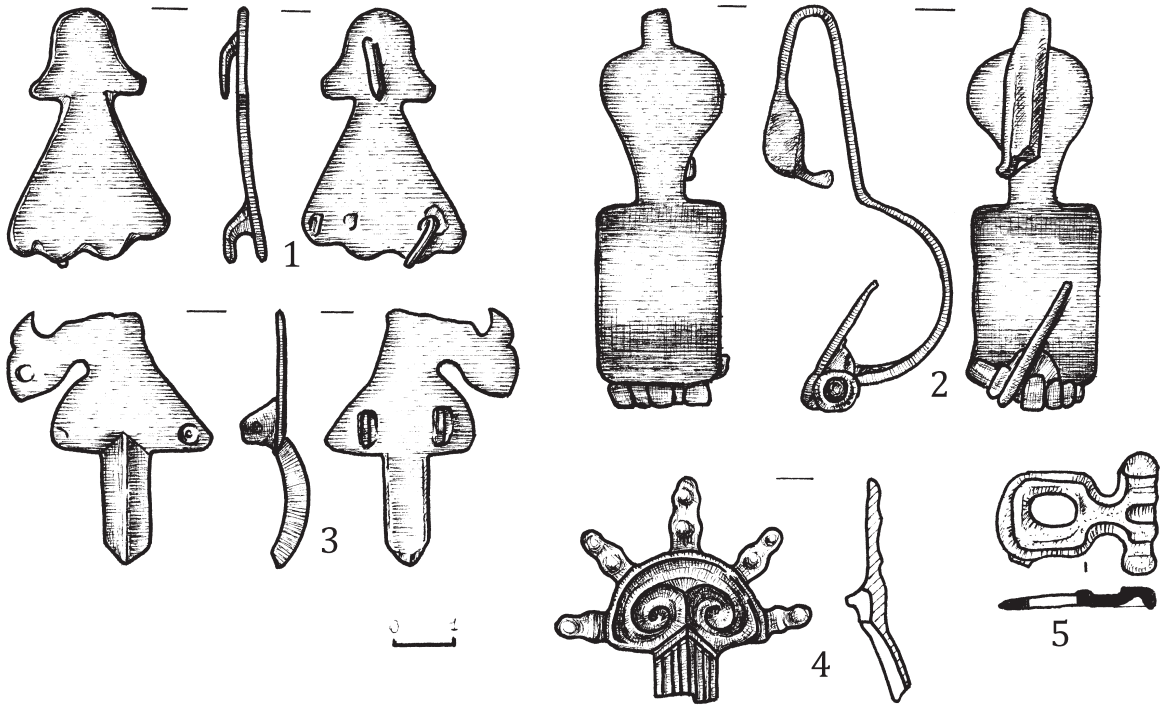

Рис. 2. **Засулля—Мгар,** уроч. Дубина І. Прикраси третьої чверті І тис.: *1, 3—5* — бронза, *2* — залізо

стилізованої голівки жінки з передачею тонкими смужками волосся зачіски, підпрямокутний виступ плечей з позначеними руками (рис. 1, 5). На зворотному боці є петля з отвором, куди просунуто кільце бронзового дроту. До поховального інвентарю однієї зі знищених черняхівських могил належить черешковий залізний ніж з ледь вигнутою спинкою, коротким односічним лезом трикутного перетину, завдовжки 8,6 см.

У межах ділянки існувало й кілька ґрунтових поховань-кремацій пеньківської культури. З них походили уламки ліпного посуду, інколи і зі вторинним випалом, зокрема горщики з корпусом біконічного профілювання. Неподалік трапився фрагмент диска-сковорідки з ледь піднятим і потоншеним краєм. Вирізняються поясна пласка лита бронзова бляшка-накладка віддалено антропоморфної форми, у вигляді стилізованої постаті жінки, з трьома штифтами на звороті (рис. 2, 1), прогнута підв'язна широкоплатівкова неорнаментована фібула з округленим виступом ніжки, збереженим приймачем і частиною голки (рис. 2, 2). Застібка має рідкісний матеріал виготовлення — залізо і є виробом візантійського провінційного майстра VI—VII ст. Знайдено уламки бронзових литих прикрас: частина голівки зооморфної фібули зі збереженим виступом голови стилізованої вухатої тварини зверху та двома циркульними заглибленнями в основі вигнутої назовні двоскатої спинки (рис. 2, 3); малої пальчастої фібули зі збереженими п'ятьма виступами, прикрашеними двома рельєфними крапками-перлинами, невеликим напівовальним щитком з двобічними рельєфними волютами, оточеними тонким валиком, вигнутою назовні спинкою, канельованою неглибокими прямими вертикальними заглибинами (рис. 2, 4), а також Т-подібна бляшка — накладка на ремінь з платівкою прямокутної форми, що має підквадратний отвір (рис. 2, 5). Останній виріб після відливання не обточений (заготовка), адже на платівці виявилися не знятими напливи металу.

Доводиться констатувати руйнування ділянки ґрунтового могильника, значну частину знахідок з якого «вибрали» мародери, пошкодивши поховальні комплекси.

О.Б. Супруненко

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ с. КУЗЬМЕНКИ НА НИЖНЬОМУ ПСЛІ

Влітку 2011 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України провела дослідження двох насипів групи курганів І поблизу с. Кузьменки Дмитрівської сільради м. Комсомольськ Полтавської обл. — на ділянці під відвали кар'єру ТОВ «Біланівський ГЗК». Група курганів І, що розташовується за 1,5 км на схід (азимут 89 °) від південно-східної окраїни с. Кузьменки, в уроч. Остапці, складалася з трьох насипів заввишки 0,35—4,50 м, діаметром 15—78 м: одного — задернованого, двох — розораних. Досліджувалися менші насипи 2 і 3 на підвищеннях мису, за 80—90 м від великого кургану.

У кургані 3 (заввишки 0,45 м) відкрито рештки єдиного й основного поховання катакомбної культури, кісткові залишки з якого винесені землериями.

У насипі 2 (заввишки 0,6 м і діаметром 28 м) виявлено чотири поховання (енеолітичне, два пізньокатакомбні, постзрубне) та одну яму доби бронзового віку. Пошкоджений оранкою насип стратифікований — простежено залишки первинного невеликого енеолітичного кургану та двох досипок епохи бронзи.

Заслуговує на увагу пізньокатакомбне або ранньобабинське поховання 2, впущене до центру насипу. Здійснене в овальній видовженій ямі, зорієнтованій з південного заходу на північний схід, розмірами 0,75 × 1,90 м (1,25 м2), на глибині 0,2 м (рис. 1, 1). За довшою віссю ями, головою на південний захід, розташовувалися рештки скелета жінки віком 20—25 років. Положення кісток засвідчило випростану позу горілиць, з випрямленими ногами, викладеними вздовж тулуба руками, розміщеними за катакомбною поховальною традицією. З південно-східного боку від скелета був розвал ліпного горщика (рис. 1, 1), поряд — скупчення вуглин, крупинки крейди. З протилежного боку — кругла в плані пляма рудо-коричневого тліну від решток дерев'яної посудини, діаметром 15—16 см (рис. 1, 1). Подібна менша пляма знаходилась у ногах похованої і

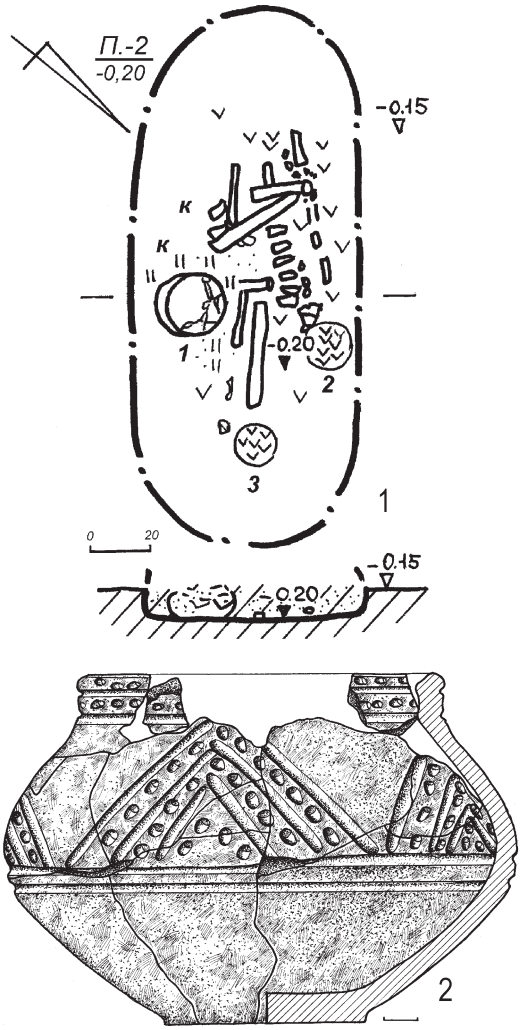

Рис. 1. Кузьменки. Група І, курган 2, поховання 2. *1* — план (*1* — розвал ліпного горщика; *2—3* — сліди дерев'яних посудин); *2* — ліпний горщик

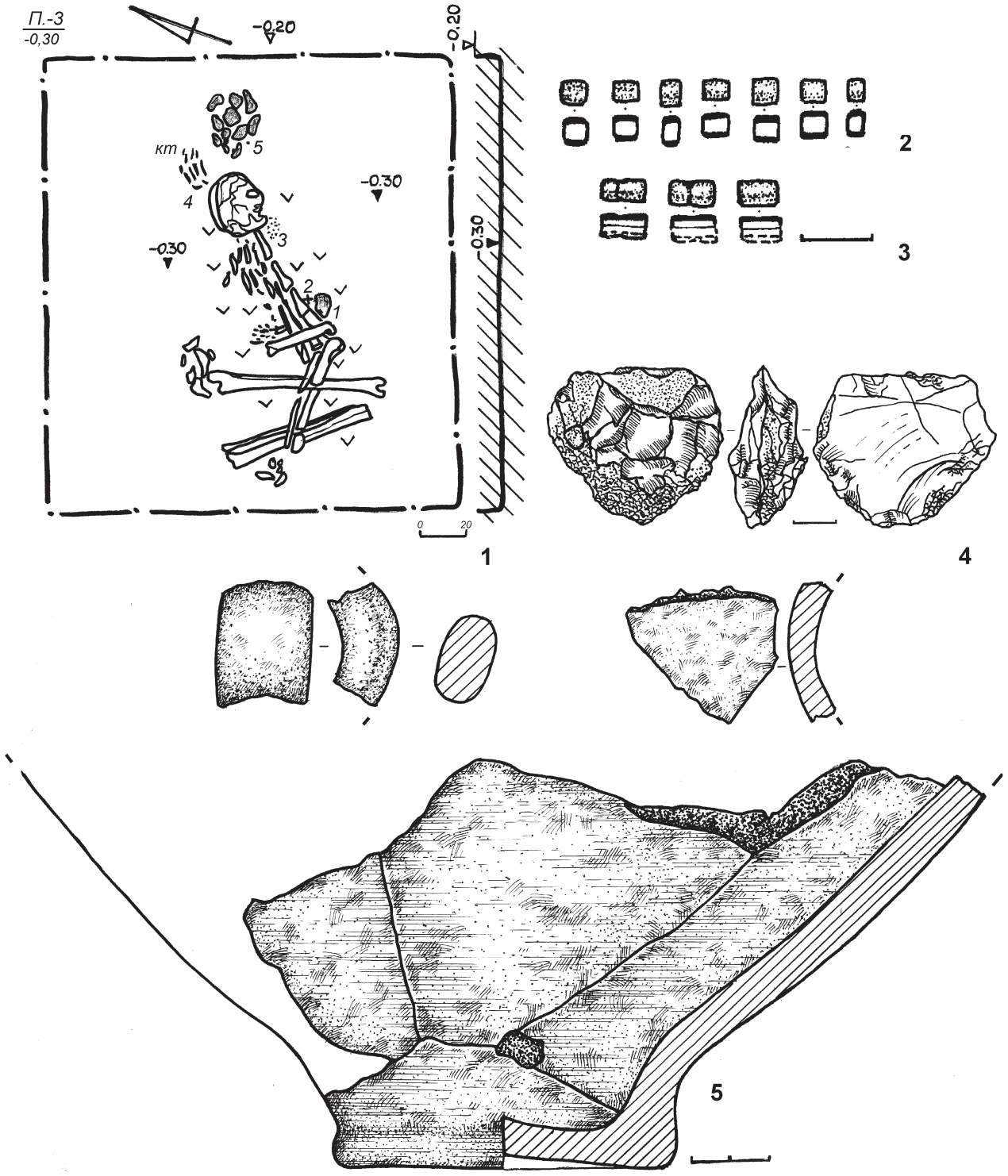

Рис. 2. Кузьменки. Група I, курган 2, поховання 3. *1* — план (*1* — сірка; *2* — кремінь; *3* — розсип склопастового бісеру; *4* — кістки тварини; *5* — розвал ліпної корчаги); *2—3* — знахідки: *2, 3* — склопаста; *4* — кремінь; *5* — кераміка

мала діаметр 11 см (рис. 1, 1), поверх слідів підстилки рослинного походження.

Виявлений у розвалі ліпний горщик мав потовщене вертикальне вінце з відігнутим назовні краєм. Перегин містився на середині тулуба. Дно широке пласке з невеликим утором. Верхня частина всуціль вкрита орнаментом: зверху дві прокреслені горизонтальні смуги, зокрема одна під шийкою, розподілені рядами дещо скошених тичок палички, ще дві нижче перегину, між ними вписані прокреслені потрійні трикутники вершинами догори. Між їхніми лініями розміщені тички палички, як і у внутрішньому полі кожного з трикутників (рис. 1, 2). Висота 15,9 см; діаметри: вінця 16,5 см; тулуба 23,0 см; денця 9,0 см. У тісті — домішки піску та дрібнотовченої жорстви з блискітками слюди.

Постзрубне поховання 3 влаштоване на глибині 0,3 м у північній частині насипу, в підквадратній у плані ямі — 1,7 × 1,9 м (3,2 м2), зорієнтованій за віссю схід—північний схід — захід—південний захід, контури якої в основі орного шару простежувалися погано (рис. 2, 1). Над похованням насип був підсипаний, вірогідно, близько 1,0 м.

Посеред ями розміщувались дещо переміщені оранкою рештки скелета похованої жінки віком 25—30 років. Положення кісток вказувало на скорчену на лівому боці позицію, головою на північний схід, з нерівномірно підігнутими ногами, складеними поряд із грудьми руками. Під кістками відзначено сліди рослинного тліну підстилки. Поряд з головою знаходився розвал ліпної корчагоподібної посудини (рис. 2, 1), зліва — кістки кози свійської — залишки напутньої їжі (рис. 2, 1). Біля черепа виявлено понад 20 цілих та уламків склопастових намистин темноблакитного кольору (рис. 2, 1), а перед тулубом — грудочка сірки овальної форми 6,0 × 11 × 4,0 см (рис. 2, 1), біля якої лежав відщеп кременю з численними забитостями (рис. 2, 1).

Частково збереглася чорнолискована ліпна корчагоподібна посудина з невисокою шийкою, овальною в перетині ручкою, опуклим тулубом з розхиленою назовні приденною частиною, денце — з профільованим утором (рис. 2, 5). У тісті є домішки вапна та дрібнотовченої мушлі. Діаметри: збереженого тулуба 24,5 см, дна 8,5 см. Фрагменти цієї посудини рознесені плугом на кілька метрів від поховання. Привертають увагу прикраси — бісер, виготовлений з темноблакитної склопасти. Збереглися вісім цілих намистинок несталих пропорцій скругленo-циліндричної форми, а також три таких же здвоєних. Довжина 0,1—0,3 см, діаметр 0,2 см, діаметр каналу отвору близько 0,1 см (рис. 2, 2—3). Цікавою знахідкою є кресальний кремінь у вигляді скребачки на масивному сколі, з дуже забитими краями, розміром 4,3 × 3,6 см (рис. 2, 4).

Захоронення належить рідкісних на теренах Дніпровського Лівобережжя поховальних постзрубних комплексів, що відомі й у лісостепу вздовж степового коридору на берегах Дніпра.

Супруненко О.Б.

ПРОДОВЖЕННЯ ОБСТЕЖЕНЬ ТРАСИ БУДІВНИЦТВА АВТООБХОДУ НАВКОЛО м. КОБЕЛЯКИ

Наприкінці 2010 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ ОАСУ і співробітниками ДП РАС ІА НАН України проведено обстеження ділянки другої черги автообходу навколо м. Кобеляки (реконструкція автодороги Дніпропетровськ—Царичанка—Кобеляки—Решетилівка), на території Підгорівської і Золотарівської сільрад та м. Кобеляки Кобеляцького р-ну Полтавської обл. (річки Кобелячок—Ворскла—Дніпро). Розвідки проведено на площі близько 5,0 км2.

Виявлено два поселення, кілька груп і чимало окремих курганів, п'ятнадцять з яких не потрапляють до меж проведення майбутніх будівельних робіт. Безпосередньо в зоні спорудження шосе опинилась єдина комплексна пам'ятка — група курганів І поблизу с. Підгора.

Підгора, с., Підгорівська сільрада. Група курганів І, у складі п'яти розораних насипів і великого майдану (заввишки 0,3—1,7 м і діаметром від 15—28 м до 80 × 110 м) займає край панівного підвищення мису третьої тераси правого берега р. Ворскла, справа від існуючого шосе. Кургани розміщені компактним ланцюжком протяжністю 0,23 км у меридіональній орієнтації вздовж схилу підвищення. Центральним у складі групи був великий курган, спотворений діяльністю селітряного заводу XVIII ст. Він має вигляд заораного кільцевого валу із заглибиною в центрі, діаметром близько 80 м, заввишки 1,1—1,7 м. З північно-західного та східного боків від масиву насипу розташовані розорані «вуса» заввишки 0,5—1,0 м і протяжністю 70—110 м.

Під час будівництва необхідно забезпечити збереженість від непередбачуваних руйнувань ще двох пам'яток, що прилягають до ділянки спорудження автотраси.

Підгора І, с., Підгорівська сільрада. Рештки поселення доби раннього залізного віку та другої чверті І тис. розташовуються у південно-східній частині села, на городах по вул. Колгоспній, 9—17, за 95—150 м на південний захід від полотна недобудованої на початку XX ст. залізниці Глобине—Кобеляки—Царичанка. Селище займає мисоподібний край другої тераси правого берега р. Кобелячок, висотою 1,2—1,6 м, що безпосередньо прилягає до схилу правого корінного берега р. Ворскла. Культурні рештки зосереджені на розораній поверхні городів переважно поза зоною забудови та тяжіють до східного схилу тераси (40—70 × 250 м). Площа селища становить 1,4 га, потужність культурних нашарувань досягає 0,5—0,6 м.

Знахідки представлені уламками ліпних горщиків початку раннього залізного віку, фрагментами ліпного та гончарного посуду черняхівської і пеньківської культур; амфорна тара — уламками стінок помаранчево-глиняних посудин пізньоримського часу, зокрема з графіті у вигляді літери «Н» та із зонами неглибокого горизонтального загладженого рифлення.

Кобеляки, м., уроч. Ведмедівка, Кобеляцька міськрада. Поселення черкаської культури дніпро-донецького неоліту, рєпінської і бабинської культур, з керамікою малополовецького типу, культурними нашаруваннями пізньочорнолісської, пеньківської культур і козацької епохи, розташоване в південно-західній частині міста, на городах і садках кутка Ведмедівка, по вул. Перемоги, 67—69, за 75—200 м на північний схід від полотна старої недобудованої залізниці. Займає помітний у рельєфі, дещо розширений край видовженого зі сходу—північного сходу на захід—південний захід, мису другої надзаплавної тераси правих берегів річок Кобелячок і Ворскла, висотою 2,5—3,2 м, частково зайнятий житловою забудовою і старим кладовищем. Площа поширення культурних решток 0,9 га, товщина нашарувань до 0,5 м. На останньому поселенні під час будівництва можливе проведення невеликих наглядових робіт у південно-західній його периферії.

О.Б. Супруненко, О.М. Осаульчук, Ю.О. Пуголовок, В.В. Шерстюк

ОБСТЕЖЕННЯ ТРАСИ БУДІВНИЦТВА АВТООБХОДУ НАВКОЛО ПОЛТАВИ

Взимку 2010—2011 рр. Полтавська експедиція ДП НДЦ ОАСУ та ДП НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України провели обстеження на ділянці південного автообходу м. Полтави (реконструкція автомобільного шосе Київ—Харків—Довжанський), на території Супрунівської і Щербанівської сільрад Полтавського р-ну Полтавської обл.

Ділянка спорудження автообходу, протяжністю 12,7 км, пролягає по перерізаній ярами площині плато високих надзаплавних терас правого берега Ворскли, в глибині плато — її правої притоки — р. Говтв'янчик і струмків-водозборів останньої. На площі 6,0 км2 відкрито п'ять об'єктів і обстежено чотири раніше відомих пам'ятки.

До смуги спорудження шосе потрапляє єдина група курганів І поблизу с. Мильці, половина насипів якої має стати об'єктами науково-рятівних розкопок. Для інших пам'яток розроблені заходи щодо їх збереження.

Мильці, с., Супрунівська сільрада. Група курганів І займає панівне підвищення плато правого високого берега р. Говтв'янчик, поряд з рештками тваринницької ферми, за 0,4 км на північний схід від забудови села та сільського кладовища. Згрупована розтягнутим ланцюжком на відстані 0,4 км. Кургани розорані, частина знищена будівництвом ферми в XX ст. Група складається з шести насипів заввишки 0,2—0,7 м і діаметром 12—22 м та є рештками некрополя сусідніх поселень скіфського часу — на разі забудованого селища в уроч. Яр у межах Полтави, поблизу сіл Байрак і Мильці.

Розсошенці, селище, Щербанівська сільрада. Розсошенці І, рештки пізньоскіфського поселення V—IV ст. до н. е. виявлено за 1,0 км на захід, на невеликому мису обводненого яру — водозбору лівого берега р. Говтв'янчик, за 0,2—0,3 км на північний захід від автотраси Полтава—Кременчук, поряд з Полтавським міським кладовищем, на городах. Скупчень матеріалів не відзначено, товщина нашарувань 0,25 м. З поверхні походять уламки кераміки, обмазки, кістки тварин, частина зооморфної статуетки у вигляді ніжки тварини. Площа близько 0,1 га.

Розсошенці ІІ, селище, розташовується за 0,85 км на захід від забудови, у саду, на мису обводненого яру, за 0,5 км на захід від автотраси Полтава—Кременчук. Уламки керамічних виробів, фрагменти обмазки, кісток тварин займають площу близько 3,7 га (500 × 750 м). Розорюванням практично знищений ґрунтовий покрив мису, пошкоджені нашарування пізнього скіфського періоду (V—IV ст. до н. е.). На північний схід від поселення, за 0,3 км на плато з абсолютною відміткою «148,3 м», розташований зруйнований оранкою курганний некрополь.

Розсошенці, група курганів І, виявлена за 0,5 км на південний захід від селища (вул. Садова, 27—29), на очищеній від садових насаджень ділянці надсхилля вододільного плато між р. Говтв'янчик і Щербанівським струмком. Розтягнуті оранкою насипи займають край схилу вододілу. Помітні рештки восьми курганів скіфського часу, заввишки 0,3—0,7 м і діаметром 16—25 м, розташовані ланцюжком на відстані 180 м з північного сходу на південний захід.

Шмиглі, с., Щербанівська сільрада. Шмиглі І — селище скіфського часу, що займає видовжений з північного заходу на південний схід мис плато, утворений течіями струмків — лівих приток р. Говтв'янчик, за 0,5—0,9 км на схід між сіл Щербані та Гора. Мис переділений асфальтованою дорогою, зі сходу від якої розміщене сучасне село. Східний схил мису та городи у селі вкриті культурними рештками скіфського часу на площі до 6,0 га (100 × 600 м).

Шмиглі, група курганів І, є рештками курганного некрополя сусіднього селища скіфського часу, займає північний край видовженого мису вододілу плато, за 0,2—0,3 км на північний захід від окраїни с. Шмиглі. Три розорані кур-

гани заввишки 0,3—0,5 м при діаметрі 14—26 м компактно розташовані на краю підвищення вододілу над селом. Один з них пошкоджений діяльністю селітроварників.

О.Б. Супруненко, О.М. Осаульчук, Ю.О. Пуголовок, В.В. Шерстюк

ОБСТЕЖЕННЯ ЗОНИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ШОСЕ КИЇВ—ХАРКІВ—ДОВЖАНСЬКИЙ

У травні 2011 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ ОАСУ та співробітники ДП НДЦ РАС ІА НАН України провели обстеження для надання висновку археологічної експертизи по ділянці протяжністю 150 км у зоні реконструкції автомобільної дороги Київ—Харків—Довжанський, між містами Лубни та Полтава, зумовленого необхідністю спорудження другої смуги шосе у межах Лубенського, Хорольського, Великобагачанського, Решетилівського та Полтавського р-нів Полтавської обл. Під час розвідок обстеженнями охоплено смугу з обох боків від полотна шосе на загальній площі близько 15^2 км. Площа п'яти повною мірою збережених об'єктів, що потрапляють чи прилягають до зони будівництва, котрі необхідно дослідити, складає близько 1,0 га. Це стосується розораних курганів, розташованих: за 1,0 км на північний схід від с. Солониця Лубенського р-ну; за 2,1 км на схід від с. Демина Балка Хорольського та за 1,6 км на схід від с. Поділ Великобагачанського р-нів, заввишки 0,6—1,1 м і діаметром 21—30 м.

Під час розвідок відкрито селище скіфського часу поблизу с. Абазівка Полтавського р-ну, розташоване в уроч. Моргунове Поле. Поселення (пункт ІІ) виявлено ліворуч і на північ від шосе, за 1,8—2,2 км на південний схід від села. Розміщене на виступі вододільного плато лівого корінного берега р. Полузір'я, край вершини яру. Займає витягнуту з північного заходу на південний схід площу 5,6 га (80—150 × 470 м). Тяжіє до округи відомого за розвідками С.П. Юренко, Є.О. Горюнова та інших ранньоскіфського поселення в уроч. Моргунове Поле, розташованого за 0,5—0,8 км на південний захід. За керамічним комплексом, селище є дещо пізнішим і належить до середньоскіфського часу.

На розораній поверхні відкрито рештки семи зольників округлої у плані форми, заввишки 0,2—0,6 м і діаметром 12—25 м. Смуга попелищ витягнута з півночі—північного заходу на південь—південний схід. Потужність культурних нашарувань становить 0,4—0,5 м.

Керамічний комплекс скіфського часу представлений уламками кухонного, столового та тарного посуду. Переважають фрагменти вінець кухонних горщиків з шерехатою поверхнею, прикрашених наскрізними проколами під зрізом, валиком по зрізу та защипами, а також вінцеві частини з пальцевими відтисками та наскрізними проколами. Столовий посуд репрезентований уламками мисок різних форм. Розрізняються, за характером обробки поверхні, миски, що мають підлощену поверхню та без лискування.

Зразки тарного посуду представлені здебільшого уламками античних амфор. Це стінки та ручки гончарних посудин, виготовлених у центрах Північного Причорномор'я, тісто яких має характерні для регіону домішки піску та вапна. У меншій кількості наявні фрагменти від амфор, виготовлені в малоазійських центрах, з тістом зі значними домішками слюди. Одна з ручок має сліди реутилізації як лощила. Крім амфорних уламків, знайдено фрагменти гончарних глеків, зокрема посудини ольвійського виробництва.

Індивідуальні знахідки нечисленні. Це уламки пряслиць, фрагменти зооморфних ліплених статуеток, а також верхньої частини мініатюрної мисочки. До виробів з каменю належать фрагменти зернотерки, точила, розтирачів з пісковику та кварциту.

На підставі цих матеріалів час існування селища датується в хронологічних межах V ст. до н. е. На ділянці поселення з північного боку від існуючого шосе мають бути проведені наглядові роботи під час зняття поверхневого шару ґрунту (близько 0,2 га).

Неподалік розташовані залишки насипів курганного некрополя цього селища, зафіксовані безпосередньо на північ від автотраси, за 1,45 км на південний схід від Абазівки. Вони розташовуються на краю підвищення плато, на виступі вододільного пасма лівого корінного берега

р. Полузір'я. Решткидвох насипів заввишки 0,6 і 1,0 м і діаметром 15—20 м, що поросли кущами та деревами лісосмуги, також мають бути досліджені.

О.Б Супруненко., Ю.О. Пуголовок

НАГЛЯДОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПЕРЕДГОРОДДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Навесні 2011 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України продовжено наглядові дослідження під час спорудження котловану житлового будинку (685 м^2) по вул. Конституції, 13/2 у Полтаві. Ділянка розташовується в історичній частині міста, на плато правого берега Ворскли, на розі вул. Конституції і Паризької комуни, обабіч сучасного Сонячного парку.

У XVII — на початку XVIII ст. ця територія була передгороддям Полтавської фортеці та прилягала до її еспланади — смуги з відсутністю забудови. Спираючись на плани І. Бішева 1722 р. та В. Кутузова 1729 р., можна стверджувати, що вона розміщувалася неподалік одного з головних в'їздів до міста — Спаських воріт і замикала другу центральну вулицю Полтави. Неподалік височіла архітектурна домінанта — стара дерев'яна Стрітенська церква, збудована наприкінці XVII ст.

Під прошарком новітнього будівельного сміття залягав сіро-чорний шар потужністю 0,2—0,7 м, що містив побутові рештки й уламки кераміки XVIII—XIX ст. Нижче нього був горизонт давньої поверхні козацької епохи (0,3—0,4 м), який підстилався суглинком-материком. Біля борту котловану виявлено рядок стовпових ямок глибиною 0,20—0,25 м від рівня давньої поверхні, що, гіпотетично, могли бути залишками огорожі цвинтаря Стрітенської церкви XVIII ст. Поряд знайдено рештки безінвентарного поховання, пошкодженого спорудженням будинку XIX ст. Воно влаштоване у прямокутній за формою ямі завширшки 1,25 м і завглибшки 1,30 м. Збереглися дошки труни та частина кісток похованого — чоловіка віком 45—50 років, який лежав головою на захід, горілиць, випростано з випрямленими ногами, посеред труни.

У східній частині котловану досліджений провал підземного ходу підпрямокутної у плані форми, розмірами зверху 3,2 × 3,8 м, шириною внизу 2,8—2,9 м, прокопаний до 2,5 м. Верхня частина провалу позначалася слідами закидання ями в XX ст. Нижче залягав шар чорнозему із включенням суглинистих лінз і матеріалів початку XIX ст. Під ним розпочинався сіро-чорний шар з глинистою лінзою пічного розвалу, де знайдено уламки кахлів і монету 1735 р. Можливо, провал був «входом» до підкопу-«міни», що закладалися шведами для підриву укріплень фортеці навесні 1709 р. Саме в його заповненні і виявлено більшість знахідок, переважно представлених уламками кераміки фіналу козацької епохи.

До групи кухонного посуду належать фрагменти світлоглиняних горщиків і макітер. Горщики представлені фрагментами верхніх частин з високими або низькими відігнутими назовні вертикальними вінцями, що мають ледь намічену чи добре виражену закраїну зсередини на рівні шийки, ребро на місці переходу плічка до придонної частини. Серед них — невеликі посудини з діаметром горла 9,0 і 12 см, прикрашені лінійним візерунком у поєднанні з горизонтальними хвилями та ляпками, нанесеними білим, коричневим і темно-коричневим ангобами. Наявні й уламки гончарних покришок. Від макітер збереглися верхні частини виробів з багатокомпонентним орнаментом у вигляді хвиль і пасків білого ангобу.

Столовий посуд представлений мисками та полумисками, що мають світлий на зламі черепок. Миски — з нешироким полями, з прокресленим орнаментом із ліній і хвиль. Внутрішня поверхня одного вкрита зеленою поливою. Полумиски розмальовані по білому тлу лінійним і рослинним орнаментом, нанесеним зеленим і коричневим ангобами.

Серед виробів з гутного скла є верхня частина карафки та її ручка, майже ціла чарка, уламки пляшок-плесканок, фрагмент віконниці.

Архітектурно-декоративну кераміку репрезентують здебільшого частини лицьових пластин кахлів, прикрашені рослинним орнаментом, у більшості — центр виробу займає гроно. Є час-

тина кахлі з широкою рамкою. На уламках збереглися сліди побілки та червоної фарби.

Нумізматичні матеріали — мідні «полушка» 1735 р. часу правління Анни Іоаннівни, зі шнуровим гуртом, та «копейка» 1819 р., карбована за правління Олександра I, — датують матеріали культурних нашарувань, які потрапили до заповнення провалу ходу, позначаючи час перших просідань і провалів підземелля.

Під час наглядових робіт отримано виразні дані, що доповнюють відомості про матеріальну культуру Полтави XVIII ст. та історичну топографію полкового центру. Підтверджено факт слабкої освоєності та «вільної» забудови території передгороддя, що довгий час залишалася незайнятою. Це зумовлювали і фортифікаційні традиції XVIII ст., і розміщення неподалік цвинтаря Стрітенської церкви, одне з крайніх поховань якого і трапилося під час будівництва котловану.

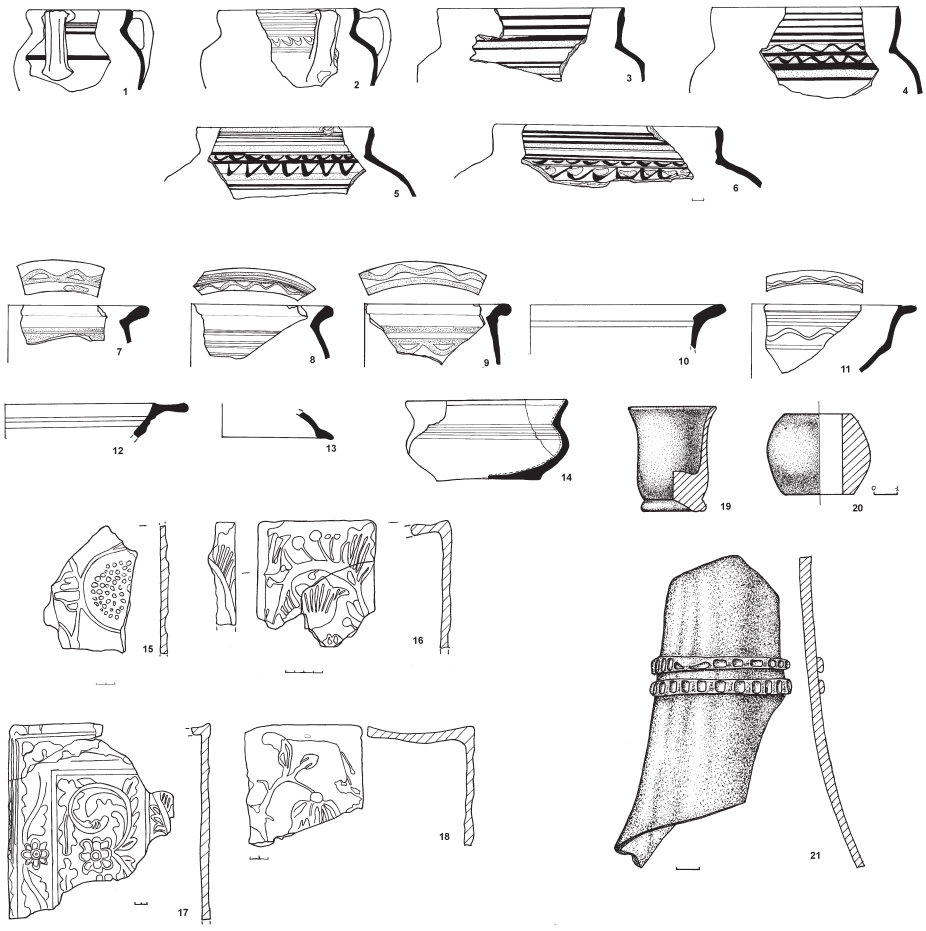

Рис. 1. Полтава, вул. Конституції, 13/2. Знахідки XVIII ст.: *1—18, 20 — глина; 19—21 — скло*

О.Б. Супруненко, С.А. Скорий, О.В. Сидоренко

СЛІДИ СТІЙБИЩА СКІФСЬКОЇ ДОБИ У ЗАПЛАВІ СУЛИ БІЛЯ ЛУБЕН

Під час проведення обстежень ділянки розчищення з днопоглибленням водойми і місць тимчасового складування ґрунту для проведення робіт з реконструкції автодороги Київ—Харків—Довжанський на території Войнихівської сільради Лубенського р-ну Полтавської обл., неподалік с. Засулля, влітку 2011 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України досліджувалися місцезнаходження і ділянка поселення в уроч. Дубина ІІ, що займала видовжене піщане підвищення лівого берега р. Сули висотою 2,2 м (за 120—200 м від ріки). Тут виявлені знахідки черняхівської культури та матеріали давньоруського часу (XII — початок XIII ст.). Територія поселення здебільшого заліснена, частина її вкрита луками. Будівельні роботи зачепили лише південний край пагорбу, на захід від якого виявлена невелика, проте доволі яскрава добірка знахідок скіфської доби, котра засвідчує використання підошви підвищення як стійбища.

Зі знахідок вирізняється бронзова лита ворворка округло-конічної форми, пустотіла з внутрішнього боку, з невеликим округлим отвором зверху, висотою 1,6 см (рис. 1, *2*), що відноситься до скіфського часу. До складу керамічного комплексу входять уламки вінець ліпних горщика з валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями і проколами, мисок відкритого типу, з потовщенням зрізу зверху, стінки ліпних горщиків, типові для посульського лісостепового локального варіанту культури скіфської доби. Виявлені частина пращового каменю круглої форми з кварциту із заширфованою поверхнею і бронзовий трилопатеве вістря стріли, зі злегка виступаючою втулкою, загостреною голівкою, П-подібним ложком на 2/3 довжини пера (рис. 1, *3*), типовий для сагайдачних наборів другої половини V — початку IV ст. до н. е.

Досить рідкісною знахідкою є частина литої бляхи з олов'янистої бронзи у вигляді лівобічного профільного зображення голови лося з розгалуженими рогами. Прикраса обламана з двох боків і частково зверху. На ній збереглася лобна

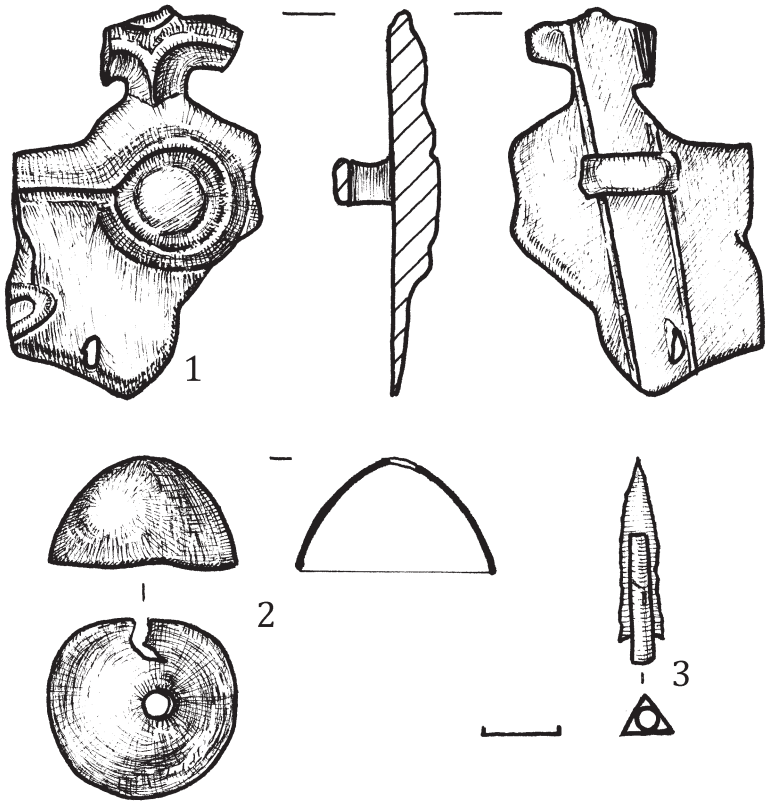

Рис. 1. Засулля, уроч. Дубина ІІ. Вироби з бронзи

частина голови тварини з виступаючим відростком рогу, нижче — гіпертрофоване зображення ока лося у вигляді кола правильної форми, оточеного рельєфним валиком. Від ока, у напрямку морди, розташована рельєфна борозенка, що оточує носову частину. Навпроти борозенки валиком у рельєфі виділена збережена частина рота (рис. 1, *1*).

Лицева поверхня бляхи старанно відполірована. У нижній частині фрагмента наявний наскрізний отвір, вірогідно, сліди ливарного браку. Розміри: висота — 5,0 см; ширина — 3,4 см. На зворотньому боці бляхи знаходиться петля трапеціеподібної форми, а через її отвір проходить вертикальна заглибина шириною 0,7 см, що свідчать про кріплення прикраси на ремені вузди.

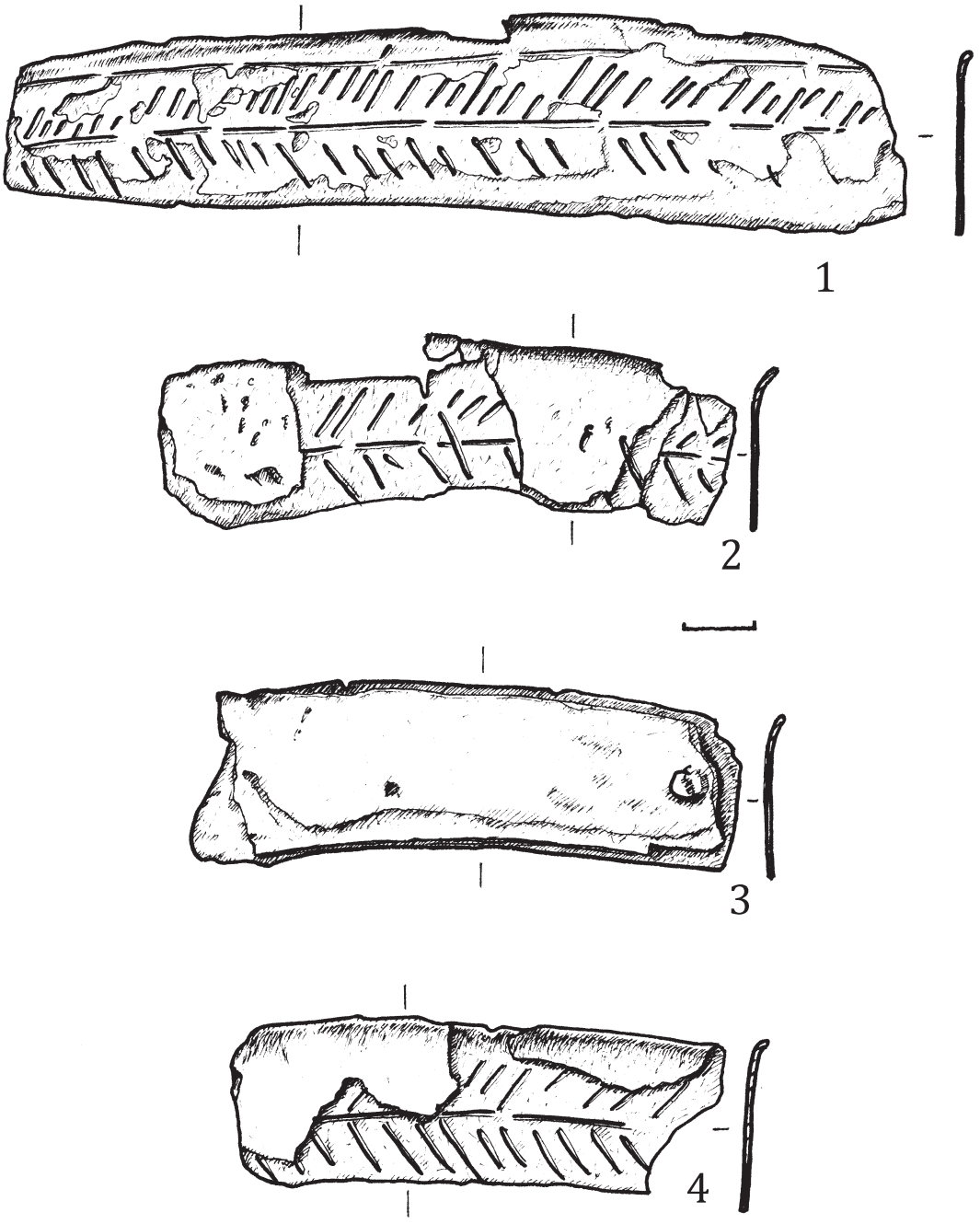

Рис. 2. Засулля, уроч. Дубина II. Уламки оковки таці («блюда»). *Бронза*

Виріб належить до відомої серії бронзових блях з ліво- чи правобічним зображенням голови лося (до 40 примірників), представленої на пам'ятках скіфської культури, датованих переважно V ст. до н. е. Подібні бляхи, що зустрічаються у степових старожитностях, ширше репрезентовані у лісостепових пам'ятках Подніпров'я (в тому числі — у Посуллі) та використовувалися як декоративні прикраси кінської упряжі, панцирів, можливо, горитів.

Не менш цікавою знахідкою, можливо скіфського часу є фрагменти оковки дерев'яної таці («блюда»), діаметром 42 см, у вигляді шматків тонкої бронзової стрічки, шириною 2,2—2,6 см і довжиною 7,1—13,1 см, що свого часу огинала потовщене вінце дерев'яної посудини і кріпилася до нього за допомогою бронзових цвяшків, від яких збереглися рештки однієї зі шляпок та отвори. Оковка незначно (на 2,0—3,0 мм) вкривала вінце з обох боків і орнаментована із зовні. Її прикрашав візерунок у вигляді повздовжньої прокресленої тонкої лінії, від якої по обидва боки відходили ялинкові нарізки (рис. 2, *1—4*) типу своєрідного «дерева життя». Місцями оковка мала на краях прокреслені смуги, що позначали межі загину металу.

Пам'ятка належить до числа поодиноких решток тимчасових стійбищ населення скіфського часу Лісостепу, що у літній час обирало для проживання підвищення у заплаві ріки.

В.В. Шерстюк

РЕЗУЛЬТАТИ ОБСТЕЖЕНЬ НА ПОЛТАВЩИНІ

Упродовж 2011 р. на території Полтавської обл. Центром охорони та досліджень пам'яток археології продовжувалися роботи, метою яких був збір інформації для складання паспортної документації на об'єкти археології, інвентаризація відомих пам'яток на окремих ділянках, а також ситуативні, вибіркові розвідки на території краю з метою підготовки статей до «Зводу пам'яток історії та культури України» по Полтавській обл.

Далі наводяться результати найбільших і найінформативніших з цих обстежень.

Семенівський р-он. Роботи по проекту розмежування проводилися на території Криворудської сільради. Виявлено й обстежено 17 об'єктів у складі груп курганів і окремих поодиноких насипів, зокрема двох курганів-майданів. Цікавою закономірністю та особливістю можна вважати майже обов'язкове розташування на території кладовищ діючих і нині неіснуючих населених пунктів, курганів, рідше — їх груп і майданів.

Миргородський р-он. Роботи провадилися у

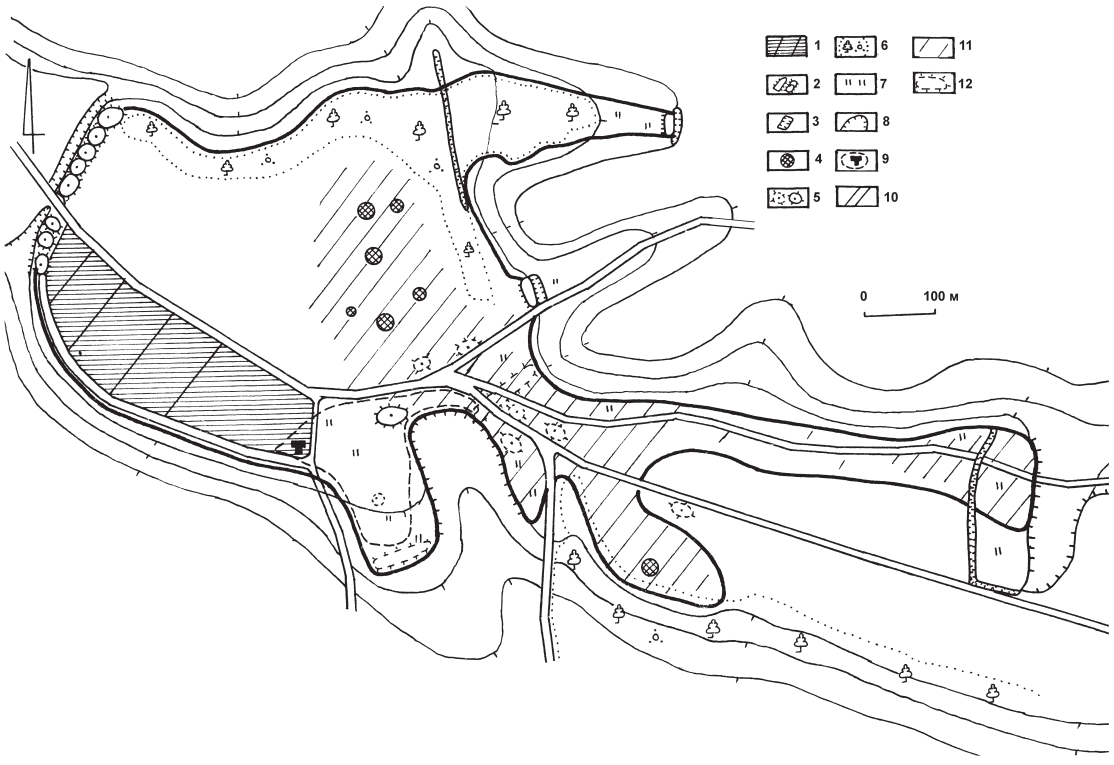

Рис. 1. План комплексу Стасівського городища: *1* — масив забудови села; *2* — вали та рови; *3* — котловани, заглибини; *4* — зольники; *5* — рештки хатищ і споруд Нового та Новітнього часів; *6* — лісові та чагарникові масиви; *7* — луки, задерновані ділянки; *8* — яри, обриви; *9* — межі виробничої господарської забудови та водонапірна вежа; *10* — ґрунтові дороги; *11* — ділянки з максимальною насиченістю культурних нашарувань; *12* — ділянки ймовірного розміщення фортифікаційних споруд

руслі розробки проекту приватизації (розпаювання) земель Гаркушенської та Петрівцівської сільрад. Об'єктами обстеження стали також кургани, їх групи та кургани-майдани. Цікавим наслідком було виявлення на цій території цілого ряду так зв. «довгих курганів» — як окремих, так і у складі груп у поєднанні з «класичними» насипами.

Гадяцький р-он. Для майбутньої паспортизації повторно проведено обстеження решток відомого Книшівського городища, яке хронологічно належить до роменської культури та давньоруської доби, а також Броварківського могильника скіфського часу. У «сільській» частинні останнього вдалося зафіксувати 12 насипів, більшість з яких мають висоту 5,0—12 м.

Диканський р-он. Наприкінці 2010 — на початку 2011 рр. обстежено відоме Стасівське городище скіфського часу, огляд проводився для підготовки матеріалів для паспортизації цієї пам'ятки. Результатом робіт стало виявлення низки конструктивних особливостей оборонних споруд, встановлення площі поширення культурних нашарувань на майданчику городища та прилеглому селищі. Ці дані лягли в основу укладання нового плану комплексу (рис. 1).

Роботи на землях інших адміністративних одиниць і районів мали менш масштабний розмах, а тому окремо висвітлюватися не будуть.

Унаслідок проведених у 2011 р. робіт на території Полтавської обл. обстежено понад 100 об'єктів широкого культурно-хронологічного діапазону — як вже відомих пам'яток, так і нововиявлених (переважна більшість).

В.В. Шерстюк, В. Лямкін

РОЗВІДКИ В ОКОЛИЦЯХ м. КОМСОМОЛЬСЬК ПОЛТАВСЬКОЇ обл.

Уже традиційними упродовж останнього десятиліття є проведення доволі масштабних обстежень на території розгортання будівництв об'єктів ВАТ «Полтавський ГЗК» та інших комбінатів поблизу м. Комсомольськ та на території Кременчуцького р-ну. Цього року провадилися розвідки на ділянці проектованого розміщення відвалів Біланівського кар'єру. Їхнім наслідком став огляд уже відомих і низки нововиявлених об'єктів. Серед вартих окремої уваги — два різночасових поселення поблизу с. Кузьменки.

С. Кузьменки, Пункт II. Сліди стоянки неолітичної доби, стійбища епохи ранньої і пізньої бронзи, селище давньоруського часу (XII—XIII ст.).

Розміщене на північно-західній околиці села (кутка Галичі), на краю схилу високої першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел. Найвірогідніше, саме цей пункт описував І.І. Ляпушкін як селище давньоруського часу на околиці хутора Суки.

На невеликій (близько 50 × 40 м) розораній площі (більша частина тераси задернована, що дозволяє зробити припущення про значно більшу реальну площу пам'ятки) зібрано доволі репрезентативні матеріали вказаних вище епох;

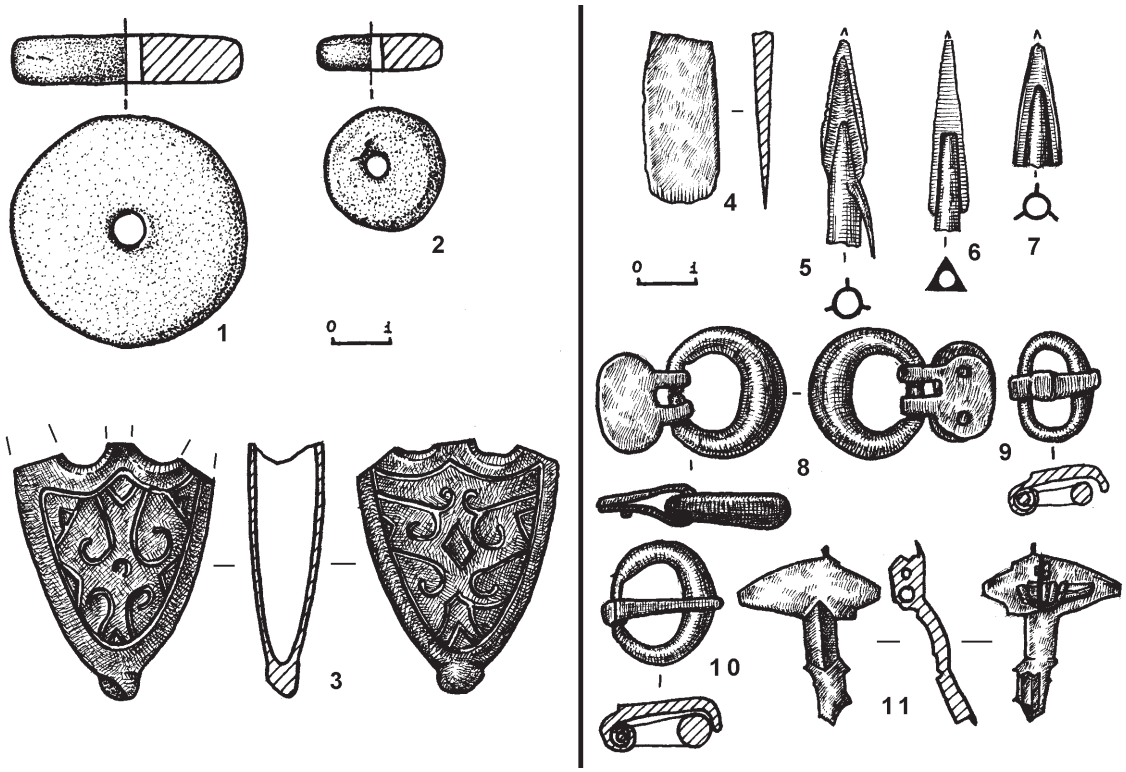

Рис. 1. Кузьменки, с. Знахідки з поселень Кузьменки II (*1—3*) та Кузьменки III (*4—11*): *1* — кераміка; *2* — свинець; *3—11* — бронза

найцікавішими та наймасовішими серед них є знахідки давньоруського часу. Набір вінцевих частин горщиків дозволяє встановити час існування пам'ятки в межах XII і, більшою мірою, XIII ст. Серед окремих речових знахідок виділяється два пряслиця/важка, одне з яких свинцеве, інше — виточене зі стінки амфорної посудини. Унікальним є наконечник піхов меча так зв. куршського типу, основним місцем виготовлення яких була Східна Прибалтика, меншою мірою — Білорусь.

Наш екземпляр типової форми, з втраченими бічними штангами та центральним виступом. Орнамент на бічних поверхнях нетиповий для подібних виробів: 1. він має різні зображення на обох сторонах; 2. подібних мотивів на аналогічних наконечниках невідомо.

На території України це лише четверта подібна знахідка та третій пункт, де вони трапилися (Княжа Гора, Ізяславль).

С. Кузьменки, Пункт III. Сліди стоянки неолітичної доби, стійбища епохи бронзи, скіфського часу, селище черняхівської культури.

Розташовується на північний захід від околиці села (кутка Галичі), на краю схилу першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел.

На розораній площі близько 1,0 га зібрано матеріали вказаних вище епох. Серед виразних знахідок до епохи бронзи належить уламок леза знаряддя типу долотця, до скіфського часу — три бронзові вістря стріли. Найбільше керамічні й індивідуальні матеріали репрезентують другу чверть I тис. — це, насамперед, три пряжки та фрагментована фібула.

Окрім згаданих, невеликі розвідки та подекуди охоронні роботи проводились і на інших пам'ятках: здійснено деякі дослідження ділянок культурних нашарувань, що зазнають постійної руйнації на селищі чорноліського часу Редути II, на нововиявленому поселенні зрубної культури поблизу с. Крамаренки Кременчуцького р-ну тощо.

И.Б. Шрамко, С.А. Задников

РАБОТЫ НА ЗАПАДНОМ УКРЕПЛЕНИИ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

В июле—августе 2011 г. совместной экспедицией Слобожанской археологической службы и Харьковского национального университета им. В. Каразина было продолжено изучение зольника 10, расположенного в центре Западного укрепления. На площади 111 м^2 открыты хозяйственные ямы, три помещения, найдены разнообразные предметы раннескифского времени. В заполнении комплексов встречены жертвоприношения животных, человеческие останки.

Нетронутый вспашкой культурный слой мощностью от 0,55 до 0,80 м залегал на глубине 0,20—0,35 м. В стратиграфии зольной насыпи выделено несколько различных слоев, определена северная граница зольника.

В этом году завершены работы в помещении 3 (Южное жилище). В плане оно имело четырехугольную форму, глубину 1,8 м. В восточной части комплекса находилась хозяйственная яма диаметром 1,5 м и глубиной 0,9 м. В заполнении найдены фрагменты керамики, бронзовая серьга, кости животных. Античный импорт представлен обломками венчиков, стенок амфор и столового сосуда конца VII — первой половины VI в. до н. э.

К этому же временному промежутку предварительно отнесены и три помещения (4—6), открытые в центральной части раскопа. В плане они имели округлую форму, глубину около 1,0 м (5 и 6) и 1,9 (4). Кроме фрагментов местной лепной посуды, в их заполнении найдены обломки античной керамики, бронзовый и железный наконечники стрел, обломок железного браслета, бронзовая серьга.

11 хозяйственных ям располагались равномерно по всей площади раскопа. Все они имели круглую в плане форму, диаметры от 0,7 до 1,7 м и глубины от 0,4 до 1,5 м. В двух ямах найдены человеческие останки, в двух — жертвоприношения животных. Интересна вылепленная из глины фигурка коня. В заполнении одной из ям обнаружен целый лепной горшок.

Среди вещественного материала, найденного вне комплексов, в культурном слое зольника можно отметить обломок костяного псалия, выполненного в зверином стиле, железные ножи, шилья, иглы, браслеты, детали конской упряжи, бронзовые булавки, наконечники стрел, пастовую бусину. Кроме многочисленных обломков лепной посуды местного изготовления (горшки, миски, корчаги, черпаки), на разных глубинах встречены обломки греческих амфор и несколько мелких фрагментов античных столовых сосудов конца VII — третьей четверти VI в. до н. э.

Л.А. Яковлева

ВІДКРИТТЯ ЧЕТВЕРТОГО ЖИТЛА З КІСТОК МАМОНТА НА ГІНЦІВСЬКОМУ ПАЛЕОЛІТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ

У 2011 р. на пізньопалеолітичному поселенні, розташованому в с. Гінці Лубенського р-ну Полтавської обл., були продовжені планові міжнародні розкопки (керівник Л.А. Яковлева). Вдалося відкрити нове житло (№ 4). Загалом за останні роки розкопок у центральній частині північної ділянки поселення виявлено три великих житла з кісток і бивнів мамонта, розташованих одне біля одного.

У 2011 р. у розкопі площею 28 м2 досліджено південну частину зовнішньої кісткової конструкції житла 4, яка складається з великих кісток дорослих і молодих мамонтів. Кістки щільно прилягають одна до одної, утворюючи зовнішню, витягнуту із заходу на схід, овалоподібну стіну діаметром до 6,0 м.

Опис цієї кісткової стіни житла починаємо ззовні — з двох трубчастих кісток і двох лопаток мамонта. Останні мають штучні паралельні отвори, які використовувалися для кріплення кісток. Стіна продовжується черепом і двома тазовими кістками мамонта, теж зі штучними паралельними отворами. Далі на схід розміщується великий череп дорослого мамонта, орієнтований альвеолами назовні, біля нього розміщено череп молодого мамонта у такому самому положенні. На меншому черепі лежить лопатка мамонта з отвором, поряд з нею розміщується ще одна лопатка. Між цими двома лопатками вертикально встановлено тазову кістку мамонта.

Зсередини цієї частини кісткової стіни вкопано альвеолами в землю два черепи мамонта, що слугували внутрішніми конструкційними елементами цокольної частини житла. Із зовнішньої сторони стіни, біля лопатки мамонта, вперше знайдено стулку чорноморської мушлі кардиди

Рис. 1. Вигляд із заходу на розкопану частину зовнішньої стіни житла 4 на пізньопалеолітичному поселенні Гінці. Фото Л.А. Яковлевої

(Cerastoderma glaucum sf. umbonatum Wood. 1850, за визначенням В.А. Присяжнюка). Це свідчить про контакти мешканців Гінцівського поселення з населенням південних територій.

Далі на схід зовнішня стіна житла продовжується нижньою щелепою мамонта, встановленою підборіддям догори. У такому положенні її утримують дві вертикально розміщені трубчасті кістки мамонта: одна по центру щелепи, між двома зубами, друга — між щелепою й лопаткою. Далі у східному напрямку, впритул до цієї щелепи, розташована друга нижня щелепа мамонта — підборіддям донизу. Упритул до неї в аналогічному положенні розміщується третя щелепа. За цією щелепою з внутрішньої сторони знаходиться череп мамонта, вкопаний альвеолами в землю. Далі на схід розміщується ще одна — четверта — щелепа мамонта (теж підборіддям донизу), біля якої вкопаний альвеолами в землю череп мамонта. За нею знаходиться п'ята щелепа мамонта, орієнтована підборіддям донизу, на ній лежить череп мамонтеняти з молочними бивнями. Біля цих кісток знайдено лопатку мамонта зі штучним отвором. Черепом мамонта з альвеолами, вкопаними в землю, завершується розкопана частина зовнішньої кістяної стіни.

Наступними розкопками передбачається дослідити продовження зовнішньої стіни та внутрішню конструкцію цього великого житла. Однак уже на цьому етапі польового дослідження можна говорити про певний порядок розміщення кісток у конструкції житла, а саме: черепів із вкопаними у землю альвеолами; лопаток і тазових кісток зі штучними отворами; групи нижніх щелеп в однаковому положенні.

Особливу увагу у зовнішній стіні з кісток мамонта привертає до себе унікальна архітектурна композиція, утворена п'ятьма нижніми щелепами, що з обох сторін замикаються лопатками. Вона наочно ілюструє орнаментальний характер розміщення нижніх щелеп мамонта, що повторюють форму кута — традиційного знаку жіночої статі в мистецтві палеоліту. Положення нижних щелеп одна біля одної візуально сприймається як архітектурний мотив «кутів» і «зиґзагів», ускладнений черепом мамонтеняти, покладеним на одну з нижніх щелеп. Композиційне розміщення нижніх щелеп дорослих мамонтів і поєднання однієї з них із черепом мамонтеняти ілюструє використання кісток мамонта як знаково-візуальних елементів архітектури, пов'язаних із жіночою семантикою. «Жіночі» мотиви кутів і зиґзагів, виконані з нижніх щелеп мамонта, та череп мамонтеняти на нижній щелепі мамонта висвітлюють відповідні аспекти складної символіко-знакової системи.

У цьому випадку, враховуючи матріархальний склад стада мамонтів, народження мамонтенят у стаді (тобто поповнення його чисельності), а також визначальну роль мамонтів у житті людей, можна припустити, що символіка цієї архітектурної композиції пов'язана з поєднанням зооморфної і жіночої тематик, закодованих у відповідних ідеограмах у контексті: «самка мамонта—мамонтеня—стадо мамонтів», а також «жінка—мамонт—житло з кісток мамонта—поселення». У такому контексті архітектура з кісток мамонта була оригінальним втіленням ідеї щодо життя — народження — смерті людей і тварин. Гінцівське житло 4 виразно демонструє, що архітектура житла з кісток мамонта є оригінальним

Рис. 2. Положення нижніх щелеп мамонта у зовнішній стіні житла 4 на пізньопалеолітичному поселенні Гінці. Вигляд з півдня. Фото Л.А. Яковлевої

втіленням ідеологічних уявлень мисливців.

Насамкінець зазначимо, що завдяки здійснюваним нами на поселенні Гінці багаторічним і безперервним плановим розкопкам відкрито цілу низку нових унікальних житлово-господарських комплексів з великими житлами з кісток мамонта, а також розлогі зони, де зосереджені природні остеологічні колектори скелетів мамонтів, які мешканцями поселення використовувалися для будівництва жител і опалення близько 14 500 р. тому (дата не калібрована).

Розкопані ділянки поселення з трьома житлами з кісток мамонта зберігаються in situ під захистом металевих павільонів-ангарів, споруджених над розкопами. Це дає можливість зберегти унікальні свідчення найдавнішої архітектури та підстави порушити питання про створення заповідника та музеєфікацію палеолітичної пам'ятки світового значення.

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

А.Б. Бардецький, Д.Ю. Вертелецький

НОВІ ДАНІ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ ОСТРОЗЬКОГО р-ну РІВНЕНСЬКОЇ обл.

У 2011 р. на території Острозького р-ну Рівненської обл. у ході розвідок обстежено 14 місцезнаходжень. З них 12 були відомі раніше, а два — нововиявлені. Матеріали збиралися з поверхні пам'яток і у шурфах розмірами 1 × 1 м.

1–4. **Вельбівне, пункти 2–5**. Розташовуються на захід від с. Вельбівне поблизу уроч. Монастирщина (рис. 1, *1–4*). Займають гряду піщаних дюн у заплаві правого берега р. Горинь. Зібрано матеріали могилянської групи, а на поселенні Вельбівне 5 також латенського часу.

5. **Дерев'янче, пункт 2 — багатошарове поселення**. Розміщується на західній околиці с. Мале Дерев'янче, за 1,48 км на південний захід від кладовища в с. Велике Дерев'янче (рис. 1, *5*). Займає мис правого берега р. Вільшки за 0,2 км вниз по течії від її витоку. Пам'ятка відкрита О. Романчуком. Зібрано матеріали пізньотрипільської культури, могилянської групи, поморської культури та X ст.

6. **Кургани, пункт 2 (уроч. Панський сад) — багатошарове поселення**. Розташовується на північній околиці с. Кургани, за 0,42 км на північний захід від ферми (рис. 1, *6*). Займає острівне підвищення в заплаві правого берега р. Горинь, відділене від берегової тераси невеликою водоймою. Відкрите авторами в 2010 р. Зібрано матеріали поморської культури.

7. **Лючин, уроч. Полянки — багатошарове поселення**. Розташоване на південній околиці с. Лючин. Займає лівий корінний берег р. Збитинки (рис. 1,7). Відкрите О.Л. Позіховським у 1980-х рр. Зібрано матеріали могилянської групи та вельбарської культури.

8. **Монастирок. Городище.** Розміщується в північно-східній частині с. Монастирок, за 1,1 км на південний схід від церкви с. Розваж (рис. 1, *8*). Займає високий лівий корінний берег р. Горинь. Городище складається з високого валу, двох майданчиків і залишків трьох додаткових укріплень (веж ?) за межами валу з боку заплави річки. Вал, який оточує менший майданчик, частково знищений сучасною забудовою. Досліджене авторами в 2010 р. Зібрано матеріали X і XVII—XX ст.

9. **Монастирок, уроч. Горохвисько — багатошарове поселення**. Розташовується на північній околиці с. Монастирок, за 0,5 км на північний-схід від городища. Займає піщаний останець у заплаві правого берега р. Горинь (рис. 1, *9*). Відкрите О.Л. Позіховським у 1996 р. Зібрано матеріали пізньотрипільської культури та могилянської групи.

10. **Монастирок, пункт 1 — багатошарове поселення.** Розміщується в східній частині с. Монастирок, за 0,1 км на південний схід від городища (рис. 1, *10*). Займає похилу першу надзаплавну терасу лівого берега р. Горинь. Територія тераси зайнята приватними городами. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. Матеріали зібрано на розораній поверхні. Серед них є фрагменти кераміки тшинецько-комарівської культури, могилянської групи, X ст., XII — першої половини XIII ст., XVII ст. і XIX ст., точильні бруски, залізні вироби.

11. **Новомалин, уроч. Бочки — багатошарове поселення**. Розташовується на східній околиці с. Новомалин праворуч від дороги Острог—Новомалин, за 0,5 км на схід від сільської церкви. Займає край плато Мізоцького кряжу лівого берега р. Збитинки (рис. 1, *11*). Зібрано матеріали пізньотрипільської культури й епохи бронзи.

12. **Острог, уроч. Старий пляж 2а — поселення**. Розміщується на південно-західній околиці м. Острога, за 1 км на південний-захід від Богоявленського собору на Замковій горі (рис. 1, *12*). Займає маленьку задерновану дюну в заплаві лівого берега р. Вілії, з півночі розташовується поряд з багатошаровим поселенням уроч. Старий пляж 2, відкритого М.С. Афончиковим у 1960–70-х рр. і повторно обстеженого О.Л. Позіховським у 1980-х рр. Виявлене авторами. Зібрано матеріали могилянської групи.

13. **Острог, уроч. Старий пляж 3 — поселен-**

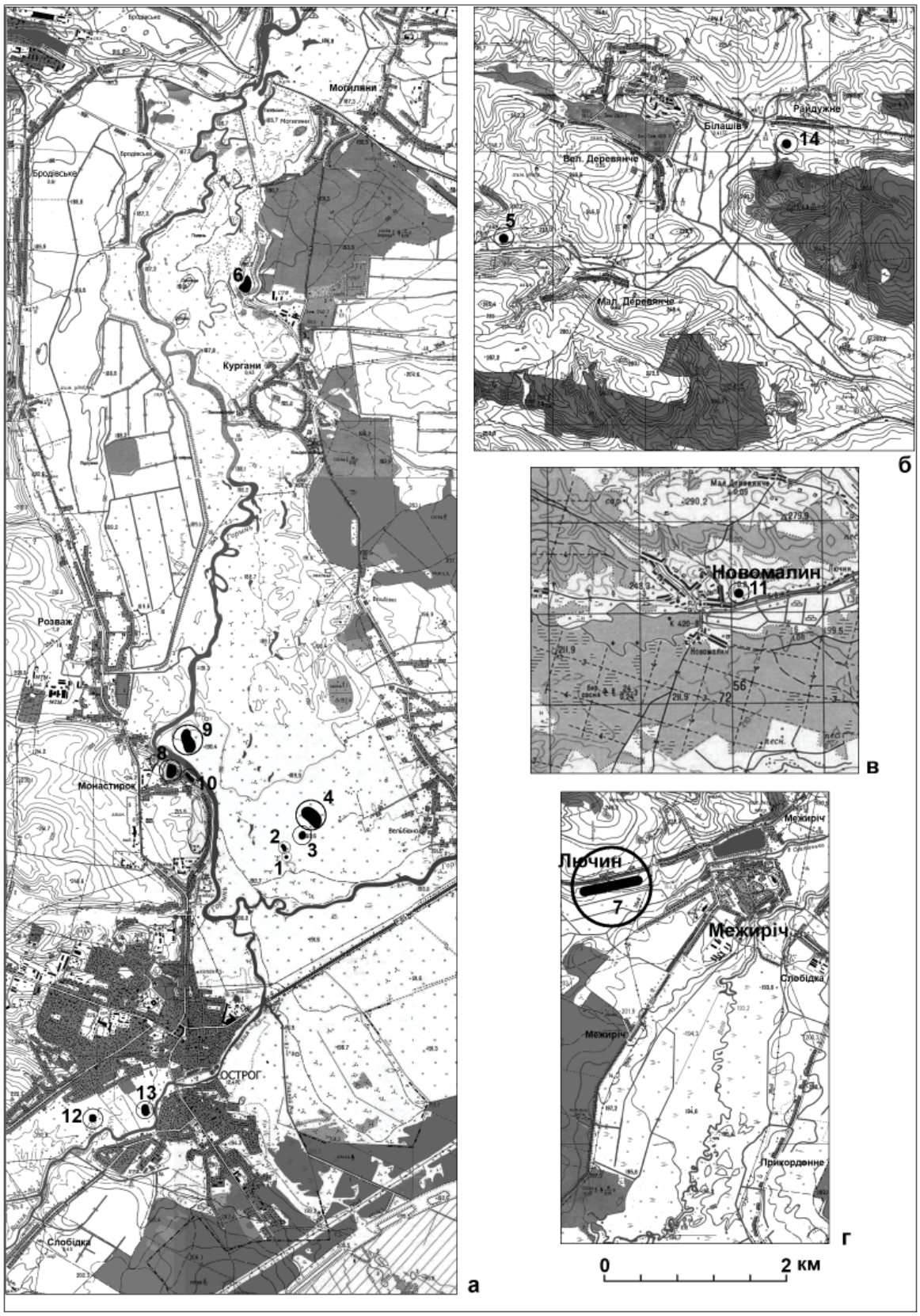

Рис. 1. Топографічні карти території Острозького р-ну з позначенням досліджуваних місцезнаходжень (номери пам'яток відповідають порядковим номерам у переліку, поданому в тексті): а — карта території заплави Горині в районі м. Острога, сіл Вельбівне, Кургани, Монастирок; б — карта території в районі сіл Дерев'янче та Райдужне; в — карта території у районі с. Новомалин; г — карта території у районі с. Лючин

ня. Розміщується на південно-західній околиці м. Острог, за 0,8 км (азимут 190°) від Богоявленського собору на Замковій горі (рис. 1, *13*). Займає невелику дюну в заплаві лівого берега р. Вілії. Виявлене авторами. Зібрано матеріали могилянської групи.

14. **Райдужне, уроч. Корчунок, пункт 2 — багатошарове поселення**. Розташовується в західній частині с. Райдужне (рис. 1, *14*). Займає мис лівого берега безіменного струмка — лівобережної притоки річки Вільшки. Пам'ятка виявлена О. Романчуком у 1996 р. Зібрано матеріали пізньотрипільської культури та культури лійчастого посуду.

О.Є. Златогорський, М.П. Вашета, В.О. Самолюк

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В с. ПЕРЕСОПНИЦЯ

Протягом травня—серпня Рівненською рятівною експедицією ДП «Волинські старожитності» під керівництвом О. Златогорського проводився нагляд за земляними роботами при спорудженні історико-археологічного комплексу в с. Пересопниця Рівненського р-ну. Роботи провадилися на давньоруському городищі (уроч. Шпихтлір), на його посаді (Окольне місто) та в передмісті (уроч. Пастівник).

На городищі закладено шурф розміром 2 × 2 м, який було розширено до загальної площі 7 м. Зафіксовано таку стратиграфію: 0,00—0,25 м — чорний слабогумусований суглинок (орний шар); 0,25—0,55 м — сірий гумусований перевідкладений суглинок із вкрапленнями вугликів і фрагментами печини; 0,55—0,85 м — чорний частково перевідкладений слабогумусований суглинок; 0,85—1,05 м — частково непорушений чорний слабогумусований суглинок, який переходить у бурий перехідний шар; на глибині в середньому 1,1—1,15 м — жовтий материковий суглинок. Виявлено фрагменти ліпної і кружальної кераміки: ліпна представлена розвалом амфорки, фрагментами вінець і стінок з типовими для енеоліту та доби ранньої бронзи технологічними ознаками, фрагментами кераміки та уламком пряслиця доби раннього заліза. Кружальна кераміка представлена фрагментами сироглиняної кераміки, виготовленої з якісного тіста, інколи вкритої поливою, має якісний випал. За аналогіями датується XIII—XIX ст. Також знайдено металеві (бронзові та залізні) вироби, крем'яні відщепи й уламки тваринних кісток.

На території Окольного міста археологічних об'єктів не виявлено. Зібрано фрагменти кружальної сироглиняної кераміки давньоруського часу та пізнього середньовіччя. Виявлено також залізні та бронзові вироби, монети XV—XIX ст. При прокладанні кабелю натрапили на ґрунтовий могильник, досліджено 12 кістяків, безінвентарних, похованих за християнським звичаєм, імовірно, давньоруського часу.

В уроч. Пастівник проводилося дослідження на всій території ділянки. У ході робіт виявлено могильник, об'єкт і культурний шар періоду Київської Русі, культурний шар періоду пізнього середньовіччя (XV—XVII ст.) та окремі знахідки XVIII—XIX ст. Ґрунтовий могильник розташовується поблизу кам'яного хреста, розміщеного в північній частині ділянки. На відстані 3,8 м на північний схід від останнього розчищено дві вирізані з вапняку плити розмірами 2,15 × 0,61—0,66 × 0,19–0,25 м і 1,88 × 0,58—0,69 × 0,25 м. Плити лежали перпендикулярно одна на одній у формі хреста. Верхня плита була зсунута бульдозером і розміщувалася на рівні сучасної поверхні, нижня — на глибині 0,3 м. Приблизно за 1,6 м на південь від нижньої плити виявлено два випростані поховання та нижню частину третього. Поховання орієнтовані за лінією схід—захід, го-

Рис. Пересопниця, уроч. Пастівник. Фрагмент булави

ловами на захід, супровідний інвентар відсутній. Сильно зруйнований об'єкт XI—XIII ст. зафіксовано на території муляжу садиби під час встановлення робітниками частоколу. Шурфом розміром 3 × 1 м розкрито залишки глиняної печі та заглиблення, заповнене фрагментами давньоруського кружального посуду.

Крім того, було виявлено значну кількість залізних і бронзових виробів давньоруського часу. Зокрема, бронзові та срібний хрестики, дві натільні іконки Св. Григорія (бронза) та Богоматері Одигітрії (бронза, позолота); торгові пломби «дорогичинського» типу, вислу печатку, фрагмент булави та кистеня, виготовлених з олов'янистої бронзи. Кистень пустотілий, мав рослинний орнамент. Булава була оздоблена псевдозерню та геометричним орнаментом. Металографічний аналіз показав вміст у ній таких металів:

Ат. номер	Елемент	Серія	Інтенсивність	Концентрація, %
29	Cu	K	212687	79,1294
50	Sn	K	50198	12,7866
82	Pb	L	12932	5,9074
26e	Fe	K	3078	1,8229
51	Sb	K	1055	0,2711
47	Ag	K	573	0,0721
28	Ni	K	173	0,0090
83	Bi	L	18	0,0013

Таким чином, здійснений працівниками експедиції нагляд за земляними роботами показав значну концентрацію матеріалів для вивчення історії розвитку середньовічної Пересопниці. Подальші стаціонарні дослідження, безперечно, дадуть новий матеріал.

О.Є. Златогорський, В.К. Пясецький, М.Р. Хомич

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК ПОБЛИЗУ с. ЖОРНІВ НА ВОЛИНСЬКІЙ ВИСОЧИНІ

Багатошарові палеолітичні стоянки поблизу с. Жорнів відкрито ще в 1983 р. З тих пір вони спорадично досліджувались, іноді зі значними часовими перервами. Стоянки розташовуються в межах кар'єру з видобування сарматського вапняку, на території давньоруського городища, що нині практично знищене. У стінках кар'єру в дофіновському ґрунті виявлено низку пунктів з палеолітичним кременем (рис. 1). У пункті 1 знайдено левалуазькі сколи та розщеплений на пластини зуб мамонта. З пункту 2 походить невеликий змішаний комплекс левалуазьких виробів і знаряддя, характерні для верхнього культурного шару Жорнова. Знахідки з пунктів 5, 5а і 6 наукового значення не мають. Пункти 1, 2, 5, 5а і 6 тепер уже не існують.

Особливо цікаві результати отримано в пункті 4, у розкопі 1, де виявлено найповніший геологічний розріз і зафіксовано чотири палеолітичні шари. Один культурний шар частково розкопаний у пункті 3, у розкопі 2. Він відповідає третьому зверху горизонту розкопу 1.

Стратиграфія розкопу 1 така (рис. 2): горизонт 1 — сучасний чорноземоподібний ґрунт; 2а—2в — лес причорноморського горизонту, з відповідними підгоризонтами; 3 — пісок дрібнозернистий, глинистий. Цей горизонт сильно криотурбований у ранньопричорноморський час і його вже можна віднести до дофіновського горизонту; 4—7 — дофіновський горизонт, штильфрид В, мологошекснинський час і далі; 4 — верхній похований ґрунт, повторно оглеєнний, до половини потужності (4А) криотурбований, суглинистий; 5 — супісок жовтий еолово-делювіальний. Майже в покрівлі лежав прошарок деревного вугілля, який простежено в плані майже по всій площі розкопу 1 — сліди

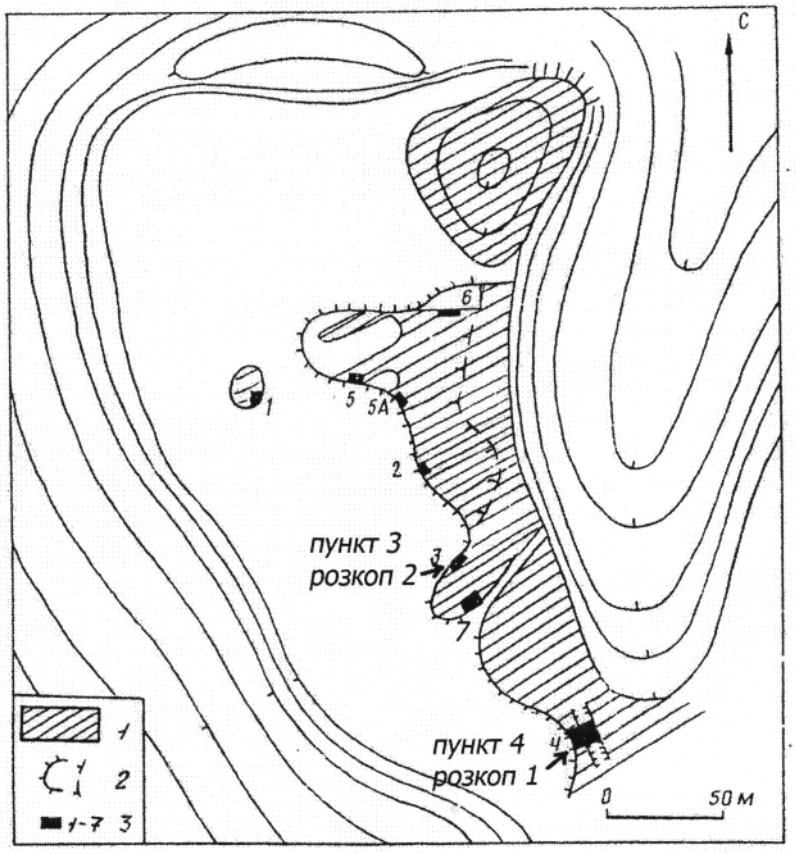

Рис. 1. Палеолітичне місцезнаходження Жорнів. План.
1. Площа в межах кар'єру, де зберігся лесоподібний суглинок.
2. Забої кар'єру за станом на 1987 і 2011 роки.
3. Палеолітичні місцезнаходження і стоянки та їх номери

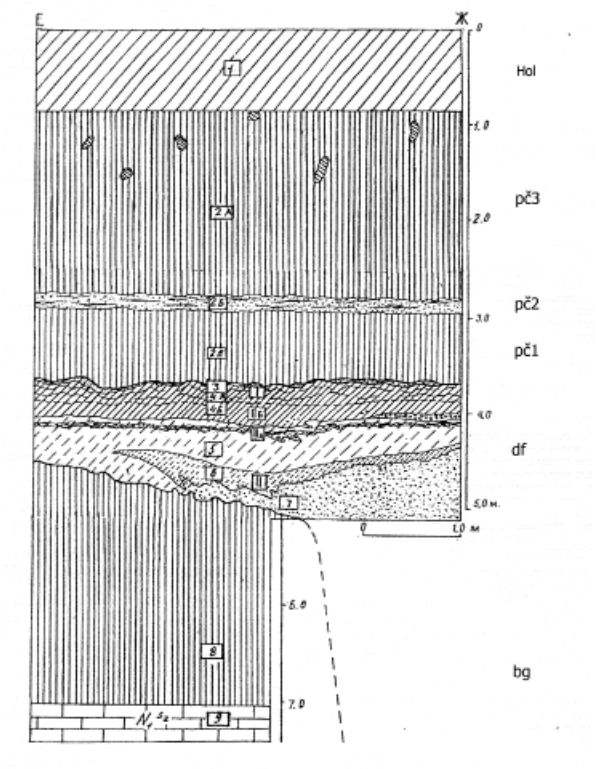

Рис. 2. Жорнів, розкоп 1. Розріз по лінії Є-Ж

лісової пожежі; 6 — нижній похований ґрунт, супіщаний, у розкопі залягає великою лінзою; 7 — пісок заносу палеояру. Цей яр унаслідувала сучасна балка, розміщена на північний схід від розкопу (рис. 1); 8 — бузький лесоподібний суглинок; 9 — середньосарматський вапняк.

У цьому році розкоп 1 продовжено на південний схід на площі 18 м2, а на південний захід — смугою 1 × 6 м. Розкоп розкрив периферію мустьєрського шару II Б, тому він виявився дуже бідним на знахідки: в мустьєрському шарі знайдено лише два знаряддя. З нижнього похованого ґрунту відібрано зразок вагою 0,5 кг для визначення радіовуглецевого віку за гумусом.

У північно-західній смузі квадратів виявлено лише окремі мустьєрські сколи. До 2011 р. для мустьє були визначені високі індекси фасетування ударних площадок: IFlarge—63,3 і IFst—40,5. Після розкопок 2011 р. вони практично не змінилися — відповідно 63,7 і 40,0.

На думку авторів, розкоп 1 далі розширювати не слід, оскільки мустьєрську стоянку практично оконтурено з усіх боків. Розмір її невеликий, приблизно 24 × 12 м, і існувала вона короткий час. Усього ж за всі роки досліджень стоянки розкопом 1 розкрито площу 275 м2.

Також виявилося, що розкоп 2 у пункті 3 сильно завалений сучасним ґрунтом. Розкопану раніше площу було звільнено від нього, а зачисткою лесової товщі підтверджено, що культурний шар II А поширюється в цю стінку. Його подальше дослідження розкопками в цьому напрямку проблематичне, оскільки тут зберігся невеликий відрізок валу городища.

Декілька відщепів виявлено в похованому ґрунті пункту 7, у відслоненні на схилі рову, що прилягає до згаданого валу. Отже, перспективною для розкопок може бути вся площа між пунктами 3 і 7.

О.Є. Златогорський, Ю.І. Харковець

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ обл.

Протягом 2011 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» на території Рівненської обл. проведено експертизу 1210 земельних ділянок на предмет наявності чи відсутності культурного шару на їх площі. На 1060 ділянках культурних шарів не виявлено (форма 1 висновків), на 122 ділянках засвідчено наявність культурного шару (пізньосередньовічного часу) або їх розташування поряд з відомими пам'ятками (форма 2 висновків), на 28 ділянках зафіксовано культурні шари різних періодів (форма 4 висновків).

Зокрема, у м. Дубно по вул. Замковій виявлено культурний шар X — початку XI ст., XVII—XVIII ст. (6, 13, 32), XVII—XIX ст. (29) та давньоруського періоду X—XIII ст. (31). Матеріали з останнього дозволяють локалізувати місцезнаходження городища, тим більше, що саме тут ще на початку XX ст. існували залишки оборонних споруд. У м. Дубно культурні шари доби бронзи, ранньозалізного часу та давньоруського періоду відкрито по вул. Калнишевського, 71, Крип'якевича, 36, Добролюбова, 49/2; культурний шар давньоруського періоду та пізнього середньовіччя виявлено по вул. Конторська, 7/2, Стара, 33, Запорізька, Шевченка, 51, Цегельня, 39, Кирила і Мефодія, 19 (поряд з розкопами Б. Прищепи 2005—2007 рр.), Данила Галицького, 35 та на майдані Незалежності, 15/17.

У м. Острог по вул. Бельмаж, 102 виявлено культурний шар тшинецько-комарівської культури та вельбарської культури, по вул. Мацути, 5 зафіксовано культурний шар милоградської культури та пізнього середньовіччя.

Крім того, в результаті археологічних експертиз виявлено низку об'єктів археологічної спадщини, опис яких наводиться нижче.

с. Пляшева Радивилівського р-ну по вул. Грушевського,16 виявлено культурний шар доби бронзи та XII—XIII ст.

смт Степань, по вул. Київській, 24 зафіксовано культурний шар X—XV ст., по вул. Київській, 4 — давньоруського періоду XIII ст., по вул. Київській, 106а — милоградської культури V—III ст. до н. е., на майдані Незалежності, 1 — давньоруське городище, яке не було внесено до реєстру пам'яток археології області та є залишками літописної Степані

с. Хрінники Демидівського р-ну виявлено культурний шар межановицької культури доби бронзи, ранньозалізного віку, зубрицької культури.

с. Товпижин Демидівського р-ну відкрито культурний шар доби бронзи, ранньослов'янської доби та литовсько-польського періоду.

с. Новий Корець Корецького р-ну по вул. Грабовщина виявлено культурний шар давньоруського періоду X—XII ст. та пізнього середньовіччя, по вул. Костельна, 20 виявлено культурний шар милоградської культури ранньозалізного часу та пізнього середньовіччя.

с. Яловичі Млинівського р-ну виявлено культурний шар давньоруського періоду XII—XIII ст.

с. Цепцевичі Сарненського р-ну по вул. Кринична, 1 та пров. Зелений, 6 виявлено культурний шар мезолітичної доби, епохи бронзи, ранньослов'янського періоду та давньоруського часу XII ст.

с. Тріскині Сарненського р-ну по вул. Набережна, 66 виявлено культурний шар зарубинецької культури.

с. Новосілки Здолбунівського р-ну на берегах водойми по вулицях Лиса Гора та Міщанська виявлено культурний шар доби бронзи, ранньозалізного часу, черняхівської культури та пізнього середньовіччя.

с. Глинськ Здолбунівського р-ну по вул. Дубенщина, 46 виявлено культурний шар давньоруського періоду XI—XIII ст.

с. Грушвиця Перша Рівненського р-ну виявлено культурний шар милоградської культури ранньозалізного віку.

с. Городець Володимирецького р-ну виявлено культурний шар давньоруського періоду XI ст. та пізнього середньовіччя.

с. Озерець, на захід від о. Велике, по вул. Соборній виявлено і частково досліджено залишки кам'яної церкви XVIII ст., а по вул. Соловйова Гора — культурний шар давньоруського періоду X—XII ст. та пізнього середньовіччя.

Також у 2011 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» проведено рятівні дослідження у с. Пересопниця Рівненського р-ну.

Д.Н. Козак

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ХРІННИЦЬКОМУ ВОДОЙМИЩІ

Волинська експедиція Інституту археології НАНУ продовжила охоронні дослідження пам'яток археології на Хрінницькому водосховищі біля сіл Боромель—Хрінники—Набережне.

Дослідження розпочато в місцевості «Цегельня», що розташовується на західній околиці с. Набережне.

У розкопі завдовжки 50 м та завширшки 2—6 м виявлено сліди від наземної споруди поморсько-кльошової культури та житло-землянку X ст.

Об'єкт поморсько-кльошової культури мав вигляд густого скупчення дрібної глиняної обмазки зі значною кількістю уламків кераміки та тваринними кістками. Скупчення мало приблизно овальну форму площею 4,4 × 5,4 м. Материкове дно під обмазкою було дещо втоптане та створювало заглиблення (0,15—0,2 м) без якихось чітких контурів.

Серед глиняної обмазки зібрано, крім значної кількості уламків ліпного посуду, кілька глиняних пряслиць, кістяну голку та проколку, лезо від залізних ножиць пружинного типу. Набір керамічних форм, серед яких є фрагменти вінець середньолатенського стилю, дозволяє віднести об'єкт до III—II ст. до н. е.

Давньоруське житло було землянкою квадратної форми, орієнтованою кутами за сторонами світу. Земляні стінки були дещо звужені до долівки, а долівка була плоскою, з рядом підвальних ям. Розміри землянки 3,1 × 4,1 м, висота земляних стін 1,2 м від рівня долівки.

У північному куті розміщувалася глиняна піч. Вона мала кубоподібну форму розмірами 1 × 1,2 м, збереглася на висоту 0,8 м від рівня долівки. Розміри глиняного череня 0,7 × 0,6 м. Верхня частина печі, судячи за зсунутими в піч уламками, була плоскою.

У долівці житла було вісім підвальних ям різних розмірів і глибини.

При зачистці заповнення землянки виявлено значну кількість уламків від гончарних посудин, характерних для X ст., кістяну проколку, залізну проколку з ґудзиком на кінці, два точильні бруски, залишки глиняної пательні. Біля житла знайдено залізне кільце з двома підвісками, очевидно, елемент убору кінської вузди.

В уроч. Шанків Яр продовжувалися дослідження в межах розкопу 24-І завдовжки 50 м і завширшки 4 м. Культурний шар перерізаний траншеями та ходами періоду Першої світової війни. У межах розкопу знайдено дві залізні фібули підв'язної конструкції та бронзову фібулу з високим приймачем, уламок кістяного гребеня, кілька десятків залізних ножів, срібну ажурну сережку, срібний перстень, залізний гарпун і рибальський гачок.

У культурному шарі литовської доби (XIV ст.) зібрано значну кількість уламків ліпного та гончарного посуду вельбарської культури, посуду ранньослов'янської доби та литовсько-польського.

У межах розкопу виявлено півземлянку підквадратної у плані форми, орієнтовану стінами за сторонами світу, розмірами 4,8 × 3,6 м та висотою земляних стін 0,8 м від рівня дна будівлі. Долівка була підмащена глиною. По периметру стін, за виключенням південної, розміщувалися материкові останці — прилавки.

Із заповнення споруди вибрано значну кількість уламків гончарного посуду, характерного для XIV ст. На одному із прилавків знайдено дуже довгий однолезовий ніж з витим черенком, відділеним від леза округлим потовщенням. Можливо, це вістря.

В уроч. Високий берег, розташованому на північній околиці с. Хрінники, досліджено ділянку завдовжки 63 м та завширшки 2—6 м (розкопи VII—I—V).

У розкопі VII (південний край урочища) розкрито залишки житла та двох споруд литовської доби, житло зубрицької культури та дві господарські ями ранньозалізного часу.

Житло зубрицької культури (житло 5) мало

підпрямокутну форму з дещо опущеною у материк долівкою та було орієнтоване стінами за сторонами світу. Західна частина житла розширена. Розміри житла 2,8 × 3,5 м, висота земляних стін 0,28—0,3 м від рівня долівки. Долівка глиняна, дуже міцно утрамбована, зеленуватого кольору.

Слідів опалювального об'єкта не зафіксовано, проте підлога всіяна вкрапленнями вугликів і попелу.

Керамічний матеріал житла складається з уламків грубого ліпного посуду з характерними для зубрицької культури формами та орнаментацією (пальцеві вдавлення та поперечні насічки на вінцях).

У розкопі I, який є продовженням на північ розкопу VII, розмірами 20 × 4 м, виявлено кілька об'єктів бронзового віку та житлову споруду XII ст. (житло 6). Житлом була квадратна у плані півземлянка, орієнтована стінами за сторонами світу, розмірами 4 × 3,8 м та висотою земляних стін 0,6 м від рівня долівки. У північно-західному куті була глинобитна піч кубоподібної форми розмірами 1,2 × 1,3 м. У двох кутах житла збереглися ямки від стовпів. При зачистці споруди зібрано уламки кружального посуду, характерного для XII ст.

Продовженням розкопу I у північному напрямку є розкоп V завдовжки 10 м і завширшки 6 м. У розкопі, крім об'єктів епохи бронзи, досліджено житло та господарську яму для зберігання зерна (житло 3). Житло являє неабиякий науковий інтерес, оскільки зберегло важливий матеріал для вивчення техніки давньоруського житлобудівництва. Це була півземлянка з котлованом квадратної форми розмірами 3,8 × 3,9 м та висотою земляних стін 0,8 м від рівня долівки. Стіни котловану підмазані шаром глини завтовшки 5—7 см. Цей шар випалений. Не мала підмазки північно-східна стіна, посередині якої була сходинка, що визначала вхід до житла.

Стіни житла орієнтовані з відхиленням від сторін світу на 35° (проти годинникової стрілки). Долівка дуже якісно утрамбована глиною, рівна, біля печі і перед пічкою випалена.

У всіх чотирьох кутах котловану є вертикальні ніші, врізані у кут котловану. У всіх нішах на рівні долівки зафіксовано ямки від стовпів. Піч збудовано у східному куті на рівні долівки на дерев'яному каркасі. Вона округла у плані, діаметром основи 1,25 м. Відбитки прутів дерев'яного каркасу добре простежуються на внутрішній поверхні стінок печі та в її основі у вигляді вертикальних заглиблень. Ямки від прутів мають діаметр 15—18 см, діаметр відбитків прутів — 3—4 см.

По середині східної стіни розміщувалася підвальна яма. У підніжжі північної стіни була округла ніша діаметром 0,2 м та завглибшки 0,32 м. Можливо, це була скарбничка господарів.

На середині довжини північно-східної стіни котловану є сліди від вертикального стовпа з пазом на всю висоту стіни, а внизу, у долівці, збереглася яма від цього стовпа.

У заповненні житла було багато перепалених

дерев'яних конструкцій, деколи великих фрагментів, обгорілих брусів. У стовпових нішах по кутах житла містилися рештки обгорілих напівколод. Крім горщика, який стояв у печі (рис. 1, 4), у житлі розкопано рештки перегорілих жорнових каменів. Жорна стояли в північному куті. На долівці знайдено фрагменти ножа, амулет у вигляді кінця рогу кози (дуже сильно витертий) (рис. 1, 1), кістяний фрагмент накладки лука з орнаментом у вигляді закручених спіралей і поперечних насічок (рис. 1, 3). Недалеко від житла знайдено бронзовий натільний хрестик (рис. 1, 2).

Виявлена в житлі кераміка дає змогу датувати його XII ст.

О.Л. Позіховський, О.А. Бондарчук, Д.Ю. Вертелецький

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ В м. ОСТРОЗІ

Експедиція Державного історико-культурного заповідника м. Острога продовжила розпочаті в 2006 р. дослідження пам'ятки в уроч. Земан на південній околиці міста. За польовий сезон досліджено близько 500 м² південної частини урочища, що розміщена поблизу джерел. Остання обставина давала надію на те, що кількість неолітичних об'єктів буде збільшено. Однак, як показали розкопки, в енеолітичний час ділянка була вільна від забудови, а нечисленні знахідки фрагментів кераміки та крем'яних знарядь праці були переміщені в результаті активної сільськогосподарської діяльності в XIX—XX ст.

Аналіз знахідок, у першу чергу кераміки, дає можливість виділити кілька фаз. До доби енеоліту належать об'єкти маліцької культури (31, 38, 39, 40) (рис. 1, 1–3), в яких знайдено доволі значну кількість кераміки як маліцької, так і трипільської (фази В II) культур, вироби з кременю та кістки, опоки, антропоморфну пластику. Важливе значення для мікрохронології поселення має встановлений факт перекриття ями 39 ямою 31.

Надзвичайно цікавим підсумком польового сезону було виявлення слідів могильника культури кулястих амфор, в процесі розкопок якого досліджено чотири поховання корів, які були покладені на боці з підігнутими ногами й орієнтовані по лінії південний схід—північний захід (3 особини) або південний захід—північний схід. В останньому випадку зафіксовано контури ями неправильної форми. На південний схід від поховань тварин розміщувалися поховання людей у кам'яних конструкціях, які, як показали розкопки, руйнувалися починаючи з XVI—XVII ст. (кладовище) і особливо активно на початку XIX ст., коли тут виникла селянська садиба. На площі близько 150 м² досліджено залишки близько 20 поховань у кам'яних конструкціях, від яких залишилися рівчаки завглибшки 0,3—0,6 м від рівня виявлення.

Як засвідчує планіграфія об'єктів, вони розміщені доволі близько один від одного в північній, західній і східній частинах, утворюючи дугу. На нашу думку, можна говорити про наявність відокремленої (ровом? частоколом?) території могильника. Підтвердженням цієї тези є п'ять гробниць прямокутної форми, до яких з південної сторони примикають групи гробниць. Вони мають типову для культури кулястих амфор прямокутну або трапеціеподібну форму й орієнтовані по лінії південний схід—північний захід (більшість), південний захід—північний схід. У згаданих об'єктах не знайдено кісток людей чи супровідного інвентарю. Лише в одній гробниці трапилися уламки кременевої сокири, розколоте поздовж ікло кабана, розвал конічного кубка, фрагменти великої амфори, фрагменти невеликої амфори, оздобленої відбитком шнура. Решта знахідок (уламки посуду, крем'яні сокири та долота, зокрема два зі свєнцєховського кременю) виявлено в культурному шарі або в об'єктах XIX—XX ст. (рис. 1, 8).

У ході розкопок знайдено нечисленні матеріали інших культур: трипільської (С II) (рис. 1, 4, 6), лійчастого посуду (рис. 1, 5), городоцько-здовбицької (рис. 1, 7), тшинецької, могилянської групи I тис. до н. е., луки-райковецької.

Таким чином, у процесі розкопок 2011 р. відкрито нові об'єкти маліцької культури та розпочато дослідження сильно поруйнованого могильника культури кулястих амфор, встановлено планування господарських і виробничих об'єктів селянської садиби початку XIX—XX ст., виявлено невідомий цвинтар з християнськими похованнями XVI—XVII ст.

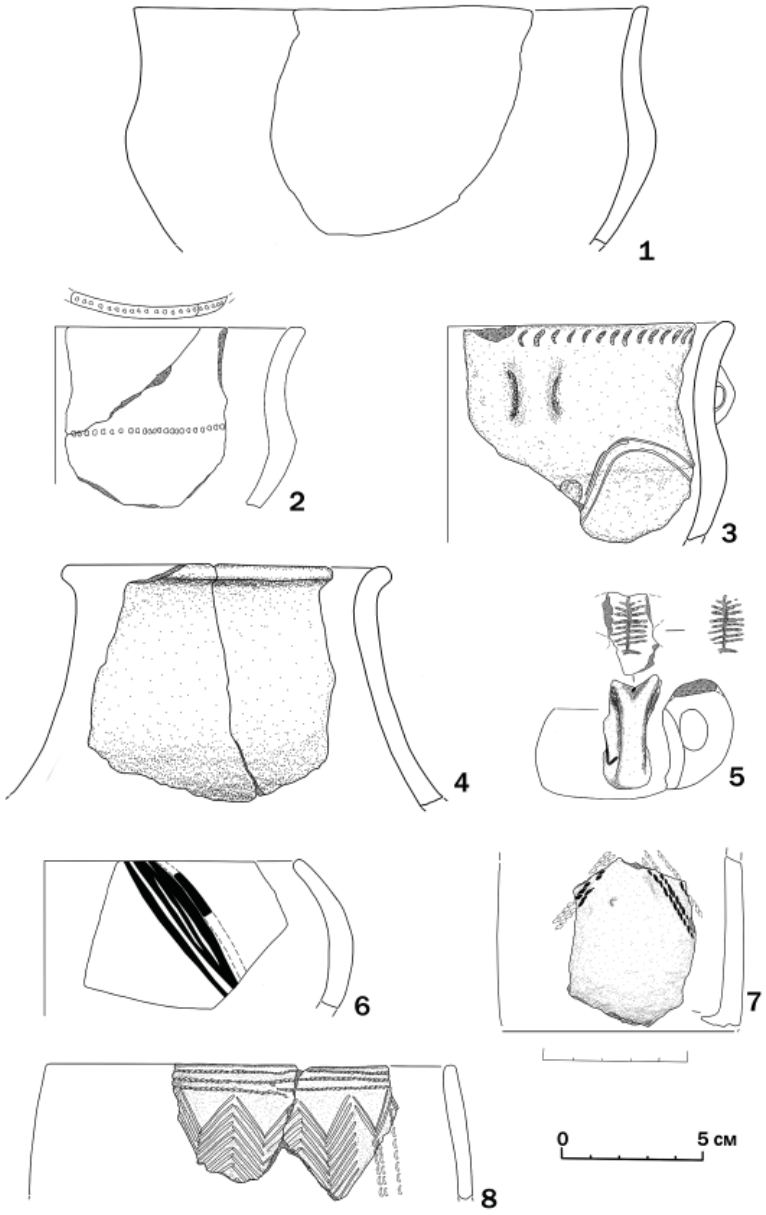

Рис. 1. м. Острог — Земан. 2011. Вибірка посуду культур: *1-3* — маліцької; *4, 6* — трипільської (С-II); *5* — лійчастого посуду; *7* — городоцько-здовбицької; *8* — культури кулястих амфор

Б.А. Прищепа, О.П. Войтюк

ВІДТВОРЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ПЕЧІ В с. ПЕРЕСОПНИЦЯ РІВНЕНСЬКОЇ обл.

У зв'язку з підготовкою до святкування 450-річчя з часу написання Пересопницького Євангелія в с. Пересопниця велися роботи по створенню культурно-археологічного комплексу, до складу якого поряд з іншими об'єктами ввійдуть будівлі реконструйованої садиби XII ст. на уроч. Пастівник. На садибі збудовано житловий будинок (зрубний «п'ятистінок»), його зовнішні розміри 3,7 × 6,4 м, розділений поперечною стіною на сіни завширшки 1,65 м і житлове приміщення (внутрішні розміри 3,45 × 4,16 м). Дах двосхилий, критий дошками, висота від рівня денної поверхні до конька 3,6 м. У житловому приміщенні настелено підлогу з дощок і влаштовано стелю, висота приміщення 2,1 м.

У серпні 2011 р. співробітниками Рівненської філії ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України та студентами Рівненського державного гуманітарного університету в житлі відтворено глинобитну піч із комином. Піч збудовано в кутку біля північної стіни будинку. Основа печі прямокутна, розмірами 1,2 × 1,35 м, заввишки 0,2 м, збита з суглинку. У центральній частині викладено замощення діаметром 0,5 м із невеликих уламків місцевого каменю-вапняку. Така конструкція основи черенів печей відома на Волинській височині в житлах XII — першої половини XIII ст.

Стіни печі формувалися на дерев'яному каркасі. Для цього навколо замощення череня по колу діаметром 0,6 м було вбито в основу кілки діаметром 5—8 см і простір між ними обплетено лозою. Навколо споруджено стіни завтовшки 0,2—0,35 м округлої (підковоподібної) в плані печі розмірами 0,8 × 0,95 м і заввишки 0,7 м. Як матеріал використано глину, змішану з половою. Челюсті печі були завширшки до 0,4 м і заввишки до 0,35 м. Черінь печі було вкрито шаром глини, а в склепінні залишено отвір діаметром 0,3 м. Ці роботи були виконані чотирма працівниками за три дні (рис. 1).

Для влаштування димовивідного пристрою чотири довгі жердини були вбиті в основу печі біля її стінок, а вгорі вони через прямокутний отвір були сполучені з дахом. Жердини стали основою каркасу, виготовленого з гілок і лози, закріпленого смугами вербової кори (лика). Каркас зсередини та ззовні було обмазано шаром глини завтовшки до 0,1 м, а на рівні стелі влаштовано глиняний комір завтовшки до 0,3 м. Таким самим способом виготовлено димар над дахом. У зв'язку з цим відзначимо, що збиті з дощок дерев'яні димарі, які можна по-

Рис. 1. Глинобитна піч з Пересопниці

бачити на рисунках-реконструкціях жител епохи Київської Русі (наприклад, Києва) не відповідають вимогам протипожежної безпеки. Як встановлено експериментально, в суху погоду за три—чотири доби використання печі дошки обвуглюються настільки, що можуть стати причиною займання покриття даху.

Між зовнішньою площиною склепіння печі та нижнім краєм каркаса комина залишено відкритий простір заввишки близько 0,3—0,4 м — так забезпечено вільний доступ до пічного отвору, який може бути прикритий глиняною сковорідкою чи посудиною і використаний для просушування зерна чи інших потреб (рис. 2). Така конструкція комина створює постійну тягу, достатню для виведення диму, і дозволяє господині без перешкод поратися біля печі.

Рис. 2. Глинобитна піч з комином.

Б.А. Прищепа, В.С. Чекурков, О.П. Войтюк

ОБСТЕЖЕННЯ ВЕЛИКИХ ГОРОДИЩ В БАСЕЙНІ р. УСТІ НА РІВНЕЩИНІ

У зв'язку з підготовкою документації на пам'ятки археології було обстежено городища поблизу сіл Новомильськ Здолбунівського р-ну та Грабів Рівненського р-ну.

На північно-східній околиці с. Новомильськ у лісі розташоване городище, що є залишками міста Мильська, згаданого в літописах під 1150 р. Згадки про пам'ятку є в «Археологічній карті Волинської губернії» В.Б. Антоновича (1901 р.). Це городище площею 4,5 га. Мисовий майданчик підвищується над заплавою ріки на 60 м (рис. 1, А), має розміри 160 × 130 м, за периметром оточений валом заввишки 2—4 м зі східної напільної сторони, а з інших сторін висота валу не перевищує 1 м від рівня майданчика. З напільної сторони мисовий майданчик захищений двома дугоподібними в плані ровами, між якими влаштовано вал заввишки до 4,0 м. З інших сторін оборонний рів перетворюється на терасу завширшки 8—10 м. Сліди давнього в'їзду простежуються із південно-західної сторони. Культурний шар на мисовому майданчику має товщину близько 1 м, він насичений знахідками мідного віку та X — першої половини XIII ст.

З напільного боку мисовий майданчик і частину височини на південь від неї (рис. 1, Б) захищають ще три лінії оборони, що включають земляні вали та рови. Ці оборонні лінії перетинають височину з півночі на південь і мають протяжність близько 300 м. Внутрішня лінія оборони складається з валу заввишки до 2,0 м і рову завглибшки 1,5 м. Середня лінія оборони має вигляд двох невисоких паралельних валів з ровом між ними. Зовнішня лінія оборони складається з двох паралельних валів заввишки до 3 м і двох ровів перед ними. За межами дитинця на захищеній валами території височини не виявлено культурних нашарувань епохи Київської Русі, трапляються лише уламки ліпного посуду та вироби з кременю мідного віку. Біля південного краю зовніш-

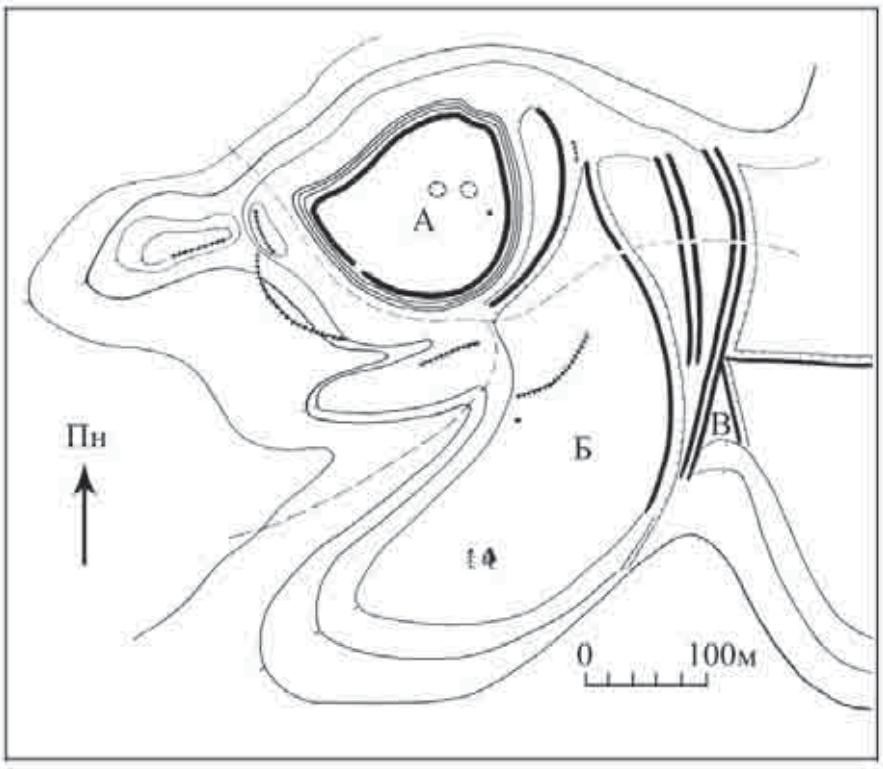

Рис. 1. План городища біля с. Новомильськ Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

ньої оборонної лінії Новомильського городища знаходиться курганний могильник (рис. 1, В). Кургани розташовані на трикутному у плані майданчику розмірами 150 × 100 м. Усього збереглося 28 насипів. Найбільші з них мають висоту 1,0—1,2 м, діаметр 8—10 м, найменші насипи мають висоту 0,2—0,3 м.

Поселення бронзового віку та X—XIII ст. площею близько 6 га розташоване на південний захід від городища, на понижених ділянках двох мисів, у місці впадіння струмка в р. Устю.

Городище в с. Грабів займає мисоподібний виступ на лівому березі р. Усті та складається з трьох майданчиків. Північний мисовий майданчик (рис. 2, А) чотирикутний у плані, розмірами 45 × 80 м, центральна частина його висока, до країв вона понижується на 1,0—1,5 м. Від продовження височини цей майданчик з півдня відділений ровом завглибшки до 4 м. З інших сторін схили майданчика стрімкі, мають висоту близько 10 м. Майданчик використовується під городи.

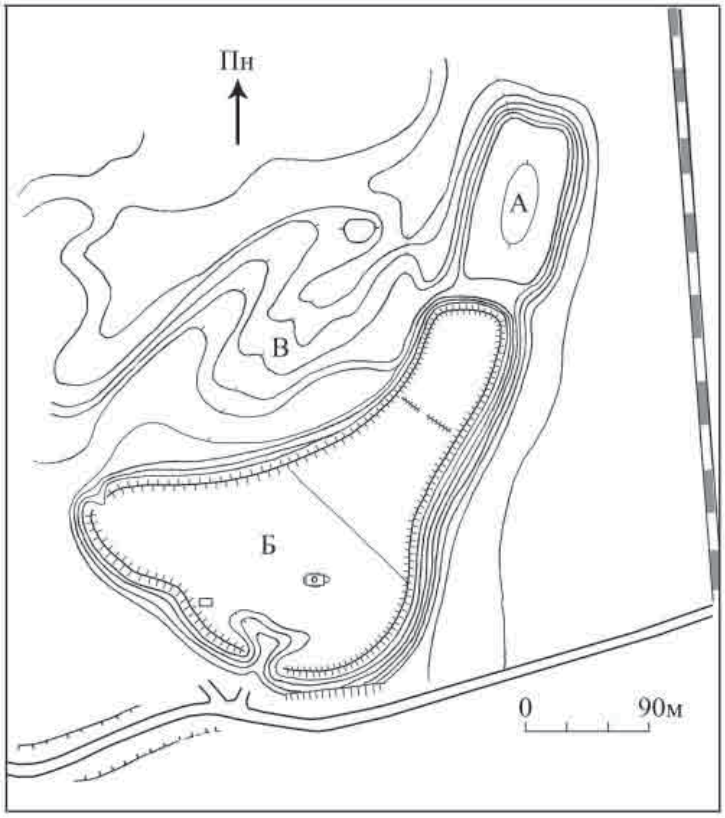

Рис. 2. План городища в с. Грабів Рівненського р-ну Рівненської обл.

Другий укріплений майданчик (рис. 2, Б) має в плані неправильну трикутну форму, його довжина по лінії південний захід—північний схід 330—350 м, а із заходу на схід — 220 м. По периметру цей майданчик оточений валом заввишки 2,5—3,5 м. Поверхня майданчика рівна, лише в південній частині на місці давнього в'їзду, там де вал має розрив, дорога піднімається по дну давнього яру. Сліди ще одного в'їзду простежуються в західному куті майданчика, тут вал теж має розрив. У південно-східній частині цього майданчика стоїть дерев'яна Георгіївська церква, на північ від неї розміщене кладовище. Третій майданчик займає схил височини на північний захід від двох попередніх в уроч. Звіринець (рис. 2, В). Він овальний у плані, розмірами 280 × 120 м, має нерівну поверхню, розчленовану улоговинами, що поглиблюються на північ, у бік давньої долини. З півдня і сходу третій майданчик захищений двома описаними вище майданчиками городища, а з північного заходу він мав свою лінію оборони, яка проходила вздовж природної долини. Східний схил долини був штучно підрізаний і підсипаний, так що утворився дугоподібний в плані вал завдовжки близько 270 м. Гребінь цього валу, як і весь майданчик, розорюється, сучасна висота зовнішнього схилу валу становить 3—4 м. У підйомному матеріалі на всіх трьох майданчиках зібрано уламки гончарних горщиків X—XI ст.

Ю.Л. Пшеничний

РОЗВІДКИ В м. ДУБНО РІВНЕНСЬКОЇ обл.

Протягом 2011 р. на території м. Дубно проведено археологічні розвідки. Обстежено 14 раніше зафіксованих пам'яток і виявлено дві нові. Також до загального обсягу матеріалів долучено випадкові знахідки з території м. Дубно та Тараканівського форту. Знахідки з форту представлені будівельними матеріалами та предметами військового побуту кінця XIX — початку XX ст.

Обстежено такі раніше відомі пам'ятки археології:

м. Дубно, уроч. Палестина, п. 1. Займає корінну високу лівобережну терасу р. Ікви, за 125 м на південь і південний захід від ЦРЛ. Розміри пам'ятки 250 × 80 м. Виявлено крем'яні знаряддя праці періоду фінального палеоліту, кераміку та крем'яні знаряддя праці трипільської культури й епохи бронзи;

м. Дубно, уроч. Палестина, п. 1а. Займає мис лівого берега р. Ікви, за 380 м на південь від ЦРЛ. Розміри 120 × 70 м. Зафіксовано кераміку та крем'яні знаряддя праці мідного віку й епохи бронзи;

м. Дубно, уроч. Палестина, п. 2. Займає високий мис лівого берега р. Ікви, за 0,12 км на захід від ЦРЛ. Виявлено кераміку та знаряддя праці мідного віку, епохи бронзи, кераміку X — першої половини XI ст. і XII—XIII ст.;

м. Дубно, о. Дубовець. Займає піщану дюну площею 300 × 70 м, яка руйнується кар'єром, в заплаві правого берега р. Ікви, за 0,75 км від Спасівської церкви. Знайдено крем'яні знаряддя праці періоду мезоліту, кераміку епохи бронзи, княжої доби, знахідки XVIII—XIX ст.;

м. Дубно, уроч. Підвісний міст. Займає окреме підвищення в заплаві правого берега р. Ікви, за 0,25 км від на північ від звірогосподарства, біля підвісного мосту. Виявлено кераміку періоду неоліту, мідного віку й епохи бронзи;

м. Дубно, о. Кемпа. Займає окреме підвищення в лівобережній заплаві р. Ікви, на якому розташовується Спасівська церква. Виявлено крем'яні знаряддя праці епохи бронзи, кераміку княжої доби, кераміку та кахлі XVII—XIX ст.;

м. Дубно, звірогосподарство. Займає південні та західні схили окремого підвищення в правобережній заплаві р. Ікви, частково зайнятого звірогосподарством, за 2 км на північ від залізничного мосту та за 1,5 км на південний захід від Спасівської церкви. Розміри поселення 500 × 400 м. Виявлено крем'яні знаряддя праці періоду неоліту, кераміку вельбарської культури;

м. Дубно, о. Гобачин. Займає острів серед боліт колишньої заплави р. Ікви, її лівого берега, за 1,5 км на північний захід від Св.-Миколаївської церкви. Пам'ятка в переважній частині зайнята стадіоном. Виявлено крем'яні знаряддя праці епохи бронзи;

м. Дубно, передмістя Вигнанка. Займає довгий півострів у заплаві лівого берега р. Ікви, за 1,5 км на південний схід від Іваннівського мосту. Знахідки представлені крем'яними знаряддями праці епохи бронзи;

м. Дубно, біля автосервісу. Займає піщаний мис лівого берега р. Ікви, біля автосервісу та ресторану «Серпанок». Серед знахідок — кераміка та знаряддя праці мідного віку, кераміка епохи бронзи, кераміка XIV—XVI ст.;

м. Дубно, городище. Займає корінний мис лівого берега р. Ікви, поряд із замком. Територія пам'ятки практично повністю забудована приміщеннями РЕСу та колишньої трикотажної фабрики, частково зайнята городами. Виявлено кераміку вельбарської культури, X — початку XI ст., кінця XI — початку XII ст., XII — першої половини XIII ст., XVI—XVIII ст.;

м. Дубно, передмістя Сурмичі, п. 1. Займає корінну терасу правого берега р. Ікви та лівого берега р. Липки, по вул. Садовій і Сурмичі. Знайдено крем'яні знаряддя мідного віку, епохи бронзи, кераміку X — першої половини XI ст., XV—XVIII ст.;

м. Дубно, передмістя Сурмичі, п. 2. Займає піщану дюну правого берега р. Ікви та лівого берега р. Липки при впадінні Липки в Ікву. Виявлено

кераміку та кахлі XVI—XVIII ст.;

м. Дубно, р-н Волиця. Займає корінну правобережну терасу правого берега р. Ікви від залізничного мосту до насосної станції. Розміри пам'ятки 1700 × 200 м. Знахідки презентовані знаряддями періоду фінального палеоліту, крем'яними знаряддями мідного віку, керамікою і крем'яними знаряддями епохи бронзи, керамікою ранньозалізного віку та вельбарської культури, керамікою XII — першої половини XIII ст.

Виявлено такі раніше невідомі пам'ятки археології:

м. Дубно, уроч. Палестина, п. 4. Пам'ятка займає високий корінний мис лівого берега р. Ікви, за 100 м на схід від крайніх будівель ЦРЛ. Розмір пам'ятки 200 × 100 м. Поселення мідного віку. Виявлено кераміку мідного віку;

м. Дубно, передмістя Вигнанка, п. 2. Пам'ятка займає мис колишньої заплави р. Ікви, її лівого берега, за 1 км на північ від крайніх будівель по вул. М'ятинській. Історичне передмістя м. Дубна. Виявлено кераміку XVII — першої половини XX ст.

В.В. Ткач

ДОСЛІДЖЕННЯ В ДУБЕНСЬКОМУ р-ні РІВНЕНСЬКОЇ обл.

Під час розвідок у Дубенському р-ні Рівненської обл. виявлено 11 нових пам'яток археології:

Буща, уроч. Тартак, пункт 4. Займає край лівобережної тераси р. Тартачки, знищений кар'єром, за 0,4 км на захід від дамби. Поселення доби бронзи.

Варковичі, пункт 5. Поселення стжижовської та межановицької культур, могилянської групи, XIV—XV ст., XVIII ст. Займає мис при впадінні струмка в р. Стубла, на лівому березі, за 1 км на південний захід від церкви.

Дубно, вул. Городня. Поселення епішнурових культур доби бронзи, тшинецько-комарівської культури, могилянської групи, X ст., XII — першої половини XIII ст., XIV—XVI ст., XVII—XIX ст. Займає край мису високої лівобережної надзаплавної тераси по вул. Городній, поряд з ВАТ «Дубнохміль».

Княгинине, пункт 3. Поселення культури кулястих амфор, доби бронзи, могилянської групи, поморської культури, культури Лука-Райковецька, X — перша половина XI ст.

Княгинине, пункт 4. Поселення періоду Київської Русі. Займає мис правого берега р. Стубли, за 2,25 км на південний схід від Княгининського замку.

Панталія, пункт 4. Поселення межановицької культури та могилянської групи. Займає мис продовгуватої форми, який тягнеться паралельно мису Панталія 1, між ним і автотрасою Рівне—Дубно, за 0,75 км на захід від перехрестя Дубно—Рівне—Луцьк.

Підлужжя, пункт 2. Поселення доби бронзи. Займає правобережну терасу струмка, між автотрасою та залізничною колією, в уроч. Шевченкове джерело.

Рачин, пункт 4. Поселення межановицької культури, X — початку XI ст., XII — першої половини XIII ст. Займає мис лівого берега р. Липки з правої сторони дороги Рачин—Панталія, за 400 м на північний захід від церкви.

Сапанівчик, пункт 1, уроч. Ковалева тунеля. Поселення доби бронзи, XII — першої половини XIII ст. Займає мис лівого берега р. Ікви, за 1,1 км на північний схід від церкви с. Сапанів. На території пам'ятки частково збереглись австрійські земляні укріплення 1915 р.

Тараканів, пункт 10. Стоянка доби палеоліту, поселення межановицької культури, тшинецько-комарівської культури, могилянської групи, X — початку XI ст. Займає невисоке острівне підвищення при повороті русла Ікви біля пішохідного містка.

Шепетин, пункт 1. Поселення доби бронзи та Київської Русі. Займає піщане підвищення розмірами близько 60 × 150 м лівого берега р. Любомирки, за 0,5 км на захід від шосейного мосту.

В.В. Ткач

ОБСТЕЖЕННЯ ВІДОМИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК У ДУБЕНСЬКОМУ р-ні РІВНЕНСЬКОЇ обл.

У 2011 р. автором обстежено 25 відомих пам'яток у Дубенському р-ні Рівненської обл., у басейнах річок Ікви та Стубли. До басейну Стубли належать шість обстежених багатошарових поселень — Білобережжя 2, Варковичі 3, Варковичі 4, Жорнів 10, Жорнів 11, Листвин 7 та рештки литовсько-польського замку в с. Княгинин, майже невідомого в сучасній історіографії. Встановлено погану збереженість як земляних валів і бастіонів, так і решток кам'яних будівель замку, майже повністю знищених. На території пам'ятки розміщена сучасна ферма, господарська діяльність на якій значною мірою призводить до знищення культурного шару. При огляді траншей, викопаних власниками ферми на замчищі, не вдалося виявити культурних нашарувань литовсько-польської доби, натомість відкрито культурний шар городоцько-здовбицької культури. Обстежено також Листвинське городище X—XII ст. Зафіксовано факт руйнування свіжим яром третього укріпленого майданчика городища.

До басейну Ікви належать 16 обстежених багатошарових поселень: Дубно-Сурмичі 3, Кам'яниця-Заболоття 2, Клюки 2, Клюки 3, Клюки 4, Липа 4, Мирогоща 10, Панталія 2, Рачин 3, Судобичі 1, Тараканів 3, Тараканів 4, Тараканів 5, Тараканів 6, Тараканів 7 та Тараканів 8. На території поселення Дубно-Сурмичі 3 зафіксовано факт руйнування культурного шару пам'ятки самодіяльним кар'єром. Обстежено також городище X — початку XI ст. біля с. Кам'яниця в уроч. Вали, відоме в історіографії як «Дитиницьке городище». Його оборонні споруди знищені в часи СРСР.

При обстеженні пам'яток зібрано колекцію знахідок, яку передано у фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно. Із цієї колекції було відібрано 35 предметів (рис. 1) для нової археологічної експозиції заповідника, що створювалась у 2011 р.

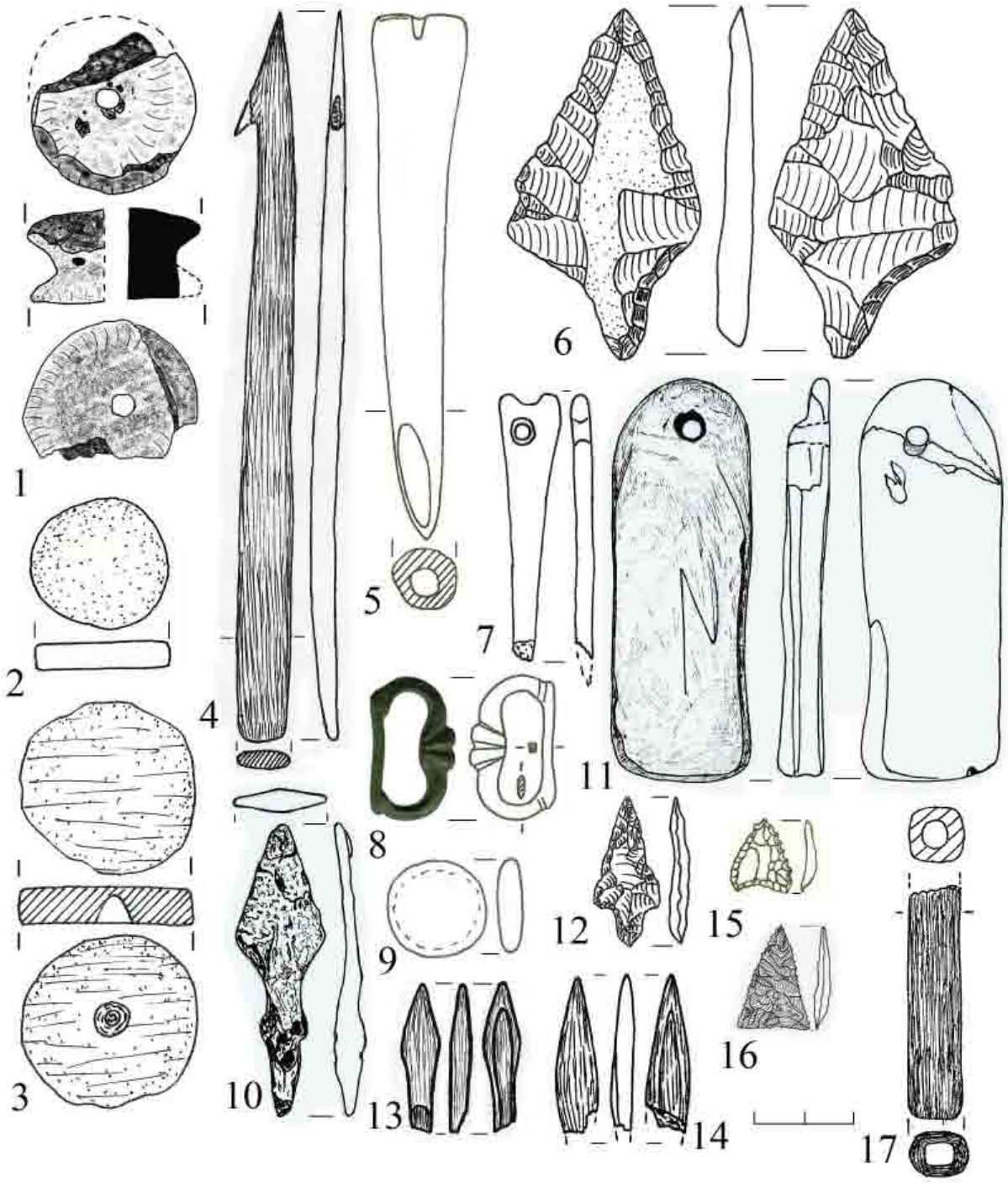

Рис. 1. Знахідки з пам'яток Дубенського р-ну, що потрапили в експозицію Державного історико-культурного заповідника м. Дубно: *1* — орнаментоване глиняне пряслице тшинецько-комарівської культури; *2* — жетон зі стінки давньоруської посудини; *3* — заготовка пряслиця зі стінки давньоруської посудини; *4* — кістяне вістря гарпуна; *5* — проколка; *6* — крем'яне вістря дротика доби бронзи; *7* — кістяна шпилька доби бронзи; *8* — мідна пряжка; *9* — кістяний жетон вельбарської культури; *10* — залізне вістря стріли; *11* — точильний брусок зі скам'янілого дерева; *12, 15, 16* — крем'яні вістря стріл доби бронзи; *13, 14* — кістяні вістря стріл доби бронзи, *17* — кістяна ручка ножа; *1* — Судобичі 1; *2, 4, 5,12, 13, 15* — Тараканів 4, *3* — Тараканів 6, *6, 7* — Тараканів 5; *8* — Кам'яниця, городище; *9* — Кам'яниця, хут. Заболоття 2; *10, 11* — Листвин, городище; *14, 17* — Тараканів 3; *16* — Клюки 3

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

О.М. Дерех

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СОСУЛІВКА І НА ТЕРНОПОЛЬЩИНІ

Поселення Сосулівка І розташовується у східних околицях в уроч. Качурова гора с. Сосулівка Чортківського р-ну Тернопільської обл. Пам'ятка займає верхню частину мису, утвореного високим лівим берегом р. Серет і лівим берегом струмка, що протікає глибоким яром. Поселення відкрите в 1967 р. І. Свєшніковим і Г. Косом, обстежене у грудні 2010 р. співробітниками ДП ОАСУ «Подільська археологія». На поверхні зібрані фрагменти кераміки трипільської культури, крем'яні вироби, куски глиняної обмазки жител.

У 2011 р. з метою запобігання руйнуванню культурного шару пам'ятки сільськогосподарськими роботами ДП ОАСУ «Подільська археологія» ІА НАНУ провела рятівні археологічні дослідження на площі 2,9181 га, результатом яких стало вивчення культурного шару трипільської культури та фіксація двох об'єктів.

На досліджуваній земельній ділянці було закладено 4 траншеї та 19 розвідкових шурфів загальною площею 206 м^2. Зважаючи на те, що культурний шар епохи енеоліту на пам'ятці залягав на глибині 0,10—0,15 м від рівня денної поверхні та мав інтенсивність до 0,15 м, можна зробити висновок, що він був дуже сильно поруйнований глибокою оранкою та змитий у долину р. Серет.

Зважаючи на погану збереженість пам'ятки, у ході розкопок вдалося зафіксувати тільки два археологічні об'єкти — залишки трипільських площадок.

Об'єкт 1 — сильно пошкоджений оранкою трипільська площадка підпрямокутної форми розміром 2,2 × 3,8 м. Глибина її залягання 0,15 м від рівня денної поверхні, товщина 0,10—0,15 м. Серед фрагментів випаленої глиняної обмазки виявлено фрагменти ліпної кераміки трипільської культури.

Об'єкт 2 — залишки трипільської площадки підовальної форми. Розмір збереженої частини 3,20 × 0,60 м. Площадка дуже сильно поруйнована глибокою оранкою.

В. Ільчишин

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. МИЛЬНЕ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

У 2011 р. біля с. Мильне Зборівського р-ну на Тернопільщині проведено дослідження на пам'ятках висоцької культури: поселенні Мильне I, Мильне V, Бліх II та могильнику Мильне Іа. На могильнику розкрито 426 м² площі та виявлено 34 поховань. З 34 поховань — вісім кремаційні (поховання 13, 17, 25, 26, 27, 32, 37, 41), 25 інгумаційні поховання та один кенотаф (поховання 35). Кремаційні поховання поділяються на дві групи. До першої належать кремації в урнах (поховання 17, 26, 32, 41). У якості поховальних урн використовувалися звичайні кухонні горщики. Найкраще збережені поховання 26 та 32. Від урн з поховань 17 та 41 залишилися лише придонні частини, решта була зруйнована оранкою. У похованні 17, біля розвалу урни виявлено маленький залізний ножик з горбатою спинкою. До другої групи належать поховання 13, 25, 27, 37 — це безінвентарні кремації в ямках.

З 25 інгумаційних поховань чотири були з південною орієнтацією (поховання 28, 29, 30, 31), решта 21 — з північно-західною орієнтацією з незначним відхиленням до заходу чи до півночі. Серед них трапляються як інвентарні, так і безінвентарні. Інвентар поховань складає в основному мініатюрна ліпна кераміка. Серед поховань з північно-західною орієнтацією є одне розчленоване поховання (15) та одне парне (12). Парне поховання складалось із двох кістяків, які лежали одне на одному. Неушкодженою залишилася лише нижня частина поховання. Судячи з товщини та порядку залягання кісток, нижній кістяк належав жінці, верхній кістяк, який лежав спиною до нижнього, був чоловічим. В узголів'ї кістяків стояли миска, два черпачка та кубок, у ногах — орнаментований черпачок (рис. 1). Такого типу поховання відомі на могильниках висоцької культури. На петриківському могильнику М. Бандрівським виявлено аналогічне поховання, в якому також збережена тільки нижня частина, а верхня, скоріш за все, зруйнована з ритуальною метою.

Серед перелічених поселень висоцької культури розкопки проведено лише на поселенні Мильне V, а на поселенні Мильне I та Бліх II дослідження були розвідкового характеру, зібрано підйомний матеріал. Проте на поселенні Бліх II, яке розташоване над самовільним піщаним кар'єром, у його зрізі виявлено залишки кременеобробної майстерні та скарб (?) крем'яної сировини. Він складався з 250 крем'яних виробів, які щільно лежали в невеликій ямці. Це крем'яні відщепи та заготовки, зламаний серп і сокира, декілька поламаних вістер стріл і одне ціле.

На поселенні Мильне V закладено два розкопи. Розкоп I площею 60 м², розкоп II — 20 м². У першому розкопі знайдено господарську яму та житло висоцької культури. У розкопі II також виявлено об'єкти висоцької культури — господарську яму та споруда (житло ?), яка була перерізана похован-

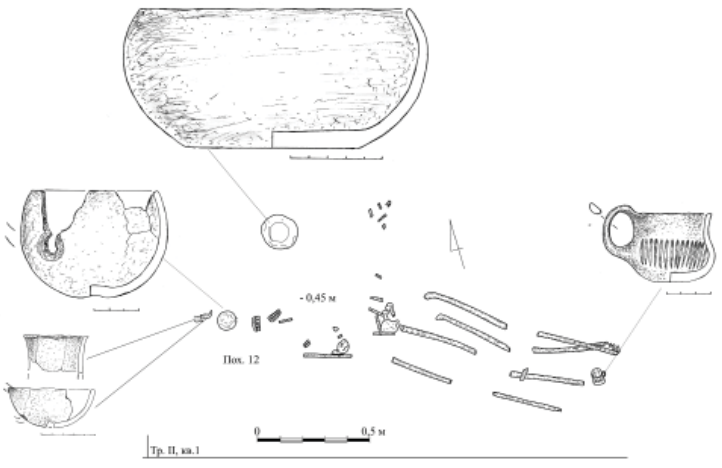

Рис. 1. Могильник висоцької культури Мильне I-а, с. Мильне Зборівського р-ну Тернопільської обл. План та інвентар парного поховання (Пох. 12)

нями черняхівської культури.

Отже, в результаті польового сезону 2011 р. виявлено та досліджено 34 поховання на могильнику Мильне І-а, дві житлові споруди та дві господарські ями на поселенні Мильне V висоцької культури. Крім цього, на усіх перелічених поселеннях зафіксовано сліди кременеобробних майстерень. На цьому етапі досліджень виявленні поселення є синхронні могильнику. Попередньо їх можна датувати в межах X—VIII ст. до н. е.

О.С. Ситник

ДОСЛІДЖЕННЯ ДВОШАРОВОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ІГРОВИЦЯ I

У 2011 р. поновлено роботи на місцезнаходженні Ігровиця I, що на Тернопіллі. Пам'ятка розташовується на південній околиці однойменного села, приблизно за 20 км на північ від Тернополя, в уроч. Диблянка на вершині крутого схилу лівого берега невеличкої р. Ігра — лівої притоки р. Серет. На привершинній ділянці схилу, на висоті близько 50 м над рівнем річки розміщується недіючий піщаний кар'єр, у якому й було знайдено перші крем'яні вироби.

Місцезнаходження відкрите автором у 1981 р. У 1988–1989 рр. експедицією проведені розкопки на площі 30 м^2. Встановлено два різновікові культурні горизонти, розділено стерильним прошарком суглинків. У 2010 р. до старого розкопу зроблено прирізку площею близько 20 м^2, яка засвідчила перспективність пам'ятки для подальшого вивчення.

Верхній, I культурний шар залягав у нижній частині верхньоплейстоценових лесів, на контакті з дубнівським викопним ґрунтом. У 1988—1989 рр. у ньому виявлено потужний виробничий центр первинного розщеплення сировини, пізньопалеолітичну стоянку-майстерню (з площі 4 м^2 отримано понад 6 тис. крем'яних знахідок).

Культурний шар II мустьєрського часу зафіксований у соліфлюкційній пачці над горохівським викопним ґрунтовим комплексом (рис-вюрм—вюрм I), на глибині від 2,4 до 3,2 м. Така значна потужність горизонту пояснюється плейстоценовою западиною. У горизонті Н горохівського комплексу і в надгорохівській соліфлюкційній пачці у попередні роки досліджень знайдено понад 150 фрагментів кісток тварин, що залягали на одному рівні з крем'яними виробами шару II. Це невеликі фрагментовані трубчасті кістки, уламки рогів та зубів, фаланги, щелепи, ребра північного та благородного оленів, кістки видри річкової, песця, корсака, бабака степового, полівки водяної, лемінга копитного, ховраха, лисиці звичайної (визначення К. Татаринова, П. Войтала і Г. Ліпецкого 1990-х рр.).

У 2011 р. зроблено зачищення східної стінки кар'єру завдовжки понад 50 м. Зачищення проходило по ввігнутій лінії борта котловану, але загалом охопило майже половину мисоподібного останця — від найвищої точки в бік похилої частини — до глибокого яру-балки (південна ділянка). Досліджено понад 100 м^2 загальної площі. У різних частинах кар'єру прибортові ділянки займали різну площу. Для кращої орієнтації всю досліджену площу поділено на три умовні ділянки: I — центральну (де велися попередні розкопки, кв. 1—20); II — північну (на найвищій точці мису, кв. 50—75); III — південну (на схилі до балки, кв. 21—36). Розкоп мав вигляд нерівномірної стрічки понад краєм котловану. На цій ділянці виявлено артефакти переважно культурного шару II (їхня загальна кількість у 2011 р. склала понад 1 тис. предметів). Матеріалів шару I (верхній розвинутий палеоліт) трапилося порівняно мало, хоча деякі предмети не викликають сумніву.

Важливим відкриттям цього сезону став новий культурний шар верхнього палеоліту — IA, що розміщувався переважно на ділянці II, стратиграфічно — у нижній частині верхньоплейстоценових суглинків, на контакті з надгорохівською солюфлюкцією. На центральній ділянці I, де знаходилася природна западина, культурні шари IA і II (мустьє), схоже, перевідкладені і стратиграфічно змішані. У південній ділянці III верхньопалеолітичних шарів I і IA не виявлено зовсім. Тут траплялися лише поодинокі знахідки мустьєрського шару II.

Отже, в центральній частині розкопу матеріали мустьєрського шару II були перевідкладені ще у плейстоценовий період і геологічно датуються часом не давнішим від діяльності надгорохівської соліфлюкції (вюрм I). Визначення абсолютної хронологічної дати термолюмінісцентним методом проводилося в лабораторії Інституту геологічних наук НАН України

(В. Шовкопляс, відділ геології антропогену). Відклади, що вміщують мустьєрський шар ІІ Ігровиці І датовано 135±9 тис. р. тому, а верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів – 95±7 тис. р. тому. На нашу думку, вік пам'ятки не відповідає цій даті — він є збільшеним майже вдвічі.

Соліфлюкційні процеси були складними та довготривалими, проходили в періоди різких кліматичних змін, що повело за собою кріогенне і термічне руйнування більшості артефактів. Нерідко траплялися скупчення розшарованих крем'яних уламків, які після склеювання набували форми відщепів чи пластин. Ці розшарування (тріскання), як видається, відбувалися внаслідок різких волого-температурних зрушень, а не транспортування по схилу, оскільки матеріали знаходяться практично на самому чубку гори.

У поточному році на стоянці працювали палеозоологи з Варшави — доктори Мацей та Магда Крайцажи, які досліджували сліди нір гризунів, що мешкали в піску під культурним шаром стоянки у в період проживання на ній палеолітичної людини.

Кам'яний комплекс. Усі вироби виготовлені з місцевого кременю туронського ярусу верхньокрейдових відкладів. Кремінь чорний, сірий на розломі. Майже половину колекції складають природні уламки сировини розмірами 1-3 і 5-10 см у поперечнику. Більшість із них природно розщеплені у плейстоценовий період.

Артефакти культурного шару ІІ патиновані. На відміну від матеріалів пізньопалеолітичного культурного шару І, значна частина кременів мустьєрського горизонту демонструє сліди звітрення та люстражу, що свідчить про тривалий час перебування речей на поверхні. Через погані умови збереження і консервації кременю в піщаних відкладах у колекції дуже мало цілих, не поруйнованих сколів. Домінують відщепи з надбитими чи надщербленими гострими краями, ребрами, кінцями. Чимало виробів відзначаються масивністю в якійсь одній частині свого корпусу. На багатьох відщепах простежуються східчасто-уступчасті зняття попередніх сколів, особливо в базальній, приплощадковій ділянці. Є в колекції відщепи дебордан, відщепи пластинчастого характеру. Є також кілька дуже масивних сколів.

За техніко-типологічними ознаками комплекс слід інтерпретувати як перехідний від пізньомустьєрського до верхньопалеолітичного, хоча геологічно він пов'язаній з ранньовюрмськими відкладами.

У типологічному списку наявні як мустьєрські, так і верхньопалеолітичні форми. Переважають, на наш погляд, перші. Скребачки й різці морфологічно нестійкі, несерійні і кількісно бідні. Ми уже відзначили, що в цьому випадку може бути змішування двох різновікових культурних шарів — верхньопалеолітичного ІА і мустьєрського ІІ.

Крім Ігровиці, ще кілька комплексів на Поділлі можна розглядати як перехідні левалуазькі індустрії до призматичних верхньопалеолітичного часу (Буглів V, шар ІІ, Куличівка, шари ІІІ і IV, можливо Бережани V). Вони поєднують риси левалуа пластинчастого (паралельні, майже призматичні нуклеуси, трикутні вістря, паралельне огранення пластин і відщепів) і, почасти, левалуа радіального з призматичнм верхньопалеолітичним комплексом.

Якщо дата **135,9 тис. р**. з Київської лабораторії 1990-х рр. явно задавнена і не відповідає археологічним даним, то дата **38,8±4,4 тис. р. тому**, отримана для цього шару в 2010 р. у Любліні, загалом є набагато молодшою від часу формування надгорохівської соліфлюкційної пачки, в якій знаходиться переважна більшість артефактів культурного шару ІІ. Однак ми більше схиляємося до визнання другої дати, що вказує на перехідний час між середнім і верхнім палеолітом. Техніко-типологічні характеристики археологічного матеріалу також більше відповідають перехідному періоду.

Б.С. Строцень

ДОСЛІДЖЕННЯ ДП ОАСУ «ПОДІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЯ»

У 2011 р. працівниками ДП ОАСУ «Подільська археологія» в процесі проведення наукової археологічної експертизи обстежено понад 5000 земельних ділянок на території Тернопільської та Хмельницької обл. Виявлено 30 нових пам'яток археології (див. Перелік).

Також проведено невеликі стаціонарні польові дослідження історичних частинах міст.

Давньоруське городище Ланівці VI. Під час проведення стаціонарних польових досліджень виявлено давньоруські житло, господарську яму та купольну піч.

На **багатошаровому поселенні в Заліщиках (Заліщики III)** досліджено культурний шар і знайдено господарську яму культури Ґава-Голігради. У Заліщицькому р-ні в смт Товсте по вул. Українська, 48-а проведено дослідження на багатошаровому поселенні (культури Ґава-Голігради, черняхівська, ранньослов'янська та давньоруська XII—XIII ст.). У результаті встановлено, що культурний шар поруйнований житловими та господарськими будівлями XIX—XX ст.

Теребовля VIII, багатошарове поселення (трипільська культура, західно-подільська група скіфського часу, давньоруська культура XII—XIII ст.). На багатошаровому поселенні Теребовля X досліджено по одному житлу й одній господарській ямі ранньоскіфського часу та культури Лука Райковецька.

Сапанів I (с. Сапанів Кременецького р-ну). Вивчено культурний шар на площі 20 м², виявлено господарську яму ранньозалізного часу та кам'яний майданчик XII—XIII ст. З метою вивчення культурного шару закладено шурфи площею до 4 м² на пам'ятках Синьків II, (с. Синьків Заліщицького р-ну; поселення трипільської, голігрaдської та давньоруської (XII—XIII ст.) культур), Залізці II (смт Залізці Зборівського р-ну; поселення висоцької та давньоруської (XII—XIII ст.) культур).

Окрім того, проведено шурфування в історичних частинах міст, віднесених до списку історичних населених місць у Бережанах, Бучачі, Вишнівці, Гусятині, Заліщиках, Кременці, Микулинцях, Підгайцях, Теребовлі, Товстому, Хоросткові, Чорткові, Шумську. Отримано цінні матеріали для визначення історичних меж цих населених пунктів та етапів їх заселення.

ПЕРЕЛІК

нововиявлених у 2011 р. пам'яток археології

Бережанський р-н

Баранівка I — двошарове поселення черняхівської і давньоруської культури XII—XIII ст.

Бучацький р-н

Бариш I — двошарове поселення ранньослов'янської та давньоруської культури XII—XIII ст.

Трибухівці VII — багатошарове поселення епохи бронзи—ранньозалізного часу, черняхівської культури та давньоруської культури XII—XIII ст.

Гусятинський р-н

Калагарівка III — двошарове поселення епохи бронзи — ранньозалізного часу та давньоруської культури XII—XIII ст.

Сидорів II — багатошарове поселення ранньозалізного часу, черняхівської культури та давньоруської культури XII—XIII ст.

Федорівка III — поселення трипільської культури.

Комарівка III — двошарове поселення епохи бронзи—ранньозалізного часу та давньоруської культури XII—XIII ст.

Вільхівчик I — поселення Черняхівської культури.

Заліщицький р-н

Зелений Гай VII — багатошарове поселення культури Ґава-Голігради, липицької культури та ранньослов'янського часу.

Лисівці III — поселення культури Ґава-Голігради.

Збаразький р-н

Колодно IV — багатошарове поселення культури шнурової кераміки, комарівсько-тшинецької, висоцької та давньоруської культур XII—XIII ст.

Зборівський р-н

Курівці III — поселення давньоруської культури XII—XIII ст.

Лановецький р-н

Загірці II — багатошарове поселення бронзового, раннього залізного віку та давньоруської культури XII—XIII ст.

Теребовлянський р-н

Кровинка V — поселення висоцької культури.

Кровинка VI — поселення давньоруської культури XII—XIII ст.

Ласківці VI — двошарове поселення черняхівської культури та давньоруської культури XII—XIII ст.

Теребовля XI — двошарове поселення черняхівської культури та давньоруської культури XII—XIII ст.

Заздрість III — поселення черняхівської культури.

Іванівка I — поселення давньоруської культури XII—XIII ст.

Кобиловолоки V — поселення черняхівської культури.

Тернопільський р-н

Острів V — поселення давньоруської культури XII—XIII ст.

Байківці VIII — поселення черняхівської культури.

Драганівка II — поселення давньоруської культури XII—XIII ст.

Козівка I — двошарове поселення епохи бронзи—раннього залізного часу та давньоруської культури XII—XIII ст.

Довжанка II — поселення давньоруської культури XII—XIII ст.

Чортківський р-н

Заболотівка I — багатошарове поселення комарівсько-тшинецької культури, культури Ґава-Голіграді і черняхівської культури.

Капустинці IV — поселення давньоруської культури XII—XIII ст.

Ягільниця I — двошарове поселення трипільської культури та ранньозалізного часу.

Борщівський р-н

Юрампіль I — поселення черняхівської культури.

Шумський р-н

Круголець I — двошарове поселення комарівсько-тшинецької та давньоруської культур XII—XIII ст.

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

В.С. Аксёнов

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЙ МОГИЛЬНИК У с. ВЕРХНИЙ САЛТОВ

Экспедиция Харьковского исторического музея и исторического факультета ХНУ им. В.Н. Каразина продолжила работы на Верхне-Салтовском IV могильнике. В 2011 г. удалось открыть четыре погребальных комплекса — катакомбы 107—109 и 111. В дромосах близ погребальных камер 107—109 зафиксированы ходы повторных проникновений в могильные комплексы. Дно хода повторного проникновения в катакомбы 107 и 109 отмечается каменным закладом. У входа в погребальную камеру катакомбы 107 лежали три железные черешковые ножи, а в дромосе катакомбы 109 стояла кружка салтовской культуры.

В камере катакомбы 107 зафиксированы останки мужчины и женщины, которых сопровождали четверо детей двух—четырех лет. Костяки всех погребенных носили следы преднамеренного разрушения. Мужчина, женщина и двое из детей были уложены в вытянутом положении на спине головой влево от входа. Еще два детских костяка располагались по обе стороны от ног женщины и были ориентированы головами вправо от входа. Инвентарь детских погребений состоял из единичных личных украшений, амулетов (рис. 1, *13—15*), деталей одежды (рис. 1, *12*). Заслуживает внимания фрагмент бронзовой с позолотой прорезной накладки (рис. 1, *16*), обнаруженной на поясе одного из детей. При мужчине найдены серебряные штампованные украшения поясного ремня (рис. 1, *2—4*), детали от ремней обуви, две бронзовые подвески на пояс (рис. 1, *5, 6*). У женщины были серебряные сложносоставные серьги (рис. 1, *7*), разнообразные бусы, набор амулетов (рис. 1, *8—10*), ворворка (рис. 1, *11*), серебряная арабская монета (отчеканена в 176 г.), превращенная в нашивку. В левом ближнем углу камеры зафиксированы остатки жертвенной пищи в виде крупной кости быка, а также бронзовое зеркало (рис. 1, *1*), обращенное лицевой стороной вниз, и два астрагала.

Катакомба 108 содержала погребение ребенка двух—четырех лет. От костяка сохранились лишь фрагменты черепа и разрозненные трубчатые кости. Погребальный инвентарь отсутствовал.

Довольно интересной оказалась катакомба 109. В восточной торцевой стенке дромоса четко фиксировались два входа-лаза в погребальную камеру: верхний (2) и нижний (1). При этом верхняя часть изначального входа 1 была прорезана входом 2. В погребальной камере было совершено коллективное захоронение. В ней находились останки трех человек (мужчины, женщины и подростка). Анатомический порядок костяков был нарушен, большинство костей скелетов (ребра, позвонки, тазовые кости, лопатки) отсутствовали. Некоторые кости мужского скелета имели следы преднамеренного слома, совершенного в древности. Погребальный инвентарь представлен личными вещами — бусами, браслетом, перстнями, штампованными бронзовыми пуговицами, полусферическими нашивками из бронзы, бронзовыми спиралевидными пронизями, деталями поясной гарнитуры (рис. 1, *17—21*), черешковыми ножами, бронзовыми литыми бубенчиками (рис. 1, *22*)

Катакомбу 111 открыли благодаря провалу над погребальной камерой в 13,5 м к юго-востоку от восточного края исследуемого «южного» участка могильника. Погребальная камера раскапывалась сверху, дромос катакомбы из-за нехватки времени не исследовался. Погребальная камера в плане имеет форму прямоугольника с сильно скругленными углами. В ней находилось захоронение двух женщин и мужчины. Костяки располагались на двух уровнях и были разделены слоем материковой глины, толщиной 0,12—0,20 м.

На глубине 2,9—3,2 м зафиксированы скелеты мужчины и женщины с нарушенным в древности анатомическим порядком костей. Костяк женщины располагался вдоль правой боковой стенки камеры. У грудной клетки находи-

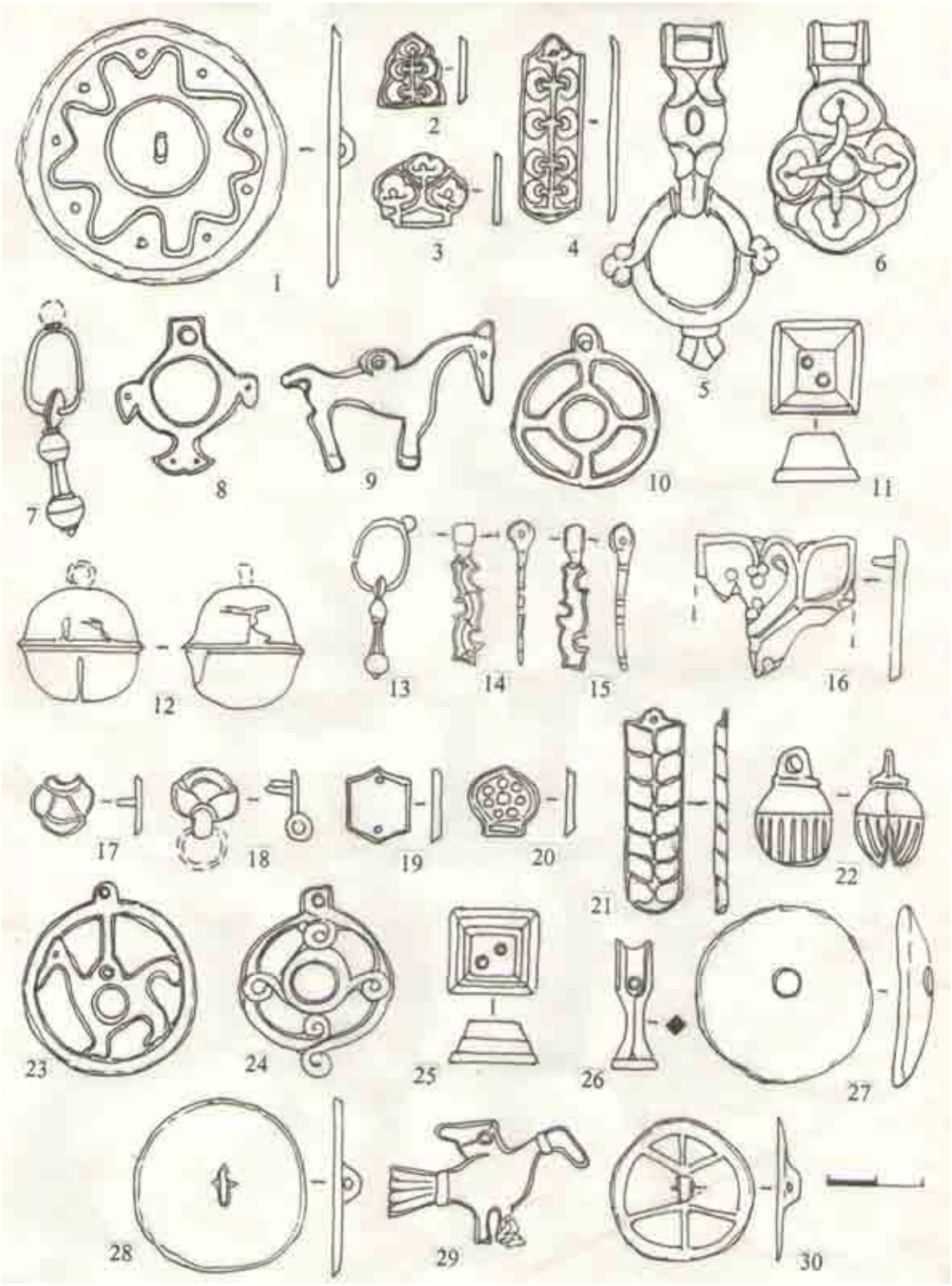

Рис. 1. Инвентарь из Верхне-Салтовского IV могильника: *1—16* — катакомба 107; *17—22* — катакомба 109; *23—30* — катакомба 111

лись бусы и три пряжки-пуговицы из ракушки (рис. 1, *27*). Запястья обеих рук украшали две пары бронзовых браслетов, а безымянный палец левой руки — бронзовый перстень со стеклянной вставкой. У локтя правой руки лежали две бронзовые подвески-амулета, бронзовые спиралевидные пронизи, ворворки и подвески-печати (рис. 1, *23—26*). Костяк мужчины был разрушен полностью. Его кости образовывали два скопления, среди которых найдены железный нож, бронзовый перстень со стеклянной вставкой.

В камере находился еще и костяк женщины, которую уложили на спину в вытянутом положении, головой влево от входа. Ее сопровождали: серьги с подвижной подвеской, ожерелье из бус, два бронзовых браслета (на костях предплечий обеих рук), бронзовый перстень (на безымянном пальце правой руки), четыре литых бубенчика (слева у таза), зеркало (справа у таза) (рис. 1, *28*), нож в ножнах, два литых бубенчика, подвеска-амулет в виде птички (рис. 1, *29*), штампованные украшения обувных ремешков (на берцовых костях ног). Справа в изголовье женщины находились остатки напутственной пищи (кости крупного рогатого скота) и столовый кувшин салтовской культуры. Здесь же прослежены следы «сумочки», содержащей бронзовые спиралевидные пронизи, бусины и две пуговицы-зеркальца (рис. 1, *30*).

Найденный инвентарь позволяет датировать комплексы 107, 108 и 111 IX в., тогда как катакомба 109 была сооружена ранее — в конце VIII — начале IX в.

В.С. Аксёнов, А.А. Лаптев

ИССЛЕДОВАНИЯ КРЕМАЦИОННОГО МОГИЛЬНИКА САЛТОВО-МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ У с. КИЦЕВКА НА ХАРЬКОВЩИНЕ

В 2011 г. экспедиция Харьковского исторического музея начала исследования ранее неизвестного раннесредневекового кремационного могильника, находящегося у южной окраины с. Кицевка Печенежского р-на Харьковской обл. на высоком залесенном мысу правого берега р. Северский Донец. За время работы исследована площадь 200 м^2 (раскоп площадью 192 м^2 и два шурфа по 4,0 м^2) и обнаружено шесть безурновых погребений и одна тризна. Стратиграфия на могильнике приблизительно одинакова на всех его участках: 0,0—0,2 м — гумусированный песок; от 0,2 м — желтый материковый песок. Погребальные комплексы залегали на глубине от 0,24 м до 0,56 м; некоторые вещи располагались в задернованном верхнем слое. Последнее обстоятельство привело к тому, что памятник в течение нескольких лет разрушался современными грабителями, вооруженными металлоискателями.

В шурфах 1 и 2 выявлено по одному погребению. В раскопе 1 (траншея длиной 38 м) были найдены еще четыре погребения и тризна, которые группировались в западной его части. На площади раскопа зафиксировано также 28 ям разнообразных очертаний и размеров (рис. 1, *1*), среди которых преобладали ямы округлой формы. На данный момент вопрос о принадлежности подобных сооружений ко времени функционирования могильника не может быть решен однозначно. Судя по погребениям 3 и 6, частично разрушенным подобными ямами, данные неидентифицированные перекопы были сделаны после совершения захоронений. Вероятно, часть ям связана с событиями Второй мировой войны, а часть — является результатом деятельности современных грабителей.

Все исследованные погребения безурновые. В захоронениях 1 и 5 найдены разбитые необожженные кувшины-ойнохои баклинского типа, очевидно, игравшие роль сосудов-приставок (рис. 1, *2—3*). В погребении 6 — крупный обломок салтовской лощеной кружки со следами вторичного обжига (рис. 1, *4*). Погребальные ямы исследованных захоронений были разной формы и размеров: большая подпрямоугольная у погребения 1 (1,7 × 1,2 м, глубина 0,46 м); овальная у погребения 2 (0,40 × 0,16 × 0,24 м); овально-ромбическая у погребения 4 (1,05 × 0,82 × 0,40 м); круглые у погребений 3 и 6 (диаметром 0,50 и 0,28 м, глубиной 0,56 и 0,52 м соответственно). В погребениях 1 и 4 кальцинированные кости были равномерно рассеяны по всей площади своих довольно больших погребальных ям. В четырех из шести захоронениях пережженные человеческие кости были перемешаны с древесными угольками и только в захоронениях 2 и 4 они были очищены от следов погребального костра. Инвентарь погребений 2 и 4 был очень скромным: обломки обожженного туалетного набора и обломок звена бронзовой цепочки (погребение 2), пережженный кремень (погребение 4). Прочие погребения демонстрируют довольно выразительный салтовский инвентарь, представленный элементами вооружения (наконечники стрел, колчанный крючок в погребении 1) и конского снаряжения (сбруйные кольца в погребениях 1 и 3); предметами одежды (обломок фибулы в погребении 3, литые пуговицы в погребениях 5 и 6), личными украшениями (обломки серег в погребении 3, бронзовый пинцет на цепочке в погребении 6, браслеты и бусы в погребениях 1, 3, 6). Почти в каждом захоронении были железные ножи и петли от их ножен.

Тризна 1 представляла собой развал лепного, подправленного на гончарном круге, кухонного горшка (рис. 1, *5*), мелкие фрагменты которого были рассеяны на глубине 0,15—0,25 м. Несколько фрагментов этого сосуда были также обнаружены в соседних комплексах: четыре в погребении 2; одно — в заполнении большого объекта, частично разрушившего погребение 3. Подобные находки позволяют судить о последовательности создания комплексов на данном участке.

Материалы, полученные в результате проведенных работ, находят широкие аналогии среди салтовских памятников и датируются серединой VIII — серединой IX вв. Пристальный интерес к памятнику со стороны грабителей побуждает продолжать исследование могильника.

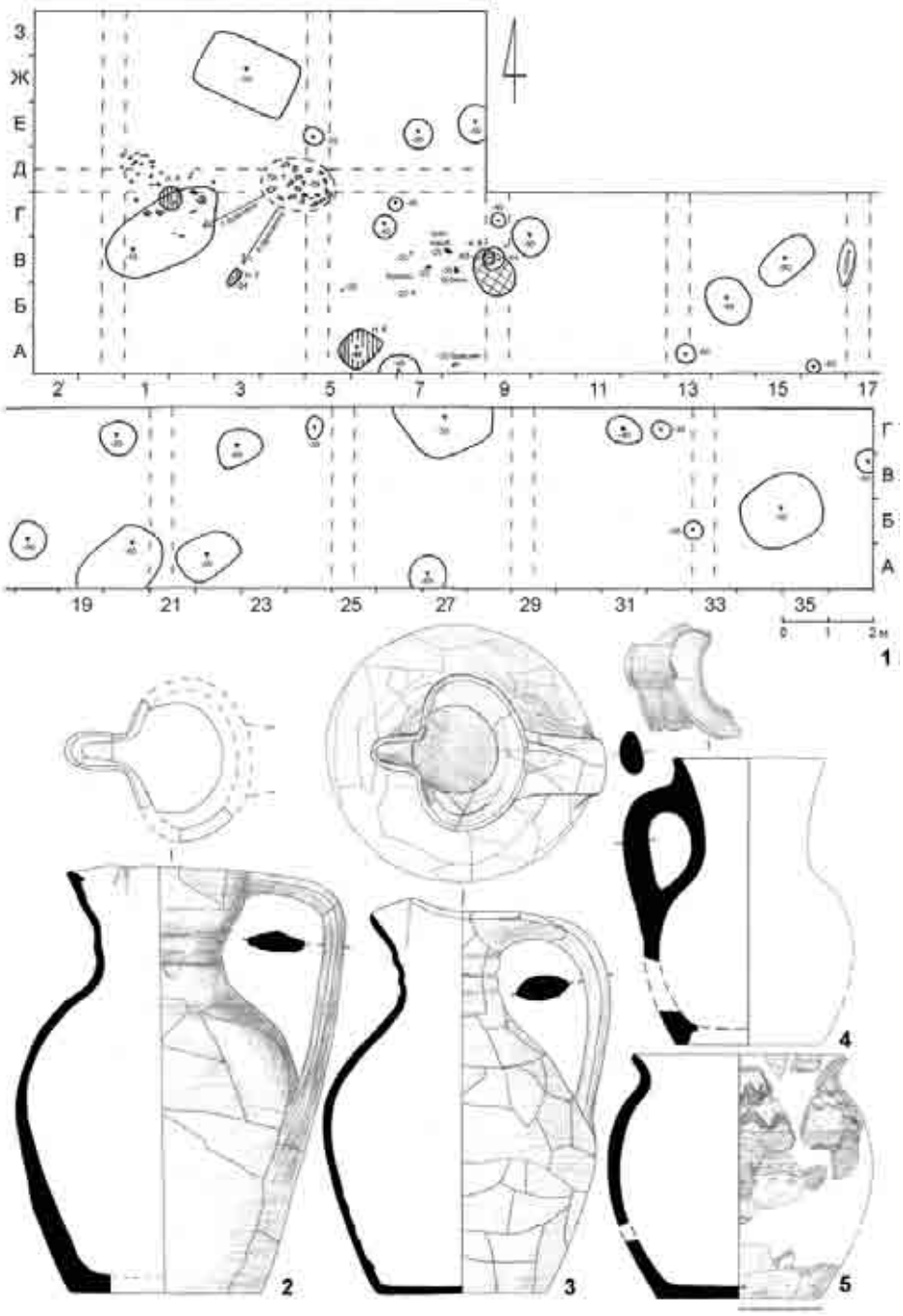

Рис. 1. 1 — план раскопа 1; *2* — кувшин-ойнохоя из погребения 1; *3* — кувшин-ойнохоя из погребения 5; *4* — реконструкция кружки из погребения 6; *5* — кухонный горшок из тризны 1

І.В. Голубєва

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦАРЕБОРИСІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

На території Цареборисівської фортеці кінця XVI—XVII ст. (біля с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл.) продовжено щорічне (з 2004 р.) планове дослідження. Роботи провадились у розкопі 5, що розташовується на дитинці фортеці. Його розширено у південному та східному напрямках.

Загальна площа розкопу 2011 р. становить 291 м2. У ньому зафіксовано два нові та досліджено три минулорічні об'єкти (5, 8 та 9), а також дві стовпові ями. Об'єкт 1 — тимчасове вогнище в межах культурного шару, що не заглиблювалось у материк. Об'єкт 2 виявлено в останній день польових досліджень експедиції; у розкопі зафіксовано його невеликий сектор, а тому його законсервовано для подальших досліджень. Об'єкт 5 (за нумерацією 2010 р.) — заглиблена в материк яма невеликих розмірів з мішаним чорноземним заповненням. Об'єкт 8 виявився ямою господарського призначення, а об'єкт 9, ймовірно, використовувався як льох.

Переважна більшість артефактів з культурного шару й об'єктів традиційно представлена уламками кераміки московського та черкаського типів кінця XVI—XVII ст.

Серед залізних виробів слід зазначити такі категорії речей: цвяхи, підкови, ножі та пряжку. Окремо слід відмітити, що серед підків для взуття є два вироби з різними засобами кріплення шипів: на одному з них усі шипи цільноковані, на іншому — центральний шип — це цвях, вставлений у отвір на підкові. Переважно всі залізні знахідки дуже іродовані.

Вироби зі скла представлені вкритими патиною уламком віконниці та фрагментом денця посуду. У розкопі знайдено свинцеві кулі різних розмірів та їхні заготовки.

Ювелірні прикраси та предмети християнського культу презентовані окремими уламками деталей одягу та фрагментом мідного хрестикатільника. Серед дрібної металевої пластики слід також відмітити знахідку половинки бронзового пінцета.

Знахідок з кістки небагато — це уламок обоймиці, ікло та ріг із відпиляним краєм.

Монет знайдено небагато — більшість з них належить карбуванню Московської держави. Мідні копійки Олексія Михайловича поганої збереженості, що ускладнює їх атрибуцію. Серед монет інших царів зазначимо наступні: дві копійки Івана IV Грозного Псковського монетного двору та одна Новгородського монетного двору; дві дєнги Івана IV Грозного Московського монетного двору, одна Тверського монетного двору й одна Псковського монетного двору; полушка Івана IV Грозного Тверського монетного двору; дєнга Федора Івановича Московського монетного двору; копійка Бориса Годунова Московського монетного двору.

Наприкінці травня 2011 р. здійснено аерофотозйомку фортеці, яка, порівняно зі зйомкою початку весни 2009 р., надала можливість чітко зафіксувати наявність напольного валу та рову фортеці (захисна лінія посаду), які внаслідок щорічного розорювання вже практично знівельовані.

І.В. Голубєва, С.А. Задніков, К.Ю. Пеляшенко, І.Б. Шрамко

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ У м. ХАРКІВ І ХАРКІВСЬКІЙ обл. У ЛИСТОПАДІ 2010 — ЛИСТОПАДІ 2011 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВИХ ЕКСПЕРТИЗ)

Співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» проводяться наукові експертизи на території м. Харків і Харківської обл. Протягом звітного періоду виявлено нові й оглянуто вже відомі пам'ятки та об'єкти археологічної спадщини.

М. ХАРКІВ. Місто-фортеця Харків, Червонозаводський р-н (обстежено І.В. Голубєвою у 2011 р.). Відповідно до «Плану губернскому городу Харькову с пригородными слободами, сочиненного в 1787 году» нами оглянуто територію майданчика та Свято-Архангело-Михайлівську церкву поряд з південно-східною баштою фортеці (рис. 1). Вказана територія розташовується у заплаві лівого берега р. Харків, у центральній частині сучасного міста, у межах інтенсивної житлової і громадської забудови. Культурного шару в шурфі не зафіксовано.

Поселення скіфського часу «Харків—вул. Солнечногірська» (виявлене С.А. Задніковим у 2011 р.), вул. Солнечногірська, Київський р-н. Розташоване на краю правого корінного берега р. Очеретянка під житловою забудовою. Потужність культурного шару 0,2—0,3 м.

М. ЧУГУЇВ. Багатошарове поселення (черняхівська і салтівська культури) «Чугуїв—вул. Кожедуба» (виявлене К.Ю. Пеляшенком у 2011 р.), вул. Кожедуба, біля буд. 15. Зафіксовано на північ від центральної частини міста, неподалік від Будинку офіцерів, на схилі правого корінного берега р. Чугівка (притока правого берега р. Сіверський Донець). Пам'ятка розміщується в зоні багатоповерхової житлової забудови, значну частину культурного шару зруйновано під час будівництва та прокладання комунікацій, природний рельєф спланована насипними ґрунтами. Потужність давнього культурного шару 0,4 м.

ВАЛКІВСЬКИЙ Р-Н. Поселення черняхівської культури «Мізяки» (виявлено О.Г. Дяченком 1975 р., обстежувалось М.В. Любичевим у 2003 р. та К.Ю. Пеляшенком у 2011 р.), с. Мізяки. Розташовано на північно-східній околиці с. Мізяки, на території колишнього колгоспного саду. Займає першу терасу лівого берега відроги р. Турушек (притока лівого берега р. Мжа). Частина поселення знаходиться під забудовою, частина — під фруктовим садом і городами. Потужність давнього культурного шару 0,5—0,6 м.

Поселення скіфського часу «Привокзальне» (відкрите С.А. Задніковим 2010 р.), Старомерчанська сільрада, с. Привокзальне. Пам'ятка розташована на пологому схилі, біля краю правої притоки р. Мокрий Мерчик. Воно розташовується під житловою забудовою в південній частині села.

ВОВЧАНСЬКИЙ Р-Н. Верхньосалтівське селище (Посад Верхньосалтівського городища), вул. Зелена, 62, с. Верхній Салтів, Рубіжанська сільрада (виявлене та досліджене 1948 р. С.А. Семеновим-Зусером, у 1959—1961 рр. досліджене Д.Т. Березовцем, у 1996—1998 і 2004 р. — В.В. Колодою та Г.Є. Свистуном, у 2002 р. — Н.В. Черніговою та І.В. Голубєвою (Заїкою); додатково обстежувалось у 2011 р. І.Б. Шрамко). Розташовано на північ від Верхньосалтівського городища (поселення козацької доби та салтівської культури), займає схил плато та заплаву лівого берега р. Сіверський Донець (Печенізьке водосховище). Частина поселення розташовується під житловою забудовою, інша — задернована, на ній ростуть дерева. На ділянці, що відводилась у 2011 р. по вул. Зелена, закладено два шурфи. У шурфах простежено культурний шар потужністю 1,0—1,9 м. Зафіксовано культурний шар козацького часу та салтівської культури. У шурфі 1 на глибині 1,45 м знайдено уламок дна глечика, прикрашений пролискованими смугами, на дні збереглося клеймо (рис. 2).

Поселення салтівської культури «Металівка» (відкрите та досліджене у 1959—1961 рр. Д.Т. Березовцем, у 2003—2004 рр. досліджене В.В. Колодою, у 2005 р. — В.С. Аксьоновим, у 2011 р. — К.Ю. Пеляшенком), вул. Металівська, с. Металівка. Ділянка, на якій проводилася нау-

кова експертиза, розташована у північній частині села, у зоні житлової індивідуальної забудови. На ній розміщена некапітальна будівля, частина території використовується під городництво та садівництво, частина задернована. Зафіксована потужність культурного шару 0,7 м.

Поселення козацького часу «Хотімля—вул. Набережна 2» (виявлене К.Ю. Пеляшенком у 2011 р.), вул. Набережна, 27/3, с. Хотімля. Зафіксовано на західній околиці села, біля берега Печенізького водосховища, на дюнному підвищенні в заплаві лівого берега р. Сіверський Донець. Потужність культурного шару до 0,6 м. Орієнтовні розміри (встановлено згідно з мікрорельєфом) 100 × 100 м.

ДВОРІЧАНСЬКИЙ Р-Н. Поселення доби розвиненого середньовіччя (перша половина II тис.) «Дворічна—вул. 35-ї Гвардійської Дивізії» (відкрите К.Ю. Пеляшенком у 2011 р.), вул. 35-ї Гвардійської Дивізії, 24, смт Дворічна. Розташовано в північній частині селища на першій надзаплавній терасі правого берега р. Нижня Дворічна. Знаходиться під індивідуальною житловою забудовою. Потужність давнього культурного шару становить 0,10—0,15 м; він перекритий пізнішим (друга половина XVIII—XIX ст.) нашаруванням (до 0,6 м).

ДЕРГАЧІВСЬКИЙ Р-Н. Поселення скіфського часу «Великі Проходи—пров. Луговий» (виявлене К.Ю. Пеляшенком у 2011 р.), пров. Луговий, 2 та 4, с. Великі Проходи. Розташовується у південно-східній частині села, в зоні житлової індивідуальної забудови. Знаходиться на частині пологого мису, утвореного двома невеликими ярами, що виходять до безіменного струмка — притоки правого берега струмка Прохідний (притока правого берега р. Харків). Частина поселення задернована або використовується під городництво. Потужність культурного шару до 0,35 м, частину зруйновано ріллею.

Курганна група «Гоптівка» (відома за воєнно-топографічною мапою Ф.Ф. Шуберта XIX ст.; обстежувалася К.Ю. Пеляшенком у 2011 р.), Козачолопанська сільрада. Кургани розташовані у прикордонній зоні, на полі, що одразу на захід від контрольно-пропускного пункту «Гоптівка», на частині вододільного плато поміж ярками-притоками річок Харків і Лопань, під ріллею. Зафіксовано шість курганів заввишки від 0,2 до 2,0 м, діаметром від 0,30 до 0,45 м.

ІЗЮМСЬКИЙ Р-Н. Кургани біля м. Ізюм (відомі за воєнно-топографічною мапою Ф.Ф. Шуберта; оглядалися співробітниками Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини під час інвентаризації; у 2011 р. оглянуті К.Ю. Пеляшенком і Г.Є. Свистуном), територія Ізюмської міськради. Кургани розташовані на північний схід від околиці м. Ізюм, на захід від асфальтової дороги до с. Підвисоке, на частині вододілу поміж річками Мокрий Ізюмець і Сухий Ізюмець. Зафіксовано сім насипів, зроблено заміри розмірів і висот насипів, прив'язки до світової системи координат.

Багатошарове поселення (доба бронзи, салтівська культура) «Студенок—вул. Перемоги» (виявлене К.Ю. Пеляшенком 2011 р.), вул. Перемоги, с. Студенок. Зафіксоване у північно-західній частині села, на дюнному підвищенні в заплавній частині лівого берега р. Сіверський Донець. Більша частина задернована, дещо поросла кущами, частина використовується під городництво. Потужність культурного шару 0,30—0,35 м. Орієнтовні розміри поселення (встановлено згідно з мікрорельєфом) 70 × 70 м.

КРАСНОКУТСЬКИЙ Р-Н. Курган біля с. Колонтаїв (відомий за воєнно-топографічною мапою Ф.Ф. Шуберта XIX ст.; обстежений К.Ю. Пеляшенком 2011 р.), Колонтаївська сільрада. Розташований на північ від с. Колонтаїв на вододільному плато поміж ярками — притоками річок Мерла та Котелєвка. Південна частина кургану знаходиться на полі, що під ріллею, північна пола — у лісосмузі. Насип має округлу форму, діаметром 40 м, заввишки 1,0 м.

Поселення скіфського часу «Цепочкино» (виявлене 2011 р. І.В. Голубєвою), Покровська сільрада. Розміщене високо на пологому схилі другої надзаплавної тераси лівого берега р. Грузська (ліва притока р. Мерла), на розораному полі поміж автомобільною та залізничною дорогами. Знаходиться на південний схід від села та на північний захід від залізничної зупинки «Панасівка». Поверхня розорана та ледве задернована. Культурний шар переважно розораний, його потужність близько 0,3 м.

НОВОВОДОЛАЗЬКИЙ Р-Н. Поселення черняхівської культури «Нова Водолага—вул. Челюскіна» (виявлене К.Ю. Пеляшенком 2011 р.), вул. Челюскіна, смт Нова Водолага. Розташовано в південно-східній частині селища поряд із зоною забудови, на краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Вільхуватка. Західна частина пошкоджена земляними роботами, частина пам'ятки розміщується під місцевим цвинтарем. Встановлена потужність культурного шару 0,3 м.

Гончарний горн XVIII—XIX ст. біля с. Просяне (оглянутий співробітниками Служби), околиці с. Просяне. Залишки гончарного горну розташовуються на пологому схилі, поверхня задернована. Для з'ясування його конструктивних особливостей необхідне здійснення повного дослідження (розкопок).

Багатошарове поселення (черняхівська культура, козацька доба) «Рокитне—вул. Пролетарська» (виявлене І.В. Голубєвою 2011 р.), вул. Пролетарська, 6, с. Рокитне. Розміщене на терасах

крутого схилу правого берега безіменної лівої притоки р. Мжа (нині ставок), у межах існуючого села, на північ від його центру. У північній частині ділянки, на якій виявлене поселення, розміщено напівзавалену хату-мазанку, на захід від якої фіксуються залишки підземної цегляної споруди з округлими стінами, що завалена сучасним будівельним і побутовим сміттям.

ХАРКІВСЬКИЙ Р-Н. Поселення скіфського часу «Буди—вул. Садова», вул. Садова, с. Буди (знайдене 2008 р. С.А. Задніковим, 2009 р. ним здійснені розкопки). Розташоване у північно-східній частині села, на пологому схилі лівого берега р. Мерефа. Західна частина селища знаходиться під сучасною забудовою та територією електропідстанції «Буди», а східна — у лісі. Встановлено, що культурний шар у північній частині зруйновано на глибину 0,25—0,30 м, а у південній і центральній частинах він повністю зруйнований під час будівництва підстанції.

Кургани біля с. Лизогубівка (виявлені К.Ю. Пеляшенком 2011 р.), вул. Нова, с. Лизогубівка. Розташовані на північно-східній околиці села, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Уди та лівого берега її невеликої притоки р. Рудка. Візуально фіксуються три задерновані курганні насипи. Їхня висота 0,5—1,0 м, діаметр 30—35 м.

Курган «Турецька могила» (відомий за розвідками С.А. Заднікова та І.В. Голубєвої 2006 р.; оглянуто 2011 р. К.Ю. Пеляшенком), вул. 26 Квітня, 18 та вул. Правика, 17, Циркунівська сільрада. Об'єкт додатково оглянуто для уточнення охоронної зони в межах ділянок і подальшого дослідження. Зафіксовано несанкціоноване порушення насипу кургану.

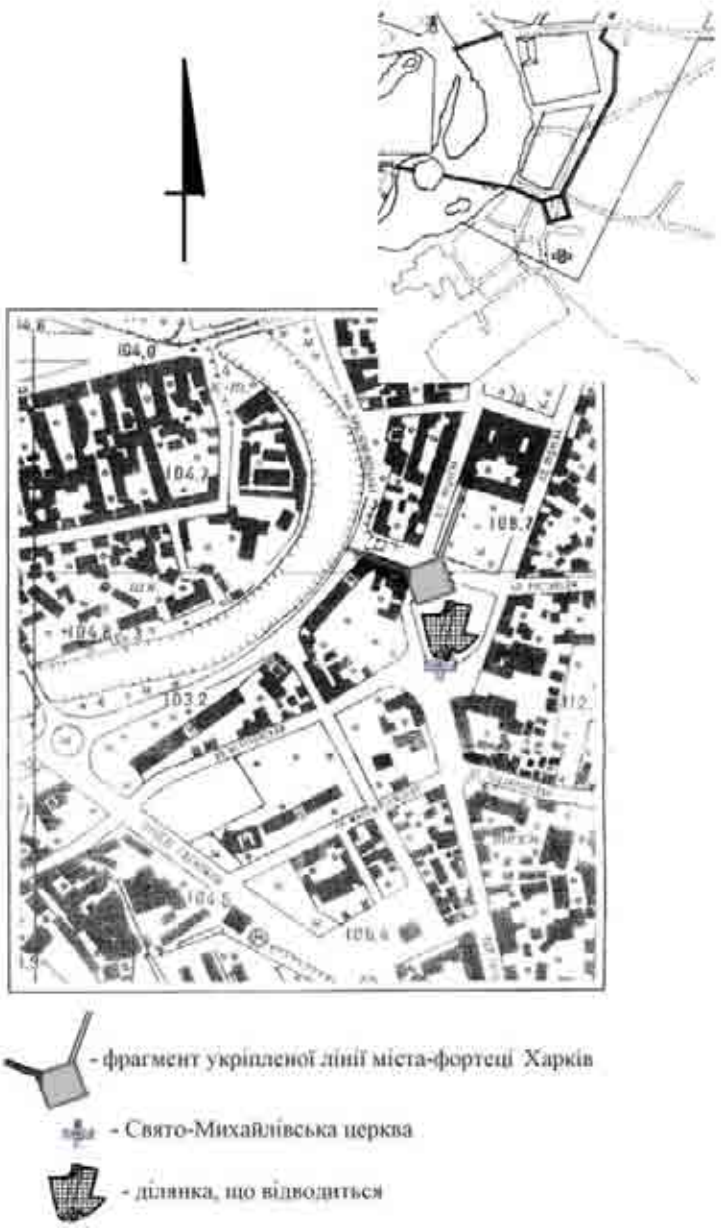

Рис. 1. Нанесення фрагменту укріпленої лінії міста-фортеці Харків на сучасну топографічну основу

Багатошарове поселення (доба бронзи, черняхівська культура) «Черкаські Тишки—вул. Лугова» (виявлене І.В. Голубєвою 2011 р.), вул. Лугова, 58-б, с. Черкаські Тишки, Русько-Тишківська сільрада. Поселення розміщене на одному з дюнних підвищень у заплаві лівого берега р. Харків. Розташоване поміж індивідуальної житлової забудови існуючої вулиці. Потужність культурного шару складає 0,4 м.

ЧУГУЇВСЬКИЙ Р-Н. Багатошарове поселення (неоліт — ямково-гребінцева культура, доба бронзи, раннє середньовіччя — пеньківська культура) «Кочеток—Водокачка» (виявлене І.В. Голубєвою 2011 р.), Кочетоцька сільрада. Попередніми розвідками 1976 р. Ю.В. Буйнова у районі сіл Кочеток та Киціївка знайдені синхронні поселення. Вказані пам'ятки згадує у своєму звіті також О.Г. Дяченко в 1977 р. Розміщене на дюнному підвищенні у заплаві правих берегів рік Сіверський Донець і Велика Бабка, біля місця їх злиття. Поверхня задернована та знаходиться під сосновим лісом. Нині у південно-східному секторі поселення існує приватна огороджена та охоронювана територія, що називається місцевими мешканцями «Горохова Дача». Вздовж південної частини поселення існує порушення ґрунту у вигляді витягнутого вздовж ґрунтової дороги рівчака (протипожежний?). Саме в останньому знайде-

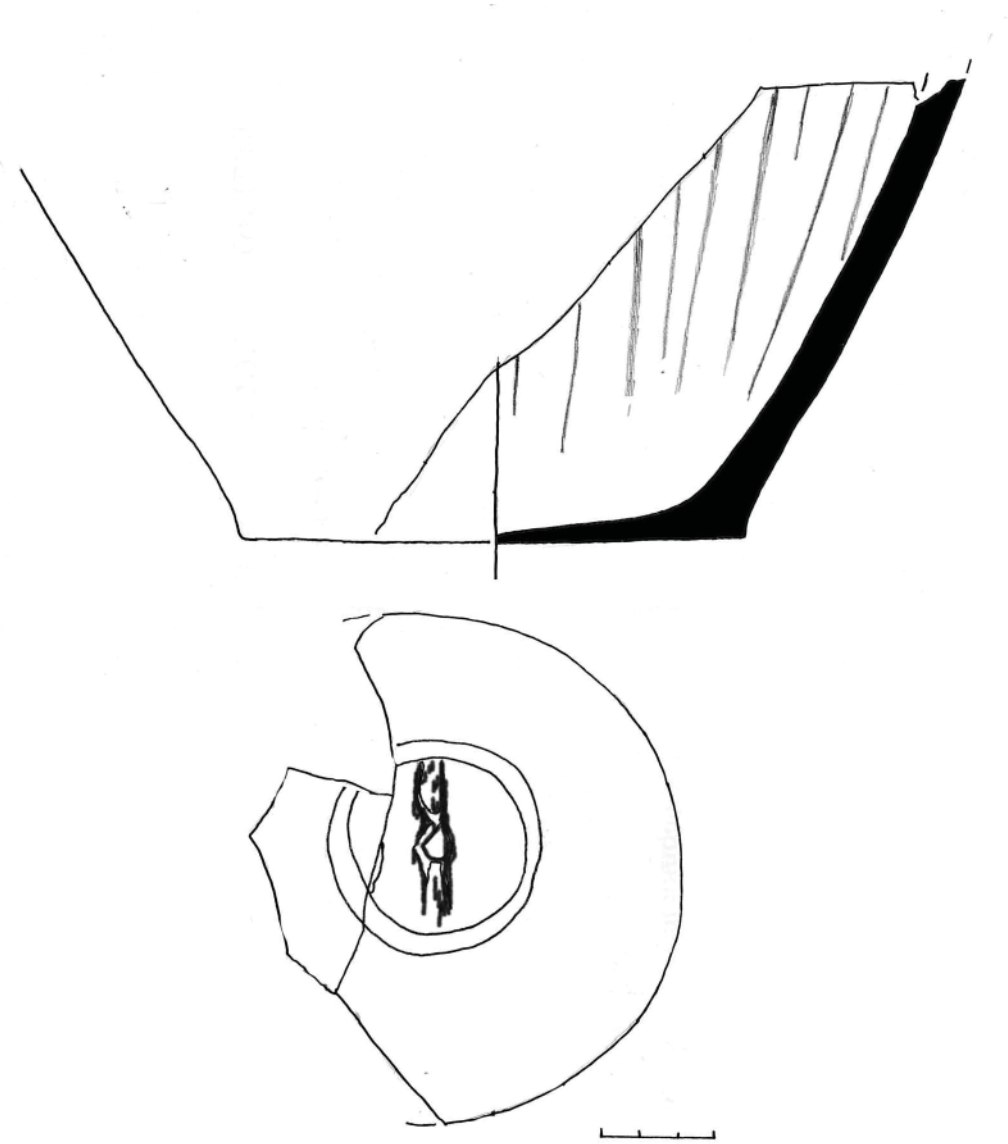

Рис. 2. Уламок дна глечика з клеймом із шурфу 1 на Верхньосалтівському селищі в 2011 р.

но уламки глиняного ліпного посуду. Потуж- | ність культурного шару складає 0,4 м.

Д.С. Гречко, А.І. Чорненький

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. ЦИРКУНИ НА ХАРКІВЩИНІ

У липні 2011 р. Циркунівською експедицією ІА НАН України (керівник Д.С. Гречко) на базі літньої археологічної практики студентів ХНУ ім. В.Н. Каразіна (керівник Ю.В. Буйнов) проводилися розкопки курганного могильника біля с. Циркуни Харківського р-ну Харківської обл. Курганний могильник розташований на низинному лівому березі р. Харків за 1,2 км на південний захід від південної околиці с. Циркуни.

У 1939 р. під час будівництва водонапірної башти в одному з курганів (точне місце розташування якого на сьогодні не встановлено) зруйновано поховання першої половини IV ст. до н. е. План могильника, що був знятий А.О. Зорею у 1996 р., нанесено 16 курганів.

Основний об'єкт досліджень у 2011 р. — розораний курган 14, діаметром 8,00 м і заввишки 0,25 м. У північно-східному секторі розчищено основне поховання 1, яке розміщувалось у невеликій ямі. Поряд із залишками поховання немовляти поганої збереженості, покладеного головою на південь, поставлено горщик. Біля черепа зафіксовано шматочки червоної вохри. Інвентар представлений ліпним горщиком з округлим, трохи сплощеним дном, прикрашеним розчосами великої зубчастої гребінки, ріпоподібної форми із загнутим всередину вінцем. Поховання належить до ямної культурно-історичної спільноти та може бути датоване першою половиною III тис. до н. е.

Поховання 2 (впускне) досліджено в північно-західному секторі кургану. Довжина ями, орієнтованої за лінією південний захід—північний схід, становила 1,70 м, ширина — 0,95 м, глибина — 0,65 м від рівня стародавнього горизонту. Вдалося зафіксувати сліди перекриття з дощок завширшки 0,1 м та завдовжки 0,2—1,4 м. Поздовжньо-поперечне перекриття спалено разом з дерев'яною конструкцією в могилі. Яма дуже пошкоджена норами сурків. У ній споруджена дерев'яна рама (у місцях стику дощок зафіксовано саме їх примикання) з дощок. Через відсутність дошки вздовж північної довгої стінки могили поперечні дошки спиралися безпосередньо на стінки. Після здійснення обряду поховання всю конструкцію спалено, що призвело до пропікання до цеглисто-червоного кольору двох торцевих і південної стінки на глибину до 0,02 м. На дні ями зафіксовано два поховання. У південно-західній частині могили розчищено трупопокладення жінки(?) 20—30 років, покладеної головою на південний захід. Обгорілі дошки перекриття виявлено безпосередньо на кістках правої руки, які обгоріли під час контакту з вогнем. У центральній частині могили біля південної стінки зафіксовано скупчення кальцинованих кісток розмірами 0,20 × 0,15 м і заввишки 0,07 м. Кремація здійснена на стороні. Поховання 2 безінвентарне.

На глибині 1,25 м проведено контрольну горизонтальну зачистку, що підтвердила відсутність інших поховань. Насип кургану відновлено ґрунтом з відвалів.

Таким чином, результати робіт показали, що топографія і розташування курганів у могильнику не випадково не вписувались у рамки поховальної обрядовості сіверськодонецького населення скіфського часу. Варто припустити, що весь некрополь належить до ямної культурно-історичної спільноти, що, звичайно, не заперечує існування впускних поховань різних епох. Нині датування некрополя біля с. Циркуни скіфським часом має бути поставлено під питання.

В.В. Колода

ИССЛЕДОВАНИЯ НА СЕЛИЩЕ «П» БЛИЗ с. МОХНАЧ

В 2011 г. Средневековая экспедиция ХНПУ им. Г. Сковороды провела работы на селище «П» близ с. Мохнач (начиная с разведок Б.А. Рыбакова в 1950 г. все открытые здесь поселения имеют буквенные обозначения, однако в АДУ за 2009 г. селище ошибочно напечатано с римским номером II). Исследованный памятник представляет собою открытое ремесленное поселение, расположенное в 3,5 км к северу от городища в с. Мохнач Харьковской обл.

В истекшем году исследовано 2 008 м^2, что, вместе с сезоном 2009 г., составляет 3 511 м^2. В практически однородном салтовском культурном слое, со средней мощностью 0,3—0,4 м, в предматериковом горизонте изредка встречались обломки лепной керамики иных культур: срубной (XIV—XII вв. до н. э.) и пеньковской (VI — первая половина VIII в.). На одном участке выявлены и материалы XVIII в. В отчётном сезоне изучено 11 комплексов, девять из которых относятся к салтовской культуре и датируются по находкам второй половиной VIII — первой половиной IX в. Среди них можно выделить два погреба, амбар, углублённую хозяйственную постройку, остатки отдельной сводчатой печи с предпечной ямой и четыре хозяйственных ямы. Одна хозяйственная яма, предположительно, относится к бронзовому веку; одна хозяйственная постройка — к новому времени. Культурный слой и комплексы содержали обильный салтовский материал: орудия труда, вооружение, украшения, предметы конской упряжи и быта.

Особое внимание привлек комплекс 35, который представлял собою остатки отдельной сводчатой печи с предпечной ямой (рис. 1). Сама печь была изготовлена на прутяном каркасе, о чём свидетельствуют обломки перепеченного свода с отпечатками прутьев. Начальные размеры пода в плане — 0,5 × 0,5 м, его толщина — 3,0—3,5 см, предполагаемая высота печи ≈ 0,35—0,40 м. Размеры предпечной ямы по верху в плане — 0,9 × 1,1 м, глубина — 1,0 м, с юго-западной стороны дна — небольшой подбой. В её заполнении выявлены куски свода и пода печи, древесные угли, рваные камни, фрагмент столового сосуда, а также значительное количество железных артефактов: наконечник копья с нервюрой через всё лезвие и ажурными прорезями (рис. 2, *13*), фибула (рис. 2, *1*), железный крюк с широкой «лапой» (рис. 2, *3*), пара «ледоступов» (рис. 2, *4, 5*), две подпружные пряжки (рис. 2, *7, 10*), заготовка для серпа (рис. 2, *12*), массивное изделие из двух сваренных пластин (оковка от заступа?), что с противоположного края скреплялись тремя заклёпками (рис. 2, *14*), обломок железного стержня (шило), колечко от кольчуги(?) (рис. 2, *2*), а также несколько фрагментов от изделий неясной формы (рис. 2, *11*) — всё из железа. Здесь же найден фрагмент сферической подвески из бронзы (рис. 2, *6*) и пара пряслиц из амфорного материала (рис. 2, *8, 9*).

Отметим, что все предметы (кроме оковки) найдены довольно компактно на дне ямы (в подбое и близ него), перекрытые слоем печины. Отсутствие золы и пережжённых костей исключает интерпретацию этого комплекса как захоронения по обряду трупосожжения, но не исключает того, что нами зафиксированы остатки каких-то иных обрядовых действий. На основании датирующих предметов (наконечник копья и фибула) хронология комплекса представляется следующей: конец VIII — первая половина IX вв. и полностью укладывается в общие временные рамки памятника.

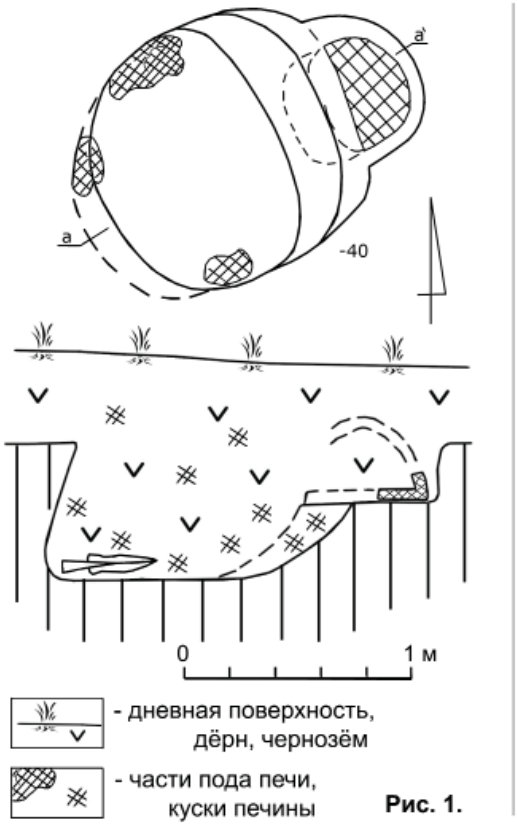
a'
a
-40
0
1 м
- дневная поверхность, дёрн, чернозём
- части пода печи, куски печины

Рис. 1.

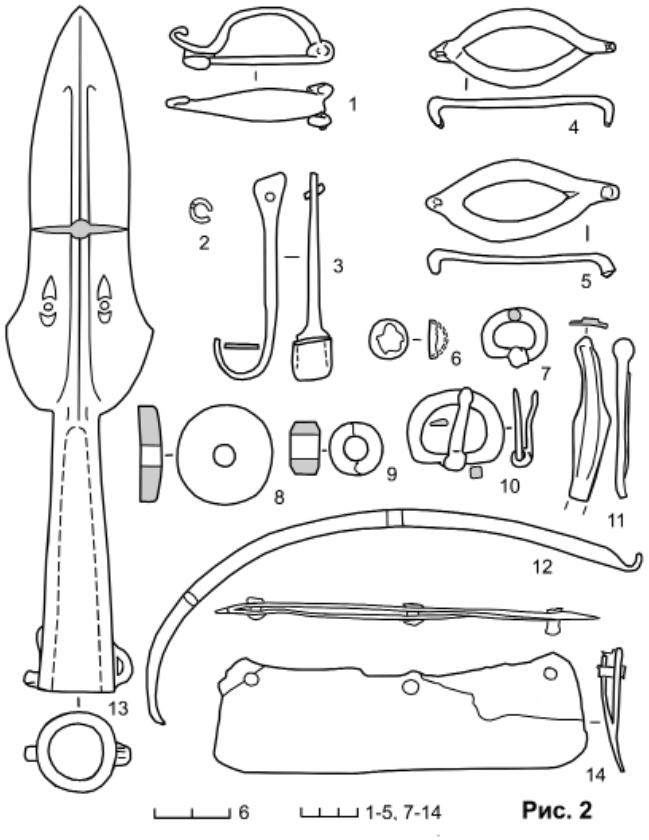
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
6
1-5, 7-14

Рис. 2

А.А. Лаптев

РАЗВЕДКИ В ДОЛИНЕ р. СИНИХИ В 2010—2011 гг.

Бассейн р. Оскол исследован очень неодинаково: верховья реки обследованы значительно лучше нижнего течения. В 2010—2011 гг. была почти полностью осмотрена долина р. Синихи — правого притока р. Оскол, впадающего в Краснооскольское водохранилище в 20 км южнее г. Купянска. Синиха имеет бассейн площадью 251 км2 и при длине 20 км течет почти строго с запада на восток (за исключением нескольких километров у истоков). Правый берег значительно круче левого, ширина поймы реки составляет около 300 м у истоков и 1,0 км у устья.

С обеих сторон р. Синиха принимает небольшие притоки: с правой стороны это ручьи, текущие от сел Дуванка, Федоровка и Белое, с левой — от бывшего хут. Богородичный (впадает в р. Синиху у западной окраины с. Воронцовка), а также безымянная река, текущая от с. Сенек по балке Россоховатой. Безымянный левый приток р. Синихи (балка Россоховатая) несколько отличается от вышеописанных географических условий: у истоков река также течет с востока на запад, однако на 1/3 своей длины она круто поворачивает на юг. После сооружения Краснооскольского водохранилища приток стал впадать непосредственно в его залив, однако до 1960-х гг. он принадлежал бассейну р. Синиха. Притоков эта река почти не принимает, вследствие чего остается маловодной до самого своего устья; правый берег круче левого, но пойма уже, чем у р. Синиха. Борта балки Россоховатой изрезаны значительно сильнее, чем берега р. Синиха; крупные овраги залесены широколиственными породами деревьев, в результате чего на обоих берегах притока располагаются несколько урочищ. Напротив этих урочищ в пойму почти всегда вдаются низкие мысы, являющиеся конусами выноса материалов разрушения коренного берега. Эти мысы были обжиты в древности, так как, очевидно, яры были обводнены. Сейчас тальвеги этих яров сухие, изредка встречаются родники.

До начала работ в долине р. Синихи почти не было известно поселений — только в месте впадения реки в Краснооскольское водохранилище в 1999 г. В.И. Ревенко были обнаружены два многослойных селища. В результате разведок 2010 г. (проводились без шурфовки) было выявлено 20 неизвестных ранее поселений; в 2011 г. (разведки с шурфованием) были обнаружены ещё четыре селища; шурфованию подверглись также четыре поселения, обнаруженные в 2010 г. (рис. 1).

Около половины поселений являются многослойными (табл. 1); отложения бронзового века содержат абсолютное большинство памятников — 19 из 26, причем девять поселений принадлежат раннему (бережновско-маевскому) этапу срубной культурно-исторической общности. В остальных случаях по фрагментированному подъемному материалу определить точную культурную принадлежность поселений невозможно. Культурные остатки раннеславянского времени обнаружены на трех поселениях. К сожалению, эти материалы всегда непоказательны для точного определения культуры. Наконец, 15 памятников содержат керамику салтово-маяцкой культуры. Непосредственно в бассейне р. Синиха таких поселений только три. Малое количество подъемного материала и его характер позволяет видеть в них кочевья. В то же время на обоих берегах безымянного левого притока р. Синиха расположено 11 поселений (иногда довольно обширных) с материалами этой же культуры. Очевидно, что они тяготеют к гнезду салтовских памятников, центром которых является салтовское городище в с. Пристин.

Городище было открыто П.Д. Либеровым еще в 1955 г., перед созданием Краснооскольского водохранилища. Оно занимает высокий мыс правого берега р. Оскол к северу от центра с. Пристин. С юга памятник ограничен большим яром, пересекающим село, с севера — недлинной глубокой промоиной. С напольной — за-

Таблица 1. Культурная принадлежность выявленных и обследованных поселений

Поселение (номер совпадает с подписями к рис. 1)	Культурная принадлежность	Эпоха бронзы	Ранние славяне	Салтово-маяцкая
	1	+		+
	2	Срубная		
	3	Срубная		
	4	+		
	5	+		
	6			+
	7	Срубная		
	8	Срубная	+	
	9		+	
	10	+		+
	11	+		
	12	Срубная	+	
	13	+		+
	14	Срубная		
	15	Срубная		+
	16	+		+
	17	Срубная		+
	18	+		+
	19			+
	20	Срубная		+
	21	+		+
	22			+
	23	+		
	24			+
	25			+
	26			+

Рис. 1. Поселения бассейна р. Синиха: *1* — Сподобовская Дуванка 1; *2* — Сподобовская Дуванка 2; *3* — Сподобовская Федоровка 1; *4* — Сподобовская Федоровка 2; *5* — Сподобовская Федоровка 3; *6* — Синиха 1; *7* — Синиха 2; *8* — Синиха 3; *9* — Синиха 4; *10* — Синиха 5; *11* — Сеньковская Синиха 1; *12* — Сеньковская Синиха 2; *13* — Сеньково 2; *14* — Сеньковская Россоховатая 1; *15* — Сеньковская Россоховатая 2; *16* — Сеньковская Россоховатая 3; *17* — Сеньковская Россоховатая 4; *18* — Пристинская Россоховатая 1; *19* — Пристинская Россоховатая 5; *20* — Пристинская Россоховатая 2; *21* — Пристинская Россоховатая 3; *22* — Пристинская Россоховатая 4; *23* – Пристинский Сенек 1; *24* — Пристинский Сенек 2; *25* — Пристинский Сенек 3; *26* — городище Пристинское (*16—19, 21, 23—26* — подверглись шурфованию)

падной — стороны в обнажениях неоднократно фиксировались выходы камня-песчаника (хотя сам мыс в основном сложен меловыми породами), представляющими остатки стен. Размеры площадки мыса, занятой фортификациями, — около 450 × 150 м. Южная часть площадки городища находится под посадками сосны; большая часть мыса покрыта широколиственным лесом.

К.Ю. Пеляшенко

РОЗКОПКИ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 2011 р. сумісною експедицією Слобідської археологічної служби та Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна продовжені планомірні дослідження городища скіфського часу біля с. Циркуни, розташованого на території Харківського р-ну Харківської обл. Розкопки зосереджувалися на двох частинах житлового майданчика пам'ятки.

Роботи на розкопі 10 розпочаті в 2009 р. з дослідження зольного пагорба, що розташовується у північній частині Другого двору. Цьогорічні траншеї закладені на схід від вже розкопаної площі. Потужність культурного шару помітно зменшується, як і насиченість матеріальними залишками. Простежена наступна стратиграфія: під лісовим дереном (0,05—0,10 м) залягає давній чорнозем культурного шару потужністю 0,2—0,3 м, у якому знайдено масовий керамічний та остеологічний матеріал, поодинокі фрагменти глиняної обмазки, інші побутові предмети; з глибини 0,25—0,35 м починається рівень похованого ґрунту (суглинок, що поступово переходить у материкову глину), де виявлено декілька неповних розвалів ліпних посудин. З цієї ж глибини фіксуються заглиблені в материк об'єкти. Усього в межах розкопу знайдено 10 ям та, очевидно, одну культову ямку (завглибшки 0,2 м від давньої поверхні), в яку покладено мініатюрну посудинку. Господарські комплекси мали округлу в плані форму діаметром від 0,9 до 1,7 м та завглибшки від 0,6 до 1,7 м від сучасної поверхні. У північній частині зафіксовано два відкритих вогнища (на відстані 2,0 м один від одного), які візуально простежуються за пропеченим на 0,1 м суглинком. Розташування об'єктів у межах розкопу хаотичне. Знахідки представлені уламками та розвалами ліпного посуду, кістками тварин, уламками кам'яних розтирачів і зернотерок, глиняними пряслицями та фрагментами конусів, залізними знаряддями праці (серпи, проколки, голка, ножі), бронзовими вістрями стріл, залізним перснем. Для датування дослідженої ділянки важливими є уламки античних амфор і сіроглиняний гончарний посуд IV — першої половини III ст. до н. е.

Розкоп 12 закладено в північно-східній частині Першого двору для вивчення системи оборонних споруд. Оскільки із заходу та сходу в цій частині пам'ятки візуально не простежується будь-яких земляних укріплень (валів), а житлова частина переходить у ескарпований схил мису, то вирішено перевірити наявність або відсутність тут слідів дерев'яних конструкцій. Розкоп орієнтований за сторонами світу, площею 48 м2 (6,0 × 8,0 м), східний край його заходив на схил ескарпу. Встановлено, що у цій частині городища відсутні дерево-земляні укріплення — вона широко використовувалась у побутовій діяльності (усього зафіксовано п'ять господарських ям, одна з яких — на початку схилу). Окрім того, з'ясовано, що на певному етапі існування пам'ятки його населення почало засипати ескарп золистим ґрунтом з побутовими відходами. Потужність цього шару на схилі доходить до 0,9 м. За датуючим матеріалом початок подібних дій належить до середини V ст. до н. е.

Розкопки 2011 р. ще раз підтвердили перспективність подальших досліджень городища біля с. Циркуни.

Г.Е. Свистун, В.П. Сыровацкий

ОБСЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКОВ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ХАРЬКОВСКОЙ обл.

В Харьковской области сконцентрировано большое количество памятников и объектов салтовской культуры. Но, несмотря на то, что история их изучения насчитывает более 110 лет, до сих пор их список пополняется вновь выявленными, а сведения о многих уже известных являются далекими от минимальной достаточности. В этой связи продолжают проводиться интенсивные разведки, позволяющие постепенно исправлять сложившуюся ситуацию.

В 2011 г. был обследован ряд салтовских памятников и объектов, результаты которых публикуются.

Вербовское (Первомайское) городище расположено в Балаклеевском р-не между селами Байрак и Первомайское на правом берегу р. Северский Донец (рис. 1, 1). Памятник выявлен Б.А. Шрамко в 1957 г., а затем осматривался А.В. Крыгановым в 1994 г., который и составил глазомерный план западного дворища, по периметру которого фиксировались остатки укреплений с применением в строительных конструкциях песчаникового камня. В топографическом отношении городище занимает узкий коренной мыс, обращенный своей стрелкой навстречу течению реки — в западном направлении. От плато мыс отделен глубоким оврагом. Общая длина городища от стрелки мыса до напольной линии обороны составляет приблизительно 620 м. Всего имеется два дворища — западное, укрепленное оборонительными сооружениями с применением песчаника, и восточное, имеющие грунтовые укрепления с, по-видимому, деревянной закладной конструкцией по верху (со стороны реки и оврага) и керамической (со стороны поля). Со стороны поймы и стрелки мыса сохранились спланированные дороги — въезды на верхнюю площадку городища. Как и в ходе разведок предыдущих лет, так и нашими изысканиями прилегающих салтовских селищ не выявлено.

Чугуевское городище расположено в историческом центре г. Чугуев в районе пл. Ленина. Городище известно с конца XVI в., исследовалось разведками С.А. Плетневой в 1957 г., шурфовками Л.А. Бабенко в 1996 г. и раскопками Г.Е. Свистуна в 2005—2007 и 2009 гг. Осмотром было установлено, что восточный склон городища, обращенный к пойме р. Северский Донец, продолжает подвергаться интенсивной эрозии. На данный момент оголились оборонительные сооружения салтовского периода — ров и вал, сооруженные с применением рваных камней и обработанных квадров песчаника и кирпичей. Был замерен сохранившийся каменный блок салтовского городища. Его параметры составили 40 × 17 × 36 см. Также собраны фрагменты керамической посуды салтовской культуры и позднесредневековой московского типа (рис. 1, 2, 3).

Селище пеньковской и салтовской культур расположено на правом берегу р. Тетлега в 2,3 км от северо-западной окраины пгт Кочеток. Поселение выявлено в районе выработок песчаника второй половины XVIII — первой половины XIX веков и частично ими уничтожено (рис. 1, 3). На сохранившейся поверхности длиной около 100 м и максимальной шириной до 30 м был найден фрагмент песчаникового жернова, а в шурфе выявлены фрагменты салтовской (рис. 1, 4—6) и пеньковской (рис. 1, 7) керамической посуды.

Могильник по обряду кремации салтовской культуры расположен в овраге Сороков в 4,2 км от северо-восточной окраины пгт Кочеток. Информация о первых погребениях могильника появилась в 2009 г. в связи с его интенсивным разграблением. Осмотром в 2011 г. выяснено, что разграбление могильника продолжается, а на его поверхности встречаются брошенные грабителями вещи (рис. 1, 8—13) из могильных ям — казаны, сабли, наконечники стрел, ножницы, ножи, пряжки и прочее.

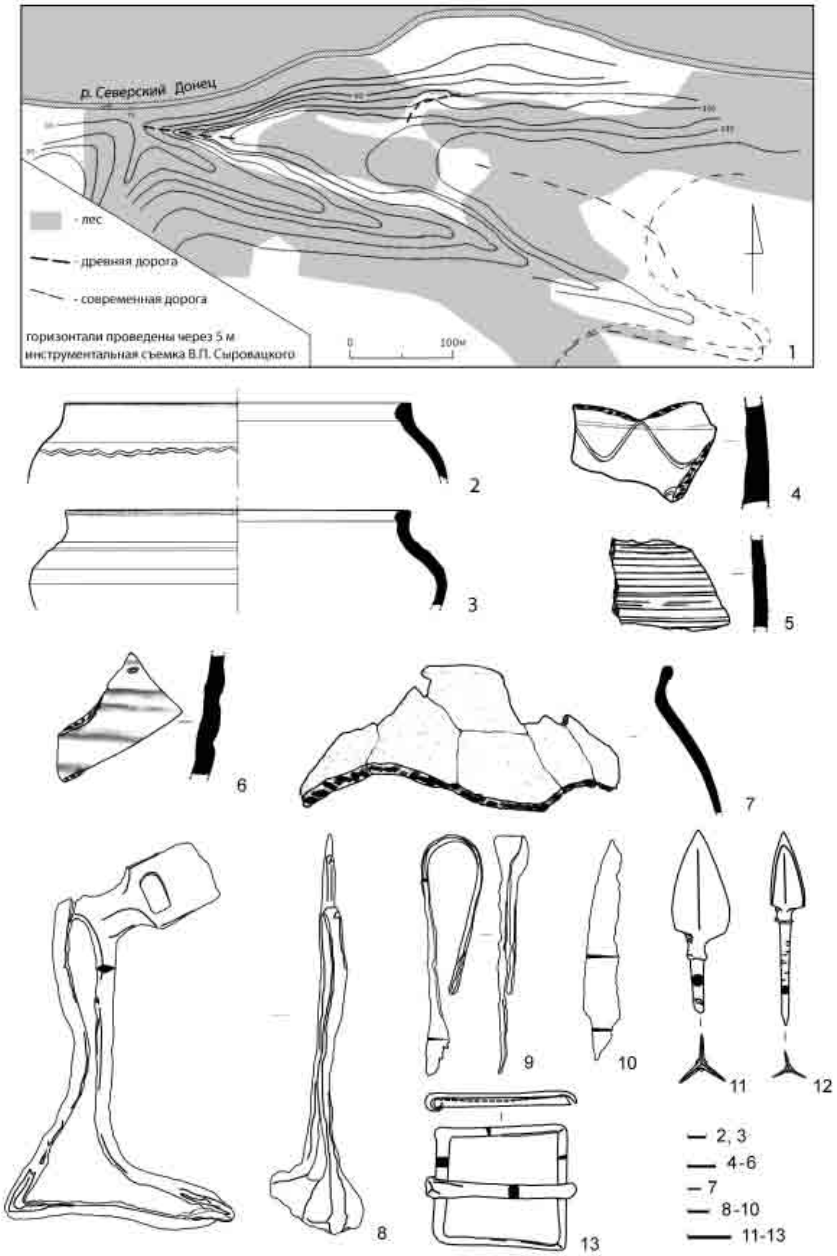
р. Северский Донец
- лес
- древняя дорога
- современная дорога
горизонтали проведены через 5 м
инструментальная съемка В.П. Сыровацкого
0
100м
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
2, 3
4-6
7
8-10
11-13

І.А. Сніжко

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА ХАРКІВСЬКОЇ обл.

У 2011 р. експедиція Харківського історичного музею продовжила дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка Харківської обл.

Пам'ятка розташовується на мисі, біля впадіння у р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка, за 1,5 км на південний схід від с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. Мис — горизонтальна тераса, піднята над рівнем р. Сіверський Донець на 8,0—10 м; розорюється. Загальна досліджена до цього року площа становить 90 м^2.

Культурні рештки, представлені розщепленим кременем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри та вугілля, утворюють розтягнутий по вертикалі горизонт знахідок, що не має специфічного забарвлення. Найбільша концентрація спостерігається у світло-коричневому та жовтувато-палевому суглинку, окремі артефакти трапляються також у гумусовому горизонті та в типовому лесі. Відзначено деяке падіння залягання культурного шару з півдня на північ і з заходу на схід, що відповідає зниженню рельєфу в бік річок Сіверський Донець і Суха Кам'янка, а також пов'язане з особливостями ґрунтоутворення за голоцену.

Крем'яні знахідки мають добрий стан збереженості, необкатані, їхня поверхня вкрита шаром патини та кальцитовими патьоками. У якості сировини використовувався місцевий темно-сірий високоякісний кремінь.

У 2011 р. з північної сторони до дослідженої ділянки зроблено прирізку площею 15 м^2. Використано методику дослідження шару умовними горизонтами з фіксацією артефактів на місці знахідки. Пізньопалеолітична колекція налічує 481 предмет і складається з наступних груп. Нуклеуси: спрацьований двоплощадковий (рис. 1, *8*), двоплощадковий, що використовувався як відбійник (рис. 1, *9*), спрацьований чотирьохплощадковий аморфний і двоплощадковий (рис. 1, *7*). Технічні сколи складають групу із 43 екземплярів, до неї входять сколи формування і підправки нуклеусів, реберчасті сколи, різцевий відщепок. Відщепів і їхніх фрагментів 154, з них сім первинні, 57 напівпервинні, 41 пластинчастий. Пластинки та їхні фрагменти утворюють групу з 26 екземплярів, 13 мікропластинок представлені фрагментами. Група знарядь нечисленна: боковий різець на пластинчастому відщепі (рис. 1, *5*), скреблоподібне знаряддя на масивному сколі формування нуклеуса (рис. 1, *1*), пластинка двоскатна з ретушованою виїмкою (рис. 1, *2*), відщеп пластинчастий з ретушованою ділянкою (рис. 1, *4*), відщеп з ретушованою ділянкою (рис. 1, *3*), відщеп з ділянкою ретуші утилізації. Лусочок 197, уламків різних форм і розмірів 35.

На дослідженій ділянці простежено одне скупчення кременю, що розміщувалось у квадраті 1-1-Ц та 1-Ч. Тут були майже всі нуклеуси та більшість сколів їх формування і підправки, у квадраті 1-Ц локалізовано групу вторинних відщепів і пластинок — як цілих, так і фрагментованих, що лежали дуже щільно. Є кілька випадків ремонтажу. На цій ділянці зафіксовано і переважну більшість усіх знайдених лусочок. В інших квадратах на площі розкопу щільність знахідок незначна, скупчень вони не утворюють. Знайдено кілька фрагментів перепалених трубчастих кісток невеликої тварини або птаха, кілька дрібних шматочків вохри.

Для встановлення меж розповсюдження знахідок закладено шурф 12 відповідно сітці квадратів 1-Б'. До глибини 0,65 м переважав неолітично-енеолітичний матеріал, нижче до 1,35 м — пізньопалеолітичний, серед якого боковий різець, кілька відщепів, масивний скол з нуклеуса.

Крем'яний інвентар типологічно відповідає часу початку фінального палеоліту. Горизонт знахідок стоянки достатньо інформативний для вирішення питань реконструкції способу життя пазньопалеолітичного населення даного регіону.

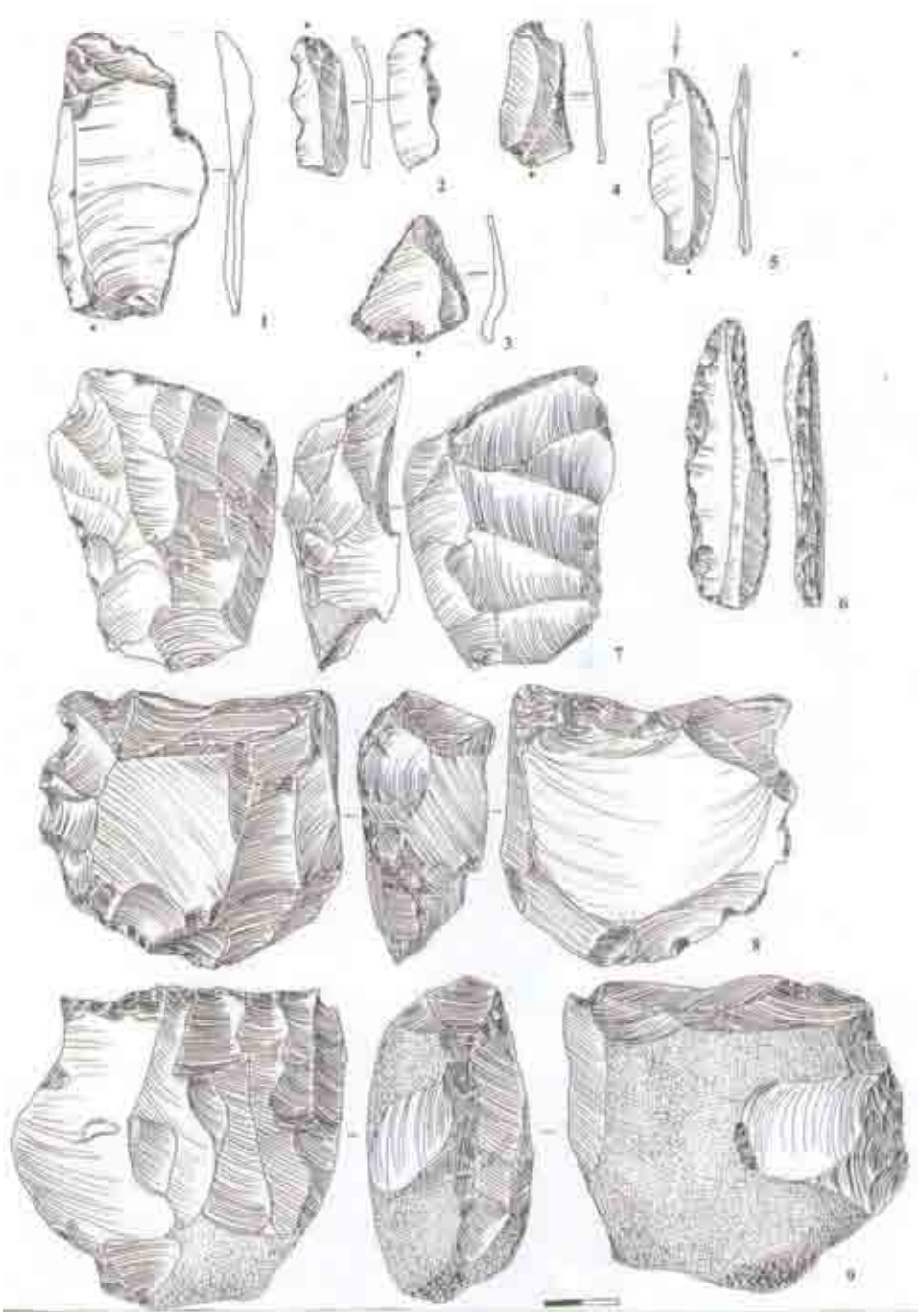

Рис. 1. Стоянка біля с. Кам'янка, крем'яний інвентар

И.Б. Шрамко, К.Ю. Пеляшенко, С.А. Задников

ОХРАННЫЕ РАСКОПКИ ПОСЕЛЕНИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У с. НОВОСЕЛОВКА

В 2011 г. сотрудниками Слобожанской археологической службы и Харьковского национального университета им. В.Н.Каразина были продолжены начатые в 2010 г. охранные раскопки селища Новоселовка (Нововодолажский р-н Харьковской обл.). Поселение открыто в 2000 г. краеведом А.О. Зорей. Оно входит в группу памятников, составляющих округу Червоносовского городища.

В 2011 г. работы велись в северной части поселения, где выделена компактная группа зольников (10—16),а один (9) находился в 120 м к востоку от основного скопления. Границы насыпей иногда фиксировались очень слабо — под распашкой, уже в глиняном суглинке по характерному заполнению кротовин. В ряде зольников (9—11, 15) мощность нетронутого культурного слоя составляла 5,0—10 см, в других (12, 13) он прослеживался лишь в отдельных местах и достигал толщины не более 5,0 см.

Как показали раскопки прошлого года, культурный слой поселения вне пределов зольных насыпей уничтожен ежегодной распашкой и дождевыми смывами. Следы поздних разрушений (современные траншеи, перекопы грунта дорожными полосами и т. д.) отмечены и на самих зольниках. Материал в небольшом количестве встречен в культурном слое зольников, основная его часть происходит из заполнения жилых и хозяйственных комплексов, расположенных как под зольными насыпями, так и на межзольничном пространстве. Всего в западной части поселения обнаружено 124 объекта, связанных с жизнью местного населения. Среди них выделяются жилища (17), хозяйственные ямы (90) и открытые очаги (17), находившиеся за пределами усадеб. В расположении комплексов улавливается некоторая закономерность.

Основная часть жилищ являлась наземными постройками небольших размеров (диаметр 3,0—5,0 м) круглой или округлой в плане формы с центральным опорным столбом. В заполнении найдено большое количество разнообразных предметов материальной культуры. На исследованной в этом году части поселения выявлено 90 хозяйственных ям, как правило, имевших диаметр от 1,0 до 1,5 м и глубину около 2,0 м. Стенки ям вертикальные, у дна постепенно расширялись, образуя по всему периметру небольшой подбой. Заполнение обычно мягкое, черноземное или золистое по центру и плотное, затечное у стен.

В раскопе 9 открыто большое наземное помещение с тремя хозяйственными ямами, вырытыми в полу постройки. Помещение имело размеры 4,0 × 5,0 м.

Среди найденных в раскопах и комплексах вещественных остатков преобладают фрагменты лепной керамики (обломки доньев, стеночек и венчиков горшков с пальцевыми вдавлениями и проколами, фрагменты бортиков лепных мисок, кувшинчиков, корчаг, цедилок). К предметам античного импорта отнесены обломки греческих амфор, столового сосудика (канфара), а также бусина. Глиняные изделия довольно разнообразны. Среди них обычны пряслица различных форм, культовые миниатюрные сосудики, зооморфные статуэтки, глиняные конусы. В заполнении двух ям обнаружены обломки крупных глиняных жаровен.

Гораздо реже встречались изделия из металлов. Найдено несколько обломков железных ножей, шилья, серп, долотце, бронзовые трехгранные наконечники стрел, обломок псалия.

Уникальной находкой этого полевого сезона можно считать костяной орнаментированный гребень, обнаруженный в заполнении одного из жилищ.

Особенностью данного поселения является немногочисленность металлических предметов и костей животных, которыми обычно изобилуют зольники. Однако в хозяйственных ямах встречено несколько жертвоприношений

животных, а также костные останки человека.

В большом количестве найдены изделия из песчаника и кварцита — обломки зернотерок, терочники, оселки, точильные плитки и куски песчаника со следами обработки.

В целом, все материалы, обнаруженные на изученном в 2011 г. участке поселения, относятся к IV в. до н. э.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

С.О. Воронов

ДОСЛІДЖЕННЯ НА о. ТЕНДРІВСЬКА КОСА

З 7 липня до 17 серпня 2011 р. Департаментом проведено експедицію на о. Тендровська Коса. У ході експедиції здійснено експеримент з обстеження георадарними приладами прибережної смуги, що внаслідок регресії стала частиною узбережжя острова.

Прилад: георадар серії «ЛОЗА-В» з антенами 150 і 300 см («ВНДІСМІ-Причорномор'я»).

Головне завдання — дослідження гіпотези про перебування у зоні прибережної смуги об'єктів підводної культурної спадщини, які затонули під час фанагорійської і корсунської регресій. Друге завдання експедиції — локалізація виявленого 1824 р. зольного пагорба, який, вірогідно, був присвяченим Ахіллу святилищем (зольник Крітського). Інше завдання — обстеження квадратів локальних залишок морських катастроф, виявлених під час досліджень Причорноморської (1983 р.) і Периферійної експедицій ІА АН УРСР (1984 р.) та експедиції «Медея» МЛІД (2001 р.), які підтверджують наявність пам'яток у прибережній і береговій смугах. Квадрат досліджень: 3,0 км на південь від маяка Тендровський головний.

Острів Тендровська Коса — акумулятивне утворення з дуже нестабільною конфігурацією берегової смуги та дна, особливо з мористого боку. Будь-який об'єкт, який в античний час потрапив на дно біля узбережжя, за короткий термін поглинався шаром піску. Із завершенням регресій ця територія перетворилася на сушу. Тому не виключено, що залишки плавзасобів, які затонули в давнину поряд з берегом, нині можуть перебувати на березі і, вірогідно, на значній відстані від урізу води. Відомо, що з античних часів до нині Тендровська Коса є найнебезпечнішим відрізком каботажного плавання у Північному Причорномор'ї.

Методика робіт: для вивчення геологічної структури потрібного розрізу по вертикалі георадар з приймально-передаючими антенами пересувається вдовж профілю. Крок пересування антен по профілю вибирався в залежності від необхідної деталізації дослідження об'єкта. Під час пошуку малогабаритних об'єктів крок — 5,0—10 см. Під час встановлення геологічних меж крок вимірювання може складати від 20 до 200 см. Під час вимірювання антена георадара фіксувалась у кожній точці вимірювання протягом 1—2 сек.

Рис. 1. Тендрівская коса

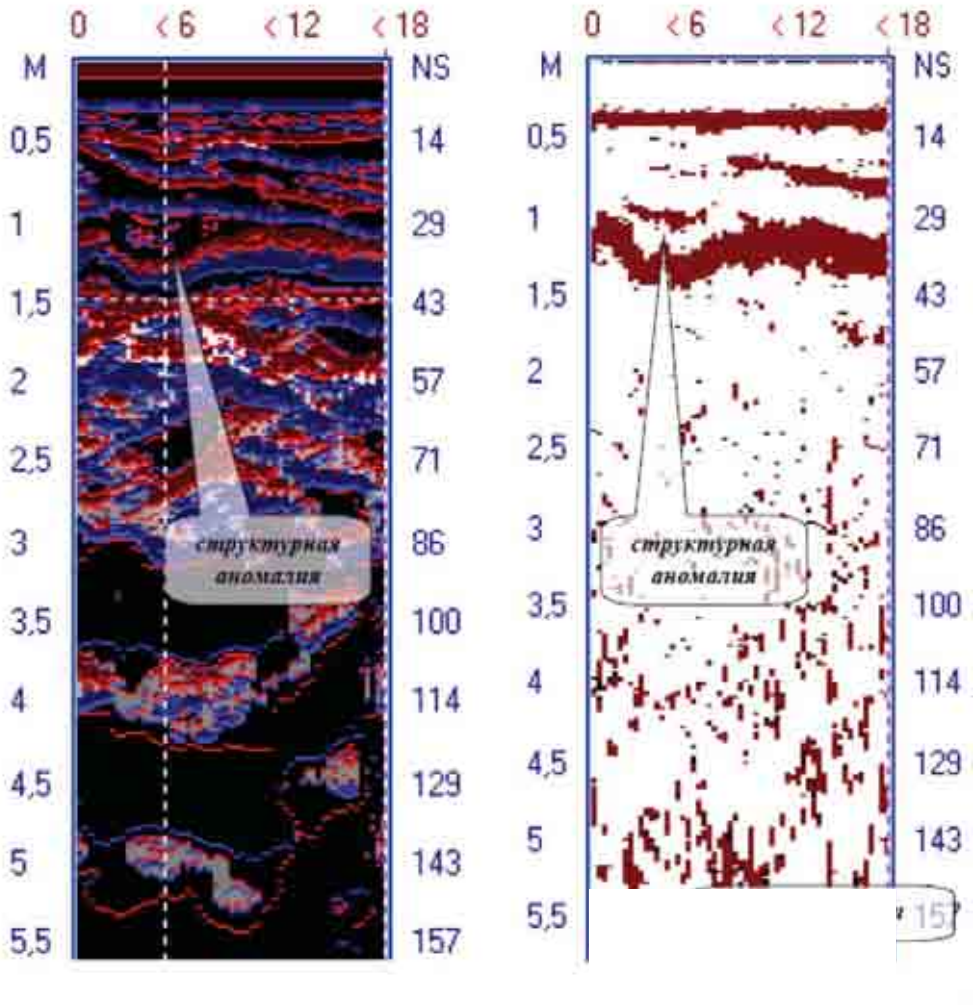

Рис. 1. Аномалії

Під час дослідження здійснено сканування трьох паралельних профілів 3, 4 і 5. Сканування проводилося з півдня на північ. На двох паралельних профілях (3 і 5) виявлена габаритна структурна аномалія (180—220 м профілю). Враховуючи, що відстань між профілями 5,0 м, можна припустити, що це великогабаритний довгий об'єкт, розташований перпендикулярно береговій смузі, і розміщується нижче рівня ґрунтових і морських вод. Глибина залягання: від 1,5 м на ПР2, до 2,5—3,0 м на ПР5. Виявлена аномалія до 6,0 м завширшки та до 0,5 м заввишки. Аномалія знаходиться на поверхні одного з піщаних шарів, який міг в окремий момент історичного часу бути поверхнею коси. Судячи зі значної кількості аномалій на виділених ділянках радарограм, можна припустити, що це достатньо локалізовані залишки плавзасобу або штормовий навал рослинності. Координати аномалії: 46 °17' північної широти, 31 °30' східної довготи.

Дослідження здійснено науковими співробітниками ВНДІСМІ-«Причорномор'я» А.А. Півтораком і Л.М. Криницьким.

А.В. Симоненко, О.А. Гей

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА КРАСНЫЙ МАЯК

Позднескифский комплекс Красный Маяк расположен на территории одноименного села Бериславского р-на Херсонской обл. Он состоит из городища на высоком останце правого коренного берега Днепра и могильника к северо-западу от городища, отделенного от него балкой. Городище (регистрационный № 210011Н) и могильник (регистрационный № 210012Н) являются памятниками истории и культуры национального значения.

В 1976—1977 гг. Э.А. Сымоновичем на могильнике была исследована 41 могила. После десятилетнего перерыва работы возобновила О.А. Гей. В течении полевых сезонов 1986—1988 гг. было раскопано еще 66 могил. Большинство их представляло собой земляные склепы с многократными захоронениями, часть являлась индивидуальными погребениями в ямах с подбоями и простых ямах. Могильник функционировал в I в. до н. э. — III в. н. э.

Он расположен на плато коренного берега Днепра и небольших мысах по краю плато. Стратиграфия могильника: под дерновым слоем толщиной 0,2—0,3 м лежит серовато-желтый суглинок мощностью 0,6—0,8 м, ниже него — материк, состоящий из рыхлого лёсса желтоватого цвета. Камеры склепов выкопаны в материке, ямы с подбоем — в предматериковом суглинке, причем дно подбоя, как правило, находится на уровне материка.

В последние годы местные жители интенсивно грабили могильник, уничтожив около 200 могил. Поэтому очень важным событием было возобновление раскопок в 2011 г., ставшее возможным благодаря финансовой помощи ООО «Південьмлин» и его руководителя В.М. Нестеренко. Раскопки осуществляла Позднескифская экспедиция ДП «Науково-дослідний центр — Лукомор'є» ОАСУ ИА НАН Украины (начальник А.В. Симоненко).

Предыдущие экспедиции заложили семь раскопов, и, во избежание путаницы, нумерация была продолжена. В раскопе 8 площадью 50 м2, заложенном в непосредственной близости от

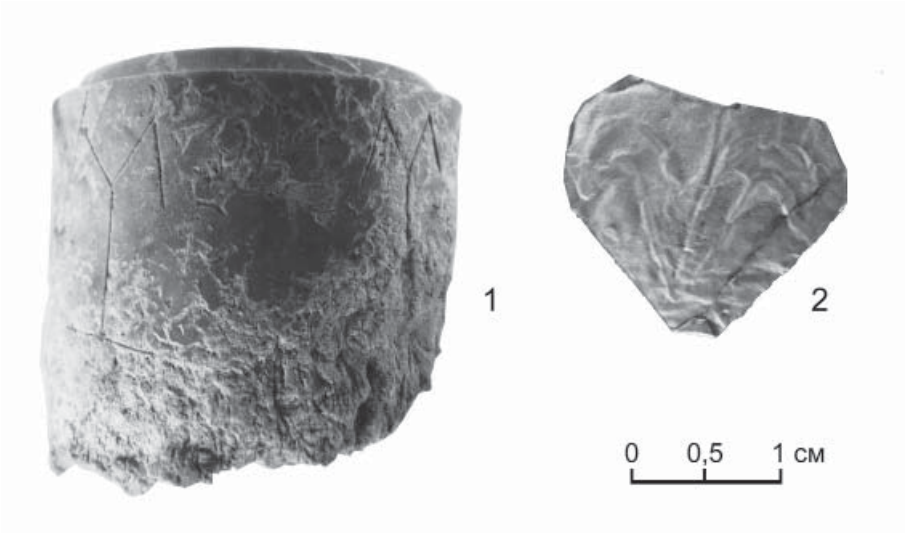

Рис. 1. Находки из могильника Красный Маяк: *1* — фрагмент костяной пиксиды; *2* — золотая аппликация

места раскопок Э.А. Сымоновича, исследован земляной склеп (1), три подбойных могилы (1—3) и одно погребение в яме (1). Склеп был ограблен дважды — в древности и в наши дни. Последнее ограбление несколько изменило конфигурацию восточной стенки, однако общая конструкция типична для могильника: округлая входная яма, ориентированная с юго-востока на северо-запад, в северной стенке которой выкопана овальная камера площадью 2,7 × 2,0 м. Дно камеры на глубине 2,6 м от современной дневной поверхности. Вход в камеру был заложен известняковой плитой, придавленной более мелкими камнями. В заполнении обнаружены кости взрослого и ребенка, а также несколько бусин, среди которых — полихромная типа Алексеева 249 I—II вв.

В этом же раскопе исследовано три подбойных могилы; входы во все камеры были заложены стоявшими на ребре небольшими камнями. Скелеты лежали вытянуто на спине, головой на северо-запад (две могилы) и юго-запад (одна). Погребения безынвентарные, однако в закладах двух могил найдены половинки лепных чашек. Рядом с подбоем 2 раскопано погребение 1 в овальной яме. Оно содержало сложенные кучкой фрагменты черепов и костей четырех(?) детей и сопровождалось полихромной бусиной типа Алексеева 249, ребристой из белого глухого стекла типа Алексеева 142, округло-сжатыми из синего стекла типа Алексеева 15, бронзовым медальоном и железным шилом. Бусы датируют погребение I в.

Раскоп 9 площадью 27 м2 заложен на склоне мыса к северо-западу от раскопа 8. Здесь, между грабительскими шурфами, на поверхности были видны камни заклада входа в ограбленный в древности склеп, по конструкции и размерам аналогичный склепу из раскопа 8. Кроме костей двух человек, в заполнении камеры обнаружен фрагмент костяной пиксиды с процарапанными на нем тамгами (рис. 1, 1), сердцевидная аппликация из золотой фольги с изображением стилизованной головы барана (рис. 1, 2) и обрывок еще одной аппликации. Пиксида и тамги датируют склеп I — началом II в.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, О.Д. Могилов, П.А. Болтанюк

ДОСЛІДЖЕННЯ У ГОРОДОЦЬКОМУ р-ні НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

П'ятий сезон експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка провела на розкопках пам'яток, розташованих на полях у межах сіл Спасівка, Кам'янка та Іванківці Городоцького р-ну Хмельницької обл. Нагадаємо, що у попередні чотири роки тут досліджено вісім курганів повністю (1—5, 8, 10, 11) і два частково (9, 12). У 2011 р. роботи велися на курганах 6 і 12 і розпочато вивчення багатошарового поселення.

Курган 6 (повністю розораний) входив у групу з восьми насипів, розкиданих по гребеню вододілу, південніше сіл Кам'янка та Спасівка. В орному шарі частково вціліла кам'яна конструкція у вигляді кільця. Його діаметр 10—11 м, а ширина смуги каменів до 2,0 м. Кільце мало розрив у південно-західній частині на довжину 3,5 м і складалося з невеликих каменів. У центрі нього розташовувався невеликий квадратний майданчик, складений із кам'яних плиток. Це залишки підлоги поховальної камери, від якої нічого більше не залишилося. На площі кургану знайдено фрагменти кількох глиняних посудин (миска, банкоподібний горщик з розчленованим валиком по вінцях тощо).

На кургані 12 (вершина Гусикової гори) розкрито частину північно-західного сектора, яка залишалася нерозкопаною у 2010 р. Сюди заходив край кам'яної конструкції насипу. Прирізка дала змогу повністю простежити її особливості. Загалом вона мала форму овалу, витягнутого з північного заходу на південний схід на 11,65 м і з південного заходу на північний схід на 7,94 м та була складена з різних за розмірами каменів. В основі були великі брили вагою по 150—200 кг. У північно-західному секторі, де в минулому році виявлено кілька захоронень, розчищено ще кілька частин людського кістяка, що лежали у природній заглибині. Серед них — дві стегнові кістки, фрагменти гомілки. Розташування їх говорить про скороченість поховання.

Курган 6 датується ранньоскіфським часом (VII—VI ст. до н. е.), а 12 належить до пізньої бронзи (ПЕРЕПИТАТИ XVI—XV—XIV—XIII ст. до н. е., комарівська культура).

Поселення розташоване за 1,0 км південно-західніше Кам'янко-Спасівської курганної групи. Ділянка має нахил на схід, де у видолинку бере свій початок невеликий струмок, який впадає у р. Шандрова. Його лівий берег займає велике поселення площею 1200 × 165 м з культурними нашаруваннями трипільської доби, пізньої бронзи, раннього заліза та ранніх слов'ян. Поселення інтенсивно розорюється і змивається осадами. Через західну частину поселення місцевим керівництвом заплановано прокласти дорогу, що повинна з'єднати села Романівку й Іванківці із зоною Сатанівського курорту. Тому прийнято рішення дослідити частину пам'ятки, що потрапляє під будівництво. Попереднім шурфуванням встановлено, що культурний шар на схилі практично змитий, має потужність до 10—12 см і розташовується на поверхні; а там, де трохи рівніше він залягає на глибині 0,5—0,6 м і досягає товщини 0,4—0,6 м. Зауважимо, що нова дорога збігається зі старою, яка кілька разів змінювала своє розташування, зміщуючись періодично то вліво, то вправо. Від цього культурні шари зазнали серйозної руйнації.

За допомогою техніки вдалося зняти верхній шар ґрунту на площі понад 1200 м2. Під час її зачистки виявлено залишки восьми споруд дуже поганої збереженості. Спостереження підтвердили їх призначення як житлових. Представлені вони, головним чином, керамічними уламками та скупченнями глиняної обмазки, яка, ймовірно, є залишками зруйнованих печей. За часом відкриті об'єкти належать до пізньої бронзи, раннього скіфського часу та ранніх слов'ян. Найкраще їх репрезентують будівлі 2 і 8.

Житло 2 — це округла у плані напівземлянка з діаметром до 4,50 м і глибиною 1,08 м. Її стінки у вигляді уступів звужуються до дна. Під північ-

но-західною стінкою лежала купа глиняної обмазки з відбитками пруття від вщент зруйнованої печі. Розвал мав розміри 108 × 90 см та висоту 0,35 м. У заповненні знайдено велику конусоподібну миску із загнутими до середини вінцями, а також фрагменти інших посудин, які можуть належати до IX—VIII ст. до н. е.

Житло 8 теж напівземлянка, але доби ранніх слов'ян. Вона перерізала культурні відкладення ранньоскіфської доби, мала підквадратну в плані форму — 5,3 × 4,2 м і заглиблювалася на 0,8 м. В одному з кутів розташовувалася піч-кам'янка чудової збереженості. Вона помітно розширювалася донизу, де її розміри сягали 1,60 × 1,65 м. Така конструкція надавала пічці додаткової міцності та запобігала розповзанню каміння. Черінь пропалений на 6,5 см. Житло зазнало пожежі. Уціліли обгорілі частини балок. У заповненні траплялася кераміка, характерна для VI—VII ст. Це фрагменти горщиків з ледь розхиленими вінцями, частини стінок, денця. Увагу привертають уламки великої глиняної товстостінної жаровні.

Інші житлові приміщення збереглися значно гірше. Не вдалося визначити їхні точні розміри. За попередніми міркуваннями їх можна датувати VII—VI ст. до н. е. і вони синхронні дослідженим курганам. Причому посуд з курганів і поселення за всіма ознаками є повністю ідентичним. Складається враження, що він виготовлявся якщо не одним майстром, то принаймні в одному ремісничому центрі. Майбутнє комплексне вивчення цих двох пам'яток може бути особливо важливим для з'ясування низки питань давньої історії краю.

В.А. Захар'єв, Б.С. Строцень

ПОХОВАННЯ ЕНЕОЛІТУ—БРОНЗИ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

2011 р. на території Хмельницької обл. працівниками Хмельницького відділу ДП ОАСУ «Подільська археологія» проведено рятівні розкопки на двох об'єктах культури кулястих амфор і виявлено могильник доби бронзи(?).

1. Поховальний комплекс культури кулястих амфор розташований за 1,0 км на північний-захід від с. Ілятка Старосинявського р-ну в уроч. Долина Коханів, що примикає з півдня до р. Іква. Під час збирання картоплі місцеві мешканці натрапили на три припасовані одна до одної вапнякові плити перекриття. Конструкція орієнтована віссю майже за лінією схід—захід. Дві плити першовідкривачі підняли.

Центр комплексу — могила з п'яти кістяків, які лежали не в анатомічному порядку, а у вигляді спеціально викладеного скупчення кісток (поховання 1—5). Воно мало підпрямокутну форму завдовжки 1,55 м (схід—захід), завширшки — 0,95 м. Глибина могили 0,68—0,70 м від сучасної поверхні.

Серед кісток виявлено попарно чотири кістяні пряжки для широких ременів. Під кістками у східній частині скупчення зафіксовано декілька дрібних вуглинок.

Ще один кістяк лежав окремо за 0,25 м на північний захід від основного скупчення.

Майже впритул до скупчення з південного сходу зафіксовано *in situ* череп з шийними хребцями та ключицею (поховання 7). Кістяк знищили відкривачі. Біля нього вони знайшли та розтрощили дві посудини: орнаментований на плечиках лускоподібними вдавленнями у вигляді трикутників, що чергуються з подвійними звисаючими смугами, чорно-коричневий кулястий горщик і коричнево-червоний неорнаментований полумисок або амфору із залощеною поверхнею.

2. Традиційну для південної групи культури кулястих амфор поховальну кам'яну скриню розкопано за 700 м на схід від с. Зайчики Волочиського р-ну на схилі видолинку, що з'єднується з долиною р. Збруч. Під трьома поперечними вапняковими плитами, одна з яких антропоморфна, розміщувалася поховальна камера розмірами 2,1 × 1,1 × 1,0 м, орієнтована повздовжньою віссю на 120 ° у південно-східному напрямку.

Поховання у могилі порушене двічі: місцевими краєзнавцями на межі 1970-х рр. і за доби середньої бронзи. Придолівковий шар до 5—8 см залишився неушкодженим лише частково — у північно-західній частині. На плоских каменях, якими було викладено дно могили, лежали *in situ* стопа та залишки спаленої дошки.

У скрині виявлено останки двох осіб, а також ікло свині. За межами скрині (біля західного кута) простежено костяницю із залишками двох—трьох осіб.

З датуючого матеріалу в могилі та за її межами зібрано фрагменти двох посудин: тонкостінної неорнаментованої кулястої амфори культури кулястих амфор і ліпної товстостінної чорної миски з валиком, що йде вертикально від денця до вінчика, можливо, бабинської культури.

3. Шурфуванням ділянки, яка відводилась у приватну власність, на території Давидковецької сільради Хмельницького р-ну виявлено могильник. Він розташований на вершині західного сектора дюни за 200 м від с. Копистин цього ж району, що лежить потойбіч річки.

У траншеях простежено поховання чотирьох дорослих осіб, підлітка та немовляти. Глибина залягання кістяків 0,40—0,65 м від рівня сучасної поверхні. Кістяки орієнтовані на південний схід і північний захід. Двоє з дорослих поховані горілиць, інші — у скорченому стані на боці, один, очевидно, був міцно зв'язаний.

Час функціонування могильника через відсутність супровідного матеріалу поки що невизначений.

Е.В. Овчинников, О.Г. Погорілець, А.В. Панікарський, Є.В. Пічкур

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Влітку 2011 р. продовжено розвідки на пам'ятках, розташованих в околицях смт Меджибіж. Основне завдання — дослідження пам'яток трипільської доби у регіоні Верхнього Побужжя, але не менш цікавими виявилися матеріали інших епох з багатошарових поселень і пунктів, розташованих у безпосередній близькості до трипільських. У роботах брали участь співробітники ІА НАНУ, ДІКЗ «Межибіж», гуртківці Міжнародного центру дитячо-юнацького туризму м. Київ (керівник С.Г. Виклюк), студенти-практиканти Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини (керівник В.В. Карпенко).

Русанівці 1 — поселення трипільської культури та давньоруського часу на східній околиці с. Русанівці Летичівського р-ну Хмельницької обл. Трипільське поселення датується початком етапу В ІІ. У поточному році роботи проводилися на схід від кінцевої частини мису. Виявлена наземна будівля-«майданчик», яка вписується в умовну кільцеву «вулицю», що була намічена у 2010 р. Нижче умовного кордону трипільського поселення відкрито середньовічний могильник. Одне з поховань знайдено повністю збереженим. Це трупопокладення у випростаному стані, головою на захід, кисті рук зімкнені під черевом, безінвентарне. Інші поховання зруйновані, залишилися дрібні фрагменти кісток. Ще нижче частково зафіксовано заглиблену будівлю підквадратної форми. Зважаючи на те, що на поверхні цієї частини пам'ятки раніше спостерігалася найбільша концентрація давньоруської кераміки (XII—XIII ст.), то відкриті об'єкти попередньо можна віднести до цього часу.

Меджибіж-«Рибгосп» — багатошарове поселення на правому березі Бужка, розташоване на майже пласкому мисоподібному виступі першої надзаплавної тераси, обмеженому річкою та сухим руслом струмка. Пам'ятка відкрита О.Г. Погорільцем у 1980-ті рр. Перевірена площа розповсюдження підйомного матеріалу складає близько 900 × 50 м. Матеріали належать до чотирьох епох: пізній енеоліт, пізня бронза, раннє середньовіччя та Давня Русь (рис. 1, 1).

Енеоліт представлений трипільською керамікою (напівсферичні миски, пряслиця з озалізненої глини із природною домішкою пилоподібного піску) і виробами з кременю, переважно волинського типу (ретушовані пластини, долото та відбійник, всього вісім екз.). Також є матеріали культури кулястих амфор і репінсько-рогачицького кола (по одному екз.). Датування відкоректоване — кінець С І або межа С І/С ІІ.

Доба пізньої бронзи—раннього заліза представлена керамікою, зокрема білогрудівського типу. До доби бронзи належать також вироби з кременю — виїмчасте знаряддя і скол зі шліфованої сокири з волинського кременю, вістря стріли верболистої форми з місцевого кременю.

До епохи раннього середньовіччя (празько-корчацька культура) належить незначна кількість фрагментів ліпного посуду (стінки та два денця), які знайдено на південно-східному кінці мису.

Кружальна кераміка, фрагмент скляного браслету та вироби з бронзи (уламки хрестиків, браслетів, три дзвіночки) датуються давньоруським часом (XII—XIII ст.).

Меджибіж, уроч. Довжок — поселення трипільське та черняхівське, розташоване на мисоподібному підвищенні приблизно за 1,5 км від поселення Меджибіж—«Рибгосп» уверх за течією струмка. Трипільська культура представлена керамікою: фрагменти покришок, кубкоподібної посудини, миски із зооморфним наліпом, вироблені з озалізненої відмуленої глини із природною домішкою пилоподібного піску; і виробами з волинського кременю (чотири екз.), серед яких є знаряддя — скобель на відщепі, вістря стріли видовженої підтрикутної форми з прямою основою (рис. 1, 1). Особливості в орнаментації посудин (монохромний розпис із білою облямівкою) вказують на ймовірний час існування пам'ятки — початок етапу В ІІ. Знайдено також фрагменти ліпних і гончарних посудин черняхівської культури (рис. 1, 2).

Головчинці 2. До ДІКЗ «Межибіж» місцевим

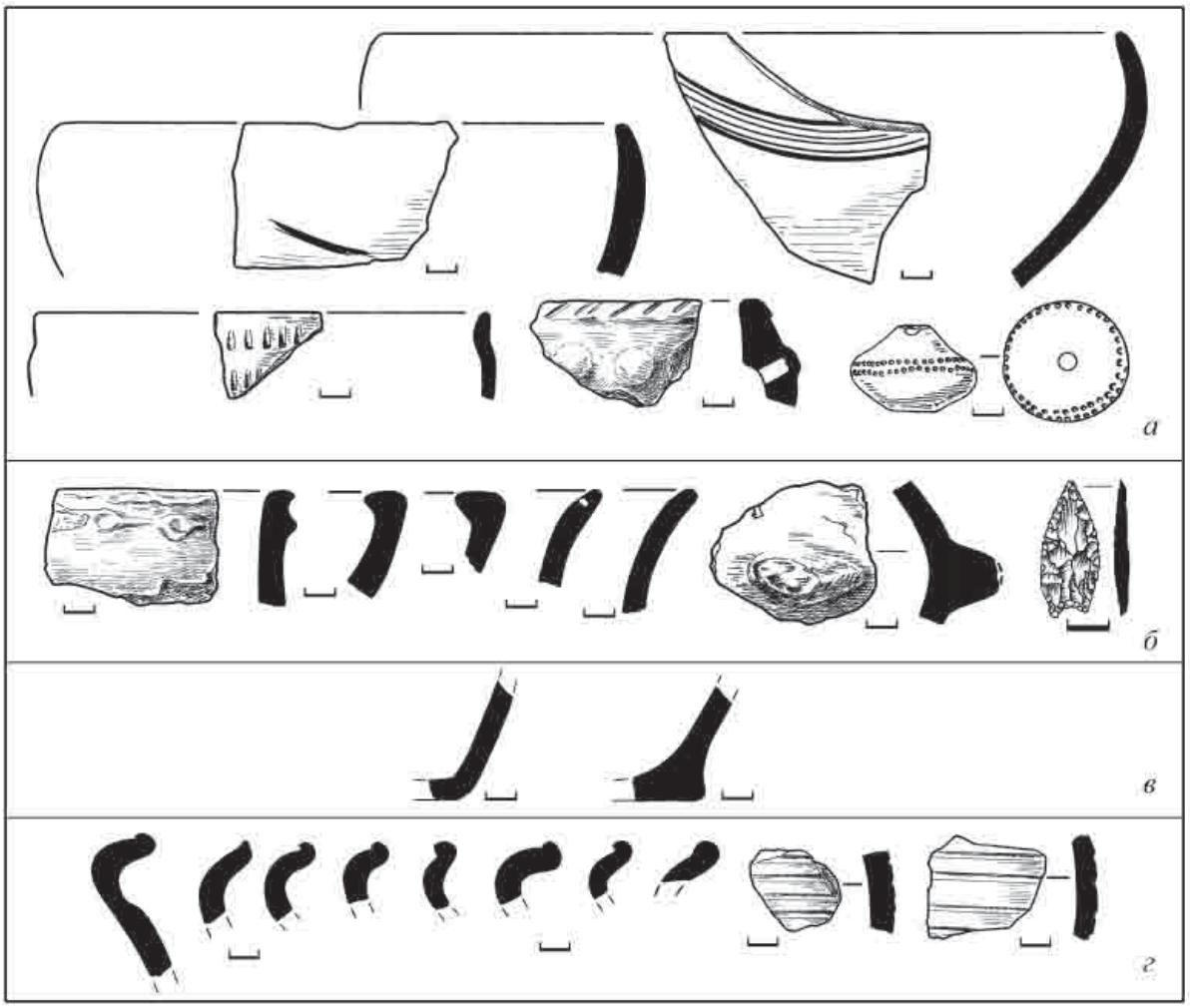

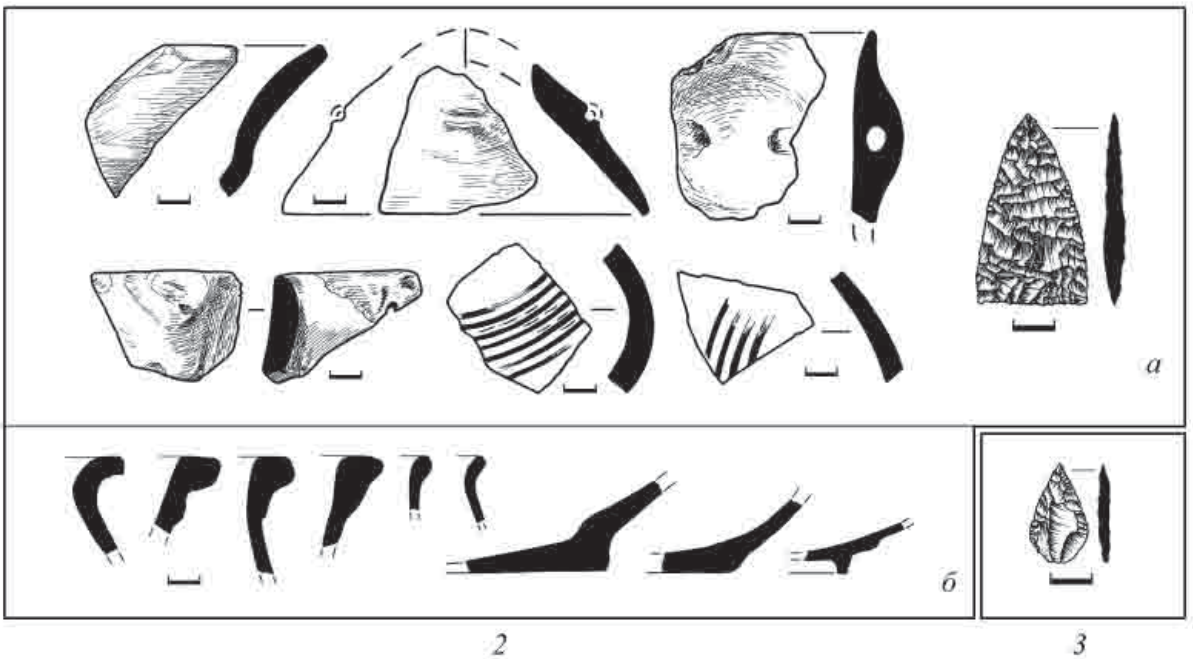

Рис. 1. 1 — Меджибіж—«Рибгосп»: *а* — енеоліт ; *б* — пізня бронза—раннє залізо; *в* — ранні слов'яни; *г* — Давня Русь; *2* — Меджибіж, уроч. Довжок: *а* — трипілля; *б* — черняхів; *3* — Головчинці 2, доба бронзи

мешканцем О.Г. Калюжним надані фрагмент тесла зі сланцю (трипілля?), а також вістря стріли (рис. 1, 3) з місцевого кременю, оброблене по краях двосторонньою ретушшю (доба бронзи).

Автори висловлюють щиру подяку колегам К.П. Бунятян, Ю.Ю. Башкатову, С.Д. Лисенку, А.В. Ніколовій, Л.А. Спіциній і О.В. Петраускасу за надані консультації.

В.М. Степанчук, С.М. Рижов

РОЗКОПКИ НА МІСЦЕЗНАХОДЖЕННІ МЕДЖИБІЖ

У 2011 р. продовжено дослідження на палеонтологічному та палеолітичному місцезнаходженні Меджибож, розпочаті спільними зусиллями ІА НАНУ і КНУ ім. Тараса Шевченка кількома роками раніше. У польових роботах брали участь співробітники ІА НАНУ, КНУ ім. Т. Шевченка, Інституту географії НАНУ, Львівського національного університету ім. І. Франка, група магістрів історичного факультету КНУ ім. Т. Шевченка, а також добровольці. Успішному проведенню робіт 2011 р. активно сприяв О.Г. Погорілець (директор Меджибозького заповідника).

Нагадаємо, що у результаті рекогносцирувальних робіт 2008—2009 рр. засвідчено археологічний статус пам'ятки та встановлено безперечну перспективність його подальших досліджень. Поодинокі артефакти та фрагменти кісток тварин хазарського фауністичного комплексу виявлені тоді у спільному заляганні в алювіальних відкладах міндель-риського міжльодовиків'я (~420—380 тис. років тому). Головною метою робіт 2011 р. став пошук ділянок, багатих на свідчення життєдіяльності давньої людини. Основні дослідження звітного року проводилися на різних ділянках так зв. точки 1, тобто на місці розкопок В.К. Пясецького і Л.І. Рековця 1990-х — початку 2000-х рр., а також нашого основного розкопу 2009 р. Крім того, мінімальне за обсягом тестування відкладів проведено на нововиявленому пункті А, який розташований нижче за течією Південного Бугу, звідки походять вірогідні археологічні й ізольовані палеонтологічні матеріали. Під час обстеження берегової зони Південного Бугу зафіксовано виходи кременю алювіального походження (очевидно, місцеві).

У точці 1 виявлено ділянки з відмінними стратиграфічними послідовностями. Уперше на місцезнаходженні зафіксовано ділянку, позбавлену алювіальної пачки, проте вона містила у своїх нижніх відкладах декілька шарів заляган-ня давніх артефактів і, можливо, рештки вогнища. У пізніших відкладах, що належать до кінця плейстоцену, також виявлено окремі артефакти.

У колонках з алювіальними седиментами завадівського (міндель-риського) часу зафіксовано відносно численні та добре збережені фауністичні рештки, а також поодинокі кам'яні артефакти з різних порід.

Серед кам'яних виробів є галькові знаряддя (рис. 1, 1, 4), знаряддя на сколах, нуклеподібні уламки, сколи (рис. 1, 2, 3, 5), лусочки. Артефакти з кременю і кремнистих порід характеризуються принаймні двома відчутно різними типами збереження, що, мабуть, свідчить про наявність на місцезнаходженні свідоцтв двох, віддалених у часі епізодів перебування людини. У 2011 р. одержано деякі нові дані щодо геологічної позиції давнішої серії знахідок (так зв. «давній комплекс»). Отримано також нові дані для реконструкції палеоландшафту міндель-риського міжльодовиків'я у районі місцезнаходження.

Стан збереженості кісток, які супроводжували серію артефактів кращої збереженості (так зв. «основний комплекс»), не відрізняється від стандартного для палеолітичних пам'яток. Багато з них мають так зв. «зелені» (тобто свіжі) злами, ознаки розщеплювання. Знайдено кілька фрагментів кісток з вірогідними слідами від кам'яних знарядь (нарізки). Привертає увагу оформлений оббивкою фрагмент трубчастої кістки великої тварини — слона або носорога.

Отримані в 2011 р. дані вкотре засвідчили, що на сьогодні Меджибож є найперспективнішим для регулярного дослідження нижньопалеолітичним місцезнаходженням в українській частині Східноєвропейської рівнини.

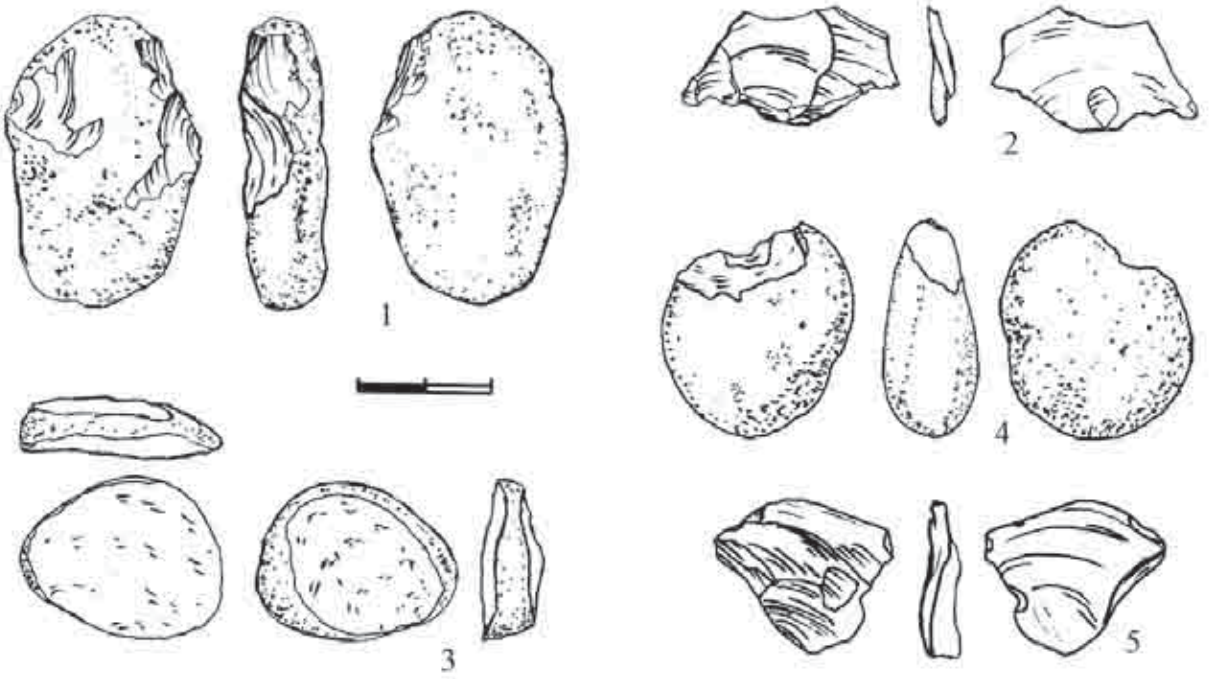
1
2
3
4
5

Б.С. Строцень, С.Ю. Демидко, М.Б. Строцень

ЗАВЕРШЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА У ЛІСОВИХ ГРИНІВЦЯХ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Могильник черняхівської культури в Лісових Гринівцях біля м. Хмельницький відкрито випадково в 2010 р. під час земляних робіт на земельній ділянці, відведеній під будівництво комерційно-розважального закладу. Слід зазначити, що висновок органу охорони культурної спадщини по цій ділянці був виданий у лютому 2008 р. без проведення наукової експертизи (у той час на Хмельниччині не було структур, які могли б проводити таку експертизу, а ДП ОАСУ «Подільська археологія» розпочала свою діяльність в області з кінця червня 2008 р.). Побачивши під ковшами екскаваторів людські кістки, робітники призупинили роботу. Інформація про подію поступила до управління культури Хмельницької ОДА. Не вдаючись у подробиці, зазначимо, що завдяки принциповій позиції управління культури (начальник І.М. Трунова) та відділу охорони пам'яток (тоді його очолював С.М. Шпаковський) впродовж 2010—2011 рр. вдалося провести рятівні дослідження на збереженій частині пам'ятки. Могильник розташовувався на пагорбі, який практично знівелювали, готуючи будівельний майданчик. Не потурбованим залишився невеликий останець завширшки від 5,0 до 7,0 м, на якому на майданчику завдовжки 35 м розміщувалися черняхівські поховання.

У 2010 р. розкопано сім поховань, з них п'ять — західної орієнтації, одне — північної і одне — невизначеної. Більшість захоронень обрядово порушені в давнину.

Упродовж 2011 р. дослідження некрополя завершено. Розкопано 12 поховань (одне — північної орієнтації, 10 — західної, одне — невизначеної). Серед поховань західної орієнтації шість з інвентарем, два безінвентарні, два — невизначені. Два поховання обрядово порушені, шість непорушені та два невизначено.

У похованні 9 (непорушене, північної орієнтації) знайдено дві кружальні миски, одноручний глечик, вазоподібну миску, а в ній — лискований глиняний кубок, кістяний трискладовий гребінь, пряжку. Окрім того, зафіксовано залишки залізних виробів, сильно пошкоджених корозією, кістки тварини або птаха, а між ребрами — сильно пошкоджене залізне втульчате(?) вістря стріли.

Інвентар захоронень західної орієнтації значно бідніший. Як правило, у такі могили покладено по одній глиняній посудині, іноді скляний кубок, прикраси тощо. Цікавим у цій групі є поховання 15/16. Це захоронення дорослого (жінки?), поряд з яким покладено череп дитини (дівчинки?).

В одному випадку (поховання 20) орієнтацію визначити не вдалося. Його незначні залишки розміщувалися на краю останця, а основна частина знищена земляними роботами. Серед поховань західної орієнтації два обрядово порушені в давнину.

У трьох комплексах виявлено датуючі матеріали. Поховання 9 — кістяний гребінь, залізна пряжка, 13 — дві фібули, бронзова пряжка, скляний кубок, 18 — дві пряжки та скляний кубок. Матеріали з поховань 9 і 13 датуються другою половиною IV ст., а з 18 — останньою чвертю IV ст.

Отже, про недоруйновану частину пам'ятки можна сказати наступне:

1. домінують поховання західної орієнтації;
2. частина поховань західної орієнтації обрядово порушена в давнину;
3. близько половини поховань західної орієнтації супроводжувалися інвентарем;
4. датуються досліджені захоронення другою половиною IV ст.

Водночас залишаються питання, на які ми не зможемо дати відповіді: яка загальна площа некрополя; скільки було захоронень на могильнику; протягом якого часу його використовували; поховання західної орієнтації домінували загалом на некрополі чи тільки на дослідженій частині пам'ятки, тощо.

В.І. Якубовський

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ РОЗКОПОК НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО м. ГУБИН І ЙОГО ОКРУГИ В 2010—2011 рр.

З 1997 р. експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка проводить дослідження на городищі XII—XIII ст. літописного Губина, що розташовується в однойменному селі Старокостянтинівського р-ну на Хмельниччині. У 2010—2011 рр. роботи провадилися на городищі та в його найближчій окрузі (рис. 1).

Роботи на городищі. У польових сезонах 2010—2011 рр. розкопки продовжено у крайній південно-західній частині Південного майдану городища. Тут досліджено чотири ділянки загальною площею 262,5 м2, якими охоплено частину внутрішнього схилу валу та невелику площу подвір'я Південного майдану, що прилягає до внутрішнього кільця валу. У процесі робіт відкрито чотири ґрунтові поховання, частину рову та рештки кліті з речовим інвентарем XII—XIII ст.

Рів виявлено в межах ділянки XLI (2010 р.). Зафіксовано половину коритоподібної смуги завширшки 3,4 м. Довжина дослідженої частини — 6,0 м. Рів підтрикутної у перетині форми завглибшки 1,8 м і містив у заповненні каміння та фрагменти кераміки XIII ст.

На площі ділянок XL і XLI виявлено чотири безінвентарні поховання, здійснені за християнським обрядом. Їх відкрито в давньоруському культурному шарі, за декілька метрів на схід від рову, на глибині 0,7—0,8 м від поверхні (рис. 2).

Кліть 22 (загальна польова нумерація об'єктів, виявлених на городищі) розчищено під внутрішнім схилом валу першої оборонної лінії, що захищала подвір'я Південного майдану (розкоп 2011 р., ділянка XLII). Будівлю зафіксовано за рештками спалених дубових колод діаметром 0,25—0,30 м, які збереглись у найнижчому ряді вінець розміром 4,2 × 3,1 м. Долівка, що місцями вигоріла до цеглястого кольору, виявилася вкритою тонким шаром попелу, перемішаного з дрібними фракціями спалених дерев'яних конструкцій. На долівці знайшли фрагменти роздавлених горщиків

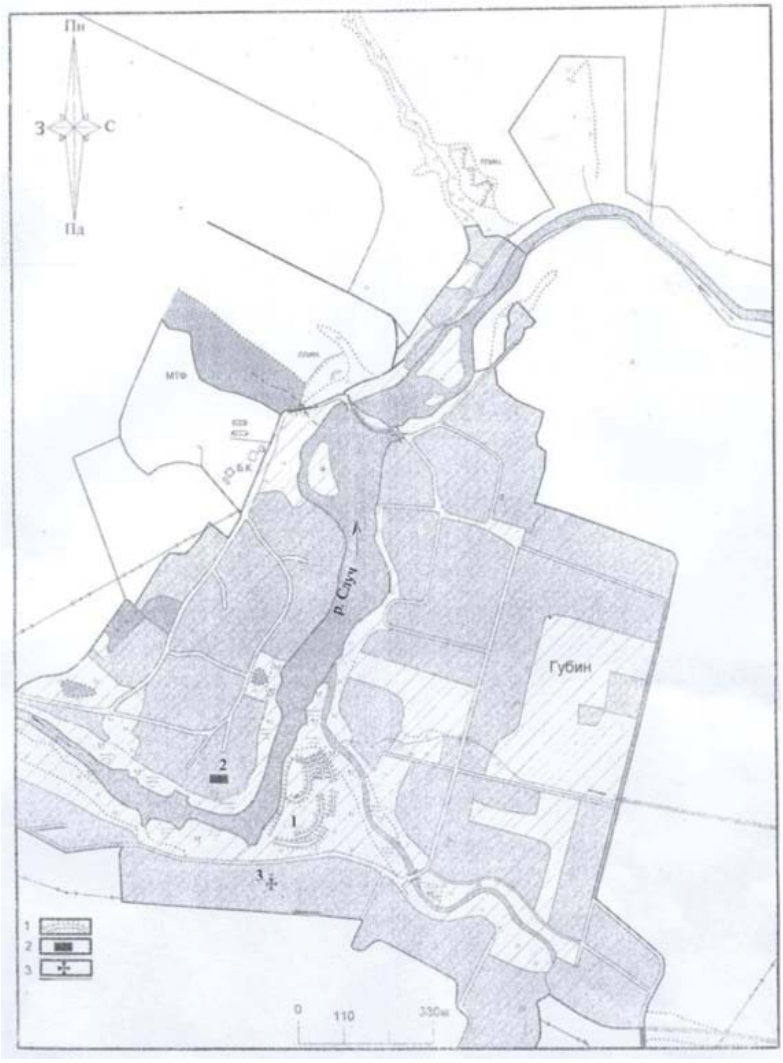

Рис. 1. Роботи на території середньовічного Губина та його околиць у 2010—2011 рр.: *1* — городище XII—XIII ст.; *2* — середньовічний торгово-ремісничий посад; *3* — могильник XII—XIII ст.

Рис. 2. Поховання на ділянці XLI (2010 р.)

XII—XIII ст., а також інші давньоруські речі господарсько-побутового призначення. Увагу привертає набір прикрас, складовими якого є срібна лунниця і 14 намистин (рис. 3, 4). Під кліттю виявлено культурний шар трипільської культури завтовшки 0,70—0,75 м.

Роботи за межами городища. Вперше на лівобережній частині сучасного с. Губин в уроч. Село, що розташовується навпроти укріпленого центру міста, у 2010 р. закладено розкоп площею 64,5 м2 для вивчення топографічної структури літописного Губина. Тут зафіксовано два горизонти культурних нашарувань. Нижній на глибині 1,0 м від поверхні перекриває собою материк — давньоруський із будівельними рештками й інвентарем XII—XIII ст. Товщина вказаного шару 0,60—0,65 м. Верхній шар — ґрунт (гумус) темного відтінку завтовшки 0,30—0,35 м, в якому простежено пізньосередньовічну кераміку, що датується за знахідками п'яти солідів другої половини XVII ст. Обидва культурні шари пошкоджено перекопами часів Другої світової війни.

У давньоруському культурному горизонті відкрито рештки нижніх частин ливарних горнів, заповнених деревним вугіллям, шлаками та уламками кричного заліза, які прикипіли до стінок виробничих споруд. Загальна вага криць, які знайдено в залишках горнів і навколо них — 9 845 г. Шматки кричного заліза різні — від 0,5 до 950 г. Уцілілі частини горнів — це округлі та еліпсоїдні у плані глинобитні об'єкти розміром від 1,4 × 1,0 м (1) до 1,5 × 1,3 м (3), споруджені в материку. Біля горна 3 зафіксовано передпічну яму, заповнену попелом з фрагментами кераміки XIII ст. Стінки та дно горнів випалені на глибину 0,15—0,18 м та являють собою щільну печину цеглястого кольору.

За 0,95 м на північ від горнів 1 і 2 зафіксовано житлову будівлю. Її котлован (розмір 2,5 × 3,0 м) опущено в материк на глибину 0,35 м. Піч (розмір 1,1 × 1,0 м) врізана в материк поза контурами заглибленої частини. У заповненні, яке перекривало долівку, знайдено деформований давньоруський браслет, уламки скляних браслетів і фрагменти горщиків другої половини XIII ст.

За 80 м на південь від укріплень Губинського городища вперше зафіксовано давньоруський могильник з підплитовими похованнями, окремі з яких супроводжуються матеріалами XII—XIII ст. Контури могил зафіксовано на розкопі площею 329,5 м2, на глибині 0,35—0,55 м від поверхні.

Усього досліджено 22 поховання, з яких п'ять мали плитове перекриття, порушені під час оранки. У дев'яти могилах поховано дітей. У похованнях знайдено цвяхи, а також срібну підвіску типу півтора витка (пох. 3; рис. 3, 3) і вістря бронебійної стріли (у кістці правого плеча пох. 7). Уламки кружального посуду XII—XIII ст. зафіксовані між могильними ямами.

Отже, роботи двох останніх сезонів продемонстрували необхідність продовження дослідження літописного Губина в контексті вивчення його сільськогосподарської округи.

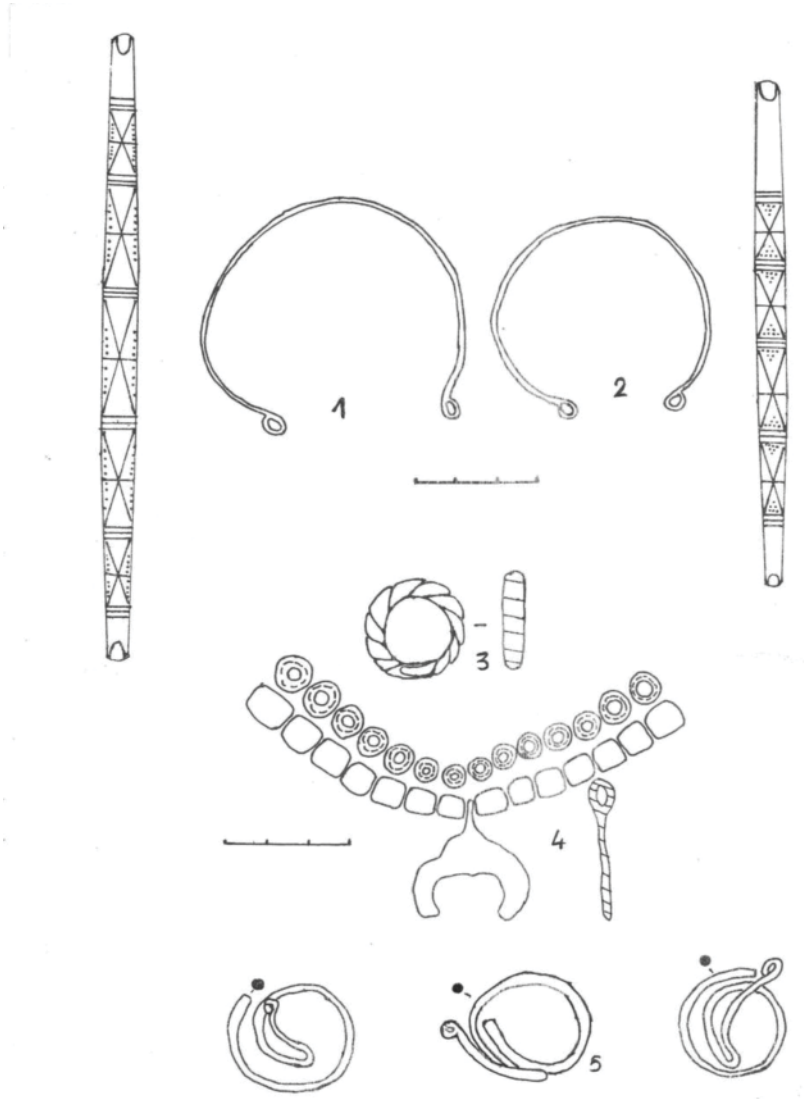

Рис. 3. Губин. Речові знахідки 2011 р.: *1, 2* — пластинчасті браслети; *3* — кільце звитого типу; *4* — лунниця з прикрасами; *5* — скроневі кільця

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

С.С. Бессонова, М.П. Сиволап

РОЗКОПКИ КУРГАНУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В НИЖНЬОМУ ПОРОССІ

Улітку 2011 р. спільна експедиція ІА НАН України і Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького провадила охоронні розкопки кургану на землях Нетеребської сільради Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Курганний могильник розташовувався на мисоподібному підвищенні, обмеженому терасою корінного лівого берега Росі та глибоким залісеним яром, де протікає струмок — притока р. Полонка. До наших часів тут збереглися лише два насипи, знівельовані оранкою. Один з них заввишки 0,6—0,7 м і діаметром 25—30 м, другий — Козацька Могила — заввишки близько 2,0 м. Курган пограбований двічі — вперше у скіфські часи та вдруге скарбошукачами восени 2008 р. Знайдені ними дві амфори, ніж, декілька бронзових платівок від наборного паска і 29 бронзових вістер стріл вдалося повернути. Одна з амфор — піфоїдна та належить до так зв. типу Солоха 1 (рис. 1). Її висота 76,5 см, на одній ручці кругле клеймо з монограмою. Інша амфора гераклійська. Знахідки передані до Черкаського обласного краєзнавчого музею. Грабіжницький розкоп засипаний, а пам'ятка перебувала під постійним спостереженням.

На момент розкопок у 2011 р. насип кургану мав діаметр близько 40 м і був заввишки 1,8 м. Приблизно 0,3—0,4 м ґрунту зрізано внаслідок пограбування у 2008 р. Під насипом на рівні давнього горизонту знайдено два поховання — людини (1) і коня (2), залишки тризни та два кільцеві рови. Курган зведено за один раз з чорноземного ґрунту на похованому чорноземі (глибина близько 0,4 м від сучасної поверхні). ***Поховання 1***, що розміщувалось у центрі підкурганного простору, здійснено в чотирикутній стовповій ямі з заокругленими кутами, розмірами 3,9 ×3,9 м, орієнтованій з північного північного заходу на південний південний схід. Глибина від рівня горизонту 1,95—2,30 м. Яма перекрита *плахами* завтовшки 5,0—10 см, покладеними у напрямку північ—південь. Зверху *настилу* накидано материковий викид з глини, який утворював кільце навколо поховання з проходами із заходу та сходу. У кутах ями і посередині кожної стінки вкопано стовпи, дев'ятий стовп встановлено у центрі. Дно могили було вкрито підстилкою з очерета або кори. На дні ями розміщувалися два скелети, пошкоджені грабіжниками. Положення скелета 1 не встановлено. Під ним простежено залишки

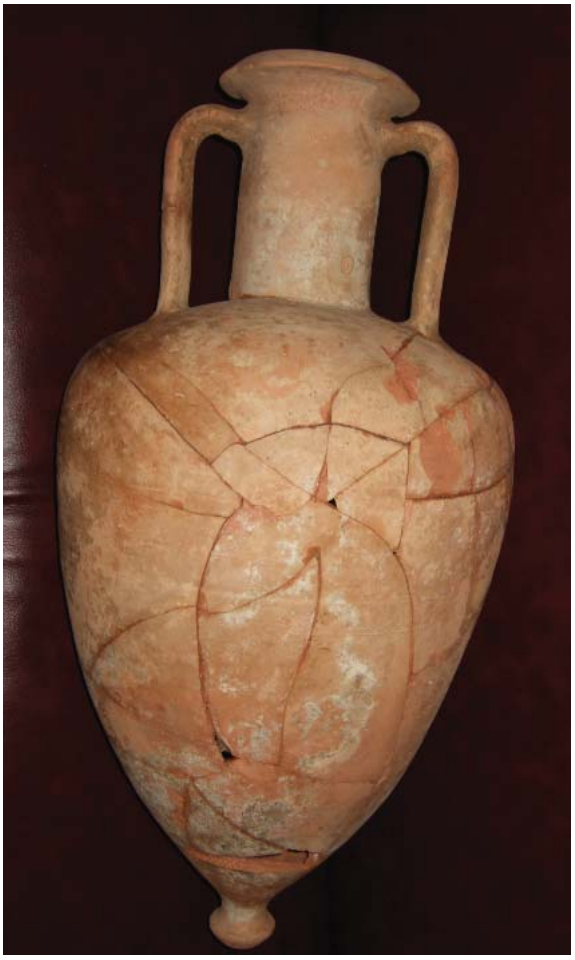

Рис. 1. Амфора з поховання 1

Рис. 2. Золота пластина зі схованки в похованні 1

дерев'яного настилу, поряд — фрагменти бронзового набірного паска та бронзові цвяхи із залишками дерева (від сагайдака?). Скелет 2, від якого збереглася лише верхня частина, орієнтований головою на схід. Поряд з ним виявлено сагайдачний набір з 29 бронзових трилопатевих вістер стріл. У заповненні ями та в її придонній частині знайдено залишки інвентарю: фрагменти амфорних стінок, уламки дерев'яного блюда з кістками тварин, бронзові платівки від паска, бронзові вістря стріл, два залізні ножі з кістяними обкладинками руків'я (і ще декілька фрагментів), два фрагменти ліпного посуду, скляні намистини чотирьох різних типів, уламки зернотерки(?). Ймовірно, камінням було обкладено денця амфор, поставлених біля стінки ями. Незважаючи на подвійне пограбування, збереглися два вироби з дорогоцінних металів: гривня в розігнутому стані із золотого дроту завдовжки 55 см і діаметром 0,3 см (золото 720 проби), а також срібна позолочена платівка від головного убору із зображенням чотирьох крилатих грифонів (рис. 2). Платівка була згорнута в декілька разів і покладена в невелику схованку неподалік від голови скелета 2. Довжина платівки 30 см, ширина 8,0 см, срібло 875 проби. На бічних частинах платівки є дрібні отвори для пришивання — вірогідно, до шкіряної основи головного убору.

Поховання 2 (коня) розміщувалося на відстані близько 3,0 м на схід від поховання 1. Здійснено в катакомбі II типу. Розміри вхідної ями — 3,0 × 2,0 м, підбою — 3,60 × 2,15 м, глибина — 4,25 м. Дно вхідної ями відділено від камери двома уступами: верхній доволі крутий, а нижній у вигляді похилого пандусу. Перед входом у катакомбу — поріг завширшки 0,1—0,4 м. Скелет коня лежав на лівому боці, головою на захід, у бік основного поховання. Поряд були залізні вудила, псалії і пряжка, а також кістяна проколка. Круп коня розташовувався в заглибленні (0,2—0,4 м) розмірами 2,4 × 0,8 м, на дні якого був шар затечної глини завтовшки 1,0—3,0 см. Курган пограбований через кінську могилу — звідси грабіжницький хід підведено до східної стіни камери основного поховання.

Майданчик із залишками тризни (розмірами приблизно 4,25 × 2,00 м) розташовувався за 10—12 м на захід від центру, біля внутрішнього рову. Тут знайдено три фрагменти ліпних посудин, вісім фрагментів чорнолакового килика, 74 фрагменти амфор, зокрема і від горла гераклейської амфори з енгліфічним клеймом, а також декілька уламків кісток тварин. Внутрішній рів діаметром близько 30—35 м, завширшки 1,2—1,5 м і завглибшки 0,8—0,9 м. У ньому не містилося знахідок, за винятком одного фрагмента зернотерки. Зовнішній рів діаметром 33—38 м віддалений від першого на 1,0 м. Викидом із нього був засипаний внутрішній рів. Знахідки: фрагменти амфор (в основному в західній частині) та декілька уламків кісток тварин. Курган можна попередньо датувати серединою IV ст. до н. е.

А.В. Борисов

ДОСЛІДЖЕННЯ У ПОРОССІ

У 2011 р. обстежено пам'ятки у декількох мікрорегіонах Поросся. Роботи провадилися для виконання планової теми відділу та розробки теми дисертаційного дослідження автора «Давньоруське Поросся: система заселення». Завдання розвідок — уточнення та перевірка ключових характеристик відомих пам'яток, а також пошук нових. Така постановка завдання обумовлена відсутністю необхідної інформації про розміри, площу, топографію, експозицію значної кількості пам'яток.

Розвідками охоплено басейн р. Нехворощ (ліва притока р. Рось) та регіон між селами Набутів, Деренківець, Драбівка та Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Роботи проводилися маршрутними розвідками вздовж берегів річок. Обстежено пам'ятки Поросся, які досліджувалися у 1950—1970-х рр., зокрема в уроч. Дівич Гора поблизу с. Сахнівка, уроч. За Прірвою біля с. Деренківець. У результаті розвідок уточнено та доповнено інформацію про ці пункти, здійснено фіксацію їх сучасного стану. Виявлено кілька нових пам'яток у басейні р. Нехворощ, зокрема три нових поселення черняхівської культури та одне поселення раннього скіфського часу.

Продовжено дослідження на давньоруському городищі Пекарі 2. З'ясовано потужність культурного шару, його стратиграфію, площу та конфігурацію. За результатами шурфування зафіксовано матеріали доби бронзи, давньоруського часу та пізнього середньовіччя. Уточнено загальну топографію пам'ятки.

У наступних польових сезонах особливу увагу планується зосередити на дослідженні слабко обстежених територій і окремих регіональних скупчень пам'яток Поросся.

Б.В. Магомедов, С.В. Діденко

МОГИЛЬНИК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЛЕГЕДЗЕНЕ

Нові роботи на черняхівському могильнику на околиці с. Легедзене Тальнівського р-ну Черкаської обл. стали продовженням досліджень 2008—2010 рр. У 2011 р. розкопки проведено у північно-західній частині пам'ятки. На розкритій площі 140 м^2 знайдено шість поховань. Це три безурнові кремації, а також три інгумації, що містили два дитячі скелети й один скелет дорослої людини. Усі тілопокладення орієнтовані головою на північ.

Загалом за весь час розкопок досліджено 518 м^2 площі, де відкрито 63 поховання, здійснених за різними обрядами. Більшість складають кремації — 35 поховань. З них 28 знаходилися в

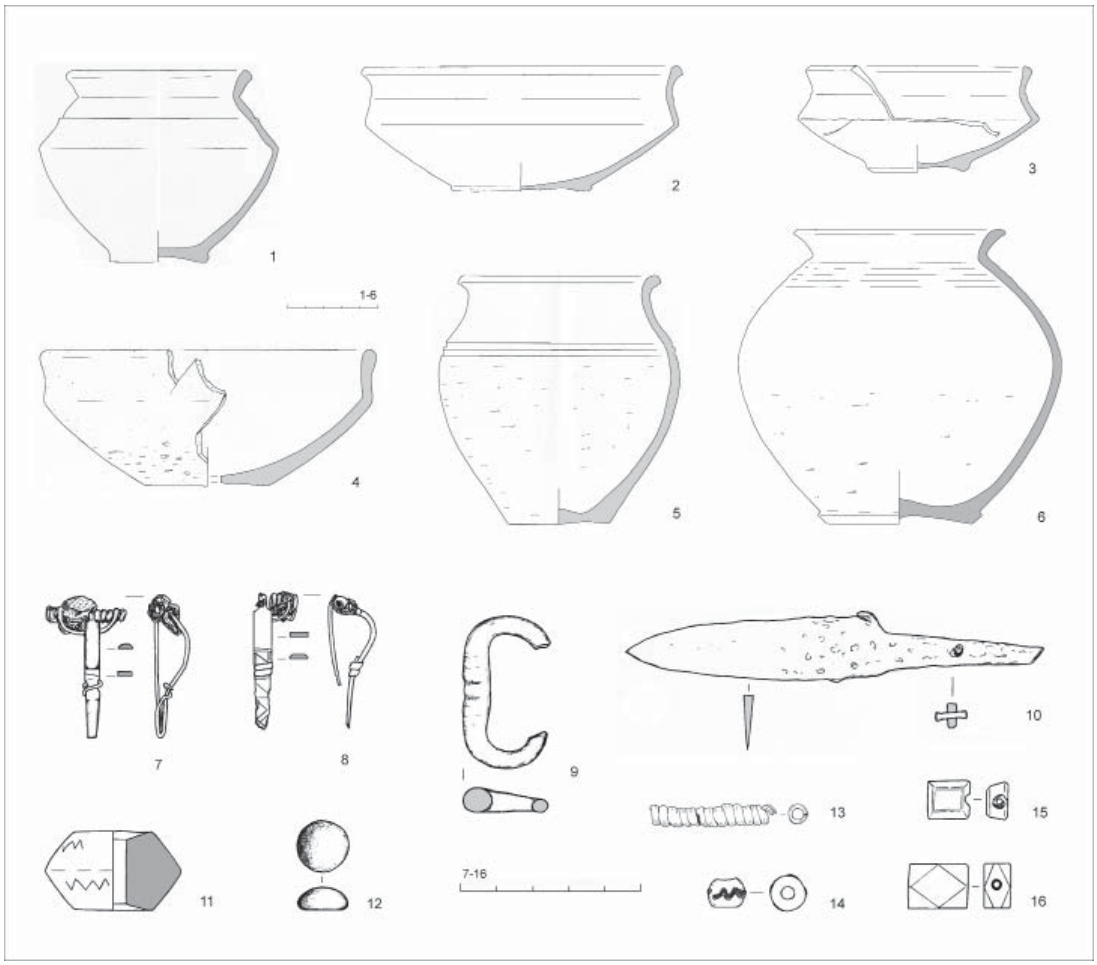

Рис. 1. Могильник Легедзене. Знахідки з поховань 59 (*4, 10*); 62 (*2, 3, 5, 13*); 63 (*1, 6—8, 14*); з культового шару (*9, 11, 12, 15, 16*). *1—6* — гончарний столовий і кухонний посуд; *7, 8* — бронзові фібули; *9* — уламок бронзової пряжки; *10* — залізний ніж; *11* — керамічне пряслице; *12* — гральний жетон з чорного скла; *13, 14* — скляні намистини; *15, 16* — сердолікові намистини

ямах без урн, сім — в урнах. Решта 28 захоронень інгумаційні. 20 скелетів орієнтовані головою на північ, сім — на захід. Переважну більшість тілопокладень здійснено у простих ґрунтових ямах, одне поховання — в ямі з підбоєм, два — в ямах із заплічками. У більшості захоронень (18) кістяки були порушені різною мірою в давнину. Серед десяти не порушених — п'ять дитячих і п'ять дорослих поховань.

Могильник відзначається насиченим культовим шаром, який містить переважно дрібні фрагменти кераміки, а також інші речі, типові для поховального інвентарю. Практично всі вони мають сліди перебування на вогнищі. За поточний сезон враховано 1273 одиниці уламків глиняного посуду з культового шару. А за весь час досліджень — 20236 уламків. Серед них: 83,7 % фрагментів гончарної столової кераміки, 15,6 % кухонної кераміки, 0,4 % ліпної кераміки та 0,3 % імпортної кераміки.

Цього року серед знахідок керамічного посуду, як і раніше, переважають типові черняхівські гончарні форми. Імпортний посуд представлений нечисленними уламками світло- та червоноглиняних амфор, а також червонолаковими виробами. Зокрема, у похованні 60 знайдено частину миски, що належить до групи так зв. «понтійської сигиляти». З шару могильника походить кілька фрагментів скляних кубків, зокрема і типу Ковалк (Еггерс 230). У похованнях та культовому шарі знайдено також фібули та уламки пряжок, намистини зі скла та сердоліку, ніж, фрагменти гребенів, гральний жетон, пряслиця тощо. Усі знахідки з могильника датуються у межах IV ст.

Т.М. Нераденко

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХІВ БУГОР

У польовому сезоні 2011 р. досліджено близько 150 м^2 площі пам'ятки на південній і північній околицях поселення задля продовження вивчення виявлених раніше об'єктів.

До основних результатів розкопок поселення у 2009 р. відноситься: виявлення розриву в «рові» на східній околиці — подібно до ситуації на західній околиці поселення; вивчення фрагменту «рову», який прямує на північ піщаної дюни і був заповнений попелом, кістками тварин, культурними рештками та датований 2720±60 р. до н. е.; дослідження фрагменту «рову», який прямує на південну околицю поселення та підтверджує особливості об'єкта в цій частині поселення (відносно незначна кількість знахідок, доволі велика ширина «рову» на рівні передматерика). Основними результати розкопок поселення у 2010 р. стали: вивчення фрагменту «рову» на півночі поселення, за 2,0 м на захід від нього виявлено залишки відкритого вогнища, на дні якого знайдено фрагменти енеолітичної кераміки та кістки тварин, у верхній частині — напівзгорілі тонкі дерев'яні ломаки діаметром 5,0—7,0 см; дослідження фрагменту «рову» на півдні поселення, біля якого відкрито споруду з двох пар обвуглених великих рогів зубра (в нижній парі роги лежали один біля одного, у верхній — покладені в природному положенні, їх розмах становив 90 см), яку ми схильні трактувати як культову споруду, що розміщувалася неподалік південного входу на поселення в добу енеоліту.

Розкопками 2011 р. на південній околиці вдалося знайти та дослідити центральний вхід на поселення, який розміщувався з боку другої підвищеної тераси, що розташовується за 500 м на південь.

На півдні поселення виявлено край розкопу В.М. Даниленка, який проводив дослідження у 1955—1956 рр. При накладанні плану його розкопів на схему наших досліджень вдалося з'ясувати, що об'єкт, який поданий у В.М. Даниленка як фрагмент житла мідного віку, є насправді фраг-

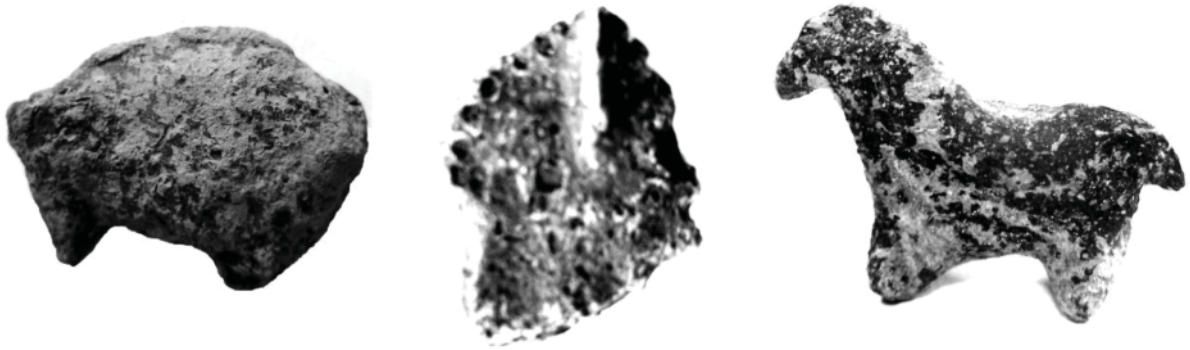

Рис. 1. Глиняна пластика з розкопок Молюхова Бугра 2010—2011 рр.: стилізована статуетка вепра, частина стилізованої статуетки у вигляді жінки, статуетка коня

ментом рову, що прямував до південного виходу зі східної частини поселення.

На північній околиці поселення розкопками 2011 р. з'ясовано, що рів, який повертав на північний схід, є частиною досить великого житлово-господарського комплексу енеолітичної доби, який розташований, скоріше за все, по обидва його боки. Дослідженнями території на захід від рову (площею 4,0 × 8,0 м) доведено існування трьох періодів у житті енеолітичного поселення. Вони чітко простежуються у профілі північної стінки: початок кожного періоду фіксується світло-сірим міцним прошарком попелу, над яким розташований прошарок коричнюватого гумусного ґрунту, обидва насичені культурними рештками енеолітичної доби. Серед них є кістки тварин, фрагменти кераміки, рідше — крем'яні та кам'яні вироби. Їх кількість значно зростає ближче до рову. Попід південною межею комплексу виявлено (за темно-коричневим ґрунтом) велику дерев'яну колоду діаметром до 30 см та завдовжки до 1,5 м, яка, можливо, слугувала лавою для сидіння всередині комплексу. Через рів був збудований місточок, що тримався на дев'яти дерев'яних «стовпах» (по три на краях і всередині). Він дозволяв переходити через рів в іншу половину комплексу, яка розташована на схід від рову. У місці переходу рів був завширшки до 1,5 м та завглибшки 0,9—1,0 м та містив археологічний матеріал. Вивчення комплексу продовжиться у наступному році.

Фрагменти кераміки належать до неолітичного й енеолітичного періодів (перші представлені поодинокими знахідками, другі складають переважну більшість), до епохи бронзи (культура багатопружкової кераміки), раннього залізного віку (скіфський час), козацької доби (XVI—XVIII ст.), XIX ст. Крем'яний інвентар представлений знахідками трьох цілих великих ножів, ножеподібними пластинами, скребками, вістрями стріл, нуклеусами, уламками, відщепами тощо. Кам'яний інвентар складається із кварцитових розтирачів і скребачок, точильних каменів і «прасочок» із пісковику, каменів для вогнища з крупнозернистого граніту. Знахідки з рогу та кістки представлені фрагментами мотик, лощил, проколок.

Серед нових матеріалів об'єкта варті особливої уваги знахідки глиняної пластики. Стилізована фігурка вепра, голівка ще одного вепра та фрагмент глиняного виробу з двома обламаними краями знайдено над відкритим вогнищем на глибині 90—100 см. Фрагмент стилізованої статуетки у вигляді жінки з дископодібною плоскою голівкою та виступаючим носом знайдений на дні однієї з господарських ям у північно-східній частині поселення. Статуетка коня з відламаними вухами походить із культурного шару «рову» і знайдена на глибині 80—90 см. Усі статуетки виготовлені з пористого тіста з домішками черепашок «*unio*», як і середньостогівський посуд на поселенні. Їх знайдено серед фрагментів енеолітичного пористого посуду з відбитками гусеничного та шнурового орнаменту. Усі пов'язані з тими чи іншими об'єктами доби енеоліту і є, безумовно, місцевими виробами, а тому дуже цінними джерелами для характеристики духовної культури мешканців Молюхова Бугра.

В. Чабанюк, М. Відейко, К. Рассман, Н. Бурдо, Р. Гаусс, Д. Петерс

УТОЧНЕННЯ МЕЖ І ПЛАНУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ЗАПОВІДНИКА «ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА»

У серпні 2011 р. спільна експедиція заповідника «Трипільська культура» та Римсько-Германської комісії Германського археологічного інституту за участі співробітників ІА НАН України розпочала польові дослідження з метою уточнення меж поселень трипільської культури, які належать до відання заповідника. Це поселення біля с. Майданецьке та Тальянки Тальнівського р-ну Черкаської обл.

Створені в 70—90-ті рр. XX ст. під керівництвом В.П. Дудкіна плани поселень Майданецьке, Тальянки, Глибочок, Вільховець і багатьох інших значною мірою змінили уявлення про структуру селищ трипільської культури. Поява на початку XXI ст. нового обладнання дала змогу відкрити новий етап у магнітометричному картографуванні поселень трипільської культури.

Для проведення досліджень використано багатоканальну магнітну картографічну систему MAGNETO®-MX Magnetic Mapping System. Римсько-Германська комісія направила в Україну систему з 16 феррозондовими магнітометрами SENSYS FGM-650 B, встановленими на колісному шасі (рис. 1, *7*). Відстань між датчиками — 25 см, таким чином, за один прохід система здатна охопити смугу завширшки 400 см.

Шасі з датчиками позиціонується за допомогою GPS і рухається зі швидкістю від 3,0 до 15 км/год. (від 1,2 до 6,0 га площі за годину). У середньому вдавалося відзняти до 3,0 га/год. Значні розміри поселень (рис. 1, *6*) і середня довжина проходу системи (від 300 м до 1,0—1,5 км) давали можливість знімати доволі швидко. Однак, високе навантаження на елементи шасі призвело до витрат часу на профілактичний огляд і ремонт.

При збільшенні швидкості понад 15 км/год. зростає рівень шумів. Однак, враховуючи обставину, що кожної секунди проводиться значна кількість вимірювань, фактична щільність сітки значно перевищує ту, що застосовувалася під час дослідження поселень трипільської культури починаючи з 1971 р. (від 4,0 × 4,0 до 2,0 × 3,0 м при дослідженні великих площ і 1,0 × 1,0 м при виявленні окремих об'єктів). Відповідно і кількість вимірювань на 1,0 га площі є у багато разів більшою, ніж під час попередніх робіт.

Дані вимірювань надходили для обробки в комп'ютер, а використання GPS дало змогу з великою точністю об'єднувати і окремі смуги-проходи Mapping System, і ділянки, зняті в різних частинах поселення (рис. 1, *1*). У поєднанні з високою чутливістю датчиків зазначені вище обставини дали змогу виявити ті аномалії, які раніше не зафіксовано через малі розміри (тобто меншими за прийняту сітку вимірювань) або неможливість виділити їх на загальному тлі.

На поселенні Майданецьке знято до 80 га, зокрема територію поза межами плану В.П. Дудкіна (рис. 1, *1, 2, 6*). Виявлено ряди спалених будівель, аномалії від ям різних розмірів, а також рештки неспалених або частково спалених споруд (рис. 1, *3—5*). За межами селища, у північній частині, знайдено невідомі раніше ряди жител, у південній — залишки округлих структур, які помітні на супутникових знімках (рис. 1, *1*).

На поселенні Тальянки охоплено близько 110 га. У центральній частині селища, що виглядала пустою на старому плані, виявлено значну кількість дрібних аномалій, на інших ділянках — планування рядами та вулицями. Зйомка на ранньотрипільському поселенні Гребенюків Яр виявила лише два об'єкти та показала значне антропогенне руйнування культурного шару.

Виявлено багато аномалій, ідентифікація яких потребує додаткових польових і лабораторних досліджень. Серед них є вірогідні залишки ровів, палісадів, неспалених об'єктів — споруд(?), зокрема поза межами компактного

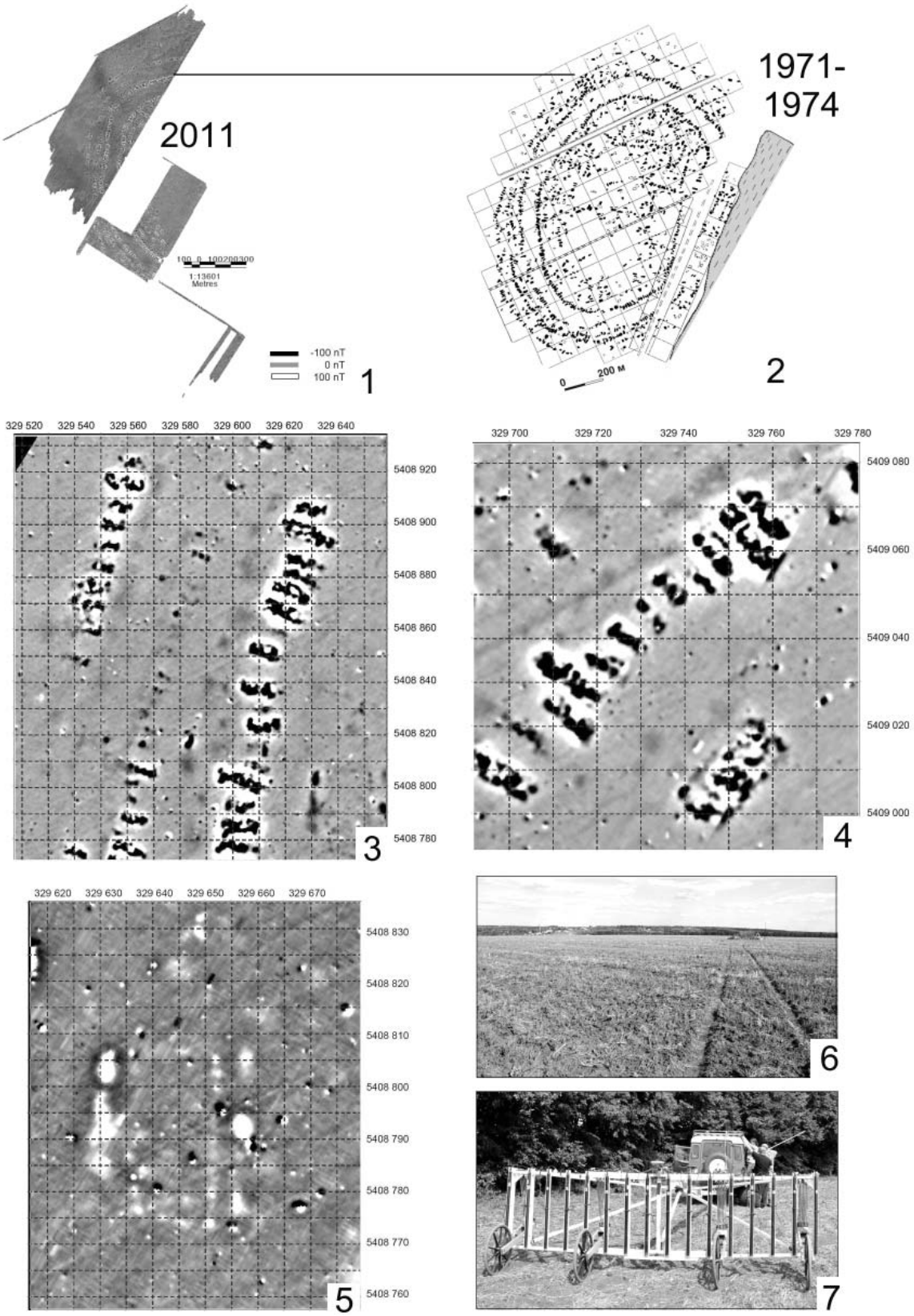

Рис. 1. Майданецьке, план поселення трипільської культури на підставі магнітної зйомки: *1* — за результатами 2011 р.; *2* — за В.П. Дудкіним; *3—5*: окремі ділянки плану поселення 2011 р. (*3* — рештки будівель; *4* — залишки неспалених споруд; *5* — рештки великої будівлі); *6—7* — робочі моменти (*6* — вид на місце проведення магнітної зйомки, *7* — вимірювальний комплекс під час зйомки)

планування, а також дороги, що виходить за межі поселення. Окремо слід відзначити, що створені свого часу В.П. Дудкіним магнітометричні плани поселень у цілому підтверджені.

П.С. Шидловський, Д.Ю. Нужний, С.Т. Пеан, Д.Ю. Прядко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ МЕЖИРІЧ

Пізньопалеолітичне поселення Межиріч — пам'ятка національного значення — розташовується на території с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл. Пам'ятка розміщується на мису, утвореному річищами Росі та Росави, за 12 км на захід від Дніпра і за 200 м від високого корінного схилу плато в долині Росі. У результаті багаторічних (з 1966 р.) розкопок поселення, здійснених рядом вітчизняних і зарубіжних учених, виявлено та досліджено чотири житлові конструкції та господарські об'єкти навколо них.

З 2003 р. пам'ятка досліджується комплексною українсько-французькою експедицією спільно з Національним природничим музеєм (Париж). Роботи останніх років концентрувалися на вивченні господарських об'єктів, що оточують житла 1 та 2: господарських ям, виробничих ділянок, ділянок культурного шару, які лишалися недослідженими. Ще один вектор у роботі експедиції — проведення детальних аналізів для поточнення віку пам'ятки та реконструкції природного оточення первісної спільноти. Датування радіовуглецевим методом визначило вік стоянки в досить вузьких межах — близько середини 15 тис. р. тому.

У польовому сезоні 2011 р. продовжувалося дослідження двох окремих ділянок поселення, пов'язаних з різними господарськими об'єктами: частина насиченого культурного шару (так зв. «топталище») на південь від розкопаної в попередні роки ями 7, що належить до першого господарсько-побутового комплексу, та південний сектор ями 6, розташований на південь від житла другого господарсько-побутового комплексу. Виявлено чимало фауністичних решток (кістки мамонтів, зайців, лисиць, вовків) та артефактів. Серед останніх — знаряддя праці та відходи виробництва з кременю, каменю, кістки та бивня.

Загальна кількість крем'яних виробів з обох досліджуваних ділянок налічує 345 екземплярів (без урахування 902 дрібних лусочок, що фіксувалися поквадратно після промивки культурного шару). Серед відходів виробництва переважають відщепи та пластинчасті заготовки — 135 і 163 відповідно. П'ять нуклеусів — призматичні одноплощадкові, рідше двоплощадкові (рис. 1, *17—18*). Присутні відходи від оформлення робочих ділянок різців — шість різцевих сколів (рис. 1, *19—20*). Знаряддя праці (36) представлені переважно ретушованими пластинчастими заготовками (14), десятьма боковими та кутовими різцями (рис. 1, *6, 12—16*), тронкованими пластинами (рис. 1, *2—4, 7—10*), двома мікролітами, поодинокими скребками та проколками (рис. 1, *11*).

До артефактів належать також три розтирачі для вохри з різних порід пісковику та шматки самої вохри (рис. 1, *1*). Особливий інтерес викликають вироби з кістки та бивня — надрізані та зламані ребра мамонта й інших ссавців, фрагменти проколок із трубчастих кісток дрібних ссавців, скребок з відщепа кістки мамонта (рис. 1, *21*), підвіска з ікла хижака (вовка?).

В останні два роки учасниками експедиції здійснені заходи щодо збереження конструкції четвертого межиріцького житла, яке частково пошкоджене внаслідок дій природних та антропогенних чинників. Продовження досліджень нерозкритих ділянок пам'ятки в майбутньому надасть змогу відповісти на низку актуальних для сучасного палеолітознавства питань, що стосуються господарської та соціальної адаптації мисливських колективів пізньопалеолітичної доби. Ще одним напрямом роботи повинна стати діяльність, спрямована на максимальне збереження решток четвертого житла для майбутньої музеєфікації комплексу.

Обробка та вивчення матеріалів стоянки здійснюється у рамках програми міжнародного українсько-французького співробітництва «Дніпро» за темою «Фауністичні ресурси та життєзабезпечення палеолітичних мисливців-збирачів на території України» (2011—2012 рр.).

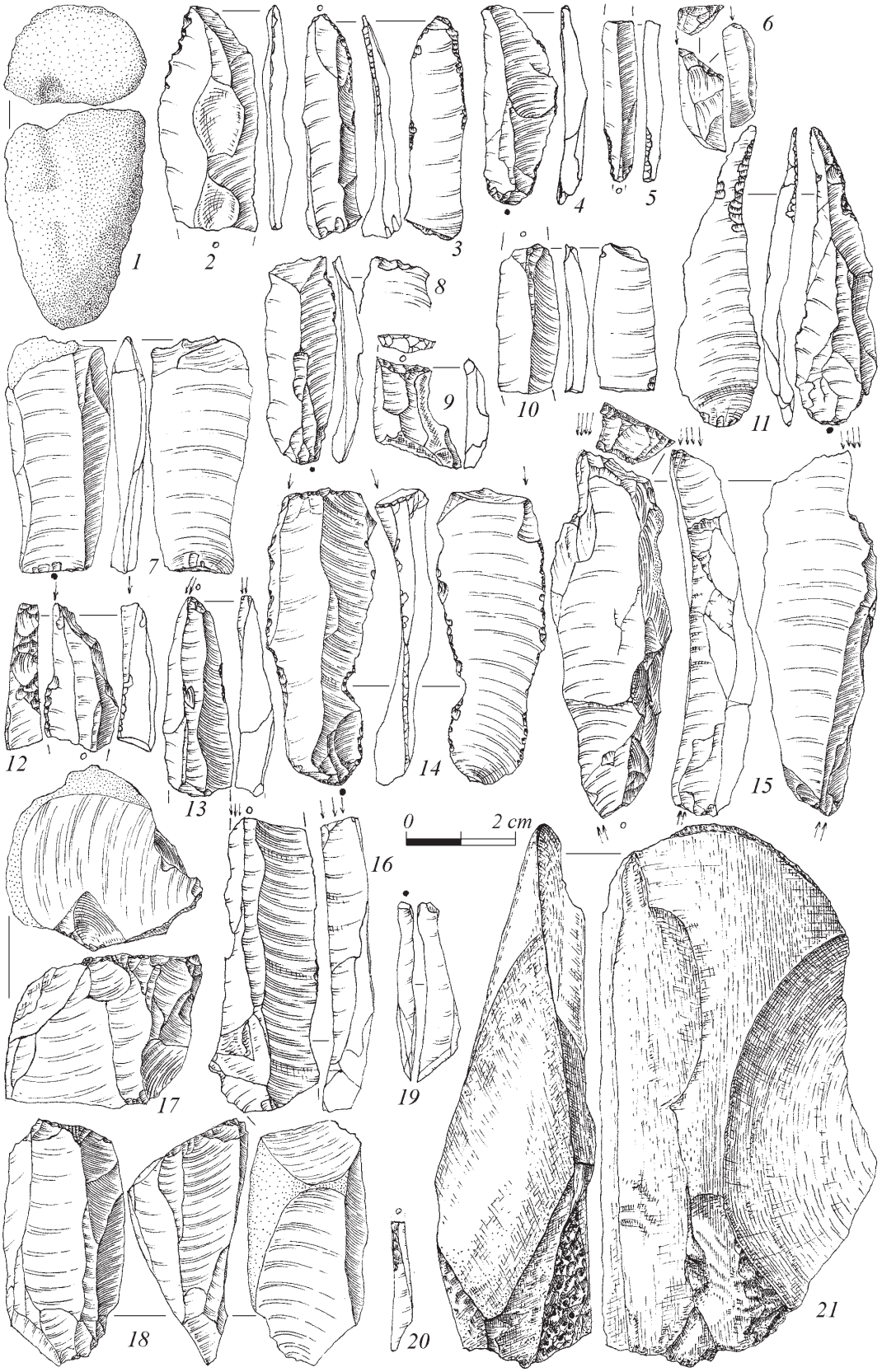

Рис. 1. Межиріч. Вироби з каменю, кременю та кістки

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

С.В. Пивоваров, М.В. Ількiв

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ обл. У 2010—2011 рр.

Співробітниками Чернівецької філії ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України в 2010—2011 рр. провадилися розвідки й експертизи земельних ділянок на території Буковини. У результаті було обстежено 24 пам'ятки, вісім з яких є нововиявленими. Розвідки й експертизи здійснено на пам'ятках у Чернівцях (городище фінальної бронзи — Нова Жучка, уроч. Шанці, вул. Підлісна; поселення культури карпатських курганів — Роша, лівий берег р. Клокучка, вул. Станіславського та Мізюна; поселення давньоруської культури — Ленківці, вул. Галицький Шлях), с. Валя Кузьмина (поселення культури карпатських курганів — правий берег р. Невільниця), Василеві (поселення бронзового віку та давньоруської культури — перша надзаплавна тераса р. Дністер, вул. Шевченка), Гай—Слободі (культура Ноа — лівий берег струмка, урочище Лейзер), Грушівці (три кургани — у лісі на схід від шосе), Динівцях (поселення трипільської культури — лівий берег р. Рингач, на захід від шосе), Дарабанах (багатошарове городище — уроч. Замчесько), Малому Кучурові (поселення культури Ноа — лівий берег р. Совиця, уроч. Винниця), Мамаївцях (поселення черняхівської культури — на північ від села, лівий берег р. Суха Млинівка, уроч. Рудка), Рідківцях—Гай (поселення трипільської та давньоруської культур, кільцевий вал — правий берег струмка), Тарасівцях (поселення черняхівської культури — на північ від села, лівий берег струмка), Чорнівці (поселення трипільської, липицької, черняхівської та давньоруської культур на південь і південний схід від села) та Шишківцях (курган — плато, східна околиця села).

Розвідкові дослідження продовжувалися на багатошаровому поселенні Мамаївці (уроч. За Птахофабрикою), у результаті робіт зафіксовано сліди двох заглиблених об'єктів пізнього бронзового віку. У заповненні першого та навколо нього виявлено скупчення знахідок культури Ноа (рис. 1, *3, 9—11*). Об'єкт 2 відзначається матеріалом раннього етапу голіградської культури у верхньому шарі заповнення (рис. 1, *4—5*), який перекриває нашарування культури Ноа (рис. 1, *6*). У нижньому горизонті також трапилися фрагменти кераміки, характерні для культури багатоваликової кераміки. На поверхні пам'ятки та у відслоненнях ґрунту на глибині 0,30—0,35 м виявлено матеріали трипільської і черняхівської культур (рис. 1, *14—15*).

Пам'ятка доби енеоліту, пізнього бронзового віку (культура Ноа) та пізнього античного часу обстежувалася на східній околиці с. Веренчанка (вул. Капітана Зоти) на підвищенні лівого берега р. Совиця. У шурфі на глибині 0,3—0,8 м зафіксовано нашарування культури Ноа, які перерізалися об'єктом (споруда, поховання?) черняхівської культури завглибшки 1,05 м від сучасної поверхні. Тут серед розвалу невеликої сироглиняної гончарної посудини виявлено бронзову фібулу «неслухівської» серії (VII типологічна група за О. Альмгреном) (рис. 1, *12—13*).

На околиці сіл Ревне та Бурдей в уроч. Михалецьке поле на лівому березі р. Підліщик відкрито поселення культури Поянешти-Лукашівка. На глибині 0,35—1,00 м від сучасної поверхні зафіксовано культурний шар, у якому простежено суцільний завал великих шматків обмазки (глибина 0,4—0,5 м). На тій самій глибині виявлено фрагменти характерної кераміки (рис. 1, *7—8*) та кам'яний виріб.

Обстежено місце, де за випадкових обставин під час земляних робіт у с. Подвірне (вул. Крупської, 1, правий берег, верхів'я яру) на глибині 1,1—1,2 м розкопано чоловіче сарматське поховання перших століть н. е., кістяк якого, очевидно, лежав витягнутим на спині й орієнтований головою на північ. Зі супровідного інвентарю відомий меч з кільцевим навершям завдовжки 47,5 см і гончарний сироглиняний глечик (рис. 1, *1—2*). Тут же локалізується поселення трипільської культури.

Таким чином, у результаті проведених робіт доповнено археологічну карту Буковини, зібрано новий рухомий матеріал і здійснено заходи з охорони культурної спадщини в регіоні.

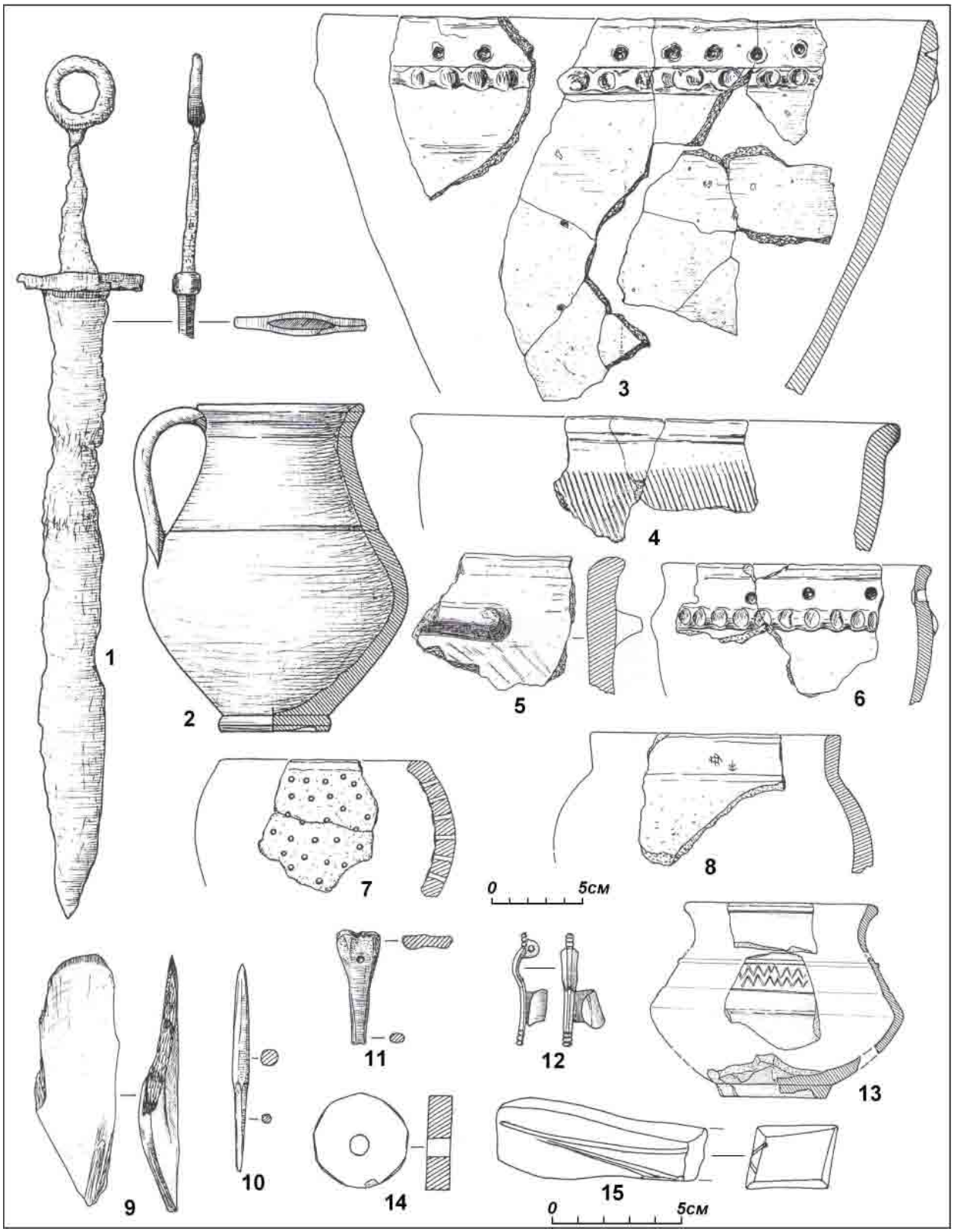

Рис. 1. Знахідки з пам'яток Подвірне (*1, 2*), Мамаївці (*3—6, 9—11, 14, 15*), Ревне—Бурдей (*7, 8*) та Веренчанка (*12, 13*) Чернівецької обл.

С.В. Пивоваров, Ю.В. Мисько, Л.П. Михайлина, М.В. Ількiв

ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У 2011 р. експедиція Чернівецької філії ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України продовжувала працювати на території Хотинської фортеці, зосереджуючи дослідження у межах прибрамного двору замку, де в 2009—2010 рр. виявлено та вивчено рештки Південно-східної вежі й оборонного муру, що в XV—XVII ст. обмежував цитадель з півдня. Основне завдання робіт — звільнення прибрамного двору від земляних відвалів до рівня денної поверхні початку XVIII ст. і перетворення його в екскурсійний об'єкт у рамках заходів із відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві 1621 р.

У результаті робіт розчищено західну (до рівня денної поверхні) та центральну частину прибрамного двору та переміщено за межі фортеці відвали від розкопів попередніх років.

У ґрунті, який містив каміння різної величини, трапилося багато уламків гончарної кераміки, полив'яних тарілок XVIII—XIX ст., турецьких монохромних (синьо-білих) та поліхромних напівфаянсів XVIII ст. (в основному, імпортів з м. Кютах'я), декілька білоглиняних із зеленожовтою поливою козацьких люльок, 52 ушкоджені турецькі люльки (10 — з клеймами), понад 400 чавунних ядер для гармат і гаківниць діаметром від 2,0 до 14 см., понад 50 свинцевих куль діаметром від 11 до 16 мм і зливки свинцю, з якого вони відливалися. Тут само знайдено різноманітні предмети із заліза (цвяхи, підкови, деталі озброєння та амуніції), бронзові прикраси (накладки, металеві частини оздоблення пасків), ґудзики з номерами полків (9, 11, 57) та 48 свинцевих інтендантських пломб (діаметр 10—30 мм) із датами 1832—1875 рр. (склади в Симбірську, Москві, Санкт-Петербурзі).

Значну кількість знахідок (14 екземплярів) із прибрамного двору становлять нумізматичні матеріали. Тут знайдено грошові знаки Польського королівства (півгріш Сигизмунда II Августа, 1552 р.), фальшивий тригрошовик Сигізмунда III (1616 р.), три боратинки Яна II Казиміра Вази (1666 р.), гріш і півгріш Августа III (1755 р.), Османської імперії (акче і пара султанів Ахмеда III та Мустафи III, відкарбовані в 1703 та 1769 рр.), Російської імперії (дві двокопійкові монети Олександра I, 1816 та 1818 рр. і копійка Олександра II, 1855 р.).

У південно-східному куті прибрамного двору зафіксовано наскрізний круглий отвір діаметром 0,2 м, завдовжки 1,5 м, який виходить із зовнішнього боку муру й, очевидно, призначався для водовідводу.

Крім розчищення прибрамного двору, роботи проводились і за межами замку. За східним оборонним муром Нової фортеці на березі Дністра впритул до скельної основи закладено розвідувальний шурф, у якому трапилися: пошкоджені люльки (дев'ять екземплярів, також 20 цілих і фрагментованих чашок від люльок, дев'ять тулійок), уламки кютахійських напівфаянсів, полив'яних кахлів, гончарних горщиків і мисок. Нумізматичні матеріали з розкопу представлені вісьмома монетами. Серед яких на особливу увагу заслуговує срібна російська копійка XVII ст. У нижніх шарах виявлено уламки трипільської кераміки та крем'яні відщепи.

Отже, у результаті проведених робіт прибрамний двір Замку фортеці належним чином підготовлено до введення в експозицію Державного історико-архітектурного заповідника. Після консерваційних робіт зі збереження решток Південно-східної вежі його планується долучити до основних екскурсійних об'єктів Хотинської фортеці.

Д.К. Черновол, С.Д. Лисенко, О.Л. Позіховський,
Г.В. Маринченко, А.О. Корвін-Піотровський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ с. ВОЛОШКОВЕ

Згідно з договором між ІА НАН України та Укргідроенергозагоном Дністровської комплексної експедиції (ДКЕ) проведено розвідки поблизу с. Волошкове Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Обстежено вісім пам'яток, на двох із них проведено рятівні розкопки.

Волошкове 1. Пам'ятка розташована на південний схід від села вздовж берегової лінії правого берега Дністра на першій надзаплавній терасі. Основна частина пам'ятки — центральна та південна ділянки — знищені під час будівництва буферної дамби водосховища. Залишилася лише північна частина розмірами 30 × 40 м. У цій частині досліджено 408 м2 площі. Культурний шар містив матеріали трипільської культури типу Мерешівка-Четецує, комарівської, білогрудівської культур і періоду пізнього середньовіччя. Знахідки залягали в досить гумусованому глеюватому ґрунті. Матеріали доби енеоліту—бронзи розміщувалися переважно на глибині 0,5—0,7 м від репера. Під шаром ґрунту залягав стерильний горизонт блідо-сіруватого кольору, насичений дрібним пісковиком і дрібними фрагментами мушель, за всіма ознаками схожий на річкові відкладення.

У північному куті розкопу на глибині 0,6—0,7 м зафіксовано скупчення фрагментів ліпного посуду доби пізньої—фінальної бронзи та дрібних уламків печини (об'єкт 1). Серед кераміки — розвал великого горщика комарівської культури, орнаментованого гладким валиком (рис. 1, 2, 6).

За 10—12 м на південний захід від об'єкта 1, на глибині 0,5 м від репера, знайдено бронзовий кинджал інгуло-красномаяцької металургійної традиції (рис. 1, 5). Кинджал може бути датований серединою II тис. до н. е. та синхронізований з об'єктом 1. Знахідка відображає контакти між культурними колами Сабатинівка—Ноуа—Косложень і тшинецьким.

Знахідки, що належать до білогрудівської та трипільської культури, розташовані переважно у центральній та південно-східній частинах розкопу. Культурний шар насичений фрагментами кераміки обох культур і крихтами обмазки. У південно-східному куті розкопу виявлено об'єкт 2, який, імовірно, є залишками наземної глинобитної будівлі. Остання мала підпрямокутну форму, орієнтована на південь—північ і мала розміри близько 5,0 × 3,0 м. Серед аморфних скупчень обмазки знайдено фрагменти посуду білогрудівської культури. У північно-західному куті будівлі виявлено залягання обмазки, поверхня якої ретельно загладжена та залощена. Її можна інтерпретувати як залишки відкритого вогнища.

Волошкове 2. Пам'ятка розташована на схід від села вздовж берегової лінії правого берега Дністра за 50 м на північ від пам'ятки Волошкове 1, за струмком, на першій надзаплавній терасі. Пам'ятка повністю знищена під час будівництва буферної дамби водосховища. Зібрано матеріали комарівської та білогрудівської культур.

Волошкове 3 (Церква). Пам'ятка розташована на високому мисі у центральній частині с. Волошкове на другій надзаплавній терасі. Виявлено об'єкти (трипільські площадки та ями), що розташовуються навколо церкви у зрізі дороги від с. Волошкове до м. Сокиряни. Матеріали трипільської культури належать до типу Мерешівка-Четецує. У верхніх шарах знайдено кераміку білогрудівської культури, зокрема черпак (рис. 1, 3).

Волошкове 4. Розміщується на городах південно-західної околиці села. Займає схил правого берега витоків зволоженої балки, що впадає у річку між поселеннями Волошкове 1 та 2. Виявлено матеріали доби бронзи—ранього залізного віку та черняхівської культури.

Волошкове 5. Поселення трипільської культури, розташоване на північно-західній околиці села в уроч. До Жолубка.

Волошкове 5а. Могильник пізньоскіфського часу. Розміщений на північно-західній околиці села, з південної сторони кар'єру, на північному

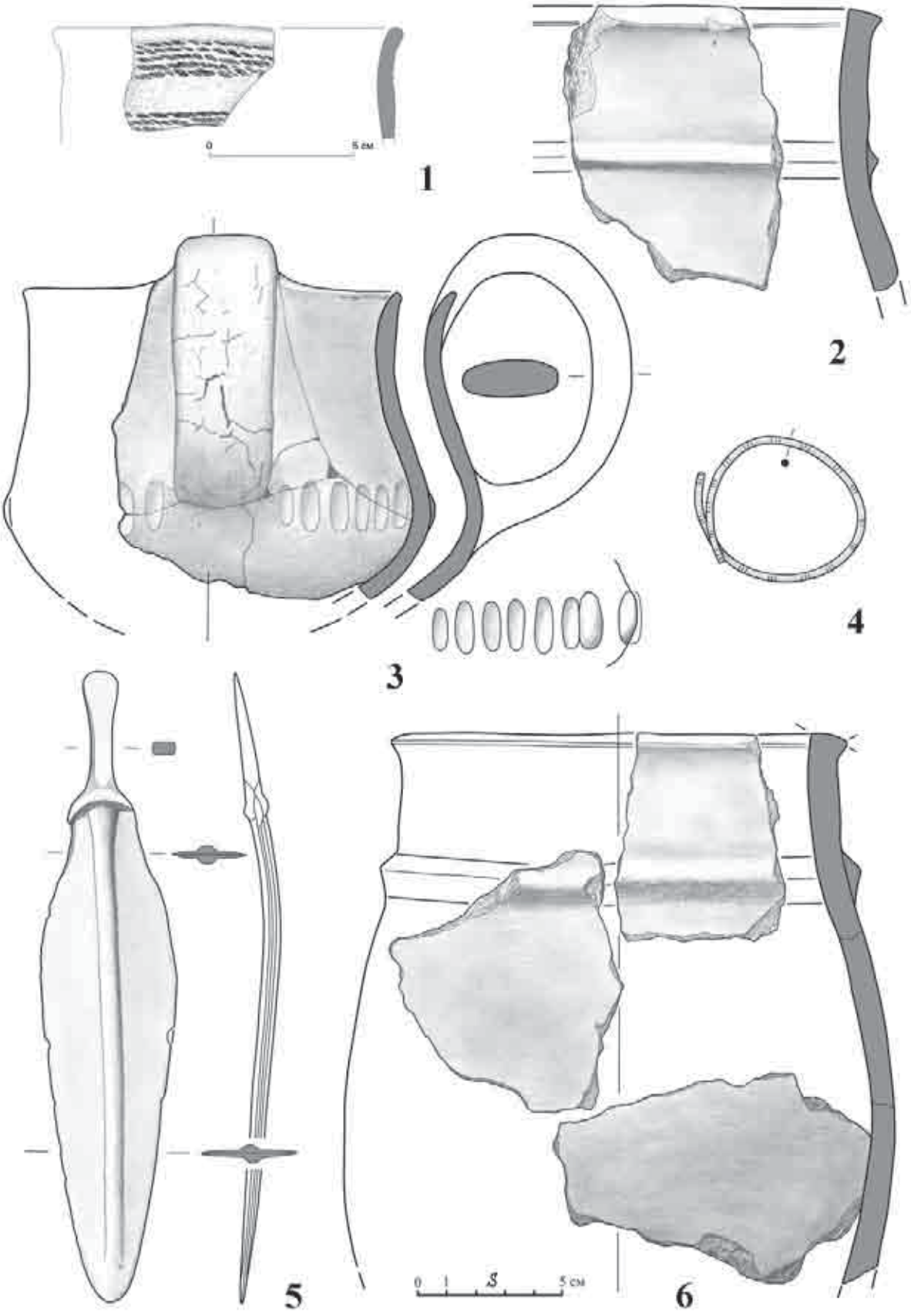

Рис. 1. Матеріали доби бронзи та раннього залізного віку з пам'яток біля с. Волошкове

пологому схилі уроч. До Жолубка.

Розкопано залишки одного поховання, від якого залишилися лише кістки ніг. Покійник покладений випростано на спині, головою на північний захід. Поховання впущено на глибину 0,20—0,30 м у материковий суглинок, глибина від рівня сучасної поверхні — 0,55 м. У засипці під похованням знайдено бронзовий браслет (рис. 1, 4) і залізне вістря стріли(?).

За усною інформацією, отриманою від працівників кар'єру та місцевого вчителя історії, стало відомо, що ними розкопано ще одне поховання з амфорою античного типу.

У північно-західній стіні кар'єру зафіксовано три шари залягання кременю та фауністичні рештки (кістки мамонта). Окремі фрагменти кременю з нижнього шару мають сліди обробки. Це може свідчити про палеолітичну стоянку в цій частині кар'єру.

Волошкове 6. Пам'ятка розташована на північ від села в уроч. Горби на високому мисоподіному виступі над плесом Дністра. У шурфах і на поверхні знайдено матеріали трипільської культури періодів ВІ та СІ, городоцько-здовбицької (рис. 1, 1), білогрудівської та чорноліської культур.

Волошкове 7. Пам'ятка розміщена на захід від села поблизу недобудованої ферми. За підйомним матеріалом датується верхнім палеолітом (XIV—XIII тис. до н. е.).

Волошкове 8. Пам'ятка розташована на південній околиці села та належить до трипільської культури.

Отже, у процесі розвідок обстежені не тільки пам'ятки, виявлені дослідженнями 1960—70-х рр. (В. Збенович, Б. Тимощук), але й відкрито нові. Зважаючи на інтенсивне розширення глиняного кар'єру, поселення Волошкове 5 та 6 потребують негайних рятівних досліджень.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

О.М. Бондар

РОЗВІДКИ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ТА РІПКИНСЬКОМУ р-нах ЧЕРНІГІВСЬКОЇ обл.

Восени 2011 р. розвідковим загоном Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка обстежено пам'ятки в селах Гущин, Рогощі Чернігівського р-ну та в селищі Пересаж Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

Комплекс пам'яток біля с. Гущин складається з городища, посаду та курганного могильника. Городище розташоване на лівобережній корінній терасі р. Білоус на західній околиці с. Гущин. Майданчик (заввишки 7,0—9,0 м) має неправильну овальну форму 80 × 63 м. З напільного (східного) боку городище відрізано від тераси ровом завширшки 7,0—13 м та завглибшки до 2,0 м. Напільний вал городища дуже розплився. Паралельно до валу з внутрішнього боку городища проходить внутрішній рів. На пам'ятці влаштовано сучасне кладовище (рис. 1). Зі сходу, півночі та півдня до городища примикає посад, витягнутий вздовж краю тераси р. Білоус. Вся територія посаду (приблизно10 га) зайнята приватною забудовою. У районі ймовірного розташування подолу — в заплаві р. Білоус — проведено шурфування, під час якого виявлено фрагменти

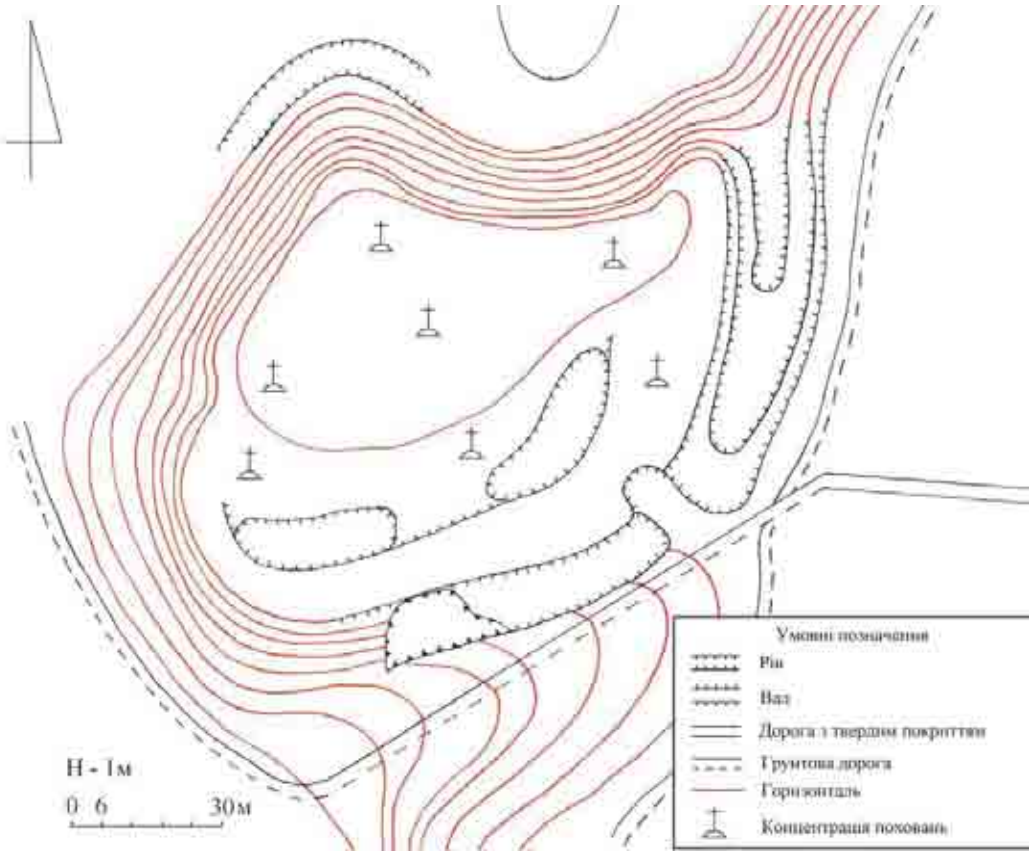

Рис. 1. План городища у с. Гущин. Топозйомка О.М. Бондаря, 2011 р.

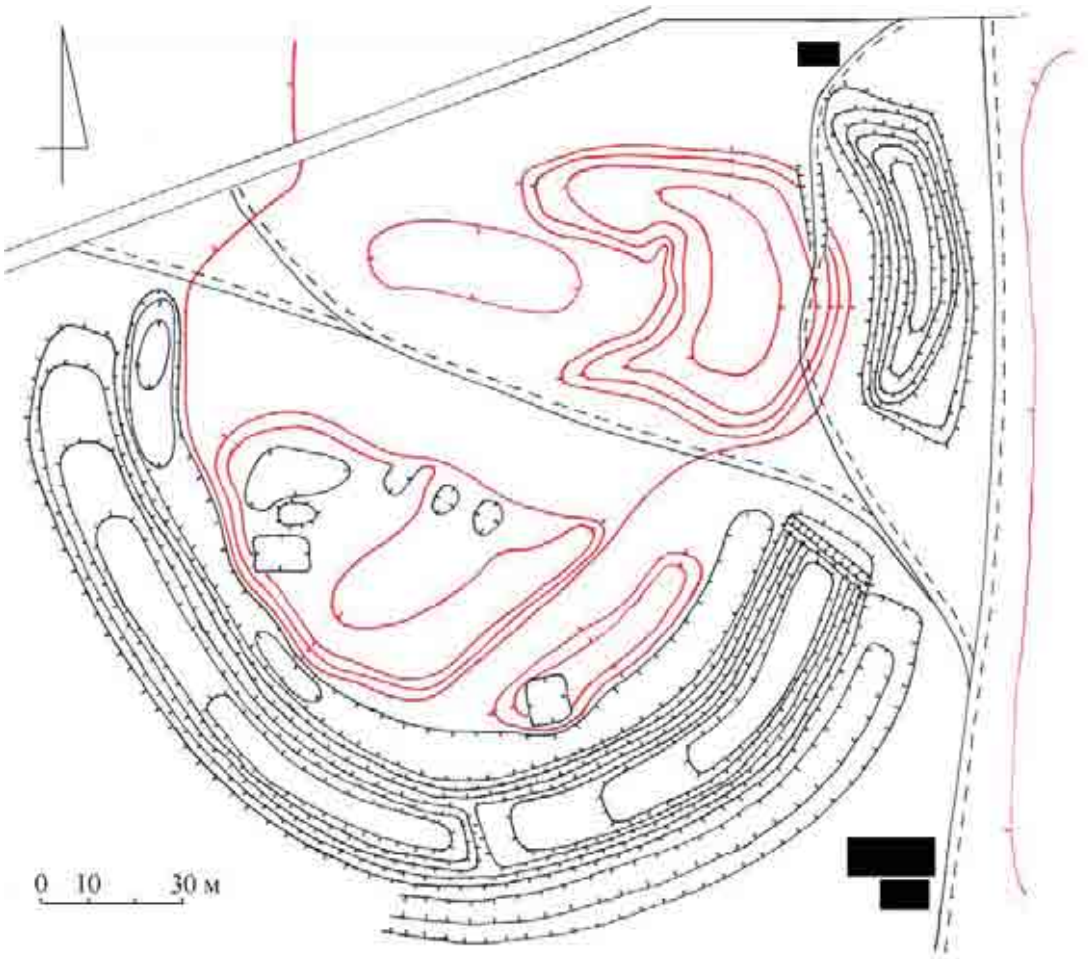

Рис. 2. План городища у с. Рогощі. Топозйомка О.М. Бондаря, 2011 р.

пізньосередньовічної та давньоруської кераміки. Однак відсутність тут решток об'єктів не дозволяє впевнено говорити про існування подолу в давньоруський час. Могильник складається з двох курганних груп, що розташовувалися вздовж дороги на Чернігів. Перша курганна група розташована за 460 м на північний схід від городища та нараховує 28 курганів. Друга курганна група розташована за 880 м від городища у тому ж напрямку. За візуальними спостереженнями тут помітно три кургани. За даними Д.Я. Самоквасова, курганний могильник у с. Гущин нараховував 120 насипів.

Городище літописного Оргощу розташовується на західній околиці с. Рогощі (рис. 2). Воно мало овальну в плані форму розмірами 200 × 180 м. Наразі збереглося 60 % майданчика городища; його північну частину знищено 1964 р. під час прокладання дороги.

Вали городища 4,0—7,0 м заввишки та з шириною підошви понад 20—24 м. Чітко простежуються зовнішній і внутрішній рови. Ширина зовнішнього рову з південного та південно-західного боків коливається від 10 до 13 м, глибина — від 1,0 до 2,5 м. Внутрішній рів на городищі фіксується з усіх сторін, його ширина коливається від 6,0 до 8,0 м, сучасна глибина — від 1,0 до 3,0 м.

Посад оточував городище з північного, східного та західного боків. Загальна площа поширення кераміки X—XIII ст. сягає 35 га. Серед підйомного матеріалу переважають фрагменти кружального посуду X — початку XI ст.

Курганний некрополь літописного Оргощу розташований на території с. Табаївка на протилежному правому березі р. Білоус. За джерелами XIX ст. могильник нараховував щонайменше 97 насипів у двох курганних групах. Перша група наприкінці XIX ст. нараховувала 73 насипи; нині тут розташоване сільське кладовище. Під час візуального обстеження 2011 р. зафіксовано 17 помітних курганів і рештки семи розкопаних курганів.

Поселення біля селища Пересаж розташоване

на надзаплавній терасі р. Муравля (заввишки до 6,0—7,0 м). Поверхня поселення рівна. Протяжність поселення із заходу на схід понад 600 м, з півночі на південь — до 300 м, загальна площа — 12 га. На пам'ятці за підйомним матеріалом зафіксовано два хронологічні періоди. Перший належить до епохи Давньоруської держави, другий — до XVII—XIX ст. У східній частині поселення (на північному краю), ближче до річки, закладено шурф. За стратиграфією верхній шар представлений матеріалами XVII—XVIII ст., нижній містить у незначній кількості керамічний матеріал кінця X — початку XI ст. Курганний могильник біля селища Пересаж, що в 1960 р. мав понад 130 насипів, нині повністю знищений.Поселення Займи розташовується за 1,0 км на північний захід від поселення Пересаж, на мисовидному виступі, утвореному р. Муравля та безіменним струмком. Наразі територія поселення майже виведена з сільськогосподарського використання і значна його частина поросла молодим лісом. Розміри поселення становлять 200 × 140—160 м. Південно-західна частина поселення знищена під час прокладання асфальтної дороги. Для уточнення хронології пам'ятки у центральній частині поселення закладено шурф. Товщина культурного шару сягає 0,25—0,35 м. Серед матеріалу трапляються фрагменти кружального посуду X—XIII ст.

Таким чином, обстежено залишки трьох дружинних таборів на території Нижнього межиріччя Дніпра та Десни. Дослідження планується продовжити в наступних польових сезонах.

О.М. Веремейчик, О.М. Бондар, О.В. Терещенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКОВОЇ ГОРИ У смт ЛЮБЕЧ РІПКИНСЬКОГО р-ну ЧЕРНІГІВСЬКОЇ обл.

Любецькою експедицією ЧНПУ ім. Т. Шевченка протягом червня—серпня 2011 р. продовжені дослідження на Замковій (Мазепиній) Горі, розпочаті в 2010 р. у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

У 2011 р. чотирма розкопами загальною площею 354 м2 досліджено ділянки на в'їзді, майданчику та схилах городища. На в'їзді дослідження зосереджувалися на ділянках, які не розкопувалися в 1957—1960 рр. Південно-Руською експедицією під керівництвом Б.О. Рибакова. На майданчику Замкової Гори розкопи примикали з північно-східного та південно-західного боків до розкопу 1 2010 р. Культурний шар на окремих ділянках мав різну потужність: від 0,4—0,9 м на майданчику і до 2,0—2,3 м на схилах городища. Він містив знахідки різних епох: нечисленні фрагменти кераміки епохи бронзи, раннього залізного віку, ранніх слов'ян. Основні культурні нашарування датуються XII—XIII ст. З досліджених ділянок також походить керамічний і речовий матеріал XIV—XVIII ст.

На городищі виявлені залишки різночасових середньовічних оборонних споруд. На північно-східному краю майданчика зафіксовано щонайменше три періоди фортифікаційного будівництва на Замковій Горі. До першого належить насип з керамічним матеріалом XII—XIII ст. Однак тип укріплень визначити доволі важко через їхнє пошкодження двома пізнішими будівельними періодами. Другий фортифікаційний період датується XVI — початком XVII ст. і є продовженням дерев'яних конструкцій, виявлених у 2010 р. Він представлений двома рядами стовпових ям (завширшки до 1,4 м), які розміщуються на відстані 1,5—2,0 м одна від одної. У заповненні оборонних споруд цього будівельного періоду зафіксовано керамічний матеріал XII—XIII ст. та XV—XVI ст. З цих шарів походить також скарб монет початку XVI ст. Ця конструкція прорізає вал XII—XIII ст. на глибину до 1,0 м. Третій будівельний період представлений згорілими конструкціями зрубного типу, які розташовуються над другим і, судячи з матеріалу, датуються другою половиною XVII — початком XVIII ст. На в'їзді виявлені також залишки середньовічних оборонних конструкцій у вигляді двох рядів частоколу, розташованих на відстані 1,3 м один від одного.

На городищі досліджені залишки 11 споруд (три з них частково розкопані у 2010 р.) та 17 ям різного часу та призначення. Серед споруд слід відзначити прямокутну споруду 18 розмірами 4,2 × 3,6 м, у південному куті якої зафіксовано залишки печі. У споруді знайдені фрагменти кераміки роменської культури. Чотири споруди (2, 10, 14, 15) загинули внаслідок пожежі середини XIII ст. У верхній частині заповнення однієї з них (14) серед залишків опалювального пристрою знайдено скупчення скляних браслетів (понад 700 фрагментів поганої якості) та скляної маси. З розвалу опалювального пристрою, вірогідно, горну (споруда 15) походить глиняний тигель. Ще один виявлений у культурному шарі поряд. У шарі пожежі споруди 2 зафіксовано прямокутну посудину з мідного сплаву (35 × 32 × 7,0 см), заповнену попелом.

На майданчику городища досліджено 30 поховань різного ступеня збереженості. На підставі стратиграфічних спостережень, інвентарю та супутнього матеріалу виділяються поховання двох хронологічних періодів: XII ст. та XVII—XVIII ст. У випадках, коли не була пошкодженою хоча б частина поховання, небіжчики лежали головою на захід зі складеними на грудях, животі або тазу руками.

Серед знахідок слід відзначити прямокутну різьблену ікону (5,8 × 4,8 × 0,9 см з підвіскою у вигляді намистини 0,9 × 0,9 см) XIII ст., виготовлену з глинистого сланцю із зображенням Гроба Господня (рис. 1). Серед інших знахідок привертають увагу бронзова ранньослов'янська фібула, фрагменти хороса й іконок з мідного сплаву, кіс-

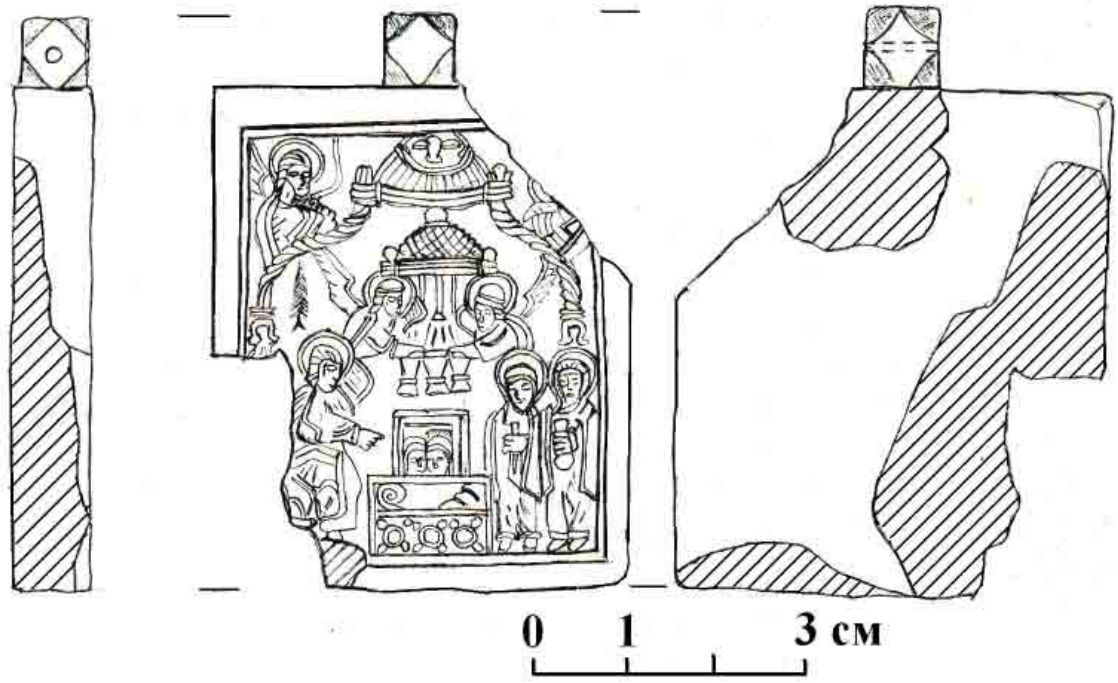

тяна шахова фігурка, ціла сокира, численні побутові предмети та прикраси. У спорудах і ямах XIII ст. розкопано вісім цілих різних за формою та об'ємом посудин.

Д. Дем'яненко

ДО ПИТАННЯ ПРО ДАТУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ СЕЛИЩЕ БІЛЯ с. АНИСІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО р-ну

За останні десятиліття науковці все частіше почали приділяти увагу старожитностям так зв. «темного часу» — другої половини XIII—XIV ст. Це, своєю чергою, пов'язано з накопиченням археологічного матеріалу та розробкою методик з виділення артефактів цього періоду з-поміж інших старожитностей.

До недавнього часу панівною була думка про запустіння поселень навколо Чернігова після навали хана Бату в жовтні 1239 р. Однак перегляд матеріалів з розкопок 1980-х рр. дозволив виділити серед артефактів XII—XIII ст. у незначній кількості старожитності другої половини XIII—XIV ст. Зокрема, це стосується поселення Селище біля с. Анисів Чернігівського р-ну, обстеженого 1985 р. експедицією під керівництвом Г. Кузнєцова.

За результатами розкопок Г. Кузнєцов верхньою межею існування поселення зазначив середину XIII ст. На його думку, на цей час тут існувала феодальна садиба, на що вказував виявлений речовий матеріал і фрагменти плінфи (деякі із залишками розчину). Однак окремі фрагменти кераміки досить впевнено можна датувати наступним — золотоординським — періодом. Наявність плінфи можна пояснити розбиранням кам'яних будівель Чернігова після штурму міста монголами та наступного його запустіння.

Також привертає увагу той факт, що одне з двох досліджених на поселенні жител (2) було наземним. Це саме стосується й житла, дослідженого О. Веремейчик на поселенні Заплава біля с. Шестовиця Чернігівського р-ну, що датується другою половиною XIII—XV ст.

Це все стало приводом для повторного обстеження поселення Селище.

Пам'ятка розташована на захід від села, у заплаві лівого берега р. Десна, на берегах стариць Глушець і Комарівка, на висоті 3,5—4,0 м, в уроч. Селище. Розміри поселення 50 × 280 м.

Під час повторного обстеження об'єкта виявлено низку фрагментів вінець керамічних посудин давньоруського (XII — перша половина XIII ст.) та золотоординського (друга половина XIII—XIV ст.) часів, а також уламки плінфи (рис. 1). Таким чином, гіпотеза про хибне датування поселення Г. Кузнєцовим підтвердилася.

Окрім того, зафіксовано руйнування культурного шару, що відбувається через вибирання ґрунту зі стінок розкопу 1985 р. мешканцями дачного кооперативу, що розташований на протилежному боці стариці.

Додатково обстежено поселення Іржавець I, розташоване на південний захід від північної околиці села, у заплаві лівого берега р. Десна, на підвищених берегах (висота 2,5—3,0 м) стариці Іржавця. Пам'ятка відкрита й обстежена Г. Кузнєцовим 1984 р. Верхньою межею її існування зазначено середину XIII ст. У ході повторного обстеження також виявлено фрагменти вінець керамічних посудин давньоруського (XII — перша половина XIII ст.) та золотоординського (друга половина XIII—XIV ст.) часів (рис. 2), що дозволяє віднести пам'ятку до поселень, які пережили осінній похід 1239 р. хана Менги.

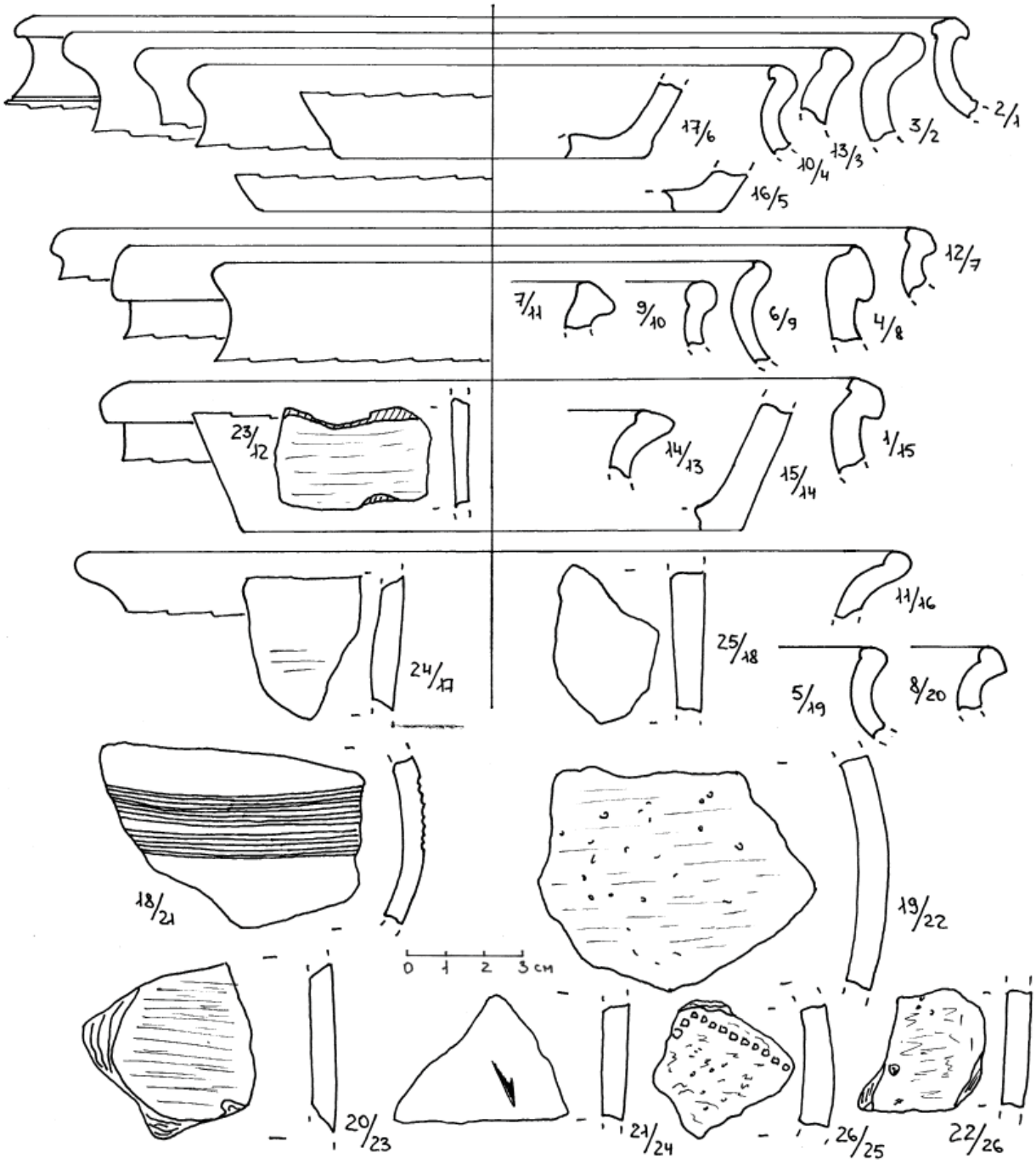

Рис. 1. Кераміка з поселення Селище

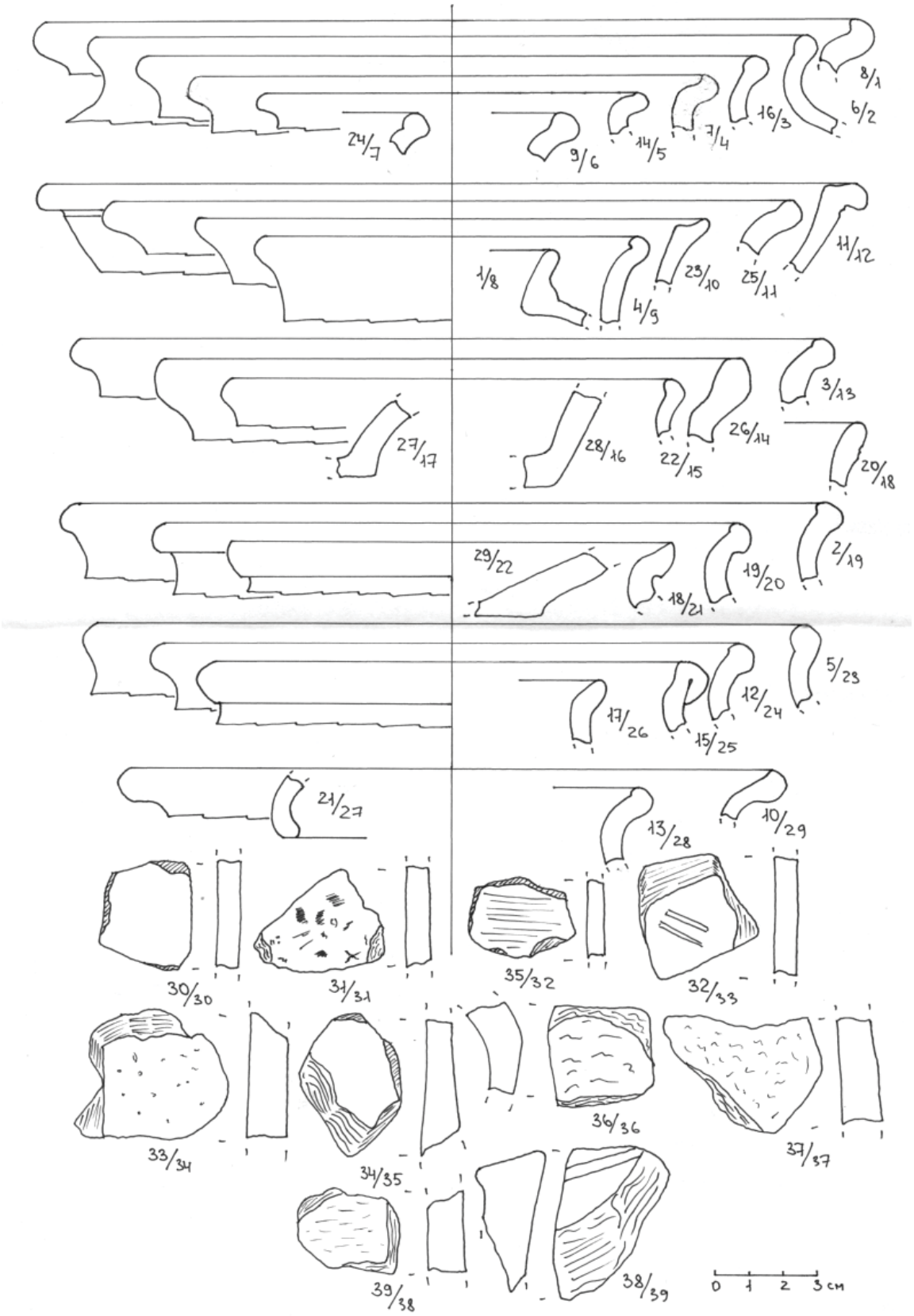

Рис. 2. Кераміка з поселення Іржавець I

Г.В. Жаров, Т.М. Жарова, Д.В. Ступак

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ПАЛЕОЛІТУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Під час робіт останніх років Лівобережною археологічною експедицією відкриті нові пам'ятки палеоліту.

Стоянка Радовниця розташована за північною околицею с. Карпилівка Козелецького р-ну. Вона виявлена на високому мисі тераси правого берега Десни.

Під час шурфування площі мису в шурфі 4 (розмір шурфу 1,0 × 2,0 м) знайдено 13 кременів. Стратиграфія від поверхні: 0,0—0,3 м — сіро-коричневий супісок (шар оранки), 0,3—0,6 м — світло-жовтий пісок, який перекрив щільний суглинок коричневого кольору. Знахідки виявлені у шарі світло-жовтого піску.

На стоянці використовувався якісний сіро-коричневий кремінь. Походження такої сировини нам не відоме. Знахідки вкриті блакитно-білою неглибокою патиною. З них чотири є вістрями для оснащення метальної зброї (рис. 1, *1—4*). Цікавим елементом на вістрях є виїмки на їх нижній частині. На нашу думку, ця особливість не пов'язана з бойовими якостями вістер. Вірогідно, ці виїмки пов'язані зі способом їх кріплення.

Інші знахідки: один різцевий скол, одна платівка реберчаста одностороння, три сколи підживлення площадок нуклеусів, чотири відщепи.

Судячи з типу вістер, характеру їх ретушування та з сильної пришліфовки зони розколювання на двох сколах підживлення площадок нуклеусів — цей комплекс належить до граветського часу.

Деякі особливості та певна грубість формування цих вістер зближує комплекс Радовниця з пам'ятками пушкарівського типу. Але типологічно виявлені вістря відрізняються від пушкарівських, і цей комплекс не можна віднести до пам'яток пушкарівського типу — це нове культурне явище у Подесенні.

Місцезнаходження Майбутнє 2 виявлено в межах с. Майбутнє Білошицько-Слобідської сільради Корюківського р-ну і розташовується на лівобережній терасі р. Слот. Під час шурфування знайдено два крем'яні вироби. Обидва виготовлені з типового місцевого деснянського, темно-сірого з світло-сірими цятками кременю. Вони вкриті блакитно-білою патиною.

Перший виріб — це кінцева скребачка, виготовлену на *piece esquillee*, або ж сплощеному двосторонньому нуклеусі. Другою крем'яною знахідкою є відщеп підтрапеціеподібної форми, з радіальною огранкою, переподібним закінченням і фасетованою площадкою.

Таким чином, стоянка Радовниця, судячи за вістрями, є новим культурним явищем граветського часу, яке досі не було відомим на території Деснянського басейну. Місцезнаходження Майбутнє 2, на наш погляд, безперечно належить до палеолітичної доби. Цікавим є його топографічне розташування, не пов'язане з терасами великих річок. Майбутнє 2 є першою пам'яткою палеоліту, виявленою на території Корюківського р-ну.

Отже, нові пам'ятки цікаві для подальших досліджень і здатні надати інформативний матеріал для розуміння культурно-історичних процесів у Подесенні.

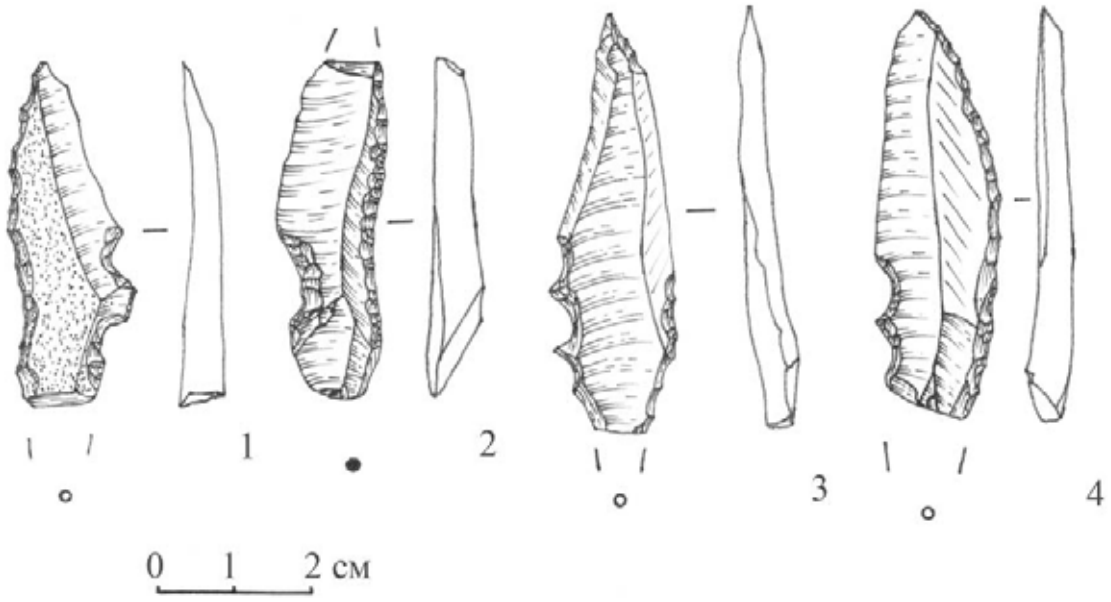

Рис. 1. Стоянка Радовниця. Вістря

І.С. Кедун, О.Є. Черненко

ДОСЛІДЖЕННЯ У м. НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ТА м. НІЖИН

У 2011 р. співробітниками ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ здійснювались охоронні дослідження на території міст Новгород-Сіверський і Ніжин Чернігівської обл.

У Новгород-Сіверському роботи провадилися на території дитинця давнього міста, а також у північно-західній частині посаду (уроч. Заручав'я).

Дослідження на дитинці визначали ступінь збереженості культурного шару після перепланування його території під час впорядкування міського парку в 1987 р. Встановлено, що на східній ділянці городища давні нашарування зруйновано. Втім на західній ділянці вони практично не ушкоджені, а їхня загальна потужність сягає 4,0 м.

Закладені в західній частині дитинця два розкопи площею близько 40 м2 дозволили з'ясувати, що з глибини 0,7 м від сучасної поверхні збереглися давні відклади, загальна потужність яких сягає 4,0 м. Верхній горизонт утворений шарами XVII—XVIII ст. Він перекриває горизонт XVI ст. Вдалося дослідити дві споруди цього періоду (одна з них — двоярусна)

Рис. 1. Піч для виробництва селітри на території посаду Новгород-Сіверського

Рис. 2. Розкоп 2. Піч у споруді XVI ст. Дитинець Новгород-Сіверського

з глинобитними пічками та численним речовим інвентарем. Культурний шар давньоруської доби містив матеріали X—XI ст. Найцікавіший з них — глинобитна, округла у плані споруда (для збагачення залізної руди?), заввишки 0,5 м, близько 0,8 м у діаметрі. Її заповнювали блоки болотяної руди розміром 0,5 × 0,5 × 0,1 м (загальна вага 250 кг), прошарки з вугликами. Нижній горизонт давніх напластувань містив матеріали юхнівської культури.

В уроч. Заручав'я (на північний захід від дитинця) повністю розкрито виробничу споруду, частково досліджену в 2010 р. Отримані матеріали дозволили з'ясувати її конструкцію, уточнити датування та призначення.

Споруда овальна у плані (9,2 × 3,2 м), витягнута вздовж центральної осі північ—південь. Конструктивно вона складалася з топкової камери та ступінчастого спуску до неї, що розташовувався з північно-східного боку. Топкова камера грушоподібна, впущена в материк до глибини 2,7 м. На її стінках зберігся шар глиняної обмазки завтовшки від 0,03 до 0,15 м, що вкривав материкову стінку зверху до дна. Зверху камера мала воронкоподібний вихід, оформлений по краях глиняними вальками. Всю конструкцію перекривав навіс, про що свідчать зафіксовані по її периметру стовпові ями.

Зважаючи на конструктивні особливості досліджуваного об'єкта, його можна інтерпретувати як піч для виробництва селітри та датувати XVII—XVIII ст.

У м. Ніжин проводився нагляд за будівельними роботами. Окрім цього, для уточнення межі поширення та характеру культурного шару закладено розкоп в уроч. Комуна, де, за В.П. Коваленком, локалізується літописне місто Унєніж. Слід відзначити, що в останні роки воно активно руйнується скарбошукачами.

Дослідження поселення в уроч. Комуна здійснювалися в 1989 р. Ю.М. Ситим. Встановлено, що вперше воно було заселене за доби бронзи. У давньоруський час тут існувало городище, до якого з південного боку прилягав посад. Отримані під час досліджень цього польового сезону матеріали також репрезентують добу бронзи та XII ст. — час, коли відбувається розквіт давньоруського городища.

Рис. 3. Розкоп 1. Піч у споруді XVI ст. Дитинець Новгород-Сіверського

В. Коваленко, В. Мезенцев, Ю. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ БАТУРИНА

Міжнародна українсько-канадська експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка за участі та фінансової підтримки співробітників Канадійського Інституту Українських Студій і Торонтського університету продовжила 2011 р. дослідження пам'яток у межах охоронних зон Батуринського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». У 2011 р. роботи велися, головним чином, в уроч. Гончарівка, де продовжено дослідження заміської резиденції гетьмана Івана Мазепи (рис. 1).

За 36 м на південь від палацу, у межах котловану флігеля, виявленого 2007 р., продовжені дослідження. Вдалося завершити вивчення котловану, що на рівні материка мав розміри 9,5 × 10 м по верху та 7,5 × 8,0 м по дну, глибину 3,8—3,9 м від сучасної денної поверхні та 3,1—3,2 м від рівня материка. Судячи з усього, це був флігель

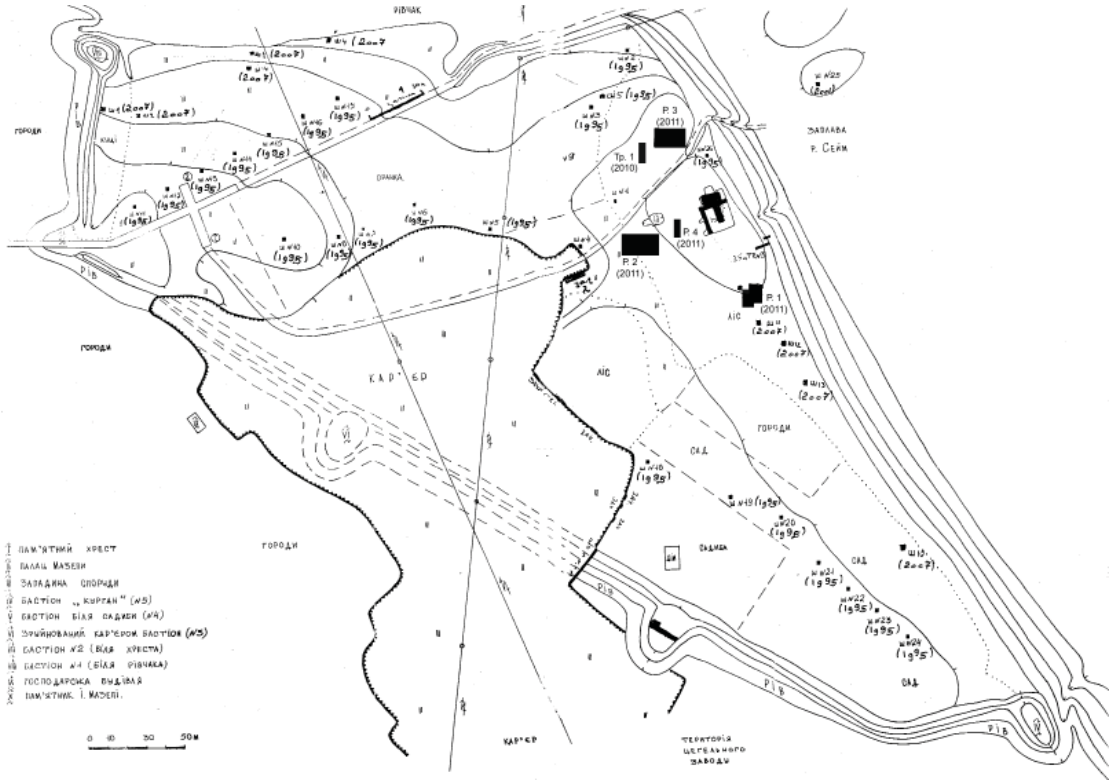

Рис. 1. Плани розкопів (1995—2011 рр.) на городищі в уроч. Гончарівка в Батурині

Рис. 2. Фрагмент закладної керамічної дошки з Гончарівки в Батурині

палацового комплексу, синхронний парадному палацу гетьмана І. Мазепи. Рештки будівельних матеріалів, знайдені у верхній частині заповнення об'єкта, утворюють потужний шар (до 1,0 м) будівельного сміття і представлені фрагментами цеглин (зокрема профільованих), значною кількістю уламків пічних кахлів, полив'яних і неполив'яних плиток підлоги. Серед знахідок виявлено уламок (15 × 10 × 5,2 см) унікальної керамічної закладної дошки (рис. 2), аналогічної за зображенням (чотири пелюстки квітки, що входила до верхнього лівого кута вінка, котрий обрамляв герб гетьмана Івана Мазепи) та початком напису (*Сє х...* — далі обрив першого рядка напису; *Прещ...* — далі обрив другого рядка напису) до закладної дошки Чернігівського колегіуму (рис. 3), який зазначав: «*Сей храм создан Божим благословением* (перший рядок напису) *прещедрим даянием и иждивением* (другий рядок напису, після якого розміщено гетьманський герб, під котрим текст продовжується) *от ясновельможного Пана Іоанна* (третій рядок напису) *Мазепы...*» (і так далі).

Знахідки з цього шару — це результати засипки котловану рештками гетьманського палацу, що розбирався на цеглу. Вони значно відрізняються від нижнього заповнення споруди, яке пов'язане з періодом функціонування флігеля і має меншу насиченість знахідками. Із західного боку котловану (ближче до південно-західного кута) досліджено підпрямокутну яму завширшки до 1,5 м, що може бути котлованом під фундаменти ганку флігеля. На цьому дослідження флігеля завершені.

Для дослідження забудови садиби гетьмана І. Мазепи на Гончарівці на захід від його палацу закладено розкоп 2. Під час шурфування 1995 р. навколо палацу виявлено матеріали кінця XVII — початку XVIII ст. У сезоні 2011 р. вирішено провести тут дослідження на більшій площі. Для фіксації контурів і розмірів наземних споруд закладено чотири паралельні траншеї, у процесі досліджень об'єднані в розкоп загальною площею 72 м^2.

У верхній частині культурного шару знайдено різноманітні металеві предмети, керамічні люльки, підкови на чоботи та значну кількість фрагментів кахлів із багатокольоровою поливою. Нижня частина культурного шару містила незначну кількість ліпної кераміки доби раннього залізного віку. У західній частині розкопу продовжено дослідження рівчачка під гострокіл, що відмежовувала забудову садиби від дороги до палацу. На жаль, зазначена ділянка культурного шару пошкоджена бульдозером у минулому столітті.

Розкоп 3 закладено на північний захід від котловану палацу І. Мазепи, на схід від траншеї 1 2010 р. Площа розкопу становила 45 м^2, він орієнтований за лінією схід—захід. У стратиграфічних розрізах вище рівня материка зафіксовано сліди великої дерев'яної наземної споруди у вигляді плями темно-сірого суспіску з уламками битої цегли. Вказаний шар сформувався після нівелювання котловану зруйнованої споруди, а бита цегла вказує на час її руйнування. Нижче рівня материка від решток споруди зафіксовано сім стовпових ям, що повторюють обриси розташованої вище плями.

У південній частині розкопу розкрито котлован споруди з ямою в центрі (зафіксована в траншеї 2010 р.), заглиблений нижче рівня материка на 0,3 м. Яма мала діаметр 1,2 м та глибину 0,5 м від рівня материка. За стратиграфічними

Рис. 3. Закладна керамічна дошка з Чернігівського Колегіуму

спостереженнями котлован наземного об'єкта пов'язаний зі спорудою 1. За розташуванням стовпових ям можна припускати, що до розкопу потрапив лише північний кут споруди. Повні її розміри будуть встановлені під час подальших досліджень, але за результатами робіт 2011 р. вони становлять не менш як 8,0 × 5,0 м. На існування наземної дерев'яної споруди також вказують численні цвяхи, виявлені в межах її плями. У заповненні споруди не знайдено кераміку та кахлі, що вказує на відсутність опалювального пристрою у споруді, та, відповідно, на її нежитловий характер.

Споруда могла мати господарське чи, швидше, релігійне призначення; на користь останнього вказує великий кіотний хрест, знайдений тут у 2010 р. Можна припустити, що об'єкт є залишками церкви, згаданої у літописі С. Величка, а уламок керамічної закладної дошки належав саме до неї.

У північно-західному куті розкопу зафіксовано споруду 2, заглиблену на 0,2 м нижче рівня материка, з якої походить ліпна кераміка раннього залізного віку.

Для з'ясування збереженості культурного шару на південь від западини «колодязя» закладено розкоп 4, розмірами 6,0 × 2,0 м, орієнтований довгою віссю за лінією південь—північ. Посередині розкопу виявлено глинобитну піч, діаметром 1,4 м, повернуту щелепами на південь, до центру котловану споруди. Піч мала шість черенів і споруджена на материку на краю котлова-

ну, що дозволяє стверджувати, що споруда мала наземний характер.

За 1,0 м на північ від печі частково досліджено край котловану ще однієї споруди, орієнтованої за лінією схід—захід. Глибина котловану сягає до 1,1 м нижче рівня материка. Продовження котловану фіксується в північному напрямку — в бік западини «колодязя». Матеріали з об'єктів і культурного шару датують їх XVII ст.

Таким чином, роботи 2011 р. показали, що територія заміської садиби гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині досліджена ще недостатньо і вимагає продовження робіт у сезоні 2012 р.

В.П. Коваленко, О.П. Моця, Ю.М. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ В ШЕСТОВИЦІ

Шестовицька Міжнародна експедиція ІА НАНУ та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка за участі Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» і учасників XI Міжнародної літньої польової Школи молодих археологів продовжила 2011 р. дослідження комплексу пам'яток доби Київської Русі в уроч. Коровель поблизу с. Шестовиця Чернігівської обл. Роботи велися водночас на городищі, різних ділянках посаду та на некрополі.

На городищі закладено розкопи 24 (загальною площею 60 м^2) та 25 (загальною площею 53 м^2), якими продовжено дослідження оборонних споруд східної частини майданчика (рис. 1).

Розкоп 24 закладено на південно-східному краю городища Коровель. На площі розкопу збереглася ділянка культурного шару та залишки оборонних конструкцій двох етапів (у межах

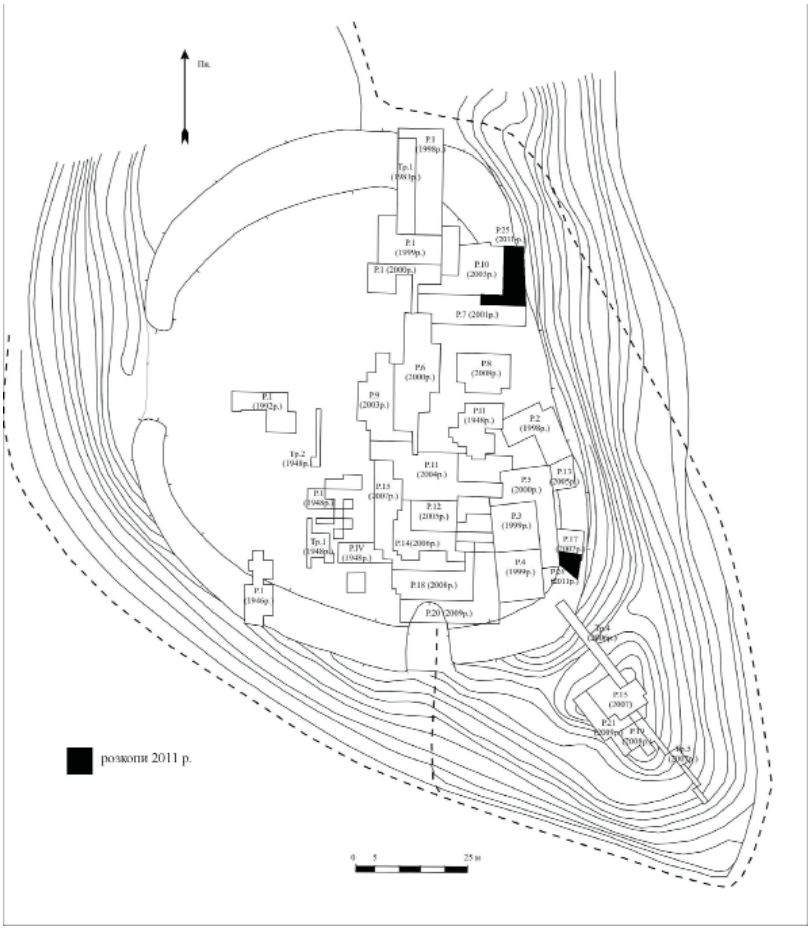

Рис. 1. План розкопів на городищі в уроч. Коровель

X ст.). Висота залишків тіла валу сягає до 1,8 м від рівня материка. Оборонні конструкції як першого, так і другого етапів з внутрішнього боку мали рівчачки під вертикально встановлені деревини гостроколу. Заповнення внутрішнього рову містить сліди пожежі, котра знищила укріплення першого етапу, після якого залишки валів підрівняні та згодом зведено нові укріплення.

Серед знахідок на розкопі слід відзначити вістря стріл, оселки, намистини, пряслиця та їхні фрагменти, кістяні проколки та візантійську монету Лева VI (886—912) доволі доброї збереженості (рис. 2).

Рис. 2. Мідна монета Лева VI (886—912) з розкопу 24

Розкоп 25 закладено на північно-східній ділянці напільного валу городища Коровель (рис. 1), на схід від розкопу 10 (2003 р.) та на північ від розкопу 7 (2001 р.).

Під час робіт продовжувалось вивчення залишків підкліту житла, виявленого ще в 2003 р., підквадратного (5,0 × 5,1 м) котловану, заглибленого в материк на 0,9 м. У кутах котловану зафіксовано подвійні ямки від стовпової конструкції. Піч у підкліті відсутня; верхня частина споруди знищена під час неодноразових перепланувань майданчика.

На схід від підкліту, майже впритул до нього, досліджено округлий у плані котлован (діаметр 2,7 м), глибиною 1,2 м нижче рівня материка. Судячи за стратиграфією заповнення, котлован викопаний після ущільнення заповнення підкліту житла. Поява котловану, ймовірно, пов'язана зі зведенням напільної (північної) лінії оборони городища. У літературі округлі у плані котловани прийнято пов'язувати із заглибленою частиною бойових башт, що складали невід'ємну частину оборонних конструкцій городищ.

З південного сходу (за 3,5 м) від краю цього котловану виявлено ще одну ділянку внутрішнього рову укріплень городища. Це крайня східна ділянка рову (яма/котлован), з якої брали ґрунт для насипання валу. Вона овалоподібної форми, розмірами 3,3 × 2,5 м і завглибшки 1,0 м нижче рівня материка. Матеріали із заповнення рову датуються другою половиною X ст.

У межах південної частини розкопу досліджено рештки від першої оборонної конструкції городища, що складалася з ровика та частоколу, вміщеного в рівчачок. Вони вже простежувалися в розкопі 1 (2000 р.) і в розкопі 7 (2001 р.). Ровик, досліджений цього року, продовжує напрямок ділянки 2001 р. і має орієнтацію за лінією схід—захід з відхиленням до півночі, під невеликим кутом до краю тераси р. Десна. Ширина ровика сягає 2,0 м у верхній частині і звужується до 0,5 м внизу. Глибина ровика сягає 1,5 м нижче рівня материка. Із заповнення ровика походить кераміка початку X ст.

Збереженість культурних нашарувань на дослідженій ділянці добра — потужністю до 1,0 м. На першому етапі існування городища ця ділянка розташовувалася за межами першої зовнішньої лінії укріплень і її забудова (до спорудження другої — зовнішньої — напільної лінії укріплень) має розглядатися як рештки культурного шару посаду.

Наступного сезону дослідження пам'ятки планується продовжити.

В. Коваленко, О. Моця, В. Скороход

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ГОРОДИЩА В уроч. КОРОВЕЛЬ У ШЕСТОВИЦІ

Шестовицька міжнародна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка за участі Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» і учасників XI Міжнародної літньої польової Школи молодих археологів продовжила 2011 р. дослідження комплексу пам'яток доби Київської Русі в уроч. Коровель поблизу с. Шестовиця Чернігівської обл. Роботи велися водночас на городищі, різних ділянках посаду та на некрополі.

Відкритий посад, площа якого сягала понад 25 га, розташовувався на північ від городища Коровель. У сезоні 2011 р. ділянка посаду досліджувалася трьома розкопами загальною площею 160 м^2.

Найближчою до городища досліджуваною ділянкою посаду є розкоп 1, розташований за 200 м на північ. У цьому сезоні тут продовжено розкопки ділянки центральної дороги, що вела до городища територією посаду та садибної забудови X — початку XIII ст.

Нову ділянку розкопу 1 площею 76 м^2 закладено на північний схід від дослідженої території (рис. 1). У південно-східній його частині завершено дослідження житла XII ст. (споруда 45), виявленого ще в 2009 р. Воно увійшло до розкопу північно-східною частиною розмірами 2,0 × 3,5 м. Житло мало котлован квадратних обрисів розмірами 4,0 × 4,0 м, стінами орієнтоване за сторонами світу та на 0,25—0,30 м заглиблене в материк. У північно-західному куті виявлено глинобитну піч розмірами 1,5 × 1,5 м, щелепами обернену на південь (рис. 2). У дні будівлі виявлено дві господарські ями завглибшки 0,95—1,00 м та діаметром 0,75—0,80 м для зберігання припасів. З житла походить численна кількість побутового та господарського інвентарю та уламки кругових посудин XII — початку XIII ст. На північ від житла досліджено дві господарські споруди X ст. (47, 49) та дві господарські ями (59, 60), що входили до садибної забудови попереднього періоду.

Основну частину розкопу займала ділянка дороги, відокремлена зі сходу та заходу рівчачками (по п'ять з кожного боку) від огорожі, що відмежовувала дорогу від садибної забудови. Дорога простягалася з півдня на північ і була досліджена на довжину 6,0 м. Ширина її між огорожами 4,5—5,0 м. На дорозі вдалося простежити сліди колій від коліс возів, відстань між якими 1,4—1,5 м. На ділянці дороги виявлено значну кількість кісток тварин та уламків побутового та господарського інвентарю, елементів озброєння, цвяхів тощо. Керамічний матеріал представлений уламками кружального посуду X — початку XIII ст. На схід від східних рівчачків частково розкопано споруду невідомого призначення (48) та три господарські ями (61—63) від окремої садиби.

За 300 м на північ від розкопу 1 продовжено дослідження північно-східної ділянки посаду. Тут закладено розкоп 29 площею 68 м^2. До розкопу потрапила ділянка ровика від кургану(?), виявленого в 2009 р., що був завширшки 0,8—0,9 м і завглибшки 0,5 м. На розкопі зафіксовано господарську споруду (68) підквадратних обрисів розмірами 2,9 × 2,5 м, декілька господарських ям і рівчачки від міжсадибних огорож. Вони проходили в напрямках південь—північ і захід—схід, утворюючи кут садиби. Серед знахідок є уламок сокири, пірофілітові пряслиця, фрагмент керамічного тигля, кістки зі слідами виробничого використання та керамічний матеріал X — початку XI ст.

На північний схід від попереднього розкопу досліджено невелику ділянку (розкоп 30), що розташовувалася між розкопами попередніх років. Розкоп 30 мав площу 16 м^2, де виявлено залишки двох господарських ям X — початку XI ст.

Таким чином, у сезоні 2011 р. на посаді Шестовицького городища вдалося відкрити нові житлові та господарські об'єкти X — початку XIII ст.,

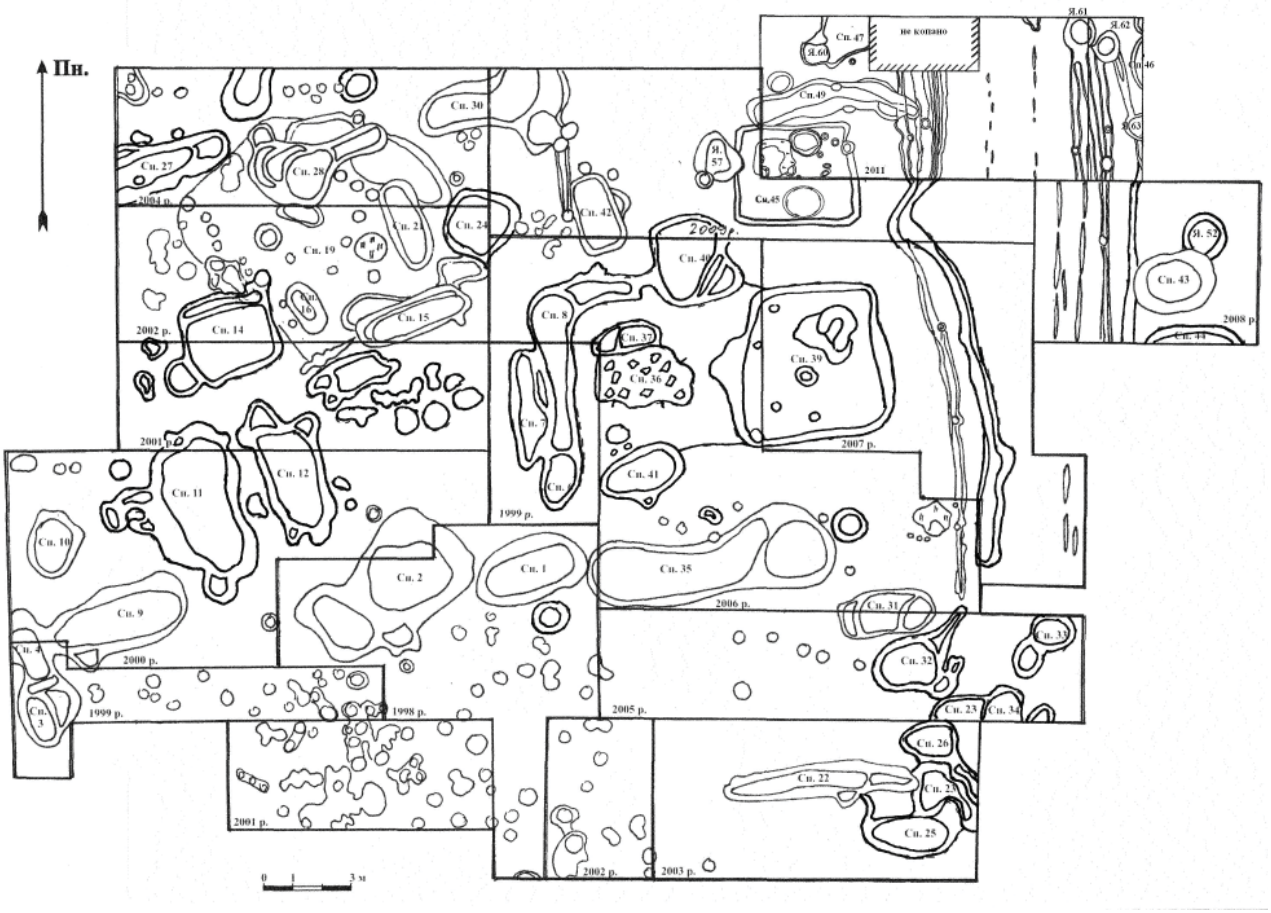

Рис. 1. План розкопу I (1998—2011 рр.) на посаді городища в уроч. Коровель

Рис. 2. Житло XII ст. на розкопі I у Шестовиці

продовжити дослідження центральної посадської дороги, що доповнило наші уявлення про життєдіяльність мешканців комплексу в X — на початку XIII ст.

Р.М. Луценко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОГО ПУСТИННО-РИХЛІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Свято-Миколаївський Пустинно-Рихлівський монастир засновано 1666 р. коштом Дем'яна та Василя Многогрішних за сприяння Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (на місці явлення чудодійної ікони Св. Миколая). Монастир стрімко розвивався, розбудовувався, отримував володіння. На момент закриття монастиря радянською владою він був одним з найбільших у регіоні. Тут існувало п'ять мурованих храмів, житлові та господарські мурована споруди, поряд з монастирем розташовувалися гостинний і господарський двори, діяли власні цегельня та пасіка. Після ліквідації монастиря храми та будівлі розібрано на будівельні матеріали, у вцілілих спорудах проживали колгоспники та розташовувалися господарські служби. Монастир відновлено в 2004 р.

У 2011 р. експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка за сприяння Мезинського національного природного парку та єпископа Ніжинського та Прилуцького Іринея (УПЦ МП) та за підтримки архімандрита відновленого монастиря о. Гурія продовжила дослідження монастирського комплексу, розпочаті 2010 р. Продовжено розчистку фасадів вцілілих корпусів від рослинності та шурфування теренів монастиря для пошуку культурного шару та нових об'єктів.

Шурф 1 закладено на мисі, де розміщувалася колишня Миколаївська церква (місце явлення ікони). Шурф виявив культурний шар потужністю 0,6—0,7 м. У шурфі знайдено кераміку та ковані цвяхи XVII—XIX ст.

Шурф 3 закладено біля північної стіни північно-західного корпусу для пошуку решток монастирської огорожі — продовження західної стіни корпусу. Монастир був обнесений кам'яною огорожею, що почала будуватись у середині XVIII ст. У шурфі на глибині 0,9 м зафіксовано ровик від фундаменту мурованої огорожі та решткі вцілілої кладки в ньому, що розміщуються нижче рівня материка. Ширина кладки у фундаментному ровику 1,65 м, ширина самої огорожі 1,30 м.

Шурф 5 закладено на місці розташування церкви Різдва Христова (1749 р.) для пошуку решток західної стіни храму. Під дерном виявлено материкову глину без будь-яких залишків будівельних матеріалів. За свідченнями місцевих мешканців стало відомо, що з котловану церкви брали ґрунт для будівництва та ремонту доріг, тому культурний шар на цій ділянці знищено.

Для пошуку решток фундаментів мурованого Миколаївського собору закладено шурфи 2, 6—8, 10. Шурф 2 та 7 розбито на місці східної стіни храму. У шурфі 2 вдалося знайти решткі кладки фундаментів східної стіни храму, в якій разом з цеглою використано великі шматки природного каменю. У стратиграфії шурфу фіксується шар пожеж, про які відомо з писемних джерел. 1745 р. дерев'яний монастир повністю знищено вогнем. Шар пожежі перекрито нашаруваннями будівництва собору (1754—1760 рр.). У шурфі 7 зафіксовано решткі фундаменту собору в місці, де кладка апсиди перев'язана з кладкою стіни. У шурфі 8 знайдено решткі кладки фундаментів південної стінки храму. Також відкрито решткі фундаменту східної (шурф 10) та північної (шурф 6) стіни собору. У всіх шурфах незначний керамічний матеріал датується XVII—XIX ст.

Поблизу східного корпусу келій закладено шурф, у якому відкрито решткі споруди, заповнення котловану якої свідчить про те, що вона припинила своє існування у XX ст. Культурний шар сягає 0,7— 0,8 м. Під час обстеження будівлі східного корпусу виявлено нові типи клейм на цеглі «*РМ*» (прописними літерами), «*РМ*» із зображенням хреста, а також цеглу з клеймом «*ФБ*». Цегла датується XIX ст.

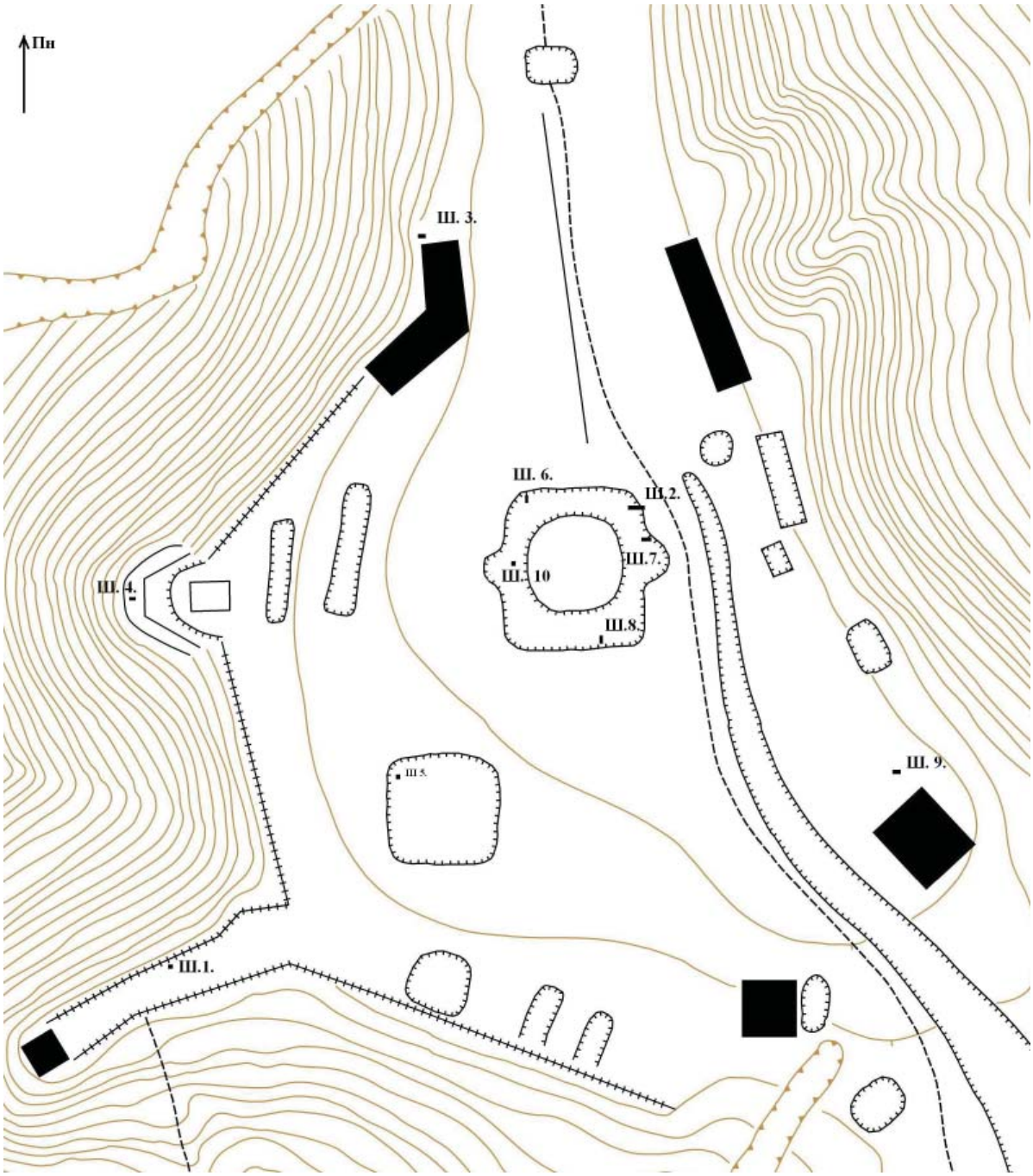
Пн
Ш. 3.
Ш. 6.
Ш.2.
Ш.7.
Ш. 4.
Ш. 10
Ш.8.
Ш.5.
Ш. 9.
Ш.1.

І.Д. Потєхіна, Т.І. Слободян

ЕКСПЕРТИЗА КРЕМАЦІЙ З ШЕСТОВИЦІ

Для антропологічного аналізу передано обпалені скелетні залишки, відкриті в результаті робіт Шестовицької міжнародної експедиції Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка в 2011 р. на некрополі доби Київської Русі поблизу с. Шестовиця Чернігівської обл. Більшість обгорілих кісток розміщувались у великому горщику, який не мав слідів перебування у вогні та був вкопаний у північно-східному секторі ями під курганним насипом (курганна група VI за Д.І. Бліфельдом). Інша група кальцинованих кісток містилася безпосередньо у цій же ямі, заповненій вугликами й обгорілими дерев'яними плашками. Поховання супроводжувалися багатим набором прикрас зі срібла, сердоліку, гірського кришталю і кольорового скла та набором залізних інструментів, зокрема невстановленого призначення. Поховальний інвентар був хаотично розміщений у північно-західному секторі ями та мав значні пошкодження від вогню. На думку авторів розкопок, поховання може бути датоване серединою — другою половиною X ст.

Першочергове завдання дослідження обгорілих кісткових решток — встановлення мінімальної кількості, статі та віку похованих за обрядом кремації людей, виявлення ознак їх фізичного розвитку, патологічних проявів на скелеті, а також реконструкція деяких деталей поховального ритуалу. Під час проведення експертизи кремацій використано як традиційні антропологічні методи, так і спеціальні методики, що застосовуються у судово-медичній, криміналістичній та антропологічній практиці під час роботи зі спаленими кістяками. Зокрема, дані про фізико-хімічні зміни в кістках, які виникають за певної температури спалювання тіла, дозволяють за кольором обгорілих кісток визначити температуру, за якої проходило горіння.

Співставлення кісток з горщика та ями встановило, що вони належали двом різним особам дорослого віку. Поховання у горщику представлене 521 фрагментом кісток черепа та посткраніального скелета й уламками чотирьох зубів дорослої людини. Розмір фрагментів варіюється від 3,0 до 103 мм; довжина переважної більшості кісток (310) не перевищує 15 мм, і лише шість обгорілих уламків довші за 45 мм (рис. 1). Такий ступінь подрібнення кісток вказує на значну тривалість і високу інтенсивність процесу спалювання. Згідно з експериментальними даними, вага решток дорослої людини після кремації становить у середньому від 1,5—2,0 кг (жінки) до 3,0 кг (чоловіки). Загальна вага кісток із горщика складає всього 342 г, що нібито вказує на певну вибірковість у відборі кісток під час поховання за обрядом кремації. Однак результати морфологічної ідентифікації вказують на представленість у горщику всіх відділів скелету, що спростовує дане припущення. Таким чином, невелика загальна вага кісток у горщику за наявності фрагментів усіх відділів кістяка пов'язана, очевидно, з тим, що основна їхня маса перегоріла до попелу, розсипалась у прах і не могла потрапити до горщика навіть при ретельному збиранні.

Усього вдалося ідентифікувати 275 кісткових фрагментів. Від черепа збереглися 89 уламків, зокрема фрагмент чолової кістки з метопічним швом, правий виличний відросток, фрагменти лівої тім'яної кістки з вінцевим, сагітальним і лямбдоподібним швами, ліва частина потиличної кістки з потиличним виступом, права частина нижньої щелепи з альвеолами трьох молярів і цілою висхідною гілкою, а також фрагмент лівої частини піднебінної кістки. Посткраніальний скелет представлений 137 фрагментами нижніх і верхніх кінцівок, 43 фрагментами хребців усіх відділів хребта та шістьма уламками ребер. Серед них найкраще збереглися проксимальна частина правої ліктьової кістки, фрагмент правої сідничної кістки з півмісяцевою поверхнею, голівка правої стегнової кістки, п'ять фрагментів правих верхніх суглобових відростків грудних

хребців, три уламки правих суглобових відростків поперекових хребців, фрагмент шийного хребця, дистальна суглобова поверхня лівої ліктьової кістки, головка лівої стегнової кістки. Патологічних змін на кістках не виявлено.

У результаті тривалої дії вогню виникла помітна дугоподібна деформація ліктьової і стегнової кісток і з'явилися поздовжні та поперечні тріщини параболічної форми на інших трубчастих кістках, у деяких випадках спостерігається розшарування компакти. На кістках склепіння черепа, лицьового відділу, хребцях і ребрах деформація майже непомітна, але наявні неглибокі тріщини, а на кістках тазу вони досить значні.

Незважаючи на значний ступінь фрагментарності матеріалу, статевовікове визначення не викликало труднощів. Для визначення статі бралися до уваги такі ознаки як пряма форма чола, гострий верхній край орбіти, великий кут і грацильність нижньої щелепи, незначний потиличний виступ (завтовшки 5,5 мм), товщина черепного склепіння (середнє значення 5,0 мм), гострі краї півмісяцевої поверхні сідничної кістки та товщина компакти стегнової і ліктьової кісток (середні значення відповідно 5,3 і 3,3 мм). Комплекс цих ознак, а також загальна грацильність кісток і незначний розвиток м'язового рельєфу свідчать про те, що поховання у горщику належало жінці. Вік похованої — у межах 20—35 років, на що вказують повне зрощення проксимального епіфізу ліктьової кістки з її діафізом і малого вертлюга зі стегновою кісткою, а також ще необлітеровані шви на внутрішній поверхні черепа.

Температурний режим спалювання коливався у межах від 100—300° С до 900° С. Температуру горіння різних частин скелету визначено за кольором кісток, який варіює від молочно-білого до коричнево-чорного, але переважає сірий (рис. 2). Найобгорілішими є кінцівки та передня частина черепа, за невисокої температури горіли задня сторона грудної клітини та тазу. Більша частина збережених фрагментів належать до задньої сторони кістяка, як наприклад, кістки склепіння, стегнових кісток з лінією Aspera, крила та фрагменти сідничної кістки з півмісяцевою поверхнею і т. д. Таким чином, під час обряду тілоспалення небіжчицю покладено на спину, про що свідчать також доволі добре збережені частини хребців, зокрема бічні відростки. Вони мають темно-сірий (до чорного) відтінок, що вказує на невисоку температуру їх горіння через незначний доступ кисню за такого положення.

Друге поховання, яке містилося безпосередньо у ямі, представлене значно меншою кількістю кальцинованих кісток (262 фрагменти) загальною вагою 109 г. Розміри цих уламків коливаються від 3,0 до 37 мм, причому переважна більшість (179) не перевищувала 15 мм у довжину. Ідентифіковано 36 фрагментів черепа, переважно мозкового відділу, 119 фрагментів поясів і вільних кінцівок, шість фрагментів хребців і чотири уламки ребер. Патологічних змін не виявлено. Співвідношення товщини шарів кісток склепіння черепа та розміри фрагментів трубчатих кісток відповідають дорослому віку, точніше визначити який не вдалося. За загальною грацильністю та вимірами товщини кісток черепного склепіння (середнє значення 3,8 мм)

Рис. 1. Рештки скелета жінки 20—35 років з поховання, здійсненого за обрядом кремації. Шестовиця, поховання у горщику, X ст.: *1* — череп (*1а* — мозковий відділ; *1б* — лицьовий відділ); *2* — хребтовий стовп; *3* — верхні кінцівки; *4* — тазовий пояс; *5* — нижні кінцівки

можна припустити, що кістяк належав жінці. На більшості фрагментів є мікротріщини або глибокі масові тріщини, уламки діафізів трубчастих кісток мають поздовжнє та параболічне розтріскування, один фрагмент діафізу дугоподібно деформований. Внаслідок дії вогню кістки набули блакитно-сірого та злегка крейдяного забарвлення. Такі відтінки вказують на те, що температура спалювання була дуже високою і сягала 700—1000° С, що спричинило майже повне згоряння більшості кісток.

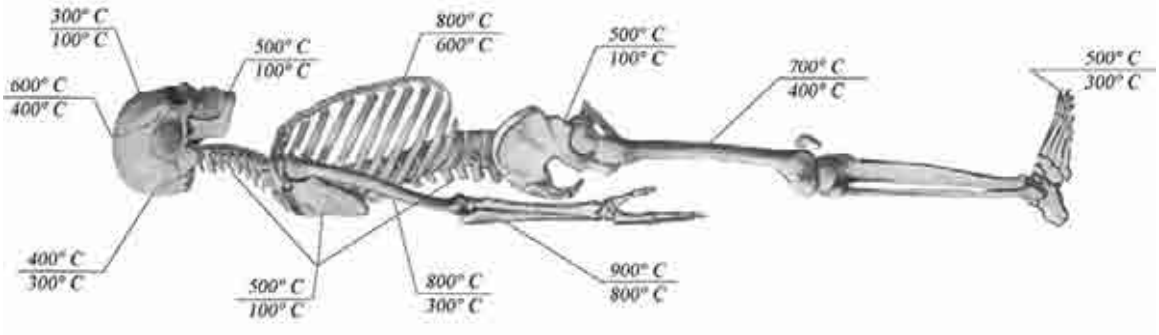

Рис. 2. Схема температурного режиму кремації жінки 20—35 років з поховання X ст. у Шестовиці

Результати проведеної експертизи показали, що у кремованих похованнях Шестовицького могильника були рештки двох молодих жінок, які відзначалися грацильною будовою скелета без ознак великих фізичних навантажень. Тілоспалення першої з них проходило у положенні на спині за температури 100—900° С, після чого всі кістки повністю зібрано в горщик і поховано. Поховальний ритуал іншої дорослої жінки, рештки якої містились у ямі, очевидно, був дещо інакшим. Після кремації, що проходила за значно вищої температури (700—1000° С), лише незначна кількість обгорілих решток скелета могла бути зібрана та віддана землі. Зазначені відмінності в деталях поховального ритуалу, можливо, пов'язані з різною етнокультурною чи соціальною приналежністю цих жінок, підтвердження чого потребує подальших досліджень кремацій з некрополя Шестовиці.

В.Я. Руденок, Т.Г. Новик

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРЕНІВ КОЛИШНЬОГО ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ЧЕРНІГОВІ

У липні—вересні 2011 р. експедиція Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» провадила дослідження на території колишнього Чернігівського Іллінського монастиря.

Іллінський монастир розташований на захід від стародавнього чернігівського дитинця за 2,0 км від нього. Місцевість, де він розміщується з XI ст., відома під назвою Болдині гори. Іллінський монастир (Богородичний) заснований у 1069 р. Антонієм Печерським. Дослідження на його території здійснюються з кінця 1960-х рр.

Під час польового сезону 2011 р. закладено розкоп 1, загальна досліджена площа якого склала 36 м^2. Розкоп розташований на північно-східному схилі Іллінського яру за 20,3 м на північний захід від Іллінської церкви. Перепад рівня денної поверхні на досліджуваній ділянці — 4,8 м. Мак-

Рис. Залишки опор мосту через Іллінський яр. Вигляд з північного сходу

симальна потужність культурного шару становить 5,7 м.

Верхню частину культурних нашарувань до глибини трьох метрів на досліджуваній ділянці складали шари жовтих супісків і глини, що утворились у процесі ремонтних робіт на території монастиря у XVIII—XIX ст. У цих шарах знайдено кераміку XVII—XVIII ст., уламки червоної цегли, залізну кулелійку, частину підсвічника, пряжку, частину хоросу з кольорового металу, свинцевий виріб, залізне свердло тощо. Нижче залягали шари темних супісків сірих відтінків, які містили матеріали XII — першої половини XIII ст. (уламки керамічного посуду, значну кількість дрібних уламків жовтої та червоної плінфи, вапняний розчин, фрагмент залізного ножа).

У цих шарах досліджено повністю та частково шість поховань, здійснених за християнським обрядом, серед яких — один кістяк підлітка, один кістяк немовляти, інші належали дорослим особам. У похованнях не виявлено інвентарю; сліди труни (деревний тлін і цвяхи) простежено тільки у двох похованнях.

У розкопі також зафіксовано залишки чотирьох мурованих опор мосту, по якому проходила галерея, що в XVIII ст. з'єднувала стару, розташовану зі східного боку яру, садибу Іллінського монастиря і зведений в останній чверті XVII—XVIII ст. новий архітектурний ансамбль на верхній терасі із західного його боку. Опори складені з червоної цегли 38 × 20 × 5,5—6,0 см на вапняному розчині в техніці порядового мурування. Всі опори впущені в культурний шар і не доходили до материка. Розміри опор — від 2,0 × 1,0 м (верхні стовпи) до 4,0—1,0 м (нижні стовпи), збереглися на висоту до 2,3 м. Стовпи опор мали фундаменти, що складалися з цегляної забутовки на вапняному розчині. Різниця між глибиною нижніх обрізів фундаментів верхньої та нижньої пари стовпів складає 2,5 м через крутизну схилу.

Крім того, проведені роботи дозволили уточнити конфігурацію схилів яру відносно давньоруського та пізніших часів, прослідити етапи її змін, визначити терміни та причини цього процесу.

В.М. Скороход, Л.П. Мироненко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Виповзівський комплекс розташований між селами Виповзів і Лутава Козелецького р-ну Чернігівської обл., за 800 м від південної околиці с. Лутава, на південно-західній околиці с. Виповзів. Комплекс займає вузький мис, що на 600 м врізається у східному напрямку в заплаву р. Десна й омивається з південного боку р. Кримка (права притока Десни). На стрілці мису розміщується невелике городище розмірами 70 × 90 м. На захід від городища розташовується виповзівський посад, який займає решту площі мису до самого його початку.

У сезоні 2011 р. вибір ділянки робіт на посаді зумовили два грабіжницькі шурфи, що були виявлені восени 2010 р. за 160 м західніше городища, ближче до південного схилу тераси. У шурфах простежувалися залишки горілої деревини від конструкцій споруди. Спочатку розкоп 3 (нумерація розкопів єдина з 2009 р.) мав розміри 6,0 × 6,0 м (грабіжницький шурф опинився в його центрі), згодом з півночі та заходу додано ще 24 м^2. Таким чином, загальна площа розкопу 3 склала 60 м^2. Потужність культурного шару у цій частині посаду сягає до 0,6 м. У розкопі досліджено два житла, три господарські споруди та три ями, що датуються кінцем IX — серединою X ст. (рис. 1). У культурному шарі також трапляються окремі фрагменти кераміки XII ст.

Житло I (споруда 1) займало основну площу розкопу. На глибині 0,5 м від денної поверхні зафіксовано потужний завал горілої деревини, що складався з дощок і напівколод та був залишком горілих стін будівлі, котрі впали до котловану під час пожежі. Під безсистемним завалом по контуру котловану розміщувалися три ряди дощок від конструкцій стін. Їхня ширина коливається від 0,15 до 0,30 м, довжина до 2,0 м. Розміри споруди, судячи за залишками дерев'яних стін, становлять 4,2 × 4,4 м. Стіни орієнтовані за сторонами світу з незначним відхиленням на захід. Котлован заглиблений на 0,70—0,75 м у материк, по дну споруди простежується глеєва підмазка підлоги. У північно-східному куті житла стояла глинобитна піч, обернена щелепами на південь. Піч мала округлу форму, діаметром 1,45 м. Після зняття дерев'яних конструкцій по кутах котловану виявлено чотири ямки від стовпів, що з'єднувалися між собою рівчачком від потужної колоди (нижнього вінця). Розчищений котлован житла I по материку мав розміри 5,0 × 5,0 м. З нього походить незначна кількість знахідок і керамічний матеріал середини X ст.

На захід від житла досліджено залишки ще однієї споруди (3), від якої залишилася дерев'яна конструкція у верхній частині заповнення. Пляма мала овальну форму (1,5 × 1,7 м) і частково заходила під західну стінку розкопу. У верхній частині заповнення споруди зафіксовано горілі деревини (діаметром від 0,05 до 0,10 м), складені у вигляді прямокутника, розмірами 1,0 × 1,4 м. По контуру споруди залягав потужний шар глею від обмазки стін, в якому знайдено дірхам Насра II бен Ахмада — 301—331 р. хіджри, або 914—943 р. (рис. 2). За керамічним матеріалом і стратиграфічними спостереженнями споруда 3 синхронна житлу I (датується серединою X ст.) і також загинула під час пожежі.

У західній частині розкопу, під спорудою 3 та західною частиною споруди 1, виявлено ще одне житло (споруда 3А). Західна частина котловану частково увійшла під стінку розкопу. Житло II досліджене на довжину 3,4 м, а його ширина становила 5,0 м. Котлован будівлі заглиблений у материк на 1,3—1,4 м. У північно-західному куті споруди розміщувалася глинобитна піч, завширшки 1,5 м, досліджена на довжину 1,3 м. Житло II мало два періоди існування, після кожного з яких простежується ремонт (перебудова печі, підсипка підлоги річковим піском тощо). У підлозі зафіксовано значну кількість ямок, які належали до двох періодів існування будівлі. За стратиграфічними даними та керамічним матеріалом житло II датується кінцем IX — початком X ст. Як і попередні споруди, досліджені на роз-

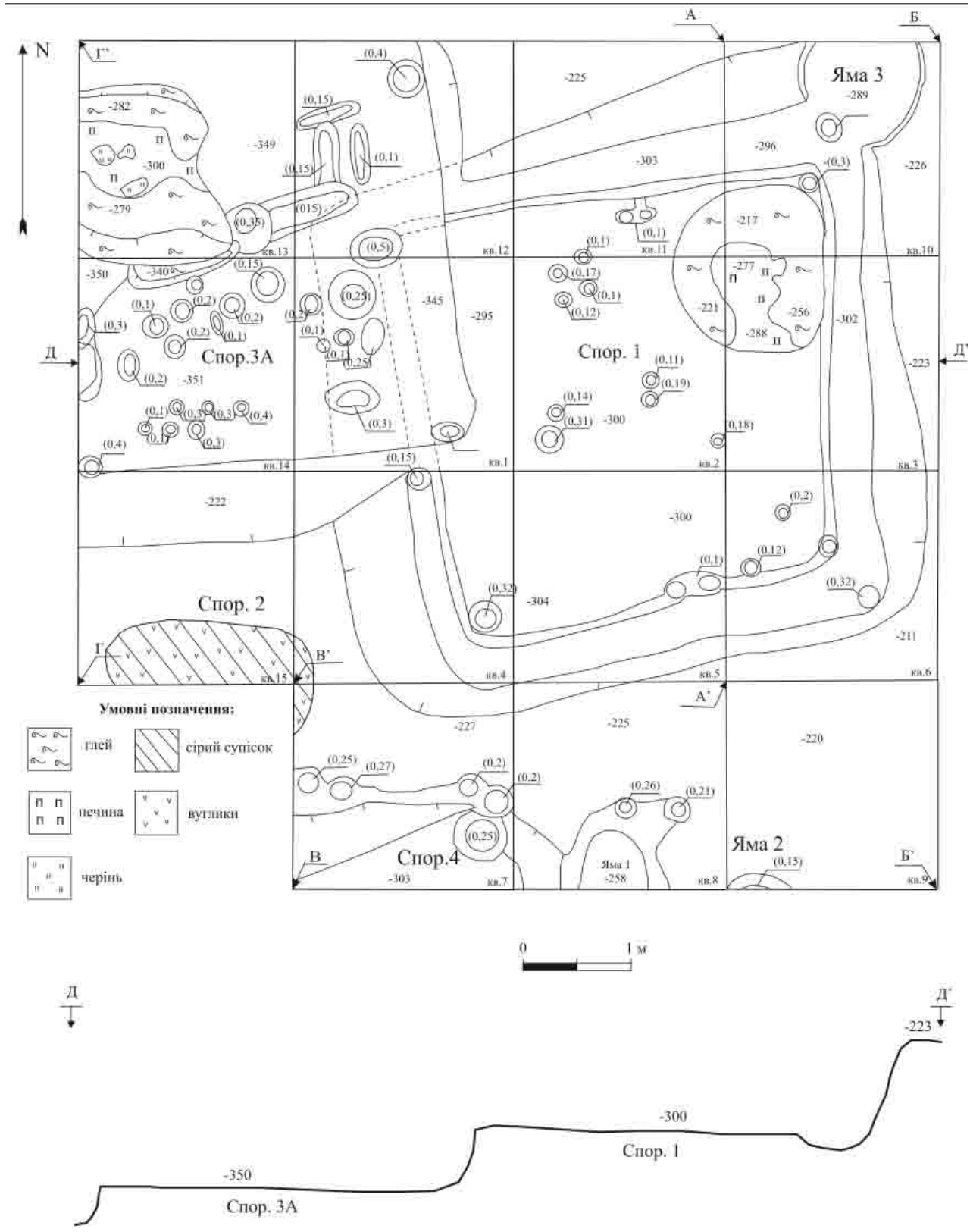

Рис. 1. План розкопу 3 на посаді Виповзівського городища

Рис. 2. Дирхем Насра II бен Ахмада (914—943) зі споруди 3

копі, житло II загинуло під час пожежі.

Таким чином, у сезоні 2011 р. вдалося дослідити житло середини X ст., у якому збереглися дерев'яні конструкції облаштування стін, що доповнює уявлення про давньоруське житлобудівництво на цій території і дозволило отримати стратиграфічний матеріал щодо етапів забудови посаду Виповзівського городища.

В.М. Скороход, О.П. Моця, Ю.М. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Виповзівський комплекс розташований між селами Виповзів і Лутава Козелецького р-ну Чернігівської обл., за 1,0 км від південної околиці с. Лутава, на північно-східній околиці с. Виповзів. Комплекс займає вузький мис, що на 600 м врізається у східному напрямку в заплаву р. Десна і омивається з південного боку р. Кримка (права притока Десни). На стрілці мису розміщується невелике городище розмірами 70 × 90 м. У 2010 р. для вивчення його укріплень досліджено ділянку напільного рову завширшки до 5,5 м та завглибшки 1,7 м нижче рівня материка. У східному напрямку від рову починалося різке (до 6,0 м) підвищення сучасної денної поверхні.

Для дослідження конструкцій валу й облаштування проїзду закладено розкоп 10 × 12 м (рис. 1), орієнтований за сторонами світу та довгою віссю витягнутий за лінією схід—захід (рис. 2). Розкоп закладено з врахуванням місця ймовірного проходження центральної вулиці посаду таким чином, що південна лінія квадратів (2,0 × 2,0 м) мала б проходити південніше північного краю дороги, виявленої 2010 р. Побіжно на користь цього свідчить і те, що у південно-східному куті розкопу зафіксовано дві ямки від стовпів, які, вірогідно, є рештками конструкцій від проїзду на городище.

У результаті робіт вдалося виділити три етапи спорудження оборонних конструкцій Виповзівського городища. На першому етапі оборонні споруди представлені ровом з бермою завширшки від 0,7 до 2,2 м та залишками тіла валу з вертикально поставленою дерев'яною конструкцією із внутрішнього його боку.

У напільному рові фіксуються сліди пожежі, після якої відбулася реконструкція укріплень. Залишки вертикальної дерев'яної конструкції були розібрані та з внутрішнього боку валу поставлені кліті, що виходили на майданчик городища. На дні заповнення клітей виявлено значну кількість болотної руди, принесеної із заплави. У середині X ст. ця конструкція зазнає руйнування від чергової пожежі.

У XII ст., коли Виповзівське городище частково втратило своє початкове стратегічне значення і перетворилося на рядову фортецю на межі Чернігівської, Київської і Переяславської земель, по гребеню його валу споруджуються легкі укріплення, від яких фіксується невели-

Рис. 1. Розкоп 1 на городищі. Фото із заходу

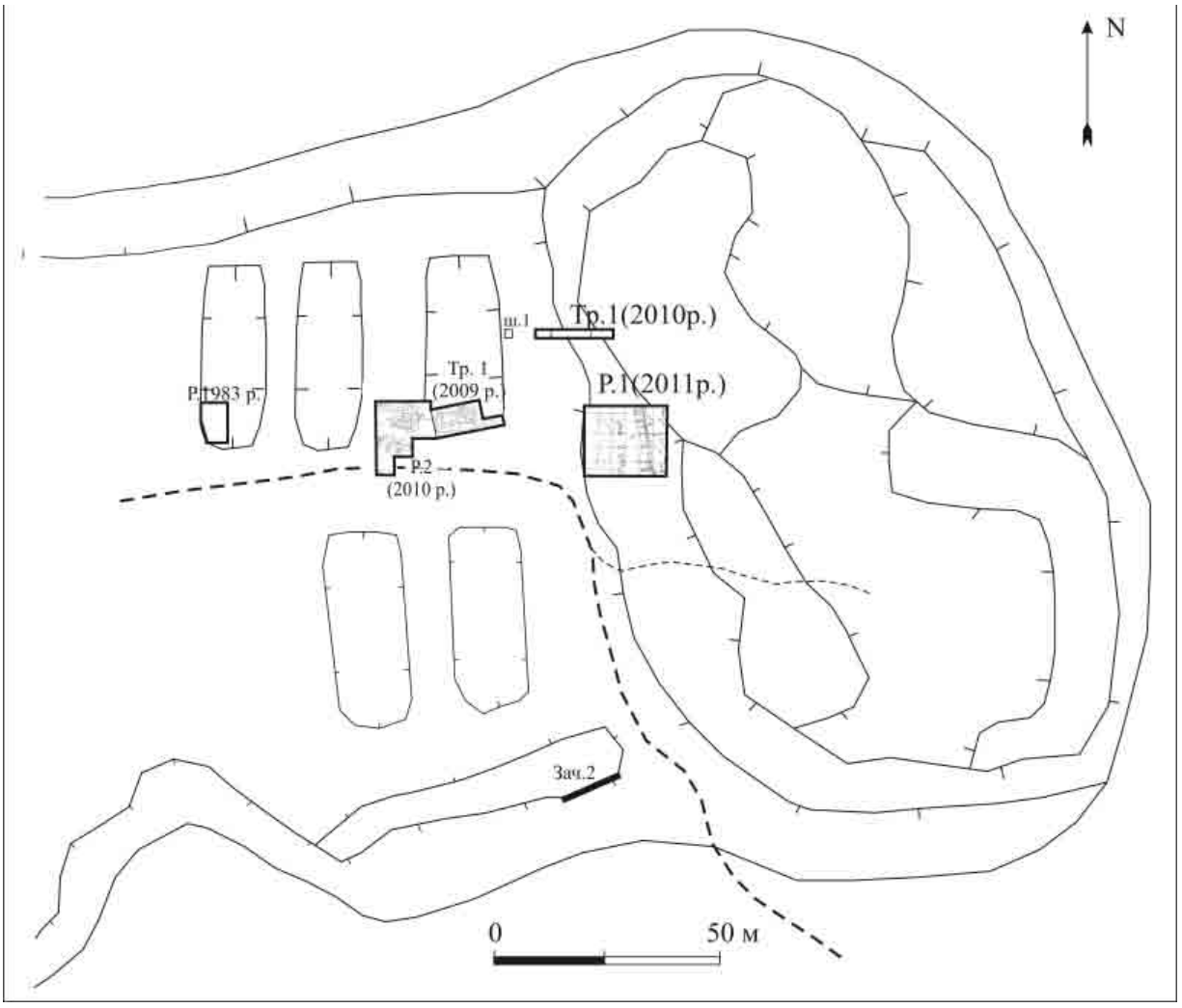

Рис. 2. План Виповзівського городища з розкопами

кий рівчачок у стратиграфії південної стінки розкопу, в якому виявлені ямки від стовпів частоколу, діаметром 0,2—0,3 м.

Унікальність оборонних конструкцій Виповзівського городища, на нашу думку, полягає у тому, що перші укріплення споруджено на схилі природної дюни, розташованої у східній частині мису. Мешканці городища споруджували укріплення на похилому західному краю дюни, а ґрунт брали з рову, викопаного біля її підніжжя з напільного боку. Розуміючи можливість сповзання конструкцій схилом, будівельники укріпили поверхню дюни болотним глеєм, а зовнішню дерев'яну конструкцію зробили з ухилом у бік майданчика городища.

Таким чином, нові дослідження Виповзівського городища дозволяють припускати три етапи спорудження його укріплень. Основна частина матеріалів з городища, посаду та подолу датується першою половиною X ст.

Д.В. Ступак, І.Д. Потєхіна

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОЇ СТОЯНКИ

У 2011 р. проведено нові розкопки Новгород-Сіверської палеолітичної стоянки. Пам'ятка розташована в межах м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл., на лівому схилі Північної Балки. У мешканців міста ця місцевість має назву уроч. Кар'єр.

Останніми роками влітку на цьому місці розташовувався табір Новгород-Сіверської археологічної експедиції під керівництвом І.С. Кедуна. У 2010 р. під час упорядкування табору знайдено фрагменти черепа людини та кістки тварин, після чого тут заклали шурф 1, звідки добуто нуклеус і фауністичний матеріал.

У 2011 р. до північної і західної стінки шурфа 1 прирізано розкоп площею 6,0 м2. Він розташовується за 41 м на південний схід від південної стінки міського стоку.

Стратиграфія північно-західної стінки розкопу (від репера) така:

1,20—1,37 м — темно-сірий супісок;
1,37—1,42 м — темно-коричневий суглинок;
1,42—1,44 м — лінза світло-жовтого піску;
1,44—1,57 м — рудий пісок;
1,57—1,69 м — світло-сірий пісок;
1,69—1,76 м — темно-коричневий суглинок;
1,76—2,00 м — світло-сірий пісок.

Слід зазначити, що в усіх горизонтах траплялися природні уламки кварциту різної щільності та розміру.

У розкопі виявлено два культурні шари. Знахідки першого залягали у верхньому горизонті суглинку, хоча окремі кістки тварин траплялись і в низах темно-сірого супіску. Судячи з того, що частина кісток розташована вертикально, принаймні частина матеріалу є перевідкладеною. Шар бідний на знахідки, особливо крем'яні.

Фауністичні рештки представлені переважно фрагментованими кістками. За даними попереднього аналізу, проведеного Лєтісією Демей (Франція), значна частина кісток належить мамонту (Mammuthus primmigenius), представлені також кістки північного оленя (Rangifer tarandus), оленя звичайного(?) (Cervus elaphus?), вовка (Canis lupus) та лисиці/песця (Alopex lagopus/Vulpes vulpes).

Усього з верхнього шару походять сім крем'яних виробів: два проксимальні фрагменти платівок, чотири відщепи й одна лусочка. Усі вони з місцевого деснянського кременю, поклади якого є поряд зі стоянкою. Чотири вироби вкриває біло-блакитна патина різної товщини.

Найцікавішими знахідками з верхнього шару є залишки черепа людини. Це три досить великі та чотири дуже дрібні уламки склепіння та фрагмент обличчя — ліва вилична кістка з виличним відростком верхньої щелепи. Добра збереженість кісткової тканини дозволила провести реставрацію, у результаті якої отримано фрагмент задньої частини лівої тім'яної кістки. Товщина її доволі значна, вона варіює від 7,0 мм (тім'яний горб) до 8,0 мм (вздовж сагітального шва).

Морфологія, розміри та товщина кісток склепіння і вилиці дають підстави вважати, що ці фрагменти походять від того самого черепа, що й кістка чола із залишком метопічного шва, знайденої тут 2010 р. (рис.). Співвідношення товщини шарів компакти та спонгіози вказують на молодий вік. Вилична кістка досить висока, має помірний рельєф і неглибоку іклову ямку, що є примітивною ознакою будови та вказує на деяку сплощеність обличчя. Поєднання жіночих ознак статевого диморфізму (гострий верхній край орбіти, виражений горб чола) з деякими чоловічими рисами, зокрема досить значною товщиною кісток і помітним рельєфом надорбітальної області, можна пояснити архаїкою цього черепа. Зразок його кісткової тканини передано до Оксфордської радіокарбонної лабораторії для абсолютного датування.

Знахідки нижнього шару (їх ще менше ніж у першому) походять з другого, нижнього горизонту суглинку. На відміну від верхнього шару, тут всі кістки залягали горизонтально. Фауністичні рештки представлені фрагментами кісток пів-

Рис. Фрагменти черепа людини з верхнього шару Новгород-Сіверської стоянки

нічного оленя (Rangifer tarandus), а також коня (Equus sp.) та волохатого носорога (Coelodonta antiquitatis) — видів тварин, кістки яких відсутні у верхньому шарі. Кремені представлені двома відщепами, двома уламками й однією лусочкою. Один відщеп та один уламок частково вкриті біло-блакитною патиною.

Таким чином, уперше на Новгород-Сіверській стоянці виявлено два культурні шари. Важливе значення має новий антропологічний матеріал, пов'язаний, як це тепер чітко встановлено, з верхнім шаром. Отже, за отриманими результатами стоянка й надалі лишається перспективною для нових досліджень.

О.Є. Черненко, А.Л. Казаков, В.В. Рижий

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПОСАДУ СТАРОДАВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

У 2011 р. Чернігово-Сіверська експедиція ІА НАН України проводила науково-рятівні дослідження на території стародавнього Чернігова. Цього року головний обсяг робіт здійснювався на території літописного Передгороддя.

По вул. Воїнів Інтернаціоналістів, 41, на лівобережній терасі р. Стрижень (права притока Десни) закладено розкоп загальною площею 160 м2. Він розташовувався поряд з ділянкою, де 2005 р. досліджено залишки дороги XII—XIII ст., на південний схід від неї.

Культурний шар на території розкопу виявився майже повністю зруйнованим у ході розширення міської забудови у XX ст. Давні нашарування потужністю до 0,5 м вціліли частково. Вони містили незначну кількість матеріалів XII—XIII ст. та межі XVIII—XIX ст.

Під час робіт вдалося відкрити залишки забудови давньоруського часу (п'ять споруд житлового та господарського призначення, господарські ями). Уламки згорілого дерева та численні горілі прошарки в заповненні котлованів споруд дозволяють припустити, що вони загинули під час пожежі.

Найкраще зберігся котлован житлової будівлі. Він прямокутної форми (4,0 × 3,6 м), впущений у материк на 1,2 м та орієнтований вздовж центральної осі північ—південь. Виявлені на дні по кутах котловану характерні стовпові ями свідчать, що він мав каркасно-стовпову обшивку. У північно-східному куті розчищено залишки глинобитної печі.

Інвентар комплексів складався з уламків гончарної кераміки, фрагментів скляних браслетів, пірофілітових пряслиць, точильних брусків тощо. Окремо можна відзначити хрестик-тільник, фрагмент багатонамистинної сережки з білого металу, залізне писало. Усі згадані речі належать до типів, час побутування яких припадає на XII — початок XIII ст.

Імовірно, всі виявлені об'єкти синхронні, при цьому період їхнього існування відповідав часу

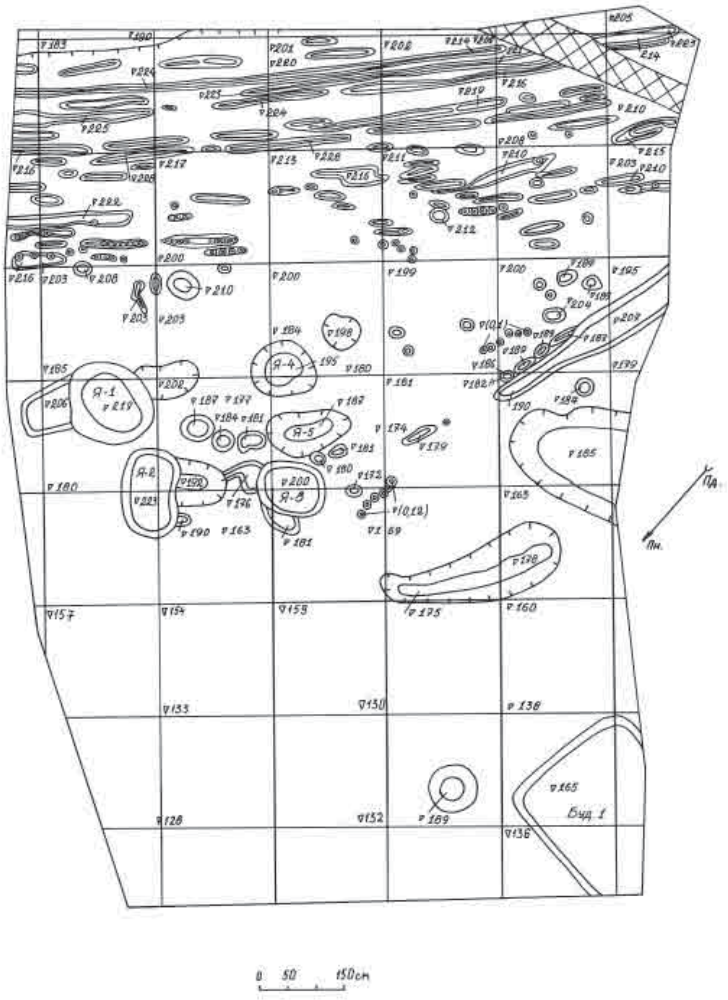

Рис. План розкопу по вул. Перемоги, 90 на території чернігівського Передгороддя

функціонування проїжджої дороги, дослідженої на сусідній ділянці 2005 р.

На іншій ділянці Передгороддя, по проспекту Перемоги, 90, досліджена площа склала близько 200 м2. На всій площі розкопу від рівня сучасної поверхні знаходилися потужні (більше 1,0 м) нашарування XIX—XX ст. Культурний шар доби середньовіччя сягав 0,6 м. Він містив незначну кількість матеріалів кінця XI — початку XIII ст. (уламки кругових посудин, фрагменти скляних браслетів тощо).

Об'єкти репрезентували період кінця XI — початку XIII ст. Найцікавішими є залишки дороги цього часу. Її вдалося дослідити на відрізку 12 м.

Центральна вісь дороги орієнтована в напрямку північний схід—південний захід. Її ширина становила 2,8 м. Траса дороги простежувалась у вигляді численних паралельних канавок (завдовжки до 7,0 м, завглибшки 0,2—0,3 м), які заповнював однорідний сірий супісок, що містив окремі уламки гончарних посудин давньоруського часу, значну кількість стінок амфор, залізні ножі, кістки тварин.

На північ від ділянки дороги розкрито п'ять ям господарського призначення та залишки споруди. Заповнення ям містило фрагменти давньоруської кераміки. В одній з них знаходився анатомічно цілий скелет корови.

П.С. Шидловський, А.А. Сорокун

НОВІ НЕОЛІТИЧНІ ПУНКТИ У НИЖНЬОМУ ПОДЕСЕННІ

У 2011 р. під час проведення розвідок на території Нижнього Подесення виявлено два пункти з виробами неолітичного часу — Грушки I на лівому березі Десни та Боденьки I на правому. Останній розташовується за 1,3 км на північ—північний захід від північно-західної околиці села на останці мису борової піщаної тераси, засадженого соснами. Ця ділянка з усіх боків оточена системою меліоративних каналів і є найвищою точкою в окрузі (103 м над рівнем моря). З площі 250 × 100 м зібрано незначну колекцію ліпної кераміки неоліту—бронзової доби та вироби з кременю, представлені фрагментом високої трапеції і січенням ретушованої середньоширокої пластини.

Яскравіша колекція матеріалів походить з поселення Грушки I, що розташовується на дюнному підвищенні параболічної Еформи за 2,0 км на схід від східної околиці с. Погреби, за 900 м на північний захід від траси Київ—Остер. Піщане утворення здіймається над заплавою приблизно на 3,0 м, найвища точка — 96,3 м над рівнем моря. З площі дюни зібрані фрагменти кераміки та вироби з кременю, що належать до різних хронологічних періодів — неоліту, Трипілля CII та доби бронзи. У цьому повідомленні подається інформація про неолітичний комплекс, адже аналіз виробів енеоліту—бронзи заслуговує на окрему публікацію.

Крем'яний комплекс нараховує п'ять одиниць, серед них є два скребка, виготовлених на безсистемних відщепах (рис. 1, 1, 2), уламок ретушованого знаряддя (рис. 1, 3) та два відщепи. Керамічний комплекс нараховує 42 фрагменти (з них 18 позбавлені орнаменту), котрі належать щонайменше двадцяти окремим посудинам. За типами орнаментації колекцію можна розділити на шість окремих груп. До першої групи належать сім фрагментів кераміки, орнаментованих гребінчастими чотирьохзубчастими відтисками (рис. 1, 10, 16, 18, 19, 21, 28, 30). Схема нанесення орнаменту має вигляд горизонтальних рядів вертикальних відтисків, що дещо нахилені вправо. Основні домішки в тісті — органіка та пісок. Товщина стінок у межах 0,7—1,0 см. До другої групи віднесено чотири фрагменти, орнаментовані прокресленими та тонкорізними лініями (рис. 1, 9, 11—13). Схеми нанесення мають вигляд косої сітки та косих паралельних ліній. У тісті спостерігається незначна домішка органіки та піску. Товщина стінок у межах 0,6—0,7 см. Третя група представлена одним фрагментом із дрібними підтрикутними наколами (рис. 1, 14). Схема орнаментації складена з горизонтальних рядів. Домішкою в тісті є пісок. Товщина стінок у межах 0,5 см. Четверта група складається з семи фрагментів із насічками та різного роду аморфними вдавленнями (рис. 1, 7, 8, 22—24, 26—27). Схеми орнаментації представлені як горизонтальними та косими рядами, так і складними мотивами. Основною домішкою в тісті є пісок. Товщина стінок у межах 0,5—0,8 см. П'ята група представлена двома фрагментами, що орнаментовані округлими вдавленнями (рис. 1, 6, 20). Фрагмент вінця (рис. 1, 6) поєднує в собі два типи орнаменту — округлі вдавлення та косі прокреслені лінії. Схеми нанесення орнаменту складені з горизонтальних рядів. Домішкою в тісті є пісок. Товщина стінок у межах 0,7—0,8 см. До шостої групи варто віднести один фрагмент із нігтьовими відтисками (рис. 1, 15). Схема нанесення орнаменту складається з горизонтальних рядів дещо нахилених вправо відтисків. Домішкою в тісті є пісок. Товщина стінок у межах 0,6 см. Доповнюють комплекс три фрагменти неорнаментованих вінець (рис. 1, 4, 5, 29). Два перших мають защепи на зрізі та домішку в тісті з органіки та вохри.

Загалом найбільше аналогій неолітичні матеріали поселення Грушки I знаходять у пам'ятках Микільська Слобідка I та III. З огляду на це, розглянуту вище колекцію попередньо слід відносити до розвиненого—пізнього етапу київського варіанту києво-черкаської культури.

Вважаємо за необхідне продовження досліджень комплексу в майбутньому з огляду на важливість об'єкта для розуміння культурного розвитку регіону та з причини близькості пам'ятки до околиць м. Київ — зони, що активно забудовується в останні роки.

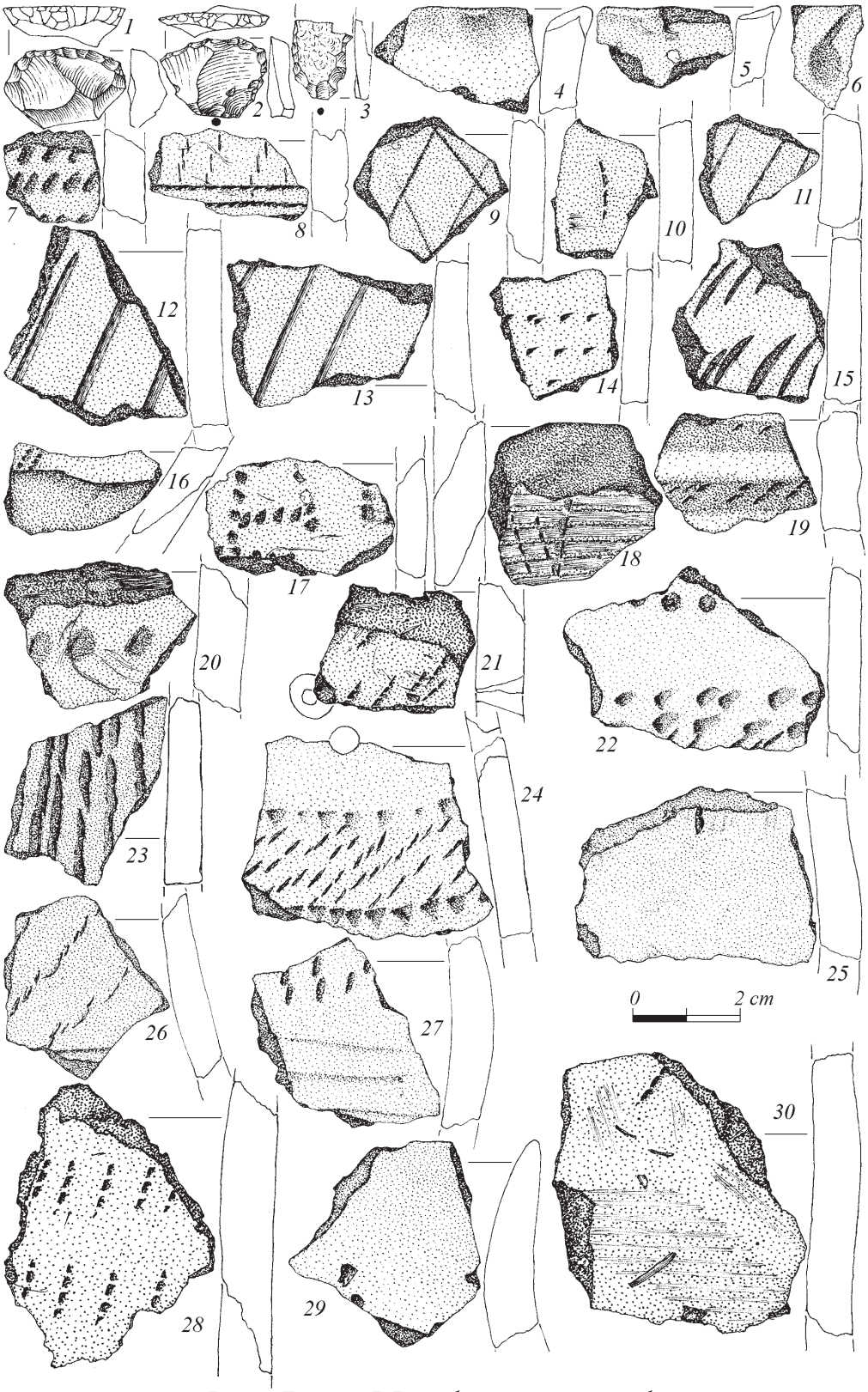

Рис. 1. Грушки І. Вироби неолітичної доби

НАШІ АВТОРИ

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею

АНДРУХ Світлана Іванівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

БАЛАКІН Сергій Анатолійович — завідувач відділу археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій Богданович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

БАЮК Віктор Геннадійович — старший науковий співробітник ДП «Волинські Старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

БЕЙЛІН Денис Владиславович — молодший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України

БЕЙЛІНА Світлана Андріїна — лаборант відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

БЕЛЕНКО Микола Миколайович — пошукач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, старший лаборант Національного музею історії України

БЕЛІК Юрій Леонідович — кандидат історичних наук, завідувач відділу Керченського історико-культурного заповідника

БЕРНАЦКІ Анджей Болеслав — директор Міжнародної інтердісциплінарной археологічної експедиції «Novae», науковий співробітник Університет ім. Адама Міцкевича (Польща)

БЕССОНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

БОВКУН Іван Васильович — краєзнавець, директор ПП «Корал», с. Лівенське Ново-санжарського р-ну Полтавської обл.

БОГУСЛАВСЬКИЙ Григорій Степанович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

БОЛТАНЮК Петро Анатолійович — науковий співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

БОНДАР Олександр Миколайович — аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

БОНДАРЧУК Олександр Ананійович — завідувач відділу Державного історико-культурного заповідника м. Острог

БОРИСОВ Артем Вадимович — аспірант відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

БРУЯКО Ігор Вікторович — доктор історичних наук, директор Одеського археологічного музею НАН України

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, відділ античної археології Інституту

археології НАН України
БУРДО Наталія Борисівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Наукових фондів Інституту археології НАН України
БУТЯГІН Олександр Михайлович — завідувач сектора Державного Ермітажу, Санкт-Петербург
ВАХОНЄЄВ Віктор Васильович — молодший науковий співробітник ДП «Департамент підводної спадщини України» ОАСУ Інституту археології НАН України
ВАШЕТА Михайло Петрович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України
ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна — доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка
ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Дмитро Юрійович — студент Національного університету «Острозька академія»
ВЕСЕЛЬСЬКИЙ Андрій Павлович — науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України
ВЄТРОВ Денис Олександрович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України
ВЄТЧІННІКОВА Наталія Євгенівна — співробітник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
ВИНОКУРОВ Микола Ігоревич — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу і середньовіччя історичного факультету Московського педагогічного державного університету (Росія)
ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України
ВЛАСОВ Володимир Петрович — кандидат історичних наук, доцент каферди історії давнього світу і середньовіччя Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського
ВНУКОВ Сергій Юрійович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Російської Академії наук
ВОЙТОВИЧ Назарій Ігорович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центра «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — аспірант відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України
ВОЛОШИНОВ Олексій Олександрович — завідувач сектора охорони пам'яток КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»
ВОРОНОВ Сергій Олександрович — директор ДП «Департамент підводної спадщини України» ОАСУ Інституту археології НАН України
ГАВІНСЬКИЙ Андрій Миронович — аспірант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ГАВРИЛОВ Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України
ГЕРАСИМОВ В'ячеслав Євгенович — молодший науковий співробітник відділу середньовічної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України
ГЕРЦЕН Олександр Германович — завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Таврійського національного університету ім. В. Вернадського, кандидат історичних наук
ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту бронзи Інституту археології НАН України
ГОЛУБЄВА Ірина Володимирівна — кандидат історичних наук, директор ДП «Слобідська археологічна служба» ОАСУ Інституту археології НАН України
ГОРБЕНКО Кирил Володимирович — директор ДП «НДЦ—Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України
ГОРБОВ Володимир Миколайович — науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею
ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології
ГРЕБЕННИКОВ Юрій Спиридонович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та археології Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського
ГРЕЧКО Денис Сергійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку
ГРИЦИК Юрій Олександрович — співробітник Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Інститут історичної освіти

ГУЦАЛ Анатолій Федорович — доцент Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
ГУЦАЛ Віталій Анатолійович — старший науковий співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України
ДАРАГАН Марина Миколаївна — молодший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку НАН України
ДАШЕВСЬКА Ольга Дмитрівна — доктор історичних наук
ДЕМ'ЯНЕНКО Денис Романович — аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревского, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка
ДЕМ'ЯНЧУК Дмитро Григорович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України
ДЕМЕДЮК Сергій Володимирович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України
ДЕМИДКО Сергій Юрійович — завідувач відділу історії комунального закладу культури Хмельницького обласного краєзнавчого музею
ДЕРЕХ Олег Мирославович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України
ДЖАНОВ Олександр Віталійович — старший науковий співробітник Відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»
ДЗЕМБАС Олександр Васильович — старший науковий співробітник відділу археології Закарпатського краєзнавчого музею
ДІДЕНКО Сергій Васильович — аспірант Інституту археології НАН України, старший науковий співробітник відділу фондів Національного музею історії України
ДОМАНОВСЬКИЙ Андрій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
ДОРОШКО Валентин Валерійович — аспірант Московського державного університету (РФ)
ЖАРОВ Геннадій Вікторович — співробітник ДП РДЦ «Старожитності Полісся», начальник Лівобережної ОАСУ Інституту археології НАН України
ЖАРОВА Тетяна Миколаївна — співробітник ДП РДЦ «Старожитності Полісся», начальник Лівобережної ОАСУ Інституту археології НАН України
ЗАБАВІН В'ячеслав Олегович — асистент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету
ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович — співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
ЗАЙЦЕВ Юрій Павлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України
ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України
ЗІНЬКО Олексій Вікторович — молодший науковий співробітник Кримського відділення Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович — директор ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України
ЗУБАРЄВ Віктор Геннадійович — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу і середньовіччя Тульського державного педагогічного університету ім. Л.М. Толстого
ЙОЛШИН Денис Дмитрович — кандидат історичних наук, вчений секретар сектора архітектурної археології Державного Ермітажу (Санкт-Петербург)
ІВАКІН Гліб Юрійович — член-кореспондент НАН України, професор, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології Києва Інституту археології НАН України
ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України
ІЛЬКІВ Микола Володимирович — науковий співробітник Чернівецької філії ОАСУ Інституту археології НАН України
ІЛЬЧИШИН Василь Васильович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України
ІОАННІСЯН Олег Михайлович — кандидат історичних наук, завідувач сектора архітектурної археології Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ)

КАЗАКОВ Андрій Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України
КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України
КАПУСТІН Кирило Миколайович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»
КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України
КАРНАУХ Євгеній Григорович — лаборант відділу «Наукові фонди» Інституту археології НАН України
КАРЯКА Олександр Віталійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології ІА НАН України
КЕДУН Іван Станіславович — науковий співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України
КІОСАК Дмитро Володимирович — співробітник Одеського археологічного музею НАН України
КЛЕНІНА Олена Юріївна — кандидат історичних наук, вчений секретар Національного заповідника «Херсонес Таврійський»
КОВАЛЕВСЬКА Людмила Олександрівна — науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України
КОВАЛЕНКО Володимир Петрович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри археології та історії України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка
КОВАЛЕНКО Оксана Валентинівна — старший викладач Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка
КОВАЛЕНКО Оксана Валентинівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПДПУ ім. В. Короленка, молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАНУ
КОВАЛЬОВА Ірина Федорівна — доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара
КОЗАК Деонізій Никодимович — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології НАН України
КОЗИР Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка
КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — студент Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського
КОЗЮБА Віталій Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України
Колесник Олексій Вікторович — кандидат історичних наук, доцент Донецького національного університету
КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди
КОМАР Олексій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України
КОПЬЄВА Тетяна Олександрівна — науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України
КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ Антон Олексійович — співробітник Дністровської експедиції Інституту археології НАН України
КОСЬКО Олександр — професор, Університет ім. Адама Міцкевича (Польща)
КОТІН Марк Андрійович — молодший науковий співробітник Керченського історико-культурного заповідника
КОЧКІН Ігор Тарасович — старший викладач Прикарпатського національного університету
КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу раннього залізного віку Інституту археології НАН України
КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, співробітник відділу археології Інституту археології НАН України
КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАН України
КРОПОТОВ Віктор Валерійович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України
КРУТІЛОВ Валерій Вікторович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН

України
КУЛАТОВА Ірина Миколаївна — директор Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації
КУЛІКОВ Олексій Владиславович — науковий співробітник відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України
КУТАЙСОВ Вадим Олександрович — кандидат історичних наук, співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України
КУЧУГУРА Лідія Іванівна — старший науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею
КУШТАН Дмитро Павлович — кандидат історичних наук, начальник Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації
ЛАЗУРКО Остап Романович — науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України
ЛАНЦОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України
ЛАПТЄВ Олексій Олександрович — аспірант Харківської державної академії культури
ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України
ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України
ЛІФАНТІЙ Оксана Валентинівна — лаборант першої категорії польового комітету Інституту археології НАН України
ЛУГОВИЙ Роман Сергійович старший науковий співробітник науково-дослідного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею
ЛУЦЕНКО Роман Миколайович — Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка
ЛЮБИЧЕВ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії ХНУ
ЛЯМКІН Віталій Віталійович — співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею
ЛЯШУК Павло Михайлович — провідний науковий співробітник Музею героїчної оборони й визволення м. Севастополя
МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України
МАЙКО Вадим Владиславович — кандидат історичних наук, старший співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України
МАКАРОВИЧ Пшемислав — професор, Університет ім. Адама Міцкевича (Польща)
МАНІГДА Ольга Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України
МАНЬКО Валерій Олександрович — науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України
МАСЛЄННІКОВ Олександр Олександрович — доктор історичних наук, професор, голова Польового комітету Інститут археології Російської Академії наук
МЕДВЕДЄВ Геннадій Володимирович — молодший науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України
МЕЗЕНЦЕВ Володимир Ігоревич — професор Славістичного відділення Торонтського університету (Канада)
МЕЛЬНИК Олександр Олександрович — завідувач відділу охорони пам'яток Криворізького історико-краєзнавчого музею
МИЛЯН Тарас Романович — кандидат історичних наук, заступник директора НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України
МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна — студентка Національного університету «Києво-Могилянська академія»
МИХАЙЛИНА Любомир Павлович — доктор історичних наук
МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України
МОРДВИНЦЕВА Валентина Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України
МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України
МУЛЬД Сергій Альфредович — науковий співробітник Кримського відділення Інституту

сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України
НАЗАР Іван Іванович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центра «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України
НАЗАРЧУК Володимир Іванович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України
НАУМЕНКО Валерій Євгенович — доцент кафедри історії давнього світу і середньовіччя Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського
НЕЗДОЛІЙ Олександр Іванович — аспірант кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія»
НЕНЕВОЛЯ Іван Іванович — співробітник Відділу охорони пам'яток КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»
НЕРАДЕНКО Тетяна Миколаївна — здобувач ступеню доктора історичних наук відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України
НОВИК Тетяна Григорівна — науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»
НУЖНИЙ Дмитро Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України
ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України
ОРЛИК Олексій Пантелійович — науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Управління культури і туризму облдержадміністрації Кіровоградської області
ОСАУЛЬЧУК Олег Миколайович — директор НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інститут археології» НАН України.
ОСТАПЕНКО Павло Володимирович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України
ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділом археології енеоліту-бронзової доби Інституту археології НАН України
ПАВЛЕНКО Сергій Васильович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України
ПАВЛІВ Дмитро Юліанович — співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України
ПАНИШКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України
ПАНІКАРСЬКИЙ Антон Валерійович — лаборант Інституту археології НАН України
ПАНКОВСЬКИЙ Валентин Борисович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України
ПАПАНОВА Валентина Анатоліївна — доцент Бердянського державного педагогічного університету
ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук
ПЕАН Ст. — доктор, Національний природничий музей, Париж, Франція
ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — старший науковий співробітник ДП «Слобідська археологічна служба» ОАСУ Інституту археології НАН України
ПЕРЕВЕРЗЄВ Сергій Віталійович — пошукач відділу археології кам'яного віку ОАСУ Інституту археології НАН України
ПЕТЕГИРИЧ Володимир Михайлович — вчений секретар Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України
ПЕФТІЦЬ Дмитро Миколайович — аспірант, Інститут археології НАН України
ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича
ПІДОБІД В'ячеслав Анатолійович — старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею
ПІЧКУР Євген Вікторович — співробітник Музею археології Інституту археології НАН України
ПЛЕХАНОВ Юрій Валентинович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центра «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України
ПОГОРІЛЕЦЬ Олег Григорович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПОЗИВАЙ Тетяна Дмитрівна — аспірант відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України
ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — завідувач відділу Державного історико-культурного заповідника м. Острог
ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України
ПОЛІН Сергій Васильович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України
ПОПОВА Олена Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Історичного факультету Московського державного університету (Росія)
ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу біоархеології Інституту Археології НАН України
ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи ДП «Рівненська старовина» ОАСУ Інституту археології НАН України
ПРЯДКО Д.Ю. — бакалавр кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка
ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ПУЗДРОВСЬКИЙ Олександр Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України
РАЗУМОВ Сергій Миколайович — молодший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України
РИЖИЙ Віталій Васильович — лаборант ОАСУ Інституту археології НАН України
РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту бронзи Інституту археології НАН України
РИЖОВ Станіслав Григорович — завідувач архітектурно-археологічним відділу Національного заповідника «Херсонес Таврійський»
РОМАШКО Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету
РОМАШКО Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара
РУДЕНОК Володимир Якович — завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»
САВЕЛЄВ Олег Константинович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України
САГАЙДАК Михайло Андрійович — директор ДП «Центр археології Києва» Інституту археології НАН України
САЗАНОВ Андрій Володимирович — професор Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова
САЛО Богдан Ярославович — молодший науковий співробітник Науково-дослідницького центра «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України
САМОЙЛЕНКО Віктор Григорович — завідуючий сектором наукової консервації та реставрації пам'яток городища Національного заповідника «Херсонес Таврійський»
САМОЙЛОВА Тетяна Львівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України
САМОЛЮК Валерій Олександрович — співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України
САРНОВСКІ Тадеуш — професор Варшавського університету (Польща)
СВИСТУН Геннадій Євгенович — співробітник Науково-дослідницької археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г.С.Сковороди
СЕКЕРСЬКА Наталія Михайлівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України
СИВОЛАП Михайло Павлович — Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького
СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України
СИТИЙ Юрій Миколайович — співробітник Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

СИТНИК Олександр Степанович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
СІЛАЄВ Олександр Миколайович — співробітник Науково-дослідного центра «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України
СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України
СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — старший науковий співробітник Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка
СМЄКАЛОВА Тетяна Миколаївна — доктор історичних наук, центр по вивченню Причорномор'я, Педагогічний університет (м. Орхус, Данія)
СМИРНОВ Олександр Ігорович — заступник директора ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України
СМИРНОВ Олександр Ігорович — заступник директора ДП «НДЦ—Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України
СМОЛЯНІНОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, співробітник Білгород-Тірської експедиції Інституту археології НАН України
СНІЖКО Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею
СОКОЛОВА Ольга Юріївна — старший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург
СОЛОВЬЙОВ Сергій Львович — старший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург
СОЛОМОНЕНКО Олександр Євгенійович — викладач вищої категорії СОШ № 40 III ступені
СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу Наукових фондів Інституту археології НАН України
СОРОКУН А.А. — молодший науковий співробітник Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України
СТЕНСЕЛ Павел — магістрант університету Миколи Коперніка в Торуні (Польща)
СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України
СТОЛБА Володимир Федорович — центр по вивченню Причорномор'я, Педагогічний університет (м. Орхус, Данія)
СТОЛЯРЕНКО Павло Геннадійович — науковий співробітник сектора дослідження та охорони об'єктів культурної спадщини КРУ «Керченський історико-культурний заповідник»
СТРОЦЕНЬ Богдан Степанович — кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України
СТРОЦЕНЬ Максим Богданович — молодший науковий співробітник ДП ОАСУ «Подільська археологія»
СТУПАК Дмитро Вікторович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ
СУПРЕНКОВ Олександр Олександрович — науковий співробітник Інституту археології РАН
СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, керівник Полтавської археологічної експедиції ОАСУ Інституту археології НАН України
СУХОНОС Андрій Михайлович — лаборант Північної постійно-діючої експедиції Інституту археології НАН України
ТЕЛІЖЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу первісної археології Кримський філіал Інституту археології НАН України
ТЕРЕЩЕНКО Олександр Вікторович — Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка
ТЕСЛЕНКО Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровський національний університет
ТКАЧ Віталій Вікторович — науковий співробітник ДП «Рівненська старовина» ОАСУ Інституту археології НАН України
ТКАЧ Євдокія Сергіївна — співробітник Санкт-Петербурзького державного університету
ТОВКАЙЛО Микола Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України
ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України
ТОЩЕВ Геннадій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету
ТРЕБУХ Олег Олексійович — молодший науковий співробітник Миколаївської експедиції Інституту археології НАН України
ТРУФАНОВ Олександр Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України
УСАЧУК Анатолій Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України
УШАКОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України
ФАРБЕЙ Олександр Михайлович — кандидат історичних наук, завідувач відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»
ФЕДОРЧЕНКО Наталія Володимирівна — аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
ФЕЩЕНКО Євген Леонорович — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету
ФЄДЬКО Валерій Федорович — краєзнавець
ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України
ФІЛАТОВ Дмитро Вікторович — науковий співробітник ДП «НДЦ—Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України
ФІЛІППЕНКО Андрій Анатолійович — науковий співробітник відділу музеєфікації та охорони заповідних територій Національного заповідника «Херсонес Таврійський»
ФОМЕНКО Віктор Миколайович — молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України
ФОМЕНКО Віктор Миколайович — старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України
ХАРКОВЕЦЬ Юрій Іванович - директор ДП «Рівненська старовина» Інституту археології НАН України.
ХМЕЛЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України
ХОПТИНЕЦЬ І.М. — Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка
ХРАПУНОВ Ігор Миколайович — доктор історичних наук, професор кафедри історії давнього світу і середньовіччя Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського
ЦИМІДАНОВ Віталій Владиславович — кандидат історичних наук, співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України
ЧЕКУРКОВ Василь Серафімович — заступник директора Рівненської філії ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України
ЧЕРНАТА Юрій Олександрович — студент історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка
ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України
ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України
ЧИСТОВ Дмитро Юхимович — старший науковий співробітник Державного Ермітажу, Санкт-Петербург
ЧОРНЕНЬКИЙ Артем Ігорович — студент Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ЧОРНИЙ Андрій Михайлович — старший лаборант Науково-дослідного центра «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України
ШАЛОБУДОВ Володимир Миколайович — старший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара
ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — аспірант кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ШЕРСТЮК В'ячеслав Вікторович — науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ОАСУ Інституту археології НАН України, старший науковий співробітник Центра охорони та

досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації
ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович — кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка
ШКЛЯРЕВСЬКИЙ Євген Ігорович — науковий співробітник Фастівського краєзнавчого музею
ШРАМКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук
ЮРОЧКІН Владислав Юрійович — вчений секретар Кримської філії Інституту археології НАН України
ЯКОВЛЕВА Людмила Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України
ЯКУБОВСЬКИЙ Василь Іванович — кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського педагогічного університету
ЯШАЄВА Тетяна Юсуфівна — завідувач відділу середньовічної історії Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Наукове видання

АРХІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2011

Збірник є щорічником, який друкується Польовим комітетом Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону. Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки

Засновник і видавець:
Інститут археології Національної академії наук України

Головний редактор:
КОЗАК Денис Никодимович, доктор історичних наук, професор

Заступник головного редактора:
БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук

Підготовка до друку:
Григор'єва Л.Р., Жигола В.С., Михайленко Є.М.

Комп'ютерна верстка:
Охріменко В.Г.

Здано до набору 01.06.2012. Підписано до друку 12.08.2012.
Формат 60×84/8. Папір офсетний №1. Гарн. Minion Pro.
Друк офсетний. Ум. -друк. арк. 61,84. Обл.-вид. арк. 58,23.
Зам. № 7. Наклад 400 прим.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
серії ДК № 544 від 27.07.2001.

ISBN 978-966-2780-06-2

© Усі права застережено.
Передрук можливий зі згоди Польового комітету
Інституту археології НАН України та авторів статей.

УДК 902
ББК 63.4
А 87